

ตุลาการภิธาน

เล่ม ๓

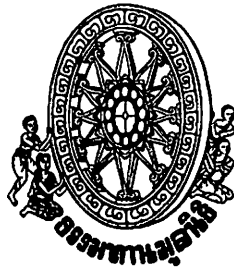

ตุลาการภิธรรม

คำบรรยายหลักพุทธศาสนา อบรมผู้จะทรงโปรดเกล้าฯ เป็นตุลาการ

เล่มที่ ๓

พุทธทาสภิกขุ

ธรรมทานมูลนิธิ

จัดพิมพ์ด้วยความเจาะจงและศรัทธาบริจาคของท่านบดี คือบุตรธิดาผู้อุทิศส่วนกุศล

บูชาพระคุณบิดามารดา แต่คุณพ่อประสิทธิ์ คุณแม่สิรินันท์ หงษ์หยก

เป็นการพิมพ์ครั้งแรก ของหนังสือธรรมโฆษณ์ หมวด ๒ ชุดปกรณพิเศษ

หมายเลข ๑๖.ข บนพื้นแถบสีแดง จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

พุทธศักราช ๒๕๔๔

(ลิขสิทธิ์ไม่สงวนสำหรับการพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน, สงวนเฉพาะการพิมพ์จำหน่าย)

ธรรมทานมูลนิธิ หน้าสวนโมกข์ ไชยา
จัดพิมพ์

พิมพ์ครั้งแรก ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๔ จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

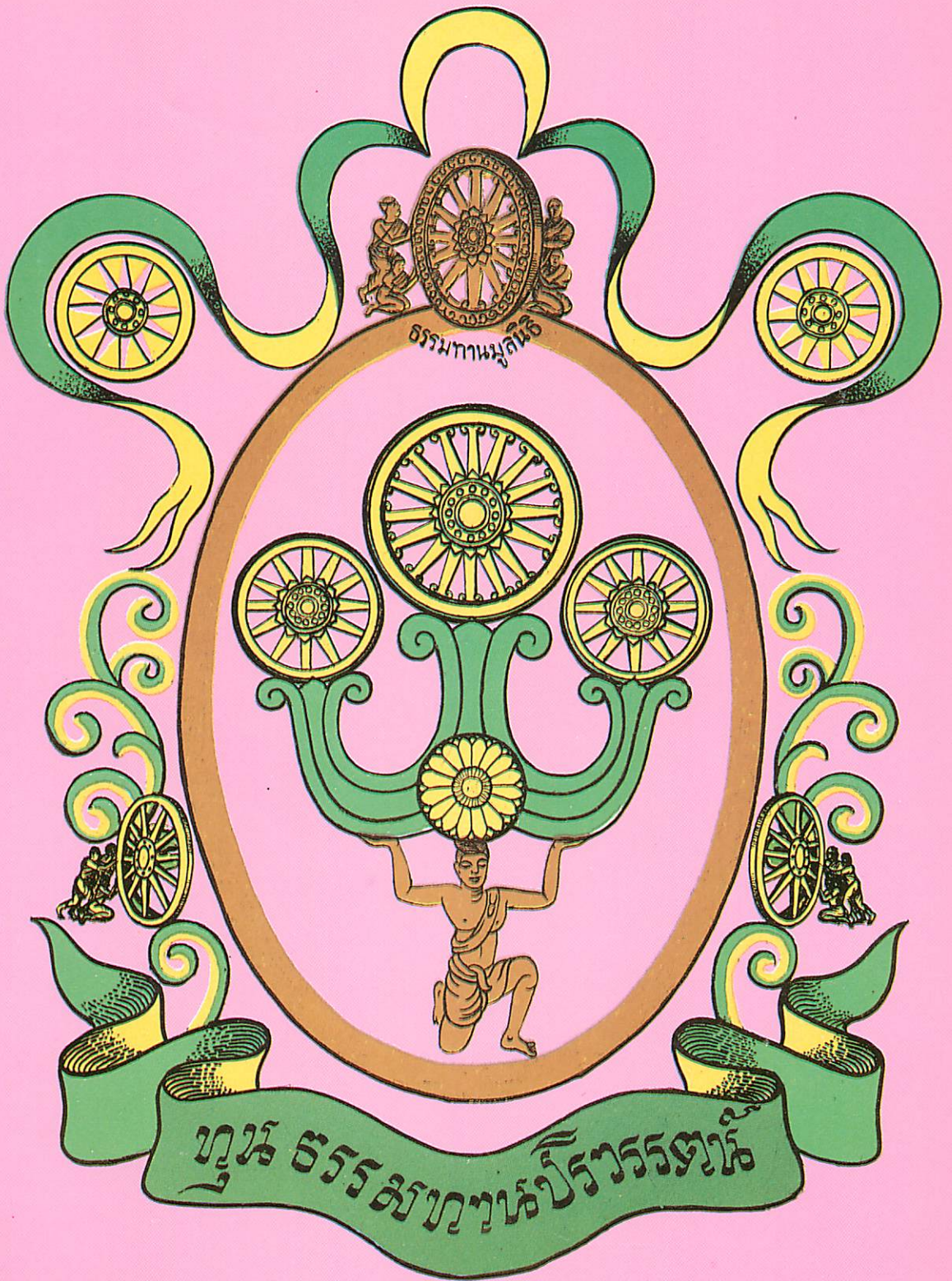

พุทธทาสจักอยู่ไปไม่มีตาย
แม้ร่างกายจะดับไปไม่ฟังเสียง
ร่างกายเป็นร่างกายไปไม่ล่าเอียง
นั่นเป็นเพียงสิ่งเปลี่ยนไปในเวลา
พุทธทาสคงอยู่ไปไม่มีตาย
ถึงดีร้ายก็จะอยู่คู่ศาสนา
สมกับมอบกายใจรับใช้มา
ตามบัญญัติของศัพระพุทธไม่หยุดเลย

พุทธทาสยังอยู่ไปไม่มีตาย
อยู่รับใช้เพื่อนมนุษย์ไม่หยุดเฉย
ด้วยธรรมโฆษณ์ตามที่วางไว้อย่างเคย
ไอ้เพื่อนเอ๋ยมองเห็นไหมอะไรตาย
แม้ฉันตายกายลับไปหมดแล้ว
แต่เสียงสั่งยังแจ้วแว่วหูสหาย
ว่าเคยพลอดกันอย่างไรไม่เสื่อมคลาย
ก็เหมือนฉันไม่ตายกายธรรมยัง

ทำกับฉันอย่างกะฉันนั้นไม่ตาย
ยังอยู่กับท่านทั้งหลายอย่างหนหลัง
มีอะไรมาเสียได้ให้กันฟัง
เหมือนฉันนั่งร่วมด้วยช่วยชี้แจง
ทำกับฉันอย่างกะฉันไม่ตายเกิด
ย่อมจะเกิดผลสนองหลายแขนง
ทุกวันนัดสนทนาอย่าเลิกแล้ง
ทำให้แจ้งที่สุดได้เลิกตายกัน.

พุทธทาส อินทปญฺโณ

อนุโมทนา

กรุณาที่ท่านทั้งหลายได้ได้อำนาจความสำนึก
แก่การจิตตวิมุตติอันมีชื่อธรรมวิเศษอันคือมณีอัน
หาในดุริยนี้ มีชื่อ อานิสงส์อนุโมทนา ทั้งโดย
ส่วนตัว และโดยนามของมหันต์พระศาสดา
ในขณะนั้นเป็นเหตุช่วยแก้ไขวิบากกรรมที่
โลกมนุษย์ 4 นามนี้ โลกนี้คือ ต่อกกรรม
เป็นอันจบสิ้น.

อรรถกถา โยงไม่สามรถตั้งอยู่ในฐานะ
มีทั้งวิบากกรรมของโลกได้ แต่กลายเป็นวิบาก
อันเป็นนิรันดร์โดยความดีได้เปรียบแก่กันและกันเสีย
มากกว่า. ตำนานเหล่านี้ยังเป็นอันหนึ่งอันเดียว
อันจะมีความหมายอันดีอันหนึ่งของโลก, แต่ก็มี
ไม่เป็นที่เข้าใจกัน อย่างละเอียดพอ; ย่อมจะ
ความเข้าใจกัน และประจักษ์กันอันลึกมาก. กิจ-
กรรมธรรมวิเศษอันมีความหมายอันลึก
แก่ปัญหานี้.

อนุโมทนา ล้วนแต่มีธรรมะเป็นเหตุอัน
ที่สามารรถอันดีอันได้ ก็เลยแก่ใจอันทุกทุก
โลกได้. อนุโมทนา โยง อนุโมทนา เป็นอัน
อันดี แห่งจิตอันดี. ตำนานของแต่ละ
อัน ล้วนแต่เป็นอันดี แห่งอันดีของทุก

คำนำ *

ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้บรรยายหลักพระพุทธศาสนา อบรมผู้ที่รับการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นตุลาการ เริ่มมาตั้งแต่ รั้นปี ๒๔๙๙ จนถึงปัจจุบันนี้. คำบรรยายมุ่งสำหรับบุคคลผู้มีปรกติเพ่งพินิจหาเหตุผล จึงเป็นข้อธรรมะที่เป็นตัวเนื้อแท้ โดยละเอียด เข้าใจได้ง่าย, และค่อย ๆ สูงขึ้นตามลำดับ. มีผู้พิมพ์หนังสือ คำบรรยายอบรมแต่ละรั้น เพื่อแจกบ้าง เพื่อจำหน่ายบ้าง เสมอตลอดมา.

กองตำราคณะธรรมทาน ได้พิจารณาเห็นว่า หนังสือที่ได้พิมพ์ขึ้นในโอกาสต่าง ๆ เช่นนั้น มักจะจัดขึ้นโดยรีบด่วน เพื่อให้ทันในงานหนึ่ง ๆ จึงมีผิดพลาดได้มาก เมื่อมีผู้คัดลอกพิมพ์ต่อ ๆ กันไป ก็มีผิดพลาดมากขึ้นทุกที. จึงเห็นควรจะได้จัดพิมพ์ ฉบับของกองตำราคณะธรรมทานขึ้นไว้เป็นหลักสำหรับผู้ที่มีความประสงค์จะขอพิมพ์ ปีใด หรือเฉพาะเรื่องใดไปแจกจ่าย จะได้ใช้เป็นต้นฉบับที่ถูกต้องสำหรับตรวจสอบได้.

กองตำราคณะธรรมทาน จึงได้จัดตรวจ แก้ไขต้นฉบับ จัดพิมพ์ขึ้นเริ่มแต่ เล่ม ๑ ปี ๒๔๙๙ ตามลำดับไป. การพิมพ์นี้ จะดำเนินไปช้า ๆ เพื่อความถูกต้องเรียบร้อย. ท่านที่ประสงค์จะได้หนังสือชุดที่สมบูรณ์ฉบับของกองตำราคณะธรรมทาน จะต้องซื้อสะสมไว้ตามลำดับ จึงจะมีครบชุดได้. ท่านที่ประสงค์จะสร้างหนังสือธรรมะชุดพิเศษ ของท่านพุทธทาสภิกขุชุดหนึ่ง เพื่อแจกจ่ายไว้ตามห้องสมุด สมาคม โรงเรียน ฯลฯ ก็ขอได้โปรดช่วยซื้อหนังสือชุดนี้แจกจ่ายไว้ จะเป็นการช่วยให้หนังสือหลักฐานชุดนี้ แพร่หลายไปในที่ที่ควรจะมีไว้ สำหรับผู้สนใจศึกษาระดม ใช้เป็นหนังสือค้นคว้าได้ และใช้เป็นต้นฉบับสอบทานในเมื่อสงสัยว่า ข้อความในเรื่องนั้น ๆ ควรจะเป็นอย่างไร.

กองตำราคณะธรรมทาน

ไชยา ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๐๐

* เนื่องในการจัดพิมพ์เป็นเล่มพิเศษครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๐๐

คำปรารภของคณะกรรมการ

[ในการพิมพ์เป็นธรรมเนียมครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๔๔.]

ตุลาการภิธรรม คือหลักธรรมสำคัญและจำเป็นที่ท่านผู้เป็นตุลาการเป็นต้น จะต้องรู้ จะต้องมี เล่มนี้ ได้รวบรวมธรรมบรรยายที่ท่านอาจารย์พุทธทาสภิกขุ สมัยดำรงสมณศักดิ์เป็น พระราชสังฆนายก บรรยายแก่ผู้จะได้รับการโปรดเกล้าฯ เป็นตุลาการหรือผู้พิพากษา ประจำปี พ.ศ. ๒๕๐๔ หรือรุ่นที่ ๕ ชุดที่ ๕ กับรุ่นที่ ๖ ชุดที่ ๖ หรือบรรยายอบรม พ.ศ. ๒๕๐๕, ปีละ ๑๐ ครั้ง รวม ๒๐ ครั้งบรรยาย, ซึ่งทางกองตำราแห่งคณะกรรมการ ได้ทำเป็นหนังสือต้นฉบับไว้ ดังปรากฏคำชี้แจงในการทำอยู่ในคำนำพิมพ์ของกองตำราฯ ข้างหน้าคำปรารภนี้, มารวมพิมพ์เป็น เล่มเดียวกันในหนังสือธรรมเนียม หมวด ๒ ชุดปรกณพิเศษ หมายเลข ๑๖.๗ บนพื้นแถบ สีแดง ชื่อว่า **ตุลาการภิธรรม เล่มที่ ๓**: ได้คงข้อความไว้ตามต้นฉบับเดิมนั้นทุกอย่าง แก้ไข ใหม่แต่เพียงบรรทัดเลขหน้า และแก้คำผิดที่มีพิมพ์คลาดเคลื่อนบางแห่งเท่านั้น. ธรรมบรรยายชุด อบรมตุลาการ ซึ่งท่านฯ ได้รับการอาราธนาจากกระทรวงยุติธรรม ให้เป็นองค์บรรยายอบรมผู้ที่จะ เป็นผู้พิพากษาโดยลำดับมา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๙ ติดต่อกัน ๑๐ กว่าปี ในแต่ละปีได้มีผู้ศรัทธา พิมพ์แจกในงานต่างๆ และมีผู้พิมพ์เผยแพร่มาช้านาน. คำบรรยายแต่ละปี เป็นเรื่องเกี่ยวกับหลัก พระพุทธศาสนา ศีลธรรม และการปฏิบัติธรรม ซึ่งมีแนวการอบรมไปในทางให้ความรู้ความเข้าใจ มุ่งหมายเน้นนำไปสู่การปฏิบัติได้สะดวกถูกต้อง. จึงนับว่า ล้วนเป็นธรรมะมีเนื้อหาสาระสำคัญ ของพุทธศาสนาทั้งในแง่ศีลธรรมและหลักแท้จริงของพุทธศาสนา ดังท่านจะเห็นเค้าโครงเรื่อง หลักธรรมเหล่านี้ได้จากสารบัญของหนังสืออบรมตุลาการ หรืออบรมผู้พิพากษาในแต่ละปีนั้น.

ทานบดีแห่งการพิมพ์เล่มนี้ คือบุตรธิดาผู้อุทิศส่วนกุศล บุษยาพระคุณบิดามารดา แต่คุณพ่อประสิทธิ์ คุณแม่สิรินันท์ หงษ์หยก, ซึ่งทานบดีได้อ่านพบข้อความธรรมะในเล่ม อบรมผู้พิพากษา ปี พ.ศ. ๒๕๐๔ อันเป็นหลักธรรมที่แสดงความว่าง หรือสิ่งดีที่สุดในหลัก พุทธศาสนา เป็นต้นแล้ว เกิดศรัทธากุศลเจตนาเป็นต้น ต้องการให้ท่านอื่นๆได้มีไว้ศึกษา ปฏิบัติ ด้วย ได้แจ้งความประสงค์ขอรับเป็นเจ้าของภาพพิมพ์ให้แพร่หลาย มอบให้สวนโมกขพลารามและธรรม ทานมูลนิธิ ไว้เผยแพร่ให้กว้างขวางแก่สาธุชนต่อไป, สวนโมกขพลาราม และธรรมทานมูลนิธิ ขอ อนุโมทนาท่านไว้ ณ โอกาสนี้ สาธุชนผู้อ่านและท่านผู้ทราบข่าวการมีศรัทธา และกุศลเจตนาแห่ง ทานบดี ก็คงจะอนุโมทนาด้วยเช่นเดียวกัน.

อนุโมทนา *

ศีลธรรม จริยธรรม หรือหลักพุทธศาสนาก็ตาม ย่อมรวมอยู่ในคำว่า “ธรรม” เพียงคำเดียว และตั้งอยู่ในฐานะเป็น “ชีวิตในทางของพระอริยเจ้า” ซึ่งลึกซึ้งไปกว่าชีวิตตามธรรมดาของสัตว์ทั่วไป และช่วยให้ชีวิตตามธรรมดาไม่เป็นของร้อน ของสกปรก หรือมีดมัว และเป็นต้นตอของความสงบสุข ทุกประเภท ทุกชนิดของบุคคลและหน้าที่การงาน.

แม้คนเราจะมีความรู้ความสามารถในหน้าที่การงานอย่างไร ถ้าปราศจากสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” นี้เสียแล้ว เขาจักต้องใช้ความรู้นั้นอย่างคดโกง หรือเห็นแก่ตนเป็นแน่นอน, เพราะว่าสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” นี้เป็นข้อจำกัดคำว่า “ตน” ขาดสิ่งที่เรียกว่า ธรรมเมื่อไร สิ่งทีเรียกว่าตนก็แสดงบทบาทของมันอย่างเต็มที่.

และถึงแม้ว่า เขาจะไม่คดโกงเพราะมีนิสัยข้อสัตย์สุจริต เขาก็ยังจะต้องมีความทุกข์ทางใจ เช่นความวิตกกังวล หม่นหมองเพราะสิ่งต่างๆ ไม่เป็นไปตามความควบคุมของเขา ดังนั้นเป็นต้น; ซึ่งเท่ากับเป็นการตกนรกทั้งเป็นอย่างหนึ่งด้วยเหมือนกัน ดังนั้น เมื่อขาดสิ่งที่เรียกว่าธรรมเสียแล้ว สิ่งเรียกว่าชีวิตนั้นก็จักไม่เข้าไปในลักษณะที่กล่าวกันว่าเป็นของประเสริฐ หรือมีค่ายิ่งดั่งที่มุ่งหมายกันทั่วไป. ชีวิตเป็นสิ่งที่สูงส่งสุดขึ้นมาได้ ก็เพราะสิ่งที่เรียกว่าธรรม นั่นเอง. การที่พวกเราสมัยนี้ ประชุมอบรมสั่งสอนกันแต่เรื่องวิชาความรู้ในหน้าที่ การงานอย่างเดียวนั้น พระอริยเจ้าทั้งหลายมองดูแล้วจะพากันขมๆ และเศร้าในที่สุด.

เพราะฉะนั้น การที่จัดให้พิมพ์หนังสืออันเกี่ยวกับธรรมชนเพื่อความแพร่หลายของธรรม นั้นนับว่าเป็นสิ่งทำอนุโมทนาเป็นที่สุด.

พุทธทาส อินทปญฺโญ

โมกขพลาราม ไชยา,

๑๘ ต.ค. ๑๘

สารบาญ

คำบรรยายชุดที่ ๕ อบรมรุ่น ๒๕๐๔	หน้า
๑. หลักพระพุทธศาสนา และการเข้าถึง	๑
๒. สิ่งทีพระพุทธเจ้านำมาสอน	๓๐
๓. ปฏิจจสมุปบาท	๕๘
๔. กรรม การเกิดใหม่ สังสารวัฏฏ์	๘๓
๕. มายา กับ ของจริง	๑๐๖
๖. อนัตตา	๑๓๓
๗. สิ่งทีดีทีสุดทีมนุษย์จะพึงได้	๑๖๐
๘. ความสัมพันธ์ของธรรมทั้งปวง	๑๘๓
๙. ลัทธินิกาย และความเป็นมาแห่งศาสนา	๒๑๓
๑๐. ธรรมกับตุลาการ หรือการเดินทางทีไม่ทุกข์	๒๓๙
ตอบปัญหา	๒๕๒
คำบรรยายชุดที่ ๖ อบรมรุ่น ๒๕๐๕	
๑. ศีลธรรม และหลักพระพุทธศาสนา	๒๖๗
๒. ปรัชญาของศีลธรรม	๒๙๑
๓. สิ่งทีเรียกว่าศาสนา	๓๑๔
๔. ประโยชน์ของศาสนา	๓๔๒
๕. หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา (: ก.หลักทั่วไป)	๓๖๖
๖. หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา (: ข.หลักพื้นฐาน)	๓๙๒
๗. หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา (: ค. หลักทีต้องเข้าใจโดยละเอียดเรื่องความไม่ยึดมั่น)	๔๒๑
๘. หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา (: ง.หลักปฏิบัติเพื่อความไม่ยึดมั่น)	๔๔๙
๙. ธรรมสโมธาน : การประชุมธรรมทั้งปวงลงในความไม่ยึดมั่น	๔๗๕
๑๐. ธรรมสโมธาน (ต่อ) และตอบปัญหาเรื่องมิตทีสี่	๕๐๕

โปรดดูสารบาญอย่างละเอียด ในหน้าต่อไป
ท่านจะทราบค่าครองเรื่องแต่ละบทได้โดยตลอด

สารบัญละเอียด

ชุดที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๐๔

๑. หลักพระพุทธศาสนาและการเข้าถึง

หลักพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติแบ่งออกได้เป็นหลายชั้น	๑
หลักกว้างๆแห่งพุทธศาสนา มีลำดับการแบ่งเป็น ๕ เรื่อง	๒
สิ่งที่เรียกว่าหลักวิชาและวิธีปฏิบัติแยกกันเด็ดขาด	๓
ธรรมะคือวิชาสำหรับดับทุกข์ทางจิตใจที่เป็นส่วนลึก	๔
ตัวธรรมะที่แท้นั้นแหละ ควรจะเป็นตัวชีวิตของคนเราเสียเอง	๕
ไม่มีธรรมะเป็นเครื่องช่วย สิ่งทั้งหลายจะเป็นเครื่องทำความร้อนให้	๖
คุณค่าของธรรมะ มีทั้งแก่ปัจเจกชนและสังคม	๗
ธรรมะทำความแตกต่างระหว่างคนกับสัตว์	๘
ความเป็นทาสที่ร้ายกาจที่สุด คือเป็นทาสกิเลส	๙
พุทธบริษัท คือหมู่คณะของบุคคลที่เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน	๑๐
ตุลาการรวมอยู่ในบุคคลผู้เป็นปุชนียบุคคล ไม่ใช่ลูกจ้าง	๑๑
ผู้รักษาความเป็นธรรม มีคุณค่าเหนือกว่าเงินเดือนที่ได้รับ	๑๒
ธรรมะช่วยทำจิตใจให้ว่าง จิตว่างแล้วจะทำงานสนุก - เป็นสุข	๑๓
มนุษย์ที่ฉลาด จะรู้จักทำจิตให้ว่างจากตัณหา อุปาทาน เป็นต้น	๑๔
ธรรมะจำเป็นยิ่งกว่าข้าวปลาอาหาร เพราะจิตไม่มีธรรมะจะเหมือนกินเหล็กร้อน	๑๕
ธรรมะระหว่างสังคม หมายถึงไม่เบียดเบียนกัน มีเมตตาต่อกัน เป็นต้น	๑๖
ปราศจากธรรมะแล้ว สังคมจะกระจัดกระจาย ไร้สงบสุข	๑๗
ธรรมะจำต้องมาเป็นคำภาษาไทย เหตุหนึ่งคือไม่อาจแปลเป็นไทยให้สมบูรณ์ความได้	๑๘
เราเรียกว่าธรรม เอาความหมายเฉพาะแต่สิ่งที่เป็นธรรมเท่านั้น เช่นความดี	๑๙
ความหมายของคำว่า “ธรรมะ” มีมาก ข้อ ๑-๒ : เป็นเหตุให้เกิดสิ่งอื่น-คุ้มครองโลก	๒๐
ความหมายของคำว่า “ธรรมะ” ข้อ ๓-๔-๖-๗-๘	๒๑

อหิงสา คือไม่เบียดเบียนกันและกัน และไม่เบียดเบียนตัวเอง	๔๒
ศีลธรรมมีมาก่อนพระพุทธเจ้า ทรงยอมรับแล้วนำมาสอนด้วย	๔๓
ก่อนตรัสรู้ทรงเคยเป็นไฉนนะมาก่อน	๔๔
นิพพานที่มีไซ้ของพุทธ คืออิมเอบด้วยกามคุณ อยู่ในฉานสมาบัติ, นิพพานของพุทธหมายถึงสิ้นราคะ โทสะ โมหะ หมดสิ้น	๔๕
สิ่งหรือธรรมะภายนอกที่ถูกต้องทั้งอรรถและพยัญชนะจะทรงยอมรับด้วย โดยสรุป ไปยึดถืออะไรเป็นตัวตน-ของตน เป็นความทุกข์	๔๖
ทุกข์ในทุกขอรียสัจ มีทั้งอย่างทนทรมาณและสนุกสนานเอร์็ดอ่อย	๔๗
ความไม่เอยากตาย เป็นตัวอย่างของวิฆวัตถุหา	๔๘
เมื่อมีอะไรมากระทบอายตนะ จัดการไปโดยไม่ต้องมีตัณหากีไม่ทุกข์	๕๐
คนเราทุกคนจะเป็นอยู่โดยไม่มีกิเลสเลย เป็นสิ่งที่มีได้	๕๑
การปฏิบัติเพื่อให้ลู่ถึงจุดหมายปลายทางของทุกลัทธิศาสนา เรียกว่าทาง ทางหรือมรรคในพุทธศาสนาประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อเหลือ ๓	๕๒
ศีล สมาธิ ปัญญา รวมกันหมดนี้แล้ว จะเป็นปัญญายิ่งขึ้นไปอีก	๕๓
เราจะเข้าใจเรื่องอะไรชัด ควรตั้งปัญหา ๔ ลักษณะ	๕๔
หลักขอรียสัจมุ่งหมายจะให้เราเป็นอยู่โดยไม่ต้องเป็นทุกข์	๕๕
การควบคุมตัณหา ก็คือการเปลื้องออกไปจากความเป็นทาส	๕๖

๓. ปฏิจจสมุปปาท

ปฏิจจสมุปปาท เป็นชื่อธรรมะที่เป็นหัวใจพุทธศาสนา	๕๗
อาการที่เป็นแต่เพียงมายา อาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้นชั่วคราว เรียกว่าปฏิจจสมุปปาท....	๕๘
ปฏิจจสมุปปาท ที่พระพุทธเจ้าคิดค้นก่อนตรัสรู้	๖๐
คำว่า เวทนาในปฏิจจสมุปปาท ไม่ตรงกับเวทนาสงสารในภาษาไทย	๖๑
ความหมายของปฏิจจสมุปปาทปัจจยาการที่ ๓-๕	๖๒
สังขารในปฏิจจสมุปปาท มีความหมายเฉพาะ	๖๓

ควรจำและเข้าใจคำ ๒ คู่ คือกิริยากับปฏิกิริยา และกรรมกับผลกรรม	๘๗
กรรมดีต้องดีแน่ กรรมชั่วต้องชั่วแน่ เพราะเราดี-ชั่วอยู่ในตัวการกระทำ....	๘๘
การปฏิบัติที่มุ่งให้ลุ่มรรคผลนิพพาน ไม่มุ่งเกิดใหม่ เรียกว่ากรรมไม่ดำไม่ขาว	๘๙
กรรมที่ไม่ดำไม่ขาวคืออริยมรรคมืองค์ ๘ ทำให้อยู่เหนือกรรม	๙๐
การให้ผลตามเวลา ของกรรม	๙๑
กรรมให้ผลตามหน้าที่, กรรมให้ผลตามน้ำหนัก	๙๒
ความหมายของมิจฉาทิฎฐิในเรื่องกรรม	๙๓
พระอริยเจ้ากล่าวกิเลสชั้นละเอียดและสิ่งที่เรียกว่าดี ว่าเป็นสิ่งที่น่ากลัว....	๙๔
ความหมายที่ควรกำหนดให้ได้ ของโลภะ โทสะ และโมหะ....	๙๕
การทำกรรมทั้งหมด ต้องมีกิเลสเป็นมูลเหตุทั้งนั้น	๙๖
กิเลสที่ถูกต้อง กิเลสชั้นดี เป็นเหตุทำกรรมดี	๙๗
ชาติตามปรมัตถโฆหาร หมายถึงการเกิดแห่งตัวกูด้วยยึดมั่น	๙๘
ความหมายของคำว่า “ระลึกชาติ”	๙๙
วิภูฏสงสาร คือการหมุนเวียนของกิเลส-กรรม-วิบาก....	๑๐๐
กิเลสก็เป็นอนัตตา กรรมก็เป็นอนัตตา วิบากก็เป็นอนัตตา	๑๐๑
อธิบายให้เห็นวิภูฏสงสาร ๓ เป็นอนัตตา	๑๐๒
รากฐานอันมั่นคงของกิเลส ผู้รู้เรียกว่าอหังการ มมังการ	๑๐๓
ทำลายวิภูฏสงสารขาดลงไปได้ มีชื่อเรียกหลายชื่อ....	๑๐๔
บรรยายวันหลังให้รู้ว่าผลการปฏิบัติธรรม มรรคผลนิพพานเป็นอย่างไร....	๑๐๕

๕. มายากับของจริง

ความยากลำบากเกี่ยวกับการดับทุกข์ อยู่ตรงหลงมายาว่าเป็นของจริง	๑๐๖
ตามหลักพุทธศาสนา นิยมแบ่งสัจจะไว้ ๓	๑๐๗
ชาตกเป็นสัจจะอย่างสมมติ เป็นดุจภาษาชนะสำหรับใส่ของมีค่า	๑๐๘
ตัวอย่างนิทานยายกับตา เป็นดุจภาษาชนะใส่ธรรมะ เช่น โทษของความหัวดี	๑๐๙

การแปลความหมายภาษาบุคคลาธิษฐานให้เป็นธรรมาธิษฐาน	๑๑๐
คัมภีร์สอนไว้อย่างสมมติต้องเข้าใจให้ได้ อย่าว่ากล่าวไว้อย่างโกหก	๑๑๑
สมมติเป็นมายาชั้นนอกสุด แต่ชาวบ้านถือเป็นของจริงไป ว่าไม่ใช่มายา	๑๑๒
ควรรู้จักมองให้ทะลุสมมติเข้าไปให้ได้	๑๑๓
ทั้งมนุษย์ เทวดา มาร พรหม ไม่แปลกกันที่ต้องตกอยู่ให้ห้วงทุกข์เหมือนกัน	๑๑๔
มารในมารโลกคือใคร? ทั้งอย่างภาษาบุคคลาธิษฐานและธัมมาธิษฐาน	๑๑๕
บัญญัติเป็นการมองทะลุสมมติลึกเข้าไป	๑๑๖
คนดีที่สุดก็ยังมีทุกข์ตามประสาคนดี ต้องอยู่เหนือดีอีกทีจึงพ้นทุกข์ได้	๑๑๗
ชี้เปรียบเทียบให้เห็นว่าสมมติบัญญัติและปรมาตม์ ต่างกันอย่างไร?.... .. .	๑๑๘
ตัวอย่างดูให้เห็นความแตกต่างระหว่างจิตใจ	
ของบุญชน กัลยาณชน และพระอริยะ.... .. .	๑๑๙
การดูคนให้เห็นเป็นสมมติสัจจะ บัญญัติสัจจะ และปรมาตม์สัจจะ	๑๒๐
อนิจจังแปลว่าไม่เที่ยง ความหมายคือเปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อย	๑๒๑
ไม่รู้ความจริงอย่างปรมาตม์ คนจึงรู้สึกเป็นตัวตน เราเขา	๑๒๒
จริงอย่างปรมาตม์จะเห็นว่าทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เสมอกัน	๑๒๓
เข้าใจให้ได้ว่า พุทธศาสนาถือว่าทุกสิ่งว่างจากตัวตน	
ว่างจากความหมายแห่งความมีตัวตน.... .. .	๑๒๔
ความหมายของคำว่า “ว่างหมด” รู้แล้วทำให้ไม่กลัวความว่าง	๑๒๕
ต้องรู้ว่า “ความจริง” และ “ของหลอก” มีอยู่อย่างยึดถือ ๓ ระดับ	๑๒๖
ความเข้าใจว่ามีตัวตน เกิดขึ้นได้ทั้งที่ไม่มีตัวจริงและของจริง	๑๒๗
ไม่เข้าถึงความจริงของสมมติบัญญัติและปรมาตม์	
จะไม่ได้รับประโยชน์จากธรรมะ.... .. .	๑๒๘
ภาวะถึงที่สุด ๓ รูปแบบ เป็นพระพุทธเจ้าที่ถูกต้องยังไม่ถึงที่สุด, ถูกต้องที่สุดคือความว่างจากตัวตนโดยสิ้นเชิงมีอยู่ในใจ	๑๒๙
พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นอันเดียวกัน ได้แก่ความว่าง	๑๓๐

อย่าหลงเข้าใจผิดเป็นมิจฉาทิฎฐิไปว่า

ไม่มีตัวตนแล้วทำบุญทำบาปก็ไม่ต้องมีบุญมีบาป	๑๓๑
ขอให้พยายามดูสิ่งทั้งปวงให้เป็นไปในลักษณะที่ทะลุมาถึงความจริงให้ได้	๑๓๒

๖. อนัตตา

หลักคำสอนเรื่องอนัตตา เป็นใจความสำคัญของพุทธศาสนาที่ไม่ซ้ำใคร....	๑๓๓
คนไม่เข้าใจ เข้าใจเขวไป เพราะหลักพุทธศาสนากล่าวถึงตรงข้าม	
จากความรู้สึกของสามัญสัจธรรมที่ว่าไม่มีตัวตน ไม่ใช่ตัวตน	๑๓๔
การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของการค้นพบ	
มองเห็นตามทางวิทยาศาสตร์....	๑๓๕
ความหมายของข้อที่ว่า “สิ่งใดที่เราเข้าใจผิดหลงผิด สิ่งนั้นเป็นมายา	
ไม่ใช่ของจริง”	๑๓๖
อนัตตาไม่ใช่ไม่มีอะไรเลย มีอะไรอย่างที่เราารู้สึก แต่ไม่ใช่ตัวตน	๑๓๗
อริยสัจทั้ง ๔ ข้อ ไม่มีข้อไหนเลยที่กล่าวเป็นบุคคล!	๑๓๘
กายใจล้วนๆที่ไม่ได้ศึกษาอบรมพอ จะเกิดรู้สึกเป็นทุกข์ได้	
ในตัวเอง ทั้งที่ไม่มีอัตตา	๑๓๙
มูลเหตุเกิดทุกข์คือตัณหา, กล่าวว่าภุมตศปีศาจจะไรดลบันดาลนั้น	
ผิดหลักพุทธศาสนา	๑๔๐
อาการที่กิเลสตัณหาดับไป เรียกว่าความดับทุกข์	๑๔๑
อนัตตา หมายถึงไม่ให้เข้าใจไปว่ามีตัวตน เราเขา มีแต่ธรรมชาติคุ่มกันเข้า	๑๔๒
เห็นอนิจจังจะเห็นทุกขังง่าย, เห็นอนิจจังและทุกขังรวมกันแล้วจะเห็นอนัตตาง่าย	๑๔๓
สังขารไหลเรื่อย เป็นการทนทุกข์ทรมาน ตามภาษาพระอริยเจ้า....	๑๔๔
พระไตรลักษณ์ คือลักษณะทั่วไปของปวงสังขารที่มีในโลก....	๑๔๕
ความรู้เรื่องอนัตตามุ่งหมายให้เราเอาชนะตัวเราเองให้ได้ในตัวมันเอง	๑๔๖
สัญญาตาเป็นคำที่รวมความหมายของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา	๑๔๗

ได้แต่งงานกับสฤณีตา คนแก่ๆจะยังเป็นหนุ่มสาวสดชื่นแจ่มใสเป็นต้น	๑๗๑
ตลอดเวลาที่ยังละทิ้งเรื่องวัตถุไม่ได้ เราต้องควบคุมวัตถุให้ได้	๑๗๒
ติดบ่วงคือมรรค, หลุดจากบ่วงคือผล, การประสพอิสรภาพถาวรคือนิพพาน	๑๗๓
ชีวิตคนเราตามธรรมดาสามีญ เหมือนกับการติดบ่วง	๑๗๔
ความหมายแห่งมรรคผลและนิพพาน....	๑๗๕
กิเลสหรือสังโยชน์ที่ ๒-๓ ที่ปฐมมรรคจะตัดได้ขาด	๑๗๖
พระโสดาบันคือผู้ได้ก้าวลงสู่ทางที่จะดึงไปสู่สิ่งดีที่สุดในที่มนุษย์ควรจะได้	๑๗๗
กิเลสที่พระอนาคามีและพระอรหันต์จะต้องละได้	๑๗๘
สิ่งดีที่สุดในที่มนุษย์ควรจะได้ชนิดที่ไม่มีใครจะพิสูจน์ให้เป็นสิ่งต่ำ	๑๗๙
ความหมายของรูปธาตุ อรูปธาตุ นิโรธธาตุ	๑๘๐
การดับที่เรียกว่านิโรธหรือนิพพาน มีอยู่ ๒ ชั้น ๒ ระดับ	๑๘๑
เราเอาหลักเกณฑ์เรื่องมรรคผลนิพพานมาใช้ในเรื่องเล็กๆน้อยๆ ในชีวิตประจำวันได้	๑๘๒

๘. ความสัมพันธ์ของธรรมะทั้งปวง

ไม่มีอะไรเลยที่ไม่เรียกว่าธรรม	๑๘๓
จะเข้าใจพุทธศาสนาได้สิ้นเชิง ต้องมองเห็นความสัมพันธ์กันในระหว่าง ธรรมทั้งปวง....	๑๘๔
ทุกสิ่งในโลกมีความสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง จึงดำรงอยู่ได้ด้วยดี	๑๘๕
ธรรมะมาเกี่ยวข้องกับศาสนา คือระบบวิชาและการปฏิบัติที่ดับกิเลสทุกข์ ปฏิบัติสมุปปบาทสำหรับคนทั่วไปจะอยู่ในรูปปรัชญา จะกลายเป็นวิทยาศาสตร์สำหรับพระอรหันต์....	๑๘๗
ธรรมะเป็นศิลปะแห่งการครองชีวิตที่พึ่งตนเอง	๑๘๘
ธรรมะหรือพรหมจรรย์ มีความงามในเบื้องต้น-ท่ามกลาง-ที่สุด	๑๘๙
อนามัยทางจิตดีเพราะมีธรรมะแล้ว อนามัยทางร่างกายก็พลอยดีไปด้วย	๑๙๐

๕. ลัทธินิกายและความเป็นมาแห่งศาสนา

ต้องทราบด้วยว่าศาสนาปรากฏขึ้นมาในโลกอย่างไร	๒๑๓
ต้นกำเนิดที่เป็นมูลเหตุเกิดพุทธศาสนา จะแบ่งได้เป็น ๓ ยุค	๒๑๔
รู้จักสังเกตในรูปของวิทยาศาสตร์ จึงมีคนกล่าวปฏิเสธเทวดามีสาร	๒๑๕
พระพุทธเจ้าก็ตรัสสอนเรื่องกรรม แต่เป็นกรรมที่ทำให้อยู่เหนือกรรม	๒๑๖
ลัทธิคำสอนทางศาสนาชั้นสูงครั้งพุทธกาล แม้จะรื้อนัตตาบ้างก็ครั้งเดียว	๒๑๗
ความรู้ก็ยึดถือว่าตัวตน (อัตตา) เป็นเพียงความคิดที่หลงไปตามอวิชชา	๒๑๘
ปล่อยให้สิ่งต่างๆ เป็นไปตามธรรมชาติ					
แล้วเราควบคุมมันด้วยปัญญา ก็ไม่เกิดทุกข์ได้	๒๑๙
ทุกลัทธิศาสนา ต่างประกวดนิพพานในลัทธิศาสนาของตนๆ	๒๒๐
มองให้เห็นชัดในข้อที่เป็นอนัตตาหรือสัจจนา โลกะ โทสะ โมหะ ก็เกิดในใจไม่ได้					๒๒๑
“ภควา” เป็นคำสำหรับเรียกคนที่เราไว้ใจว่า บริสุทธิ์ ตรัสรู้ถึงที่สุด เป็นที่พึ่งได้					๒๒๒
พระพุทธเจ้าและอรหันตสาวก บัญญัติสอนแต่เรื่องทำลายกิเลสให้หมดไป	๒๒๓
มองดูกว้างๆ ในครั้งพุทธกาล มีลัทธิอะไรเป็นคู่แข่งกันบ้าง	๒๒๔
ยุคอุปนิษัคือยุคที่รุ่งเรืองด้วยสติปัญญา เทพเจ้าที่เป็นตัวตนหายหมด	๒๒๕
พุทธเจ้าสอนให้ไม่มีตัวตน ดีเกินไปชาวบ้านไม่เข้าใจ					
น่าจะเป็นเหตุส่วนหนึ่งให้พุทธศาสนาสูญจากอินเดีย	๒๒๖
เราต้องสำนึกไว้บ้างว่า “ที่มันดีเกินไป บางทีก็สูญหายได้เหมือนกัน”	๒๒๗
มองให้เห็นว่าบรรดาลัทธิศาสนาต่างๆ ในโลก พัวพันเกี่ยวข้องกันอย่างยิ่ง	๒๒๘
เล่าเรื่องในตอนแรกที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ ท่านมีอะไรอยู่ในตัวท่านเองเสร็จ					๒๒๙
ทรงล่วงลับแล้ว อำนาจไม่ตกแก่ผู้ใด ตกอยู่แก่สงฆ์ทั้งปวง	๒๓๐
วิธีทำปฐมสังคายนา....	๒๓๑
วิธีทำปฐมสังคายนา (ต่อ)	๒๓๒
มหาปเทศที่ประทานไว้สำหรับใช้ทดสอบธรรมวินัยว่าถูกผิดอย่างไร	๒๓๓
การทำสังคายนา ครั้งที่ ๒-๓	๒๓๔

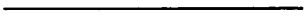
การทำสังคายนา ครั้งที่ ๓ (ต่อ)	๒๓๕
พุทธศาสนาเริ่มเสื่อมจากอินเดียปลายสังคายนาครั้งที่ ๓	๒๓๖
ลักษณะการถือหลักพุทธศาสนาแตกแยก ๓ ประเภท หรือ ๓ ทาง	๒๓๗
นักศึกษาทั้งหลาย ควรประมวลใจความความเป็นมาและการแตกแยก เป็นนิกายของพุทธศาสนาไว้ในลักษณะที่เป็นประโยชน์	๒๓๘

๑๐. ธรรมะกับตุลาการ

คนเกิดมาในโลกเหมือนกับการเดินทางในทะเล	๒๓๙
เรื่องสังฆธรรม เป็นเรื่องที่ต้องใช้สติปัญญา และเป็นการปฏิบัติทางจิตล้วนๆเป็นใหญ่	๒๔๐
ศีลธรรม สังฆธรรม ไม่ใช่อันเดียวกัน แต่ก็ไม่แยกจากกัน	๒๔๑
เราต้องรู้จักใช้ธรรมะให้ถูกแก่เรื่องของเรา	๒๔๒
เมื่อรู้สึกว่าจะไม่มีความดีจนพอใจตัวเอง เคารพตัวเองได้ เท่ากับว่าตายแล้ว เรียกว่าผู้ประมาท.... ..	๒๔๓
ฟังถือหลักในข้อที่ว่า ทางจิตทางวิญญาณสำคัญกว่าทางกาย	๒๔๔
เป็นมนุษย์ที่สดชื่น ตื่น รู้ เบิกบาน ต้องไม่ติดเบ็ดของเหยื่อตัณหาเป็นต้น เพื่อไม่ให้ถูกลวง ถูกติดเบ็ด ต้องควบคุมให้การกระทบทางอายตนะ อยู่เพียงแค่ผัสสะ หรือแค่เวทนา	๒๔๖
จะทำวิปัสสนาแบบไหน มีทาน ศีล สมาธิ ปัญญา แบบไหน อยู่ตรงที่ไม่พ่ายแพ้แก่ความหลอกลวงของเวทนา	๒๔๗
ควรจัดการจิตให้อยู่ในสภาพที่เป็นกลาง คือเดินอยู่ในอริยมรรคมีองค์ ๘	๒๔๘
จิตตั้งไว้ถูกต้อง จะทำประโยชน์ให้อย่างสูงสุด ชนิดที่ไม่มีใครทำได้	๒๔๙
ปฏิบัติถูกต้อง มีสัมมาทวิปฏิเป็นหลัก จะไม่มีการ “ตกอยู่ในน้ำ”	๒๕๐
ไม่รังเกียจพรหมจรรย์ว่าเป็นของศรี ก็จะเห็นว่าพรหมจรรย์เป็นสิ่งที่สุจริตที่ควรปฏิบัติ	๒๕๑

ตอบปัญหา

ขอทราบความเป็นมาของธรรมยุติกัมมทานิกาย เหตุใดจึงแตกกัน	๒๕๒
ตายแล้วเกิดใหม่หรือไม่?....	๒๕๓
จะมีการเกิดใหม่เรื่อยในร่างกายจิตใจนี้ ถ้ายังมีเลสตัณหา	๒๕๔
สวรรค์นรกหลังตายแล้วมีจริงไหม?	๒๕๕
พุทธศาสนาไม่มองอะไรในแง่เดียว เป็นวิธีมองสายกลาง	๒๕๖
หุทธิพิทย์ ตาพิทย์ ธรรมกาย มีจริงไหม?....	๒๕๗
พระอริยบุคคลมีจริงไหม? มีอะไรเป็นเครื่องสังเกต?	๒๕๘
ธาตุลมกับอากาศธาตุ ต่างกันอย่างไร?....	๒๕๙
ในระหว่างมีชีวิตอยู่นี้ อาจเข้าถึงนิพพานได้จริงไหม?	๒๖๐
มีสมาธิแล้วเจริญวิปัสสนาได้ง่ายอย่างยิ่ง	๒๖๑
การปฏิบัติธรรมชั้นโลกุตตรธรรม ของสังคมในยุคนี้ จะขัดกันไหม?	๒๖๒
สันโดษกับมักน้อย ต่างกันอย่างไร?....	๒๖๓
การตั้งศาลพระภูมิเป็นของพราหมณ์ ควรทำอย่างไรกับศาลพระภูมิ....	๒๖๔
วัฒนธรรมเก่าแก่เป็นพื้นฐานแรก มีมาแต่ครั้งแรกเมื่อสติปัญญาไม่เพียงพอ	๒๖๕

ชุดที่ ๖ พ.ศ. ๒๕๐๕

๑. ศีลธรรมและหลักพุทธศาสนา

ควรได้ทำความเข้าใจให้ทั่วถึงต่อคำว่าศีลธรรมกับหลักพระพุทธศาสนา	๒๖๗
ทำไมจึงต้องอบรมในหัวข้อว่าศีลธรรมกับหลักพระพุทธศาสนา	๒๖๘
เหตุผลที่ตั้งหัวข้อนี้ ข้อ ๑-๒-๓	๒๖๙
ถ้าจิตใจประกอบอยู่ด้วยธรรมะ การทำงานทุกชนิดจะเป็นสุขในการทำงาน	๒๗๐
ตัวศีลธรรม หลักพระศาสนา วิถีปฏิบัติและผลที่เกิดขึ้น รวมเรียกด้วยคำว่า ธรรม ๒๗๑		
บาลีที่แสดงว่า คำว่าธรรม มีความคลุมหมดยุติทุกสิ่ง	๒๗๒
สิ่งต้องทราบเกี่ยวกับศีลธรรมมีมาก แม้ผู้พิพากษาก็ควรสนใจเป็นพิเศษ	๒๗๓
ศีลธรรมต้องการให้รู้ว่าควรทำอะไรกันเฉพาะหน้า สังคมจึงจะมีความสุข	๒๗๔
ศีลธรรมมีขอบเขตเพียงว่าให้ปฏิบัติไปตามที่บัญญัติว่าอะไรดี อะไรชั่ว		
อะไรผิด อะไรถูก ที่สังคมยอมรับ	๒๗๕
นิทานสั้น ๆ ของขงจื้อ เกี่ยวกับคนเราชอบอิจฉา	๒๗๖
การตั้งต้นของศีลธรรมในโลก	๒๗๗
ในหมู่มสัตว์จะไม่มีศีลธรรม แต่มีอะไรหลายอย่างที่ถือว่าเป็นศีลธรรมต่าง ๆ		
ให้มนุษย์ได้ดู....	๒๗๘
ศีลธรรมบัญญัติขึ้นมาหลังจากมีเรื่องเกิดขึ้น		
เห็นทุกข์โทษแล้วจึงค่อยเกิดความคิดบัญญัติ	๒๗๙
ศีลธรรมมุ่งหมายควบคุมสัญชาตญาณความเห็นแก่ตัว, ไม่สามารถตัดขาดได้ ๒๘๐		
ศีลธรรมจะไม่ขัดกับเรื่องต่างๆอันเป็นประโยชน์แก่มวลมนุษย์	๒๘๑
ตามเป็นศีลธรรมขนาดยังไม่ถึงศีลธรรม....	๒๘๒
ตาม คือสิ่งคาบเกี่ยวกันระหว่างสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม	๒๘๓
กฎหมายมาทีหลังศีลธรรม เพื่อบังคับผู้ไม่ทำตามศีลธรรม	๒๘๔
ผู้มีสติปัญญามากเห็นว่าโลกโกรธหลงเป็นต้น ทำจิตให้ร้อน		
ยิ่งกว่าการเบียดเบียนทางภายนอก	๒๘๕

ศีลธรรม จริยธรรม วัฒนธรรม ศาสนา ศาสตร์ หรือปรัชญา ล้วนเป็นสิ่งคมวิทยา	๓๑๖
ตัวจริงของศาสนามีใช่คำสอน แต่เป็นตัวการปฏิบัติเสมอไป ๓๑๗
กิจการที่ทาลงไปเพื่อให้เกิดความรอดจากทุกข์จากสิ่งไม่พึงปรารถนาคือตัวศาสนา	๓๑๘
โรคทางวิญญาณคือโรคที่เกิดจากกิเลสทุกชนิด	
ใครเป็นจะหาสงบสุขไม่ได้ แม้จะรวยทรัพย์ ๓๑๙
นับถือศาสนาในฐานะเป็นสิ่งสูงสุดกว่าศีลธรรม จริยธรรม ๓๒๐
ทำไมต้องใช้คำ Religion แก่ศาสนา? จะใช้ได้ตรงกับหลักพุทธศาสนาไหม? ๓๒๑
ความหมายของ Religion ที่นักศาสนาวินิจฉัยกัน ๓๒๒
ระเบียบปฏิบัติที่ทำให้คนเราถึงความเป็นอันเดียวกันกับนิพพาน เรียกว่าศาสนา	๓๒๓
สมัยพระพุทธเจ้า ใช้เรียกคำตรัสสอนของพระองค์ว่า พรหมจรรย์ ๓๒๔
ศาสนาแม้มีจุดหมายเดียวกันคือยกคนขึ้นจากทุกข์ แต่ต่างกันเป็น ๒ พวก ๓๒๕
เหตุผลที่ว่าจำเป็นต้องมีศาสนาหลายศาสนาต่างกันไป ทั้งที่มีมุ่งหมายเดียวกัน ๓๒๖
ตัวอย่างเรื่องราวการเกิดมีศีลธรรมขึ้นมาในโลก ๓๒๗
เรื่องการเกิดขึ้นของกฎหมายและของคำว่าราชา ตามเรื่องราวในพระไตรปิฎก ๓๒๘
เรื่องราวการเกิดมีศาสนาในโลก.... ๓๒๙
เราไม่นิยมเกวียน เรานิยมรถยนต์ เช่นเดียวกับที่เรานิยมศาสนา	
ซึ่งเป็นของสูงกว่าจริยธรรมหรือกฎหมาย ๓๓๐
เข้าใจคำว่า “ธรรม” ดี จะเข้าใจอะไรๆ ได้หมด ๓๓๑
ธรรมคำเดียว คลุมหมดทั้งศีลธรรม จริยธรรม กฎหมาย และทั้งศาสนา	
วิธีปฏิบัติตามศาสนาและผลที่จะเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ๓๓๒
ความหมายอันสมบูรณ์ของคำว่า ธรรมะ หรือ Forma ๓๓๓
ความหมายหนึ่งๆ ของคำว่าธรรมะ ๓๓๔
ความหมายหนึ่งๆ ของคำว่าธรรมะ (ต่อ) ๓๓๕
คำจำกัดความของธรรมะที่อาจใช้เป็นประโยชน์ได้ในการศึกษาปฏิบัติ	
๕ หมวด ๓๓๖ - ๗

คำนิยามที่ยอมรับกันได้หมด อันจะช่วยชี้ชัดว่าธรรมะคือสิ่งช่วยโลกได้ : “วิถีแห่ง

การทำที่ถูกต้องสำหรับมนุษย์ในทุกๆขั้นทุกๆตอนแห่งวิวัฒนาการของเขา”	๓๓๘
ถือตามหลักที่ถูกต้องโดยเฉพาะพุทธศาสนา ธรรมะก็คือทุกสิ่งในตัวคน ๓๓๙
ในพระพุทธศาสนา มีพระเจ้าหรือไม่? ๓๔๐
ธรรมะนั้นแหละคือหัวใจหรือแกนกลางของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา ๓๔๑

๔. ประโยชน์ของศาสนา

ข้อความสั้นๆที่ใช้เป็นคำสรุปของสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ ๓๔๒
ศาสนาต้องการจะชนะทุกซ์ ไม่ใช่ต้องการหนีทุกซ์ ๓๔๓
ศาสนาเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมีเพื่อชีวิตไม่พ่ายแพ้ ๓๔๔
ธรรมะเท่านั้นที่จะทำคนให้แปลกแตกต่างจากสัตว์ ๓๔๕
ลำพังความรู้ ความเชื่อ ไม่มีการทำ เหล่านี้ยังไม่เรียกว่าตัวศาสนา ๓๔๖
พุทธศาสนาอยู่ในประเภทถือเอาปัญญาเป็นเครื่องออกหน้า.... ๓๔๗
ทั้งทุกซ์และสุข ล้วนเป็นเรื่องหนยาก, แต่ความสุขซ่อนอาการ	
หนยากไว้เร้นลับ ๓๔๘
ไม่ยึดสิ่งใดไว้เป็นตัวเราของเรา นี่คือความรู้และการทำที่ถูกต้องต่อสิ่งทั้งปวง ๓๔๙
คำแปลของคำว่าทุกซ์ ๓ ความหมาย ๓๕๐
พูดอย่างวิหิตของนักปรัชญา จะพูดว่าทั้งสังคมและเอกชนเป็นทุกซ์ ๓๕๑
จิตใจคนเรายังไม่เต็ม ยังหิวอยู่เรื่อย เพราะยังมีค้นหาไม่รู้จักสิ้นสุด ๓๕๒
เมื่อจิตหรือนามธรรมถูกทำให้เต็มด้วยอุบายทางศาสนาแล้ว	
ทางวัตถุจะพลอยเต็มไปด้วย ๓๕๓
ปฏิบัติตามหลักแห่งศาสนานั้นๆให้ถูกต้อง จะมีความเต็มทางจิต	
ได้ระดับใดระดับหนึ่ง ๓๕๔
ถ้ามีความเต็มด้วยการประพฤติตามหลักศาสนา สันติภาพแท้จริง	
ถาวร จะครอบคลุมโลกไปหมด.... ๓๕๕

ต้องดับทุกข์ที่นี้เดี๋ยวนี้ ไม่ใช่ต่อตายแล้ว หรือชาติหน้าจึงจะดับทุกข์	๓๙๕
“เกิด๑” คือเกิดความรู้สึกในใจว่ากูอย่างนั้น-นี้ ของกูอย่างนั้น-นี้	๓๙๖
“ตั้งปัญหาตรงไปว่า เดี๋ยวนี้เรากำลังมีทุกข์ แล้วขจัดมันออกไปอย่างไร”	๓๙๗
ตั้งหลักพื้นฐานว่า มีแต่เรื่องทุกข์กับความดับไปของทุกข์	๓๙๘
พูดถึงเรื่องที่ ๑ คือ เรื่องทุกข์	๓๙๙
ทุกข์ความหมายที่ ๓ วางอย่างน่าเกลียด ไม่มีสาระตัวตนที่น่ายึดถือเลย	๔๐๐
ประเด็นที่ ๒ ที่ ๓ ของความทุกข์ : อากาโรของความทุกข์, ตัวแท้ของความทุกข์	๔๐๑
เมื่อความยึดมั่นมีอยู่ในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นตัวทุกข์ขึ้นมาทันที....	๔๐๒
ประเด็นที่ ๔ ของความทุกข์ : มายาของความทุกข์หรือความทุกข์อย่างเร้นลับ	๔๐๓
ประเด็นที่ ๕ ของความทุกข์ : มีแต่สิ่งที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เท่านั้น
ไม่มีอะไรเลย	๔๐๔
เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ เด็ก คนแก่ ก็ว่าไปอย่างๆ ทางพุทธศาสนาจะระบุไปยังต้นเหตุ	๔๐๕
ค้นหาในความหมายภาษาไทยต่างจากค้นหาตามความหมายภาษาบาลี....	๔๐๖
เหตุให้เกิดทุกข์ ถ้ามองลึกจะได้แก่อุปาทาน	๔๐๗
ภาวะที่ปราศจากความรู้อันถูกต้อง นั้นแหละคืออวิชชา	๔๐๘
ค้นหา อุปาทาน เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ มีจุดตั้งต้นมาจากการกระทบทาง
อายตนะ ด้วยอวิชชา	๔๐๙
ความรู้สึกเป็นตัวกู เริ่มปฏิสนธิตั้งแต่ค้นหา อุปาทาน	๔๑๐
พอมีกิเลส มันก็ทำกรรม พอทำกรรมแล้วก็มีผลกรรม เรียกว่าวิภวภู	๔๑๑
หัวใจพุทธศาสนาที่นิยมจารีกลงในแผ่นอิฐมาแต่ครั้งโบราณ	๔๑๒
จะอย่างไรในการปฏิบัติเพื่อดับค้นหา?	๔๑๓
ดับทุกข์แล้ว มีสุขหรือไม่?	๔๑๔
มรรคได้แก่หนทาง หมายถึงหนทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์	๔๑๕
มรรคมืองค์ ๘ สรุ่ยย่อเหลือ ๓	๔๑๖
ถ้าไม่ตั้งต้นด้วยปัญญา จะผิดมาแต่แรก ศีลจะงมงาย สมาธิก็จะงมงาย	๔๑๗

มรรคมืองค์ ๘, ตามหลักปฏิบัติจะเรียงลำดับว่า ปัญญา ศีล สมาธิ	๔๑๘
ดับทุกข์สิ้นเชิงแล้วเป็นอย่างไร? ไปอยู่ที่ไหน? สนุกไหม?	๔๑๙
“ไม่ไปไหน” “ไม่อยู่ที่ไหน” หมายความว่าไม่มีความรู้สึกว่าจะไปไหน อยู่ที่ไหน	๔๒๐

๗. หลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา

(: ค. หลักที่ต้องเข้าใจโดยละเอียดเรื่องความไม่ยึดมั่น)

กล่าวถึงหลักบางหลัก ที่รู้เข้าใจแล้วเป็นการเพียงพอหรือจะทำให้เข้าใจ			
เรื่องอื่นได้ง่าย	๔๒๑
“สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” คำสั้นๆของคำสอนทั้งปวงในพุทธศาสนา	๔๒๒
ศึกษาจนรู้เรื่องไม่ยึดมั่นแล้วปฏิบัติตามอยู่, แม้จะประพฤติกะทำอะไรมิไป			
ในลักษณะได้ลาภได้บุญ เป็นต้น ก็จะไม่ทุกข์เลย	๔๒๓
“สิ่งที่ตรัสรู้มีมากเท่าใบไม้ทั้งป่า ส่วนสิ่งที่นำมาสอนมีเพียงเท่าใบไม้กำมือเดียว”	๔๒๔
วัตถุที่ตั้งของความยึดถือ เขาจัดไว้ ๔ ประเภท	๔๒๕
วัตถุที่ตั้งของความยึดถือ ข้อ ๒ ข้อ ๓	๔๒๖
“วาทะ” ทางปรัชญา ทางศาสนา โดยเฉพาะในอินเดียแปลว่าลัทธิหรือความคิดเห็น	๔๒๗
มีความยึดมั่นในตัวตนเป็นพื้นฐานอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ถ้าปลงจัดก็ทำอะไรได้			
มากมายนัก	๔๒๘
มีเหตุผล ๒ ประการ ที่ทำให้เราเข้าใจธรรมะไม่ได้ หรือไม่ได้โดยเร็วโดยสะดวก	๔๒๙
ความหมายของ “นิพพาน” ในหลายแง่มุม	๔๓๐
ความยึดมั่น (อุปาทาน, อาทานะ, มัญญณะ, สัมมัญญา) ทางธรรมะ จะหมายถึง			
ยึดมั่นด้วยใจเท่านั้น	๔๓๑
ความยึดมั่นอันเป็นมูลเหตุของทุกข์ เป็นไปด้วยอำนาจของอวิชชา	๔๓๒
ตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า ความยึดมั่นด้วยอำนาจอวิชชาเป็นมูลทุกข์	๔๓๓
“โลก” มีความจริงของมันเด็ดขาด คนหลงผิดไปด้วยอำนาจของความ			
ประจวบเหมาะของเวลาและของการกินเนื้อที่	๔๓๔

ถ้ารู้มิตีที่ ๔ (ไม่รู้เพียงแค่ ๓) จะเห็นว่าที่มายั่วให้รักก็อย่างเดียวกับที่	
ยั่วให้เกลียด เป็นต้น 	๔๓๕
จิตว่าง คือประกอบอยู่ด้วยความจริงด้วยสติปัญญา	
จิตวุ่น คือหลงไปตามมายา กลัดกลุ้มอยู่ด้วยความโลกความโกรธความหลง	๔๓๖
ถ้าไม่ยึดมั่นเท่ากับว่าง จิตที่ไม่ยึดมั่นอะไรนั้นเป็นจิตว่าง 	๔๓๗
ความว่างทางธรรมเห็นว่าว่างไม่มีอะไร หมายถึงไม่เห็นว่ามีอะไร	
ที่ควรจะยึดถือว่าตัวตน 	๔๓๘
“ว่างจากสิ่งที่ควรยึดมั่น แม้จะมีอะไรเต็มโลกไปหมด” นี้คือสัมมาทิฐิโลกุตตระ....	๔๓๘
เห็นโลกนี้เป็นของว่าง จิตที่เห็นความว่างหรือของว่างนี้เรียกว่า จิตว่าง 	๔๔๐
สัญญาตาวิหาร หมายถึงเป็นอยู่ด้วยจิตที่ว่างอยู่เสมอ ไม่มีความยึดมั่น	
อะไรว่าเป็นตัวตน และเป็นของๆตน 	๔๔๑
พุทธศาสนาที่ถูกต้องของพระพุทธเจ้า จะไม่แบ่งเป็นหินยาน มหายาน 	๔๔๒
พุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องสัญญาตาแก่ผู้ครองเรือน 	๔๔๓
เรื่องเบื้องต้น เรื่องจะมาบวชพระบวชเณร เรื่องจะเป็นพระอรหันต์	
ก็ไม่พ้นไปจากเรื่องสัญญาตา 	๔๔๔
เป็นมนุษย์ศูนย์มั่นสะอาด สว่าง สงบ ว่างจากสิ่งรบกวน 	๔๔๕
ความเป็นมนุษย์ศูนย์ ไม่มาได้จากทางอื่นนอกจากความไม่ยึดมั่น 	๔๔๖
ถ้าหวังจะให้ชีวิตเยือกเย็นเป็นสุข ไม่มีทุกข์เลย ต้องทำตัวเป็นมนุษย์ศูนย์ 	๔๔๗
วิฤตการณถาวรของโลก อยู่ที่สัตว์โลกมีความยึดมั่น 	๔๔๘

๘. หลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา

(: ง. หลักปฏิบัติเพื่อความไม่ยึดมั่น)

คนเราทำผิดเพราะเห็นแก่ตัว เมื่อไม่เห็นแก่ตัวก็ไม่มีความที่จะทำผิด 	๔๔๙
เมื่อจิตว่างแล้ว มีคุณสมบัติ มีสมรรถภาพ มีอะไรทุกอย่างที่จะทำ	
สิ่งต่างๆให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี 	๔๕๐

ศิลปะแห่งชีวิตของพุทธศาสนา อยู่ที่ “มีอะไรโดยไม่ต้องยึดมั่นว่ามี”	๔๖๘
เห็นโทษเห็นคุณของไม่ยึดมั่นฝึกปฏิบัติไม่ยึดมั่น ทำได้ในที่ทุกแห่ง ทุกลมเข้า-ออก	๔๖๙
ผิดก็เป็นครู ถูกก็เป็นครู; ผิดเป็นครูมากกว่าเป็นครูอย่างยิ่ง	๔๗๐
วิธีปฏิบัติเพื่อไม่ยึดมั่นทั้ง ๒ ประเภทนั้น อาจสรุปได้เป็นหลัก				
เดียวกันว่า “รู้จัก : รู้เท่าทันกลไกของจิต ๓”	๔๗๑
ธรรมะไม่ใช่เพื่ออย่างอื่น เพื่อคู่กับชีวิต, ชีวิตอยู่ที่ไหนธรรมะจะต้องคู่อยู่ด้วยที่นั่น	๔๗๒
ถ้ายึดมั่นไม่ใช่ธรรมะ ไม่เป็นธรรมะ, วางจากยึดมั่น ไม่ยึดมั่น นั่นคือตัวธรรมะ	๔๗๓
ธรรมะเป็นเครื่องทำความชนะ เรียกพระศาสดาว่าเป็นบุคคลผู้ชนะ	๔๗๔

๕. ธรรมสโมธาน : การประชุมธรรมทั้งปวงลงในความไม่ยึดมั่น

การกระทำอย่างไรที่เรานิยมเรียกกันง่ายๆสั้นๆว่า ธรรมสโมธาน	๔๗๕
มีสติรู้สึกตัวอย่างถูกต้องในสิ่งทั้งปวงโดยประการทั้งปวง เรียกว่าความไม่ประมาท	๔๗๖
เอกายนมรรค เป็นธรรมสโมธานในความไม่ยึดมั่น	๔๗๗
ในความหลุดพ้นหรือในความไม่ยึดมั่นนั้น ไม่ยึดอะไรเลย	๔๗๘
คนเราถ้ามีจิตใจหลุดพ้นโดยประการทั้งปวงแล้ว จะเป็นผู้ทำอะไรก็ตาม				
ได้ดีที่สุด เป็นที่ไว้ใจได้ดีที่สุด ประกอบด้วยสติปัญญาและเที่ยงธรรม....	๔๗๙
ธรรมะทุกข้อ ทุกหมวด มีใจความอยู่ที่ความไม่ยึดมั่น	๔๘๐
สันโดษ เลี้ยงง่าย ประชุมรวมลงในความไม่ยึดมั่น มีไม่ยึดมั่นเป็นหัวใจ	๔๘๑
อาชีวนิวิธาน - มีการดำรงชีพบริสุทธ์ ก็เป็นธรรมสโมธานในความไม่ยึดมั่น	๔๘๒
โภชนมัตตัญญูตา - ความรู้ประมาณในการบริโภค เป็นธรรมสโมธาน				
ของความไม่ยึดมั่น	๔๘๓
อินทริยสังวร - ตำรวมอินทริย์ ๖ ชาคริยานุโยค - พยายามเป็นคนดี				
เป็นธรรมสโมธานฯ	๔๘๔
ธรรมพวกใกล้ชิดศีลธรรม เช่น หิริโอตตปปะ เป็นธรรมสโมธานฯ	๔๘๕
ขันติ โสรจจะ กตัญญูกตเวทิตา เป็นธรรมสโมธานฯ	๔๘๖

ธรรมะที่จะทำให้คนแก่เฒ่ารื่นเริง ยิ้มได้จนเข้าโลง ต้องเป็นธรรมะประเภทไม่ยึดมั่น

(: คนแก่ปฏิบัติอยู่ในธรรมะประเภทนั้น) ๕๐๔

๑๐. ธรรมสโมธาน (ต่อ) และตอบปัญหาเรื่องมิติที่สี่

“เพศ” ในภาษาบาลีไม่หมายแต่เพียงเพศหญิงชาย หมายถึง

แบบของการมีชีวิตก็ได้ ๕๐๕

อาคาริกเพศ คือเพศที่มีชีวิตอยู่อย่างบ้านเรือน, อนาคาริกเพศ

คือเพศที่ไม่มีบ้านเรือน ๕๐๖

ความเหมือนและความต่างระหว่างอนาคาริกกับอาคาริก ในการปฏิบัติธรรม ๕๐๗

ในหนังสือนวโกวาท มีส่วนธรรมะที่เป็นหมวดสำหรับฆราวาสโดยตรง

เรียกว่าคหิปฏิบัติ.... ๕๐๘

ให้กำลังแก่บรรพชิตเป็นการให้กำลังเพื่อการสืบพระศาสนา ๕๐๙

โลกอื่นไม่ต้องหลังจากตายแล้วก็ได้ อยู่ในโลกรนี้ แต่มีสถานะสภาวะเป็นอย่างอื่น ๕๑๐

ข้อปฏิบัติเกี่ยวกับโลกอื่น จะมีข้อปฏิบัติที่สูงขึ้นไปกว่าโลกนี้ ๕๑๑

ชาวบ้านที่ไม่รู้ ไม่มี ความไม่ยึดมั่น ทำให้มีปัญหาขึ้นโรงศาลไม่รู้จักสิ้นสุด.... ๕๑๒

ถ้าสนใจเรื่องไม่ยึดมั่นไว้เรื่อย จะพบกับชีวิตใหม่ที่แปลก ๕๑๓

นิกายใหญ่ ๒ นิกายของพุทธศาสนา : มหายาน และหินยาน ๕๑๔

มหายานมีอุดมคติจะพาคนทั้งหมดไปคือมีอุดมคติโพธิสัตว์

เถรวาทมีนิพพานเป็นอุดมคติ ๕๑๕

จะเป็นเถรวาทหรือเป็นมหายาน ต้องเป็นเรื่องไม่ยึดมั่น คือเรื่องสัพพัญญุตานั้น ๕๑๖

ความหมายอันพึงรู้เกี่ยวกับหินยาน มหายาน ๕๑๗

วิธีพูดประณีประนอม ไม่ตั้งตัวเป็นศัตรูกัน แห่งนิกายเถรวาทกับมหายาน ๕๑๘

ลัทธิศาสนาแบ่งเป็น ๒ ประเภท : พุทธเรื่องมนุษย์ธรรมตามองเห็นกับมองไม่เห็น ๕๑๙

ศาสนาที่ถูกต้องสมควรเป็นศาสนาของโลก ต้องจัดบรรเทา

ความเห็นแก่ตัวทั้งนั้น ๕๒๐

ความเบียดเบียนกัน ไม่ใช่ความมุ่งหมายของพระศาสดาองค์ไหนในโลก	๕๒๑
อุดมคติของศาสนาทุกศาสนาในโลก เล็งไปยังความไม่ยึดมั่น	๕๒๒
ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มากกระทบ จึงจะเป็นศูนฺย์อยู่เสมอ	๕๒๓
อธิบายคำว่า มิตินี้ ๔	๕๒๔
ถ้ารู้ในมิตินี้ ๔ ก็ไม่หลงในภาพสวย กลิ่นหอม อะไรเหล่านั้น		
เพราะมันเป็นเพียงมายา	๕๒๕
เราหลงไปตามความรู้สึกตามธรรมดา จึงเห็นนั่น-นี่สวย-เหม็น เป็นต้น เป็นคู่ๆ	๕๒๖
ทุกอย่างเปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลไปตามความเปลี่ยนแปลง เห็นอย่างนี้		
จะไม่รัก ไม่เกลียด	๕๒๗
วิธีสอนให้เห็นมิตินี้ง่ายๆ	๕๒๘
สะสางปัญหาลงได้ด้วยความรู้ถูกต้อง จะเหลือแต่ศาสนาเดียวในโลก	๕๒๙
คนที่มีจิตใจเป็นศูนฺย์เท่านั้น ที่จะมีเมตตากรุณาจิตต่อคนทั้งปวงจริง	๕๓๐
บรรยายทั้ง ๑๐ ครั้ง มีหัวใจนิดเดียวจุดเดียวว่า ไม่มียึดมั่นถือมั่นเป็นตัว-ของกู....	๕๓๑

ตุลาการภิธรรม

ชุดที่ ๕

ว่าด้วย

“สิ่งดีที่สุด” ตามหลักพุทธศาสนา
(หรือหลักธรรมที่แสดงความว่าง)

บรรยายอบรมผู้ที่จะรับการโปรดเกล้าฯ เป็นตุลาการ
รุ่นปี ๒๕๐๔

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” และวิธีปฏิบัติครั้งที่ ๑/๒๕๐๔

เรื่อง

หลักพระพุทธศาสนาและการเข้าถึง

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๓ ธันวาคม ๒๕๐๓

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

อาตมามีความเห็นว่าเป็นโอกาสแรกแห่งการบรรยายนี้ เพื่อให้เป็นประโยชน์มากที่สุด เราจะได้พูดกันถึงว่า ทำไมจึงต้องมีการอบรมหลักพระพุทธศาสนา. และสิ่งที่อบรมคือ หลักพระพุทธศาสนานั้นคืออะไร; ถ้าเราไม่เข้าใจความหมายอันแท้จริงของสิ่งๆ นี้ย่อมเป็นการยากที่จะเข้าใจหลักพระพุทธศาสนาโดยทั่วไปหรือทั้งหมด สำหรับหัวข้อ การอบรมก็มีอยู่ชัดแล้วว่า “หลักพระพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติ” มีอยู่เป็น ๒ เรื่องด้วยกัน.

สำหรับ หลักพระพุทธศาสนา^๕นั้นอาจจะแบ่งออกไปได้เป็นชั้น ๆ หลาย ๆ ชั้น และเมื่อเป็นดังนั้น วิธีปฏิบัติ ก็แบ่งไปได้เป็นชั้น ๆ ตามหลักพระพุทธศาสนาที่แบ่งเป็นชั้นได้อย่างไร เท่าที่เราทุกคนควรจะทราบไว้เป็นหลักกว้าง ๆ ว่าในหลักพระพุทธศาสนา^๕ทั้งหมด^๕เรามีลำดับที่จะแบ่งกันอย่างไร:—

เรื่องแรกที่สุด เป็นเรื่องของศรัทธา การเข้าถึงพระรัตนตรัยหรือการ
ถือพระรัตนตรัย หรือการถึงพระรัตนตรัย แล้วแต่จะเรียก,

เรื่องที่ ๒ ก็เป็นเรื่องการบริจาคที่เรียกว่าการทำทาน,

เรื่องที่ ๓ ถัดไปก็เป็นเรื่องศีล คือการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องทางกาย
ทางวาจาไม่เกี่ยวกับใจโดยตรง,

เรื่องถัดไปอีกเป็นเรื่องที่ ๔ ก็คือเรื่องสมาธิ นี่เป็นเรื่องจิตโดยตรงในระดับ
แรก คือวิธีที่จะอบรมจิตให้ดีที่สุดให้เหมาะที่สุดที่จะใช้งานมัน.

และเรื่องที่ ๕ ก็คือเรื่องปัญญา คือความรู้แจ้งแทงตลอด ซึ่งหมายถึง
บรรลุมรรค ผล นิพพาน.

ที่นี้มีภาคผนวก เป็นผนวกอีกแผนกหนึ่งก็คือ คิหิปฏิบัติ: ข้อปฏิบัติทั่วไป
สำหรับผู้ครองเรือนนี้เป็นเรื่องต่ำเป็นเรื่องพื้นฐาน; ฉะนั้นเราก็จะให้พิจารณากันให้
เห็นว่า เหมือนอย่างว่า:—

เรื่องพระรัตนตรัย เราก็ต้องรู้ว่ามิอะไรบ้าง แล้วเราจะต้องปฏิบัติต่อพระ-
รัตนตรัย เช่นการถือพระรัตนตรัยนั้นอย่างไร; เช่น เราจะต้องรู้เรื่องพระพุทธ
พระธรรม พระสงฆ์. ความมุ่งหมายของพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์นี้เป็นส่วนหลัก
วิชา ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติก็มีว่า ทำอย่างไรเราจึงจะมีจิตใจของเราเองคล้ายกันกับ
จิตใจของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งเรียกกันว่าถึง ถึงพระรัตนตรัย ก็ถึง
พระพุทธ ถึงพระธรรม ถึงพระสงฆ์ ถึงด้วยจิตใจ โดยการมีจิตใจถึงพระพุทธ พระ-
ธรรม พระสงฆ์เสียเอง สิ่งที่เราเรียกว่าหลักวิชากับการปฏิบัตินั้น จึงแยกกันได้โดย
เด็ดขาด

เรื่องการให้ทาน ถัดมาก็เหมือนกัน ทานมีอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร ทำไม่จึงต้องให้ทาน อย่างนี้ก็เป็นเรื่องฝ่ายที่เป็นหลักวิชา. ส่วนที่เป็นหลักปฏิบัตินั้นก็คือการให้โดยตรง ซึ่งเป็นความยากลำบากอยู่ตรงที่จิตใจของเราไม่ยอมจะให้ ไม่ค่อยยอมจะให้ ทั้งๆ ที่รู้ว่าเป็นสิ่งที่ควรให้ ดังนั้นจึงต้องมีการฝึกในการที่จะทำจิตใจให้เป็นจิตใจที่บริจาค หรือให้โดยไม่ฝืนความรู้สึกอย่างนี้เป็นต้น.

เรื่องศีลก็เหมือนกัน. คำว่าศีลหมายถึงข้อปฏิบัติที่ร่างกาย วาจา ให้สะอาดปราศจากโทษ เราอาจจะเรียนรู้ได้ จำได้ เป็นศีล ๕ ศีล ๘ ศีลต่างๆ นานา แต่แล้วก็ปฏิบัติไม่ได้ เพราะมันขาดวิธีปฏิบัติที่ถูกต้องไม่สามารถจะบังคับตัวเองให้ปฏิบัติได้.

ที่นี้ **เรื่องสมาธิ เรื่องบุญญา** ก็ยิ่งยากขึ้นไปอีกแม้เราจะได้เรียนรู้ในส่วนหลักวิชามากมาย แต่ก็ยังเป็นการยากที่จะปฏิบัติได้สำเร็จตามนั้น เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นแต่ความล้มเหลวในการทำ “กัมมัฏฐาน” “วิปัสสนา” อะไรต่างๆ.

ที่กล่าวนี้ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าหลักวิชาและวิธีปฏิบัติในฝ่ายพุทธศาสนานั้นแยกกันเด็ดขาดเหมือนกัน; เหมือนกับวิชาการอื่นๆ ทั่วไป ที่นี้หัวข้อการอบรมของเรามีอยู่สองประเภทอย่างนี้ ซึ่งอาตมาจะได้บรรยายให้ละเอียดเป็นเรื่องๆ ไป ในโอกาสหลังคือวันหลัง.

เฉพาะวันนี้เราจะวินิจฉัยกันแต่ในข้อที่ว่า ทำไม่จึงต้องมีการอบรม; โดยความมุ่งหมายว่าถ้ามองเห็นประโยชน์ของการอบรมแล้วจะเป็นการง่าย ที่จะจำ ที่จะเข้าใจ หรือที่จะมีกำลังใจในการที่จะจำหรือที่จะเข้าใจ; ฉะนั้นขอให้ท่านทั้งหลายสนใจทำความเข้าใจในข้อนี้.

ขอให้นึกให้กว้างว่าสิ่งที่เรียกว่า **ธรรมะ** หรือ **หลักพระพุทธศาสนา** นั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติชนิดหนึ่งเหมือนกัน คือเมื่อมนุษย์เรามีอยู่ในโลกนานพอที่จะเข้าใจว่าชีวิตนี้เป็นอะไร ชีวิตนี้เป็นอย่างไร โลกนี้เป็นอย่างไรแล้ว ย่อมสามารถที่จะนึกจะคิดจะค้นหลักปฏิบัติต่างๆ ซึ่งเราเรียกกันในภายหลังว่า “หลักพระพุทธศาสนา” หรือ “หลักธรรมะ” นั้นขึ้นมาได้.

ที่นี้อีกทางหนึ่งซึ่งเราจะต้องทราบไว้ด้วยเหมือนกันว่า:— ถ้าหากว่าใครก็ตามที่มีมุมโลกไหน ชาติไหน ภาษาไหนก็ตาม เกิดไปตั้งปัญหาขึ้นมาว่าทำอย่างไรโลกเรานี้จะอยู่กันด้วยความสงบสุข หรือว่าทำอย่างไรตัวเราเองคนเดียวจะมีชีวิตอยู่ด้วยความสงบสุขในทางจิตทางใจ ถ้าเขาเกิดตั้งปัญหาอย่างนั้นขึ้นมาแล้วคิดค้นเรื่อยไปๆ ตามลำดับในที่สุดก็จะเกิดสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมะ” หรือ “ศาสนา” เป็นผลขึ้นมาทีเดียว ฉะนั้นมันจึงเป็นเรื่องทั่วไปแก่ทุกชาติทุกศาสนา. เราจะเห็นได้ตรงที่พวกฝรั่งนักศึกษาชาวตะวันตก ที่มีความคิดเป็นอิสระ ไม่อยากจะมีศาสนา แต่เขาก็ไม่พ้นที่จะต้องคิดว่าทำไมโลกนี้จึงจะมีสันติ และทำไมตัวเราเองจึงจะมีความสงบเย็นได้ คิดค้นไปโดยไม่ไต่เอ่ยถึงศาสนา. ถ้าเมื่อพบคำตอบข้อนี้บ้าง แม้ไม่มากนักน้อยมันก็จะกลายเป็นศาสนา, เป็นธรรมะขึ้นมาทันทีในสิ่งที่เขาค้นพบนั่นเอง ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่ไม่พ้น ที่มนุษย์นี้จะหลีกเลี่ยงไม่พ้น สำหรับสิ่งที่เรียกว่า **ธรรมะ** หรือ **หลักพระพุทธศาสนา**; จึงกล่าวได้เป็นใจความสั้นๆ ว่าที่แท้คือวิธีสำหรับจะดับความทุกข์ในทางจิตใจที่เป็นส่วนลึก; จำกัทำให้ชัดเจนไปอีกก็คือว่า จะดับความทุกข์จิตใจที่เงินก็ช่วยดับให้ไม่ได้ อำนาจวาสนา ยศศักดิ์ บรืวาร อะไอก็ช่วยดับให้ไม่ได้; ความเป็นมนุษย์ ความเป็นเทวดาก็ช่วยดับให้ไม่ได้ เว้นไว้แต่จะต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมะ” นี้เท่านั้น จึงจะดับความทุกข์ชนิดละเอียดเช่นนี้ได้. เงินก็ดับความทุกข์อย่างหยาบๆ ต่ำๆ ไปตามภาษาที่เงินจะดับได้ อำนาจวาสนาก็เหมือนกัน ความมีสุขภาพอนามัยบริบูรณ์สมบูรณ์ร่างกายสบายดีนี้ ก็ดับความทุกข์บางอย่างที่หยาบๆ ไปได้ แต่ไม่สามารถจะบำบัดความทุกข์ที่เป็นชั้นละเอียด ที่เป็นชั้นจิตใจโดยตรงได้. เพราะฉะนั้นจึง จำเป็นที่จะต้องมีสิ่งที่

เรียกว่า “ธรรมะ” หรือ “หลักพระพุทธศาสนา” สำหรับเป็นเครื่องมือดับความทุกข์ชั้นละเอียดคน.

เราอาจจะกล่าวได้ว่า ธรรมะนี้จะพุดกันอย่างอาหารก็เป็นอาหาร ของจิตใจ คือ ธรรมะนี้จะพุดกันเป็นเครื่องนุ่งห่ม ก็เป็นเครื่องนุ่งห่ม ป้องกันต่อห่มของจิตใจให้ปลอดภัย; ถ้าจะว่าธรรมะนี้เป็นที่อยู่อาศัยก็เป็นที่อยู่อาศัยของจิตใจ หรือถ้าเป็นยาแก้โรคมันก็เป็นยาแก้โรคทางจิตใจ; นี่คือลักษณะของธรรมะ. แต่ถ้าจะให้ดีที่สุดเราควรจะต้องว่า **ตัวธรรมะที่แท้นั้นแหละควรจะเป็นตัวชีวิตของคนเราเสียเอง.** ถ้าชีวิตของคนเราเป็นตัวธรรมะประกอบอยู่ด้วยธรรมะ มันก็หมดปัญหา ไม่มีปัญหาอะไรเหลืออยู่เลย ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนั้นจึงเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์เด็ดขาดชนิดหนึ่ง ซึ่งมนุษย์ต้องมี. แต่ว่ามนุษย์ส่วนมากไม่สนใจ และแม้ว่ามนุษย์จะสนใจหรือไม่สนใจ, จะทราบหรือไม่ทราบ, จะรู้จักหรือไม่รู้จักก็ตามเถิด; แต่สิ่งที่เรียกว่าธรรมะก็ยังเป็นสิ่งที่จะต้องเป็น และมีอำนาจเด็ดขาด อย่างจำเป็นชนิดที่มนุษย์จะต้องมี; ถ้าไม่มีเป็นต้องประสบกับความโกลาหลวุ่นวาย ยุ่งยากลำบากทั้งทางกายและทางใจ; ฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่า จะเป็นการฉลาดที่สุด ถ้าเราจะสนใจสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนี้เสียให้เป็นการเพียงพอ ในการที่เรามีชีวิตอยู่ในโลกนี้ และได้รับประโยชน์จากการที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ ได้ถึงที่สุด เราไม่ควรจะถือว่าไม่มีเงิน มีอำนาจวาสนาเกียรติยศ ทรัพย์สินสมบัติต่างๆ บริบูรณ์แล้ว เป็นการถึงที่สุด; เพราะการกล่าวเช่นนั้น นอกจากจะเป็นวัตถุนิยมจกแล้ว ยังเป็นการทำให้บุคคลนั้นไม่สามารถจะดับทุกข์ในทางจิตในทางใจ เขายังคงมีความทุกข์เหลืออยู่มากมาย ชนิดที่เงินเป็นต้น ชื่อเสียงเป็นต้นนั้นไม่อาจจะดับทุกข์ให้ได้ เขายังจะต้องฆ่าตัวตาย เขายังจะต้องร้องไห้ หรือเขายังจะต้องหม่นหมองเพราะเหตุนี้.

เพื่อจำง่ายอาจมาอาจจะกล่าวเป็นคำตรงๆ ว่า สมมุติว่ามีเงินล้านหนึ่งอย่างนี้; ถ้าคนที่มีเงินล้านหนึ่งนั้นไม่มีธรรมะ เขาจะต้องเป็นทุกข์ล้านหนึ่ง; แต่ถ้าคนที่มีเงินล้านหนึ่งเป็นคนที่มีความสุขล้านหนึ่งแล้ว เขาจะเป็นคนที่มีความสุขล้านหนึ่ง; อย่างนี้

เชื่อว่าคงจะพั่งง่ายและจำได้ง่าย. คือหมายความว่าถ้าไม่มี ธรรมะ แล้วยังมีเงินจะยังเป็นทุกข์, ยังมีอะไรจะยังเป็นทุกข์, ยังมีครอบครัวจะยังเป็นทุกข์ ยังมีอำนาจวาสนาจะยังเป็นทุกข์, ถ้าไม่มีธรรมะ. แต่ถ้ามีธรรมะแล้ว ยังมีอะไรก็จะมีความสุข หรือเป็นความสะทกสะบาย; เพราะเหตุว่าอำนาจของธรรมะนั้นแหละช่วยควบคุมสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ให้เกิดเป็นความร้อร่นขึ้น; ถ้าไม่มีธรรมะเป็นเครื่องช่วยควบคุมแล้วสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เรามีมาด้วยกิเลสตัณหา นั้น จะมาเป็นเครื่องทำความร้อร่นให้แก่เรา, ไม่ใช่มาทำความเย็นให้แก่เรา; เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ว่า ผู้ที่ประสงค์ความก้าวหน้าในทางทรัพย์สมบัติก็ตาม, ในทางเกียรติยศชื่อเสียงก็ตาม, ในทางอำนาจวาสนาหรืออะไรก็ตาม. ยิ่ง ต้องการมากเท่าไรคือว่ายิ่งปฏิบัติหน้าที่มาก หรือ ยาก หรือ สูงขึ้นไปเท่าไร ก็จะต้องยิ่งมีธรรมะมากขึ้นเท่านั้น; มิฉะนั้นแล้วเขาจะทนไม่ได้ ต่อความที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เป็นไปตามความประสงค์นั้น. เขาจะมีความหม่นหมอง มีความหงุดหงิด แล้วก็เริ่มมีโรคเส้นประสาท แล้วก็เริ่มมีโรคจิตขั้นในที่สุด จนเสียคน, เสียผู้เสียคนไปเลย. นี้เราจะเห็นได้ว่า เราส่วนมาก มีธรรมะบางอย่างบางชนิดอยู่โดยไม่รู้สีกตัว.

ขอให้มองดูให้คิดว่าคนที่คนเรามีชีวิตอยู่เป็นปกติสุขอยู่ได้นี้ เพราะมันมีธรรมะอะไรบางอย่าง แทรกแซงอยู่โดยที่ผู้นั้นไม่รู้สีกตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือความที่จิตมันว่างจากกิจธุระการงาน ที่หมกมุ่นอยู่บางโอกาสเป็นคราว ๆ นั้น; มันก็เป็นลักษณะของธรรมะอันหนึ่งเหมือนกัน. ถ้าเราต้องทำงานตรากตรำทางจิต แล้วมีความวิตกกังวลทางจิต มีจิตวุ่นอยู่เสมอแล้วไม่ถึงสัปดาห์เราจะต้องเป็นโรคเส้นประสาท และไม่ก็เดือนเราก็จะต้องเป็นโรคจิตและตาย เพราะฉะนั้นธรรมะชนิดนี้มาจากไหน มันก็มาโดยธรรมชาติ โดยที่มนุษย์เรารู้จักทำ, รู้จักจัด, รู้จักทำการงาน, รู้จักพักผ่อน, รู้จักปล่อยว่างทางจิตทางใจไปตามธรรมชาตินั่นเอง. แต่ว่าเพียงเท่านั้นยังไม่พอ เราจะต้องมีวิธีที่จะปรับปรุงให้ดีขึ้น จนเป็นสิ่งที่เรียกได้ว่า เป็นเทคนิคอย่างหนึ่ง

เหมือนกัน อย่างเทคนิคของกฎหมายอย่างนี้ท่านต้องเรียนกันตั้งมากมาย ต้องลงทุนเรียนตั้งหลายปี จึงจะแตกฉานในเทคนิคของกฎหมาย. ที่นี้เทคนิคของธรรมะมันก็มี ความยากหรือมีความมากเหมือนกันเท่ากัน. เราก็จะต้องสนใจในลักษณะที่เท่ากัน จึงจะ ได้รับประโยชน์จากธรรมะหรือความเป็นมนุษย์ของเราได้ถึงที่สุด. ที่นี้ ไหน ๆ ก็ได้กล่าวแล้วว่า วันนี้เราจะกล่าวโดยหลักทั่ว ๆ ไป ก็ขอให้พิจารณาโดยวงกว้าง ๆ ก็คือเราจะ พิจารณากันถึงคุณค่าของธรรมะ.

คุณค่าของธรรมะที่มีแก่มนุษย์ เราจะแบ่งมันออกเป็นฝ่าย ๆ พอเป็น เครื่องเข้าใจได้โดยง่าย ก็คือว่ามนุษย์ ฝ่ายที่เป็นปัจเจกชนก่อน : ที่เป็นคน ๆ หนึ่ง โดยเฉพาะเป็น Individual dignity นี้ก่อน แล้วอีกส่วนหนึ่งก็คือส่วนที่เป็นสังค มรวม ๆ กันเป็น Social ในส่วนที่เป็นปัจเจกชนนี้ เราจะต้องพิจารณาจนเห็นคุณค่า ของธรรมะที่มีแก่มนุษย์ คือ:—

ข้อ ก. **ในฐานะที่เป็นมนุษย์** ท่านลองคิดดูให้ดี ๆ ว่าความเป็นมนุษย์ นั้นมันมีความหมายอันแท้จริงอย่างไรไม่ยากในการที่จะทำความเข้าใจ ถ้าเราจะถือเอาตรง ตามความหมายของคำว่า ‘มนุษย์’. คำว่ามนุษย์แปลว่ามีใจสูง ‘มะนะ’ แปลว่าใจ ‘อุษะยะ’ แปลว่าสูง; นี้คนอื่นเขาอาจจะแปลมนุษย์นี้ว่า เหล่ากอของพระมनु หรือ อะไรก็สุดแท้ก็ได้; แต่ตามหลักธรรมะเราถือว่า คำว่า ‘มนุษย์’ นี้แปลตรง ๆ ว่า ‘มะนะ’ แปลว่าใจ ‘อุษะยะ’ แปลว่าสูง ก็แปลว่ามีใจสูง. ใจสูงก็คือสูงกว่า ระดับสัตว์ทั่วไป โดยเฉพาะก็หมายถึงสัตว์ค่า ๆ เช่นสัตว์เคี้ยวจวนเป็นต้น; เพราะฉะนั้น จึงมีบทที่ถือกันมาแต่ติกคำบรรพก่อนพุทธกาล ครั้นตกมาถึงพุทธกาลพระพุทธเจ้าก็ ทรงรับรอง แม้เดี๋ยวนี้ก็ยังถือเป็นหลักกันในวงธรรมะนี้ว่า **ธรรมะนี้แหละเป็นสิ่งที่ ทำความเป็นมนุษย์ ปราศจากธรรมะเสียแล้ว มนุษย์และสัตว์คือสัตว์เคี้ยวจวน นี้ก็จะเสมอกันคือเท่ากัน ท่านแต่งเป็นคำฉันท์ คือคำกลอนอย่างไรเพราะว่า:—**

อาหารนิททา ภยเมถุนญจ, สามณฺณเมตปฺปสุภิ นรานิ
 ธมฺโม หิ เตสํ อธิโก วิเสโส ธมฺเมน หีนา ปสุภิ สมานา

อย่างนี้เป็นต้น ซึ่งมีใจความว่า การกินอาหาร “อาหาระ”, “นิททา” การนอนหลับแสวงหาความสุขจากการนอนหลับ, “ภย” คือความขี้ลาดหรือหนี่กัย “เมถุนะ” คือการกระทำของคนที่อยู่กันเป็นคู่ ๆ คือระหว่างสตรีกับบุรุษ. การกินอาหาร การนอนหลับ การหนี่กัย การประกอบเมถุนธรรม ทั้ง ๔ อย่างนี้เสมอกัน ในระหว่างมนุษย์และสัตว์ไตรภพ ก็มีได้เสมอกัน. “ธมฺเมน หีนา”—นั่นหมายความว่าถ้าปราศจากธรรมะเสียแล้วสัตว์ไตรภพกับมนุษย์ก็จะเท่ากัน, “ธมฺโม หิ เตสํ อธิโก วิเสโส” ธรรมะเท่านั้นที่ทำความผิดแปลกแตกต่างระหว่างสัตว์กับมนุษย์; ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่าความเป็นมนุษย์สำเร็จขึ้นมาด้วยธรรมะ ด้วยสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ ซึ่งเราจะได้วินิจฉัยกันต่อไป.

ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ชนิดไหนจะต้องมีธรรมะทั้งนั้น จะเป็นมนุษย์เด็กที่เพิ่งคลอด ปฐมวัย ก็ต้องมีธรรมะที่มีอยู่สำหรับเด็กเล็ก ๆ; แต่ว่าบางที่เราอาจจะไม่รู้สึกรู้สึ และบางพวกบางหมู่ก็ลืมไปเสียทีเดียวว่า มันจะต้องมี; เลยดีว่าไม่ต้องสนใจเด็ก ๆ ไม่ต้องเกี่ยวกับธรรมะอย่างนี้เป็นต้น. แต่ที่แท้แล้ว แม้แต่เด็กเล็ก ๆ ก็จะต้องมีธรรมะอยู่ระบอบหนึ่งตามความเหมาะสมแก่ความเป็นเด็ก ปฐมวัย มัชฌิมวัย บัจฉิมวัย ทุก ๆ วัยจะต้องมีธรรมะระบอบหนึ่ง ๆ ที่เหมาะสมแก่ความเป็นมนุษย์ของตน. ลูกเด็ก ๆ ที่ปราศจากธรรมะ มันก็ก้องเหมือนกับลูกสัตว์ไตรภพ; แล้วจะต้องอบรมมารยาท อบรมความรู้สึาคิดนึกอะไรต่าง ๆ ให้ ตามที่มันเหมาะสมแก่ความเป็นเด็ก คืออย่างน้อย ถ้าให้ดี ตามหลักของพุทธบริษัทเรา ก็จะต้องอบรมเด็กเล็ก ๆ ไม่ให้เห็นแก่ตัว ขอท่านลองกิดดู; ความไม่เห็นแก่ตัวนี้เป็นธรรมะชั้นสูง มันสงเคราะห์

รวมอยู่ในเรื่องของพวกไม่มีตัวตนหรือ อนัตตา หรือไม่มีคัมถ์ถัมถ์ ซึ่งทำให้ความเป็นพระอรหันต์ในที่สุด; แต่ว่าเด็ก ๆ ทำไม่ได้ในระดับนั้น จึงต้องลดลงมา เหลือเพียงในระดับที่ไม่เห็นแก่ตัวตน หรือของตนจักเกินไป อย่างนี้เป็นต้น. นั่นมันจึงจะเป็นลูกมนุษย์ ไม่ใช่ลูกสัตว์เดรัจฉาน ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าแม้ในฐานะที่เป็นมนุษย์ก็ต้องมี “ธรรมะ”

ที่ข้อ ข. ในฐานะที่เป็นคนไทยหรือเป็นพุทธบริษัท ไม่ใช่เป็นมนุษย์ธรรมดาแล้ว, ที่นี้ เป็นมนุษย์ที่เป็นคนไทยและเป็นพุทธบริษัท. เราถือว่าคนไทยมีเลือดเนื้อเชื้อไขเป็นพุทธบริษัทมา ตั้งแต่พุทธศาสนาได้เข้ามาครอบงำดินแดนส่วนนี้เป็นเวลาประมาณ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้ว; อันเลือดเนื้อเชื้อไขดั้งเดิมก่อนเก่าที่สุดก็ได้กล่าวว่าเป็นพุทธบริษัท. ฉะนั้นในฐานะที่เป็นคนไทย พวกกันอย่างที่เรียกว่าออกจะเป็นชาตินิยมอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ให้ยึดถือชาตินิยม แต่เพราะเหตุที่ว่า คำว่า “คนไทย” นี้ มีความหมายดีมาก คือมีความหมายว่าเป็น “อิสระ” ดังนั้นเมื่อเราจะเป็นคนไทยคือเป็นคนอิสระเราก็ต้องมีหลักธรรมซึ่งทำให้ความเป็นอิสระ ถ้าพูดถึงหลักธรรมะที่ทำให้ความเป็นอิสระแล้ว ยิ่งศึกษาไปจะยิ่งทราบว่า หลักธรรมะในพระพุทธศาสนาทำให้ความเป็นอิสระที่สุด ทำให้ความเป็นอิสระชนิดที่ว่า ให้เป็นอิสระแก่ตัวเอง ใช้ความคิดนึก สติปัญญาพิจารณาของตัวเองอย่างเป็นอิสระ ไม่ต้องฝากความเชื่อไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ทั้งที่ทว่านก็ทราบที่อยู่แล้วว่า ในพุทธศาสนานี้ ไม่มีคติที่ถือพระเป็นเจ้าอย่างนี้เป็นต้น นี้ก็เป็นลักษณะอันหนึ่งของความเป็นอิสระ; แต่ว่าความเป็นอิสระที่สูงสุดอย่างนี้นั้นคือความเป็นอิสระจากกิเลส; กิเลสหมายถึง อวิชชา — ความโง่, ตัณหา—ความไม่รู้ความทะเยอทะยานอยาก อย่างนี้เป็นต้น.

ความเป็นทาสที่ร้ายกาจที่สุดก็คือเป็นทาสกิเลส ฉะนั้นความเป็นไทยที่ประเสริฐที่สุดก็คือความเป็นอิสระจากกิเลส. ที่นี้ หลักธรรมะในพระพุทธศาสนาสอน

เพื่อทำลายกิเลสโดยสิ้นเชิง ก็คือเปลื้องออกมา เปลื้องจิตใจออกมาสู่ความเป็นอิสระ โดยสิ้นเชิง. อย่างนี้จึงจะเรียกว่าเป็นกณอิสระ และสมกับว่าเป็นคนไทย. ถ้าจิตหรือใจของเราเป็นอิสระโดยทำนองนี้แล้ว ไม่มีทางที่จะเป็นทาส หรือเป็นเมืองขึ้นของใครได้ มันมีจิตใจชนิดที่ใคร ๆ จับกุมไม่ได้ ครอบงำไม่ได้. สำหรับความเป็นพุทธบริษัทนั้น มันมีความหมายคล้าย ๆ กัน คือเป็นอิสระเหมือนกัน แต่ว่าตัวคำว่า “พุทธะ” พุทธะ นั้น โดยรากศัพท์คือพยัญชนะนี้แปลว่า “^{๒๒}รู — ^{๒๓}ผู้ตน — ^{๒๔}ผู้เบิกบาน” สามคำด้วยกัน คือราก (Root) ของศัพท์ว่า พุทธะ นี้แปลว่ารูก็ได้, แปลว่าตื่นก็ได้, แปลว่าเบิกบานก็ได้, ฉะนั้นพุทธบริษัทก็ต้องแปลว่าหมู่คณะของบุคคลที่เป็นผู้รู ผู้ตื่น และผู้เบิกบาน. ^{๒๕}รู คือ ^{๒๖}รูสังหควรรู โดยเฉพาาก็คือรู้ความคับทุกข์; หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือรู้ธรรมะที่ควรรู เท่าที่มนุษย์ควรจะรู ต้องรูให้หมด; ^{๒๗}ที่ไม่จำเป็นก็ไม่ต้องรู แต่ที่จำเป็นต้องรู ต้องรูให้หมด; ที่จำเป็นก็คือเพียงพอแก่การที่จะดับความทุกข์หรือสะสมปัญหาทุกชนิดของชีวิตได้ นี้เรียกว่าเป็นผู้รู. พอเป็นผู้รูอย่างนี้แล้วก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ตื่น คือตื่นนอน, ตื่นจากหลับ, หลับคือกิเลส, หลับ, คืออวิชา—ความโง่ ความหลง; ^{๒๘}ความถกครอบงำอยู่ด้วยกิเลสนี้ เรียกว่าความหลับ. ^{๒๙}เตยวันตื่นออกมาจากความหลับคือกิเลสนี้ ^{๓๐}กรนตื่นออกมาได้แล้ว ก็จะเป็นผู้เบิกบานเหมือนกับดอกไม้ที่เบิกบาน สดใส เยือกเย็น. ความหมายของคำว่าพุทธบริษัทเป็นอย่างนี้ ถ้าเราต้องการจะเป็นผู้รู ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน และเป็นอยู่อย่างอิสระ ในฐานะที่เป็นคนไทย เราจะต้องอาศัยธรรมะอีก ไม่มีสิ่งอื่นเป็นเครื่องมือ.

ถัดไปข้อ ก. แลพบเข้ามาในฐานะที่เราเป็นตุลาการ หรือกำลังจะเป็นตุลาการโดยเฉพาะ; อาจจะถูกกล่าวได้เป็นวงกว้างถึงหน้าที่การงานอย่างอื่นซึ่งมิใช่ตุลาการก็ได้ แต่ว่าเตยวันปัญหาของเรามันมีอยู่เฉพาะหน้า ตรงที่ว่าเราต้องทำหน้าที่เป็นตุลาการ; ฉะนั้นในฐานะที่เป็นมนุษย์ที่กำลังจะเป็นตุลาการหรือเป็นตุลาการใน

อนาคตนั้น; ธรรมะจะช่วยอะไรได้บ้าง ท่านอาจจะเคาได้ด้วยลำพังท่านเองทุกท่านว่า มันจะช่วยอะไรท่านได้ เพราะว่าศัพท์แสงของคำตุลาการนี้ก็บอกอยู่แล้ว ซึ่งเราจะได้วินิจฉัยในลำดับถัดไป. แต่ที่อาตมาอยากจะขอชี้ และขอร้องให้ทำไว้ในใจอย่างพิเศษอย่างแยกคานี้ก็คือว่า ขอได้โปรดระลึกว่า หน้าที่ตุลาการในโลกนั้นนี้ มันเป็นหน้าที่สูงสุดของปุชฌีบุคคล. อาตมาต้องขอยืนยันตลอดกาลว่า “ปุชฌีบุคคล” นี้ไม่ใช่ลูกจ้าง; ถึงแม้ใครผู้ใด ผู้มีอำนาจวาสนาใดๆจะมีหลักเกณฑ์ว่าข้าราชการคือลูกจ้าง แต่อาตมายังคงยืนยันว่า “ปุชฌีบุคคล” ไม่ใช่ลูกจ้าง.

ปุชฌีบุคคลหมายความว่า “ผู้ที่โลกต้องบูชา” ดังนั้นตุลาการหรือบุคคลบางประเภทนั้นอยู่ในฐานะเป็นปุชฌีบุคคล ตรงที่ว่า จะต้องเสียสละอะไรมากมายหลายอย่าง เพื่อทำหน้าที่ของตนให้ตรงตามอุดมคติ; ถ้าทำอย่างเห็นแก่ค่าจ้าง หรือทำเท่าที่ค่าจ้างบังคับนี้ จะไม่เป็นตุลาการหรือเป็นปุชฌีบุคคลที่ดีได้ ท่านทั้งหลายยอมรับทราบโดยหลักการของตุลาการทั่วไปหรือสากลได้ดีแล้วว่า มันมีหน้าที่อย่างไรสำหรับตุลาการ แต่ถ้าเราจะสรุปให้สั้นที่สุดก็ต้องกล่าวว่า เป็นหน้าที่ที่รักษาความเป็นธรรมหรือความยุติธรรมของมนุษยชาติ ไม่ใช่ของประเทศไทยหรือของใครโดยเฉพาะ แต่ที่ต้องของมนุษยชาติของ Humanity ซึ่งก็หมายถึงสัตว์ที่เป็นมนุษย์ทั้งหมดทั่วทั้งสากลจักรวาล; ทั้งนี้เพราะว่าทั้งสากลจักรวาลนี้มีปัญหาอย่างเดียวกัน คือเมื่อปัญหาเรื่องความเป็นธรรมไม่เป็นธรรมเกิดขึ้น ในระหว่างผู้กระทำผิดกระทำถูกนี้ มันต้องมีบุคคลชนิดหนึ่งซึ่งเป็นอิสระที่สุด ไม่อยู่ภายใต้การครอบงำของสิ่งใดหรือบุคคลใด ทำหน้าที่วินิจฉัยสิ่งนั้น; เพื่อประโยชน์อะไร? ท่านอย่าได้คิดแคบๆว่าเพื่อประโยชน์แก่ใจท์กัและจำเลย; แต่ควรจะได้คิดว่าเพื่อประโยชน์แก่ความเป็นธรรมของมนุษยชาติหรืออย่างน้อยก็ของโลก ดังเราจะเห็นได้จากพระคัมภีร์โบราณเก่าแก่ศักดิ์สิทธิ์ของบาบิโลนหรือของสันสกฤต ของประเทศอินเดีย ซึ่งเราต้องยอมรับว่าเป็นต้นตอของระบอบ “มนุธรรมศาสตร์” หรืออะไรก็ตามแต่จะเรียก. แม้ที่ได้รับช่วงมาถึงประเทศ-

ไทย เขาถือกันว่าตุลาการนี้เป็นบุคคลประเภทโพธิสัตว์ด้วยกัน.

เราจะได้ยินได้ฟังเรื่องพระโพธิสัตว์ที่ทำหน้าที่ตุลาการ จนพวกเทวดาพากัน
 ชรั้งสารการสรรเสริญก็ก้องไปหมดอย่างนี้อยู่บ่อยๆ; ชะรอยท่านคงจะถือว่า มันไม่
 ใช่เป็นหน้าที่ที่มนุษย์ธรรมดาจะทำได้โดยง่าย จะต้องเป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์ สะอาด และ
 เป็นธรรม และเป็นอิสระ มันจึงจะทำได้. ฉะนั้นถ้าเราสมัครเข้ามาทำหน้าที่สูงสุด
 มีอุคมคติสูงสุดของมนุษย์ชาติเช่นนี้แล้ว เราจะสำนึกตัวเองว่าเป็นลูกจ้างไม่ได้ ถ้า
 ท่านสำนึกว่าตัวเองเป็นลูกจ้าง ท่านจะต้องอยู่ในอาณัติของนายจ้าง ไม่อย่างนั้นก็
 เป็นลูกจ้างที่เลว แล้วมันจะเป็นอย่างไร ท่านลองคิดดูในที่สุด. แต่ถ้าเรามาถึงความ
 จริงไม่เข้าใครออกใคร เราจะมองเห็นชัดว่า ตุลาการนั้นคือบุคคลประเภทหนึ่ง ซึ่ง
 โลกมีไว้สำหรับรักษาความเป็นธรรม หรือความยุติธรรมของโลก ดังนั้นจะเป็นลูกจ้าง
 ใครได้; ถ้าว่าจะเป็นลูกจ้างของความยุติธรรมอย่างนี้ก็พอจะไปได้; แต่ไม่ใช่สำนวน
 โวหารที่จะกล่าวเช่นนั้น. ฉะนั้น เราจะต้องสำนึกถึงข้อที่ว่าถ้าเราปฏิบัติหน้าที่ของเรา
 อย่างสมบูรณ์และถูกต้องแล้ว เราจะมีฐานะอยู่เหนือความเป็นลูกจ้าง, เป็นได้อย่างไร
 เป็นได้ตรงที่ว่าสิ่งที่เราทำให้แก่โลกหรือแก่มนุษยชาตินั้น มันประเสริฐสูงสุด มีค่า
 มากมายยิ่งกว่าเงินเดือนที่ค่าจ้างได้รับ. ถ้าเอาปริมาณของเงินเดือนหรือค่าของเงินเดือน
 ที่ค่าจ้างได้รับ ไปเทียบกับคุณค่าของการรักษาความเป็นธรรมอย่างนั้นแล้ว เงินเดือน
 เพียงเท่าที่ตุลาการได้รับอยู่นี้ มันก็จะเป็นขี้ฝุ่นไปเท่านั้นเอง, ไม่มีความหมายอะไร.

นี่จึงถือว่าตุลาการหรือบุคคลบางประเภท เช่นครูที่แท้จริงเป็นต้นอย่าง
 นี้ เป็นปฐมนิยบุคคล ไม่ใช่เป็นลูกจ้าง ฉะนั้นเพื่อให้เราเข้าถึงอุคมคติของสิ่งที่เรียก
 ว่าตุลาการนี้ เราจะอาศัยอะไร ถ้าไม่อาศัยธรรมะ. ขอให้ท่านลองคิดดู ธรรมะอย่าง
 เดียวเท่านั้นที่จะสร้างเราให้เป็นอิสระ สร้างเราให้อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้เฉียบขาดใน
 การที่รักษาความเป็นธรรมของโลก. ดังนั้นอาตมาจึงหยิบขึ้นมากล่าวโดยจะเพาะว่า

ท่านที่เป็นตุลาการทุกคน เกิดมีแต่ปัญหาเฉพาะหน้าตรงที่จะต้องปรับปรุง ไม่เพียงแต่ตัวท่านเองโดยเฉพาะ อาจจะต้องครบครันหรือมีทรสหายของท่านด้วย ให้เอียงหรือคล้อยมาสู่อุคมคติชนิดนี้ เพื่อว่าครบครันของท่านจะไม่ใช่ผู้ขัดขวางท่าน ในการที่จะรักษาอุคมคติข้อนี้; เพราะฉะนั้นท่านจะต้องมีความรู้ธรรมะอันเพียงพอและกว้างขวางพอที่จะควบคุมครบครันหรือมีทรสหายทั่วหน้าของเรา ให้คล้อยตามเราในอุคมคติข้อนี้; คือช่วยกันรักษาความเป็นธรรมของโลก, ถ้าตุลาการผู้ใด มีครบครันที่ไม่ประสีประสาต่ออุคมคติอันนี้แล้ว ขอให้ลองสังเกตเถอะ จะประสบความยุ่งยาก เหมือนกับตกนรกทั้งเป็น นั่นเป็นอันว่าในฐานะที่เราเป็นมนุษยาก็ดี เป็นไทยก็ดี และเป็นคนไทยที่มีหน้าที่ของปุณฺเฑนบุคคฺลคือตุลาการก็ดี เราต้องอาศัยธรรมะทั้งนั้น จึงจะสามารถปฏิบัติหน้าที่นั้นๆ หรือมีภาวะเป็นความเช่นนั้นได้โดยถูกต้องและสมบูรณ์.

ที่นี้เป็นพิเศษอีกข้อหนึ่งเป็นข้อ ๖. ถือว่าเป็นข้อผนวก อาตมาอยากจะชี้ในแนวที่ว่า เราทุกคนที่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้จะต้องเป็นผู้ทำงาน. ธรรมะที่จะเป็นประโยชน์ ที่มีประโยชน์แก่มนุษย์ในฐานะที่เป็นผู้ทำงาน, ทุกคนต้องทำงาน พระพุทธเจ้าก็ทำงาน และทำงานมากกว่าพวกเรา, พระอรหันต์ก็ทำงาน, คนธรรมดาสามัญก็ทำงาน, เด็กก็ทำงาน, ผู้ใหญ่ก็ทำงาน, คนมั่งมีเท่าไรก็ยังคงทำงาน; ฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่างานก็คือสิ่งที่จำเป็นที่มีอยู่ในชีวิตของมนุษย์เรา. สิ่งที่เรียกว่างานนี้แหละมันเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้; เพราะฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่างานนี้จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า ทำอย่างไรงาน หน้าที่การงานนี้จึงจะไม่เกิดเป็นความทุกข์ทรมานขึ้นมา.

อาตมาก็ขอยืนยันสั้นๆ เหมือนกับกำปั้นทุบดินไปตามเดิม ว่าต้องเอาธรรมะเข้ามาเกี่ยวข้อง ถ้าธรรมะเข้ามาเกี่ยวข้องจะช่วยทำให้จิตใจว่างหรือสงบ เมื่อจิตใจว่างหรือสงบแล้วงานจะเป็นของสนุก ถ้าจิตใจวุ่นหรือไม่สงบแล้วงานจะเป็นความทุกข์เหมือนกับตกนรกทั้งเป็น. ท่านลองคิดถึง พิจารณาคุณตรงที่ตัวเราไม่ต้องคนอื่น

คือบางคราวบางโอกาสจิตใจว่างโปร่ง เยือกเย็น ประกอบอยู่ด้วยธรรมะโดยไม่รู้ตัวก็ได้ เพราะเราไม่ได้ศึกษากันเพียงพอ แต่กล่าวได้ว่าในขณะนั้นจิตว่างโปร่ง เยือกเย็นทำงานอะไรก็สนุกไม่มีงานอะไรยาก แม้งานสกปรกก็สนุก งานโง่เล่นในคูในท้องร่องก็ยิ่งสนุก ถ้าจิตใจว่างหรือสงบ; แต่ถ้าจิตใจวุ่นหรือไม่สงบแล้วแม้งานชนิดไหนก็จะ เป็นทุกข์ ไปหมด แม้งานที่เราเคยทำสนุกมาแต่ก่อนก็จะเป็นทุกข์ไปหมด เป็นสิ่งที่ ไม่ชวนทำไปหมด; ดังนั้นมนุษย์ที่ฉลาดจะต้องรู้จักทำจิตให้ว่าง. ว่างจากสิ่งที่ไม่ เป็นธรรมะ, โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือว่างจากความทะเยอทะยาน ยึดมั่น ถือมั่น อะไรต่าง ๆ นานา ๆ ว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา, คือความเห็นแก่ตัวนั่นเอง ถ้าว่างจากความ เห็นแก่ตัวหรือของตัว, จิตก็ว่างโปร่งสบายเยือกเย็นทำงานต่าง ๆ เป็นสุข เป็นของ สนุก. พอจิตอดกลัดกลุ้มอยู่ด้วยตัวกูหรือของกู ความยึดมั่นถือมั่นอย่างนั้นละก็เป็นจิต วุ่น งานจะเป็นของที่ทุกข์ไปหมดทนทรมานไปหมด เหมือนกับเราตื่นตอนเช้า ๆ จิต ยังว่าง นี่เราทำอะไรได้ จะล้างหน้าถูฟันอย่างนี้ก็ ได้ ไม่ได้เกี่ยวกับความนึกคิดอะไร เลย มันก็ทำไปได้ด้วยจิตว่างนั้น. พอจิตวุ่นกลัดกลุ้มอยู่แต่เรื่องยึดมั่นถือมั่นตัวกูของ กูนั้นแหละอาจจะแปลงผันผิดปาก หรือว่าล้างหน้าผิดหน้าก็ได้ ท่านลองเทียบเคียงดู อย่างนี้ก็แล้วกัน. เพราะว่าจิตที่ว่าง ที่สงบ เยือกเย็นนั้น มันมีความรู้สึกปัญญา มี สัมผัสปัญญาอยู่ในตัวมันเอง; ฉะนั้นอย่าได้ ไปกลัวว่าจิตว่างแล้วจะทำอะไรไม่ได้; จิต ว่างแล้วนั่งตัวแข็งเป็นก้อนหินอะไรทำนองนี้ ไม่ใช่อย่างนั้น. จิตว่างนั้นแหละ จะเป็นสติปัญญา สติสัมปชัญญะอย่างยิ่ง เจตสิกฉลาดอย่างยิ่ง ไวต่อความคิด นิกรูสึกอย่างยิ่ง และสนุกสนานในการทำงานอย่างยิ่ง แล้วการทำงานก็ไม่เป็น นรกท่งเป็นขี้ขึ้นมา.

ที่นี้อย่าว่าถึงการทำงานเลย แม้แต่การบริโภคผลของงานที่ทำได้แล้วก็ เหมือนกัน. ถ้าไม่ประกอบไปด้วยธรรมะแล้ว การบริโภคผลงานนั้นก็จะเป็นความทุกข์

ขึ้นมาจะเกิดความหึงหวง จะเกิดความอิจฉาริษยา จะเกิดความหวั่นวิตกกังวล ว่ามันจะหมด มันจะหมดจะสิ้น มันจะไม่เหลืออยู่อะไรทำนองนั้นขึ้นมาทีเดียว; หรือว่าจะบริโภคน้อยอย่างตะกตะกลาม อย่างเป็นทุกข์โดยประการอื่นขึ้นมาทีเดียว. ดังนั้นแม้แต่การบริโภคผลงานก็ยังต้องทำด้วยอาศัยหลักของธรรมะ; **ผู้ทำงานก็ตาม ผู้บริโภคผลงานก็ตาม จะต้องมีความประคบหรือกำกับอยู่ตลอดเวลา.** อาตมาชอบยกตัวอย่างด้วยคนแจวเรือจ้างกลางแดดหรือกลางฝนแล้วทวนน้ำอย่างหนักที่สุด บางโอกาสเขาร้องเพลงเอื่อยสนุกไปเลย. เพราะว่าเวลานั้นจิตของเขากำลังว่าง; ไม่ไประลึกถึงความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกูของกู ครอบครัวของกู ลูกเมียของกูทำนองนี้ไม่ได้นึก; แต่ถ้าเมื่อมีโอกาสหนึ่งคนแจวเรือจ้างคนนั้นเอง ไปบังเอิญนึกถึงความยากจน ความอัปโชคความครุครวญลำบากอะไรขึ้นมาอย่างนี้ มันร้องเพลงไม่ออก, มันก็ค้ำน้ำค้ำนี้วุ่นวายไปหมด ขณะนั้นเรียกว่าจิตวุ่น; จิตของเขาวุ่น คือกลัดกลุ้มอยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกูว่าของกู; คือความเห็นแก่ตัวจักไม่ว่างเลย จึงทำให้เห็นชัดว่าจิตว่างนั้นทำอะไรไม่เป็นทุกข์. **จิตวุ่นทุกอย่างจะเป็นทุกข์ไปหมด** จะเป็นการศึกษาเล่าเรียนหรืออะไรก็ตามเราเอาไว้วินิจฉัยกันวันอื่นก็ได้ นี้โดยส่วนปัจเจกชน.

ธรรมะเป็นสิ่งที่จำเป็นยิ่งกว่าข้าวปลาอาหารเสียอีกที่จะต้องมีความ. ทำไมจึงพูดว่ายิ่งกว่าข้าวปลาอาหาร เพราะเหตุว่าถึงแม้จะมีข้าวปลาอาหารกินถ้าจิตไม่ประกอบไปด้วยธรรมะเป็นจิตวุ่นแล้ว ข้าวปลาอาหารนั้นจะเป็นเหมือนก้าง หรือเป็นเหมือนก้อนเหล็กที่ร้อนแดงหรือเป็นอะไรไปหมด; คือเป็นความทุกข์ทั้งที่กำลึงกินกำลึงบริโภค ข้าวปลาอาหารนั่นเองต่อเมื่อจิตใจสงบเย็น ข้าวปลาอาหารจึงจะเป็นข้าวปลาอาหารที่ทำให้ความเจริญกระชุ่มกระชวยให้แก่ร่างกายและจิตใจได้. ขอให้พิจารณากันในแง่นี้ แล้วจะยิ่งเห็นคุณค่าของธรรมะ เห็นความประเสริฐของธรรมะว่าเป็นสิ่งประเสริฐสุด, ว่าประเสริฐยิ่งกว่าพระพุทธเจ้า, เพราะว่าพระพุทธเจ้าท่านตรัสอย่างนั้น ท่านยืนยันอย่าง

นั้นว่า “ตถาคต ก็เคารธรรมะ”. ท่านไปหาอ่านได้เองจากพระพุทธประวัติ; ในเมื่อ
 ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ท่านรำพึงถึงว่าเป็นพระพุทธเจ้านี้เขาเคารไฟใครกัน หรืออะไรกัน
 ในที่สุดทรงพบว่า **พระพุทธเจ้าทั้งหมด ทั้งอดีต ทั้งอนาคต ล้วนแต่เคารพ
 ธรรมะ.**

ที่นี้ เราก็มารู้ถึงสังคม คือว่าปัจเจกชนที่รวมกัน ๆ เป็นหมู่ เป็นกลุ่มเป็น
 ก้อน เป็นสังคมขึ้นมา สังคมนั้นจะเป็นสังคมครอบครัวยังตาม สังคมในประเทศก็ตาม
 หรือสังคมในระหว่างโลกทั้งหมดก็ตาม ของโลกทั้งหมดก็ตาม เรียกว่าสังคมทั้งนั้น
 มันจะกว้างแคบอย่างไรก็แล้วแต่กรณี; แต่รวมความแล้วก็คือว่า มันมีบุคคลที่ ๒ ที่ ๓
 ที่ ๔ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย จนกระทั่งถึงบุคคลที่ล้านที่หลายร้อยล้าน หลายพันล้าน
 อย่างนี้ แม้ในปัญหาของสังคมก็อย่างเดียวกันอีก ก็คือต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ
 อย่างเดียวเท่านั้น สังคมจึงจะเป็นสังคมที่สงบสุข หรือมีสันติภาพถาวร. ถ้าปราศจาก
 สิ่งทีเรียกว่าธรรมะเสียแล้ว; สังคมก็จะเป็นสิ่งที่มีวิกฤตกาลถาวร. — คือมีความยุ่งเหยิง
 โกลาหลระส่ำระสายวุ่นวายเดือดร้อน เป็นวิกฤตกาลถาวรไม่ใช่สันติภาพถาวร.

ที่นี้สำหรับธรรมะเพื่อสังคมนั้น มันยิ่งง่ายลงมา เพราะว่าเราไม่บัญญัติหรือไม่
 ถือว่าสังคมจะต้องประพฤติธรรมะในชั้นสูง ดังกับว่าบรรลุมรรค ผล นิพพาน. **ธรรมะ
 ในระหว่างสังคม** หมายถึงการไม่เบียดเบียนกัน มีเมตตากรุณาอารีกัน **ข้อ
 เพื่อเนื้อเนื้อกัน ด้วยความไม่เห็นแก่ตัวจัดเกินไปก็พอแล้ว.** ส่วนธรรมะในส่วนบุคคล
 นั้นเราต้องการสูงขึ้นไปกว่านั้น เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่ทำได้ ที่เป็นไปได้; แต่ที่เราจะ
 เกณฑ์ให้สังคมทั้งหมดซึ่งรวมคนไว้ คนไม่ฉลาดอยู่เป็นอันมากนั้นมันมีธรรมะเสมอกัน
 นั้น มันเป็นไปได้ไม่ได้; ดังนั้น ธรรมะหรือหลักธรรมะส่วนสังคมเราจึงลดลงมาเหลือ
 เพียงแค่ศีลธรรม (Moral หรือ Morality). แต่ส่วนธรรมะสำหรับปัจเจกชนนั้น
 เราจัดไว้สูงเป็นพวกสัจธรรมหรือ Truth ซึ่งมันสูงกว่า Moral มาก. เราจึงไม่
 สู้มีปัญหาที่จะต้องศึกษายากลำบากนักเกี่ยวกับสังคม และก็มีกฎเกณฑ์ทั่วไปตรงกัน

แทบทุกประเทศชาติในโลก ในส่วนหลักศีลธรรม จะเป็นในระหว่างครอบครัว ซึ่ง แคมเข้ามาหน่อยก็เป็นไปได้สูงกว่าหน่อย คือครอบครัวของ “สัมมาทิฏฐิบุคคล” นี้ ก็ยังประกอบไปด้วยธรรมะสูงขึ้นไป แต่ถ้าเฉลี่ยเป็นส่วนทั้งประเทศแล้วมันก็ต้องลดลง มา ถ้าเฉลี่ยไปกว้างถึงทั้งโลกแล้วก็ลดลงมาเป็นศีลธรรมสากล ซึ่งเข้ากันได้ทุกชาติ ทุกศาสนาทุกประเทศ ไม่ขัดขวางกัน รวมความแล้วก็คือความเมตตาอารี ไม่เบียดเบียนกัน ถ้าปราศจากธรรมะแล้วสังคมก็จะเป็นสังคมที่ไม่เป็นสังคม คือจะกระจัดกระจายวุ่นวายระส่ำระสาย ไม่ประกอบด้วยความสุขเลย.

นี่สรุปแต่ใจความสั้น ๆ ว่า เพื่อปัจจัยเจกชนกัตติ เพื่อสังคมกัตติ; **ธรรมะเป็นสิ่งที่มิประโยชน์อย่างที่จะขาดเสียไม่ได้** ถือว่าเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งเท่า ๆ กัน กับที่ปัจจัย ๔ เป็นความจำเป็นทางร่างกาย: แล้วธรรมะก็เป็นความจำเป็นทางจิตใจ. สิ่งที่เรียกว่าปัจจัย ๔ ท่านทั้งหลายก็ทราบกันอยู่ดีแล้วทุกคนว่าหมายถึงอะไร เพราะมีความหมายตรงกันหมดคือ:— อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และเครื่องบำบัดโรคทั้ง ๔ อย่างนี้จำเป็นแก่ร่างกายอย่างไร; ธรรมะหรือหลักพุทธศาสนาก็จำเป็นแก่จิตใจเท่านั้น. เมื่อคนเรามีทั้งร่างกายและจิตใจ เราก็ต้องมีสิ่งเกือกกลนั้นให้ครบทั้งส่วนร่างกายและจิตใจ ถ้าเราให้แต่ทางร่างกายอย่างเดียวก็ละลาย คือไม่เป็นจิตใจอย่างมนุษย์; ความเป็นมนุษย์นั้นก็เลยเป็นโพรงกลวง เป็นโพรง เป็นมนุษย์แต่เปลือก; เพราะจิตใจไม่ได้เจริญตามแบบของมนุษย์. เราจึงต้องให้อาหารแก่จิตใจคือ ธรรมะ จิตใจก็เจริญสมบูรณ์ ความเป็นมนุษย์ก็ไม่กลวงเป็นโพรง แต่ว่าเต็มแน่นไปด้วยคุณธรรมแห่งความเป็นมนุษย์, **เป็นมนุษย์ที่ดี**. นี้เรียกว่าคุณค่าของธรรมะที่มีแก่มนุษย์ ในฐานะที่เป็นมนุษย์ทั่วไปก็ดี ในฐานะที่เป็นคนไทยเป็นพุทธบริษัทก็ดี หรือในฐานะที่เป็นผู้มีหน้าที่เฉพาะคือเป็นตุลาการก็ดี และเป็นผู้ที่ต้องทำงานหรือบริโภคผลงานก็ดี; แต่ในที่สุดเพื่อสังคมทุกชนชาติทุกระดับก็ดี จำเป็นที่จะต้องเนื่องกันอยู่กับสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ; เพราะฉะนั้น เราจึงต้องมีการอบรมสิ่งที่เรียกว่าธรรมะหรือหลักพุทธศาสนา พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติซึ่งเราจะได้จำแนกรายละเอียดกันในวันหลัง ๆ.

ที่นี้ เท่าที่เวลาเหลืออยู่เล็กน้อยนี้ เราจะได้อธิบายถึงสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะ คือคำว่า ธรรมะ หรือเราจะมีปัญหาว่า ธรรมะนั้นคืออะไร อันนี้ก็เป็นสิ่งที่มีประโยชน์มาก. ถ้าเข้าใจหลักกว้าง ๆ อันนี้ไว้มันจะเข้าใจคำอธิบายต่อไปข้างหน้าได้ง่ายที่สุด หรือว่าท่านอาจจะเข้าใจศาสนาทุกศาสนาได้ง่ายที่สุด; ถ้าเข้าใจแล้วว่าสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนั้นคืออะไร แต่ในฐานะที่เราเป็นนักศึกษา เราควรจะได้เข้าใจคำนี้กว้างให้พอสมควรกัน. สิ่งที่เราเรียกว่าธรรมะนั้นไม่ใช่ภาษาไทย แต่เป็นภาษาบาลีหรือภาษา สันสกฤตท่านเห็นได้เอง มันเป็นหลักฐานชัคอยู่ในตัวคำ ๆ นี้ว่าไม่ใช่ภาษาไทย และเพราะเหตุที่ว่า คำ ๆ นี้ไม่มีคำใดที่อาจจะเป็นคำแปลของมันได้ เราจึงต้องใช้คำเดิม ที่เป็นภาษาบาลีหรือสันสกฤตนั้น ก็คือคำว่าธรรมะนั้นเอง จนมากลายเป็นคำไทยไปแล้ว.

ปัญหาเฉพาะหน้าในที่นี้ ที่เกี่ยวกับภาษาอื่น ๆ เช่นภาษาอังกฤษ ในยุคแรก ๆ พวกฝรั่งก็พยายามที่จะแปลคำว่าธรรมะนี้ว่าอะไร พยายามกันแล้วพยายามกันแล้ว แปลกันอย่างนั้นแปลกันอย่างนี้มาพักหนึ่ง ผลสุดท้ายปัจจุบันนี้เลยยุติต้องกันว่าไม่สามารถจะแปล ก็เลยต้องใช้คำว่าธรรมะอย่างเดียวกับที่พวกไทยเราใช้ เลยเขียนทับศัพท์เป็นคำว่า “ธรรมะ” ไปหมด. ที่แรกก็แปลว่า Law กฎหมายแปลว่า Norm บ้าง, แปลว่า Truth บ้าง, ต่าง ๆ นา ๆ; ผลสุดท้ายเหลวหมด, คือมันไม่ให้ความหมายที่สมบูรณ์เต็มที่ของคำ ๆ นี้ได้ เลยยุติว่าไม่แปลกันแล้ว ใช้คำว่าธรรมะ. มีคำอื่นอีกบางคำเช่น คำว่า “กรรม” หรือคำอื่น ๆ นี้ก็หลายคำ ซึ่งพวกฝรั่งจนปัญญาที่จะแปลเลยต้องใช้คำทับศัพท์. คำว่าธรรมะนั้น เป็นคำ ๆ หนึ่งแล้วในจำพวกนั้น ดังนั้น เราจึงไม่อาจจะอาศัยหลักของภาษาไทยหรือภาษาใด ๆ มาอธิบายคำนี้ นอกจากจะต้องอาศัยหลักของภาษาบาลี ซึ่งเป็นต้นตอของคำ ๆ นี้มันเอง.

คำว่าธรรมะโดยภาษาบาลีนั้น, โดยพยัญชนะ, โดยตัวหนังสือคำว่าธรรม

นี้แปลว่า **สิ่งซึ่งทรงตัวอยู่หรือดำรงตัวอยู่** นั้นมันก็เลยหมายถึงทุกสิ่งหมดเลย; เพราะ
 ว่าไม่ว่าอะไร ไม่ว่าสิ่งใดมันก็มีการทรงตัวหรือดำรงตัวอยู่ทั้งนั้น; จะเป็นสิ่งที่ **สิ่งเลว**
สิ่งถูก **สิ่งผิด** **สิ่งสูง** หรือ**สิ่งต่ำ** **สิ่งหยาบ** **สิ่งละเอียด** **สิ่งข้างนอก** **สิ่งข้างใน** **สิ่งมี**
รูปร่างหรือ**ไม่มีรูปร่าง** หรือ**อะไรก็ตาม** มันล้วนแต่เป็นสิ่งที่มีการทรงตัวอยู่ทั้งนั้น.
 ถ้าเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย การเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยนี้ะคือตัวมันเอง; ถ้าเป็น
 สิ่งที่ยิ่งแท้ถาวรนั้นแหละเกิดขึ้นตัวมันเอง; ดังนั้นเรามีธรรมชาติประเภทที่เปลี่ยนแปลง
 หรือไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นศัพท์บาลียาก ๆ อย่ากล่าวถึงดีกว่ามันจะเสีย แต่ให้
 ใ้ความชัดว่า จะเป็นสิ่งใดก็ตาม:- เปลี่ยนแปลงก็ตาม, ไม่เปลี่ยนแปลงก็ตาม, เห็นตัว
 ก็ตาม, ไม่เห็นตัวก็ตาม, สุขก็ตาม, ทุกข์ก็ตาม, อะไรก็ตาม มันล้วนแต่เรียกว่าเป็นสิ่งที่
 ที่ทรงตัวอยู่ทั้งนั้น ก็เลยหมายถึงสิ่งทั้งปวงเลย ไม่มีอะไรที่จะไม่เรียกว่าธรรมชาติ นี้ตาม
 หลักภาษาบาลีเป็นอย่างนี้ก่อน.

ที่นี้พอมาถึงความหมาย, ความหมายที่จะไปใช้ นั้นมันเกิดแตกต่างกันทีเดียว
 จำแนกได้เป็นอย่างไรไปเลย เช่นจะยกตัวอย่างมาให้เห็นเท่าที่จำเป็นหรือเท่าที่เห็นว่า
 สมควร โดยทั่วไป ท่านจะต้องเข้าใจว่าสิ่งที่^๕เป็นธรรมก็เป็นธรรมะ ที่^๕ไม่เป็นธรรมก็เป็น
 ธรรมะ, แต่ถ้าโดยจะเพาะกรณีที่มีความหมายจะเพาะแล้ว **เราเอาแต่สิ่งที่^๕เป็น**
ธรรมเท่านั้นเรียกว่าธรรมะ เช่น, ความดี ความงาม ความจริง ความยุติธรรม
 อะไรเป็นต้นนี้เป็นธรรมะ นอกนั้นเป็นอธรรม, อธรรมหมายความว่าไม่ใช่ธรรม แต่
 แล้วสิ่งที่เรียกว่าอธรรมหรือไม่ใช่ธรรมนั่นเอง มันก็คือธรรมะอันหนึ่งเหมือนกัน เป็น
 ธรรมไม่ใช่ธรรมะเป็นคำๆเดียวกันกับคำว่าธรรม. ถ้าท่านฟังพระสวดศัพทท่านจะได้ยิน
 คำว่า “กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา”:- แปลว่าธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่^๕
 เป็นฝ่ายดี ก็เป็นกุศล แล้วก็ธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นฝ่ายไม่ดี ก็อกุศลนั้น
 “อพฺยากตา ธมฺมา”:- ก็ธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นฝ่ายที่กล่าวไม่ได้ว่าเป็นดีหรือไม่ดี
 มันมี ๓ พวกเท่านั้น. ถ้า ๓ คำนี้มันครอบงำสิ่งทั้งหลาย ทั้งหมด ทั้งสันบรคาที่มนุษย์

จัก แต่ว่าทั้ง ๓ ประเภทนี้เป็นธรรมะทั้งนั้น เรียกชื่อสามัญนามหรือ Common Noun
 นวาระธรรมะเหมือนกันหมด; แม้จะเป็นกุศลธรรม อกุศลธรรม หรืออพยากธรรมก็ตาม
 นี้คือความหมายของคำว่าธรรมะเป็นอย่างดี.

แต่ที่นี้ในภาษาอินเดียในสมัยโบราณ ในสำนวนโวหารของภาษาบาลีและ
 สันสกฤตนั้นเอง ก็มีการแยกใช้คำว่าธรรมะนี้ออกเป็นพวกๆ พวกๆ ทั้งนี้คำว่าธรรมะ
 รูปตัวหนังสือเหมือนกันก็ไม่มีเปลี่ยนแปลงเลย ถูกนำมาใช้ในความหมายต่างๆ กันเช่น
 พวกแรกหมายถึงพวกที่เป็นเหตุหรืออำนาจอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้เกิด
 สิ่งอื่นขึ้น อย่างนี้ละก็หมายถึงอำนาจธรรมชาติ อำนาจธรรมชาติลึกลับอันหนึ่ง ซึ่ง
 จะบันดาลให้สิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ เรียกว่าอำนาจหรือมูลเหตุลึกลับ.
 ธรรมะในความหมายเช่นนี้จะตรงกันกับความหมายของคำว่า “พระเป็นเจ้า” ขอ
 ให้สังเกตไว้เพื่อเป็นความรู้รอบตัว; คือสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะในลักษณะเช่นนี้มี
 ความหมายเป็นเหตุ เป็นตัวการ เป็นตัวบันดาลสิ่งต่างๆ ให้เป็นไป. ความหมายของ
 คำว่าพระเป็นเจ้าหรือ God หรืออะไรก็ตาม ฝ่ายที่เขาถือพระเป็นเจ้ากัน เขาให้ความ
 ความหมายต่างๆ กันเช่นว่า God The Creator. God ที่เป็นผู้สร้างโลก, สร้างโลกให้มีโลกขึ้น
 มา. ทางฝ่ายหลักพระพุทธศาสนาเราก็ถือว่า สิ่งที่เราเรียกว่าธรรมะอย่างตะกัณธรรมะใน
 สถานะที่เป็นเหตุหรือเป็นตัวบันดาลนั้น—เป็นสิ่งที่สร้างโลก ดังนั้นธรรมะนั้นเองคือ God.

หรือว่า God ในความหมายว่า God The Preserver. God ที่คุ้มครองโลก
 รักษาโลกไว้ในปัจจุบันนี้แล้วก็คือธรรมะนั้นอีก คือธรรมะอันเดียวกันนั้นอีกที่กำลัง
 คุ้มครองโลกนี้อยู่ที่จะบันดาลให้คนดี ได้รับผลดี คนชั่วได้รับผลชั่ว หรือว่าคุ้มครอง
 นี้ไว้ให้อยู่ในลักษณะเช่นนี้ไว้ไม่เป็นไปในลักษณะอย่างอื่น อย่างนี้ คือ God
 The Preserver.

หรือว่า God The Destroyer คือ God ที่ทำลายโลก ในระยะที่ถือว่า โลกนี้เมื่อตั้งอยู่ตลอดกาลของมัน แล้วมันจะต้องทำลายลงไปด้วยอำนาจของ God แล้วก็สร้างใหม่อีก, ยุบเลิกไปแล้วสร้างใหม่อีก God The Destroyer อย่างนี้ก็คือ ธรรมะนั้นอีก ถ้าเป็นหลักพระพุทธานุศาสตร์ คือธรรมะที่เป็นเหตุให้สิ่งต่างๆมีการเกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป.

หรือว่า God The Saviour ผู้ช่วยพระเป็นเจ้า ผู้ช่วยสัตว์โลกทั้งหลายขึ้นไว้อย่างนี้ ทางฝ่ายพุทธานุศาสตร์เราก็คือธรรมะอีก สิ่งอื่นช่วยไม่ได้ สิ่งอื่นไม่อาจจะช่วยเราได้ นอกจากสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ แต่เราจะต้องศึกษาคำอธิบายส่วนนี้ให้เข้าใจเพียงพอ.

หรือว่า God The Refuge; คือ God ที่เป็นพระเจ้าซึ่งเป็นที่พัก เราที่ไม่มีอะไรอีกนอกจากสิ่งที่เรียกว่าธรรมะเท่านั้นที่จะเป็นที่พัก, หรือเป็น Refuge.

ที่นี้ God The Opener พระผู้เป็นเจ้าซึ่งเป็นผู้เปิด ผู้เปิดเผยให้สัตว์รู้ ให้สิ่งต่างๆมีความสว่างรู้อย่างนี้เราก็คือธรรมะนั้นอีก ไม่มีอะไรนอกจากธรรมะที่จะเป็นเครื่องเปิดเผยให้เรามีความสว่างและรู้อะไรที่ควรรู้อีก.

หรือว่า God The Guide. Guide คือผู้นำเที่ยวหรือนำทางเรา ที่นี้ก็ธรรมะนั้นอีก. ธรรมะนั้นที่จะเป็น "เนตติ" หรือเป็น "นายกะ" จะนำไปสู่ความดับทุกข์สิ้นเชิง หรือนิพพาน นี้เป็น Guide.

หรือในความหมายที่น่ากลัวอื่นๆเช่นว่า God The Omnipresence ก็คือพระเจ้าที่เป็นเจ้าที่มีอยู่ในที่ทุกหนทุกแห่งจนใครหน้ไม่พ้น ใครทำชั่วหรือทำดีแล้วจะหนีหูหนีตาของพระเจ้าไปไม่พ้นเป็น Omnipresence อย่างนี้เราก็ไม่มีอะไรนอกจากธรรมะอีกเหมือนกัน ก็คือธรรมะหมายถึงว่าเราจะไปทำดีทำชั่วที่ในกันเหวที่ไหน หรือได้

ทะเลมหาสมุทรที่ไหน หรือว่าชอกที่ไหนก็ตาม มันไม่พ้นไปจากอำนาจการรู้การเห็น การควบคุมของธรรมะไปได้.

หรือว่า God The Omnipotent พระเป็นเจ้าที่มีอำนาจ อำนาจสูงสุด สำคัญที่สุด ประเสริฐที่สุดกว่าสิ่งทั้งหลายในที่ทั่วไปอย่างนี้, ก็เป็นผู้บังคับบัญชาในที่ทั่วไปทุกหนทุกแห่งนี้แล้ว ก็คือธรรมะนั้นอีก;

หรือ God The Omniscience ก็ว่ารู้, รู้สิ่งทั้งปวงไม่มีอะไรที่ God ไม่รู้ เราถึงหมายถึงธรรมะนั้นอีก เพราะว่าจะไม่มีทางรู้อะไรเลยที่นอกออกไปจากสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะชั้นนี้ ความรู้ทั้งหลายทั้งปวงทั้งสิ้นจะสรุปอยู่ในคำ ๆ นี้.

คำที่สรุปต่าง ๆ เช่นว่า, God The President, God ที่เป็นประธานของสากลจักรวาลทุก ๆ จักรวาล จนเรานับไม่ไหวนี้เป็นประธานเพียงองค์เดียวตัวเดียวอย่างนี้ ก็คือธรรมะนั้นอีก ไม่มีอะไรเป็นธรรมะที่ยิ่งใหญ่เหนือพระพุทเจ้าเหนืออะไรทั้งหมด คือสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ.

บางที่มีคำที่น่าขบขันที่สุดที่ บางคนพูดว่า God The Dictionary ปทานุกรมนั้นแหละ เพราะว่า God นี้จะเป็นเหมือน Dictionary ก็ว่าเราจะค้นหาอะไรต่าง ๆ ความหมายอะไรต่าง ๆ ได้จาก Dictionary ฉันทไตแล้ว เราจะค้นหาสิ่งต่าง ๆ ได้จาก God หรือพระเป็นเจ้าฉันทนั้น นี้ God The Dictionary ก็มีกันพูดกัน แม้มีความหมายอย่างนี้ก็ไม่น่าพ้นไปจากสิ่ง ๆ เดียวคือธรรมะ ในสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนั้นเราจะพบทุกสิ่งเหมือนกับ Dictionary ที่ใหญ่ที่สุดของสากลโลก.

นี่ขอให้เข้าใจว่าสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะในลักษณะเช่นนี้ มีความหมายตรงกับคำว่า God ของพวกที่เขามี God ฉะนั้นถ้าท่านเป็นนักศึกษาและท่านถูกถามว่าอะไร

ตรงกันกับคำว่า God แล้ว. ท่านอย่าได้ไปตอบคำอื่นนอกจากคำว่าธรรมะ, จึงจะมีคำอธิบายที่ไม่จนหรือไม่จํานนต่อเหตุผล นี่หมายความว่าธรรมะในฐานะที่เป็นตัวเหตุ เป็นต้นเหตุของสิ่งทั้งปวง.

ที่นี้ก็มาถึง ธรรมะในฐานะที่เป็นผล ผลคือสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุ นี้ก็ได้แก่ปรากฏการณ์ทั้งหลายที่เราเรียกว่า Phenomenon หรือเป็นพหูพจน์ก็ว่า Phenomena แล้วบรรดาสิ่งที่จะมาปรากฏแก่มนุษย์ทั้งหลายทั้งสนน จะมาในรูปของธรรม คือสิ่งที่ เป็น "สสาร" หรือจะเป็นสิ่งที่มองไม่เห็นตัวเป็นพลังงานหรือเป็นอะไรก็ตาม หรือยิ่งไปกว่านั้น ก็จะเป็นรูปธรรม เช่นร่างกายนี้ก็ตาม หรือจะเป็นนามธรรมเช่นจิตใจ ก็ตาม อย่างนี้เรียกว่า Phenomena หรือปรากฏการณ์ทั้งหมดทั้งสน แต่ในฐานะที่มันเป็นผล ฉะนั้นในโลกนี้หรือในสากลจักรวาลนี้ มันก็มีอยู่ที่แสนกล้านก็ร้อยล้านอย่าง ไรก็ตามใจ ล้วนแต่เรียกได้ว่าธรรมะทั้งนั้น นี้เรียกว่าธรรมะในฐานะที่เป็นผล.

ที่นี้ต่อไปอีกธรรมะในฐานะที่เป็นกฎ ถ้าเราถามว่ากฎต่างๆนี้ใครสร้างขึ้น เช่นว่าสิ่งนี้จะต้องเป็นอย่างนี้ เช่นน้ำก็มีคุณสมบัติอย่างนี้ ไฟก็มีคุณสมบัติอย่างนี้ หรือว่าเมื่อเราเอาสิ่งนี้มาปนกับสิ่งนี้แล้วผลจะเกิดขึ้นอย่างนี้ หรือว่ากฎวิทยาศาสตร์ หรือว่ากฎธรรมะกฎอะไรต่างๆ ก็ตาม ใครตั้งขึ้น. พวกที่ถือพระเป็นเจ้าก็ว่าพระเป็นเจ้า สำหรับพุทธศาสนาเราถือว่านั่นแหละคือตัวธรรมะ; ส่วนที่เป็นกฎ ส่วนที่เป็นกฎของเจ้า; แต่ธรรมชาติ เท่าที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ๓ อย่างนี้มันยังไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติเลย.

ที่นี้เราจะมาคุยกันตรงที่ว่าธรรมะ. คำว่าธรรมะที่บัณฑิตทั้งหลายนิยมแยกเอาออกมาเพื่อจะถือเอาเป็นที่พึ่ง หรือว่าเป็นเครื่องคุ้มครองโลกเป็นที่พึ่งของโลกเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวโลกไว้ไม่ให้แตกสลายไปเร็ว หรือว่าไม่แตกสลายนี้, เขาก็บัญญัติธรรมะในลักษณะที่เป็นความดี ความจริง ความงาม ความยุติธรรม, คือความเป็นธรรม เรียกสั้นๆคือความเป็นธรรม; เพราะว่าคำว่าความดีนั้น เราหมายถึงความจริง ไม่ใช่ดี

กฎเกณฑ์ของธรรมที่แท้จริง ไม่ใช่เป็นการบัญญัติแต่งตั้งโดยมนุษย์ แต่เพราะโดยเหตุที่ว่ามนุษย์ผู้จะแต่งตั้งบัญญัติกฎเกณฑ์ของความเป็นธรรมหรือยุติธรรมนั้น ย่อมอาศัยกฎเกณฑ์ความจริงของธรรมชาติ มันจึงเข้ากัน. ถ้ามนุษย์ได้ทำไปด้วยความละเอียดสุขุมรอบคอบ มีความรู้เพียงพอ มีสติปัญญาเพียงพอแล้ว การบัญญัติความเป็นธรรมหรือความยุติธรรมของมนุษย์เหล่านั้น จะเป็นธรรมหรือเป็นความยุติธรรมได้อย่างแท้จริงเหมือนกัน; ฉะนั้นเราจึงต้องอาศัยบุคคลที่มีจิตใจสูง จิตใจเป็นธรรม จิตใจเป็นอิสระ เพื่อจะแต่งตั้งกฎเกณฑ์ของความเป็นธรรมหรือความยุติธรรม ที่ภาวะที่มีลักษณะเป็นความงาม ความดี ความจริง ความยุติธรรมหรืออะไรต่าง ๆ ทำนองเดียวกันนี้ รวมกันเข้าแล้วเราเรียก ความเป็นธรรมหรือธรรมะในที่นี้ใช้กันหมดคำสั้น ๆ ว่าธรรมะ ธรรมะคำเดียวเหมือนกันหมด ธรรมะอย่างนี้หมายถึงความเป็นธรรม และเป็นสิ่งที่จะคุ้มครองโลก และเมื่อเราได้เข้าอาศัยและเกี่ยวข้องกับสิ่ง ๆ นี้แล้วเราก็สามารถจะยึดเหนี่ยวโลกของเราไว้ในลักษณะที่น่าพึงพอใจ คือ น่าปรารถนาหรือน่าอยู่อาศัยอย่างนี้เป็นต้น นี้ก็เรียกว่าธรรมะเหมือนกัน ถูกจำแนกออกมาอย่างนี้ถ้าเป็นอย่างนี้ท่านจะเห็นได้ว่า ได้กันเอาสิ่งที่ไม่ดีหรือชั่วนั้นออกไปเสียเป็นฝ่ายอธรรม; แต่แล้วอย่าลืมนึกว่าคำว่าธรรมะนั้นมันกว้าง หมายถึงทั้งธรรมะและอธรรม ที่เราจะอบรมกันต่อไปนี้ นี่มันหมายถึงธรรมะประเภทนี้ เราไม่จำเป็นที่จะต้องไปอบรมธรรมะฝ่ายที่เป็นอธรรม ไม่มีประโยชน์แต่มีโทษ เราจึงอบรมกันทั่วไปทั่วโลกนี้แต่ธรรมะในฝ่ายที่มีความหมายถึงความเป็นธรรม; นี้เรียกว่าโดยความหมายยกตัวอย่างมาให้เห็นว่า:— โดยความเป็นต้นเหตุ, โดยความเป็นผล, โดยความเป็นกฎ, โดยความเป็นธรรมที่จะคุ้มครองโลกได้ เป็นอย่างนี้ นี้คือธรรมะทั้งนั้น ชื่อเดียวกันทั้งนั้น.

เวลาที่เหลืออยู่นิดหนึ่งนี้ พอที่จะพูดต่อไปอีกนิดหนึ่งว่า ถ้ากล่าวโดยวิภาคคือแจกเป็นพวก ๆ ก็คือ Classification ก็จัดเป็นพวก ๆ พวก ๆ, เราก็อาจจะจัดธรรมะได้เป็นพวก ๆ มากมายหลายพวก, อันแรกที่สุดเราก็จัดเป็นศีลธรรม, และ

ศีลธรรม, ศีลธรรมที่ธรรมะ ศัจจธรรมที่ธรรมะ ดังที่โต้กล่าวแล้วว่าศีลธรรมนี้มุ่งหมายเพื่อผลแก่สังคม; ศัจจธรรมนี้มุ่งหมายเพื่อผลที่สูงขึ้นไปสำหรับปัจเจกชน แต่แล้วก็ยังคงเรียกว่าธรรมะด้วยกัน. ที่นี้จะแบ่งแยกไปทางอื่นอีก ว่า ปรียัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรม. ธรรมะพวกสำหรับเรียน เราเรียกว่าปรียัติธรรม, ธรรมะพวกที่สำหรับปฏิบัติเราเรียกว่าปฏิบัติธรรม, ที่นี้ธรรมะที่เป็นผลเกิดมาจากการปฏิบัติเราเรียกว่าปฏิเวธธรรม. แต่ทั้งสามอย่างนี้ก็เป็นธรรม คือธรรมะสำหรับเรียนหรือตัวการเรียนก็ได้. ธรรมะสำหรับปฏิบัติหรือตัวการปฏิบัติก็ได้, แล้วก็ธรรมะที่เป็นตัวผลของการปฏิบัติ ทั้งสามอย่างนี้เรียกว่าธรรมะคำเดียวกันอีกนั่นเอง แต่จำแนกออกเป็น ๓ อย่างในเมื่อประสงค์จะจำแนก.

ซึ่งที่นี้ออกไปอีกก็อย่างปรียัติธรรมนี้ โดยส่วนใหญ่เราหมายถึงพระไตรปิฎกอะไร ๆ มันอาจจะรวมลงไปได้ที่พระไตรปิฎก พระไตรปิฎกก็แบ่งเป็น ๓ เรื่อง เป็นเรื่องพระวินัย พระสุตตันตตะ และพระอภิธรรมอย่างนี้, วินัยก็คือเรื่อง เกี่ยวกับมารยาทที่ตั้งงามทางกายวาจา, สุตตันตตะก็คือ เรื่องหนึ่ง ๆ ซึ่งกล่าวถึงการกับทุกข์ในแง่ใดแง่หนึ่งอย่างละเอียดสมบูรณ์. ที่นี้อภิธรรมก็คือการที่หยิบเอาคำหรือหัวข้อหรือกรรมหมายใด ๆ อันหนึ่งมาแจงมาแจกให้ละเอียดออกไป ในแนวของปรัชญาบ้าง ในแนวของจิตวิทยาบ้าง ในแนวของ Logic บ้างแล้วแต่ประสงค์ ละเอียดจนเกินความต้องการไป จึงเรียกว่าอภิธรรม คือปรียัติธรรมที่แจกออกไปอย่างยิ่ง. ถ้าท่านได้ยินคำว่าพระวินัย พระสุตตร พระอภิธรรมแล้ว ขอให้เข้าใจว่ามันมีความหมายอย่างนี้ ที่ได้ยินตามวัตรของ ๆ.

ที่นี้เป็น ปฏิบัติธรรม ที่เป็นหลักพระศาสนา เราใช้คำ ๓ คำว่า ศีล-สมาธิ ปัญญา, ศีล ก็คือ ปฏิบัติส่วนกายวาจาขั้นแรกก่อน แล้วสมาธิก็คือเตรียมใจให้พร้อมที่จะทำงานของมัน ผีฝนจิตใจโดยวิธีต่าง ๆ ให้เป็นจิตใจที่พร้อม; พร้อม อย่าง

ยิ่งเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะทำงาน เรียกว่าสมาธิ. ที่นี้ **ปัญญา** คือความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นหลังจากนั้น. ที่นี้ถ้าจะเอามาใช้แก่ชาวบ้าน คือ **กถาระเบียบมารยาทจะต้องประพฤติปฏิบัติ สามารถถือการประคองจิตไว้ให้ได้ ๆ** ให้พร้อมเสมอที่จะตัดสิน จะวิพากษ์วิจารณ์ จะทำงานทางจิต. ที่นี้ **ปัญญา** คือความเป็นผู้รอบรู้ต่อชีวิต ต่อการงาน ต่อโลกหรือต่อความทุกข์และความคับทุกข์เป็นความรู้แจ้งนี้เรียกว่าปัญญา; ฉะนั้นอย่าไปเข้าใจว่า คำว่าศีล สมาธิ ปัญญา นี้ใช้ได้แต่ในวัดต้องใช้ได้ในที่ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง แม้ที่บ้าน.

คำว่า **ปฏิเวธ** คือธรรมส่วนที่เป็นผล นั้น ถ้าเป็นทางศาสนาเขาจะระบุเป็นมรรคผลนิพพาน ๓ อย่าง: มรรคอย่างหนึ่ง, ผลอย่างหนึ่ง นิพพานอีกอย่างหนึ่ง. มรรคนั้นหมายถึง **ปัญญา** ที่ถึงขนาดสูงสุดคือ **คคิเลส**, แล้วผลก็คือ **ความสงบที่เกิดมาแต่การตัดคคิเลส**, แล้วนิพพานก็คือ **ภาวะที่ปราศจากความทุกข์โดยประการทั้งปวง**. แต่ทั้งหมดนี้จะจำแนกไปอย่างไร ๆ ก็ยังคงสรุปลงมาได้ที่คำๆเดียวว่า “ธรรมะ”.

ที่นี้ถ้าจะสรุปมาในหลักที่เรียกว่าเป็นลักษณะพระพุทธศาสนาแล้วก็ว่า ทุกเรื่องนั้นจะมีกร้อยเรื่องพันเรื่อง เอามาจัดหมู่แล้วมันจะได้ ๔ หมู่ คือ:

- หมู่ที่ว่าด้วยเรื่องของความทุกข์อย่างหนึ่ง,
- แล้วหมู่ที่ว่าด้วยเรื่องทิวเหตุหรือ ต้นเหตุของความทุกข์อย่างหนึ่ง,
- แล้วก็หมู่ที่ว่าด้วย **ความไม่มีทุกข์เลย** ภาวะที่เป็น **ความไม่มีทุกข์เลย** หนึ่งอย่างหนึ่ง,
- แล้วก็ว่าด้วยวิธีปฏิบัติอย่างไรจึงจะได้ถึงซึ่ง **ความไม่มีทุกข์** นั้นเรื่องหนึ่ง,

รวมเป็น ๔ เรื่อง ที่เรียกว่า **อริยสัจจ์** แปลว่า **สัจธรรมของพระอริยเจ้า**

เราเรียกกันสั้น ๆ ว่าอริยสัจจ์ เรียกชื่อสั้น ๆ ว่า: ทุกข์, เหตุให้เกิดทุกข์, ภาวะที่ไม่มีทุกข์, แล้วกำหนดทางปฏิบัติให้ถึงความไม่มีทุกข์นั้น. นี่ทั้ง ๔ ชั้นก็สรุปรวมอยู่ที่คำ ๆ เดียวว่าธรรมะอีกเหมือนกัน. ฉะนั้นทั้งหมดนี้เท่าที่กล่าวมานี้โดยหัวข้อว่าธรรมะคืออะไรนั้น ท่านก็ย่อมจะเห็นได้ด้วยตัวท่านเองแล้วว่า ธรรมะนั้นคือทุกสิ่งเลย ไม่มีอะไรที่ไม่เป็นธรรมะ ไม่มีอะไรที่ยกเว้นว่าไม่ใช่ธรรมะ คือว่าแม้จะเป็นโลกียธรรมที่ยังเป็นวิสัยโลก โลกยังเนื่องอยู่กับชาวโลกชาวบ้าน นี่เป็นธรรมะอย่างโลก ๆ เรียกว่า “โลกียธรรม”. ที่สูงขึ้นไปจนมีจิตใจเหนือ อยู่เหนือโลก คือว่าอิทธิพลของโลกโดยประการใดก็ตาม ไม่แตะต้องได้ ไม่ครอบงำได้ มีจิตใจอยู่สูงเหนือโลก เป็นโลกุตระอย่างนั้นแล้ว ก็ยังเป็นธรรมะอยู่นั่นเอง. ฉะนั้นธรรมะจึงแบ่งเป็นโลกียธรรมก็ได้ โลกุตระธรรมก็ได้ ธรรมะคำเดียวเท่านั้น.

ที่นี้ธรรมะสำหรับพวกเราที่จะอบรมทำความเข้าใจกันดีกว่านั้น ไม่ใช่คำว่าอบรมมันฟังยาก ที่เราจะทำความเข้าใจกันต่อไปข้างหน้านั้นก็คือ ธรรมะส่วนที่เราจะเอามาใช้เพื่อสร้างความเป็นมนุษย์ของเราให้สมบูรณ์ เพื่อเป็นพื้นฐานของการเป็นตุลาการที่ดี, ไม่ต้องใช้คำว่า “ที่ดี” ก็ได้; เพราะว่าเมื่อเป็นตุลาการแล้วมันก็ไม่มีความเป็นชั่วเป็นอะไรไปได้ เมื่อเป็นตุลาการที่ประกอบไปด้วยธรรมะ เป็นตุลาการแท้จริงทั้งหมดกัน เรื่องมันก็จบกัน ก็ว่าได้ปฏิบัติหน้าที่ของตนถึงที่สุด ได้เข้าถึงอุคมคติของสิ่งที่เป็นสิ่งสูงสุด ในทำนองที่ตัวผู้ปฏิบัติ นั้น จักมีชีวิตหรือลมหายใจอยู่ โดยไม่มีความทุกข์เลย; แล้วพร้อมกันนั้นก็สามารทำประโยชน์แก่มนุษยชาติได้อย่างกว้างขวางสูงสุด ในฐานะที่เป็น “ปุชนิยมบุคคล” มีค่ามาก ชนิดที่ไม่มีอะไรจะสามารถเป็นนายจ้างเราได้ เพราะว่าเราได้ทำสิ่งที่สูงสุดจนใคร ๆ จะที่เป็นราคาเป็นค่าจ้างไม่ได้ นี่เป็นอุคมคติของตุลาการโดยแท้จริง ไม่ใช่ที่เราตั้งใจเพียงแต่จะปฏิบัติหน้าที่ของเรา พอคุ้มค่ากับค่าจ้างที่เราได้รับ อย่างนั้นมันเป็นลูกจ้างไปได้; แต่ถ้าเราไม่คำนึงถึงสิ่งนั้นเลย เราคำนึงแต่อุคมคติของตุลาการ ยึดมันอยู่ในธรรมะของตุลาการ คือหน้าที่การ

งาน อุดมคติของตุลาการแล้ว เราก็จะได้ถึงสิ่งที่ตกว่านั้นมาก คือดีกว่าสิ่งที่จะตีค่า
ด้วยเงินเดือนของเรา คุณช่วยสิบ คุณช่วยร้อย คุณช่วยพัน คุณช่วยหมื่น คุณช่วย
แสนทีเดียว; เพราะฉะนั้นจึงเป็นการชี้ชัดอยู่ในตัวว่า ทำไมเราจึงต้องมีการอบรม สิ่ง
ที่เรียกว่าธรรมะ สำหรับคนทั่วไปก็ดี สำหรับตุลาการก็ดี.

อาตมาขออุทิศคำบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น

๕ ๔
จบการบรรยายครั้งที่ ๑

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” และวิธีปฏิบัติ ครั้งที่ ๒/๒๕๐๔

เรื่อง

สิ่งที่พระพุทธเจ้านำมาสอน

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๖ ธันวาคม ๒๕๐๓

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๒ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้, กับสิ่งที่พระองค์ทรงสอน, และสิ่งที่พระองค์ทรงยอมรับรองเข้าไว้ว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง และทรงสอนด้วยเหมือนกัน. แต่ว่าก่อนอื่นเราควรจะได้ทำความเข้าใจกันกับข้อความที่ได้บรรยายแล้วในวันแรก ซึ่งในวันแรกเราได้กล่าวถึงเหตุผลที่ว่า ทำไมเราจึงต้องมีการอบรมธรรมะ ในฐานะที่เราเป็นมนุษย์ทั่วไปก็ดี เป็นคนไทยก็ดี และเป็นตุลาการโดยเฉพาะก็ดี; และแล้วได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าธรรมะโดยวงกว้าง จนถึงกับสรุปได้ว่า **ไม่มีอะไรที่ไม่ใช่ธรรมะ และคงอยู่ในฐานะเป็นสิ่งที่สูงที่สุดกว่าสิ่งทั้งหลาย อย่างที่สมมุติเรียกว่าพระเป็นเจ้าหรืออะไรทำนองนั้นก็ได้.** คำว่าธรรมะ คำนี้กว้างถึงอย่างนี้ แต่แล้วคำ ๆ นี้ก็ถูกแบ่งแยกความหมายไปเป็นประเภทต่าง ๆ กัน, จนกระทั่งมีความหมายเฉพาะสิ่งที่เราพึงประสงค์ หรือสิ่งที่พึงสนใจใน

ฐานะเป็นที่ฟัง. เพราะฉะนั้นคำว่าธรรมที่เราประสงค์จะอบรมกัน^๕ จึงหมายถึงแต่สิ่งที่ควรรู้ ควรเข้าใจ ควรสนใจและปฏิบัติตาม เพราะฉะนั้นเราจึงเหลือคำว่าธรรมะ ในรูปที่จำกัดความลงมาได้ว่า ธรรมะที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ แต่ที่ธรรมะที่ผู้ใดทรงนำมาสอน แล้วก็ธรรมะทั่วไปของพวกอื่นที่มีอยู่ก่อนพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ผู้ใดทรงรับเข้ามาด้วย ในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกต้อง และควรทราบ ควรปฏิบัติด้วยเหมือนกัน จึงเป็น ๓ หัวข้อใหญ่ ๆ ย่อ ๆ :-

ในข้อแรก. คือธรรมะที่พระอรุณเจ้าใช้^๖ หรือสรุบนัน, นั่นคือคำตอบของคำถามที่ว่าอะไรคือพระพุทธศาสนา? เหตุการณ์ได้ปรากฏอยู่ตลอดเวลาว่า คนไทยเราเป็นพุทธบริษัทไปต่างประเทศ ถูกชาวต่างประเทศถามว่า พุทธศาสนาคืออะไร? เป็นอย่างไร? อย่างนี้ ให้คำตอบเขาไม่ได้ก็มี ให้ได้แล้วไม่สำเร็จประโยชน์อะไรเลยก็มี; บางรายตอบได้ไม่เป็นที่พอใจ และมีหน้าชาผู้ติดตามยังรู้ดีว่าผู้ที่ถูกถามเสียอีกอย่างนี้ก็มี. เพราะฉะนั้น ข้อแรกที่สุดที่เราจะต้องทำในใจก็คือว่า เราจะต้องรู้ว่าธรรมะที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้นั้นคืออะไรกันแน่; ถ้าตอบอย่างกำปั้นทุบดินไม่มีทางผิดก็ว่าเรื่องความคับทุกข์ แต่ว่าเท่านั้นมันยังไม่พอ เพราะยังจะต้องตอบต่อไปว่า ความคับทุกข์นั้นคืออะไร หรือเป็นอย่างไร ซึ่งเราจะได้อธิบายกันในวันนี้.

ท่านทั้งหลาย ได้ยินคำว่า “สัพพัญญู” ซึ่งแปลว่ารู้หมดทุกสิ่งทุกอย่าง, พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญู; แต่แล้วเราก็เข้าใจคำว่าสัพพัญญูผิด เพราะจึงคำว่าทุกอย่างนั้นหมายถึงทุกอย่างจะเพาะที่เกี่ยวกับความคับทุกข์เท่านั้น. สิ่งที่ไม่เกี่ยวกับความคับทุกข์พระพุทธเจ้าไม่สนใจ หรือไม่สนใจจะตรัสรู้ ไม่สนใจจะค้นคว้า; สัพพัญญูรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ก็ทุกสิ่งทุกอย่างจะเพาะที่เกี่ยวกับความคับทุกข์ เราจะได้ยินคำพูดกันอยู่ทั่วไปว่า “ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด”^๗ นี้หมายความว่า มันรู้มากแต่ไม่เป็นไปเพื่อความคับทุกข์ หรือไม่สามารถจะเอามาใช้ปฏิบัติเพื่อความคับทุกข์; เพราะ

ฉะนั้นขอให้พวกเราทั้งหลายทุกคนอย่าได้พลัดตกเข้าไปในฐานะที่ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด ทั้งในความรู้ทางโลกและทางธรรมะ หรือแม้ที่สุดโดยจะเพาะแต่ความรู้ทางกฎหมาย ซึ่งถ้าทำไม่ดีก็อาจจะอยู่ในฐานที่รู้ท่วมหัวหรือจนปอดหัว และก็ยังเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์อะไรไม่ได้. ความรู้อื่น ๆ ก็เหมือนกัน แล้วโดยจะเพาะความรู้ทางธรรมะนี้มีทางที่จะเป็นอย่างนั้นได้ง่ายด้วย คือมีมาก อย่างว่า พระไตรปิฎกนี้มีตั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์, คือ ๘๔,๐๐๐ ข้อหรือประเด็น มันก็เกิดอาการรู้ท่วมหัวขึ้นมาได้; หรืออีกอย่างหนึ่งก็คือ **รูเพื่อพูด รูเพื่อเถียงกัน หรือรูเพื่อเอาไว้ใช้เป็นเครื่องยืนยันตามความคิดความเห็นส่วนตัวของตัว อย่างนี้ก็** ^{๘๘} ถ้าอย่างนั้นแล้ว เป็นความรู้ชนิดที่เอาตัวไม่รอด หรือยังเอาตัวไม่รอดทั้งนั้น; ฉะนั้น คำว่าสัพพัญญู จึงหมายถึงทุกอย่างในวงที่เกี่ยวกับความดับทุกข์ ขอให้เข้าใจคำว่าสัพพัญญูของพระพุทธรเจ้าไว้อย่างนี้.

ที่นี้ที่ว่า “จะเพาะ” ความรู้จะเพาะที่เกี่ยวกับความดับทุกข์นั้นก็ยังมีความเข้าใจผิดกันมากอีกในหมู่พวกเราเนี่ย แม้แต่ในพวกเราที่นั่งอยู่ที่นี้เช่นไปเข้าใจว่า จะต้องรู้ว่าตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด แล้วยังว่าเกิดนะอะไรไปเกิด เกิดด้วยอะไร เกิดอย่างไร เกิดโดยวิธีใด เกิดเมื่อไรเนี่ย สาระพด้อย่างที่จะถาม ชอบถามกันทำนองนั้น คำถามอย่างนี้ หรือปัญหาอย่างนี้ที่อยู่ในประเภทที่ว่ายังไม่ช่วยให้เอาตัวรอด; เพราะว่า **ปัญหาจะเพาะหน้าของเรานั้นอยู่ตรงที่ว่า “เดี๋ยวเราถ้าลงมีความทุกข์ ยังเอาชนะความทุกข์ไม่ได้ เราต้องเอาชนะความทุกข์ให้ได้เดี๋ยวนี้”** เรื่องเป็นอย่างนี้; แล้วทำไมเราจึงไปสนใจแต่ว่าเกิดหรือไม่เกิด, ถ้าเกิดอะไรไปเกิดนั้น, เพื่อความง่ายในข้อนี้ขอให้จำคำเปรียบที่พระพุทธเจ้าท่านเปรียบไว้ย่อ ๆ สักข้อหนึ่งว่า :—

เหมือนกับว่าคนถูกเขายิงแล้วก็ไม่สนใจที่จะรักษาแผลที่ถูกยิงนั้น; หรือไม่สนใจแม้แต่ว่าจะทิ้งลูกศรหรือลูกปืนออก กลับไปสนใจว่า ใครยิง ยิงด้วยลูกศรชนิด

ไหน ค่ายคันศรชนิกไหนอย่างนี้ นี่พูดอย่างสมัยโบราณซึ่งยังไม่มีปืน เขาอาบลูกศร ค่ายยาพิษอะไร บัญหาร้อยแปดเลย แต่ไม่มาจัดการตรงที่ว่าจะเอาลูกศรออก แล้ว รักษาแผลอย่างไร ในที่สุดเขาก็ตายเปล่า คือว่าไม่มีโอกาสที่จะทราบได้ว่าใครยิง ยิง ค่ายอะไร ยิงด้วยวิธีอย่างไร แล้วแผลนั้นมันก็กำเริบยิ่งขึ้นทุกทีแล้วก็ตายเปล่า.

นี่ถ้าพวกเราไปสนใจว่าตายแล้วเกิดหรือไม่เกิดเช่นทำนองนี้เป็นต้น มีอีก มากมายแล้วก็เราจะตายเปล่าโดยไม่สามารถจะจับทุกข์ได้ทันในชีวิตนี้, ซึ่งถือว่าเกิดมา ที่หนึ่งก็ ไม่ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ; ฉะนั้นเราจึงจำกัวงแคบเข้ามาว่า เรื่องที่จะตัดต้นเหตุของความทุกข์ จับทุกข์ให้ได้นั้นแหละเป็นตัวละครสำคัญ เป็นตัว ธรรมะที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสรู้ เขาจึงให้นามสิ่งนี้ว่า อริยธรรม เต็มคำว่า “อริย” เข้าไป. ท่านทั้งหลายควรจะถือโอกาสทราบความหมายของคำว่า “อริย” นี้เสียด้วย; อริย ก็แปลว่าประเสริฐ แต่ถ้าแยกศัพท์ “อริ” ก็แปลว่าข้าศึก “ยะ” ก็แปลว่าไป อริยก็แปลว่า ไปจากข้าศึก ก็หมายความว่าความหมดข้าศึก หมดข้าศึกก็คือว่า หมดกิเลส และหมดทุกข์ เพราะฉะนั้นจึงประเสริฐ และประเสริฐอยู่ตรงที่มันหมดทุกข์ หมด ข้าศึกนั่นเอง จึงเรียกว่าอริยธรรม แปลว่าธรรมที่ประเสริฐ เพราะเป็นเครื่องทำความ หมดข้าศึก ถ้าเป็นความรู้ในฐานะที่เป็นกฎความจริงก็เรียกว่า อริยสัจจ์; อริยสัจจ์ นี้ ก็แปลว่าความจริงที่ประเสริฐ เพราะเหตุว่าความจริงหรือข้อเท็จจริงหรือของจริงที่ไม่ ประเสริฐก็มี ฉะนั้นท่านนักศึกษาใหม่ ๆ ควรจะได้ยินได้ฟังเสียด้วยว่า อย่ายินยัน กระทบขาเดียวว่า ถ้ามันจริงแล้วมันจะต้องประเสริฐไปหมด เพราะว่าจริงเฉยๆ จริง ตามธรรมชาติ จริงยังใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ ไม่เป็นไปเพื่อจับทุกข์ก็มี นั่นยกไว้ให้ เป็นความจริงเฉย ๆ, ไม่ใช่ความจริงที่เป็นอริยะ; ถ้าความจริงที่เป็นอริยะหรือ อริยสัจจ์แล้ว ต้องมีความหมายแห่งความดับทุกข์อยู่เต็มตัว. ที่นี้เรียกว่า เป็น อริยสัจจ์ อริยธรรม หรือพุทธธรรมหรืออะไรนั้นมันยาว ก็เลยเรียกกันสั้น ๆ ว่าธรรม ธรรม ธรรมะเฉย ๆ ทั่วไปหมด.

โดยเฉพาะในครั้งพุทธกาล เราจะพบทั้งในฝ่ายบาติและฝ่ายสันสกฤตที่เขาใช้ คำ ๆ หนึ่งว่า ธรรม อย่างเหมือนกับว่าพบเพื่อนคุ้นเคยสนิทรักใคร่จะถามว่า ท่านถือ ศาสนาไหน เขาก็จะถามกันว่า “ท่านชอบใจธรรมะของใคร;” นึกคล้ายๆ กับยอมรับ ว่าธรรมะนั้นมันเป็นสิ่งเดียวกัน แต่ว่าอธิบายโดยบุคคลใด ท่านชอบธรรมะที่อธิบายโดย บุคคลใด โดยวิธีของบุคคลใดอย่างนี้ เช่นโดยวิธีของ “พระสมณะโคตม” หรือโดย วิธีของ “นิกัณถนาฏบุตร” หรืออะไรทำนองนี้เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่เป็นคู่แข่งกัน เป็น ศาสนาคู่แข่งขันกันอยู่ในครั้งนั้นทั้งนั้น เขาจึงใช้คำว่าธรรมเฉยๆ ถ้าพูดอย่างสมัยนี้ ก็คือศาสนานั้นเอง. เราถามเขาว่าถือศาสนาอะไร ศาสนาคริสต์, หรือโมหะหมัด หรือ อะไรทำนองนี้, แต่ครั้งพุทธกาลไม่มีคำว่าศาสนาใช้ ไม่ได้เป็นคำที่โตใช้ ไม่ใช่คำที่ ใช้พูดในครั้งพุทธกาลเลย เพิ่งเกิดเป็นคำที่ใช้พูดในปัจจุบันนี้. ครั้งพุทธกาลใช้คำว่า ธรรม เพราะฉะนั้นคำว่าธรรมในกรณีอย่างนี้ท่านหมายถึงความดับทุกข์เท่านั้น เขา ไม่หมายชอกแซกไปถึงอย่างอื่น ว่าดับทุกข์โดยวิธีของครูคนไหนก็แล้วกัน.

ที่พูดถึงพระพุทธเจ้าที่มีปรากฏอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกนี้ ได้ใช้คำว่า “พรหมจรรย์” แทน, จำกัซขึ้นมาอีก ฉะนั้นท่านนักศึกษาใหม่ๆ ก็ควรจะเข้าใจคำนี้ ไว้ให้ถูกต้อง เพราะมันเกี่ยวเนื่องกันไปหมดเลย. คำว่าพรหมจรรย์ที่เราคุ้นเคยกันโดย มากหรือในเมืองไทยนี้ มันหมายถึงแต่การเว้นการกระทำของบุคคลที่อยู่ต้นเป็นคู่ คือ การกระทำระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายนั้น ถ้าเว้นอย่างนั้นเสียละก็ เรียกว่าประพฤติ พรหมจรรย์; นี้จะเพาะในเมืองไทยเราเข้าใจกันทั่วไปอย่างนี้ แต่คำว่า พรหมจรรย์ นั้นไม่หมายความอย่างนั้นหรือเพียงเท่านั้น. มันหมายความว่าความประพฤติที่ ประเสริฐ; ความประพฤติอย่างใดก็ตาม ถ้าถูกยกขึ้นมาสำหรับบุคคลใดก็ตามเป็น ความประพฤติสูงสุด ไม่มีความประพฤติอื่นใดข้อใดสูงกว่าสำหรับบุคคลนั้นแล้ว ก็เรียก ความประพฤตินั้นว่าพรหมจรรย์ทั้งนั้น. ฉะนั้น จะเป็นเรื่องการกระทำอย่างอื่นก็ได้ เรียกว่าพรหมจรรย์ได้เหมือนกัน; แต่สำหรับภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้วก็คือการ

ประพฤติอย่างภิกษุประพฤตินั้นแหละ คือศึกษาปฏิบัติเพื่อชำระกิเลสให้สิ้นไปนั้นแหละ เรียกว่าบำเพ็ญพรตหมจรธรรม; ไม่ใช่เพียงแต่เว้นการกระทำของคนที่อยู่กันเป็นคู่เท่านั้น ไม่ใช่; ฉะนั้น การประพฤติศีล สมาธิ บุญญา ทำกิเลสให้สิ้นไปแล้วบรรลุ มรรคผลนิพพานนั้นคือพรตหมจรธรรม เพราะฉะนั้นเราจึงได้ยินประโยคที่สำคัญประโยคหนึ่ง คือประโยคที่พระพุทธเจ้าท่านอนุญาตให้คนมาบวช เข้ามาเป็นภิกษุ ในสมัยที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสรู้ใหม่ๆ คนบวชสำเร็จประโยชน์ได้เพียงพระพุทธเจ้าท่านบอกให้ มาประพฤติพรตหมจรธรรมเท่านั้นพอแล้ว. คนนั้นเป็นภิกษุไปแล้ว. ถ้าหากว่าคนนั้นยังเป็น คนที่ยังไม่หมดกิเลส ก็มีคำเติมเข้าไปอีกนิตหนึ่งว่า มาประพฤติพรตหมจรธรรมเพื่อทำที่ สุดของความทุกข์, พรตหมจรธรรมเพื่อทำที่สุดของความทุกข์. แต่ถ้าเผื่อคุณนั้นเป็นคน ที่หมดกิเลสแล้ว คือได้ฟังธรรมหมดกิเลสแล้วตั้งแต่ที่แรก แต่ยังไม่ ได้มีพิธีบวช นั้น พระพุทธเจ้าก็บอกว่า มาประพฤติพรตหมจรธรรมหรือมาเป็นอยู่อย่างพรตหมจรธรรมเฉย ๆ เท่านั้น. ไม่มีคำว่าเพื่อทำที่สุดทุกข์ แต่มันก็ได้ความว่าเป็นอยู่อย่างพรตหมจรธรรม หรือ ประพฤติพรตหมจรธรรม; ดังนั้นระบบการประพฤติทั้งหมดเพื่อบำบัดความทุกข์ให้สิ้นไป นั้นแหละเรียกว่าพรตหมจรธรรม. นั้นแหละคือตัวศาสนาแท้ ดังนั้นขอให้พวกเราทุกคน จดจำไว้ให้มั่นคงว่า ตัวศาสนาแท้ขึ้นอยู่กับที่ตัวประพฤติพรตหมจรธรรม อย่าได้ไป อยู่ที่คำสอนคำเทศน์ พระไตรปิฎก วัฑฒนาธรรม หรือพิธีรีตองต่างๆ; แม้ที่เกี่ยวกับ พระ กับวัด กับศาสนานะมันก็ไม่ใช่ตัวศาสนา มันเป็นเพียงวัตถุแทนบ้าง เป็น เพียงเปลือกหุ้มห่อบ้าง เป็นเพียงเครื่องหมายบ้าง เป็นเครื่องอุปการณะอะไรบ้าง เนื้อแท้ตัวของศาสนาต้องได้แก่ตัวการประพฤติชนิดที่ทำกิเลสให้ ร้อยหรือลงไปอยู่ทุก เวลา ๆ เรียกว่าตัวแท้ของศาสนา.

ที่นี้การที่ไปถามว่าตายแล้วเกิดหรือไม่เกิด หรือว่า ผีก็สมาธิแล้วจะแสดง ปาฏิหาริย์อย่างไรได้บ้าง หรืออยากจะทราบเรื่องความลึกลับพิเศษของจิต หรืออะไร ทำนองนี้, นี้ไม่ใช่พุทธศาสนา แล้วยังจัดไว้เป็นปัญหาที่ไม่สิ้นสุด เป็นปัญหาอย่าง

ที่เราชอบเรียกกันว่าปัญหาโลกแตกทำนองนั้น. เรื่องโลกแตกปัญหาไม่มีสิ้นสุดเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ แม้อุฎกถามก็ไม่ยอมตอบ ไม่ยอมเสียเวลาด้วย แต่จะจงการสนทนาหรือการไต่ถามนั้นไปสู่จุดอีกจุดหนึ่งซึ่งเรียกว่า “อาทิพรหมจรรย์” ควรจะจำคำนี้ไว้ด้วย อาทิพรหมจรรย์. “อาทิ” แปลว่าเบื้องต้นหรือเงื่อนต้นของพรหมจรรย์, หมายความว่าถ้าเราลงมือตั้งต้นที่ตรงนี้ หรือจับเงื่อนต้นที่ตรงนี้แล้ว จะเป็นพรหมจรรย์ขึ้นมา แล้วจะเป็นการดับทุกข์ในที่สุด; ฉะนั้นจึงเรียกว่าเงื่อนต้นของพรหมจรรย์คือเป็นอาทิพรหมจรรย์. เมื่อมีกณมาชวณเราคุย เราก็จะต้องวินิจฉัยก่อนว่า เรื่องที่จะคุยกันนั้นมันเป็นเงื่อนต้นของพรหมจรรย์หรือไม่คือว่ามันเป็นเงื่อนต้นที่น่าไปสู่การดับทุกข์หรือไม่; ถ้าไม่เป็น, เราไม่ยอมคุยด้วย เราไม่ยอมเสียเวลาด้วย. เราจะต้องดูให้มันเป็นเงื่อนต้นที่ว่า มันจะค่อย ๆ จูงเข้าไปหาความดับทุกข์ แล้วจึงจะเริ่มสนทนาด้วยเรื่องนั้น แล้วก็ไปสู่ความดับทุกข์ อาทิพรหมจรรย์ เงื่อนต้นของพรหมจรรย์อย่างนี้ ไม่ใช่ปัญหาโลกแตก แต่เป็นปัญหาเฉพาะหน้า เป็นปัญหาจำเป็นอย่างยิ่ง เป็นปัญหาที่คุ้มค่ากับเวลาแล้วยังเป็นเครื่องช่วยให้เราตัดสินใจลงไปได้ด้วยว่า นี่มันเรื่องพุทธศาสนาหรือไม่. ถ้าเราอยากจะทำ จะพูด จะคุย จะปรึกษาหารือกันแต่เรื่องพุทธศาสนาแล้ว เราต้องยึดหลักข้อนี้ไว้ให้มัน เพราะฉะนั้น เราสรุปได้ครั้งหนึ่งว่า **สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น คือเรื่องความดับทุกข์โดยตรง.** กล่าวไว้แต่ย่อๆอย่างนี้ขึ้นหนึ่งก่อนแล้วเราจะพิจารณาถึงข้อที่ ๒ ที่ว่าสิ่งที่พระองค์ทรงสอน.

สิ่งที่พระองค์ทรงสอนหรือธรรมะที่พระองค์ทรงสอนนั้น เมื่อถามว่าคืออะไร ก็ยอมตอบได้ทันทีว่า **“คือเรื่องความดับทุกข์นั่นเอง”** แต่ว่ามันมีคำที่ยืนยันเฉพาะพิเศษเป็นพระพุทธภาษิตว่า **“ภิกษุทั้งหลาย แต่ก่อนนรกดี บคนกดี เราตถาคตบัญญัติ คือว่า กล่าวถึงเฉพาะแต่เรื่องความทุกข์กับความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น”** ถ้าเป็นบาลีสมากรจำได้ก็ดี ก็คือว่า **“ปุพฺเพ จาหิ ภิกฺขเว เอตฺตริ จ ทุกฺขญฺเจว ปญฺญาเปมิ ทุกฺขสฺส จ นิโรธ”** ขอให้ถือเอาประโยคอย่างนี้ไว้ในฐานะเป็นหลัก ที่เราจะใช้ยืนยันกับพวกอื่น หรือคนเหล่านี้ที่มาซักถาม โดยเฉพาะ

พวกต่างศาสนา หรือชาวต่างประเทศ. ถ้าเราไม่มีหลักพุทธภาษิตอย่างนี้เป็นเครื่องช่วยยืนยันบ้าง มันพูดกับเขายาก เพราะว่ามันเป็นการช่วยไม่ได้. ในข้อที่ว่าเขาเหล่านั้นผู้มาใหม่สู่ความรู้ทางพุทธศาสนานี้เขาต้องอิงหลัก เขาจะไม่ยอมเชื่อคำพูดของคนล้วน ๆ. เพราะฉะนั้นเราควรจะให้หลักแก่เขาด้วย เพราะเป็นพุทธภาษิตตรัสไว้อย่างนี้ ในคัมภีร์มีขณิกายอย่างนี้เป็นต้น. ถึงแม้เราเองก็เหมือนกันควรจะยึดหลักมันว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้พูดเรื่องอื่น นอกจากเรื่องตัวความทุกข์กับความดับทุกข์โดยไม่เหลือเท่านั้น. ฉะนั้นถ้าเป็นการพูดเรื่องอื่นนอกเรื่องไป ไม่เกี่ยวกับเรื่องนี้ แม้ที่สุดแต่สิ่งที่เรียกว่าธรรมะปรมาัตต์ ชั้นปรมาัตต์ ธรรมะชั้นสูงสุดก็ตาม; ถ้าไม่เกี่ยวกับเรื่องความดับทุกข์โดยตรงแล้ว ก็ไม่ถือว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทำทรงบัญญัติขึ้นสอน เป็นเรื่องเสียเวลาทั้งนั้น. ขอให้จำไว้ด้วยว่า ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม้ในพระไตรปิฎกนั้นเองก็มีข้อความบางข้อ ที่ไม่เกี่ยวกับทุกข์หรือความดับทุกข์ โดยที่ เป็นเรื่องเพิ่มเติมเข้าไป ตามโอกาสที่คนบางคนเขามีอำนาจที่เขาจะเติมได้. ฉะนั้น ในพระไตรปิฎกนั้นเองไม่ใช่คัมภีร์, อรรถกถา, ฎีกา, ชั้นต่อ ๆ มากี่ไม่ใช่. ในตัวพระไตรปิฎกที่เป็นชั้นบาลีนั้นเอง ก็มีเรื่องที่ไม่ใช่คำที่พระพุทธเจ้าได้บัญญัติสอน ถ้ามันไม่ใช่เรื่องเกี่ยวกับทุกข์โดยตรง; เช่นพูดถึงเรื่องยักษ์เรื่องมาร เรื่องอะไรทำนองนี้มันพลัดเข้ามาได้ โดยที่เวลามันนานและบางทีมันก็ตกอยู่ในมือของบุคคลที่มีความคิดวิปริต, มันช่วยไม่ได้! เพราะหนังสือ มันเป็นสิ่งที่เขียนได้เติมกันได้ เมื่อพระคัมภีร์ตกไปอยู่ในมือของบุคคลประเภทนั้น หรือประเทศนั้น ในยุคนั้น แล้วมันก็เติมกันได้. ขอให้เข้าใจไว้อย่างนี้เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้อง และความคิดที่เป็นอิสระ ฉะนั้นขอให้จำหลักอันนี้เอาไว้ว่ามันต้องเป็นเรื่องทุกข์กับเรื่องดับทุกข์ แล้วเรื่องทุกข์กับเรื่องดับทุกข์มันเป็นแนวอยู่อย่างไรแล้ว คำพูดที่ถูกต้องจะต้องลงรอยกันได้หมด ถ้ามันลงรอยกันไม่ได้กับแนวใหญ่ ๆ หลักใหญ่ ๆ แล้วขอให้ถือว่า เขาพูดผิด เขาจำมาผิด. ครูบาอาจารย์ของเขาสอนผิดหรืออะไรก็ตาม มันผิดทั้งนั้น; เช่นเราจะพบสูตรใหญ่ถึง ๕๐ หน้า พูดถึงแต่เรื่องยักษ์เรื่องมาร มันจะมีเป็นพระพุทธศาสนา สักนิกหนึ่งเท่านั้นเอง.

ถ้าจะพูดกันให้ยุติธรรม เช่นสูตรที่เรียกกันว่า อาฏานาฏิยสูตรนี้ สูตรนี้ ก็อยู่ใน คัมภีร์ ที่มคทาย ซึ่ง เป็นคัมภีร์มีสูตรเป็นอันมากที่เป็นหลักฐานเชื่อถือได้ แต่สูตรนี้มีวैयाกษที่ เป็นหัวหน้าชื่อว่า “เวสสวัณ” ได้เข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลว่า พวกैयाกษทั้งหลายไม่ชอบธรรมะของพระโคตม; เพราะว่าธรรมะของพระโคตมสอน ห้ามไม่ให้ทำปาณาติบาต ไม่ให้ดื่มสุราเมรัย; ที่นี้พวกैयाกษทั้งหลายชอบปาณาติบาต และชอบดื่มสุราเมรัย เพราะฉะนั้นพวกैयाกษจึงไม่ชอบธรรมะของพระสมณะโคตม แล้ว จะเบียดเบียน ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา. ที่นี้ขอให้พระโคตมจงบอกให้ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกานี้รู้จักเรื่องของैयाกษเสีย รู้จักกำเนิดของैयाกษ รู้จักอะไร ต่าง ๆ ของैयाกษทั้งหมดเสีย แล้วก็สาธยายเรื่องนี้ไว้ แล้วैयाกษทั้งหลายจะไม่เบียด-เบียนภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาเหล่านั้นเลย. แล้วข้อความในสูตรนี้ก็มีความต่อไป ว่า พระพุทธเจ้าก็ได้ นำเรื่องราวทั้งหมดนี้ ซึ่งยาว ยาวมากทีเดียว มาสอนแก่ภิกษุ ทั้งหลายให้สอนกันต่อ ๆ ไป เพื่อกันैयाกษเบียดเบียนดังนี้ เป็นต้น; แล้วสูตรนี้ก็เอามา สวดอย่างพิธี เขาเรียกพิธีอาฏานาฏิยะ, ยิ่งเป็นใหญ่ยิ่งอะไรช้ายักษกันเป็นคราว ๆ; ใน คราวที่สงสัยว่าจะมีโรคระบาดหรืออะไรทำนองนี้ นี้สูตรยาว ๆ อย่างนี้ คงตัวอย่าง ที่ยกมานี้ก็มีอยู่หลายสูตร ซึ่งมันไม่เกี่ยวกับความทุกข์หรือความดับทุกข์โดยตรงจะมี อยู่บ้างก็เพียงนึกทีเดียวตรงที่ว่า ถ้ามีความเชื่อมั่นอย่างนี้แล้วจะไม่เป็นทุกข์เป็นร้อน เกี่ยวด้วยैयाกษหรือภูตผีปีศาจ แต่เราไม่อาจจะจัดว่าเป็นหลักพระพุทธศาสนา ทั้งที่มี อยู่ในพระไตรปิฎก และมีอยู่ในรูปของพุทธภาษิตเพราะตัวหนังสือมันว่าอย่างนั้น อย่างนี้เป็นต้น ดังนั้นถ้าท่านทั้งหลายไปเจออะสูตรทำนองนี้เข้าจะเป็นชั้นบาลีหรือชั้น อรรถกถาฎีกาอะไรก็ตามเถอะ ต้องเอามาวัดกันเข้ากับกฎเกณฑ์อันนี้ว่ามันเป็นเรื่อง ทุกข์เรื่องดับทุกข์หรือไม่ มันลงกันได้กับข้อปฏิบัติทั้งหลายที่ว่า “เราปฏิบัติอย่างนี้ แล้วจะละกิเลสได้หรือไม่.” ถ้ามันไม่ได้ ก็ตัดออกได้คือไม่สนใจเลยก็แล้วกัน ไม่ต้อง ไปทะเลาะกัน.

ดังนั้นจึงเป็นอันกล่าวได้ว่า สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงสอน, เทียบเดินทางสั่งสอนทั้งหลายสิบปี ทั้ง ๔๕ พรรษา การเดินทางสั่งสอนตลอดนั้นมีแต่เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์เท่านั้น ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า “เมื่อก่อนนี้คิด เทียบนี้คิด ฉันทุคแต่เรื่องทุกข์กับเรื่องดับทุกข์เท่านั้น.” พวกฝรั่งบางคนจำข้อความนี้ได้แม่นยำมาก ทั้งบาลีและทั้งคำแปลไทย; นี่แสดงว่าเขาเริ่มหาหลักที่จะอิงอาศัยว่าอะไรที่เป็นพุทธศาสนาแท้ จะไม่ถูกหลอกหรืออะไรทำนองนี้ อาตมาเคยพบหรือแม้ที่สุดแต่เรื่องอื่น ๆ ก็ล้วนแต่จะต้องลงในรูปนี้ทั้งนั้น ไม่ให้ยึดถือแม้แต่ในเรื่องบุคคลหรือในตัวพระศาสนาเองหรืออะไรทำนองนี้ เพราะมันไม่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ แต่ให้ยึดถือธรรมะที่เป็นความจริงที่ประเสริฐ:

ทีนี้เนื่องจากคำๆ หนึ่งอาจจะขยายความออกไปได้ มันจึงมีการขยายความออกไป เช่นว่า:— เมื่อว่าถึงเรื่องทุกข์มันก็ต้องพูดถึงเรื่องมูลเหตุของความทุกข์นั้นด้วยมันจึงจะสมบูรณ์. ฉะนั้น มันจึงมีเรื่องมูลเหตุของความทุกข์นั้นผนวกเข้ามาด้วยอยู่ในเรื่องความทุกข์ และเมื่อพูดถึงเรื่องความดับทุกข์ไม่เหลือ ดับทุกข์สิ้นเชิงอย่างนี้ มันก็ต้องมีวิธีที่จะทำให้ดับทุกข์ไม่เหลือหรือดับสิ้นเชิงนั้นได้ด้วย; ฉะนั้นในคำว่าความดับทุกข์มันจึงมีเรื่องวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ดับทุกข์ได้นั้นรวมอยู่ด้วย. นี่เราจึงเลยได้เป็นสองคู่:— ทูบกับเหตุให้เกิดทุกข์นั้นคู่หนึ่ง แล้วก็ ความดับทุกข์ไม่เหลือ กับวิธีที่จะทำให้ดับทุกข์ไม่เหลืออีกคู่หนึ่ง; มันก็เป็นสองคู่ สองคู่นี้มันก็เป็น ๔ อย่าง มันจึงเกิดได้เป็น ๔ อย่างซึ่งเรียกว่าอริยสัจ ๔; ซึ่งเราได้ยินเป็นภาษาบาลีทีเดียวว่า: พระจตุราริยสัจ อย่างนี้ คืออริยสัจ ๔, ตามวัดตามโรงเรียนที่มีการเทศน์จะได้ยินคำว่า “พระจตุราริยสัจ” ถ้าฟังไม่รู้เรื่องก็ดูเป็นคำขลัง ศักดิ์สิทธิ์หรือครึกกันไปเลยก็มี; แต่ถ้าฟังรู้เรื่องก็รู้ว่ามัน ๔ คู่นี้ ที่สำคัญที่สุดในบรรดาปัญหาที่มนุษย์เราจะต้องสงাইให้ออก จนเรากล่าวได้ว่า ไม่ว่ามนุษย์พวกไหน คนไหน ชาติไหน ภาษาไหน หรือศาสนาไหนด้วยซ้ำไป แม้แต่จะเป็นศาสนาของ พระเยซูคริสต์ หรือ

พระโมหะหมัก หรือไกรกัมม; ประเด็นสำคัญมันจะต้องอยู่ตรงที่คับทุกข์ออกไป
 ใต้ใต้ทั้งนั้น ฉะนั้นจึงว่าเป็นปัญหาสำหรับทุกคนหรือทุกชีวิต ทุกสิ่งที่มีชีวิตในโลก
 ที่จะต้องรู้เรื่องทุกข์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ เรื่องความคับทุกข์ไม่เหลือ และวิธีทำให้
 คับทุกข์ไม่เหลือ. เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายอย่าได้เข้าใจว่า เรื่องพระพุทธศาสนานี้
 เป็นเรื่องนอกกลุ่มนอกทาง หรือเป็นเรื่องกริคระ แค่มันเป็นเรื่องในเรื่องที่สุด; เป็น
 เรื่องเกี่ยวกับตัวชีวิตชีวิตที่สุด; และเป็นเรื่องเฉพาะหน้าและรีบด่วนที่สุด. เพราะเรา
 ไม่ควรจะปล่อยให้ชีวิตนี้เป็นอยู่อย่างทนทุกข์ทรมาน อย่างตกนรกทั้งเป็น เราควร
 จะได้รับรางวัลปัญหาเสียให้เสร็จสิ้น ให้ชีวิตของเรามีความทุกข์น้อยหรือไม่มีความทุกข์
 เลยโดยเร็วที่สุด. เพราะฉะนั้นจึงรู้ได้เร็วเท่าไรยิ่งเป็นการดี ถ้าได้ทราบเรื่อง
 เสียตั้งแต่เป็นเด็ก ๆ ก็ยิ่งจะ เป็นการดี จึงกล่าวได้ว่า ธรรมะ หรือสิ่งที่พระพุทธ-
 องค์ทรงสอนนั้น คือเรื่องที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์ทุกคน ซึ่งจะได้เรียกเป็นชื่อ
 เกียรติยศเกียรตินามก็คือเรื่อง จตุราริยสังข์ หรืออะไรทำนองนี้ แต่ว่าเรียกกันตรง ๆ
 ก็เรื่องทุกข์, เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์, เรื่องคับทุกข์, เรื่องวิถิต่างคับทุกข์. และอันนี้เอง
 คือตัวศาสนาแท้ในฐานะที่เป็นหลักคำสอน; ถ้าพูดเป็นหลักวิชา ก็กลายเป็นหลักวิชา;
 แต่พอลงมือปฏิบัติก็กลายเป็นการปฏิบัติ; แล้วหลังจากการปฏิบัติก็มีผลเกิดขึ้นตามนั้น.

ตัวศาสนาแท้อยู่ที่ไหน ถ้ากล่าวอย่างเจาะจงมันอยู่ตรงที่ตัวการปฏิบัติ;
 คือ ตัวการปฏิบัติชนิดที่ทำลายความทุกข์นั้นแหละคือตัวแท้ของศาสนา. แต่ถ้า
 จะกล่าวอย่างวงกว้างเราก็รวมเอาการเล่าเรียนด้วย, การปฏิบัติด้วย, แล้วผลที่เกิดมา
 จากการปฏิบัติด้วยรวมเป็น ๓ อย่าง. การเล่าเรียนเราเรียกว่า “ปริยัติธรรม”
 การปฏิบัติก็เรียกว่า “ปฏิบัติธรรม”; ผลของมันก็เรียก “ปฏิเวธธรรม” เหมือนที่
 ได้กล่าวแล้วแต่วันก่อน สามอย่างนี้อาจเข้ามารวมกันแล้วนั้นเรียกได้ว่าเป็นตัวศาสนา
 โดยสมบูรณ์, มีการศึกษา มีการปฏิบัติ, จนได้รับผลของการปฏิบัติ, รวมกันแล้ว
 เรียกว่าเป็นศาสนาโดยสมบูรณ์. อย่าได้มีศาสนาที่พระพุทธรูป, หรือที่วัดวาอาราม, หรือ

ที่พิธีครอง, หรือวัตถุกักศีลพิธี, หรือบทสวดบทร้อง, หรืออะไรทำนองนี้ ไม่ใช่; ต้องอยู่ที่ตัวการเล่าเรียนอย่างถูกต้อง, ปฏิบัติอย่างถูกต้องแล้วมีผลเกิดขึ้นมาอย่างถูกต้อง. นี่คือตัวแท้ของสิ่งที่ป็นตัวศาสนา ที่พระพุทธองค์ทรงสอนทรงเผยแผ่ ทรงดำเนินไปด้วยพระบาทด้วยความเสียสละอดทน จนกระทั่งพระชนมายุ ๘๐ ปี เดินไม่ไหว, ล้มตาย; นี้ขอใช้คำธรรมทานน้อยเถอะว่า ล้มตายกลางทางเดินอย่างนี้ พระพุทธเจ้าเที่ยวทรงสั่งสอนจนปรินิพพานกลางทางเดิน กำลังเดินทางอยู่ ยังสอนไต่อยู่จนคล้าย ๆ กับว่า ๕ นาทีสุดท้าย; ๕ นาทีก่อนแต่ที่จะปรินิพพานยังสอนคนให้เป็นพระอรหันต์ได้อีกคนหนึ่ง แล้วจึงปรินิพพาน ณ กลางทางเดิน. พระองค์ไต่ทรงเที่ยวสั่งสอนตลอด ๔๕ ปีมีแต่เรื่อง^{๕๕๕}นี้ทั้งนั้น อย่างที่ทรงยืนยันว่า “ฉันพูดแต่เรื่อง^{๕๕๕}นี้ทั้งนั้น เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์เท่านั้น” นี่คือนสิ่งที่ทรงสอน หรือศาสนาที่ทรงประกาศ.

ที่^{๕๕๕}เราก็มามีถึงข้อที่ ๓ ที่ว่า**ธรรมะที่ทรงยอมรับเข้ามา** มันมีคำอยู่คำหนึ่งซึ่งเป็นบาลีที่ว่า “สนันตนะ” สนันตนะนี้แปลว่าตั้งแต่ครั้งไหน ๆ ก็ไม่รู้ คือมันมีมาก่อน จนไม่มีใครรู้ว่ามันมีมาเมื่อไร แต่ครั้งไหน กังนั้นเราจะต้องทราบว่าเป็นศีลธรรมหรือคำสอน^{๕๕๕}ที่เป็นสนันตนะก่อนพระพุทธเจ้า^{๕๕๕}นั้นก็มีอยู่. พอพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ขึ้นเป็นพระพุทธเจ้าโดยสมบูรณ์ท่านทำอย่างไรกับสิ่งเหล่านี้. นี่ต้องเข้าใจไว้ด้วยเป็นเรื่องสำคัญเหมือนกันว่า พระพุทธองค์ทรงพิจารณาแล้วข้อใดเป็นไปเพื่อดับทุกข์; เป็นไปเพื่อดับทุกข์เขาร่องเขารอยกันกับธรรมะที่ตรัสรู้และทรงสอนแล้ว ก็ทรงยอมรับเข้ามาในฐานะที่ว่า “ถ้าฉันพูดเรื่อง^{๕๕๕}นี้ก็ต้องพูดอย่าง^{๕๕๕}นี้เหมือนกัน ขอให้ถือไว้อย่าง^{๕๕๕}นี้ก็แล้วกัน; ถ้าฉันพูดเรื่อง^{๕๕๕}นี้หรือสอนเรื่อง^{๕๕๕}นี้ฉันก็ต้องสอนอย่าง^{๕๕๕}นี้เหมือนกัน.” นี่ถ้าหากว่าคำสอนมันตรงอยู่กับที่พระพุทธเจ้าท่านสอนอยู่แล้ว ก็เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าสอน แต่บางอันท่านบอกเลยเพราะว่าท่านไม่ซึ้งซึ้งโง่งเหมือนพวกเราสมัยนี้ อันไหนมันสอนอยู่ก่อนท่านก็บอกเช่นว่า น หิ เวเรน เวราณี สมมุนตีธ กุทาจน อเวเรน จ สมมุนติ เอส ธมฺโม สนนฺตโน. นี่ “เอส ธมฺโม สนนฺตโน” นั้นแปลว่านี้เป็นของเก่า-

แก่ “น หิ เวเรน เวรานิ” นั้นแปลว่าเวรทั้งหลายจะไม่ระงับด้วยเวร ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้วเวรทั้งหลายจะไม่ระงับได้ด้วยเวร แต่ว่าเวรทั้งหลายจะระงับไปได้เพราะความไม่มีเวร นี่เป็นของเก่าแก่ซึ่งมีมาไม่รู้แต่ครั้งไหน “เอส ธมฺโม สนนฺตโน” คำสอนเรื่องไม่ให้ผูกเวรนี้เป็นคำสอนเก่าก่อนพระพุทธเจ้า. พระพุทธเจ้าท่านก็ยืนยันว่ามันเป็นเอส ธมฺโม สนนฺตโน อย่างนี้เป็นต้น. นัยกมาให้ดูเป็นเพียงตัวอย่าง.

หรือบอกว่า อหิสา ปรมิ ธมฺโม ความไม่เบียดเบียนนั้นแหละ เป็นบรมธรรม; บรมธรรม ปรมิ ธมฺโม บรมธรรมแปลว่าธรรมสูงสุด อหิสา แปลว่าความไม่เบียดเบียน เอส ธมฺโม สนนฺตโน นี่เป็นของเก่า. ถ้าอย่างบรมธรรมในพระพุทธศาสนา นี้กลับพูดว่านิพพาน นิพพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทธา พวกพระพุทธเจ้ากล่าวว่านิพพานเป็นบรมธรรมดังนี้. ของเก่าเขาว่า ความไม่เบียดเบียนเป็นบรมธรรม; นี้เราลองฉลาดอีกหน่อยหนึ่งว่า ความไม่เบียดเบียนนี้มันหมายถึงอะไร. คำอธิบายชั้นหลังอธิบายไปว่าความไม่เบียดเบียนก็หมายความว่าไม่ทุกข์ชึ; ไม่เบียดเบียนผู้อื่นนั้นอย่างหนึ่งแล้ว ที่นี้ไม่เบียดเบียนตัวเองด้วย เมื่อไม่เบียดเบียนตัวเองก็หมายความว่าไม่ทุกข์ ไม่ทุกข์ก็คือนิพพานเหมือนกันอย่างนั้นมันก็ลงกันได้ ถ้าเราจะใช้วิธีพูดอย่างนี้. แต่ความเคิมของเขานั้นเขาหมายถึงไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน; แต่คำนี้มันอาจจะขยายความมาได้ว่าไม่เบียดเบียนตัวเอง คือไม่ทำตัวเองให้เป็นทุกข์ คับทุกข์สิ้นเชิงก็เป็นอหิงสาทั้งแก่ตัวเองและผู้อื่น ฉะนั้นจึงเป็นการไม่เบียดเบียนสิ้นเชิงนี้ก็เป็นนิพพานได้; คือไม่ทำใครให้เดือดร้อนเป็นทุกข์สักคนเดียว อยากรู้ก็ตาม ถ้อยคำทำนองนี้มีอยู่ก่อนพระพุทธเจ้าหลาย ๆ ข้อ พระองค์ทรงยอมรับเข้ามา. แม้ในธรรมะประเภทที่เป็นเครื่องมือ ก็ธรรมะสำหรับปฏิบัติเพื่อให้ทำลายกิเลสเช่น บัญญา อย่างนี้ เขาก็พูดกันอยู่ก่อน. จนพระพุทธเจ้าท่านตรัสทีหลัง ท่านก็ตรัสว่า

“ปัญญา หิ เสฏฐา กุสลา วทนฺติ” ซึ่งแปลว่าคนฉลาดทั้งหลายเขาถือว่าปัญญาเป็นสิ่งประเสริฐสุด ในการทำความคับทุกข์อย่างนี้เป็นต้น. เพราะฉะนั้นจึงควร

จะเข้าใจไว้ด้วยว่า คำที่พระพุทธเจ้าท่านกล่าวตามที่เขากล่าวอยู่ก่อนนั้นก็ มี ที่ท่านยอมรับเข้ามาเป็นธรรมะในพระศาสนาด้วย ก็มี เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นได้ชัดทีเดียวว่า สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมนั้น มีมาก่อนพระพุทธเจ้า หลักศีลธรรมสากลเหล่านั้นพระพุทธเจ้าท่านยอมรับแล้วนำมาสอนมันจึงปรากฏเป็นศีลธรรมอยู่ในพระพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎก และเหลืออยู่จนกระทั่งทุกวันนี้.

อยากจะขอแนะนำอีกนัยหนึ่งว่า แม้ทางศีลธรรมชั้นนี้เพียงเท่านั้นเราก็ยังรักษากันไว้ไม่ค่อยได้ ศีลธรรมสากลเรื่องไม่เบียดเบียนอะไรทำนองนี้ เรื่องไม่ก่อเวรหรืออะไรทำนองนี้เราก็ยังรักษากันไว้ไม่ได้ โลกนี้สมัยนี้เต็มไปด้วยความเบียดเบียน เต็มไปด้วยการจ้องเวร ซึ่งท่านทั้งหลายเห็นอยู่แล้ว เพราะศีลธรรมสากลอย่างนี้ เพียงเท่านั้นก็รักษากันไว้ไม่ได้ ฉะนั้นจึงเป็นการนำสลคสังเวช. ดังนั้นเราจะต้องจัดการกับเรื่องนี้ให้เหมาะสมที่สุด, ที่นี้สิ่งที่ยากไปกว่าศีลธรรมสากลเหล่านั้นก็คือเรื่องสังัจจธรรม สังัจจธรรมก็คือว่าสากลเหมือนกัน แต่มันไม่ค่อยมีใครรู้ ไม่มีใครเกี่ยวข้องด้วยได้ ฉะนั้นจึงดูคล้าย ๆ กับว่าไม่ใช่สากล. เพราะฉะนั้นขอบอกไว้เลยว่า **สิ่งที่เรียกว่าธรรมะแล้วเป็นของสากลทั้งนั้น; เป็น ของธรรมชาติ เป็นไปตามธรรมชาติ, โดยธรรมชาติ, เพื่อธรรมชาติ, และเป็นของสากลแก่ทุกชีวิต** ทั้งนั้น. แต่เนื่องจากว่ามันมีธรรมบางประเภท บางชั้น บางระดับ มันไม่ใช่สากลแก่คนทั้งหลายได้ทั้ง ๆ ที่มันเป็นของสากลที่คนโง่ไม่รู้ไม่ได้ รู้ได้แต่คนฉลาด ท่านจึงตรัสว่าธรรมะนี้ **ปัจจุตติ เวทิตัพโพ วิญญูหิ**” ในบทสวดที่เด็ก ๆ สวดอิติปิโส ภควา,สวากขาโต นั้น, บทสุดท้ายมีว่า **ปัจจุตติ เวทิตัพโพ วิญญูหิ:—** รู้ได้แต่คนฉลาด, รู้แจ้งได้แต่คนฉลาด, วิญญูหิ คือคนฉลาด.

สังัจจธรรมสากลก็คือ เรื่องความจริงเกี่ยวกับความทุกข์หรือความดับทุกข์

อีกนั่นเอง แต่ชั้นหรือระดับที่มันจะปรากฏออกมาแก่สติปัญญาของมนุษย์นั้นมันมีหลายชั้น; ถ้าไม่สมบูรณ์เราก็ยังไม่เรียกว่าเป็นการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า; แต่เมื่อเผชิญมีบุคคลใดบุคคลหนึ่งได้ตรัสรู้สิ่งเหล่านี้อย่างสมบูรณ์ เราจึงจะถือว่าเป็นพระธรรมเรื่องคัมภีร์นั้นปรากฏออกมาแล้วอย่างสมบูรณ์; แล้วจัดบุคคลนั้นไว้ในฐานะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. ท่านทั้งหลายจงรู้จักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในลักษณะอย่างนี้ คือ:— รู้เรื่องทุกอย่างโดยสมบูรณ์ที่เกี่ยวกับความคัมภีร์.

อีกอย่างหนึ่งซึ่งควรจะทราบไว้เสียด้วยกันพลาคอย่างห้าแต้มว่า; พระพุทธเจ้าของเรา, ของพุทธบริษัทนี้ออกบวชก็ไม่ได้หมายความว่า มานั่งทำความเพียรได้ตั้งมั่นแล้วตรัสรู้เลย; แต่ได้เที่ยวไปตามสำนักต่าง ๆ ศึกษาจากสำนักต่าง ๆ และทดลองดูถึงที่สุด ทุกแบบทุกระเบียบที่มีสอนอยู่ในอินเดียครั้งนั้น; เพราะฉะนั้นจึงเป็นการแน่นอนหรือว่าจำเป็นที่สุด ที่จะต้องเข้าไปสู่สำนักครูบาอาจารย์ที่ดีที่สุดของสมัยนั้น; ปรากฏอยู่ว่าอาฬารดาบส อุทกดาบส อย่างนี้เป็นต้น. แต่ว่าก่อนหน้านั้นก็ได้เที่ยวศึกษาไปทุกสำนัก กระทั่งสำนักนิครนถ์, หรือ เช่น ที่พวกเราชอบอ่านว่าเซน เพราะว่ามันจะอ่านผ่านมาจากหนังสือทางภาษาอังกฤษ Jain ว่าเซน; เราชอบอ่านกันอย่างนั้น; แต่ที่ถูกต้องนั้นเป็นคำสันสกฤตไม่ใช่คำอังกฤษอ่านให้ถูกต้องอ่านว่า ไช - นะ. ไชนะ แปลว่าผู้ชนะ ฉะนั้นถ้าใครเคยอ่านว่าเซนๆ อยู่เดี๋ยวนี้ก็ให้รับรู้เสียด้วยว่า อย่าเรียกผิดแล้วก็จะลำบากทีหลัง.

ไชนะ หรือที่ชอบเรียกกันว่าเซนนั้นมันมีอยู่ก่อนพระพุทธเจ้า ศาสดาของเขาเด่นที่สุด พระพุทธเจ้าท่านได้เข้าไปศึกษาปฏิบัติจนหมด หมดทุกระเบียบของศาสนา นี้ แล้วก็มาจัดเล่าไว้เองในพระไตรปิฎกของเราเองมีอยู่อย่างนั้น ๆ ครบถ้วนเลย. นี้พูดง่าย ๆ ว่า เคยไปเป็นเซนหรือไชนะนี้มาก่อน ไชนะที่เปลือยไม่นั่งผ้านี้ และยิ่งกว่าเปลือยไม่นั่งผ้าทำอย่างอื่นอีกก็มี แล้วทำหมดทุกอย่าง; ดังนั้นแปลว่าได้ผ่านหมดทุกอย่าง

แล้ว จึงผ่านถ้อยคำที่เรียกร้อง, ใช้บัญญัติเรียกร้องต่าง ๆ ทุก ๆ อย่างทุก ๆ คำมาแล้ว; ฉะนั้นท่านก็ไม่จำเป็นจะต้องตั้งคำใหม่ขึ้น. ท่านก็เอาคำที่เขาใช้อยู่ในลัทธิศาสนาต่าง ๆ เหล่านั้นมาใช้อีก แต่ให้ความหมายคนละอย่าง. เพราะฉะนั้นคำว่าทุกข์หรือดับทุกข์นี้ไม่ต้องสงสัย คือคำเดิมไม่รู้แต่ครั้งไหนแล้วเอามาใช้; ที่นี้แม้คำว่าพระอรหันต์ก็คือนิพพานก็คือนิพพานที่มีอยู่ก่อนพระพุทธเจ้า มีอยู่ในลัทธิอื่น ๆ ในศาสนานั้น ๆ ทั้งนั้นเลย. แต่ถ้าพระพุทธเจ้าเอามาใช้ ท่านอธิบายใหม่ว่า ที่เรียกว่าเป็นพระอรหันต์นั้นต้องเป็นอย่างนี้ ๆ; ไม่ใช่อย่างนั้น ที่เรียกกันอยู่ในลัทธิอื่นในศาสนานั้น. หรือว่าคำว่า "นิพพาน" ก็เหมือนกันมันมีใช้อยู่ในลัทธิอื่นก่อนพระพุทธเจ้า แล้วเขาอธิบายว่านิพพานเป็นอย่างนั้น ๆ. พอหลังจากพระพุทธเจ้าท่านตรัสรู้ของท่านเองแล้ว ท่านก็ต้องใช้คำนั้น ใช้คำอื่นคนเขาฟังไม่ถูก เอาคำนิพพานนั้นมาใช้ก็แต่อธิบายว่ามันต้องเป็นอย่างนี้ ๆ เพราะฉะนั้นนิพพานของพระพุทธเจ้านั้น จึงไม่ใช่ความอึดแปลด้วยกามคุณ เหมือนกับนิพพานของบางลัทธิ ซึ่งเขาเรียกนิพพานเหมือนกัน และนิพพานของพระพุทธเจ้าจึงไม่ใช่เป็นเพียงฉาน เช่น จตุตถฉานเป็นต้น เหมือนของบางลัทธิ ซึ่งเขาเรียกว่านิพพานเหมือนกัน. นี้ก็แปลว่าเอาคำเดิมนั้นมา แล้วก็มาพิสูจน์ให้เห็นว่า ถ้าจะเรียกว่านิพพานคือดับทุกข์สิ้นเชิงกันจริง ๆ แล้วต้องไม่ใช่อย่างนั้น; ต้องไม่ใช่อึดอึดด้วยกามคุณ หรือว่าอยู่ในฉาน ในสมาบัติตัวแข็งเป็นก้อนหินหรืออะไรทำนองนั้นไม่ใช่; แต่ต้องมาทำลายราคะ โทสะ โมหะ สิ้นเชิง. ไม่มีความรู้สึกว่ามีตัวเราที่ได้อะไรเสียอะไร เกิดอยู่ตายอยู่อย่างนั้นไม่ใช่ ไม่มี นีจิตที่ลุดถึงภาวะอย่างนี้ จึงจะเรียกว่าลุดถึงนิพพาน. ฉะนั้นถ้าท่านอ่านหนังสือในวงกว้างก็จะพบคำว่านิพพานของศาสนาอื่นแล้วก็จะฉงนตาย คือเขาหมายถึงอย่างอื่น; ฉะนั้นเราควรรู้ว่านิพพานในพุทธศาสนานี้ ว่าหมายอย่างนี้อย่างถูกต้อง แต่มันเป็นชื่อที่เรียกเหมือนกันไปหมดว่า นิพพาน ๆ ๆ ของทุกลัทธิในยุคเดียวกันนั้น นี้เราจึงมีนิพพานของพุทธศาสนาขึ้นมาต่างจากนิพพานของพวกอื่นออกไป. นี้รู้ไว้เพื่อป้องกันว่าเคียวจะว่านิพพานนี้ก็มีแต่ของเราเท่านั้น; ถ้าพูดอย่างนั้นมันก็เป็นเรื่องทำแท้ม มันก็เป็นเหตุให้เขาถูกคุกคามมันได้; เรื่องทำนองนี้เป็นอย่างนี้.

ที่นี้เราจึงสรุปได้ทันทีว่า บรรดาสิ่งหรือธรรมะที่พระพุทธเจ้ายอมรับจากภายนอกเข้ามานั้นนะ ถ้ามันถูกต้องคืออรรถและพยัญชนะ ก็ถูกต้องทั้งตัวหนังสือและความหมาย นี้พระองค์ก็ทรงรับเข้าไว้เลย; เช่นเรื่องไม้ระงับเวรด้วยเวรอย่างนี้, เรื่องไม้เบียดเบียนกันเป็นบรมธรรม, อย่างนี้รับเข้ามาเลย, ตัวพยัญชนะมันก็ถูก ก็อพุดไปภาษามันก็ถูก แล้วความหมายของมันคือไม้เบียดเบียนมันก็ถูก, จึงรับไว้หมดเลย นี้แต่ถ้าคำใดหลักใดข้อใดนั้นมันใช้ได้แต่เพียงพยัญชนะ เช่นว่า พระอรหันต์ ว่านิพพาน ว่า สัจจะ อย่างนี้เป็นต้น; มีใช้ในพวกอื่นแต่หมายความว่าใช้ไม่ได้ เลยไม่เอา ความหมายไม่เอา เอาแต่คำมาบัญญัติใช้ แล้วก็ให้ความหมายใหม่ว่านิพพานต้องเป็นอย่างนี้, พระอรหันต์ต้องเป็นอย่างนี้, แล้วเราก็มีอะไรใหม่หมดเป็นของพระพุทธศาสนา นี้เรียกว่าคำบัญญัติจะเพาะของพุทธศาสนา อย่าไปเอาไปปนกัน. บัญญัติจะเพาะของพวกอื่นซึ่งมีคำมันเหมือนกัน นี้เป็นอีกแผนกหนึ่ง; แปลว่ายอมรับเอามาแต่ชื่อ เอามาใช้แต่ชื่อ ส่วนเนื้อหาของความหมายนั้นไม่เอา รวมกันแล้วก็มียู่สองประเภท: รับเอามาทั้งอรรถและพยัญชนะอย่างหนึ่ง. แล้วรับเอามาแต่พยัญชนะแล้วอรรถบัญญัติเอาใหม่อีกอย่างหนึ่ง, รวมเป็นสองประเภทนี้; ก็เรียกว่า **ธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงยอมรับเข้ามาจากภายนอก** เราก็เลยรู้เรื่องธรรมะในสามลักษณะคือ: **ธรรมะที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้, ธรรมะที่พระพุทธองค์ได้ทรงสอน, และธรรมะที่พระพุทธองค์ได้ทรงยอมรับจากภายนอกเข้ามา.**

ที่นี้ท่านทั้งหลายควรจะเหลือบตาคุเบียบเดียวๆ คร่าวๆ ได้ว่า ทั้งสามอย่างนั้น มีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ **“ทุกซ์กับคับทุกซ์”** เท่านั้น; หรือว่าถ้าพูดให้มีสองอย่างคือมีทุกซ์กับคับทุกซ์; ถ้าพูดให้มี ๔ อย่างก็ ทุกซ์ เหตุให้เกิดทุกซ์ คับทุกซ์ และทางคับทุกซ์; ส้อย่างยื่นเหลือสองคือทุกซ์กับคับทุกซ์; **ถ้ายื่นให้เหลือหนึ่งอีกก็คับทุกซ์เท่านั้น.** คับทุกซ์ นั่นคือ **“นิพพาน”** คำว่า **“นิ”** แปลว่าไม่มีเหลือ คำว่า **“พานะ”** แปลว่าไป หรือว่าไม่เสียบแทง, ไปไม่เหลือ, หรือไม่เสียดแทง, ไม่เหลือ ก็คือนิพพาน นั่นคือคับทุกซ์; ฉะนั้นที่เหลืออยู่เพียงหนึ่งก็คือคับทุกซ์หรือนิพพานเป็นจุด

หัวใจทั้งหมดของพุทธศาสนา. แต่ถ้าขยายออกไปอีกเพื่อการศึกษาที่ว่า ทุกข์และ
ดับทุกข์ ขยายออกไปอีกเป็นว่าเหตุให้เกิดทุกข์และทางให้ถึงความดับทุกข์เป็น ๔, เป็น
อริยสัจ ๔ เหมือนที่วามาทะกั.

นี่ เรามาถึง **เรื่องอริยสัจ** คือคำอธิบายโดยเต็มตัวของสิ่งที่เรียกว่า
ธรรมะที่ทรงตรัสรู้ และทรงสอน และทรงยอมรับเข้ามา จะต้องกำหนดให้แม่นยำ
**ทุกข์, เหตุให้เกิดทุกข์, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, และทางหรือวิธีดับไม่เหลือ
แห่งทุกข์.** ถ้าจำคำ ๔ คำนี้ ไม่ได้แล้วก็บ่วยการที่จะเรียกว่าศึกษาพุทธศาสนาหรือรู้
พุทธศาสนา หรือเป็นคนไทย เป็นพุทธบริษัท; ถ้าเรียกเป็นบาลีก็เรียกว่า ทุกข์,
สมุทัย, นิโรธ มรรค. ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค คำทั้ง ๔ คำนี้เป็นพุทธภาษิต
มีใช้ในพระไตรปิฎกเหมือนกัน คำสั้น ๆ นี้: **ทุกข์** ก็คือความทุกข์, **สมุทัย** แปลว่า เหตุ
ให้เกิดทุกข์, **นิโรธ** แปลว่า ดับไม่เหลือแห่งทุกข์, **มรรค** แปลว่า ทางหรือ
วิธีทางให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. ฉะนั้นถ้าพูดกันถึงเรื่องพุทธศาสนาแล้ว ชวน
กันพูดแต่เรื่อง ๔ เรื่องนี้, เรื่องทุกข์, เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์, เรื่องความดับไม่เหลือ
แห่งทุกข์ แล้วก็เรื่องทางถึงความดับทุกข์.

ถ้าเราจะเอามาจำแนก ก็จำแนกได้ว่า; **ทุกข์** จำแนกได้ เป็น**ทุกข์ที่เปิดเผย**
ซ่อน ท่านจำไว้สั้น ๆ ก็แล้วกัน: **ทุกข์ที่เปิดเผยแล้ว** ก็**ทุกข์ที่ไม่เปิดเผยคือเร้นลับ.**
ทุกข์ที่เปิดเผยคือว่า **ทุกข์ที่เป็นอาการของทนายาก,** ที่เล็ก ๆ มันก็รู้ว่าเป็นทุกข์ ความ
แก่ชรา ความเจ็บ ความตาย ความไม่ได้ตามใจหวัง ความร้องไห้ร้องห่ม ปรีเวท-
นาการ ประสบเข้ากับสิ่งที่ไม่รักไม่ชอบใจ พลัดพรากจากสิ่งที่รักที่ชอบใจ ฯลฯ ไปเขียน
เอาเองก็ได้. ตามบาลีท่านก็ระบุไว้พอสมควรประมาณ ๔ อย่าง ๑๐ อย่าง :— ความทุกข์
กายความทุกข์ใจ ความแห้งผากในใจ ความรำไรรำพัน ความพบกับสิ่งที่ไม่รัก ความ
พลัดพรากจากสิ่งที่รัก ต้องการสิ่งใดแล้วสิ่งนั้นไม่เป็นไปตามนั้น อย่างนี้เป็นทุกข์;
สรุปแล้วก็คือว่า ไปยึดถืออะไรไว้ว่าเป็นตัวตนหรือเป็นของตน นี่เป็นความทุกข์.

ท่านสรุปว่า สิ่งใดที่อุปาทานเข้าไปยึดถือว่า นี้ของกู หรือนี้ตัวกู มันเป็นทุกข์ทั้งนั้น. ที่นั่นไหนเร้นลับ อันไหนเปิดเผย, อันที่เปิดเผยก็คือมันเห็นชัด ๆ ว่ามันเจ็บปวดทรมานอันมันเปิดเผย, ที่นั่นที่เร้นลับนั้นมันมาในรูปของความสนุกสนานเอิร์คออรัย เฟลลิตเฟลิน, มันมาในรูปของการทำให้ทรมานโดยไม่รู้สึกรู้สีกว่าทรมาน, เช่นเราเดินไปพบเพชรพลอยมากมาย เราก็จะโกยใส่กะบุง แล้วแบกหรือหูน; เพราะความที่เราพอใจในเพชรพลอยนั้น มันก็ทำให้เราไม่รู้สึกรู้สีกว่าไม่รู้สึกรู้สีกว่าในการที่เราแบกนั้น แม้ว่าเราแบกกันมากเข้า ไปพบที่ดีกว่าแล้วใส่เข้าไปเติมเข้าไปอีก ไปจนกระทั่งล้มลุกไป เลยลุกไม่ไหว เพราะมันหนัก; เราก็ไม่คิดว่ามันหนัก หรือคิดว่ามันหนักเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา เราก็คิดว่ามันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนาอยู่นั่นเอง อย่างนี้เรียกว่าความทุกข์อย่างเร้นลับ. โดยจะเพาะก็คือ แฝงอยู่ภายใต้ความสนุกสนาน เฟลลิตเฟลิน เอิร์คออรัย ทางวัตถุ ทางเนื้อทางหนัง ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายนี้; ที่มาในรูปของสุขเวทนา เราต้องทนเป็นทาส เป็นข้าหรือเป็นทาส หรือเป็นอะไรก็ตามแล้วแต่จะเรียก ของสุขเวทนาประเภทนี้ ท่านว่าเห็นกงจักรเป็นดอกบัว; ถ้าเห็นเป็นดอกบัว มันก็สวยงามก็น่ารัก เอามาใส่ไว้ที่ศีรษะ มันก็พัดให้เลือดไหล แต่คนเราก็เห็นเป็นดอกบัวเรื่อย มันก็สบายใจว่ามีดอกบัว. นี่เขาเรียกเป็นอุปมาของความทุกข์ที่เร้นลับ ซึ่งน่ากลัวกว่าความทุกข์ที่เปิดเผย. ไปคิดดูเอง ก็เห็นว่าความทุกข์ชนิดนี้น่ากลัวกว่าความทุกข์ที่เปิดเผย และเรากำลังเป็นทุกข์เพราะความทุกข์ชนิดนี้ เรากำลังเป็นทาสด้วยความสมัครใจ หมกความ เป็นอิสระก็เพราะความทุกข์ชนิดนี้. และโลกรบราฆ่าฟันกัน เป็นวิกฤตกาลดาวไม่มีสันสุกก็เพราะความทุกข์ชนิดนี้; ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสไว้ในที่บางแห่งว่า “คนปดุษุณธรรมตายอ้อมเห็นความทุกข์นี้ว่าเป็นความสุขเสมอ.” มันจึงเป็นความทุกข์ที่เร้นลับอยู่อีกประเภทหนึ่ง คู่กันกับความทุกข์ที่เปิดเผย ฉะนั้นความมุ่งหมายของพุทธศาสนาหรือคำสอนของพระพุทธเจ้านี้ทรงมุ่งหมายจะเอาชนะมันทั้งสองอย่างเลย.

ที่นี้ เรามาถึงข้อ ๒ คือ เหตุให้เกิดทุกข์; ข้อ ๑ คือทุกข์ ข้อ ๒ คือเหตุให้เกิดทุกข์ เรียกว่าสมุทัยนี้ เหตุให้เกิดทุกข์ท่านจงระบุไปที่ก่อนโดยง่าย ๆ โดยตรงก่อนว่า: **ตัณหาคือความอยาก** ท่านต้องจดหรือจำไว้ว่า คำว่า “ตัณหา” หรือความอยากนั้นมันมีความหมายถึง ๓ อย่าง คือ:— **อยากได้** หรืออยากเอา ก็ตาม ในวัตถุสิ่งของที่ตัวรักตัวชอบนั้นอยากได้, **ที่นี้อยากเป็น** อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ที่ตื่นตื่นกันนั้นก็อยากเป็นนั่น, แล้ว**อยากไม่ให้**เป็น เช่นอยากไม่ให้ถูกพิชุนน์ว่าเป็นคนทำผิดอยากไม่เป็นคนค้อย คนต่ำ อยากไม่ตายอย่างนี้ เช่นเรากลัวงู ในที่มีตเรากลัวงูจนหัวลุก หรือบางทีไม่มีงูแต่มีอะไรที่คล้าย ๆ งู กลัวจนขนหัวลุกแล้วเป็นทุกข์ ทุกข์อย่างนี้ เกิดมาจากวิภวตัณหา:— คือความไม่อยากตาย. ความอยากไม่ตาย นี้เป็นตัวอย่างของอยากอย่างที่สาม. **อย่างแรกเรียกว่ากามตัณหา คืออยากในกาม, อย่างที่สองเรียกว่าภวตัณหา อยากในความเป็น, อย่างที่สามเรียกว่าวิภวตัณหาอยากในความไม่ให้**เป็น. นี้เรามองเห็นได้ว่าในโลกนี้หมด หรือโลกอื่นด้วยก็ได้ ถ้ามี ไม่มีความอยากมากกว่านี้ กล่าวได้หรือถือได้ว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ถูกต้องและสมบูรณ์แล้ว ว่าความอยากมีอยู่เพียงสามอย่างนี้ แล้วความอยากทุกอย่างเป็นมูลเหตุให้เกิดความทุกข์. ไปคิดดูเอง จะเห็นได้เองไม่ยาก; เพราะพออยากเข้าเท่านี้มันก็ร้อนแล้ว แล้วถ้าทำไปด้วยความอยาก มันยิ่งร้อนใหญ่. ที่นี้แม้รับผลมาเกิดเป็นผลขึ้นมา แล้วก็ยังอยากอยู่ แล้วก็ยังร้อนอยู่นั่นเอง ได้เงินได้ทองได้ชื่อเสียงได้อะไรมาตงเยอะแยะแล้ว ถ้ายังอยากอยู่ก็ยิ่งร้อนอยู่นั่นเอง ฉะนั้นจึงพูดได้เด็ดขาดไปเลยว่า ชนเชื่อว่าความอยากแล้วต้องเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์; นี้จึงจัดว่าความอยากนี้เป็นมูลเหตุให้เกิดทุกข์. แต่ที่นี้เนื่องจากว่า ความอยากนั้นมันไม่ได้เกิดมาได้เองลอย ๆ มันมีสิ่งอื่นสร้างมาอีกที คือความไม่รู้ ความโง่ หรือ อวิชชา. อวิชชา นี้คือความโง่ความไม่รู้ หรือภาวะที่ปราศจากความรู้ ไม่มีความรู้อยู่ในนั้นก็แล้วกันเรียกว่าอวิชชา; นั่นแหละเป็นบ่อเกิดของความอยาก. เมื่อรูปได้กระทบตาคือได้เห็นรูปหรือฟังเสียงหรืออะไรก็ตาม. ถ้าอวิชชามีอยู่แล้วเป็นต้องอยาก ถ้าอวิชชาไม่มีแล้วไม่

ที่^๕ถ้าวิชชา^๖มีเมื่อรูปกระทบตาหรือได้เห็น^๗ มันรู้จักก็รู้จักคิดว่า ควรจะจัดการกับเรื่อง
 น้อย่างไร มันก็จัดการไปโดยไม่ต้องมีความอยาก ไม่ต้องมีความอยากก็จัดการได้กับ
 สิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง ได้ดม ได้กลิ่น. การเป็นอยู่ การมีชีวิตอยู่ การปกครอง
 ครอบครัวยุคนี้ หรือทุกอย่างที่ตนจะต้องทำ^๘ ก็ทำไปด้วยสติปัญญา อย่าให้ตัณหา
 ๕๕ ชนมาแล้^๙วก็ไม่ทุกข์. ฉะนั้นจึงบัญญัติตายตัวลงไปว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ช่วย
 ไม่ได้ แก้อะไรไม่ได้ เปลี่ยนแปลงไม่ได้ ตัณหาต้องเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เสมอ.

ที่^{๑๐}เรามาถึงข้อที่สาม นิโรธ, ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ นั้นมันเป็น
 ภาวะตรงกันข้ามกับทุกข์. เพราะความทุกข์มีอยู่อย่างไร เช่นเกิดมาต้องแก่ ต้องเจ็บ
 ต้องตาย อย่างนี้; ภาวะที่ไม่มีความรู้สึกรู้สึกที่^{๑๑}ว่าเกิด แก่ เจ็บ ตาย หรือตรงกันข้าม
 หหมด เรียกว่าไม่มีทุกข์หรือดับทุกข์ อันนี้ก็หมายถึงนิพพานด้วย ก็หมายถึงนิพพาน
 โดยตรงแล้วก็รวมพวกที่เป็นขั้นต้น ๆ ของนิพพานไว้ด้วย. ดับทุกข์ได้เท่าไรก็เรียกว่า
 นิโรธเท่านั้น ดับทุกข์ได้สิ้นเชิง ก็เรียกว่านิโรธโดยสมบูรณ์. นิโรธ แปลว่าดับ
 คือดับทุกข์. ที่^{๑๒}คนเราเข้าใจไม่ค่อยได้. ที่^{๑๓}จะ^{๑๔}กันว่าสังขาร^{๑๕}นั้นมันสากล แต่มันสากล
 ไม่ได้; เพราะคนเข้าใจไม่ได้ในบางสิ่งบางอย่างมันไม่ปรากฏออกมา ดูเป็นของใหม่อยู่
 เรื่อย เป็นของเฉพาะคนเฉพาะแห่งอยู่เรื่อย ก็คือเรื่องนิโรธหรือเรื่องนิพพาน^{๑๖};
 ฉะนั้นอริยสัจข้อที่ ๓ จึงเป็นสิ่งที่พิเศษอยู่น้อย คือเข้าใจยาก ต้องสนใจเป็นพิเศษ.
 เมื่อสัตว์ทั้งหลายที่เป็นคนธรรมดาเรียกว่าปุถุชน^{๑๗} มันมีจิตใจเสียอยู่อย่างหนึ่ง ๆ คือ
 ว่าจะจมอยู่ในเรื่องของกิเลสตัณหา, จมอยู่ในความทุกข์, ไม่เคยไผ่^{๑๘}ขึ้นมาจากความทุกข์,
 เพราะได้กล่าวแล้วว่าความทุกข์มีทั้งอย่างเปิดเผยและอย่างเร้นลับ. ที่^{๑๙}เขาจมอยู่แต่ใน
 กองทุกข์ที่เร้นลับอย่างน้อยตลอดเวลา เพราะฉะนั้นจึงไม่เคยไผ่ขึ้นมาพ้นจากความ
 ๖๐ ทุกข์, นั่นคือความทุกข์. แม้ว่าตาเรามองเห็น^{๒๐} เราได้ยิน หนังสือเราอ่านได้หรือ
 อะไรก็ตามเถอะ มันอีกเรื่องหนึ่งมันเป็นการไผ่^{๒๑}ขึ้นมาอีกชนิดหนึ่ง อาตมาอยากจะ
 เปรียบเทียบก็เหมือนกับว่าที่เขาพูดว่า “ปลาไม่เห็นน้ำอย่าง^{๒๒}นี้” ปลาไม่เห็นน้ำ ท่าน

ช่วยจำไปแล้วเอาไปคิดเถอะ. ในที่สุดถ้าท่านเข้าใจกันได้แล้วละก็จะเข้าใจคำที่ว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงคือปลุชชนนี้ เข้าใจพระนิพพานไม่ได้ ที่ว่าปลาไม่เห็นน้ำก็คิดดู ปลา มันก็อยู่ในน้ำ ตามันก็เปิดอยู่ เพราะว่าตาปลาไม่มีหนังตาสำหรับเปิดปิด มันเปิดอยู่เรื่อย น้ำมันก็ถึงตาอยู่เรื่อย แล้วมันก็ไม่เห็นน้ำ หมายความว่า มันไม่รู้เรื่องน้ำ มันไม่รู้เรื่องน้ำว่านี่เป็นน้ำแล้วตรงกันข้ามกับบก. เพราะฉะนั้นมันจึงไม่รู้เรื่องบก เพราะมันไม่รู้เรื่องน้ำ. ถ้ามันรู้เรื่องน้ำพอที่จะเปรียบเทียบว่าต่างกับบก มันก็จะรู้เรื่องน้ำและเรื่องบกพร้อมกัน. ที่นี้เพราะมันเกิดในน้ำ แล้วน้ำมันถึงตาเกินไป; เหมือนกับที่คนเราเน่จมอยู่ใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย วัตถุ เพลิดเพลินทางเนื้อทางหนังอย่างนี้ เหมือนกับน้ำที่ถึงตาเกินไป เราจึงไม่รู้จักเรื่อง ของกามคุณ ไม่รู้จักเรื่องของความทุกข์อื่น ๆ เหมือนกับปลาไม่รู้จักน้ำ. ที่นี้ถ้าเผื่อ เต่ามาบอกปลาว่า บกมีไฉย เป็นอย่างนั้น ๆ เพราะว่าเต่าเคยขึ้นไปบนบก ปลา ก็ เดี๋ยงตาย. ถ้าเต่าขึ้นพูดอธิบายมากไปอีก ปลา ก็จะต้องหาว่าเต่ามันโกหก แล้วจะถ่า เอาด้วยซ้ำไป. **นี้ลักษณะของปลุชชนที่เมื่อได้ฟังเรื่องราวของพระนิพพานแล้วเป็น อย่างนี้** ฉะนั้นจึงไม่ขบใจในธรรมะของพระอรหันต์ **ไม่ขบใจในเรื่องความ คับทุกข์เช่นเดียวกับปลาที่ไม่รู้เรื่องน้ำ แล้วก็ไม่รู้เรื่องบก.** ถ้าพวกมันถึงเรื่อง บก มันก็หาว่าเป็นเรื่องที่ไม่ได้อยู่หรือเป็นไปไม่ได้ นี่เรื่องของนิโรธมีน้ำหนักถึง อย่างนี้; ฉะนั้นเราควรจะใช้ความสนใจเป็นพิเศษว่า ความที่คนเราทุกคนจะเป็นอยู่โดย ไม่มีกิเลสเลยนั้น เป็นสิ่งที่มิได้; อย่าได้ไปเข้าใจว่าหมดกิเลสแล้วอยู่ไม่ได้ต้องตาย หรือว่าการหมดกิเลสนั้นเหลือวิสัยที่มนุษย์จะเป็นได้; อย่าเข้าใจอย่างนั้น เข้าใจว่า เป็นสิ่งที่มิได้เหมือนอย่างกับน้ำคู้กับบกนี้; แต่ถ้าเป็นปลาเกินไปแล้วมันก็ช่วยไม่ได้ มันก็รู้เรื่องบกไม่ได้. ฉะนั้นควรจะนึกถึงเรื่องนี้ไว้บ้าง แล้วมันก็จะได้เชื่อไว้ที่ก่อน ก็ยังคิดว่า บกนั้นมี; คือว่าการทำกิเลสให้หมดไปนั้น เป็นสิ่งที่ทำได้มิได้ ไม่เหลือ วิสัยโดยการปฏิบัติอย่างนี้ อันนี้เรียกว่าภาวะแห่งพระนิพพานหรือความคับทุกข์สิ้นเชิง ไม่มีเหลือ ที่มีอยู่จริง และถึงได้จริง อาจจะได้จริงไม่เหลือวิสัย; นี่เป็นของจริง เรื่องที่สามข้อที่สาม.

ที่นี้ของจริงเรื่องที่ ๔ เรียกว่ามรรคหรือหนทาง; กว่าจะทราบไว้เป็นความรู้พิเศษอีกหน่อยหนึ่งว่า นำแปลกหรือนำอัศจรรย์ที่สุดที่คำว่า “ทาง ทาง” นี้มันเกิดขึ้นได้อย่างไรก็ไม่ทราบ ถูกนำไปใช้ในลัทธิต่างๆ ที่สำคัญๆ เช่นในพุทธศาสนา ซึ่งใช้คำว่าทาง, หนทาง, ทางเดินนี้ เป็นชื่อของการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์. แม้แต่คำว่าเต้าของลัทธิเต้าที่ยิ่งใหญ่นั้น เต้าก็แปลว่าทาง; แล้วอีกคำหนึ่งคำของโซโรอัสเตอร์ ที่เป็นคำใช้เรียกข้อปฏิบัติก็ใช้คำว่าทาง แล้วมีของใครอีกสองสามอย่างล้วนแต่ใช้คำว่าทางทั้งนั้น มันปลูกกันแน่นอน; เพราะว่าศาสนาเหล่านี้เกิดต่างสมัยกันไม่ได้ติดต่อกัน ไม่ได้รบหอกกันมันปลูกไป เพราะเห็นคำนี้มันเหมาะหรืออย่างไร; หรือว่าคำนี้มันได้ใช้มาแต่เดิมก่อนหน้านั้นอีก แล้วก็รับมาใช้ มันจึงใช้คำว่าทาง ทางกันอยู่ด้วยกันหลายศาสนาทีเดียว ถึงแม้ในพุทธศาสนาเราก็ใช้คำว่าทาง. ที่นี้ทางไปไหน? ก็ทางไปสู่ที่สุดทุกข์, ทางไปสู่ความดับสนิทไม่เหลือแห่งทุกข์ แต่โดยเหตุที่มันเป็นเรื่องทางใจ ฉะนั้นจึงไม่ได้หมายถึงทางถนนธรรมดาที่เดินด้วยเท้า มันหมายถึงเรื่องทางใจ ที่ใจจะต้องเปลี่ยนไป ๆ ๆ อย่างนั้น ขอเตือนไว้ล่วงหน้าว่าอย่าได้คิดว่า ใจนี้เป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ กายสิทธิ์อะไร ที่จู่จิงไปโลกนั้นโลกนี้ อย่าได้คิดอย่างนั้น เพราะว่าไปในที่นี้ไม่ได้หมายความว่าอย่างนั้น แล้วคำว่ามรรคหรือทางในที่นี้ ก็ไม่ได้หมายความว่าอย่างนั้น ไม่ใช่ว่ามีทางหนึ่งว่าใจนี้จู่จิงออกจากร่างกายนี้แล้วก็ไปตามทางนี้แล้วไปนิพพาน ไม่ใช่เลย เป็นอย่างนั้นไม่ได้โดยเด็ดขาด มีแต่ว่าใจนี้ Develop คือเจริญขึ้น ๆ ๆ ด้วยการเดินถูกทางอย่างนี้ ปฏิบัติถูกทางอย่างนี้ เจริญขึ้น ๆ ๆ นี้เรียกว่าภาวนา. ภาวนาแปลว่า “เจริญ” ทำให้เจริญ, ฉะนั้นเจริญขึ้น ๆ ด้วยการปฏิบัติทางใจ จนมันรู้มันตื่น มันเบิกบานถึงที่สุด ก็อลงถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์นั้น. ทางนี้มันไม่ต้องเดินด้วยเท้า แล้วมันไม่ได้เดินไปทางไหน แล้วมันก็ได้หยุดอยู่ที่ตรงไหนด้วย มันเป็นเรื่องของทางใจ. แต่เราใช้คำๆ เดียวกันใช้เป็นคำเปรียบเป็นอุปมาเท่านั้น เปรียบเหมือนกับทาง. ที่นี้ทางนี้มีคำที่คล้ายกันอีกเช่นคำว่า ปฏิปทา ปฏิปทาแปลว่า ปฏิบัติ หรือ ปฏิบัต ก็ตาม คำนั้นก็แปลว่าทาง เพราะว่า ปทา,

ปะทะ นั้นแปลว่าเดินไป ปฏิ แปลว่า “เฉพาะ” เดินไปเฉพาะ ใต้ไปเฉพาะ นั้นแหละเรียกว่าปฏิบัติ หรือปฏิบัติก็ตามเหมือนกันคำเดียวกัน. คำว่าปฏิบัติเองก็ แปลว่าเดินไปเฉพาะ คำว่าปฏิบัติก็แปลว่าเดินไปเฉพาะ แล้วก็เดินไปตามมรรค คือทางนี้แล้วก็ถึงนิพพาน.

มรรค ที่เรียกว่า ทาง นี้ ท่านหมายถึงความเป็นที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง ๘ ประการ รวมเป็นอันเดียวกัน จึงกล่าวว่าทางนี้ทางเดียว ประกอบด้วยองค์ ประกอบ ๘ อย่าง คือ—ความเข้าใจที่ถูกต้อง ความเข้าใจที่ถูกต้องเรียกว่าสัมมาทิฐิ; แล้วความมุ่งมั่นมุ่งหมายใฝ่ฝันที่ถูกต้องเรียกว่าสัมมาสังกัปปะ; แล้วการพุดจาที่ถูกต้อง เรียกว่าสัมมาวาจา; แล้วการกระทำประกอบกรรมกรงานต่างๆ ถูกต้องเรียกว่า สัมมากัมมันโต; แล้วการดำรงชีวิตอยู่อย่างถูกต้องเรียกว่า สัมมาอาชีโว; แล้วการพยายามพากเพียรอยู่อย่างถูกต้อง เรียกว่าสัมมาวายาโม; (วายาโมก็ได้ “โอ” ไม่มี ความหมาย) ระลึกประจำใจอยู่อย่างถูกต้องเรียกว่าสัมมาสติ; ที่นี้อันสุดท้ายอันที่ ๘ ก็คือว่าดำรงใจไว้มั่นในภาวะที่ถูกต้องเรียกว่า สัมมาสมาธิ. รวมเป็น ๘ องค์นี้เรียกว่า องค์ ๘ รวมกันแล้วเป็นหนึ่ง เป็นทางเส้นเอกเส้นเดียวสำหรับบุคคลผู้เดียว เดินไปสู่ จุดหมายเพียงจุดเดียวคือพระนิพพาน, นี้เรียกว่ามรรคในที่นี้. ที่นี้ที่ว่ามีองค์ ๘ นี้ อาจจะย่อให้เหลือ ๓ เหลือ ๒ เหลือ ๑ หรืออะไรก็ได้ ไม่สำคัญ สำคัญมันอยู่ตรงที่ ๘ องค์นี้ ถ้ายัน ๒ ข้อแรกนั้นเขารวมเรียกว่าพวกปัญญา; แล้ว ๓ ข้อถัดมาคือ ๓, ๔, ๕, นั้น เรียกว่าพวก ศีล; ที่นี้ ๓ ข้อที่เหลือเรียกว่าพวก สมาธิ เป็นพวก สมาธิ ๒ ข้อแรกเป็นพวกปัญญา ๓ ข้อถัดมาเรียกว่าพวกศีล ๓ ข้อถัดมาอีก เรียกว่าพวกสมาธิ. ที่นี้ถ้าท่านเป็นนักสังเกตท่านจะต้องสังเกตว่า นี่ทำไมมัน แปรลกจากที่เราได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เราได้ยินทั่วไปตามชาวบ้านชาววัดว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ศีล สมาธิ ปัญญา; แต่ทำไมจึงเป็นปัญญา แล้วศีล แล้วสมาธิ. นี่มันถูกที่สุดแล้วที่พระพุทธเจ้าท่านวางไว้ถูกแล้ว แต่คนไปยก

ของท่านผิดไปเสีย เพราะว่าบัญญัติต้องมาก่อนเสมอ ถ้าไม่อย่างนั้นแล้ว คีลและสมาธิ นั้น จะล้มลุกคลุกคลานหมด—ถ้าบัญญัติไม่มาก่อน. ฉะนั้นบัญญัติจะต้องมาก่อน เข้าใจอย่างถูกต้อง ใฝ่ฝันอย่างถูกต้องเสียก่อน แล้วคีล สมาธิ จึงจะไปถูกต้อง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าพุทธศาสนานี้จะมั่งงายไม่ได้ จะอาศัยศรัทธาล้วน ๆ ไม่ได้; จะต้องมีความไฟดวงตะเกียงอันนี้นำหน้าคือพวกบัญญัติ ได้แก่สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะนี้ ชูไว้อยู่เรื่อย. แล้วคีล สมาธิก็คล้อยตาม เราเห็นได้ชัดง่าย ๆ ว่าถ้าความเข้าใจถูกต้องแล้ว อื่น ๆ มันจะผิดได้อย่างไร ข้อ ๑ ข้อแรกที่สุดคือ สัมมาทิฏฐิ ความเข้าใจความเห็นความรู้สึกนึกคิดอะไรก็ตามถูกต้อง ถ้าความเข้าใจมันถูกต้องแล้ว แล้วอื่น ๆ มันผิดไม่ได้ ความใฝ่ฝันมุ่งหมายก็ต้องถูกต้อง พุทธจានก็ต้อง ทำก็ต้อง อะไรก็ต้องไปหมด ถ้าความเข้าใจมันถูกต้อง นี้เรียกว่าถือตะเกียงนำหน้าไว้ได้อย่างนี้ ผิดไม่ได้ ดังนั้นควรจะให้บัญญัติมาก่อน แล้วคีลสมาธินี้ตามไป. นี้คีล สมาธิ บัญญัติ รวมกันเข้าเท่าไรรวมกันหมดนี้แล้วมันจะเป็นบัญญัติยิ่งขึ้นไปอีก หมายความว่าความตะเกียงนี้จะลุกสว่างแจ่มยิ่งขึ้นไปอีกแล้วมันก็นำทางได้ดียิ่งยิ่งขึ้นไปอีก หมายความว่า คีล สมาธิ บัญญัติ จะสูงตามขึ้นไปอีก. แล้วเมื่อรวมกันแล้วมันเป็นบัญญัติที่กล้าแข็งเฉียบแหลมยิ่งขึ้นไปอีก, คีลและสมาธิก็กล้าแข็งตามไปอีกไม่เท่าไรมันก็ถึงที่สุดคือ คับทุกข์ ได้จริง. นี้แหละมันไม่มีทางจะมั่งงายได้แต่ประการใด ความเข้าใจถูกต้องนั้นแหละ มันไม่ทำให้เรามาเที่ยวหลงเชื่อภุมณีผีศาจ เทวดา พิริวตอง บทสวดร้องขนบธรรม—เนียมที่ครีกระเหล่านี่มันเป็นไปไม่ได้ นั่นเพราะมันออกนอกกลุ่มหรือนอกทาง มันออกไปนอกทางของพระพุทธเจ้าเสียแล้ว มันออกนอกมรรคหรือทางเสียแล้ว. ฉะนั้นถ้าเรามีสัมมาทิฏฐินำอยู่แล้วทั้ง ๘ นี้ครบอยู่แล้ว ทางนี้เข้มแข็งพอที่จะทำให้พระนิพพานได้; และขอเตือนเป็นข้อสุดท้ายเกี่ยวกับข้อนี้ว่า ท่านอย่าได้ผล่อพูดว่ามรรค ๘ หรือทาง ๘; ต้องพูดว่า “มรรค” เฉย ๆ แล้วก็ประกอบไปด้วยองค์ ๘ คือมรรคมีเพียง ๑ แล้วประกอบด้วย Factor ๘ ถ้าพูดว่ามรรค ๘ เป็นทาง ๘ ทางแล้วเดินไม่ได้ ไม่มีใครเดินได้ มันจะขนานกันหรือมันจะอะไรกันมันเดินไม่ได้ มันต้องทางเดียวแล้วมัน

ประกอบไปด้วยองค์ ๘ ประการ สมมุติเปรียบเทียบกับว่าเชือกเส้นหนึ่งประกอบด้วย
เกลียว ๘ เกลียว อย่างนั้นมันต้องเป็นเชือกเส้นเดียวไม่ใช่เชือก ๘ เส้น หรือว่าทางๆ
หนึ่งมันต้องประกอบไปด้วยคุณสมบัติ ๘ อย่างเป็นอย่างน้อย เช่นว่าหนทางนี้มันเขียน
เดินได้สะดวก หนทางนี้มันมีร่มไม้พ้ออาศัยได้ หนทางนี้มันมีร้านอาหารพอซื้อหากินได้
หนทางนี้มันมีการคุ้มครองจากเสือ จากโจร จากอะไรได้ หนทางนี้มันมีแนวทางพอ
ให้รู้ ใ้ไม่หลงอะไรอย่างนี้เป็นต้น มันต้องเป็นหนทาง ๆ เดียวที่ประกอบไปด้วยองค์
๘ อย่างนี้.

ที่นี้เราก็เป็นอันว่าได้เรื่อง ๔ เรื่อง คือเรื่องที่ไม่พึงปรารถนาเรื่องหนึ่ง;
คือทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์. แล้วเรื่องที่พึงปรารถนาอีกส่วนหนึ่ง; เรียกว่าดับทุกข์กับ
ทางให้ถึงความดับทุกข์; รวมเป็น ๔ เรียกว่าอริยสัจ. ที่นี้เหลือบตาคุณอีกนิดหนึ่ง
เท่าที่เวลายังเหลือ เราจะเห็นได้ว่ามันตรงหรือมันเข้ากันได้กับเหตุผล อันหนึ่งเป็น
เหตุอันหนึ่งเป็นผล ไม่มงงาย ทุกข์ก็เป็นผล สมุทัยก็เป็นเหตุ ทุกข์เป็น
ผลเกิดมาจากความอยาก ความคับไม่เหลือแห่งทุกข์นี้เกิดขึ้นปรากฏออกมา เพราะ
การเดินตามทางที่ถูกต้อง. ถ้าพูดเป็น Logic สั้น ๆ ก็อย่างว่าเราพูดถึงเรื่องทุกข์นี้ว่า
คืออะไร? มาจากอะไร? เพื่อประโยชน์อะไร? โดยวิธีใด? Logic ง่าย ๆ
อย่างนั้นมันใช้ได้ แก่ธรรมะทุกข้อหรือแม้แต่เรื่องไม่ใช่ธรรมะ. ถ้าเราจะเข้าใจเรื่อง
อะไรซัก เราควรจะต้องบัญญัติว่าเรื่องนี้คืออะไร หรืออย่างไร และเรื่องนั้นมัน
จากอะไร แล้วเรื่องนั้นมันเพื่ออะไรต่อไป แล้วเรื่องนี้โดยวิธีใด แล้วมันจะสำเร็จได้
โดยวิธีใด, ฉะนั้นถ้าท่านท่องมนต์ไว้สักนิดหนึ่งว่า อะไร? แล้วก็จากอะไร? แล้ว
ก็เพื่ออะไร? แล้วก็โดยวิธีใด? นี้กับความมงงายเป็นมนต์ที่กั้นความมงงาย หรือ
การเดินผิดทาง หรือออกไปนอกกลุ่มนอกลู่นอกทางของพระพุทธศาสนา เพราะมันจะช่วยให้
เราอยู่ในขอบวงของสติปัญญาเสมอ นี่เป็นอันว่าเราได้พบสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ หรือสิ่งที่
พระพุทธเจ้าท่านตรัสรู้ สิ่งที่พระพุทธเจ้าท่านสอน และสิ่งที่พระพุทธเจ้าท่านยอมรับ

เอามาจากข้างนอกมารวมไว้ด้วย แล้วก็ยอมรับรองแล้วก็สอน นี่ ๓ เรื่องแต่สรุปเป็น
 เรื่องเดียวว่า เรื่องทุกข์กับทุกข์ หรือเรื่องกับทุกข์อย่างเดียว. ทีนี้ถ้าท่านได้ยินได้ฟัง
 อย่างนี้ ท่านก็คว้ามั่นเป็นเรื่องที่วัดหรือเรื่องที่บ้าน ถ้าไปคิดว่าเป็นเรื่องที่วัดหรือในป่า
 หรือเป็นเรื่องที่บ้านแล้วมันผิดหมด ชีวิตอยู่ที่ไหนเรื่องนั้นอยู่ที่นั่น. ถ้าเรามีชีวิตอยู่
 ที่บ้านเรื่องนั้นก็ต้องอยู่ที่บ้าน แล้วมันจึงจะเป็นเรื่องของชีวิตประจำวันไปเลย. ก็ว่า
 หลักอริยสัจจ์มีมุ่งหมายจะให้เราอยู่โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ ให้เรามีลมหายใจอยู่โดยไม่ต้อง
 เป็นทุกข์ไม่ว่าอยู่ที่ไหน. ครั้นเมื่อเราถือหลักอริยสัจจ์เป็นที่พึ่งแล้ว หรือถือเอาพระ-
 พุทธศาสนาที่ถูกต้องนี้เป็นที่พึ่งแล้ว เราต้องรู้จักควบคุมจิตของเรา ไม่ให้ความอยาก
 ครอบงำ. แต่ว่าให้อยู่ภายใต้อำนาจของสติปัญญา. สติปัญญากับความอยากนี้อยู่ด้วยกัน
 ไม่ได้. ถ้าสติปัญญาอยู่แล้วความอยากหรือตัณหาไม่มีไม่ได้. ถ้าตัณหาโผล่ขึ้นมาแล้ว
 ปัญญาไม่มีไม่ได้. ฉะนั้นเลือกเอาเถอะ. ถ้าสติปัญญาควบคุมอยู่แล้ว. ก็นั่นแหละคือกำลัง
 อยู่ในมรรค. หรือกำลังเดินอยู่ตามมรรค. ฉะนั้นทุกข์ไม่ได้. เป็นทุกข์ไม่ได้. ฉะนั้น
 เราจะกินจะนอนจะถ่ายจะอาบจะอะไรประจำวัน. เราจะปฏิบัติงานที่ออฟฟิศประจำวัน.
 เราจะไปเที่ยวเล่นประจำวัน. เราจะอยู่กับครอบครัวปกครองครอบครัวประจำวันอะไร
 ก็ตาม. เราต้องให้สติปัญญาหรือสัมมาทิฐินี้เป็นแสงสว่างอยู่เรื่อย. อย่าให้ตัณหาโผล่
 หน้าออกมา. แล้วไม่มีทุกข์. ถ้าเราผลอไปตัณหาโผล่หน้าขึ้นมาอยู่เป็นเจ้านาย;
 สติปัญญาเงียบไปอย่างนี้จะต้องเป็นทุกข์ทุกกรณี, แม้เป็นเรื่องได้เงินมากก็จะทุกข์,
 ได้ชื่อเสียงมากก็จะทุกข์, ได้อำนาจวาสนามากก็จะทุกข์, ถ้าตัณหาขึ้นมาบัญชาอยู่บน
 บัลลังก์สำหรับบัญชา. แต่ถ้าสติปัญญาอยู่ตัณหาออกไป. ได้เงินมากก็ไม่ทุกข์, ได้ชื่อ
 เสียงมากก็ไม่ทุกข์, ได้อำนาจวาสนาก็ไม่ทุกข์, มีแต่สิ่งที่จะเรียกว่าเป็นสุขหรือสงบเย็น.
 เพราะเหตุใด? เพราะเหตุว่าถ้าสิ่งใดได้มาหรือว่าทำให้เกิดขึ้นด้วยกิเลสตัณหาแล้วสิ่ง
 นั้นมันมาอยู่บนศีรษะเรา. มันมาเป็นนายอยู่บนศีรษะเรา. ก็เราเป็นทาสมัน. ถ้าสิ่ง
 ใดได้มาหรือทำให้เกิดขึ้นด้วยสติปัญญาแล้ว. สิ่งนั้นมันมาอยู่ใต้ฝ่าเท้าเรา. มันตรงกันข้าม
 อย่างนี้คือมันมาเป็นทาสเรา. ไม่ใช่เราเป็นทาสมัน. มันกลับกันอยู่จึงเห็นว่าหลักวิชา

เรื่องอริยสัจจ์หรือการควบคุมตัณหา^๕นี้ มันก็คือการเปลื้องออกไปจากความเป็นทาสมาสู่ความเป็นอิสระจากกิเลสและความทุกข์; นี่คือทวิศาสนา ตัวแท้ของศาสนา ตัวธรรมะอันสูงสุดหรือบรมธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และได้สั่งสอน และเป็นความมุ่งหมายอย่างยิ่งที่เราจะต้องอบรมให้รู้ให้เข้าใจให้จงได้ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นมนุษย์ของเรา เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นคนไทยหรือพุทธบริษัทเรา และเพื่อประโยชน์แก่ความเป็นตุลาการโดยเฉพาะ เหมือนกับที่อาตมาได้กล่าวแต่วันแรก.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวัน^๕นี้ลง เพราะหมดเวลาแล้วเพียงเท่านี้.—

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๓/๒๕๐๔

เรื่อง ปฏิจสุมุปะบาท

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๒๕ ธันวาคม ๒๕๐๓

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๓ นี้ เราจะได้พูดถึงเรื่อง “ปฏิจสุมุปะบาท”.

ปฏิจสุมุปะบาทเป็นความจำเป็นอยู่ที่ว่าเราจะต้องใช้คำบาลีบางคำ แต่ก็เป็นเรื่องเรื่องบัญญัติขึ้นทุกที; และเนื่องจากคำว่า ปฏิจสุมุปะบาท นี้เป็นคำที่เป็นชื่อของธรรมะ ที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา. ธรรมะที่ชื่อปฏิจสุมุปะบาทนี้เป็นธรรมะที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนาโดยตรง ที่เราจะต้องทราบไว้สำหรับเมื่อถูกถามโดยเฉพาะจากชาวต่างประเทศ และที่ที่สุดก็คือว่าธรรมะชื่อนี้เป็นการแสดงอย่างที่เราเรียกว่าทันสมัยหรือสบลัททวิทยาศาสตร์หรืออะไรทำนองนั้น ซึ่งเป็นเครื่องเชิดชูพระพุทธศาสนา; ฉะนั้นจึงขอร้องให้จงจำคำว่า ปฏิจสุมุปะบาทไว้.

คำว่า “ปฏิจจะ” แปลว่าอาศัย แล้วคำว่า “สุมุปะบาท” นี้แปลว่าเกิดขึ้นครบถ้วน; เมื่อรวมกันก็แปลว่า อากาที่มันอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น, อาศัยกัน

แล้วเกิดขึ้น, อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น, อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น นี่เรียกว่าปัจจุสมุปบาท. ^๕นี้เพื่อปฏิเสธความมีตัวตน เพราะมันเป็นแต่เพียงสิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้นเราเรียกว่า ปัจจุสมุปบาท; เพื่อเข้าใจคำนี้จะชวยกตัวอย่างอาการที่เรียกว่าปัจจุสมุปบาท; เหมือนอย่างว่ามันมีความชื้น หรือ น้ำ น้อยในโลก แล้วมันก็ถูกความร้อนทำให้น้ำนั้นระเหยขึ้นไป; เราก็เห็นได้ว่าไอน้ำเป็นของเพ็งเกิด เป็นมายาเพ็งเกิด เพราะน้ำถูกความร้อน เมื่อไอน้ำระเหยขึ้นไป มันก็ต้องลอยขึ้นไป ออกไปจากความดึงดูดของโลก คือไปอยู่ในที่ที่เราเรียกกันว่าที่สูง รวมกันเข้าก็เกิดเมฆอย่างนี้. เมฆก็เรียกว่าเป็นมายาที่เพ็งเกิด เพราะอาศัยการที่ไอน้ำมันไปจับตัวกันอยู่. ^๕ที่นี้เพราะเมฆมันมากเข้าๆ มันหนาแน่นเข้าๆ มันก็กลายเป็นเมฆฝน ดังนั้นเมฆฝนก็เพ็งเกิด; เมื่อเมฆบางๆ ^๕นี้มันจับตัวหนาเข้ามันอาศัยกันเกิดอย่างนี้. ^๕ที่นี้เมื่อความเย็นมีพอ เมฆฝนก็กลายเป็นน้ำฝน; ^๕เราก็เห็นได้ว่าน้ำฝนนี้มันก็เพ็งเกิดเพราะอาศัยเมฆฝน. ^๕ที่นี้ถ้าเราจะว่าต่อไปว่าถ้าฝนตกลงมาทำให้ถนนลื่น ^๕นี้ก็เรียกว่าความลื่นของถนนนี้มันเพ็งเกิดเมื่อฝนตกลงมา; ^๕ที่นี้เพราะความลื่นของถนนมีอยู่ นาย ก. ลื่นแล้วหกล้ม แล้วการหกล้มของนาย ก. มันก็เพราะอาศัยถนนมันลื่นหรือความไม่ระวังของแกหรืออะไรก็ตามรวมกัน แต่เพราะถนนมันลื่น เพราะหกล้มแกก็ศีรษะแตกเป็นต้น สมมติว่าศีรษะแตก และเพราะแกศีรษะแตกมันก็ต้องเป็นเหตุให้แกไปหาหมอหรือไปโรงพยาบาล มันอาศัยกันอย่างนี้ เพราะหมอถูกหา หมอก็ต้องทำการรักษา; การที่หมอทำการรักษาก็เป็นเหตุให้สิ่งต่างๆ หรือบุคคลอื่นต่างๆ ถูกทำถูกใช้เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด. อาการที่เป็นแต่เพียงมายาอาศัยสังอันเกิดขึ้นชั่วคราวทะยอกกันไปอย่างนี้เรียกว่า ปัจจุสมุปบาท. ดังนั้นเข้าใจคำว่า ปัจจุสมุปบาท โดยช้อย่างนี้ แล้วจะเป็นหลักพระพุทธศาสนาได้อย่างไรนี้เราพิจารณากันต่อไป อาการที่สิ่งหนึ่งอาศัยสิ่งอื่นเกิดขึ้น และสิ่งหนึ่งอาศัยสิ่งนั้นเกิดขึ้น และสิ่งอื่นอาศัยสิ่งนั้นเกิดขึ้นนี้เรียกว่าปัจจุสมุปบาท.

ที่นี้ เราก็จะต้องนึกถึงเรื่องราวเมื่อพระพุทธเจ้าออกบวช; ท่านออกบวชแล้วก็เที่ยวแสวงหาวิชาความรู้ในสำนักต่างๆ; อาจารย์นั้นอาจารย์นี้เรียกว่าการเที่ยวเสาะแสวง. เรียนจนจบความรู้ของอาจารย์นั้นๆ ก็ไม่พอใจ เพราะว่ามันไม่สมเหตุผล มันแสดงไว้อย่างมีคมัว อย่างเป็นตัวเป็นตนเป็นอะไร แล้วก็บอกให้เชื่ออะไรทำนองนี้ ทั้งๆที่ท่านได้เที่ยวแสวงหาและเที่ยวทดลองทุกๆ สำนักของครูบาอาจารย์ที่มีอยู่ในสมัยนั้น ผลสุดท้ายก็ไม่ได้รับอะไร. ที่นี้ท่านก็เอาความรู้ของท่านเองไปสู่ที่เจียบสงัด และก็คิดค้นตามแบบของท่านเองจนตรัสรู้; คือ— ท่านตั้งปัญหาขึ้นว่า ปัญหาของเราคือความทุกข์ ที่ออกมาบวชนี้เพื่อกันหาเรื่องไม่มีทุกข์, ที่นี้ก็เลยตั้งปัญหาว่า ความทุกข์นั้นมันมาจากอะไร: นี่ท่านควรจะจดจำหรือจำเอาที่สุดแท้ ให้ได้หลักของพระพุทธศาสนาในขั้นนี้ ท่านพิจารณาทบทวนอยู่เรื่อยจนรู้ว่าอาการที่เป็นความทุกข์ทั้งหลาย เช่นความ เกิด แก่ เจ็บ ตาย โสกะ ปริเทวะ ต่างๆ เกิดมีความหมายขึ้นมาเป็นความทุกข์ขึ้นมา ก็เพราะว่ามีชาติ, ชาติคือความเกิด, ชา—ติ เพราะมีชาติ; ถ้าอย่างมีการเกิดเป็นตัวเรา หรือของเรา ขึ้นมาความทุกข์มันเกิดไม่ได้ นี้ก็เรียกว่าทุกข์ใหม่มีมาเพราะชาติ

ที่นี้ท่านไล่ต่อไปอีกว่าชาตินี้ มาจากอะไร พิจารณาเรื่อยไปนานเข้าก็พบว่า ชาตินี้มาจาก “ภพ”.

ภพนี้แปลว่าความมีความเป็นที่พร้อมบริบูรณ์ ที่จะเป็นอย่างไครอย่างหนึ่งออกมา ชาตินี้มาจากภพ.

ที่นี้พอเรารู้ว่าชาติมาจากภพ ก็กันต่อไปว่า ภพมาจากอะไร ก็รู้ว่ามาจากอุปาทาน อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นว่าเราว่าของเรา.

ที่^๕อุปาทานมาจากอะไร? อุปาทานมาจากตัณหา คือความอยาก เหมือนกับที่กล่าวแล้วแต่วันก่อนว่า อยากได้ อยากเป็น อยากไม่ให้เป็น อยากสามอย่างนี้รวมเรียกว่าตัณหาทั้งนั้น และอุปาทานนั้นมาจากตัณหาคือความอยาก.

ที่^๕ความอยาก^๕มาจากอะไร ความอยากมาจากเวทนา, คำว่าเวทนาขอได้โปรดเข้าใจว่าไม่ใช่เวทนาสังสารหรือเวทนาอะไรอย่างนั้น เวทนาหมายถึงรู้สึกสุข รู้สึกทุกข์ หรือรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเรา^๕รู้สึกสบายพอใจ สบายใจ สนุกสนานในใจ เป็นสุขใจ อย่างนี้ก็เรียกว่าสุขเวทนา; ถ้าเราเป็นทุกข์ ชักใจ เคียดกร้อน กลัดกลุ้ม หวาดกลัวหรืออะไรก็ตาม เรียกว่าทุกข์เวทนา; แล้วก็^๕เป็นเวทนาอยู่นั้นแหละ เรียกว่าเวทนานั้นแหละ. ที่^๕ถ้าว่าความรู้สึกนั้นมันไม่อาจจะเรียกได้ว่าสุขหรือทุกข์กันแน่ เป็นเพียงความรำคาญอย่างไรก็ไม่แน่; อย่างนี้ก็เรียกว่ายังไม่จัดว่าเป็นสุขหรือทุกข์ แต่ก็เรียกว่าเวทนา. ถ้าเป็นสุขเวทนามันก็ทำให้เกิดความอยากทางหนึ่ง อยากเอาอยากอะไรขึ้นมาที่เดียว คือถ้าว่าทุกข์เวทนามันก็เกิดอยากไปอีกทางหนึ่ง คืออยากที่มันเสียให้ตาย อยากให้ไปเสียให้พ้น หรือว่าอยากไม่เห็นหน้าหรืออะไรทำนองนี้. ถ้าเป็นเวทนาที่ไม่สุขไม่ทุกข์ มันก็สลัวๆ ก็อยากอย่างกระวนกระวายชนิดโคชนิตหนึ่ง ้วยเหมือนกัน เป็นวิภวตัณหาเหมือนกัน นี้ความอยากที่มาจากความรู้สึกในใจที่ว่าเป็นสุขหรือทุกข์ หรือว่าไม่สุขไม่ทุกข์.

ที่^๕เวทนา^๕อย่าง^๕มาจากอะไร เวทนามันมาจาก ผัสสะ; ผัสสะแปลว่าการกระทบกัน กระทบของอะไร? ก็กระทบของคู่ๆ ที่มันสำหรับกระทบ เช่นตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส ผิวหนังทั่วไปกับวัตถุภายนอกที่เราใช้ผิวหนังสัมผัสทั่วทั้งตัว แล้วอีกคู่หนึ่งเป็นคู่สุดท้าย ก็คือใจกับความรู้สึกนึกคิด นี้มัน เป็น ๖ คู่ ้วยกัน ตา หู จมูก ลิ้น ายใจ แล้วก็ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ^๕ คู่ๆ นี้มันมีคู่แล้วมันอาศัยการกระทบกันระหว่างที่มันเป็นคู่ตรงๆ กันนั้นเรียกว่า ผัสสะ; ทำให้เกิดเวทนา.

ผัสสะการกระทบอย่างนี้มาจากอะไร? มาจากเพราะมันมีอายตนะ; อายตนะแปลว่า ส่วน หรือจุด หรือ ตำแหน่ง สำหรับการกระทบ ในที่นี้ก็โต้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นแหละเรียกว่า อายตนะภายใน. เพราะมันอยู่ใน ตัวเรา ส่วน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสนั้นเรียกว่า อายตนะภายนอก เพราะว่ามันอยู่นอกตัวเราทั้งนั้น. การกระทบของสิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเรากับภายในตัวเรา^{นี้}เรียกว่า ผัสสะ; ฉะนั้นจึงถือว่าผัสสะมันมีขึ้นเพราะว่ามันมีอายตนะ; ถ้าลองอย่ามีอายตนะ สิ่งที่เราเรียกว่าผัสสะก็มีไม่ได้.

อายตนะนี้มาจากอะไร? มาจาก เพราะความมีอยู่ของนามและรูป คือของกายและใจ; กายคือเนื้อหนัง^{นี้} ใจคือสิ่งซึ่งเรามองไม่เห็นตัวที่เรียกว่าจิต หรือใจ มันมีอยู่แล้วก็เป็นที่เกิดให้มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ใช้ประโยชน์ได้ ใช้ทำงานได้ ฉะนั้นจึงมีสิ่งที่เรียกว่ากายกับใจ^{นี้} กายส่วนหนึ่งก็เป็นตา กายส่วนหนึ่ง ก็เป็นหู กายส่วนหนึ่งก็เป็นจมูก กายส่วนหนึ่งก็เป็นลิ้น แล้วก็มีใจที่คอยอำนวยความสะดวก รู้สึกทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ส่วนนั้นเรียกว่าใจ. กายกับใจนี้ภาษา บาลีเรียกว่านามกับรูป; นามคือใจ รูปคือกาย แล้วนามกับรูปนี้ต้องอยู่ด้วยกันเสมอ แยกกันแล้วก็ทำอะไรไม่ได้ อายตนะมี เพราะสิ่งที่เรียกว่านามรูปมันมีอยู่ กาย กับใจนั้นมันมีอยู่.

กายกับใจนี้มาจากอะไร? ก็ถือว่ามาจากวิญญาณธาตุ หรือมาจาก วิญญาณเฉยๆ เพราะฉะนั้นวิญญาณในที่นี้ไม่ได้หมายถึงใจโดยตรง แต่หมายถึงธาตุ, ธาตุชนิดหนึ่งซึ่งเข้าใจยาก เพราะว่าเป็นนามธาตุ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งก็เรียกว่า วิญญาณธาตุเสียเลยดีกว่า.

ขอแทรกอีกสักนิดหน่อยหนึ่งว่าในพุทธศาสนานี้เราถือว่าคนคนหนึ่ง^{นี้}ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ๔ ^{นี้}เป็นเรื่องวัตถุ แล้วก็มี

วิญญาณธาตุและอากาศธาตุอีก ๒ ธาตุ; วิญญาณธาตุนั้นคือใจไม่ใช่ร่างกาย แล้ว
 อากาศธาตุคือความว่างสำหรับเป็นพื้นฐานของสิ่งทั่วไป วิญญาณธาตุที่ว่าเป็นก็คือคำว่า
 วิญญาณในที่นี้. วิญญาณธาตุมีอยู่แล้ว ก็ถูกปรุงให้เป็นนามรูปขึ้นมาได้.

ถ้าถามว่าวิญญาณธาตุ นั้นมันมีอยู่เพราะอะไร ก็บอกว่ามีอยู่เพราะสัง-
 ขาร ที่นี้สังขารที่นี้ ไม่ใช่สังขารร่างกายไม่ใช่สังขารที่เราเรารู้กันตามธรรมดา พวกกัน
 ทักปาทธรรมคา สังขาร คำนี้ หมายถึงเฉพาะในเรื่อง ปฏิจสมุปบาท เท่านั้น:—
 แปลว่า สภาพหรืออำนาจลึกลับอะไรอันหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าอำนาจก็แล้วกัน อำนาจ
 แห่งการปรุงแต่ง อำนาจลึกลับอย่างจะเป็นพระเจ้าหรืออะไรก็แล้วแต่ใครจะสมมติ
 เรียก แต่ขอให้เป็นที่ว่าสิ่งนี้มีอำนาจที่จะปรุงแต่ง ไม่ยอมให้สิ่งต่าง ๆ หลุดหนีอยู่. ถ้า
 สมมติว่าเราจะถามว่าทำไมสิ่งต่าง ๆ จึงเคลื่อนไหวเป็นไปไม่หยุด เช่นโลกก็ต้องหมุน
 สิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปในทางนั้นทางนี้ ไม่มีอะไรที่หยุด
 อยู่ได้ ยิ่งดูให้ละเอียดแล้วยังไม่มีอะไรจะหยุดอยู่ได้ นี่ด้วยอำนาจของอะไร. ถ้า
 หากว่าลัทธิอื่นเขาจะตอบว่า ด้วยอำนาจของพระเจ้า ก็เป็นเรื่องลัทธิอื่น แต่ลัทธิ
 ของพระพุทธศาสนานี้ก็คือว่า สิ่งที่เราเรียกว่าสังขารนี้เองคืออำนาจที่จะปรุงแต่งสิ่ง
 หนึ่งหลายไม่ให้อยู่หยุดอยู่ได้ ไม่ยอมให้หยุดอยู่ได้ นี้เพราะมีอำนาจนี้ สิ่งต่าง ๆ
 จึงไม่หยุด; มันปรุง ๆ แล้วก็เกิดสิ่งต่าง ๆ ขึ้นในโลก.

เหมือนอย่างวิชาทางชีววิทยา อย่างนี้ท่านก็คงจะได้เคยเรียนมาแล้วว่า
 ที่แรกโลกของเราเป็นเสกที่หลุดแบ่งส่วนออกมาจากดวงอาทิตย์ หรือจะว่าเป็น
 Nebula กลุ่มหนึ่ง งดตัวเข้าเป็นก้อนโลกนี้ก็ตามใจ แต่เราก็ได้ยิน ได้เรียน ได้ฟัง
 มาว่าที่แรกมันก็ไม่ได้เป็นอย่างนั้น มันเพิ่งออกมา มันเพิ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของ
 อะไร แล้วมันมาเย็นลงมันไม่มีอะไรเลย มันมีแต่เนื้อ เนื้อแร่ชนิดหนึ่ง Igneousstone
 อย่างนี้ ซึ่งไม่ประกอบด้วยแร่ไหนแร่ไหนแต่เป็นของปนรวม ๆ กันอยู่ ไม่มีต้นไม้เลย

อย่างนี้ แล้วทำไมก้อนโลกก้อนนี้กลายเป็นอะไรต่าง ๆ ขึ้นในโลกจนเต็ม อย่างที่เราเห็นกันอยู่ทุกวันนี้ มีธาตุนั้น ธาตุนี้ มีน้ำ กระทั่งมีพืช กระทั่งมีสัตว์ มีสัตว์ต่าง ๆ กระทั่งมีคนอย่างนี้ อะไรที่มันกาลให้สิ่งเหล่านี้ไม่หยุดอยู่ Develop เรื่อยจนกระทั่งมีพวกเราซึ่งนั่งอยู่เฉยวัน อย่างนี้ก็ไ้; เพราะอำนาจของอะไรที่มันทำให้เป็นอย่างนั้น หรือว่าทำไมเราจึงหยุดอยู่ไม่ได้ทั้งทางกายและทางจิต เช่นร่างกายของเราก็ต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เช่นว่าไม่ก็เท่าไรก็เปลี่ยนเป็นคนใหม่ แล้วก็เซลล์ทุกเซลล์ในร่างกายก็เปลี่ยนหมดอย่างนี้ หรือว่าจิตของเราก็นิ่งอยู่ไม่ได้ จะต้องไปตามเรื่องตามราวของมัน หยุดอยู่ไม่ได้ นี้ด้วยอำนาจของอะไรผลักัน นี้เราตอบได้ด้วยคำ ๆ เดียวกันว่า ด้วยอำนาจของสิ่งที่เรียกว่าสังขารในทันที.

ตัวสังขารนั้น ตัวหนังสือแปลว่าปรุงแต่ง; เราหมายถึงอำนาจอันหนึ่งซึ่งมีอำนาจปรุงแต่งและที่ผลักัน ไม่ยอมให้สิ่งต่าง ๆ หยุดนิ่งตายตัวเป็นสิ่งใดอยู่, แม้แต่ไม่อย่างนี้ ถ้าเราดูเร็ว ๆ เราคิดว่ามันเที่ยง แต่ที่จริงมันก็มีการเปลี่ยนแปลงภายใน, ก้อนหินก็มีการเปลี่ยนแปลงภายใน, เพชรอย่างแข็งที่สุดแล้วก็ยังมีการเปลี่ยนแปลงภายใน, แล้วก็เป็นอย่างอื่นซึ่งจะไม่เป็นเพชรอีกต่อไป อย่างนี้เป็นต้น. จะเป็นของแข็ง ของเหลว ของไหล ของลอย หรืออะไรก็ตามเดอะมันก็ล้วนแต่เปลี่ยนแปลง นี้ด้วยอำนาจของสิ่งที่เรียกว่าสังขาร.

ที่นี้ สังขารหรืออำนาจปรุงแต่งสิ่งต่าง ๆ นี้นมาจากอะไร ตอบว่ามาจากอวิชชา คำว่า อวิชชานี้เข้าใจผิดกันมากเหมือนกัน เช่นเดียวกับคำว่าสังขาร. อวิชชาตัวหนังสือนี้แปลว่า “ไม่รู้” “วิชา” แปลว่ารู้ “อะ” แปลว่าไม่; แต่ที่แท้ก็หมายถึงสภาพที่ปราศจากความรู้ ในสภาพที่ปราศจากความรู้ อาการอย่างนั้นเรียกว่าอวิชชา ขอแต่ว่าให้ไม่มีความรู้ก็แล้วกัน หรืออีกที่หนึ่งเขาแปลไปเป็นกรรมรูป แปลว่าสิ่งที่รู้ไม่ได้ แปลว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เราไม่อาจจะรู้จักมันได้อย่างนี้ก็มี;

นักศึกษบางคนจะแปลคำว่าวิชาในลักษณะอย่างนี้. แต่อาตมาเชื่อว่าตามความหมายของพระพุทธเจ้าท่านมุ่งหมายถึงว่า **สภาพหรือภาวะที่ปราศจากความรู้** เพราะอาการมันก็คล้าย ๆ กัน และสิ่งนี้เราไม่อาจจะรู้จักมันได้เหมือนกันว่ามันเป็นอะไร มันยิ่งกว่าความมืด มันยิ่งกว่าความโง่ คือมันปราศจากความรู้โดยสิ้นเชิง อย่างว่าโง่นี้มันก็ยังรู้อะไรบ้างไปตามประสาโง่. ฉะนั้นวิชานี้มันก็หมายถึงสภาพที่ปราศจากความรู้ เลยเอาเป็นเงื่อนไขต้นหุคกลงเพียงแค่นี้พอแล้ว; **วิชา ภาวะที่ปราศจากความรู้ใช้ได้แก่ทุกสิ่ง** หมายความว่าในสภาพที่ปราศจากความรู้แล้วจะต้องมีอำนาจของการที่ผลักดันสิ่งต่าง ๆ ให้หมุนไป, เปลี่ยนไป.

ถ้าสมมติว่ามีความรู้ มันจะไม่มีอาการที่ปรุงแต่งผลักดันให้เปลี่ยนแปลงไป โดยยุดิเอาวิชาเป็นเงื่อนไขที่สุด ฉะนั้นควรจะแก้ความทุกข์หรือแก้ปัญหของเรา ด้วยสิ่งที่ตรงกันข้ามคือ **วิชา**; จึงเกิดมีเที่ยวกลับเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท เทียวกลับ. เมื่อตะกั้นเที่ยวเกิด เทียวเกิดขึ้นมา เกิดทุกข์ขึ้นมา ที่นี้เที่ยวกลับ ก็ว่าเพราะวิชานี้ ถ้าหากว่าหรือเพราะว่าวิชานี้ไม่มีอยู่แล้วละก็ **สังขาร**, ตัวสังขารที่ว่ามีนั้นจะไม่มี เมื่อสังขารไม่มีแล้วจะไม่มีอำนาจอะไรปรุงแต่งผลักดันสิ่งต่าง ๆ สิ่งนี้เรียกว่าวิญญาณธาตุก็จะไม่มีอยู่ หรือไม่ถูกจักปรุงขึ้นเป็นวิญญาณธาตุอย่างนี้เป็นต้น. เมื่อวิญญาณธาตุไม่มีแล้วก็ไม่ทำอะไรที่จะมาถูกปรุงให้เป็นนามรูปได้; เพราะวิญญาณธาตุไม่มี นามรูปก็ต้องไม่มี. ที่นี้เมื่อนามรูปหรือกายกับใจไม่มีแล้วอายตนะเช่นตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นมันจะมีประสิทธิภาพได้อย่างไร แล้วรูป เสียง กลิ่น รส ช่างนอกมันก็ไม่มีความหมาย ไม่มีปัญหาเลย จึงเรียกว่าเมื่อนามรูปดับแล้วอายตนะก็หมดความหมาย. หรืออายตนะหมดความหมายแล้ว; **ผัสสะ** อย่างที่ว่าเมื่อตะกั้นก็ไม่มีได้. เมื่อผัสสะไม่มีได้ สิ่งนี้เรียกว่าเวทนาความรู้สึกต่าง ๆ มันก็ไม่มีได้. เมื่อเวทนามีไม่ได้หรือไม่มี **ตัณหา**ก็ไม่มีได้. **ตัณหา**

ไม่ได้คือไม่อยากแล้วมันก็ไม่มีอะไรจะยึดถือ อุปาทานก็มีไม่ได้ เมื่ออุปาทานมีไม่ได้ ภพก็มีไม่ได้. เมื่อภพมีไม่ได้ชาติหรือชา—คืนก็มีไม่ได้. เมื่อชาติไม่มีแล้วความทุกข์ทั้งหลายก็ไม่มี.

อาการอย่างนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท อาศัยกันเกิดขึ้นแล้วเกิดเป็นความทุกข์ขึ้น; ถ้าอาศัยกันดับลงความทุกข์ก็ดับไป. การอาศัยกันเกิดขึ้นอย่างนี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักสำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนาซึ่งจะทำให้พระพุทธศาสนาแตกต่างจากศาสนาอื่นอย่างที่ไม่มีความจะเหมือนกันได้ หรือว่าพระพุทธศาสนาสبหลักวิทยาศาสตร์หรือเป็นที่พอใจของผู้ที่นิยมยึดถือ หลักวิทยาศาสตร์หรืออะไรทำนองนี้เป็นต้น ฉะนั้นเราจะต้องสนใจไว้ในฐานะที่เป็นหัวใจโดยเฉพาะของพระพุทธศาสนา.

ทีนี้จะต้องขอย้อนให้ระลึกถึงคำบรรยายในวันที่แล้วมาแล้ว เราได้พูดถึงเรื่อง อริยสัจจ์ เรื่องทุกข์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ และก็เรื่องความดับสนิทของทุกข์ และก็เรื่องวิธีให้ถึงความดับสนิทของทุกข์. เมื่อพูดว่าทุกข์คืออาการอย่างนี้ ๆ และเหตุให้เกิดทุกข์ก็คือสิ่งที่เรียกว่าในแนวของ ปฏิจจสมุปบาท นั้นเอง ซึ่งในวันนั้นเราได้บอกว่าค้นหาอย่างเคียวเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แต่ถ้าจะถามว่า มันเกิดขึ้นได้อย่างไร? ด้วยอาการอย่างไร? ด้วยวิธีอย่างไร? ท่านก็ดูแนวของปฏิจจสมุปบาท นี้จะเห็นว่าเรามีค้นหาขึ้นมาได้อย่างไร นี่ก็เพราะมีวิญญาน นามรูป ผัสสะ อายตนะ เวทนา จนกระทั่งเกิดค้นหา. นี่จึงเป็นคำอธิบายของอริยสัจจ์ในตอนนั้น เมื่อเราเข้าใจว่าค้นหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์แล้วเราก็จะเข้าใจว่า หลักของปฏิจจสมุปบาทนั้นมันเกิดขึ้นได้อย่างไร ความทุกข์มันเกิดขึ้นได้อย่างไร และคู่หลังที่ว่าดับสนิทไม่เหลือแห่งทุกข์เป็นพระนิพพานนั้น มันมีได้เพราะความดับเสียซึ่งค้นหา โดยอาศัยวิธีปฏิบัติตามมรรคมันก็คือ คับ คับค้นหาตามแบบของปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง.

ที่นี้จะพิจารณากันถึงข้อที่จะควบคุมตัณหา หรือว่าทำลายตัณหาให้สิ้นเชิงไป. ท่านทั้งหลายจะต้องเข้าใจว่าคำว่า “ควบคุม” กับคำว่า “ทำลาย” นั้นต่างกันมาก. ธรรมชาติหนึ่งสำหรับควบคุมกิเลสตัณหา แต่ไม่สามารถทำลายให้หมดสิ้นเชิงไปได้ มันได้แก่ควบคุมไว้ อย่าให้มันเอะอะขึ้นมาเท่านั้น. ส่วนทำลายนั้นหมายถึงขุทรากร ขุคน่า ทำลายหมดเลย ไม่มีทางจะเกิดได้. ที่นี้จะควบคุมตัณหาได้อย่างไร หรือจะทำลายตัณหาได้อย่างไร นี่เป็นวิธีปฏิบัติซึ่งจะต้องใช้เป็นประจำวัน เพราะได้กล่าวมาแล้วว่า ถ้าเรามีอายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ หรืออายตนะภายนอกอยู่คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อะไรต่างๆ นี้ ถ้ามันมากระทบกัน, มันก็เรียกว่ามีผัสสะ. ถ้าหากว่าเราให้เพียงแต่มันกระทบกัน, เช่น:—

ตาเห็นรูป แล้วควบคุมให้หยุดไว้เพียงแค่นั้น อย่าให้เกิดเป็นว่าสวยหรือไม่สวย น่ารักหรือไม่น่ารัก เกิดพอใจหรือเกลียดชังขึ้นมาอย่างนี้ อย่าให้มันเกิดขึ้นมาอย่างนี้ได้ อย่างนี้ก็เรียกว่าเราหยุดมันไว้ได้เพียงแค่นั้น แคผัสสะ เราหยุดเรื่องที่เกิดขึ้นคือตา เห็นรูป นี่คือเรื่องที่เกิดขึ้น แล้วหยุดมันเสียได้—แคผัสสะ คือสักว่าเห็นเท่านั้น คือเห็นสักว่าเห็นเท่านั้นอย่าให้เกิดความรู้สึกสวยงามน่ารัก หรือว่าไม่สวยแล้วเกลียดชังอย่างนี้เป็นต้น; นี่ก็เป็นการควบคุมหรือป้องกันตัณหาไม่ให้เกิดขึ้น.

ที่นี้ทางหูได้ยินเสียง ทางจมูกได้กลิ่น หรือทางลิ้นได้รสก็เหมือนกัน เหมือนกันอย่างเดียวกันหมด; ถ้าเพียงว่าหูได้ยินเสียงแล้วก็หยุดไว้อย่าให้เป็นว่าเพราะ แล้วก็เกิดรักเกิดติดพันขึ้นมา หรือว่าเกลียดแล้วก็โมโหขึ้นมาอย่างนี้.

กลิ่นก็เหมือนกันหอมก็ติดใจ เหม็นก็ถืออึดถือครั่นคร้างเคืองขึ้นมา.

ลิ้นก็เหมือนกัน

แล้วที่เป็นปัญหาอย่างยิ่งที่เราละกันได้ยากก็คือว่าเวลาสัมผัสทางผิวหนัง และโดยเฉพาะคือสัมผัสระหว่างเพศตรงกันข้าม.

คณหา; ผัสสะให้เป็นเพียงผัสสะหยุดไปก็ยิ่งวิเศษ (ถ้าทำไม่ได้ผลเป็นเวทนาแล้วก็ควบคุมอีกครั้งหนึ่ง ให้หยุดอยู่เพียงแค่วทนา อยให้เป็นคณหา ก็ไม่มีทุกข์ ถ้าเป็นคณหาแล้วไม่ต้องสงสัยทีนี้จะต้องทุกข์แน่ ๆ ก็จะต้องมีอุปาทานมีภพมีชาติแล้วเป็นทุกข์แน่ ๆ .

คณหา คือความอยากสามอย่าง ช่วยวินิจฉัยดูให้ดีๆ มันมีละเอียดซอกแซกเกิดได้อย่างที่เราแทบจะไม่รู้จักมันเลยว่าคณหา; แล้วอีกอย่างหนึ่งเวทนามันก็อย่างที่กล่าวแล้วว่ามีทั้งที่เป็นสุขและเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ ทั้งสามอย่างนั้นมันให้เกิดคณหาทั้งนั้น ให้เกิดความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งนั้น ถ้าเป็นสุขเวทนาเอรีค่อ้วยหอมหวาน นิ่มนวล โฟเราะะมันก็อยากได้; ถ้าตรงกันข้ามมันก็อยากที่จะทำลายเสีย, อยากจะไปเสียให้พ้นหรือว่าอยากที่จะอย่างใดอย่างหนึ่ง ชนิดที่เราก็ต้องเป็นทุกข์; เหมือนอย่างว่าเราเหมือนทนไม่ได้ เหมือนกับเราพบความนิวแซนซ์ต่างๆ ทนไม่ได้หรืออะไรทำนองนี้ หรืออย่างอื่น ๆ ที่ยิ่งไปกว่านั้น เช่นว่าเราเผชิญเข้ากับสิ่งที่เราเกลียดเรากลัวอันตรายถึงกับจะทำให้เราตาย แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า จะไม่ให้เราไม่จัดการอย่างใดอย่างหนึ่งลงไปตามที่ควร นี้ขอให้จำให้มันคงอย่างนี้ นี้ก็หมายความว่าเมื่อเวทนามัน ๆ เกิดขึ้นแล้ว เรายังมีทางที่จะจัดการวิธีใดวิธีหนึ่งตามที่ควรหรือเท่าที่ควร แต่มันต้องทำจนถึงกับว่า เราอย่าไปเกิดคณหาอย่างใดอย่างหนึ่งในมันเท่านั้นเอง. ถ้าเราจะจัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นถ้าเราจะลุกหนีไป เราก็จำเป็นจะต้องไม่เกิดคณหา ชนิดที่อยากจะตีมันให้ตาย หรือว่าอยากจะไปให้พ้น ด้วยความเร่าร้อนในใจหรืออะไรทำนองนี้ หรือว่ามันเป็นสิ่งที่น่าดู น่ารัก น่ามีไว้ เราก็ดูหรือมีอะไรไว้โดยไม่ต้องมีคณหา เรายังมีของสวยงามประดับบ้านโดยไม่ต้องมีคณหาที่ยังทำได้ แล้วก็ไม่มีทุกข์, แต่ถ้าเราไปหลงรัก ถึงขนาดมีคณหาอย่างนี้แล้ว มันจะเป็นทุกข์ทั้งนั้น สวยมาก สวยน้อย หรืออะไรก็ตามมันจะเป็นทุกข์ทั้งนั้น หรือไม่

สวยก็เป็นทุกข์ด้วยทัศนหาอีกอย่างหนึ่งอย่างนี้เป็นต้น นี่เป็นอุบายที่พระพุทธเจ้าท่านสอนไว้ สำหรับให้เราเอาชนะความทุกข์.

คำว่า “อุบาย” ในที่นี้ไม่ใช่เรื่องหลอกลวง นี่ขอบอกกล่าวไว้ด้วยว่า คำบัญญัติในพระพุทธศาสนาเรานั้น คำว่าอุบาย ไม่ได้หมายถึงอุบายที่ใช้หลอกลวงกัน; ถ้าว่าหลอกลวงก็ต้องหลอกลวงกิเลส ไม่ใช่หลอกลวงมนุษย์ด้วยกัน. อุบายที่สามารถหลอกลวงกิเลสให้กิเลสตายไปเองนั้น นี่เรียกว่าอุบายในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่หลอกลวงเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน. ท่านเรียกว่าอุบายทั่วไป อุบายที่เราจะบ้องกันไม่ให้ทัศนหาเกิดขึ้นอย่างวิธีนี้ก็เรียกว่าอุบาย แล้วอุบายที่จะทำให้เรามีอะไรได้ ใช้อะไรได้ กินอะไรได้ ทำทุกสิ่งทุกอย่างที่ควรทำได้โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ นี่เรียกว่าเป็นอุบายที่เราจะมีอะไร จะทำอะไร จะพูดอะไร จะคิดอะไร จะเรียนอะไรทุกอย่างโดยไม่ต้องเป็นทุกข์.

นี่เป็นความมุ่งหมายของความรู้เรื่อง ปฏิจัสสมุปบาท ในชีวิตประจำวันของคนทุกคน; ฉะนั้นจึงควรจะต้องเห็นให้ชัด เข้าใจให้ได้ และเอาไปใช้เป็นประโยชน์ให้ได้ในชีวิตประจำวัน. อย่างที่ท่านที่เป็นผู้พิพากษา ถ้าถูกจำเลยหรือทนายจำเลยยั่วอย่างนี้เราเรียกว่ามีผัสสะแล้ว ก็ว่าความยั่วของเขามันมีความหมาย มันเป็นที่ธรรมารมณ์ชนิดหนึ่ง แล้วมันก็ไปกระทบใจเรา มันก็มีผัสสะ; ที่เรียกว่ามนัสมีผัสสะนั้น นี่เป็นอย่างไร จะมีเวทนาเกิดขึ้นใหม่ มันอยู่ที่ว่าเราจะทำได้หรือไม่ ถ้าผัสสะเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วเราควบคุมมันไม่ได้ มันเกิดเวทนาขึ้น ถือว่าเราพ่ายแพ้ เราอ่อนแอ เราพ่ายแพ้ตรงที่จิตของเราโกรธขึ้นมา, การที่เราโกรธขึ้นมาคือความพ่ายแพ้ คือการที่เราอ่อนแอบังคับจิตไม่ได้ ฉะนั้นมันก็เป็นเวทนาขึ้นมาคือความโกรธ ซึ่งเป็นทุกข์ใจหรือเคืองคร้อน อย่างนี้เราเรียกว่าถูกกิเลสครอบงำ. ที่นี้เราก็จะพูด หรือจะทำ หรือจะสั่ง หรือบังคับก็ไปด้วยอำนาจความโกรธของเรา แล้วเรื่องเป็นอย่างไรขอให้ลอง

คิดดู. ถ้าเราควบคุมผัสสะที่เป็นมโนสัมผัสอย่างที่ว่านี้ไม่ได้; เราควบคุมเวทนาที่เกิดขึ้นเพราะคำพูดเสียก็ของเขาไม่ได้; นี่มันเป็นเวทนา แล้วก็เกิดทัศนหาชนิดที่อยากจะเล่นแกลังมันหรือจะล่าเอียงแกมันอย่างนี้เป็นต้น หรือถ้าไม่อย่างนั้นอย่างน้อยที่สุดเราก็ไม่สบายใจ เราสูญเสียปกติภาพของจิตใจ ไม่สามารถที่จะปฏิบัติหน้าที่ให้บริสุทธิ์ ผุดผ่องได้.

นี่จึงเห็นได้ว่ามันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวัน แม้ของท่านที่จะเป็นผู้พิพากษา.

ทีนี้ผู้ที่ทำงานอย่างอื่น อาชีพอย่างอื่น กิจการอย่างอื่นก็เหมือนกัน หรือแม้ที่สุดแต่ท่านจะนั่งเล่นนอนเล่น; ถ้าท่านไม่สามารถจะควบคุมสิ่งเหล่านี้ได้ละก็ มันจะไม่มีเวลาพักผ่อน มันจะเป็นเรื่องรบกวนใจไปหมด; เหลือบไปทางไหนก็จะได้สิ่งที่รบกวนใจมา, หูได้ยินอะไรก็จะเป็นเรื่องรบกวนใจมา, จมูกได้กลิ่นอะไรมา ก็จะเป็นเรื่องรบกวนใจมา, ความคิดนึกโน้มน้ำไปทางไหนก็จะเป็นเรื่องรบกวนใจมา, มันหาความสงบสุขไม่ได้. ที่กล่าวนี้ก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า เรื่อง ปฏิจสมุปปาต นี้คือเรื่องที่เกิดขึ้นแก่เราทุกคนเป็นประจำวัน แล้ววันหนึ่ง ๆ หลายเรื่องเรียกว่าหลายกรณี; กรณีหนึ่งหรือ Case หนึ่งนี้หมายความว่า เป็นทุกซ์ครั้งหนึ่ง; เช่นว่าตาได้กระทบรูปแล้วความคิดปั่นป่วนไปจนกระทั่งถึงได้เป็นทุกซ์อย่างนี้ จบเรื่องลงเรื่องหนึ่ง นี้เรียกว่าเรื่องหนึ่ง กรณีหนึ่ง หรือเคสหนึ่ง มีความทุกซ์เป็นผล. แต่ถ้าเราควบคุมไว้ได้ไม่ ให้ไปถึงนั้น ไม่ให้ไปถึงความทุกซ์ก็แปลว่ายังไม่มีเรื่อง, มันยังปกติอยู่ยังไม่มีทุกซ์ ยังว่างอยู่. เพราะฉะนั้นขอให้นักศึกษาที่อยากจะเข้าใจธรรมะทุกคน ขอให้สังเกตดูชีวิตประจำวันของเราว่าวันหนึ่ง ๆ มันมี ปฏิจสมุปปาต ทำนองนี้เกิดขึ้นก็เรื่อง: ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ แล้วก็อย่าล่าเอียง ถ้าเป็นเรื่องก็ดูให้เห็นเรื่องจริง ๆ แล้วจะพบว่าวันหนึ่งหลายเรื่อง เราคืนรจนกวัดแกว่งขึ้น ๆ ลง ๆ พู ๆ แพบ ๆ ก็เพราะสิ่งเหล่านี้—ทั้งนั้น คำที่เราไม่สามารถควบคุมกระแสแห่ง ปฏิจสมุปปาต.

ที่นี้เพื่อความเข้าใจที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีกหน่อย ขอให้ไปสนใจที่คำว่าชาติ; ชาติ—ติ, ชาตินี้ ที่ได้กล่าวแล้วว่าถ้าลงมีชาติแล้วต้องมีทุกข์ ชาติแล้วต้องมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ซึ่งเป็นทุกข์. ที่นี้คำว่าชาตินี้มันไม่ได้หมายถึงว่ากลออกจากท้องแม่ เกิดกลออกจากท้องแม่เรียกว่าชาติอย่างนั้น ชาติอย่างนั้นมันเป็นภาษาชาวบ้านภาษาทั่วไป ไม่ใช่ภาษารธรรมะเป็นภาษาชาวบ้านทั่วไป แต่ชาติที่เป็นภาษารธรรมะในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงกลออกจากท้องแม่; แต่หมายถึงความรู้สึกในใจที่รู้สึก ว่า ตัวฉัน ตัวเรา หรือตัวกู ที่หลั่งขนมาอย่างเต็มท่อนสุดปลายอย่างนี้ เรียกว่าชาติ คือความเกิดขึ้นของตัวกูหรือของเรา; แล้วแต่เราจะใช้ความหมายอย่างไรในกรณีไหน ทั้งนี้ก็โดยที่ถือหลักว่า จะเกิดมามีชีวิตอยู่หรือไม่มีชีวิตอยู่ที่ตาม ถ้าไม่มีความรู้สึกว่าตัวกูแล้วมันก็เหมือนกับไม่ได้เกิดมา. ฉะนั้นการที่เกิดขึ้นมาจากท้องแม่มาเป็นคนที่ไม่รู้ประสีประสาอะไร เป็นคนไม่มีความคิดนึก เป็นก้อนหินก้อนดินอะไร มันก็เหมือนกับไม่ได้เกิดมา ต่อเมื่อใดในนั้นมีใจ แล้วก็รู้สึกยึดถือเป็นตัวเราขึ้นมา มันจึงมีสิ่งที่เรียกว่าตัวเราขึ้นมา ตัวฉันขึ้นมา ทั้งๆ ที่ความรู้สึกว่าตัวฉันมันเป็นของหลอก เป็นของมายาไม่ใช่ของจริง; เป็นเพียงความนึกความนึกความปรุงแต่งทั้งนั้น แต่มันทำให้มีความหมายเป็นเรื่องเป็นราว ที่จะฆ่ากันตาย หรือที่ว่าจะรักกันตาย หรือว่ารักกันอย่างยิ่งอะไรก็สุดแท้; มันอยู่ตรงที่มีความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเรา ซึ่งเขาเรียกว่า Egoism หรือ Self นี้ที่เรียกกันทั่วไปว่าอย่างนี้. ถ้าความรู้สึกที่ว่า Self หรือว่า Egoism นี้ไม่มีแล้ว มันก็เหมือนกับไม่มีตัวใครเลย ไม่มีความหมายอะไรเลย มีแต่เปลือก ร่างกายกับใจล้วนๆ. ร่างกายกับใจล้วนๆ นั้นเรียกว่าเปลือกได้; ต่อเมื่อมีความรู้สึกว่าเป็น Egoism อยู่ในใจด้วย ร่างกายกับจิตใจจึงจะเป็นคนที่สมบูรณ์ขึ้นมาได้ ฉะนั้นถ้าเมื่อใด Egoism นี้ระงับอยู่ เราก็คือว่าเรายังไม่มีชาติหรือความเกิดขึ้นนี้ เราจึงนั่งสบาย เยือกเย็นอยู่ในใจ. พอมีอะไรมาจี้ มากระตุ้นให้เกิด Egoism ขึ้นในใจเมื่อนั้นแหละ ทั้งกายทั้งใจจะสมบูรณ์เป็นตัวกูขึ้นมาเลย แล้วจะต้องร้อนๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง; เช่นรักก็ร้อน เกลียดก็ร้อน กลัวก็ร้อน ชอบใจก็ร้อนอย่างชอบใจ ไม่ชอบใจก็ร้อนอย่างไม่ชอบใจ.

ขอให้ฟังดูให้ดี ๆ ว่า แม้ที่กล่าวถึงหัวเราะอยู่นั้น มันก็ต้องมีความทุกข์อย่างคนหัวเราะ คนร้องไห้ก็มีความทุกข์อย่างคนร้องไห้ คนที่เต็มปรี้อยู่ด้วยความรัก ที่รัก ของรัก ของพอใจ ก็ร้อนอย่างคนที่เต็มปรี้อยู่ด้วยของรักของพอใจนี้ นี่ต้องไปกึกกู่; นี่เรียกว่า Egoism หรือตัวกูของกู ตัวกูหรือของกูนี้ หรือตัวฉันหรือตัวข้าพเจ้าหรืออะไรก็ตาม มันถึงขีดสูงสุดของมันแล้ว อาการอย่างนั้นมันปรากฏเกิดขึ้นเต็มรูป นี่เรียกว่าชาติ ชาติ ในที่นี้คือความเกิดที่แท้จริง เป็นไวยาหารพุดทางธรรมะหรือทางศาสนา. เพราะฉะนั้นเราไม่ต้องการให้ชาติอย่างนี้เกิด คือไม่ให้ เป็นทุกข์ อย่าให้ชาติอย่างนี้เกิด ส่วนชาติที่เป็นการกลอดจากท้องแม่นั้นไม่มีความสำคัญอะไรที่จะทำให้เราเป็นทุกข์. แม้จะทุกข์ก็ทุกข์ทางกายแล้วมันไม่มีความหมายอะไรมากมาย; แต่ความทุกข์ที่เราร้อนที่เผาผลาญที่เป็นอันตราย ที่ต้องมีพระพุทธเจ้าช่วยแก้มันเรื่องความทุกข์ที่เกิดมาจากตัวกูหรือของกู; มันเป็นคำหยาบ แต่อาตมาก็ไม่ทราบว่าจะพูดว่าอย่างไรเลยพูดตรงๆ ว่าตัวกูหรือของกู นี้เป็นคำที่ใช้ในบาลีว่า อตฺตา อตฺตนิยา, ยึดมั่นว่าเรา ยึดมั่นปรุงแต่งขึ้นมาว่า:—ฉันนี่, อย่างฉันลูกผู้ชาย ไม่ยอม ยินยอมที่จะสู้จนตาย หรืออะไรอย่างนี้. นี่คืออาการของตัวกูหรือเกิดขึ้น ที่เรากันทุรังทำอะไรไป ทั้งผิด ๆ ก็เพราะว่าตัวกูมันจกแรงเกินไป แม้ว่าเราทำถูกแต่เราก็ไม่ยอมผ่อนผัน สันยาวอะไรอย่างนี้ มันก็เพราะตัวกูมันจกเกินไป ไม่ใช่ที่เราทำถูกแล้วเราจะกันทุรังเอากับคนอื่นได้. มันก็ยังมีการต้องลดตัวกูลงมาเป็นการผ่อนผันสันยาว หรือให้เหมาะสมแก่รูปเรื่อง หรือดำดีที่สุดแล้วอย่ามีตัวกู.

ขอให้จำไว้ว่าความรู้สึกที่พลุ่งขึ้นมาเป็นตัวกูหรือของกูนี้มีขึ้นมาเมื่อไรแล้วนั้นมันเป็นอันว่ามีความทุกข์ครบทุกประการ จะมีความเผาร้อนในใจแก่บุคคลนั้น นี้ข้อหนึ่งแล้ว. เขาจะมีความมืด, ความมืดที่จะทำให้เขาทำอะไรผิดหมด พุดผิด กิดผิด ทำผิดอะไรหมด ขอให้ท่านลองนึกดูเถอะมันจะสักเท่าไร. ความมืดของตัวกูที่พลุ่งขึ้นมา มันไม่ใช่แสงสว่าง ต่อเมื่อตัวกูหายไ้หมดไป มีความว่างจากตัวกูนั้นแหละ

จึงจะเป็นแสงสว่าง; จิตใจจึงจะมีแสงสว่าง คือมีสติปัญญา มีสัมมาทิฐิ อย่างนั้นมันไม่ร้อน มันเย็นสบายแล้วมันสว่าง ก็มันจะไม่มีอะไรทำผิด มันจะพูดถูกทำถูก คิดถูกอะไรถูกไปหมด นี่เพราะไม่มีตัวกูไพล่ขึ้นมา. กังหันตัวกูนั้นจึงเป็นเพียงนามธรรมชนิดหนึ่ง แล้วก็เป็นมาฆาตที่สุด รุกขยาทที่สุด หลอกหลวงที่สุด ควบคุมยากที่สุด เบาทวีตที่สุด ไวต่อความเกิดความรู้สึกที่สุด. นี่เป็นเรื่องยากของการปฏิบัติธรรมอยู่ที่ตรงนี้ ถ้าว่าตัวกูมันเป็นเหมือนก้อนหิน ท่อนไม้ อย่างนั้นมันก็ง่าย ทบให้แตกหรือเผาไฟเสียก็ได้ แต่เราก็คว่าไม่พบไม่รู้ว่าตัวกูอยู่ที่ตรงไหน. แม้ว่าเราจะทบที่ร่างกายนี้ว่าตัวกูนั้นมันก็ไม่ถูกตัวกู มันเจ็บเนื้อเปลา่ๆ หรือแม้ว่าจะซีไปทีไรมันก็ยังไม่ใช่ตัวกู ใจนี้มันเป็นความรู้สึกอะไรอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งอยู่ในใจอีกทีนั่นคือตัวกู เราเรียกว่าอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น. อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นนั้นเป็นไปจนถึงที่สุดแล้วก็จะเกิด ความพร้อมขนมาที่จะเกิด พร้อมที่จะเกิด นี้เรียกว่าภพ พอภพแล้วก็ต้องชาติ ต่อมาเกิดเป็นตัวกูไพล่หัวออกมาเลย, ยิ่งกว่าไพล่ออกมาจากท้องแม่ แต่ว่าไพล่ออกมาจากจิตใจของมนุษย์เรา ออกมาเป็นตัวร้ายกาจที่สุดที่จะทำความทุกข์อย่างแนบเนียนที่สุด มาในหน้าตาของมิตร; แต่ว่าในความหมายของศัตรู. อย่างนี้เหมือนกับเขาชอบเปรียบคำว่า ชาติานอย่างนี้ ชาติานหรือพญามารที่จะมาล่อลวงสัตว์ มันต้องมาในรูปของสิ่งที่น่ารักที่สุด สวยงามที่สุด นิ่มนวลที่สุด สุภาพที่สุด อย่างนี้ ตัวกูนั้นก็เหมือนกันมันมาในรูปที่ไม่ให้เราเกลียดชังมันได้เลย มันมาหลอกให้เราหลงไป แล้วทำไปตามความต้องการของตัวกู ฉะนั้นเราจึงเป็นทุกข์ ตัวกูที่ปรากฏออกมาเราก็เรียกว่าชาติในที่นี้.

ที่นี้การประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนาเพื่อทำชาติให้สิ้นไป. นี้ขอให้จำไว้ด้วยว่าเป็นประโยคที่มีอยู่ในพระบาลี หรือพุทธภาษิตเกี่ยวกับการประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อทำชาติให้สิ้นไป เพื่อทำที่สุดของชาติ หรือว่าถ้าเป็นพระอรหันต์เขาก็พูดว่า ชาติสิ้นแล้ว. ถ้าใครคนใดคนหนึ่งชาติสิ้นแล้ว คนนั้นเป็นพระอรหันต์

ได้ แต่ไม่ได้หมายความว่าท่านตาย ท่านยังอยู่ยังเดินได้ยังเป็นเป็นอยู่นี้ เราเรียกว่า
 ชาติสิ้นแล้ว หมายความว่าความรู้สึกที่เรียกว่าชาติชนิดที่กล่าวนี้จะไม่เกิดขึ้นแก่ท่านอีก
 ได้เลย แต่สำหรับพวกเราตามธรรมดาที่มันเกิดวันละหลาย ๆ ชาติ กลางวันก็เกิด กลาง
 คืนก็เกิด ถึงแม้เมื่อเกิดชาตินี้ กรรมนี้ ทำอะไรไว้ มันมีอิทธิพล พอที่จะไปปรุงแต่ง
 ชาติที่จะเกิดในชั่วโมงต่อมาด้วย คือว่าสิ่งที่ได้เข้ามากระทบใจเรา มีผลแก่จิตใจเรา
 แล้ว ใจนั้นไปคิดทำอะไรเข้าอีก มันก็มีอิทธิพลของสิ่งนั้นแหละ ตักไปด้วย ฉะนั้น
 จึงเรียกว่าได้รับผลกรรมระหว่างชาติ ชาติที่แล้วมา ชาติที่กำลังเกิดอยู่ และชาติที่
 กำลังจะเกิดต่อไป. สมมติว่าวันนี้เราเกิดกันสิบชาติ ก็มีเรื่องที่ทำให้เราต้องเป็นทุกข์
 สิบเรื่อง แล้วขอให้สังเกตดูให้ดี ๆ ว่า มันเนื่องกันชาติที่หนึ่ง จะมีผลอะไรบางอย่าง
 เหลืออยู่ ให้มีอิทธิพลอยู่ในชาติครั้งที่ ๒ เช่นว่า เคี้ยวเห็นสิ่งนี้ได้รับความสุขความ
 ทุกข์เสร็จไปแล้ว แล้วเหลือบไปเห็นสิ่งอื่นนี้ หรือไปได้ยินสิ่งอื่นนี้ มันจะมีอะไร
 เหลืออยู่จากที่นี่ ที่ทำให้จิตของเราไม่อยู่ในสภาพที่ปกติ หรือมีสติปัญญา คงแก่เนื้อ
 แก่ตัว หรือว่าอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งไปเจืออยู่ด้วยเสมอไป. นี้เป็นที่ให้สังเกตเห็น
 แล้วจะได้ควบคุม อย่าให้ต้องทำผิด ชนิดที่ว่าผล หรือปฏิภิกิริยาที่เหลืออยู่จากชาตินี้
 ไปทำให้เกิดทุกข์มากขึ้นอีกในชาติต่อไป. ถ้าเราประสงค์จะให้มันดีแล้วก็ทำเรื่องนี้ให้
 เป็นเรื่องดีไว้ แล้วเรื่องถัดมาคือการเกิดขึ้นครั้งที่ ๒ ในวันนี้มันก็จะดีขึ้น แล้วถัดไป
 ก็จะต้องดีขึ้นไปอีก มันเป็นแต่เกิดดี ๆ ๆ. แต่ไม่ได้หมายความว่ามันหมดทุกข์สิ้นเชิง
 ถ้าชาติแล้วต้องเป็นทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ แต่มันยังดีกว่าเกิดชั่ว. ดังนั้นเราจึง
 มีสอนในชั้นศีลธรรมว่าให้ละชั่ว แล้วก็ทำดี แล้วมีสอนในชั้นสังฆธรรมว่าไม่เอามั่น
 ทั้งสองอย่าง คือไม่เกิดเลย. การที่สอนว่า อย่าเกิดชั่วให้เกิดดีไว้ก่อนนี้ เป็น
 เรื่องศีลธรรมทั่วไป; เพื่อความสงบสุขของสังคม แต่ถ้าเรื่องเป็นพระอรหันต์สูง
 สุด เป็นพระอริยเจ้า เป็นพระอรหันต์ละก็ ไม่เอาความเกิดแต่อย่างใดหมด คือ
 ไม่เอาทั้งชั่วทั้งดี นี้เรียกว่าไม่เกิดเลย. แต่ถ้าจะเกิดก็ขอให้เกิดดี ๆ ไว้ แต่ถ้า
 จะให้พ้นทุกข์เด็ดขาดแล้วอย่าเกิดเลย.

ที่วิธีปฏิบัติขันธ์ห้าเกิดเลข นั้นแหละเราลองคิดดูเถอะว่า มันไม่ใช่
 เหมาะแก่พระอรหันต์ มันเหมาะแก่คนทุกคนด้วยเหมือนกัน. เพราะเหตุไร? เพราะ
 เหตุว่าหัวเราะก็ทนไม่ไหว ร้องไห้ก็ทนไม่ไหว หมายความว่าให้กินอร่อยอยู่เรื่อย
 มันก็ทนไม่ไหว, ให้กินไม่อร่อยอยู่เรื่อยมันก็ทนไม่ไหว, สุขเวทนาชนิดไหนบ้างที่เขา
 เอามาอัดให้เรา แล้วอยู่กันอย่างนั้นตลอดทุกชั่วโมงทั้งวันทั้งเดือน ทั้งปี อย่างนี้มัน
 ทนไหวที่ไหน มันสู้ไม่ไหวทั้งนั้น ก็แปลว่ามันล้วนแต่หลอกลวงเพราะมันเปลี่ยนแปลง
 แปลง แต่เราไปยึดถือมันเข้า หัวใจของเรานี้จะร้อนเป็นไฟเสมอ; ฉะนั้นจึงพูดได้ว่า
 คนดีก็มีความทุกข์ไปตามแบบของคนดี, คนชั่วก็มีความทุกข์ไปตามแบบของคนชั่ว,
 คนมั่งมีก็ทุกข์ไปตามแบบคนมั่งมี, คนยากจนก็ทุกข์ไปตามแบบคนยากจน, ผู้แพ้อะไร
 ทุกข์ไปตามประสาผู้แพ้, แต่ผู้ชนะๆ เกิดขาดเลย; ในขณะนั้นก็ยังจะต้องทุกข์ไปตาม
 ประสาผู้ชนะ. ข้อนี้จะต้องไปคิดอย่างยิ่งอีกชั้นหนึ่ง ผู้ชนะจะมีความทุกข์อย่างไรบ้าง;
 ผู้เอาเปรียบเขาก็จะทุกข์ตามแบบผู้เอาเปรียบเขา, ผู้ถูกเขาเอาเปรียบก็จะทุกข์ตามแบบ
 ของผู้ถูกเขาเอาเปรียบ, นี่ถ้าเราได้เกิดเป็นอะไรเข้าอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วจะต้องมี
 ความทุกข์ตามแบบนั้น ก็นั้นเราอย่าเกิดมาเป็นอะไรเสียดีกว่า คือมีจิตใจที่ไม่ยึดถือ
 ว่าเป็นอะไรเสียเลย นั้นแหละเรียกว่า ไม่เกิด แล้วจะไม่ทุกข์.

เดี๋ยวนี้เรายังหวังสิ่งเอร็ดอร่อย สนุกสนาน เพลิดเพลินทางเนื้อทางหนัง
 ทางตา ทางหู อย่างนี้ เรียกว่าเรายังไม่อาจจะเป็นผู้ที่ไม่เกิดได้. เรายังจะต้องเกิด
 เพราะว่าความหวังอันนี้มีอำนาจเป็นกัณฑ์หาชนิดหนึ่ง ทำให้มีอุปาทาน มีภพ มีชาติ
 แล้วต้องการจะเกิดเป็นอย่างนั้น ก็ระวังให้เกิดอย่างดี ๆ ไว้ก่อน แต่พร้อมกันนั้นก็
 ให้ศึกษาไปเรื่อย ๆ ว่าเกิดนี้เกิดอย่างไรก็ตาม ในที่สุดมันก็ยังทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง
 อยู่เสมอ. นี่เป็นความไม่ประมาท.

ขอพูดกันตรง ๆ อย่างพวกเราตนเองในที่นี้ว่า ถ้าเราประสบความสำเร็จใน
 การงานในหน้าที่ ได้เงินมากได้ชื่อเสียงมากได้เกียรติยศสูงสุดอะไรต่าง ๆ นี้; ฯลฯ แล้ว

ได้อะไรที่นี้ ในที่สุดก็ใช้สิ่งเหล่านั้น แสวงหาสุขเวทนา สุขเวทนาอย่างว่านี้ ไม่พันที่จะทำความเร้าร้อนอย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่เรา. นี่ขอให้จำไว้ เพื่อจะไปรู้ความจริงเอาในวันหน้า. เมื่อไปประกอบภารงานในหน้าที่การงาน ประสบความสำเร็จในการงาน มีทรัพย์สินมีชื่อเสียงมีอะไรต่าง ๆ แล้วจะไปรู้ในวันนั้นว่า ถ้าเรายังปล่อยมันไปอย่างนี้ คือเป็นทาสของกิเลสตัณหาอย่างนี้ มีตัวกูเกิดมาเป็นตัวกูอย่างที่ว่านี้ เรียกว่าชาตินี้ แล้วจะต้องเป็นทุกข์เหมือนกัน. เราจะต้องมีอุปาย, มีวิธีที่ฉลาดที่ควบคุมมันให้ได้ อย่าให้มันโผล่รู้สึกตัว ตัวกู ขึ้นมาเลยจะมีอะไรก็มีไปเถอะ จะมีเงิน มีทรัพย์สินมีชื่อเสียงมีอะไรก็ตามเถอะ อย่ามีตัวกูที่ออกรับ มันไม่ร้อน เงินทองชื่อเสียงของเราจะไม่ร้อน เรามีไว้เหมือนกับเป็นทาสเรา คืออยู่ใต้ฝ่าเท้าเรา เพราะว่าในใจนี้มีแต่สติปัญญา ไม่มีตัวกู; พอสติปัญญาหายไป เกิดความรู้สึกอย่างโง่งเง่า เป็นตัวกูเป็นของกู ขึ้นมาในใจแล้ว อะไรทั้งหมดมาอยู่บนศีรษะคือเราเป็นทาสมัน. อย่างนี้มันร้อนอย่างทาส เป็นทุกข์อย่างทาส นี่แปลว่าถ้าเราไม่มีธรรมะ เราควบคุมตัวกูไม่ได้แล้ว อะไร ๆ จะเป็นทุกข์หมด ที่เรามีแม้แต่อะไรสักชนิดก็จะเป็นทุกข์หมด, ไม่ต้องพูดถึงมาก ๆ, ยิ่งเป็นทุกข์มาก.

ที่นี้ ถ้าเรามีธรรมะชนิดที่ควบคุมตัวกูหรือชาตินี้ได้แล้ว อะไร ๆ จะไม่เป็นทุกข์เลย. จะมีอะไรสักเท่าไรมากน้อยเท่าไรจะไม่เป็นทุกข์เลย; ล้วนแต่อำนวยความสะดวก สะดวกสบายอะไรอย่างนั้น ไม่เป็นทุกข์เลย. จิตใจจะมีความสะอาด สว่าง สงบ เยือกเย็นอยู่ได้ อย่างนี้มันดีไหม? ลองคิดดู แล้วอย่างนี้ อากาโรอย่างนี้มันสำเร็จขึ้นมาได้ เพราะเรารู้จักควบคุมกระแส แห่งปัจจุสมุปปาท โดยนัยอย่างที่ว่านี้. ควบคุมไม่ให้ตัวกูเกิดขึ้น ก่อหวนเกิดขึ้นหลังจากเวทนานั้นแหละ หลังจากเวทนาแล้วอย่าให้มันก่อหวนเป็นต้นหาขึ้น เป็นต้นหาแล้ว มันจะก่อหวนเป็นอุปาทาน เป็นภพ เป็นชาติ เป็นตัวกูเต็มที แล้วก็ต้องทุกข์แน่ ๆ. นี่ที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า “อนัตตา ๆ” อย่างนี้ไม่ใช่ของนำหัวเราะเยาะหรือ

กริกระอะไร; ท่านบอกว่ามันเป็นแต่กระแส แห่งปฏิจสมุปบาท มันเป็นแต่กร
 อาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้น เราจะไปชี้อะไรที่ไหนก็ชี้ได้มี
 แต่กระแสแห่งความไหลเวียนนั้น แม้แต่ตัวสุเวทนาเองก็เป็นแต่กระแสแห่งความ
 ไหลเวียน ที่สืบต่อมาจากผัสสะ จากอายตนะ จากนามรูป จากวิญญาณ

ฉะนั้น ถ้าท่านศึกษาในแง่สัมพัทธทฤษฎีนี้ ท่านจะพบว่าคน ๆ หนึ่งก็ไม่
 มีอะไร นอกจากกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงของเซลล์ต่าง ๆ ของธาตุต่าง ๆ มัน
 เหมาะรูปและอยู่เป็นปรากฏการณ์ และเป็นคน ๆ หนึ่ง เช่น นาย ก. นาย ข. นาย
 ก. นาย ง. เป็นหญิงเป็นชาย ขึ้นร่นชวนชวยอย่างนั้นอย่างนี้ ถ้าด้วยสาธคา
 ของนักธรรมะแล้วไม่มีคนเลข มีแต่กระแสแห่งความไหลเวียนหรืออาการที่เรียก
 ว่า ปฏิจสมุปบาท นทงน. ทางฝ่ายร่างกายแท้ ๆ มันก็มีของมันกระแสหนึ่ง,
 ทางฝ่ายจิตก็มีของมันกระแสหนึ่ง, รวมกันมันก็มีของมันนอกกระแสหนึ่ง. ดังนั้นจึง
 ไม่มีอะไรนอกจากความไหลเวียน เพราะสิ่งนั้นอาศัยสิ่งนั้นแล้วเกิดขึ้น สิ่งนั้นอาศัยสิ่ง
 นั้นแล้วเกิดขึ้น สิ่งนั้นอาศัยสิ่งนั้นแล้วเกิดขึ้น เรื่อยกันไปอย่างนั้น. นคือความหมาย
 ของคำว่าอนัตตา ไม่มีตัวเราที่แท้จริงตรงไหน มีแต่ตัวเราที่หลอกลวง.

ที่เรากล่าวว่าตัวกูหรือของกูในทนต์เบนมาสา เป็นความเข้าใจผิด เป็น
 กิเลสมีคมนตรี เข้าใจผิดสำคัญว่ามีตัวกู. พร้อมกันนั้นเราก็เข้าใจคำว่าอนัตตาซึ่ง
 เป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา โดยอาการที่เห็นว่า ทุกอย่างไม่มีอะไรเลยนอก
 จากกระแสแห่ง ปฏิจสมุปบาท เท่านั้น. แล้วที่มีบัญญัติอย่างนี้ก็คือตัวกูที่เป็นทุกข์
 ตัวกูที่เป็นมายาที่สุด มาหาซึ่งกว่าภูตศิบคำจเสียดอก ทำความเจ็บปวดให้ซึ่งกว่า
 ภูตศิบคำจเสียดอก ตัวกูชนิดนี้ เพราะฉะนั้น เราจะเป็นมนุษย์อยู่ด้วยความสะดวก
 สุกต้องควบคุมสิ่งนี้ให้ได้ เราจึงจะเป็นผู้ที่ปกติอยู่อย่างปกติสุข แล้วก็ทำให้ความ
 เป็นอยู่ มีอยู่ นี้เป็นประโยชน์มากที่สุดได้ ถ้ามีฉะนั้นแล้วส่วนตัวก็จะเป็นทุกข์ที่

สุด แล้วจะไม่เป็นประโยชน์อะไรแก่ใครเลย เพราะเรามีความมีคมนเสียแล้ว ทำอะไรไปก็ด้วยความมีคมนเสียทั้งนั้น ฉะนั้นจึงเห็นว่า การที่เรามีความรู้เรื่องนั้นก็เพื่อประโยชน์ว่า ให้เราได้รับประโยชน์หรือสิ่งที่ดีที่สุดที่เราควรจะได้ ให้ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ แล้วก็ความเป็นอยู่มีชีวิตอยู่นั้นมันก็มีประโยชน์แก่กันและกันมากที่สุด. แต่แล้วคอยสังเกตดูว่าอาตมาก็ต้องใช้คำว่า “ตัวเรา” นี้; ตัวเรานั้นมันก็เป็นเพียงคำพูดเท่านั้น ที่อาตมาว่าตัวเรา ๆ ๆ นั้น มันก็คือกระแสดัง ปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น ฉะนั้นเราก็จัดให้กระแสดังปฏิจจสมุปบาท ที่จะสมมติเรียกว่าตัวเราหรือของเรา ให้มันเป็นกระแสดังไปในทางไม่ทุกข์หรือทุกข์น้อย ที่จะไม่ให้เป็นกระแสดังปฏิจจสมุปบาทในวันหนึ่ง ๆ นั้นมันก็เป็นไปไม่ได้ ยากที่จะเป็นไปได้ แต่ว่าเราก็จัดมันให้เป็นไปในทางที่ทุกข์น้อยหรือไม่ทุกข์; ให้มันดับ เป็นไปเพื่อดับทุกข์หรือดับตัวตน ฉะนั้นเราก็จะเป็นมนุษย์ที่เยือกเย็น เป็นสุขส่วนตัวและเราจะทำหน้าที่ตุลาการหรือหน้าที่ที่ประเสริฐ ๆ อย่างหน้าที่ตุลาการนี้ได้โดยสะดวก สบาย เยือกเย็น บริสุทธิ์ ผุดผ่องที่สุด.

ถ้าเราเอาขณะตัวเราที่เป็นภายในไม่ได้แล้ว ไม่มีทางที่เราจะทำร่างกายนอกหรือเอาขณะร่างกายนอกได้. ฉะนั้นธรรมะนี้จึงจำเป็นก่อน สำหรับเราที่จะมีชีวิตอยู่ในโลกนี้; หมายความว่าถึงจะไม่มีตัวเราก็ให้มีกลุ่มของสติปัญญา จัดกุม ควบคุม ร่างกายและจิตใจและความรู้สึกในจิตใจนี้ให้เป็นไปตามในลักษณะของ ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นไปเพื่อดับลงแห่งความทุกข์. ถ้ามันจะมีการไหลเวียนไปก็ให้มันเปลี่ยนแปลงในทางที่จะดับลงแห่งความทุกข์. อันนี้เองเป็นใจความสำคัญของคำกล่าวที่ว่าพระพุทธศาสนานี้ ไม่ใช่วัตถุนิยม. ถ้าเราต้องการกันแต่เพียงว่ามีเงินมาก ๆ, มีชื่อเสียงมาก ๆ, มีอำนาจวาสนาบารมีอะไรมา ๆ, พอแล้วอย่างนี้ มันก็เป็นวัตถุนิยมเพราะว่าสำเร็จได้ด้วยเรื่องทางวัตถุ. ส่วนจิตใจของเราเราร้อน. นี้เราจะต้องให้ส่วนที่จิตใจของเราสมบูรณ์ด้วย. คือเติมไปด้วยคุณธรรมที่ทำความเยือกเย็นด้วย และทรัพย์สินสมบัติก็มี

ชื่อเสียงก็มี อะไรก็มีด้วย รวมกันแล้วอย่างนี้ ไม่ใช่วัตถุนิยม มันมีธรรมะเต็มเปี่ยมอยู่; และมันยิ่งกว่านั้นอีกว่า ถ้าเรามีจิตใจอย่างนี้สามารถทำให้มีจิตใจอย่างนี้แล้ววัตถุจะมีหรือไม่มี ไม่มีปัญหาเลย; มีความสุขเยือกเย็นถึงที่สุดเหมือนพระพุทธเจ้าท่านไม่มีสมบัติอะไรเลยนอกจากจีวรชุดหนึ่งกับบาตรใบหนึ่ง นี่พระอรหันต์ทั้งหลายก็เหมือนกันหรือพวกที่ปฏิบัติตามท่านก็เหมือนกัน ไม่มีอะไรเลยนอกจากจีวรชุดหนึ่งกับบาตรใบหนึ่ง แต่แล้วมาเปรียบเทียบกันดูว่า หัวใจของท่านกับหัวใจของพวกเราที่มีอะไรเยอะเยอะเต็มบ้านเต็มช่องนี้เป็นอย่างไรบ้าง? ของใครร้อนอย่างไร ของใครเย็นอย่างไร ของใครสะอาด สว่าง สงบ. ของใครไม่สะอาด สว่าง สงบ แล้วก็เอาจิตใจมาวินิจฉัย อรรถกถาปัญหาหายาก ๆ อย่างนี้ใครจะทำได้ดีกว่าใคร อย่างนี้เป็นต้น แล้วใครจะลำเอียงใครจะไม่ลำเอียง ใครจะควบคุมสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปถูกต้องหรือผิดทางอย่างนี้เป็นต้น. นี่ประโยชน์คุณค่าของสิ่งที่เรียกว่าธรรมเนียมหรือมโนนิยม หรืออุดมคตินี้ มันมีอย่างนี้.

ถ้าเป็นเพียงวัตถุนิยมล้วน ๆ แล้ว มันก็เป็นเรื่องที่น่าเกลียดขี้ที่สุด และเป็นทุกข์ชนิดที่เราร้อนที่สุด แล้วยังจะทำโลกนี้ทั้งโลกให้เราร้อนด้วย ไม่ใช่เฉพาะแต่ตัวบุคคลผู้นั้น เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าบรรดาสิ่งที่ดีที่ที่สุดที่ประเสริฐที่สุด ที่สูงสุดที่มนุษย์เราควรจะได้ ให้ได้ในชาตินี้ ในชีวิตนี้ก่อนแต่ร่างกายแตกต้งนั้นมันคือสิ่งนี้; คือความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง จนสามารถควบคุมตัวกูหรือของกู คือชาติความเกิดแห่งตัวกูหรือของกูนี้ได้ แล้วกลุ่มนี้มีแต่ความเยือกเย็น สะอาด สว่าง สงบเย็น แล้วกลุ่มนี้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นหรือแก่โลกทั้งสันมาที่สุด. ความได้เป็นอย่างนี้เรียกว่าสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้แล้ว แล้วก็อาศัยอะไร ก็อาศัยการควบคุมกระแสแห่งปฏิจางสมุปปาทเป็นประจำวัน. การกระทำอย่างนี้ชั้ช้อยู่อย่างนี้ มันเปิดเผยทุกชั้นอย่างนี้ เขาเรียกว่ามันสบลักวิชาเป็น Scientific ไม่ใช่บอกให้เชื่อกันอย่างมงายด้วยศรัทธา อย่างนี้ไม่ใช่ มันชี้ให้เห็นชัด ๆ อยู่เลยว่าต้องเป็นอย่างนี้ ๆ ๆ. ใครที่

ฉลากมีสติปัญญาตามปกติจะเห็นได้ด้วยกันทุกคน ต้องยกเว้นคนโง่ คนบ้า คนสติไม่สมประกอบนั้นไม่อาจจะเห็นได้ แต่ถ้าที่ Intelligence ตามธรรมดาสามัญอย่างนี้แล้ว จะเห็นได้ว่า; เพราะมีนามรูปจึงมีอายตนะ มีอายตนะ มีผัสสะ มีเวทนา มีกัณหา มีอุปาทาน มีภพ แล้วมีเพิ่มขึ้นมาเป็น ตัวกู ของกู แล้วก็ทุกข์. และโดยเหตุที่เห็นได้อย่างนั้นมันจึงทำกันได้ทุกคน. และถ้าเป็นอยู่ด้วยอาการอย่างนี้คือควบคุมกระแสแห่ง ปฏิจสุมุปาบท ได้อย่างนี้แล้วจะมีผู้ที่ได้รับผลของพระพุทธศาสนา เพราะว่า การเป็นอยู่อย่างนี้คือการเป็นอยู่ที่ถูกต้องโดยชอบที่สุดแล้ว การเป็นอยู่ด้วยการควบคุมกระแสแห่ง ปฏิจสุมุปาบท มิให้เกิดทุกข์ขึ้นมาได้นี้ ก็เป็นอยู่โดยชอบ ชนิดที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า จะทำให้ โลกนี้ ไม่ว่างจากพระอรหันต์, หมายความว่า ยังมีคนที่ ไม่มีความทุกข์อยู่ในโลกนี้. นี้ทำให้โลกนี้ ไม่ว่างจากพระอรหันต์ แล้วท่านยังพิจารณาท่านยังเห็นว่ามันใช้ได้แก่คนทุกคน เพราะว่าคนทุกคนจะต้องมีตา มีหู มีจมูก แล้วก็ต้องพบรูปเสียงกลิ่นรส สัมผัส, ฉะนั้นทุกคนจะต้องพยายามควบคุมมัน ให้ดีที่สุดเท่าที่จะควบคุมได้ คือให้เป็นทุกข์น้อยที่สุด; โดยการที่ย่ำให้มันพลุ่งขึ้นมาเป็นตัวกูหรือของกูมากมายเกินไป หรือไม่ให้พลุ่งขึ้นมาเลยเป็นอย่างดี. และจะเห็นได้ว่า เรามีหลักประจำพระพุทธศาสนาอย่างนี้ ซึ่งไม่เหมือนกับลัทธิอื่น ซึ่งพูดเป็นอย่างอื่น อาศัยสิ่งบางสิ่งซึ่งเราเข้าใจไม่ได้ กระทั่งต้องขอร้องอันนวอนหรือบวงสรวงหรืออะไรทำนองนี้เป็นต้น นั้นไม่ใช่หลักของพระพุทธศาสนา. หลักของพระพุทธศาสนาต้องแจ่มกันได้อย่างนี้; แล้วจัดทำจัดเหมือนอย่างกับเราจักของได้เลย. อย่างนี้จึงจะเรียกว่าวิธีการพระพุทธศาสนา และเรียกว่าเรื่องปฏิจสุมุปาบทที่เกิดขึ้นเป็นวง ๆ ๆ ๆ รอบหนึ่ง ๆ ๆ ๆ กรณีหนึ่ง ๆ ๆ ๆ แก่เราทุกคนเป็นประจำวัน; วันหนึ่ง มากหรือน้อยแล้วแต่ว่าคนนั้นจะเป็นอย่างไร แต่เสมอเหมือนกันหมดตรงที่ว่าถ้ามันควบคุมไม่ได้, เป็นไปในทางที่เกิดกัณหา เวทนา ภพ ชาติ แล้วต้องเป็นทุกข์. ถ้าควบคุมได้แล้วก็ไม่เป็นทุกข์; เรื่องก็มีเท่านั้น.

ในที่สุดพระพุทธเจ้าก็ได้ประกาศยืนยันออกไปว่า “ตลอดเวลาที่ฉันยังไม่พบเรื่องนี้ ไม่เข้าใจเรื่องนี้ ไม่ปฏิบัติสำเร็จในเรื่องนี้ตลอดเวลานั้น ทถาคตก็ยังไม่ยืนยัน คือไม่ปฏิญาณว่าเป็นพระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่เพียงนั้น. เมื่อใครรู้เรื่องนี้, รู้เรื่องนี้หมายความว่ารู้จนปฏิบัติได้เสร็จ. เมื่อใครรู้เรื่องนี้ เมื่อนั้นจึงปฏิญาณว่าเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าโดยชอบ.” ต้นตอของเรื่องปฏิจาสมุปบาทเป็นอย่างนี้; พระพุทธเจ้าท่านประทานไว้ให้สำหรับสัตว์ทั้งหลายจะได้รับเอาไปปฏิบัติเพื่อกำจัดความทุกข์อย่างนี้ ให้ใช้ได้แก่ทุกคน แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลที่จะต้องกระทำหน้าที่ที่สูงสุดหรือที่ประเสริฐ ในฐานะเป็นปฐนียบุคคลของโลก เช่นตุลาการเป็นต้น จะต้องควบคุมตนดำรงตนไว้ในสภาพที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง แล้วก็ดำเนินสิ่งที่ป็นหน้าที่ให้เป็นไปอย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง. นี้อาตมาขอร้องให้สนใจศึกษาเรื่องปฏิจาสมุปบาท และนำไปใช้ ให้เป็นประโยชน์ ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ทุกท่านด้วย. ในฐานะที่เป็นการตัดต้นเหตุของความทุกข์ ด้วยความทุกข์อย่างนี้.

อาตมาขอยุติการบรรยายวันนี้เพราะหมดเวลาลงเพียงเท่านี้.

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๔/๒๕๐๔

เรื่อง “กรรม การเกิดใหม่ สังสารวัฏ”

ภิกขุ พุทธทาส อินฺทปญฺโญ

บรรยายอบรมผู้ช่วยผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๓๑ ธันวาคม ๒๕๐๓

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๔ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงเรื่อง กรรม, การเกิดใหม่ และสังสารวัฏ; เรื่องกรรม, เรื่องการเกิดใหม่, เรื่องสังสารวัฏ ๓ เรื่องนี้เนื่องกัน เพราะฉะนั้นจึงเป็นธรรมคาที่ที่จะต้องกล่าวร่วมกัน อธิบายคราวเดียวกัน.

ก่อนอื่นขอให้ท่านนักศึกษาทั้งหลายทราบว่า เรื่องกรรม เรื่องการเกิดใหม่ หรือเรื่องสังสารวัฏนี้ เป็นเรื่องที่คนภายนอกพุทธศาสนา โดยเฉพาะพวกฝรั่งสนใจมากกว่าเรื่องอื่น ในฐานะที่เป็นเรื่องที่แปลกประหลาด คือว่าพวกฝรั่งแทบจะกล่าวได้ว่า คนไหนที่คนนั้น เมื่อมาหาความรู้ทางพุทธศาสนาแล้ว ก็จะต้องถามเรื่องนี้ โดยเฉพาะคือเรื่องการเกิดใหม่นี้ขึ้นหน้าขึ้นตามากที่สุด; แล้วก็เรื่องกรรมและเรื่องสังสารวัฏพร้อมกันไปเลยทีเดียว. นี่ก็เป็นสิ่งที่ควรเข้าใจไว้ เพราะถ้าเข้าใจว่าทำไม เขาจึงสนใจกันนักแล้ว ก็จะทำให้เข้าใจเรื่องนี้ ได้ดีขึ้น. เราควรจะได้ทราบเสียเลยว่า

เพราะเหตุที่พวกฝรั่งนักศึกษาที่เป็นชาวตะวันตกเหล่านั้นชินหูกัน ในข้อที่ว่าทางตะวันออกนั้นเชื่อการเกิดใหม่; โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็ในอินเดีย. ที่นี้เขาก็ไปเอาศาสนาพุทธนี้ ไปปนกันกับศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู โดยเหตุที่เขาได้อ่านทางฝ่ายพราหมณ์หรือฮินดูมากกว่า; มันแพร่หลายกว่าทางหนังสือ จึงพบเรื่องการเกิดใหม่ และการเกิดใหม่อย่างพิเศษที่เรียกว่า "อวตาร"; เช่นพระเป็นเจ้า อวตารมาเป็นคนนั้นคนนี้เป็นพระนารายณ์อย่างเรื่องรามเกียรติ์ อย่างนั้นก็เป็นเรื่องหนึ่งของการอวตาร; นี้เรียกว่าการเกิดใหม่ชนิดพิเศษของพวกเทวดาหรือพระเป็นเจ้า; แล้วของคณธรรมศาสตาสัญศาสนาฮินดูส่วนใหญ่เขาก็สอนว่า คนนั้นมาเกิดแล้วเกิดเล่า เกิดแล้วเกิดเล่า จนเปรียบเหมือนกับว่าคน ๆ เดียวกัน เพียงแต่เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเสียทางเก่ง ชุคนเก่าแล้วก็ซ้อซุกใหม่มาสวมอย่างนี้ หมายความว่าจิตหรือวิญญาณอันนั้นมันมาเกิดใหม่อีก หลังจากร่างกายนี้แตกตายแล้ว. การพูดยังนั้นมันแปลกมากหรือมันน่าอัศจรรย์มากสำหรับพวกฝรั่ง เขาจึงข้องอยู่ในใจ พอเขาได้แว่แว่เกี่ยวกับพุทธศาสนาว่ามีพูดถึงการเกิดใหม่เหมือนกัน เขาก็เลยทักทักเอาว่าเหมือนกันเลย เช่นการเกิดใหม่นั้นนั้นเขามักจะซักถามเรื่องนั้นก่อนเรื่องอื่น ฝรั่งบางคนที่ว่าศึกษาพุทธศาสนานั้นแหละ เข้าใจการเกิดใหม่อย่างนั้นว่า เป็นหลักพุทธศาสนาเอาเสียเลยที่เดียวกันมี ก็เลยทำให้เกิดสับสนกันขึ้น. ฐพุทธศาสนาไม่ถูกต้อง แล้วมันก็ยุ่งที่หลัง.

ที่นี้เรื่องกรรม รับผลกรรม ทำดีได้ชั่วชั่วได้ชั่ว หลังจากการตายแล้วก็ยังได้รับอย่างนั้นก็เป็นเรื่องแปลก เพราะมันเนื่องกันกับการเกิดใหม่เหมือนกัน. ที่นี้เรื่องสังสารวัฏ ก็แปลว่า เวียน, เวียนเกิดไม่รู้สิ้นสุด นี้เรียกว่าสังสารวัฏ. การเกิดใหม่เพียงครั้งเดียวไม่เรียกว่าสังสารวัฏ; แต่ถ้าการเกิดใหม่นั้นวนซ้ำในลักษณะที่เป็นวงกลมเรื่อยไปละก็เรียกว่าสังสารวัฏ. ยังจะมีการบัญญัติรวม ๆ ว่า การเกิดเป็นทุกข์ แล้วสังสารวัฏก็คือเป็นสายของความทุกข์ เป็นวงกลมของความทุกข์; แล้วที่นี้ยังมีว่าการเกิดใหม่นั้นก็เป็นเพราะอำนาจกรรม ผลของกรรมทำให้เกิดใหม่ มันสัมพันธ์

กันอย่างไม่อาจจะแยกกันออก เรื่องกรรมกับเรื่องเกิดใหม่แล้วก็เรื่องสังสารวัฏ ฉะนั้นเราจึงควรจะศึกษาพร้อมกันอยู่ในฐานะเป็นหลักพระพุทธศาสนาเรื่องหนึ่งด้วย เรื่องที่สำคัญเรื่องหนึ่งด้วย. ถ้าเราประสงค์จะมีความรู้เรื่องหลักพระพุทธศาสนาแล้วก็หลีกเลี่ยงเรื่องนี้ไปไม่ได้ เพราะว่าเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กันอยู่ ฉะนั้นขอให้ตั้งอกตั้งใจศึกษาเรื่องที่รวม ๆ กันสามอย่างนี้พร้อมกันไปในคราวเดียวกัน แล้วก็มีความรู้ถูกต้องสำหรับตอบกับชาวต่างประเทศถูก และสำหรับเราเองก็มีความเข้าใจแจ่มแจ้ง หรือถึงกับสามารถปฏิบัติให้ไม่ต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏอย่างนี้. นี่คือความมุ่งหมายของการศึกษาเรื่องนี้.

ที่^๕ที่เราจะได้นิพนธ์กันถึงเรื่องกรรมก่อน คำว่ากรรม ก-ร-ร-ม^๕ เป็นศัพท์สันสกฤต ถ้า ก-ม-ม^๕ อย่างนี้เป็นบาลี มันแปลเหมือนกับคำเดียวกัน แต่ว่ารูปต่างกันเพราะเป็นบาลีและสันสกฤต. ฉะนั้นขอบอกกล่าวเสียด้วยเลยว่าคำ ๆ นี้ก็เหมือนกัน เคยทำความยุ่งยากให้กับพวกฝรั่งในการที่จะแปลออกไปเป็นคำภาษาตะวันตก เช่นภาษาอังกฤษเป็นต้น; เขาพยายามแปลกันอยู่พักหนึ่งก็ไม่สำเร็จประโยชน์ผลสุดท้ายก็ต้องใช้ทับศัพท์ว่ากรรมไปตามเดิม เหมือนกับคำว่ากรรม ธรรมะที่กล่าวมาแล้ววันก่อนนี้. คำว่ากรรมนี้ก็อีกคำหนึ่งซึ่งเราไม่สามารถจะแปล เพราะว่าถ้าจะแปลแต่เพียงว่า การกระทำอย่างนั้นมันไม่ถูก ไม่ถูกเสมอไป บางทีมันก็มีผิด. ท่านทั้งหลายที่รู้ภาษาไทย ก็ลองนึกดูว่าคำว่า กระทำ กับ การกระทำ นั้นมันมีหลายคำแล้วความหมายมันไม่เหมือนกัน เช่นคำว่ากิริยาใคร ๆ ก็ทราบวกิริยานี้ก็แปลว่าการกระทำ แล้วคำว่ากรรมก็แปลว่าการกระทำ แต่สองคำนี้ไม่เหมือนกันเลยต่างกันลิบ กิริยาหมายถึงการเคลื่อนไหวหรือการกระทำที่ไม่ประกอบด้วยเจตนา; ไม่ประกอบไปด้วยเจตนาที่เป็นกิเลสตัณหา ที่ว่าจะเอาอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยกิเลสตัณหา ด้วยเจตนา; ถ้าเคลื่อนไหวหรือกระทำนั้นเรียกว่ากิริยา. แต่ถ้ากระทำไปด้วยเจตนาของโลกะ โทสะ โมหะ ของกิเลสตัณหาอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว การกระทำนั้น^๕ก็เรียกว่ากรรม. ฉะนั้นกิริยาจึงหมายความว่ากระทำหรือการเคลื่อนไหวที่

ไร้เจตนา; กรรมคือการเคลื่อนไหวหรือการกระทำที่ประกอบอยู่ด้วยเจตนา เข้าใจ
 คำว่ากรรมโดยศัพท์อย่างนี้เสียก่อน.

ที่นี้โดยผลของมัน กิริยาก็มีผลเพียงแต่ปฏิภิกิริยาเท่านั้น เป็น Re-action เกิด
 ขึ้นตามสมควรแก่กิริยาเท่านั้น; ส่วนผลของกรรมนั้นไม่ใช่ปฏิภิกิริยา แต่เขาเรียกว่า
 วิบาก. วิบากแปลว่าผลกรรมที่เป็นเหตุให้ได้ดีได้ชั่ว; นี้เราก็คือเป็น ๒ คู่; กิริยา
 คู่กับปฏิภิกิริยา แล้วก็กรรมคู่กับวิบากหรือผลของกรรม. ที่นี้พวกกิริยานี้เนื่องจาก
 ไม่มีเจตนาไม่เจือด้วยกิเลสตัณหา เพราะฉะนั้นจึงไม่บัญญัติว่าดีหรือชั่วได้ ไม่
 สามารถจะบัญญัติว่าดีหรือชั่วลงไปได้ มันก็เป็นแต่กิริยาเลยเป็นกลาง. ส่วนกรรมนั้น
 ต้องประกอบด้วยเจตนาหรือกิเลสตัณหา ถ้าประกอบด้วยเจตนาดีก็เรียกว่ากรรมดี;
 ถ้าประกอบด้วยเจตนาชั่วก็เรียกว่ากรรมชั่ว; ทั้งนั้นวิบากคือผลของมันจึงเกิดขึ้นแบ่งได้
 เป็นวิบากดี วิบากชั่ว หรือผลดีผลชั่ว; ถ้าท่านบางคนจะสงสัยว่าทำไมอาตมาจึง
 กล่าวว่า กรรมนี้ทำด้วยกิเลส ต้องทำด้วยกิเลส แล้วทำไมแบ่งเป็นดีเป็นชั่วได้ กิเลส
 มีทั้งดีทั้งชั่วอย่างนั้นหรือ ? ก็ขอให้เข้าใจเสียแต่เดี๋ยวนี้ว่า กิเลสนั้นมีทั้งดีทั้งชั่ว.
 แต่ว่ากิเลสชั้นดีหรือกิเลสอย่างดีนั้นเป็นอย่างละเอียด แต่ก็จัดเป็นกิเลสเหมือนกันตาม
 หลักของธรรมะชั้นสูง. พวกชาวบ้านอาจจะไม่จัดกิเลสชั้นดี ชั้นสูง ว่าเป็นกิเลสก็ได้
 หรือไม่อาจจะจัดความดีว่าเป็นกิเลสประเภทหนึ่งก็ได้. แต่ตามทางธรรมะนั้นสิ่งที่
 เรียกว่ากิเลสชั้น ๕ นั้นหายาก ๆ ก็เป็นเรื่องชั่ว ชั้นละเอียดชั้นดีก็ยังมี กิเลสที่เป็น
 เหตุให้อยากเกิด อยากเกิดก็อย่างนี้ก็เรียกว่ากิเลส แล้วก็ได้เกิดมา แล้วก็ได้เป็นทุกข์
 ไปตามประสาเกิดดี กิเลสชั้นดีอย่างนี้ก็ยังมี ดังนั้นจึงว่าการกระทำกรรมนี้แต่กรรมดี
 ก็ทำด้วยกิเลสชั้นดี กรรมชั่วยังทำด้วยกิเลสชั้นชั่ว ผลจึงมีดีมีชั่ว แล้วต้องเป็นไปตาม
 กรรม แล้วจะต้องได้รับทุกข์อย่างดีอย่างชั่ว. นี้ขอให้จำคำอย่างนี้ไว้ด้วยว่าความทุกข์
 ก็มีทั้งอย่างดีอย่างชั่ว ความทุกข์อย่างดีนั้นมันซ่อนเร้นจนคนปรารถนาความทุกข์;
 ความทุกข์ประเภทดีประเภทที่ซ่อนเร้น; ซ่อนเร้นพิชสง ซ่อนเร้นอันตรายของมันไว้

มาในรูปของความน่าปรารถนาอย่างนี้ก็มี. นี่ต้องศึกษากันอย่างละเอียดอย่างนี้ เช่นว่า ปรารถนาเกิดเป็นเทวดา, แล้วก็ได้เกิดเป็นเทวดาจริง ๆ อย่างนี้ ตามภาษาชาวบ้าน ก็ต้องว่าดีสิ, แล้วก็ไม่ใช่กิเลสตัณหาสิ, เพราะว่าได้เกิดเป็นเทวดาแล้วมีความสุข อย่างเทวดา. แต่ภาษาธรรมะนั้นการอยากเกิดเป็นเทวดาก็เป็นกิเลส แล้วได้เกิดเป็น เทวดาก็ไม่ใช่พ้นทุกข์ ยังมีความทุกข์ไปตามภาษาสัตว์ที่เป็นเทวดา มี เกิด แก่ เจ็บ ตาย อย่างเทวดา มีกิเลสตัณหาอย่างเทวดา ครอบงำพันกันอย่างเทวดา กลัวตาย อย่างเทวดา มีวิตกกังวลอย่างเทวดาอย่างนี้เป็นต้น. ดังนั้นการเกิดเป็นเทวดาก็ต้อง เกิดด้วยกิเลส เกิดแล้วก็ไม่พ้นทุกข์เพราะการได้เกิดเป็นเทวดา จึงได้กล่าวว่าการกรรม แล้วก็ต้องมาจากกิเลส ต้องทำด้วยกิเลส เป็นอย่างนี้ก็ว่าได้เป็นอย่างดีแล้ว ผลของมัน จึงมีทั้งดีทั้งชั่ว. นี้ขอให้ท่านจำคำ ๒ คู่นี้ไว้ก่อนว่า **กิริยากับปฏิภิกิริยา** แล้วก็**กรรม กับวิบาก**.

เรื่องกิริยากับปฏิภิกิริยานั้นไม่มีความหมายเราเลิกพูดเสียได้ ไม่เกี่ยวกับ สัตว์ทั่วไปโดยตรง เราจะต้องเห็นในการกระทำของเราเองนั่นแหละมันไม่เกี่ยวกับเจตนา เป็นกิริยาเฉย ๆ อย่างนี้ อย่างว่าต้นชันขึ้นมาที่ลำหน้า, ภูเขา, อาบน้ำอย่างนี้ การ กระทำเหล่านี้เป็นกิริยาทั้งนั้นไม่ได้เป็นกรรมอะไร ต่อเมื่อเราคิดด้วยความต้องการ ด้วยความเกลียดชัง ด้วยความอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วทำลงไปนั้นเป็นกรรม. ฉะนั้น ถ้าว่าเป็นการทำตัวเองให้เดือดร้อนปรากฏชัด, ให้ผู้อื่นเดือดร้อนปรากฏชัดไม่มีใคร ปรารถนา; บัณฑิตติเตียนกันโดยทั่วไปแล้วก็เรียกว่ากรรมชั่ว, ถ้าเป็นกรรมดีก็หมายความว่าคนธรรมคาสามัญหรือโดยสังคมทั่วไปต้องการกัน เรียกว่ากรรมดี, มีวิบากดี, มีผลดี, กรรมชั่วมีวิบากชั่ว มีผลชั่ว.

การที่เรา รู้กันทั่วไปโดยมากก็ ๒ กรรม คือกรรมดีกรรมชั่ว เราต้องพูดกัน ๒ กรรมนี้ก่อน ให้หมกบัญหาเรื่องนี้ ไปเสียทีก่อน. **ที่ว่ากรรมดีให้ผลดีกรรมชั่วให้**

ผลชั่วนั้นเดือดร้อนมาก, ในข้อที่ว่า ทำไมบางคนทำดีอยู่แท้ ๆ ทั้งใจทำดีจริง ๆ แล้วก็ทำอยู่ด้วยกลับมีอันตรายมาถึง, กลับมีทุกข์มาถึง, มีความวิบัติมาถึงอย่างนี้ก็มี; ทำไมจึงไม่ได้ดี; แล้วบางคนเป็นคนทุจริตทำชั่ว ทำไมยังมีชื่อเสียงอยู่ ยังร่ำรวยอยู่ ยังสนุกสนานสรวลเสเฮฮาอยู่ ก็เลยเกิดไม่เชื่อขึ้นมาว่า; กรรมดีให้ผลดี กรรมชั่วให้ผลชั่วแล้วแล้วเลยไม่ถือกฎเรื่องดี ไม่เชื่อกฎเรื่องกรรม แล้วก็ทำไปตามใจชอบคือตามกิเลส อยากได้อะไรก็ทำอย่างนั้น โดยไม่ต้องคำนึงถึงว่าดีหรือชั่ว. เขาว่าเขาถูกของเขาเหมือนกัน แล้วเขาก็ถือหลักอย่างนั้นอย่างนี้ก็มี แต่ขอให้เข้าใจอย่างนั้นมันผิดหลักเรื่องกรรม. กรรมดีมันต้องดีแน่กรรมชั่วต้องชั่วแน่; เพราะว่าเราดีหรือชั่วอยู่ในตัวการกระทำแล้ว การกระทำลงไปอย่างนี้ได้ถูกบัญญัติรับรองกันทั่วไปว่ามันเป็นกรรมชั่ว; แล้วพอไปทำเข้ามันก็ชั่วอยู่ที่ตัวการกระทำแล้ว ไม่ต้องพูดถึงผลของมันก่อน. กรรมชั่วมันก็เหมือนกันถ้ามันชั่วอยู่แล้วพอทำลงไปมันก็ชั่วทันที, ที่ทำเพราะมันเป็นกรรมชั่วอยู่แล้วไปทำเข้ามันก็ชั่วแล้ว. กรรมดีมันก็ดีเมื่อกระทำนั่นเอง; เพราะว่ามันเป็นกรรมที่ดี ไปทำเข้าแล้ว ความดีในตัวกรรมนั้นมันก็ทำให้คนนั้นดีได้ ฉะนั้นถ้ากันพื้นเผื่อละก็ จำไว้อย่างนี้ดีกว่าว่า ทำกรรมดีก็ดี ทำกรรมชั่วก็ชั่ว; อย่าไปเดิมน่าทำกรรมดีได้ผลดี ทำกรรมชั่วได้ผลชั่ว; แล้วเขาไปว่าเป็นเงินเป็นทองอย่างนี้. อย่า, อย่าเข้าใจอย่างนั้น คือว่าทำกรรมดี ก็ดี เพราะมันดีอยู่ในตัวกระทำ. ทำกรรมชั่ว ก็ชั่ว เพราะชั่วในตัวการกระทำ.

ที่นี้ ผลที่เกิดขึ้นมาอันแท้จริงนั้น มันคือดีหรือชั่วในตัวกรรมนั่นเอง; แต่มันมีผลลบลวงอีกชนิดหนึ่งคือของที่ตามมาทีหลัง เช่นเงินทอง ชื่อเสียง ทรัพย์สินสมบัติอะไรเหล่านี้; มันไม่แน่นอนอย่างนี้ อันนี้ไม่แน่ บางทีไม่ได้ก็มี ทำกรรมดีเป็นคนดีเสร็จแล้วแต่ไม่ได้เงิน ไม่ได้ชื่อเสียง ไม่ได้อะไรก็มี. ทำกรรมชั่วมันก็เหมือนกัน ชั่วเสร็จไปแล้วแต่ไม่ถูกลงโทษ, ไม่ถูกเขียนถูกตี, ไม่ถูกประณาม, ไม่เสียหายเสียเงินอะไรก็มี; นั่นมันอีกเรื่องหนึ่ง. ขอให้ยุติตรงที่ว่า ถ้าทำกรรมดีก็เป็นคนดี

เพราะมีการกระทำดี. ทำกรรมชั่วก็เป็นคนชั่ว เพราะมีการกระทำชั่ว. ที่นี้ผลเป็นวัตถุสิ่งของเช่นนั้นเรียกว่าพลอยได้มา ถ้าสมมติว่า ได้เงินมาจากการทำดี เงินนั้นก็ต้องเป็นเงินดีเหมือนกัน. ขอให้ลองคิดดูเพราะมันเป็นเงินสะอาด เอามาใช้ มากิน เอามาให้ลูกให้เมียกิน มันก็ไม่สกปรกอะไร ก็เป็นคนดีอยู่. ที่นี้ถ้าไปทำชั่ว แล้วได้เงินมา เงินนั้นมันไม่สะอาดมันเป็นเงินสกปรก; เอามากินเองใช้เองหรือให้ลูกเมีย กินมันก็พลอยสกปรกไปด้วย มันเป็นเลือดเนื้อที่ชั่วไปตามเงินที่ซื้อของมากินด้วย. ที่นี้ ส่วนที่คนอื่นเขาจะเข้าใจหรือไม่เข้าใจ เขาเข้าใจเป็นอย่างอื่นนั่นมันเป็นเรื่องสับปลับของสังคม ไม่ใช่เรื่องกรรม ไม่ใช่เรื่องของกรรม. เรื่องของกรรมต้องแน่นอน ที่ว่าทำดี แล้วก็ต้องดีทำชั่วแล้วก็ต้องชั่ว; ถ้ามีผลพลอยดีอะไรตามมามันก็ต้องพลอยดีและพลอยชั่วตามกรรมที่กระทำนั้น; แล้วเงินของรัฐบาลไทยอย่างเดียวกันนี้แหละ มันกลายเป็น เงินดีหรือเงินชั่วไปก็ได้แล้วแต่มูลเหตุที่เป็นเหตุให้ได้มา นี่เป็นการทำความเข้าใจใน เรื่องคำสอนที่ว่า ทำดี — ดี, ทำชั่ว — ชั่ว; ทั้งสองกรรมนี้ล้วนแต่ทำให้มีผลดีผลชั่ว แล้วก็ปรุงแต่งการเกิดใหม่ทั้งนั้น.

ที่นี้อยากจะกล่าวเลยไปถึงกรรมที่ตรงกันข้ามอีกพวกหนึ่ง เรียกว่า ๓ ว่า กรรมที่ ๓. กรรมที่ ๑ คือกรรมดี, กรรมที่ ๒ คือกรรมชั่ว, คู่กันธรรมกาสามัญเป็นเรื่องโลก ๆ. ที่นี้กรรมที่ ๓ นี้หรือว่ากรรมที่ตรงกันข้ามนั้น เขาเรียกว่ากรรมไม่ดี ไม่ชั่ว กรรมไม่คำไม่ขาว เพราะว่าไม่อาจจะบัญญัติลงไปได้ว่ากรรมคำหรือกรรมขาว กรรมดีหรือกรรมชั่ว นี้ได้แก่การปฏิบัติธรรม (คอยฟังดูให้ดี) “ชนิดที่ทำให้อยู่เหนือกรรม ชนิดที่ทำให้อยู่นอกโลก” ถ้าเรียกอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า “ชนิดที่ทำให้บรรลุมรรคผลนิพพาน;” การปฏิบัติที่มุ่งไปเพื่อมรรคผลนิพพานโดยตรง ไม่มุ่งเพื่อเกิดใหม่เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วก็เรียกว่าเป็นกรรมที่ไม่บัญญัติได้ว่าดีหรือชั่ว; เพราะว่ามุ่งหมายที่จะขึ้นเหนือความดีความชั่ว อย่างนี้เรียกว่า “อริยมรรค.”

ท่านควรจะจดหรือจำไว้เลยว่าอริยมรรคนั้นคือกรรมที่ ๓ ที่ไม่ตีไม่ชัว; ใครไปทำกรรมที่ ๓ นี้เข้าแล้วจะอยู่เหนือโลก จะอยู่เหนือกรรมแล้วจะนิพพาน; ดังนั้นจะเห็นได้ทันทีว่า กรรมชนิดนี้ไม่ค่อยมีใครสนใจ, และไม่เคยได้ยินได้ฟังด้วยซ้ำไปสำหรับบางคน; จึงควรทราบไว้ เป็นกรรมที่ทำให้เป็นพระอริยบุคคลอยู่เหนือตีเหนือชัว. เขาไม่นิยมบัญญัติพระอริยบุคคล พระอรหันต์ หรือมรรคผลนิพพาน นี้ว่าตีหรือชัวอย่างเดียวกับกรรมทั้งสองอย่างข้างต้น; เพราะว่ามันขึ้นไปเพื่อไม่เกิด, มันขึ้นไปเพื่อหยุดเกิด และอยู่เหนือความเกิด อยู่เหนือโลก, อยู่เหนือทุกขอยู่เหนืออะไรทุกอย่างเลย, เหนือกิเลสตัณหา เหนืออะไรหมด, มันฆ่ากิเลสตัณหาด้วยอริยมรรคนี้เหมือนกับไฟที่เผากิเลสตัณหา อริยมรรคนี้เหมือนกับอาวุธที่ทำลายกิเลสตัณหา, เหมือนกับอะไรก็ตามเถอะที่ทำลายกิเลสตัณหา นี้เป็นกรรมที่ ๓ กรรมนี้ไม่ปรุงแต่งสัตว์; เพราะฉะนั้นที่ว่า เวียน ว่าย ทาย เกิด ไปตามกรรมนั้น มันหมายถึงกรรม ๒ อย่างข้างต้นเท่านั้น คือกรรมตีกรรมชัวเท่านั้น; ส่วนกรรมที่ ๓ คืออริยมรรคโดยตรงนี้ไม่ปรุงแต่งสัตว์ให้ เวียน ว่าย ทาย เกิด. มันออกจะแปลกหรือว่าออกจะทำให้เข้าใจไม่ค่อยได้สำหรับผู้ที่ไม่เคยฟัง แต่ถ้าฟังให้ดีแล้วก็จะเข้าใจได้. อาตมามีความหวังว่าท่านที่จะเป็นผู้พิพากษานี้ควรจะมีความรู้เรื่องกรรมถึงขนาดนี้ ไม่ใช่มีความรู้อย่างตึกๆ ทัวๆ ไป. คนทัวๆ ไปที่รู้แต่เพียงทำดี, ดี; ทำชัว, ชัว. เพราะเหตุอะไร? เพราะเหตุว่าพูดเพียงเท่านั้น ในศาสนาอื่นก็มี ในศาสนาไหนก็ตามจะต้องสอนเรื่องทำดี, ดี. ทำชัว, ชัว. ทั้งนี้; ฉะนั้นเรื่องกรรมชนิดนี้ยังไม่ใช้ของพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์ เพราะมันเป็นของทุกศาสนาทุก ๆ ศาสนา. แต่ถ้าพอเอากรรมที่ ๓ เข้ามากล่าวกันด้วยแล้วละก็ เราก็พูดว่ามันไม่มีกรรม แต่กรรมชนิดนี้ไม่มีในศาสนาอื่น และมีในพุทธศาสนา, เราจึงเรียกว่าหลักกรรมที่สมบูรณ์ ในพระพุทธานุศาสนานี้ ต้องกล่าวครบอย่างนี้ คือต้องกล่าวถึงกรรมตี กรรมชัว แล้วก็ต้องกล่าวถึงกรรมอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งมันล้างหมดทั้งกรรมตีและกรรมชัว จนอยู่เหนือกรรมจึงจะเป็นกรรมโดยสมบูรณ์ในพระพุทธานุศาสนา; เรื่องกรรมที่สมบูรณ์ในพระพุทธานุศาสนานี้มากล่าว

เพื่อความสมบูรณ์ ในความรู้เรื่องกรรม ตามหลักแห่งพระพุทธศาสนา แล้วก็จับกันให้ได้ว่ามันตรงกันข้ามอยู่ กรรมทั่ว ๆ ไป, ที่ชั่วทั่ว ๆ ไปนั้น มันปรุงแต่งสัตว์ให้เกิด กรรมที่ ๓ นั้นมันไม่ปรุงแต่งสัตว์ให้เกิด.

ที่นี้ย้อนไปพูดถึงเรื่องกรรมดีกรรมชั่วซึ่งมีปัญหามากต่อไปอีกหน่อย การให้ผลของกรรมก็สลับซับซ้อน ให้จกประโยชน์ หรือจำประโยชน์ไว้ว่า แม้การให้ผลของกรรมก็สลับซับซ้อน. ทำไมจึงว่าอย่างนี้ เพราะว่ามันทำกรรมมาก คน ๆ หนึ่งทำกรรมมาก ในวันหนึ่ง ๆ ก็ยังมีหลายกรรม เป็นเดือนเป็นปีเป็นสิบ ๆ ปีอย่างนั้นมันก็มากมาย มันเลยสลับซับซ้อนในการชิงกันให้ผล. ที่นี้ถ้าอยากจะศึกษาเพื่อกันความเข้าใจผิดเป็น “มิจฉาทิฎฐิ” โดยไม่ไปหลงเชื่อว่ากรรมไม่มี กรรมไม่ให้ผลอะไรทำนองนั้นละก็ ท่านแนะนำให้พิจารณาว่า การให้ผลของกรรมนี้อาจจะแบ่งได้เป็นพวก ๆ เช่นว่า การให้ผลตามเวลา.

การให้ผลตามเวลา นี้ กรรมบางกรรมให้ผลทันตาเลย แล้วกรรมบางกรรมให้ผลในชาติ, ชา—ติ, ชาติถัดไป แล้วก็กรรมบางกรรมนั้นยังล่าหลังไปกว่านั้นอีก; ยังจะให้ผลในหลาย ๆ ชาติถัด ๆ ไป; เหมือนกับที่เรียกว่าสุนัขไล่เนื้อ เมื่อไล่ทันจึงจะกัดอย่างนี้เป็นต้น. แล้วก็กรรมบางชนิดก็ให้ผลเสร็จไปแล้วง่าย ๆ ด้วยการยกเลิกไป; เหมือนกับโจทก์จำเลยประนีประนอมยอมความกันเสียพริบตาเดียวก็เสร็จอย่างนี้ก็มี เช่นเราไปล่วงเกินเขาด้วยวาจาแล้ว เราก็ไปเอาดอกไม้ธูปเทียนไปขอขมาโทษเขา กรรมนั้นก็เป็นอโหสิกรรมไป คือให้ผลเสร็จเลิกล้างกันไป. นี่ก็เป็นหลักของกรรมในหลักพระพุทธศาสนาเรียกว่าอโหสิกรรม; คือกรรมที่เลิกล้างกันไปแล้ว ทั้ง ๔ อย่างนี้เรียกว่าตามเวลา. ตัวอย่างแรกทันตาเห็นในชาตินี้, อย่างที่ ๒ ชาติหน้า, อย่างที่ ๓ ชาติถัด ๆ ไปไม่รู้เมื่อไร, แล้วอย่างที่ ๔ ก็คือ ให้ผลเสร็จไปในชั่วแวบเดียวชั่วไม้ก้านที่อย่างนี้ เช่นไปขอโทษก็เลิกกันอย่างนี้.

ที่นั่นถ้าเอาตามหน้าที่, การให้ผลของกรรมตามหน้าที่ของมันมันมันมีอยู่ว่า กรรมบางกรรมนั้นมันให้ผลเป็นการช่วยตบแต่งให้เกิดมา; กรรมบางกรรมให้ผลได้ แต่ในลักษณะเป็นการช่วยตบแต่งให้เกิดขึ้นมา นั่นที่กรรมบางกรรมมันให้ผลในทางที่ช่วยอุปถัมภ์ ช่วยอุปถัมภ์ให้ยิ่งขึ้นไป ถ้าเกิดมาอย่างไร แล้วก็อุปถัมภ์ให้มันยิ่งขึ้นไป นี่กรรมบางกรรม คือว่ากรรมชนิดนั้นมันช่วยทำให้เกิดไม่ได้ ไม่เหมือนกรรมที่แรกแต่มันช่วยอุปถัมภ์ให้แรงขึ้นได้ ทั้งในทางดีและทางชั่ว. ที่นี้กรรมถัดไปอีก มันช่วยตัดทอน มันช่วยตัดทอนให้น้อยลง เช่นว่าเกิดมาดีมันตัดทอนให้ตื้นน้อยลง เกิดมาชั่วมันตัดทอนให้ชัwn้อยลงอย่างนี้เป็นต้น นี้เรียกว่ากรรมตัดทอน. ที่นี้มีกรรมอีกกรรมหนึ่งก็คือว่ากรรมตัดขาดเลย ซึ่งส่วนมากมักจะเป็นกรรมชั่วตัดทอนความดีให้ขาดไปเลย จนไม่มีโอกาสที่จะรับผล เช่นว่าเขาทำศินิดเดียว ๆ ๆ ๆ นี้แล้วเขาทำชัวย่างยิ่งที่เดียว มันก็สามารถตัดทอนกรรมดีทั้งหมดได้ หรือว่าทำชัวนิดเดียว ๆ ๆ ทำกรรมคืออย่างใหญ่หลวง ก็สามารถตัดทอนที่เดียวได้อย่างนี้เป็นต้น กลุ่มนี้จึงมีว่า:— **กรรมตบแต่งให้เกิดขึ้นมา, แล้วกรรมช่วยส่งเสริมมันขึ้นไป, แล้วกรรมที่กดมันลงมา, แล้วกรรมชนิดตัดขาดเลย.** นี่ตามหน้าที่ที่มีอยู่ ๔ อย่าง.

ที่นี้ถ้าว่ากล่าวตามน้ำหนัก เขาจัดไว้ว่าเป็นกรรมหนักอย่างหนึ่ง และถัดไปคือกรรมเบา นี่ตามน้ำหนักแล้ว น้ำหนักมากน้ำหนักน้อยแล้ว. ที่นี้กรรมที่ใกล้ตายที่ทำเมื่อใกล้ตาย นี้ไม่เกี่ยวกับหนักหรือเบา; บางทีมันเป็นกรรมเบาแท้ ๆ ไม่ใช่กรรมหนักอะไรเลย แต่มันเผอิญไปทำเข้าเมื่อใกล้ตาย มันก็มีทางที่จะให้ผลได้เร็วกว่ากรรมหนักที่มีอยู่ก็ได้ ก่อนกรรมหนักที่มีอยู่ก็ได้ ซึ่งทำให้สับปลับได้; ซึ่งเขาเปรียบว่าเหมือนกับบัว แม้แต่เป็นลูกว้าวตัวเล็ก ๆ; ถ้ามันอยู่ที่ประตูอยู่แล้ว พอเปิดประตูมันก็ออกได้ก่อนว้าวตัวใหญ่ที่แข็งแรง เพราะมันอยู่ชิดประตูอย่างนี้เป็นต้น นี่เป็นคำเปรียบ.

ที่นี้อีกกรรมหนึ่งก็เรียกว่ากรรมที่สักแต่ว่าทำ คือว่าไม่มีเจตนาที่จะทำ แต่มันมีความไม่ต้อย่างอื่นเช่นความสะเพร่า ซึ่งเราเอาโทษเขา แต่ตรงที่ความ

สะเพร่า แต่ไม่เอาโทษเขาว่าเขาเป็นผู้ฆ่าคนอย่างนี้เป็นต้น แต่เขาทำให้คนตายได้เหมือนกัน อย่างนี้ก็เรียกว่ากรรมที่สักว่ากระทำ อาตมาบอกชื่อเป็นไทย ๆ ทั้งนั้น เพราะถ้าบอกชื่อเป็นบาลีแล้วมันยาว มันยุ่ง กลุ่มนี้ก็มีว่า:— กรรมหนัก, กรรมเบา, กรรมเมื่อใกล้ตาย, แล้วกรรมที่สักว่าทำ. ที่แท้ก็ไม่ใช่กรรมแต่สักว่ากรรม เช่นการสะเพร่าเป็นต้น.

นี่ท่านเห็นได้แล้วว่ามันตั้งสามกลุ่ม แล้วมันกลุ่มหนึ่งตั้งสี่; มันเป็นสิบสองชนิดเท่านั้น มันก็พอที่จะปนเปกันยุ่ง มันสับสนกัน แล้วก็มีการสับปลับจนเราเข้าใจไม่ได้ว่า “นี่มันผลของกรรมอะไรกัน” แต่ถึงอย่างไรก็ตามถ้าเราสามารถเข้าใจได้ มันก็อาจจะสงได้ว่าอันไหนของกรรมไหน อันไหนระงับไปแล้วเพราะเหตุใด อันไหนยังให้ผลอยู่ในปัจจุบันนี้ อันไหนกำลังจะมาอย่างนี้เป็นต้น. ถ้าเราศึกษาอย่างนี้แล้วเราจะไม่มีความเห็นเป็นมิจฉาทิฎฐิได้เลย ความเห็นเป็นมิจฉาทิฎฐิเรื่องกรรมมันก็คือว่า เข้าใจว่า กรรมไม่มี กรรมไม่ให้ผล หรือว่ากรรมให้ผลก็ให้ไม่แน่นอน ตีให้เป็นชั่ว ชั่วให้เป็นดี อะไรทำนองนั้น นี่เรียกว่าเป็นเรื่องมิจฉาทิฎฐิในเรื่องกรรม. พอเราเข้าใจอย่างนี้แล้วเราก็ไม่เป็นมิจฉาทิฎฐิในเรื่องกรรม กันนับว่าดี ตรงที่ว่ามีความรู้ถูกต้องด้วย แล้วก็สามารถที่จะปฏิบัติให้พ้นทุกข์ได้ด้วย เราเมื่อยังอยู่เหนือกรรมไม่ได้; ก็ยังไม่สามารถทำกรรมที่ ๓ ได้ ยังจะต้องเกี่ยวข้องกับ ๒ กรรมแรกแล้วก็พยายามระงับให้ดี ๆ คือให้มันเป็นแต่ในทางที่มีความทุกข์น้อยที่สุด. ถ้าเมื่อจะต้องรับผลกรรมก็ยินดีที่จะรับผลกรรมเพื่อความรู้อย่าง ๆ ขึ้นไป เพื่อความเข็ดหลาบหรือเพื่อความเข้าใจในข้อที่ว่า ถ้าขึ้นชื่อว่ามีกรรมหรือเป็นไปตามกรรมแล้วไม่น่าสนุกเลย, สู้อยู่เหนือกรรมหรือหลุดพ้นไม่ได้อย่างนี้เป็นต้น. นี้เรียกว่าการให้ผลของกรรมเป็นอย่างนี้ และใช้ได้สำหรับกรรมที่ให้ผลให้วิบากปรุงแต่งสัตว์เท่านั้น จึงไม่ใช่กับกรรมที่ ๓ ซึ่งเป็นกรรมไม่ดำไม่ขาว ไม่ปรุงแต่งสัตว์ ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยอะไรหมด ได้แก่ “อริยมรรค”; กฎการให้ผลนี้ไม่ใช่กับอริยมรรค แต่ใช้กับกรรมที่กรรมชั่ว ๒ อย่างข้างต้น.

ที่นี้เราก็วินิจฉัยกันต่อไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับกิเลส; กิเลส
 เป็นเหตุให้ทำกรรม มันสัมพันธ์กันอย่างนี้, กิเลสเป็นเครื่องผลักดันให้ทำกรรม;
 หรือว่าเพราะมีกิเลสเข้ามาเป็นต้นเหตุ การกระทำนั้นจึงจะจัดเป็นกรรมอย่างที่กล่าว
 มาแล้วข้างต้น. สิ่งที่เราเรียกว่ากิเลสนั้นตามตัวมันแปลว่า เครื่องเศร้าหมอง, ตัว
 หนังสือแปลว่าเครื่องเศร้าหมอง เลอะเทอะหมก; และโดยเหตุที่ว่าความดีก็จัดเป็น
 กิเลสชั้นละเอียดคนนั้น มันก็เป็นเครื่องเศร้าหมองชั้นละเอียด. เหมือนอย่างว่าถ้าเรา
 เปื้อนด้วยโคลนด้วยอุจจาระ บัสสวะอย่างนี้ เราเรียกว่าสกปรก แต่ถ้าเราเปื้อนด้วย
 แป้งด้วยน้ำหอมด้วยครีมด้วยอะไรอย่างนี้ ทำไมเราว่าไม่สกปรก, ที่จริงมันก็เป็น
 ความสกปรกชนิดหนึ่งเหมือนกัน แต่โดยเหตุที่เราถูกลวงด้วยของเป็นกู่ เราจึงเห็น
 แป้ง ครีม น้ำหอมอย่างนี้ ไม่ใช่ของสกปรก ทาแล้วไม่สกปรกไม่เหมือนโคลนเหมือน ๆ
 หรืออุจจาระ บัสสวะอย่างนี้; แต่ที่แท้แล้วมันก็เป็นของที่ทำให้เปื้อนชนิดหนึ่งด้วย
 เหมือนกัน แต่มันเปื้อนในทางที่ถูกใจของคนที่ทำ ก็เลยไม่เห็นเป็นของเปื้อน. กิเลส
 ก็เหมือนกัน กิเลสหายบ ๆ มันเปื้อนเน่าเหม็น, เผาผลาญ, เวรร้อน แต่กิเลสที่ละ-
 ละเอียดนั้นมาในรูปสวยงาม หอมหวาน หรือเยือกเย็นหรืออะไรก็ตาม แต่ว่าเป็น
 เรื่องปลอมทั้งนั้น แม้จะเยือกเย็นก็เยือกเย็นปลอม เช่นเย็นอกเย็นใจเพราะมีเงินใช้
 มาก มีอะไรสวย ๆ งาม ๆ อย่างนั้นมันเป็นเรื่องเยือกเย็นปลอม ไม่ใช่เยือกเย็นแท้;
 ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าชั้นชื่อว่ากิเลสแล้วก็ จะอย่างคดียุติธรรมจะอย่างเลวก็ตามเถิด มัน
 เศร้าหมองทั้งนั้น; คือมันทำให้ร้อนให้เป็นทุกข์ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม, ไม่อย่าง
 เปิดเผยกอย่างเร้นลับที่สุด เพราะฉะนั้นพระอรุณเจ้าท่านจึงกล่าวว่กิเลสชั้นละเอียดนั้น
 น่ากลัว หรือสิ่งที่เรียกว่าดินนั้นน่ากลัว. กิเลสหายหรือความชั่วนั้นยังไม่น่ากลัว
 เพราะมันมาเด่น มาในรูปที่เป็นของเป็นอันตรายเปิดเผยกเข้ามาที่เดียว เราเข้าใจมันได้
 ง่าย ๆ เราป้องกันมันได้ง่าย ๆ เราต่อสู้กับมันซึ่งหน้าได้. แต่ที่มันมาในรูปที่น่ารัก
 น่าปรารถนาอย่างนี้; เราก็ไม่รู้ว่าเป็นกิเลสหรือเป็นข้าศึก แล้วก็เลยรับเอาเต็มประ-
 ทุ; นี่เห็นกงจักรเป็นดอกบัวไปทำนองนี้ ฉะนั้นความดีหรือกิเลสละเอียดจึงน่ากลัว

อย่างว่าถ้ามันมาในรูปของยักษ์หรือมารบีศาโดยตรง เราถือว่ามันเป็นยักษ์เป็นมาร เป็นปีศาจเราก็ป้องกันได้, แต่ถ้ามันมาในรูปของเทพธิดาหรือนางสาวที่สวยงามอย่างนี้เราจะว่ายังไง เราไม่รู้ เราก็เลยตะครุบเอา แล้วก็เป็นที่ทุกข์ชนิดที่ถอนได้ยากที่สุด. เพราะฉะนั้นพระอริยเจ้าจึงกลัวกิเลสชั้นละเอียดที่เป็นเครื่องปรุงร้ความดี ที่เรียกกันว่า ความดี เพราะท่านต้องการจะอยู่เหนือทั้งความชั่วและความดี.

ที่ว่ากิเลสเป็นต้นเหตุของกรรมนั้นไม่ยาก; คิดดูก็เห็นได้ด้วยกันทุกคน กิเลสเป็นเรื่องทางจิตใจ โดยชื่อเป็นหัวใจใหญ่ ๆ แล้วก็โดยชื่อท่านวางไว้ ๓ คือ โภคะ โทสะ โมหะ. แต่ว่าในชื่อหนึ่ง ๆ นั้นมันมีแยกแขนงไปได้มากหลาย ๆ ชื่อ เช่น โภคะ, มันมีโลกอย่างนั้นโลกอย่างนี้โลกอย่างโน้น เช่นคำว่าโลก; บางทีก็มีชื่อเป็นว่า รากะ กำหนัดรัก ไปก็มี แต่รวมความแล้วก็อยู่ในเครือเดียวกันนั้นแหละคือ โภคะ พวกโลกทั้งนั้น. ที่นี้โทสะเรียกว่าโกรธบ้าง, เรียกว่าพยาบาทบ้าง, เรียกว่าอิด อัดใจบ้าง, เรียกอื่น ๆ บ้าง; แต่แล้วมันก็คือโทสะอันเดียวกันนั้นแหละ. ที่นี้โมหะ ความหลงนี้ ก็ยังมีชื่ออื่นเรียกอีกหลาย ๆ ชื่อ แต่รวมความแล้วก็คือความหลง. ที่นี้ ชื่อมันมากท่านนักศึกษาจะจัดมันยังไง ก็ขอให้จำไว้ง่ายๆ ว่า ถ้ากิเลสเหล่าใดชนิดใดก็ตาม มันมีอำนาจหรือมันมีความหมายในทางที่จะดึงเข้ามาหาเรา ดึงเข้ามาถอด รั้วไว้ ถือเอาไว้ เข้ามาหาเราอย่างนี้ นี่เป็นกิเลสพวกแรก คือพวกโลกหรือพวก รากะ, ก็ว่าของนั้นมันน่ารักน่าปรารถนาแล้วก็ดึงเข้ามา, ที่นี้กิเลสพวกถัดไป พวก โทสะหรือโกรธอะไรก็ตาม กิเลสพวกนี้มันมีอำนาจหรือความหมายในทางผลักออก คือไม่ชอบ ไม่ชอบก็ผลักออก นี่เป็นพวกที่ ๒ พวกโทสะ. ที่นี้กิเลสพวกที่ ๓ เรียกว่า โมหะ มันยังไม่รู้มันยังไม่เข้าใจ มันเลยทำไม่ถูก จะดึงเข้ามาก็ไม่ใช่ จะ ผลักออกไปก็ไม่เชิง คล้ายกับวนๆ เวียนๆ ลังเลอยู่นั้น เรียกว่าเหลือบคู้รอบๆ เวียนคู้รอบๆ ไม่รู้ว่าจะเอาเข้าหรือเอาออก แต่ก็มีความคิดพ่นอย่างขึง สง- สยอย่างขึง ลังเลอย่างขึงอย่างนี้ นักเลงพวกโมหะ ดังนั้นกิเลสจะมีชื่อมากมายสัก

ก็สับก็ร่อยก็สุกแท้ รวมกลุ่มกันแล้วก็ได้เป็น ๓ ชนิดเท่านั้น: โลกะ โทสะ โมหะ. อันที่หนึ่งก็เป็นเหตุให้ตั้งเข้ามาหาเรา แสวงหาเข้ามาหาเรา กอตรัดไว้เป็นของเรา; อันที่สองก็ผลักออกไปเป็นเขาเป็นผู้อื่น เป็นศัตรู มีความคิดในทางทำลายล้าง; ที่นี้พวกที่สามก็ไม่แน่ แต่ก็ละไปได้ ยังติดใจอยู่ ยังข้องใจอยู่ ด้วยความสงสัยลังเล, นี้เรียกว่ากิเลส.

ที่^๕มัน^๕เป็นเหตุให้ทำกรรมอย่างไร? กิเลสพวกแรกก็ทำให้ตะครุบหรือแสวงหา, หรือชวนชวายอะไรทำนองนั้น มันก็ทำกรรมชนิดที่สมรูปกัน ติดตามแสวงหา หลงรัก พัวพัน ไม่ได้ก็ขโมย ไม่ได้ก็อย่างบริสุทธิ์ก็ขโมยเอา หรือข่มเหงเอา หรือทำอะไรก็ตามให้มันได้มากก็แล้วกัน ฉะนั้น ปาณาติบาต หรือ อทินนาทาน^๕ มัน^๕เกิดขึ้นได้เยอะเยาะเพราะกิเลส^๕อื่น.

ที่^๕กิเลส^๕ข้อที่ ๒ ที่ว่าผลักออกไปไม่ชอบนี้ มันก็เป็นเหตุให้ฆ่าคน ลักของๆคน หรือว่ากระทำอะไรบางอย่าง แม้แต่ว่าการล่วงละเมิดของรักอย่างนี้ บางทีก็ไม่ได้ทำเพราะความรัก แต่ทำเพราะเกลียดเจ้าของอย่าง^๕นี้ก็มี; แล้วมันก็เป็นเหตุให้ผิดปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจจาจาร หรืออะไรต่างๆได้ แม้เพราะโทสะ.

ที่^๕โมหะ^๕ นั้นมันก็มีทางที่จะทำกรรมของมัน ไปตามประสาโมหะคือ โง่หลงไม่รู้ ก็ทำไปอีกแบบหนึ่ง; แต่ก็จัดเป็นกรรมด้วยเหมือนกัน ทำไปด้วยความโง่อย่าง^๕นี้ก็จัดเป็นกรรมด้วยเหมือนกัน. ฉะนั้นการกระทำไม่ว่าชนิดไหนหมด จะต้อง^๕มีกิเลส.

การกระทำกรรมไม่ว่าชนิดไหนหมด ต้องมีกิเลสเป็นมูลเหตุทั้งนั้นไม่ข้อใดก็ข้อหนึ่ง แม้จะมีการเจือกันบ้าง. กรรมบางกรรมจะเจือด้วยกิเลส ๒ กิเลส; มันก็ต้องมีกิเลสนำหน้าอยู่ที่กิเลสหนึ่งเสมอไป อันหนึ่งก็เป็นของฝาก. ดังนั้นจึงกล่าวว่าจะต้องทำ

กรรมนี้ด้วยโลภะ หรือด้วยโทสะ หรือด้วยโมหะนี้โดยแน่นอน กรรมกับกิเลสจึงเป็นสิ่งที่ไม่แยกกันได้ เพราะว่าถ้าไม่มีกิเลสแล้วก็ไม่ทำกรรมได้ จะมีกรรมโดยไม่มีกิเลสไม่ได้; แต่ถ้ามีกิเลสแล้วก็ยากที่จะไม่ให้ทำกรรม. เพราะเหตุใด? เพราะเหตุที่ว่า กิเลสนั้นมันก็เป็นกรรมอยู่ในตัวมันเองได้ ในเมื่อความคิดนั้นได้เป็นไปโดยสมบูรณ์ เช่นเกิดความโลภขึ้นมาเป็นกิเลส แล้วคิดจะลักเท่านั้น ท่านจัดเป็นมโนกรรม กรรมนี้เรียกว่ากรรมโดยสมบูรณ์แล้วเหมือนกัน. ถ้าพูดออกมาก็เป็นวจีกรรม ไปลักเข้าจริงๆ ก็เป็นกายกรรม กายกรรมนี้มันทำได้ทั้งทางใจทั้งทางคำพูด และทั้งทางมือเท้า ทางร่างกายนี้ กิเลสจึงต้องเป็นเหตุให้เกิดกรรมเสมอ อย่างน้อยก็เป็นมโนกรรมคือการคิด. พอโกรธขึ้นมาคิดจะฆ่าเขา ความคิดนั้นก็ เป็นมโนกรรม เป็นกรรมไปแล้วโดยสมบูรณ์ หรือเผลอคิดไปในทางเบียดเบียน พยาบาท คิดไปในทางทำผู้อื่นให้เดือดร้อน ทำตัวเองให้เดือดร้อน นี้ก็จัดเป็นมโนกรรมแล้วเหมือนกัน; เพราะฉะนั้นกิเลสเป็นเหตุให้เกิดกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อย่างใดอย่างหนึ่งโดยแน่นอน. ที่นี้ที่ว่าฝ่ายคิดนั้นก็ เป็นกรรมเหมือนกัน; คิดดี พุคฺติ ทำดี ก็จัดเป็นกรรมเหมือนกัน และฝ่ายดีก็อาศัย กิเลสที่ถูกต้องกิเลสชนิดใดเหมือนกัน เช่นว่าเราอยากจะได้เป็นเทวดาอย่างนี้; มีความโลภที่จะได้ทรัพย์สมบัติอย่างเทวดาอย่างนี้ ก็อุทิศทำความดีเพื่อให้ได้เกิดเป็นเทวดา อย่างนี้ก็เรียกว่าความโลภชนิดนี้ ชนิดละเอียด เป็นเหตุให้ทำกรรมที่ดี หรือยิ่งไปกว่านั้นอีกเราอยากจะมีจิตใจอย่างพรหม ก็ว่าอยากจะเป็นพรหมขึ้นมาแล้ว ก็ทำการเจริญวิธีปฏิบัติชนิดที่ทำให้มีจิตใจเหมือนพรหม เช่นพรหมวิหารหรือฌานสมาบัติต่างๆ อย่างนี้เราก็ได้เป็นพรหม มีจิตใจอย่างพรหม นี้ก็ต้องอาศัยความอยาก ความโลภ ชนิดชนิดนี้จึงว่าเป็นกรรมก็อย่างนี้ บัญญัติได้ว่าดี แต่ไม่ใช่พันธุกรรม; ไม่ใช่เรื่อง พันธุกรรม ไม่ใช่เรื่องกรรมที่ ๓ เกิดเป็นพรหมก็ได้ทุกข้ออย่างพรหม แต่เรามองไม่เห็น เขาก็อยากไปก่อน. ฉะนั้น จึงว่ากิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรมทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว กรรมทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่วมาจากกิเลส ไม่อย่างหยาบก็อย่างละเอียดอย่างอ่อนเร้น; เพราะ ฉะนั้นจึงกล่าวสั้นๆ ว่า กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม. ที่นี้เมื่อทำกรรมลงไปแล้วไม่ต้อง

สงสัยต้องมีผลกรรม มันกฎเกณฑ์อันเดียวกันที่ว่ากิริยา แล้วต้องมีปฏิกิริยา เช่นว่ากิ่งไม้หล่นลงมาอย่างนี้ หรือพัดลมขาดลงมาจากเพดานอย่างนี้ เป็นกิริยาเฉยๆ นี่มันก็ต้องมีปฏิกิริยาเช่นทำให้กระดานสะเทือนโครมใหญ่ หรือว่าคนที่นั่งทรงนั้นศีรษะแตกไปอย่างนี้ มันก็เป็นปฏิกิริยาอย่างชนิดที่ต้องมีแน่ๆ, ไม่มากก็น้อย; กรรมก็เหมือนกันต้องมีวิบากทุกหนไปตามสมควรแก่กรรมนั้น เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ จึงให้ถือว่ากรรมกับวิบากนี้คู่กันอย่างนี้. ที่นี้วิบากกรรมนั้นมันเนื่องไปได้ถึงชาติถัดไป ชาตินี้ทำกรรมแล้วผลของกรรมในชาตินี้เนื่องไปถึงชาติถัดไป.

ที่นี้ คำว่าชาตินี้ ท่านทั้งหลายจะเอาความหมายไหนต้องให้แนกกันเสียก่อน ตามหลักของพระพุทธศาสนา. คำว่าชาติ หมายถึงการเกิดของความยึดมั่นถือมั่น ว่าตัวกูหรือของกู อย่างที่อธิบายแล้ววันก่อนนั้นแหละ ชาติตามหลักของพระพุทธศาสนาแท้ๆ หมายความว่าอย่างนั้น. ส่วนชาติภาษาชาวบ้านหรือโลกีย์โวหาร เขาเรียกว่าโลกีย์โวหารตามภาษาชาวบ้านพูด หมายถึงคลอดมาจากท้องแม่ แล้วก็อยู่ไปราว ๑๐๐ ปีก็ตาย สิ้นชาติหนึ่งอย่างนี้ เป็นชาติภาษาชาวบ้านพูด มันเกิดที่ตายที่คนหนึ่งชาติหนึ่ง. ส่วนชาติตามภาษาธรรมะที่เรียกว่า ปรมาตตโวหาร หรือโลกุตระโวหารก็ตาม, ชาติตามปรมาตตโวหารนั้น หมายถึงการเกิดแห่งตัวกูที่พลุ่งขึ้นมาด้วยความยึดถือเป็นตัวกูพลุ่งอยู่ แล้ว มันแหละเรียกว่าเกิดแล้ว; ถ้าความรู้สึก ว่าตัวกูนั้นดับไปก็เรียกว่าตาย แล้ว; เพราะฉะนั้นเราเกิดได้วันหนึ่งหลายชาติหลายสิบชาติดังที่ได้อธิบายแล้วในวันก่อน. แล้วความมุ่งหมายก็คือชาติในลักษณะเช่นนี้ เมื่อเรื่องนี้เกิดขึ้น ได้รับผลเป็นทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งไปแล้ว มันเหลืออิทธิพลอะไรบางอย่าง สำหรับทำให้การเกิดชาติหลัง ความคิดคราวหลังจะต้องเป็นไปตามความสัมพันธ์ของการเกิดชาติก่อน หรือความคิดคราวก่อนนั้นด้วยตามสมควรเสมอ. เช่นว่าเราคิดผิดแล้วก็ได้รับความร้อนใจ; ที่นี้มันก็มีผลทำให้เป็นความคิดใหม่ที่จะเป็นไปในทางไหนก็สุดแท้ คำแก้ตัวมันเป็นความผิดยิ่งขึ้นไปอีกก็ได้ หรือเพราะ

ว่าเราได้ทำกรรมอันหนึ่ง ได้รับผลดีเป็นที่พอใจดูใจ แล้วมันก็อยากจะทำอันอื่นอีกตามนั้น ในลักษณะนั้นอีก. ความฉลาดของความคิดครั้งแรกเป็นบัจจัยของความฉลาดของความคิดคราวหลังก็ได้; ความโง่ของความคิดเรื่องแรก กรณีแรก รายแรกนี้ มันเป็นบัจจัยของความโง่รายหลังก็ได้; มันแล้วแต่ว่ามันจะสัมพันธ์กันอย่างไร.

ที่เรียกว่าระลึกชาติระลึกชาติได้ดอยหลังมาก ๆ หมายถึงการระลึกชาติอย่างนี้, อย่างความคิดนั้นก็ ได้ เช่นว่าเราระลึกว่าเมื่อชั่วโง่งที่แล้วมาเราได้มีความคิดอย่างไรบ้าง เกิดตัวกู ของกูอะไรบ้างขึ้นมาบ้าง มีผลเป็นอย่างไร เตือครอันยังงิ แล้วก็ชั่วโง่งถัดไป แล้วก็ชั่วโง่งถัดไป แล้วก็ชั่วโง่งถัดไป ก็ระลึกได้หลายชาติ; และระลึกไปถึงวานนี้ เมื่อกวานนี้ตื่นนอนขึ้นมา ตอนเช้า ตอนสาย ตอนบ่าย ตอนค่ำ ตอนเย็นมันมีเรื่องอะไรบ้างที่เป็นชาติ ๆ เป็นตัวกูของกู เว้าร้อนก็ชาติ ๆ มันก็หลายสิบชาติแล้ว หรือดอยหลังไปถึงวันวาน วานขึ้น เรื่อยไปจนสิบวันร้อยวันพันวันหมื่นวันแสนวันอย่างนี้ ระลึกดอยหลังอย่างนี้ก็นับเป็นอสงไขยชาติ. ถ้าใครสามารถระลึกได้อย่างนี้ก็เรียกว่าคนนั้นระลึกชาติได้ ยิ่งยากหรือยิ่งเก่งกว่าระลึกเป็นชาติ ๆ อย่างที่เขาพูดกันเสียอีก; เช่นชาตินี้ตายที่แล้วชาติก่อนมีอะไรบ้าง ยังไม่สำคัญเท่าที่ว่ากระแสของการกระทำที่เนื่องกันเกี่ยวกับตัวกูของกู, ที่มันทะยอยกันมาวันหนึ่ง เดือนหนึ่ง ปีหนึ่ง ที่แล้วมานั้น ขอให้ระลึกมันไ้ทันนั้นแหละเรียกว่าระลึกชาติได้ แล้วจะมองเห็นทันทีว่าชาติหนึ่งมันมีปฏิภริยาหรือมีวิบากก็ตาม สิบเนื่องไปถึงชาติถัดไป ๆ ๆ อย่งไร. นี้เป็นคำอธิบายของคำว่า กรรมนั้นมันให้ผล ๆ กรรมไปถึงชาติหลัง ๆ ได้; โดยปรมัตถโวหารหรือโดยคำพูดที่แท้จริงไม่ใช่สมมติแล้วต้องเป็นอย่างนี้. เราจึงเห็นได้ว่า กรรมแล้วก็ผลกรรมนี้มันมีความสัมพันธ์กับการเกิดใหม่; เพราะฉะนั้นมันจึงวกไปทำให้เกิดความอยากอย่างเดียวกันอีก หรือแปลกออกไปบ้างตามสมควรแก่กรณี เมื่ออยากใหม่ก็เป็นกิเลสขึ้นมาอีก แล้วก็ทำอีกแล้วก็ได้รับผลอีก.

ท่านจำคำสามคำนี้ไว้ให้ดีกว่า อยากรู้ว่าเป็นกิเลส, ทำลงไปแล้ว เป็นกรรม, ได้ผลมาเป็นวิบาก; และวิบากนี้ก่อให้เกิดกิเลสใหม่. วิบากหรือผลกรรม นี้มันจะต้องก่อความรู้สึก ความคิดนึก ความอยาก ความปรารถนาอันใหม่ขึ้นมา อีก; มันก็เป็นกิเลสอีก แล้วก็ทำกรรมอีก แล้วก็รับผลกรรมอีก; แล้วก็ก่อกิเลสใหม่ อีกแล้วทำกรรมอีกแล้วรับผลกรรมอีก; เป็นสามอยู่เสมอ กลุ่มหนึ่งสามอยู่เสมอคือ กิเลส กรรม และวิบาก. ถ้าเป็นไทยก็ว่า ความอยาก, การกระทำ, และการได้รับ ผลของการกระทำเป็นสามเส้าอย่างนี้ พอมันเป็นสามเส้าครบวงกลมแล้วก็เรียกว่า “วัฏฏะ”. วัฏฏะแปลว่าวงกลม วงกลมวงหนึ่งประกอบด้วยส่วนสามส่วนคือ ความ-อยาก การกระทำ และได้รับผลของการกระทำ. นี้เรียกว่าวงกลมวงหนึ่งคือวัฏฏะ; เรียกเป็นบาลีว่าวัฏฏะแปลว่าวงกลม. ทีนี้ถ้าว่าวงกลมหลายวงเกิดขึ้นพร้อมกันไป อย่างนี้เป็นสายอย่างนี้ก็เรียกว่าสังสารวัฏ หรือวัฏสงสาร ก็สรุปแท้ เรียกเป็นบาลีว่า สังสารวัฏ. ถ้าเรียกเป็นไทยว่าวัฏสงสาร ก็คือว่า: เราอยากแล้วทำ, ทำแล้วได้ผล, ได้ผลแล้วหยุดอยากไม่ได้ มันอยากอย่างอื่นต่อไปอีก. ลองคิดดูไม่ต้องอธิบายมากมาย มันก็อยากอย่างอื่นอีก แล้วทำอีกทำได้ผลอีกแล้วก็อยากอย่างอื่นอีกอย่างนี้ มันจึงเป็น เหมือนกับลูกโซ่แล้วก็เรียกว่าสังสารวัฏ วัฏฏะแปลว่าวงกลม สังสาระแปลว่าไหล-เรื่อย สังสาระนี้ไม่ใช่แปลว่าสงสาร ที่เรามาใช้เป็นภาษาไทยว่าสงสารเขาอย่างนี้ ที่จริงมันก็คือว่าเพราะเขาไหลเรื่อย ไหลอย่างน่าทุเรศอย่างน่าสมเพชอย่างทนทรมาน แล้วเราก็เอ็นดูเขา เพราะเขาคงอยู่ในสังสาร ก็เลยเรียกความเมตตาการุณานี้ ว่า ความสงสาร; ฉะนั้นคำว่าสงสารนี้ไม่ใช่ภาษาบาลี เป็นภาษาไทยว่าเอาเอง. คำว่า สงสารในภาษาบาลีหมายถึงสายที่คล้องกันของวงกลมคือลูกโซ่นี้ กิเลส กรรม วิบาก ๆ ๆ. เราจึงเห็นได้ว่ากิเลสกรรมวิบากหนึ่งวงหนึ่ง แล้ววิบากของวงนี้มันไปก่อ กิเลสของวงใหม่แล้วเป็น กิเลส กรรม วิบาก แล้ววิบากของวงนี้ไปก่อกิเลสของวง ใหม่อย่างนี้เรื่อยไปเป็นสายอย่างนี้ นี่คือนิสังสารวัฏ. สังสารวัฏจึงเป็นสิ่งที่ไม่มี ที่

กำลังมีที่อยู่ในเรา แม้ที่นั่งอยู่ที่นี้ ไม่ใช่จะมีต่อเมื่อตายแล้ว ก็ได้กล่าวแล้วว่าชาติ, ชา—ติ หรือความเกิดนั้นเกิดได้วันหนึ่ง ๆ ไม่รู้สึกที่ชาติ ฉะนั้นการที่มันเกิดทยอยกัน นั้นแหละคือสังสารวัฏ; ฉะนั้นในวันหนึ่ง ๆ ก็เป็นสังสารวัฏ สองวันก็เป็นสังสารวัฏ สามวันก็เป็นสังสารวัฏ แล้วก็เนื่องกันไปเป็นสาย มีเหตุมีปัจจัยเนื่องกัน จึงพูดได้ว่าเรากำลังอยู่ในสังสารวัฏ หรือเรากำลังเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏเหมือนกับตกลงไปในน้ำวน แล้วก็ว่ายอยู่ในน้ำวนออกมาไม่ได้ เพราะมันวน วนของกิเลส กรรม และของวิบาก, เหมือนที่เราตกอยู่ในทะเลวนในน้ำวน จึงเวียนว่ายอยู่ในนั้น, นี่แหละอาการที่ว่าเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏเป็นอย่างนี้. ถ้าเรามองเห็นในลักษณะอย่างนี้จริงๆ; ทุกคนจะต้องสัจจะ สมเพชตัวเอง ว่าเกิดมาย่ำเท้าอยู่ในสังสารวัฏอย่างน่าสงสาร; ทำอย่างไร ๆ ก็ออกไปจากวงล้อมของ กิเลส กรรม วิบาก, กิเลส กรรม วิบาก, กิเลส กรรม วิบาก นี้ไม่ได้, มีอาการเหมือนกับว่าเป็นทาสของกิเลส เป็นบ่าวของกิเลส ทนทำไปตามอำนาจของกิเลสในการที่จะหมุนอยู่ในวงกลมนี้. นี่หลักพระพุทธศาสนาสอนให้มองเห็นความเป็นจริงที่เกี่ยวกับชีวิตอย่างนี้เสียก่อน แล้วจึงสอนเรื่องวิธีที่จะหลุดขึ้นมาได้อย่างไร จะถอนตัวให้ออกมาได้

ที่มันมีสิ่งที่ควรจะสนใจอยู่อีกข้อหนึ่งก็คือข้อที่ว่า วัฏสงสาร แม้อย่างนี้ก็ใช่นอนัตตา ก็คือว่า กิเลสมันก็เป็นอนัตตา, กรรมมันก็เป็นอนัตตา, ผลกรรมก็เป็นอนัตตา, รวมกันเข้าเป็นวงกลมเป็นวัฏฏะก็เป็นอนัตตา, ต่อกันเป็นสาธตาวชิคเป็นสังสารวัฏก็ยังเป็นอนัตตา อนัตตาอยู่นั่นเอง. ทำไมมันจึงเป็นไปได้อันนี้ที่มันเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตนไม่ใช่ตัวตน นี่ถ้าเข้าใจไม่ได้ก็เรียกว่า เข้าใจพุทธศาสนาไม่ได้หรือกำลังงงอยู่ที่เดียว. นี่ก็เพราะเขาบอกความจริงกันในตอนนีเองว่า ตัวกูของกูที่กล่าวมาแล้ว ที่ไหลขึ้นมาแล้วมันก็เป็นอนัตตา มันไม่ใช่เป็นตัวตนที่แท้จริงอะไรเลย มันเป็นความคิดปรุงขึ้นมา ความยึดมั่นถือมั่นของความคิดที่ปรุง

ขึ้นมาด้วยความโง่ความหลง ยึดมั่นคิดนึกยึดมั่นถือมั่นเอาเองว่าเป็นตัวกูเป็นของกู; แท้จริงมันเป็นอุปาทานที่เพิ่งเกิดมาจากคิดหา คิดหาเกิดมาจากเวทนา เวทนามันเกิดมาจากผัสสะ ผัสสะมันเกิดมาจากอายตนะ อายตนะเกิดมาจากนามรูป เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วในเรื่อง ปฏิจสุมุปบาท แต่ทุกอย่างทุกตอนทุกชั้นเป็นเพียงมายา อาศัยสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น อาศัยสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น อาศัยสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ตัวกูหรือของกูที่เป็นความรู้สึกอันนั้นก็เป็นอนัตตา หรือไม่มีตัวจริงเป็นความยึดมั่นถือมั่น แต่มันทำให้นามรูปหรือร่างกายจิตใจนี้เป็นทุกข์ได้ทั้งๆ ที่เป็นอนัตตา. กิเลสมันก็ไม่ใช่ตัวตน มันเป็นของเพิ่งเกิดตามสิ่งแวดล้อมที่ปรุงขึ้นมา ทั้งๆที่เป็นอนัตตา ก็ทำให้จิตใจร่างกายนี้ว่าร้อนได้. กรรมไม่มีตัวตนผีसाงที่โหนมันมีแต่ใจที่ประกอบอยู่ด้วยกิเลส, แล้วมันก็เคลื่อนไหวไปตามกิเลส. ร่างกายนี้ไม่ใช่ตัวตน, จิตนี้ไม่ใช่ตัวตน เพราะเป็นธรรมชาติอันหนึ่งเป็นธาตุอันหนึ่ง. ดังนั้นความรู้สึกที่เกิดขึ้นในจิตก็ไม่ใช่ตัวตน มันเป็นธรรมชาติอันหนึ่งที่มีมันจะต้องเกิดอย่างนั้น ในเมื่อมันได้รับการผสมปรุงแต่งอย่างนี้ แวดล้อมอย่างนี้. ที่นี้ความคิดมันก็เป็นเหตุให้ทำกรรมได้ แล้วกรรมก็คือร่างกายจิตใจที่เคลื่อนไหวไปตามความคิดหรือกิเลส; เพราะฉะนั้นกรรมนั้นมันก็เป็นอนัตตา แต่แล้วมันก็ยังมียผลได้อยู่นั่นเอง แม้เป็นอนัตตาก็ยังมีผลเป็นวิบากอย่างนั้นอย่างนี้ ที่ปรากฏแก่ร่างกายนี้หรือใจนี้. เพราะฉะนั้นผลกรรมที่เป็นอนัตตายังทำให้เกิดความรู้สึกสบายก็ได้ ไม่สบายก็ได้ ชอบก็ได้ไม่ชอบก็ได้ สุขก็ได้ทุกข์ก็ได้ ตีก็ได้ชู้ก็ได้ ทั้งที่เป็นอนัตตา นี่เป็นตอนที่เข้าใจยากที่สุดของพุทธศาสนา. ฉะนั้นต้องอาศัยความไม่ประมาท; มองเห็นให้จริงตามที่หลักเกณฑ์ของ “ปฏิจสุมุปบาท” ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ว่าไม่มีอะไรเป็น “อัตตา”; แต่เป็น “อนัตตา”. แต่ทั้งที่เป็นอนัตตามันมีผลให้เห็นรูปเป็นกิเลส เป็นกรรม เป็นวิบากได้; เป็นกิเลสขึ้นมาแล้วมันก็มีกรรมแล้วก็มีวิบาก มันหล่อเลี้ยงกันเองอยู่เรื่อย นี้เรียกว่าวงกลมของกิเลสของกรรมของวิบากทุกๆ เท่านั้นแหละ แต่เราไปเรียกว่าของเรา ของฉัน ของนาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. ของเทวดาองค์นั้นของอะไรองค์นี้เป็นต้น.

เป็นอัตตาไป ก็ว่าเป็นของใครคนใดคนหนึ่งซึ่งเป็นตัวตนแท้จริงไป. ที่จริงเป็นเพียง
 ธรรมชาติแห่งการไหลเวียนของ กิเลส กรรม และวิบาก จนกว่ามันจะหยุด. เมื่อ
 หยุด, ความหยุดนั้นก็^{๕๔}เป็นอนัตตา ความไหลก็^{๕๕}เป็นอนัตตา แต่ยังไม่เห็นไม่ได้
 เข้าใจไม่ได้ เพราะความคิดความสำคัญว่าตัวกู^{๕๖} ว่าของกู^{๕๗}มันแบ่งเต็มที่อยู่-
 เรื่อย มันเข้าแทนที่ความจริงอยู่เรื่อย หลงไปเรื่อย.

ที่^{๕๘}ความ^{๕๙}ทัก^{๖๐}เกิด^{๖๑}เป็นตัว^{๖๒}กู^{๖๓}เป็น^{๖๔}ของ^{๖๕}กู^{๖๖}มัน^{๖๗}รุนแรง^{๖๘}มาก; ถึงกับเขาบัญญัติ
 ใหม่เป็นคำขึ้นมาด่าว่า “อหังการ” คำหนึ่ง “มมังการ” คำหนึ่ง เป็นสองคำ; อหังการ
 นั้นแหละคือตัวกู, มมังการนั้นแหละคือของกู, “อหัง” แปลว่าเราหรือกู
 “การะ” แปลว่ากระทำ, อหังการแปลว่าการกระทำความยึดมั่นว่ากู “มะมะ” แปลว่า
 ของเรา “การะ” แปลว่าทำ, มมังการก็แปลว่าการกระทำการยึดมั่นว่าของเรา. นี้เรา
 ปุ่ก^{๖๙}ชน^{๗๐}ทั้ง^{๗๑}หม^{๗๒}คน^{๗๓}เต็ม^{๗๔}อก^{๗๕}อยู่^{๗๖}กั^{๗๗}ย^{๗๘}อ^{๗๙}หัง^{๘๐}การ^{๘๑}และ^{๘๒}ม^{๘๓}ม^{๘๔}ง^{๘๕}การ^{๘๖}. อหังการนั้นไม่ใช่หมายถึงความ
 จอง^{๘๗}หอง^{๘๘}อย่าง^{๘๙}เดียว ในภาษาไทยเรา Dictionary ปทานุกรมภาษาไทยเราอาจจะให้
 ความหมายของคำอหังการ^{๙๐}นี้^{๙๑}ว่า^{๙๒}จอง^{๙๓}หอง. แต่คำว่าอหังการไม่ได้หมายความว่า
 จอง^{๙๔}หอง^{๙๕}หรือ^{๙๖}ไม่^{๙๗}จอง^{๙๘}หอง จะเป็นฝ่าย^{๙๙}แพ^{๑๐๐}หรือ^{๑๐๑}ฝ่าย^{๑๐๒}ชนะ^{๑๐๓}เป็น^{๑๐๔}อหัง^{๑๐๕}การ^{๑๐๖}ทั้ง^{๑๐๗}นั้น; จะถูกเขา
 ช่ม^{๑๐๘}ช^{๑๐๙}ใจ^{๑๑๐}ไม่^{๑๑๑}ซ^{๑๑๒}น^{๑๑๓}ก็^{๑๑๔}ยัง^{๑๑๕}เป็น^{๑๑๖}อหัง^{๑๑๗}การ^{๑๑๘} คือ^{๑๑๙}มี^{๑๒๐}ตัว^{๑๒๑}กู^{๑๒๒}อยู่^{๑๒๓}น^{๑๒๔}เ^{๑๒๕}ง^{๑๒๖} ตัว^{๑๒๗}กู^{๑๒๘}นี้^{๑๒๙}ไม่^{๑๓๐}ห^{๑๓๑}ม^{๑๓๒}ค^{๑๓๓}ไป^{๑๓๔}ได้. ฉะนั้น
 มัน^{๑๓๕}ก็^{๑๓๖}มี^{๑๓๗}กิ^{๑๓๘}เลส^{๑๓๙}อยู่^{๑๔๐}เร^{๑๔๑}ื่อย^{๑๔๒}ตลอด^{๑๔๓}เวลา^{๑๔๔}ที่^{๑๔๕}อ^{๑๔๖}หัง^{๑๔๗}การ^{๑๔๘}ยัง^{๑๔๙}มี^{๑๕๐}อยู่ และ^{๑๕๑}นั่น^{๑๕๒}คือ^{๑๕๓}ค^{๑๕๔}ัน^{๑๕๕}ต^{๑๕๖}อ^{๑๕๗}ของ^{๑๕๘}กิ^{๑๕๙}เลส^{๑๖๐} นั่น^{๑๖๑}คือ^{๑๖๒}
 อ^{๑๖๓}วิ^{๑๖๔}ช^{๑๖๕}ชา^{๑๖๖} อ^{๑๖๗}วิ^{๑๖๘}ช^{๑๖๙}ชา^{๑๗๐}ทำ^{๑๗๑}ให้^{๑๗๒}ย^{๑๗๓}ึด^{๑๗๔}ม^{๑๗๕}ัน^{๑๗๖}ถึ^{๑๗๗}อ^{๑๗๘}หัง^{๑๗๙}การ^{๑๘๐} ม^{๑๘๑}ม^{๑๘๒}ง^{๑๘๓}การ^{๑๘๔} มี^{๑๘๕}อ^{๑๘๖}หัง^{๑๘๗}การ^{๑๘๘} มี^{๑๘๙}ม^{๑๙๐}ม^{๑๙๑}ง^{๑๙๒}การ^{๑๙๓} คือ^{๑๙๔}
 รั^{๑๙๕}ฐ^{๑๙๖}ี^{๑๙๗}ก^{๑๙๘}ว^{๑๙๙}า^{๒๐๐}ตัว^{๒๐๑}กู^{๒๐๒}หรือ^{๒๐๓}ของ^{๒๐๔}กู^{๒๐๕}เต็ม^{๒๐๖}อก^{๒๐๗}อยู่^{๒๐๘}เสมอ. นี้^{๒๐๙}คือ^{๒๑๐}ร^{๒๑๑}าก^{๒๑๒}ฐ^{๒๑๓}า^{๒๑๔}น^{๒๑๕}อัน^{๒๑๖}ม^{๒๑๗}ัน^{๒๑๘}ค^{๒๑๙}ง^{๒๒๐}ของ^{๒๒๑}กิ^{๒๒๒}เลส^{๒๒๓} เขา^{๒๒๔}เรีย^{๒๒๕}ก^{๒๒๖}ว^{๒๒๗}
 อ^{๒๒๘}หัง^{๒๒๙}การ^{๒๓๐}, ม^{๒๓๑}ม^{๒๓๒}ง^{๒๓๓}การ^{๒๓๔} ให้^{๒๓๕}ร^{๒๓๖}ัก^{๒๓๗}ก็^{๒๓๘}ไ^{๒๓๙}้, ให้^{๒๔๐}โก^{๒๔๑}ร^{๒๔๒}ธ^{๒๔๓}ก็^{๒๔๔}ไ^{๒๔๕}้, ให้^{๒๔๖}หล^{๒๔๗}ง^{๒๔๘}ก็^{๒๔๙}ไ^{๒๕๐}้, ให้^{๒๕๑}โล^{๒๕๒}ก^{๒๕๓}ก็^{๒๕๔}ไ^{๒๕๕}้. อ^{๒๕๖}หัง^{๒๕๗}การ^{๒๕๘},
 ม^{๒๕๙}ม^{๒๖๐}ง^{๒๖๑}การ^{๒๖๒} เรา^{๒๖๓}ทำ^{๒๖๔}อะ^{๒๖๕}ไร^{๒๖๖}ไป^{๒๖๗}เพ^{๒๖๘}ระ^{๒๖๙}เห็น^{๒๗๐}แ^{๒๗๑}ก^{๒๗๒}่^{๒๗๓}ตัว^{๒๗๔}เรา^{๒๗๕}หรือ^{๒๗๖}ของ^{๒๗๗} ๆ^{๒๗๘} เรา^{๒๗๙}ทั้ง^{๒๘๐}นั้น^{๒๘๑} ขอ^{๒๘๒}ให้^{๒๘๓}ค^{๒๘๔}ิด^{๒๘๕}ค^{๒๘๖}ุ^{๒๘๗}เ^{๒๘๘}อะ^{๒๘๙}
 ไม่มี^{๒๙๐}อะ^{๒๙๑}ไร^{๒๙๒}ม^{๒๙๓}าก^{๒๙๔}กว่า^{๒๙๕}นี้^{๒๙๖} เรา^{๒๙๗}ทำ^{๒๙๘}อะ^{๒๙๙}ไร^{๓๐๐}ลง^{๓๐๑}ไป^{๓๐๒}ตาม^{๓๐๓}อ^{๓๐๔}ำ^{๓๐๕}นาจ^{๓๐๖}ของ^{๓๐๗}กิ^{๓๐๘}เลส^{๓๐๙}ตาม^{๓๑๐}ป^{๓๑๑}ก^{๓๑๒}ติ^{๓๑๓}นี้^{๓๑๔}เพ^{๓๑๕}ระ^{๓๑๖}อ^{๓๑๗}หัง^{๓๑๘}การ^{๓๑๙}
 คือ^{๓๒๐}ความ^{๓๒๑}เห็น^{๓๒๒}ว^{๓๒๓}่า^{๓๒๔}เรา^{๓๒๕}; เพ^{๓๒๖}ระ^{๓๒๗}ม^{๓๒๘}ม^{๓๒๙}ง^{๓๓๐}การ^{๓๓๑}คือ^{๓๓๒}ความ^{๓๓๓}เห็น^{๓๓๔}ว^{๓๓๕}่า^{๓๓๖}ของ^{๓๓๗}เรา^{๓๓๘} เช่น^{๓๓๙}เพ^{๓๔๐}ระ^{๓๔๑}เห็น^{๓๔๒}แ^{๓๔๓}ก^{๓๔๔}่^{๓๔๕}ล^{๓๔๖}ูก^{๓๔๗}

ของเรา เมียของเรา คนของเรา พ่อแม่ของเราอะไรของเราก็ตาม แล้วก็ทำไปตามกิเลส. อหังการ มมังการเป็นเหตุให้คนทำอะไรไปตามกิเลส เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงกิเลส เป็นรากฐานของกิเลส ถ้าอันนี้ยังไม่ถูกตัดไปละก็แปลว่ากิเลสยังไม่ถูกขุคราก. กิเลสยังไม่ถูกขุครากหมายความว่ามันไม่อาจจะหมดไปได้ เหมือนกับหญ้าคาอย่างนี้จะต้องตัดและเผาไฟอย่างไรข้างบนนี้ ถ้ารากยังไม่ถูกขุดไม่ถูกทำลายแล้วมันไม่ตายได้ มันงอกมาอีก เตี้ยวเตี้ยวมันก็งอกมาอีก เตี้ยวมันก็เกิดงอกมากกว่าเดิมอีกก็มี ต้องขุครากของมัน คือทำลายอหังการ มมังการนี้ให้หมดไป แล้วเราก็จะหลุดพ้น หลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส หลุดพ้นจากอำนาจของกรรม หลุดพ้นจากวงของสังสารวัฏ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป. นี่เป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนาเป็นที่มุ่งหมายของพระพุทธศาสนา; เราเรียกว่าความหลุดพ้นหรือนิพพาน แล้วแต่จะเรียก.

ถ้าดับกิเลส ดับอำนาจของกรรม ทำลายสังสารวัฏขาดลงไปได้ แล้วจะเรียกว่าหลุดพ้นก็ได้ เรียกว่านิพพานก็ได้ เรียกว่าดับทุกข์สิ้นเชิงก็ได้ เรียกว่าถึงที่สุดของพรหมจรรย์ก็ได้ เรียกว่าสิ้นชาติสิ้นภพก็ได้; แล้วแต่จะเรียก มันมีความหมายเหมือนกันหมด เมื่อนั้นแหละคือความที่ไม่มีทุกข์เลย. ความที่ไม่มีทุกข์เลยจะไปเรียกสมมติความไม่มีทุกข์เลยว่าเป็นความสุขหรือว่าอะไรมันแล้วแต่ภาษา แต่ถ้าเรียกไปด้วยความยึดถือแล้วละก็ไม่ใช้ทั้งนั้น เพราะว่าพระนิพพานจะมาเป็นสุขชนิดที่เป็นความเอร็ดอร่อย สนุกสนาน เพลิดเพลินอะไรอย่างนี้ไม่ได้ มันคนละค่า. ความสุขชนิดที่สุกร้อน ก. สกตก็มี สุขเพราะว่าไฟเผา ไฟต้มหรือเผามันก็สุข สุขอย่างนั้นคือสุขเวทนา สุข ข. สกตยังพออยู่ได้ เรียกว่าไม่ต้องสู้ทน หรือว่าทนอยู่ในลักษณะที่พอทนได้; แต่อย่างนั้นก็ยังไม่ตรงกับความหมายของความสุข หรืออะไรก็ตามที่เนื่องด้วยนิพพาน ถ้าจะพูดว่านิพพานให้ความสุข นำมาซึ่งความสุข ให้เกิดรสที่ความสุขแล้ว ขอให้เข้าใจว่าสุขชนิดนั้นจะไม่เหมือนกับสุขอย่างที่เรารู้จักกัน จะเป็น

สุขเย็นหรือสุขร้อนก็ตามมันยังสูงกว่านั้น ยิ่งปราณีตกว่านั้น ทั้งนั้นเราจะไ้วินิจฉัยกันในวันหลังถึงข้อที่ว่า: ผลของการปฏิบัติธรรม หรือพระนิพพาน หรือมรรคผลนิพพาน^๕ เป็นอย่างไร? เพื่อความเข้าใจโดยสมบูรณ์ในหลักของพระพุทธศาสนา สืบไป.

อาทมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาลงเพียงเท่านั้น.

จบการบรรยายครั้งที่ ๔^๕

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๕/๒๕๐๔

เรื่อง มาตากับของจริง

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๕ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๕ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงเรื่อง “มายา” กับ “ของจริง” หรือความจริง. การที่ต้องกล่าวเรื่องนี้ก็เพราะเหตุว่าความยากลำบากเกี่ยวกับการค้นทุกข์ มันอยู่ตรงที่หลงในเรื่องมายาเป็นของจริง หรือเข้าไม่ถึงของจริง; หรือถ้าจะกล่าวมาอีกทางหนึ่งก็กล่าวได้เหมือนกันว่า ความรู้และการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา นั้น ก็เพื่อจะให้มองทะลุสิ่งที่เป็นมายาและเห็นของจริง. ถ้าหากว่าไม่มีสิ่งที่เรียกว่ามายาแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่ตกอยู่ในห้วงของความทุกข์ยากลำบากที่เกี่ยวกับกิเลส เพราะฉะนั้นการรู้เรื่องสิ่งที่เป็นมายาให้ถูกต้องว่าเป็นมายาอย่างไรนั้น เป็นความจำเป็นอย่างยิ่ง และเป็นวิธีลัดหรือง่ายในการที่จะเข้าถึงตัวของจริงโดยเฉพาะคือตัวศาสนา.

ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ถึงเรื่องอริยสัจจ์ เรื่องปฏิจสุมุขปาท เรื่องกรรม เรื่องสังสารวัฏเหล่านี้ ก็เป็นการกล่าวถึงเรื่องสิ่งซึ่งเป็นมายาอยู่ด้วยเหมือนกัน แต่ว่าไม่ได้ระบุนัยแห่งที่เป็นมายา เช่นเรื่อง ปฏิจสุมุขปาท ที่แสดงให้เห็นชัดว่าความทุกข์เกิดขึ้นอย่างไร? ความรู้สึกยึดถือว่าตัวเราหรือของเราเกิดขึ้นอย่างไร? นั่นแหละ

คือแสดงถึงสิ่งที่ปีติบังให้เข้าใจผิด; ให้เห็นว่าที่จริงไม่มีตัวเราหรือตัวตน. มีแต่
 ธรรมชาติกับธรรมชาติ มีแต่ธรรมชาติในความหมายของธรรมชาติอาศัยกันเกิดขึ้น
 อาศัยกันเกิดขึ้นตามลำดับ แต่แล้วจิตที่ปราศจากความรู้ที่ถูกต้อง ไปยึดเอาด้วยความ
 สำคัญมั่นหมายให้เป็นตัวเป็นตน เหมือนกับที่เราทุกคนที่นั่งอยู่นี้หรือที่ไหนก็ตาม ยัง
 คงมีความรู้สึกที่ว่าตัวเรา; เราเป็นอย่างนั้น, เราเป็นอย่างนั้น, ของเราเป็นอย่างนั้น,
 ของเราเป็นอย่างนี้ และที่เกี่ยวกับของเรานั้นเราก็มีความเข้าใจในสิ่งนั้นว่าน่ารักน่า
 ประารถนา น่าพอใจ น่าหวงแหน น่าหึงหวงอะไรไปทั้งหมดทั้งสิ้น. และโดยสรุป
 มันก็อยู่ตรงที่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อันเป็นที่ตั้งของสุขเวทนา; มันมุ่งหมาย
 จะให้เกิดสุขเวทนา แล้วสิ่งที่เรียกว่าสุขเวทนานั้นครอบงำจิตใจคนหรือสัตว์ทั้งหลายได้
 ทั้งที่เป็นมายา. ถ้าหากว่าสิ่งนี้ถูกมองเห็นตามที่เป็นจริงแล้วสัตว์ก็จะไม่หลงไหลในสุข
 เวทนา มีใจเป็นอิสระ หรือเป็นกลางได้ และไม่มีคามยินดียินร้าย ไม่ชอบ, ไม่รัก,
 ไม่ชัง; คือไม่มีการตกไปข้างโน้นหรือข้างนี้แต่ว่าอยู่เป็นกลางได้. เพราะฉะนั้น
 พระพุทธศาสนาส่วนใหญ่ จึงกล่าวได้ว่าสอนให้รู้เรื่องความเป็นมายาของสิ่งที่
 สัตว์กำลังหลงรัก เพื่อจะเลิกหลงด้วยความเข้าใจผิด เพราะเหตุนี้เราจึงต้องทำ
 ความเข้าใจกันในเรื่องมาฮาหรือของจริง.

ที่^๕ตามหลักของพุทธศาสนานั้น นิยมแบ่งไว้เป็นชั้น ๆ เช่นพูดว่า ของจริง
 หรือสัจจะ หรือของจริงนี้ มันมีอยู่หลายแง่ เอาแต่ที่ใหญ่ ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคนเรา
 อยู่โดยตรง มันก็มีอยู่ ๓ ชั้นด้วยกัน. ใช้เรียกด้วยคำบาลีว่า “จริงอย่างสมมต” ที่
 เราเรียกธรรมดาว่า สมมุติ หรือสมมติ, แล้วก็ “จริงอย่างที่เรียกว่า บัญญัติ”
 คือตามที่บัญญัติ, แล้วก็ “จริงอย่างปรมัตถ์” คือจริงเมื่อมองดูกันอย่างลึกซึ้งจริงๆ.
 จริงอย่างสมมต นี้มันเป็นเรื่องที่สมมติตามความหลงในมายา; บัญญัตินั้นไม่หลงถึง
 อย่างนั้น แต่ก็ยังเทียบบัญญัตินั้นว่าเป็นอย่างนั้น นี้ว่าเป็นอย่างนั้นอยู่; ถ้าเป็นอย่าง
 ปรมัตถ์แล้วก็มองเห็นว่ามันไม่ควรจะบัญญัติว่าอะไรเลย เป็นของว่างหรือไม่มีตัวตน

เหมือนกันหมดอย่างนี้เป็นต้น. เพื่อให้ได้ผลสมบูรณ์เกี่ยวกับเรื่องมายา และบางทีก็จำเป็นที่จะต้องใช้เรื่องสมมติเป็นเครื่องมือในการอธิบายธรรมะก็มี เพราะฉะนั้นเมื่อเราจะกล่าวถึงสมมติ, เรื่องสมมติอาตมาอยากจะแนะนำให้มองย้อน ให้มองต่ำลงไปจนถึงสิ่งสมมติซึ่งเป็นเรื่องสมมติกันเสียก่อนจะดีกว่า. โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็เช่นเรื่อง ชาตก หรือเรื่องนิทาน.

เรื่องชาตกเรื่องนิทาน, ชาตกนั้นส่วนมากเราได้ยินได้ฟังกันอยู่ว่ามันมีเรื่องว่าอย่างไรบ้าง แต่แล้วคนที่มีความคิดในทางเชื่อตัวเอง หรืออะไรทำนองนั้นมากเกินไปแล้วก็ จะคิดว่ามันเป็นเรื่องเหลวไหล เป็นเรื่องหลอกคนเล่น เป็นเรื่องหลอกเด็ก เป็นเรื่องเหลวไหล โดยที่เขาไม่รู้ว่ามันเป็นเรื่องจริงอย่างที่เป็นเรื่องสมมติขึ้นมา ทั้งนี้เพราะมันมีความจำเป็นอยู่ว่า นิยายเรื่องชาตกที่ฟังแล้วประหลาด ๆ นั้น มันจะต้องถูกใช้เป็นเหมือนภาชนะสำหรับใส่ของที่มีค่า สำหรับอาหารที่ดีที่แพงอย่างนี้ ถ้าไม่มีถ้วยชามภาชนะใส่แล้วมันจะทำอย่างไรกันได้ มันก็ไม่สำเร็จประโยชน์เหมือนกัน มันจะมีแต่เนื้อใน ที่มีค่าล้วน ๆ โดยไม่มีภาชนะใส่นั้น มันก็ไม่ไหวแน่ เช่นอาหารไม่มีภาชนะใส่ก็ต้องใส่มือ หรือถ้ามือก็กลายเป็นภาชนะไปอีก. ที่นี้ถ้าไม่ใส่อะไรมันก็ตกดินกินไม่ได้; ที่นี้ธรรมะก็เหมือนกันเป็นของมีค่า ฉะนั้นต้องมีภาชนะที่เหมาะสม ที่นี้เพื่อเหมาะสมแก่ชาวบ้านทั่วไปซึ่งยังมีสติปัญญาอันน้อยสติปัญญาต่ำ เขาก็เลือกภาชนะที่เหมาะสมที่สุดคือนิทานชาตกอย่างนี้; ดังนั้นนิทานชาตกเหล่านี้จึงเป็นเรื่องสมมติ เราไม่จำเป็นจะต้องเชื่อตามนั้น ตามท้องเรื่องของนิทานชาตกว่าสัตว์พูดได้ ต้นไม้ก็พูดได้; บางทีก้อนหินก็พูดได้ ในเรื่องชาตกต่าง ๆ นี้ แต่มันมีความจริงอยู่ว่ามันพูดว่าอย่างไรแล้วคำพูดนั้นถูกหรือผิดเป็นคำสอนว่าอย่างไรอย่างนี้ต่างหาก ถ้าจะไปพูดตัวธรรมะตรง ๆ ให้เขาฟังพอพูดเสร็จเขาก็ลืม ผู้ฟังชั้นต่ำ ๆ นั้นก็จะลืม แต่ถ้าใส่ไว้ในนิทานซึ่งน่าอัศจรรย์ชวนหัวชวนขัน หรือว่าชวนคิดอะไรก็ตามมันไม่ลืม มันไม่ลืมตัวชาตกหรือตัวนิทาน, เมื่อจำตัวนิทานไว้ได้มันก็จะจำไว้ได้ว่า ตัวละครในชาตกนั้นมันพูดว่าอะไร ก็เลยได้เรื่องนั้นเข้าไว้ไม่สูญหายไปเสีย.

ที่นี้คำพูดที่ตัวละครในชาตภณันมันยังพูดเป็นอีกอย่างหนึ่งที่เขาเรียกว่า “ปุคคลาธิษฐาน” คือพูดอย่างเป็นสัตว์ เป็นคน เป็นเรื่องของคนของสัตว์ไปเลย นี่ยังต้องแปลอีกทีหนึ่งแปลเป็นธรรมาธิษฐาน ให้เป็นใจความทางธรรมะล้วน ๆ ว่าสอนว่าอย่างไร มันจึงเป็นหลาย ๆ ชั้นอย่างนี้ อย่างนี้เรียกว่าเป็นเรื่องสมมต. ให้เอาตมายกตัวอย่างเล่านิทานที่เขาใช้สอนธรรมะนี้ให้ฟังคู้สักรื่อง บางที่จะเข้าใจได้ดี.

เช่นนิทานที่ชอบเล่ากันว่านิทานเรื่องยายกะตานี้ ลองดูที่ว่าเล่าเรื่องยายกะตานี้มันจะเกี่ยวกับธรรมะอย่างไร สองคนผิวเมียอยู่ด้วยกัน แต่ว่ายายเป็นคนหัวคือหัวรั้น ยิ่งแก่มากก็ยิ่งถือมากเข้า จนตาหนไม่ไหว จนตาตกลงใจว่าถึงแม้จะเป็นภรรยาที่ไม่ไหวแล้ว ต้องสละแล้วต้องบริจาคน. ดังนั้นแกจึงคิดที่จะบริจาคนไปให้พัน ๆ โดยบอกว่า อย่าไปเที่ยวโน่นนี่ ยายก็ถือตามเคย พุคจาหยาบกายที่เคียวว่าจะไป. ตาก็ว่าอย่าไปไกลเหว ยายก็ยังจะไป, ที่นี้ถ้าไปไกลเหวแล้วอย่าไปยกหินก้อนหนัก ๆ ขึ้นแบกขึ้นทูน. ยายก็ยังจะทำอย่างนั้น, เพราะฉะนั้นจึงพลัดตกลงไปในเหว ทำให้ปีศาจขึ้นมาจากเหวได้เพราะมันพันสาปที่มีอยู่ว่า ถ้ามีคนตกไปแทนแล้วผีก็ขึ้นมาได้ ที่นี้ผีขึ้นมาในโลกซึ่งเมื่อก่อนไม่เคยมีผีในโลกนี้ ก็เลยเป็นครั้งแรกและเป็นของประหลาดอย่างยิ่ง; ที่นี้ตาแกก็เห็นว่าผีมันอะไรกันแน่ ก็เข้าไปพุกด้วยแล้วขอรับรองว่า อย่าให้ผีไปยุ่งกับคน เพราะรู้ว่าเป็นผีแล้วไม่ควรไปยุ่งกับคน; ผีก็เอออวยเพราะว่าชอบใจที่ตาทำให้ยายพลัดตกลงไปแล้วผีขึ้นมาได้ ที่นี้เมื่อผีรับปากอย่างนั้นแล้วก็จากกันไป. ที่นี้ตามธรรมคาของผียอมหลอกหรือโกหก ฉะนั้นที่รับปากกับตาว่าไม่ไปยุ่งกับคน, มันก็ไม่ไปยุ่งกับคน คือไปสิงคนเข้า. ที่นี้ก็เป็นการโกลาหลครั้งแรกในโลกเพราะว่าผีไม่เคยมีในโลกและไม่เคยสิงคน เป็นเหตุให้โกลาหลกันทั้งบ้านกระทั่งตาก็มาคู้เขาด้วยว่ามันเรื่องอะไรกัน. ที่นี้ผีเห็นตามาแต่ไกล มันกลัวอย่างคนที่เรียกว่าโกหกแล้วเขาจับได้คาหลังคาเขาอะไรทำนองนั้น มันไม่ได้คิดอะไรมาก มันคิดแต่จะหนีท่าเคียวเหมือนกับคนทำผิดเห็นตำรวจมาอย่างนี้, ส่วนมากที่สุดมันคิด

แต่จะหนีท่าเดียว. ผีก็เหมือนกันเห็นตามากก็หนีออกวิ่งหนี. ตาเห็นก็จำได้เอาไม้ไล่ตี ทำให้ผีล้มลง. ศีรษะฟาดกระโหลกศีรษะแตกกระจาย. ทำให้น้ำมันของผีนี้กระเด็นไปทั่วโลก. ไปติดอยู่ที่อะไรสิ่งนั้นก็กลายเป็นของเสพติดไปหมด. ของที่เสพติดมากเช่น ยาฝิ่นเช่นสุรา. สุรายาฝิ่นนี้ก็หมายความว่าน้ำมันผีชั้นโต ๆ หรือมาก ๆ ลงไปในนั้น ของเบา ๆ เช่นน้ำซากาแฟ บุหรี่ อะไรอย่างนี้ ก็มิอยู่ตามสมควร. ไม่ว่าอะไรทั้งหมดในโลกมีน้ำมันของผีตัวนี้ลงไปอยู่ก็เป็นของเสพติดทั้งนั้น; ยั่วใจจนทำให้คนหนุ่ม ๆ สาว ๆ ทนอยู่ไม่ได้ต้องไปทำสิ่งที่ไม่ควรทำเหล่านั้น.

นี่ลองคิดดูว่าชาตกก็ตาม, นิยายชาตกก็ตาม, หรือนิทานเรื่องยายกะตาก็ตามนี้, ทำไมเขาจึงต้องพูดอย่างนี้. เขามุ่งหมายให้เสียเวลาเล่นหรือว่าหลอกคนเล่นหรือเปล่า. ท่านลองไล่ไปดูเถอะจะเห็นว่ามันเป็นความฉลาดหรือเหมาะสมที่จะต้องสร้างภาษา. คือตัวนิยายเรื่องยายกะตา ขึ้นเป็นเหมือนกับภาษาแล้วก็ได้คำสอน บรรจุคำสอนไว้. แต่คำสอนนั้นยังเป็นบุคคลาธิษฐาน; ขอให้ช่วยกันจำคำนี้ไว้ด้วยว่า บุคคลาธิษฐาน ซึ่งมีอยู่ว่าเป็นผีเป็นตายาย เป็นผี เป็นคุณยายหัวต้อแล้วเป็นผีสิงคน แล้วเป็นน้ำมันผีที่ลงไปอะไรแล้วกลายเป็นของเสพติด. อย่างนี้เรียกตามภาษาธรรมะว่าเป็นการพูดหรือเป็นการกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐาน. คือพูดให้เป็นคนขึ้นมา ให้มีตัวคนขึ้นมา. แต่ถ้าพูดอย่างความจริงแล้วก็เรียกว่า "ธรรมาธิษฐาน" ขอให้จำคำว่า ธรรมาธิษฐาน นี้ไว้; คู่กันด้วยกับคำว่า บุคคลาธิษฐาน. ธรรมาธิษฐานก็คือคุณยายหมายถึงความดี ความดีคือไม่เชื่อฟังคำสั่งสอน ไม่เชื่อคำพูดของพระอริยเจ้า. ไม่นับถือขนบธรรมเนียมประเพณี. ความดีอย่างนั้นคือคนที่เรียกว่าคุณยาย. ที่นี้คำว่าผี. เมื่อกกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐานก็เรียกว่าเป็นผี; แต่ถ้ากล่าวอย่างธรรมาธิษฐาน มันก็คือกิเลสตัณหาหรืออวิชชา. คือมีอวิชชาเป็นมูล เป็นรากเง่า. กิเลสตัณหานานาชนิด ที่เรียกว่าเป็นผี; แต่ก่อนนั้นมันไม่ปรากฏออกมาสู่ความสำนึก. หรือว่ามีพิษมีสงอะไร. จนกว่าความดีนั้นจะไปดึงเอามันขึ้นมา. ฉะนั้นหัวใจที่เคย

บริสุทธิ์สะอาดนั้นมันก็กลายเป็นสกปรกไป มันจึงทำอะไรที่ไม่ควรทำได้. ถ้าพูดกันตรง ๆ เรื่องความดี, เรื่องความโง่, เรื่องความไม่บังคับตัวเองอย่างนั้นมันก็ไม่สนุก ฟุ้งกังวนอน เคี้ยวก็ลิ้มเสร็จแล้วก็ลิ้ม. การกล่าวอย่างธรรมาธิษฐานนั้นไม่สำเร็จประโยชน์ในตอนหนึ่ง ๆ ที่เป็นคำพูดจริง เขาเลยต้องกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐานให้มียายกะตา ให้มีผีมีอะไรต่าง ๆ ขึ้นมา เขาจำเป็นจะต้องเล่าเป็นนิทาน คือเป็นเรื่องสมมติหรือนิยายสมมติขึ้นมา แล้วกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐาน เราต้องถอดมันออกมาอีกทีหนึ่งเป็นธรรมาธิษฐาน. จึงจะรู้ว่าอ้อ...คนเราก่อนหนึ่งก่อนแรกเกิดมาเด็ก ๆ นั้นมันอินโนเซนต์ (Innocent); มันไม่มีคดโกง, มันไม่มีต้อคิง, ไม่มีอะไร. แล้วต่อเมื่อมันได้เหยื่อในทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ไปหลงเหยื่อเหล่านั้นเข้ามันจึงเกิดคดโกงขึ้นมา มันตกอยู่ใต้อำนาจของกิเลสแล้วมันจึงทำชั่วทั้ง ๆ ที่ที่แรกไม่อยากจะทำ นี้เรียกว่าธรรมาธิษฐาน ฉะนั้นเราควรจะเห็นใจเขาที่ว่าจะต้องมีเรื่องสมมติ แล้วก็มีการกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐาน.

เมื่อท่านได้ยินได้ฟังคำสอนที่จะเป็นเรื่องประวัติหรือเรื่องธรรมะก็ตามในทางพระพุทธศาสนานั้น จะต้องจับให้ได้ว่ามันเป็นเรื่องสมมติขึ้นเพื่อประโยชน์อย่างนี้หรือเปล่า แล้วก็ดูว่าคำกล่าวนั้นจำเป็นจะต้องกล่าวอย่างบุคคลาธิษฐานเพราะเหตุไร นี้เราก็ไม่สนใจอยู่เรื่องว่านี่คนพูดหรือสัตว์พูดได้ทันไม้พูดได้อะไรอย่างนี้ หรือว่ายายกะตาผีหรืออะไรอย่างนี้ไม่ต้องสนใจ ก็ไปสนใจตัวเรื่องว่ามันหมายความว่าอย่างไร อย่างนี้อาตมาเอามารวมไว้กล่าวไว้เสียในวันนี้ด้วย ก็เพื่อให้รู้ว่าแม้แต่วิธีสอนศาสนาเองก็ยังจำเป็นที่จะต้องใช้สมมติหรือนิยายบางอย่างนี้ เพื่อประโยชน์แก่การสอนนั่นเอง คือเอามายานี้มาแก้มายากันอีกที เอาสมมติมาแก้สมมติทำนองนี้ นี่ขอให้จำไว้ขั้นหนึ่งก่อน เพื่อไม่ให้เอาพระกัมภีร์ต่าง ๆ ว่า โทหก เหลลวไหล สำหรับคนโง่หรืออะไรทำนองนี้, แต่ที่จริงเขาฉลาดกว่าเรา โดยที่เขาจะใช้มายาหรือสมมตินี้มาแก้มายาหรือสมมติของเราอีกทีหนึ่ง โดยให้เราบังคับเข้าไปโดยไม่รู้สึกตัวได้.

ที่^๕นี้อาตมาจะกล่าวถึงคำว่าสมมตโดยตรงหรือเต็มตามความหมาย ซึ่งมาในลำดับเดียวกับคำว่า สมมต, บัญญัติ, ปรมัตถ์. เราเปรียบเทียบกันโดยคร่าวๆ ก่อน; สมมต, บัญญัติ, ปรมัตถ์ ๓ คำนี้ถ้าเข้าใจดีแล้วจะง่ายที่สุดที่จะเข้าใจเรื่องต่างๆ ต่อไปข้างหน้าเมื่อไรก็ตาม สมมต^๕นั้นมันเป็นมายาชั้นนอกที่สุดเลย ตามทางธรรมะถือว่าอย่างนั้น แต่ชาวบ้านแล้วจะถือว่าเป็นของจริงไปเลยไม่ใช่มายา เช่นการที่คน^๕นั้นคน^{๕๗๘}ชื่อเป็นนาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. หรืออันนั้นอัน^{๕๗๘}มีชื่อว่าเงินทอง เพชร พลอย หรือสมมติว่าเป็นขุนนั้นหลวงนี้ พระนั้น พระยานี้ เป็นเศรษฐีเป็นขอกานหรือว่าเป็นมนุษย์เป็นเทวดา เป็นมาร เป็นพรหม เป็นยักษ์หรือว่าเป็นสัตว์นรก สัตว์เทวีจันต เปเรตอสุรกายอย่างนี้เป็นต้น ก็ล้วนแต่เรียกว่าสมมต^{๕๕}ทั้งนั้น แต่ว่ามันสูงต่ำกว่ากันเป็นชั้น ๆ; หรือแม้ที่สุดแต่จะพูดว่าคน^{๕๗๘}เป็นผู้พิพากษา คน^{๕๗๘}เป็นโจทก์ คน^{๕๗๘}เป็นจำเลย อย่าง^{๕๗๘}ก็เรียกว่าเป็นสมมตด้วยชั้นหนึ่งด้วยเหมือนกัน. ท่านลองคิดดูว่าคนที่^{๕๗๘}เป็นโจทก์นั้นหรือเป็นจำเลยก็ตามเถอะ บางทีเขาไม่ได้ทำผิดแต่เมื่อเขาถูกกล่าวหาเขาก็ต้องเป็นจำเลย เขาทำผิดจริงเขาถูกกล่าวหาเขาก็มีชื่อเป็นจำเลย. เขาไม่ทำผิดเลยแต่เมื่อเขาถูกกล่าวหาเขาก็ต้องมีชื่อเป็นจำเลย อย่าง^{๕๗๘}ก็เรียกว่าสมมตด้วยเหมือนกัน. หรือว่าระเบียบ วินัย กฎ กฎหมาย กฎเกณฑ์ พระบรมราชโองการอะไรต่าง ๆ ก็ตาม ยังต้องถูกจัดไว้ในเรื่อง^{๕๗๘}ที่สมมตแต่งตั้งขึ้น^{๕๗๘}ทั้งนั้นเหมือนกัน แต่ว่าเป็นชั้นสูงขึ้นมา^{๕๗๘}ผูกตามทางธรรม. แต่ถ้าผูกตามทางโลกก็จะต้องถือเป็นของจริงไปหมดเพราะ นาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. นี้^{๕๗๘}แกก็เป็นนาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. จริง ๆ ใช้^{๕๗๘}ได้ตามกฎหมาย ชาวบ้านก็ร้องเรียกกันอย่างนั้น แล้วทำเนิ่นอะไรไป^{๕๗๘}ได้ในนามนาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. แต่ทำไมทางศาสนาถือว่าเป็นสมมต ก็เพราะมันมองลึกมากเกินไป คือลึกจนถึงความจริง นาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. นั้นมันเป็นชื่อสมมต เท่าที่^{๕๗๘}เนื้อหนังร่างกายจิตใจกลุ่มหนึ่งเท่านั้น มันก็เลยมองดูเป็น^{๕๗๘}เนื้อหนังร่างกายจิตใจเป็นธาตุคิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม วิญญาณธาตุ อากาศธาตุ ที่กล่าวแล้ววันก่อนว่าธาตุหกประกอบ

ขึ้นมาเป็นคนอย่างนี้ นาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. ซื้อมันซื้อมันก็หายไป มันเหลืออยู่แต่กลุ่มหนึ่ง กลุ่ม ๆ หนึ่งของธาตุ ของซันท์, ของอายตนะ แล้วแต่จะเรียกชื่อ อย่างนี้ก็เรียกว่าสมมตหายไป ที่เหลืออยู่นั้นเป็นเพียงบัญญัติ ถ้าแยกก็จะเห็นว่าส่วนนี้เป็นกาย ส่วนนี้เป็นใจ ส่วนนี้เป็นธาตุดิน ส่วนนี้เป็นธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอย่างนี้เรียกว่าสมมตหายไปเหลืออยู่แต่สิ่งที่บัญญัติ.

หรือว่าเงิน ทอง เพชร พลอยอย่างนี้ ที่ได้ถูกสมมตว่าเงินว่าทอง ว่าเพชร ว่าพลอยนั้น มันเป็นเรื่องสมมตภายนอก แท้จริงมันก็เป็นแร่ธาตุ เรียกอย่างง่ายกว่าเป็นแร่ธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอกัน มันไม่มีความแตกต่างกันโดยความที่ว่ามันเป็นแร่ธาตุตามธรรมชาติ เราไม่มองดูเป็นเงินเป็นทอง. แต่ที่นั่นมันมาเกิดเป็นเงินเป็นทองเป็นเพชรขึ้นมาได้เพราะหลังจากถูกสมมต ที่นั่นมันมีอะไรเสมอกันอีกอย่างหนึ่งก็คือค่า ความที่เป็นของมีค่าในทางใช้สอยตามที่สมมติกันเอง ก็ว่ามีค่าในทางซื้อขายในทางเศรษฐกิจนี้ ถ้ามองดูในแง่ของทางเศรษฐกิจนี้เราเห็นว่าเงินก็มีค่าอยู่ระดับหนึ่ง ทองก็มีค่าระดับหนึ่ง เพชรก็มีค่าอยู่ระดับหนึ่ง มันมีความเป็นของมีค่าเสมอกัน ถ้าไปมองดูที่ค่านี้อีกก็จะเห็นแต่เพียงว่ามันมีค่าทั้งนั้น มีแต่ค่าเว้นแต่ว่ามากน้อยกว่ากัน เงิน ทอง เพชร พลอย ก็ไม่ต้องมีชื่อว่าเงินทองเพชรพลอยก็หายไปอย่างนั้น เหลืออยู่แต่ความที่มันมีค่าหรือมีอำนาจในทางซื้อขายมากน้อยสูงต่ำกว่ากัน อย่างนี้เรียกว่าเรามองทะลุสิ่งที่สมมติว่าเงินว่าทองว่าเพชรว่าพลอย ไปอยู่ที่ความเป็นธาตุอย่างหนึ่งบ้าง หรือไปอยู่ที่ความเป็นของมีค่าระดับใดระดับหนึ่งบ้างเท่านั้น นี้เรียกว่ามองทะลุสมมติไปได้.

ที่นั่นเรื่องที่ว่ามียศมีศักดิ์ เป็นขุน เป็นหลวง เป็นพระ เป็นพระยา นั่นนี่ เป็นเศรษฐกิจเป็นขอกทานหรืออะไร นี่ก็ทำนองเดียวกันอีก มันอยู่ตรงความสมมติ การสมมติที่ยึดถือว่าเป็นอย่างนั้นตามระเบียบของการสมมติ; ถ้ามองดูโดยความเป็นคนก็

เสมอกันโดยความเป็นคน, ถ้ามองดูโดยความเป็นธาตุส่วนประกอบธาตุหนึ่ง ๆ ก็เสมอ
กันโดยความเป็นธาตุ.

ที่มนุษย์เทวคา มาร พรหม สูงสุดขึ้นไปอะไรก็เหมือนกันอีก เลยทำ
ให้มนุษย์ เทวคา มาร พรหม นี้ไม่แปลกกัน เพราะว่าเป็นสัตว์ที่ตกอยู่ใต้กองทุกข์
เสมอกัน. มีความ เกิด แก่ เจ็บตาย อย่างเดียวกัน, ถูกแผกเผาอยู่ด้วยกิเลสอย่างใด
อย่างหนึ่งอย่างเดียวกัน, แล้วก็ทนทุกข์อยู่ด้วยกัน. แม้จะมองในทางต่ำเป็นสัตว์นรก
สัตว์เดรัจฉาน เปרת อสุรกาย อย่างนี้ก็ล้วนแต่เรื่องสมมติ ความจริงมันก็เป็นสัตว์ที่
ประกอบอยู่ด้วยขันธ์ ธาตุ อายตนะ แล้วก็กำลังอยู่ในสภาพอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำ
ให้ถูกสมมติอย่างนั้น แต่ถ้าว่าโดยที่แท้แล้วมีความหมายอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอกันหมด.
เหมือนอย่างสัตว์นรกก็หมายถึงคนที่กำลังถูกรุทรมาน ได้รับการทรมานไม่เป็นอิสระ
เพราะฉะนั้นรสชาติที่เป็นความหมายนั่นเอง ทำให้ได้ชื่อว่านรก จะเป็นนรกในชาตินี้
ในเรือนจำหรือในอะไรก็ได้ หรือจะเป็นนรกต่อเมื่อตายแล้วชาติหน้าก็ได้ถ้าหากมันจะ
มีแต่ว่าความหมายอันแท้จริงนั้นมันอยู่ตรงที่ว่าไม่เป็นอิสระและกำลังถูกรุทรมาน หรือ
ถูกลงโทษอย่างใดอย่างหนึ่ง. ที่นี้เปרת คำว่าเปרתอย่างนี้ เขาก็หมายถึงคนที่มิอิสระ
ปล่อยให้ไปตามอิสระ แต่ว่ามันมีโรคภัยไข้เจ็บ มีความอยาก มีเหตุการณ์
อย่างอื่น ทั้ง ๆ ที่เขาปล่อยให้ไปอิสระนั้นมันยังเป็นทุกข์ทรมานอย่างยิ่ง เพราะ
ความเป็นโรค เพราะความมีข้อผูกพันอย่างอื่น ทั้ง ๆ ที่เขาปล่อยให้ไปได้อย่างนี้เป็น
อิสระ. อย่างอสุรกาย ก็คือพวกที่ไม่แสดงตัวให้ปรากฏ มีอาการที่เรียกกันว่าผิอย่างนี้
เพราะมีตัวไม่ปรากฏ แต่ก็ยังเป็นสัตว์ที่ต่ำกว่ามนุษย์มาก มีความลำบากอยู่ตามประสา
ของสัตว์ประเภทนั้น. ที่นี้สัตว์เดรัจฉาน ก็หมายความว่ามันยังเป็นสัตว์ที่ต่ำกว่ามนุษย์
มาก ทั้ง ๆ ที่หลักเกณฑ์ในการมีชีวิตหรือความคิดความนึกอะไรต่าง ๆ นี้เป็นอย่าง
เดียวกัน แต่ว่ามันต่ำกว่ากันมาก. ความแตกต่างเหล่านี้เท่านั้นที่เป็นเหตุให้ถูกบัญญัติ
หรือถูกสมมติว่าเป็นสัตว์มนุษย์ สัตว์นรก สัตว์เดรัจฉาน เป็นเปרת เป็นอสุรกาย.

ที่นั่งในทางสูงก็เหมือนกัน เป็นมนุษย์อยู่ตรงกลางแล้วเป็นเทวดา เป็นพรหม เป็นมาร เป็นอะไรอย่างนั้นสูงขึ้นไปอีก ขอให้เข้าใจคำว่ามารด้วย คำว่า “มาร” นั้นเป็นชื่อของเทวดาประเภทหนึ่ง ไม่ใช่ต่ำมาอยู่ในกลุ่มนรก เปรต เถรัจฉาน อสุรกายนั้น ไม่ใช่. คำว่ามารนี้เป็นชื่อของเทวดาชั้นสูงสุดในพวกที่เสวยกามคุณ เช่นเทวดาพวกที่เสวยกามคุณนี้แบ่งเป็น ๖ ชั้น แล้วพวกที่เรียกว่ามารนั้นอยู่ชั้นสูงสุดเลย ชั้นเหนือสุดเลย เหนือขึ้นไปจากนั้นอีกก็เป็นพรหมไปแล้วไม่ใช่เป็นเทวดาแล้ว อย่างนี้เป็นต้น. นี้บัญญัติมารเท่าที่ความเป็นเทวดาชั้นสูงสุดนั้น เพราะว่าความอึดเอิบด้วยกามคุณในชั้นนั้นมันผูกพันจิตใจมากที่สุด คือเล่าให้ฟังย่อๆ อย่างนี้ก็แล้วกันว่า ที่ว่าเทวดาเสวยกามคุณมี ๖ ชั้น ชั้นแรกนั้นมันไม่สู้ปราณีตแม้แต่ชั้นดาวดึงส์อย่างนี้ ชั้นมาया ชั้นกุสิต นี้มีกามคุณปราณีต ปราณีต ๆ ตามลำดับ. พอถึงชั้นที่เรียกว่าปรนิมิตสวัตตินี้ มีกามคุณอย่างปราณีตที่สุดด้วย แล้วไม่ต้องแสวงหาเอง ไม่ต้องทำ ไม่ต้องขวนขวาย มีคนอื่นคอยทำให้ด้วยอย่างนี้ มันจึงเป็นชั้นสูงสุดของเรื่องเสวยกามสุข และเทวดาพวกนี้ถูกจัดเป็นพวกมาร. ที่เราได้ยินในพุทธประวัติว่ามารมารังควานพระพุทธเจ้าเมื่อวันจะตรัสรู้หรือหลังจากตรัสรู้แล้วก็ยังมาบ่อยๆ นี้; คำว่ามารหมายอย่างนั้น มันก็หมายถึงความรู้สึกอย่างรุนแรงในทางเสวยความสุขอย่างโลกนั้นคือมาร แต่มาถูกบัญญัติให้ว่าเป็นเทวดามีรูปร่างสวยงามอยู่สวรรค์ชั้นปรนิมิตสวัตติ์ทำนองนี้. ถ้าเราเข้าใจคำเหล่านี้ให้ถูกแล้วจะช่วยได้มาก ไม่ใช่ว่ามารแล้วก็เป็นสัตว์ หน้าตาอย่างกบยักษ์คู้ร้ายกินคน เหมือนอย่างที่เราได้ยินในเรื่องนิยายอย่างเก่าๆ อย่างนั้น. คำว่ามารในทางพุทธศาสนานั้น ถ้าพูดเป็น “บุคคลาธิษฐาน” ก็จะหมายถึงคนที่สวยที่สุด ที่จะสนุกสนานเพลิดเพลินในทางกามคุณที่สุด แม้แต่รูปร่างก็สวย แม้แต่วาจาก็ไพเราะ อะไรอย่างนี้ คือว่ายั่ววนไปทั้งหมดเลยอย่างนี้เรียกว่ามาร นี้อย่างบุคคลาธิษฐาน. ถ้าพูดอย่างธรรมาธิษฐานคำว่ามารนั้นหมายถึงกิเลส; คือความติดพันอยู่ในกามสุขอย่างยิ่ง อย่างชั้นสูงสุดยอดสุดของกามสุข. อยากจะให้นึกเปรียบเทียบกว้างออกไปอีกนึกหนึ่งว่า อย่างพวกชาตานของคริส-

เขียนอย่างนี้ บางคนมาเขียนรูปชาตานเป็นยักษ์น่าเกลียด มีเขา, มีอาวุธ มีอะไรนั่น พวกคริสเตียนที่เขารู้เรื่องดีเขาพูดว่า ถ้าเขียนรูปของชาตานแล้ว จะต้องเขียนให้มันสวยที่สุด ให้มันฉลาดที่สุด ให้มันงตมที่สุด เก่งที่สุด อะไรทำนองนี้มากกว่า เพราะมันเป็นที่ยิ่งของกาม ความติด จะนั้นรวมความแล้วให้รู้จักคำว่าสมมต ที่เขาใช้ครอบเข้ากับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ตามความหมายของคนสามัญหรือสัตว์สามัญ ชาวบ้านทั่วไปนั่นแหละ.

ที่นี้พอมาถึงบัญญัติ, พอมาถึงบัญญัติก็ฉลาดกว่านั้นไม่มองดูเป็นอย่างนั้น แต่มองดูลึกเข้าไป อย่างว่าคนนั้นถูกแยกออกไปเป็นธาตุ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เหมือนกับว่ารถยนต์คันหนึ่งถูกรื้อออกเป็นชิ้น ๆ; มันประกอบอยู่ด้วยโลหะ เป็นเหล็กเป็นทองเหลืองเป็นอลูมิเนียม เป็นพลาสติก เป็นอะไรก็สุดแท้ เป็นยาง เป็นอะไรในที่สุด ฉะนั้นเมื่อไปมองดูกันที่ส่วน ๆ นั้นแล้วรถยนต์ก็หายไป ความรู้สึก ว่ารถยนต์ก็หายไป แต่ถ้ามองดูอย่างลวก ๆ อย่างไม่ฉลาด มันก็เห็นเป็นรถยนต์เป็น คันรถยนต์ขึ้นมาอีก แต่ถ้ามองดูอย่างฉลาดมันก็เห็นเป็นเพียงส่วนประกอบของสิ่งต่าง ๆ มากสิ่งกลุ่มหนึ่งเท่านั้น, คำว่ารถยนต์ก็หายไปอีก. นี่แปลว่าหุตามันฉลาดมองทะลุสมมตเห็นเป็นบัญญัติ แล้วเราก็คิดดูซิว่าความหลงใหลรักใคร่ยึดถือในสิ่งนั้นมันจะเป็นอย่างไร มันก็ต้องน้อยลง อย่างมีความฉลาดมากขึ้นอย่างนี้ ความยึดถือรักใคร่หวงแหน หรือความที่ว่ามีจิตใจไหวไปตามนั้น จะมีน้อยลงอย่างนี้ก็เรียกว่าเพราะเห็นบัญญัติ.

ที่นี้ทางธรรมะยังเลยไปถึงว่า การบัญญัตินี้ มีบัญญัติว่าดี ว่าชั่ว น้อย่างนี้คู่หนึ่งแล้ว, หรือบัญญัติว่าเป็นบัณฑิตเป็นคนพาลอย่างนี้คู่หนึ่งแล้ว, หรือว่าบัญญัติว่ายุติธรรมหรือไม่ยุติธรรมอย่างนี้คู่หนึ่งละ, มีมากมายหลายสิบหลายร้อยหลายพันคู่เป็นคู่ ๆ ไปแล้วแต่จะบัญญัติ. อย่างนี้ไม่พูดเป็นคน, นาย ก. นาย ข.

นาย ก. นาย ง. เพราะมันสมมตมากเกินไป; เอมาจัดเป็นคนตีคนชัว เป็นคนพาล คนเป็นบัณฑิต คนมีธรรม คนไม่มีธรรม หรือแม้แต่จะบัญญัติว่าความยุติธรรม ความอยุติธรรมอย่างนี้ก็เหมือนกัน, มันเป็นเรื่องบัญญัติเท่าที่ภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างนี้ก็ยั้งดี ยังไม่หลงไหลมากยังไม่ยึดถือมาก; แต่ก็ไม่ใช้ หมคความยึดถือยังจะต้องไปต่อไปอีกไปจนถึงฉลาคกว่านั้น. แต่ที่เรากำลังพูดเรื่องว่า มายาอย่างบัญญัตินี้เป็นอย่างไร? ที่ว่าทำไมเป็นมายาอย่างบัญญัติ ก็ขอให้เข้าใจว่า ตีกับชัวนี้ ถ้าเมื่อกล่าวโดยสมมตหรือบัญญัตินี้มันต่างกันมาก จนใคร ๆ ก็อยากตีแล้ว ไม่อยากชัว แต่ว่าทำไมพระอรียเจ้าหรือพระอรหันต์จึงอยากอยู่เหนือนั้นขึ้นไปอีก ก็ เห็นว่าทั้งตีทั้งชัวนี้ยังไม่ไหว แม้จะตีอย่างไรก็ยังไม่ไหว ยังเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ บางอย่างบางประการอยู่. เราจะพ้นไปเสียจากตีจากชัว ก็เพราะว่ามองเห็นว่าตีจะชัว นี้มันเสมอกันอยู่ในลักษณะบางอย่าง เช่นที่พูดว่าเป็นคนตีแล้วต้องมีความทุกข์ ไปอีก แบบหนึ่งตามประสาคนตี เป็นคนชัวก็ต้องมีความทุกข์ไปอีกแบบหนึ่งตามประสาคนชัว เราไปคูชิ บางคนยังไปรักที่จะเป็นคนชัว จะได้มีความสนุกสนานไปตามประสาคนชัวก็มี. เอาละทีนี้เราได้คนตีมาแล้ว ไม่อยากเป็นคนชัวอยากเป็นคนตี อยากมีความทุกข์ไปตามประสาคนตี มันก็ยังไม่ใช้ว่าพ้นจากความทุกข์โดยสิ้นเชิง ขอให้ไปสังเกตคนที่เรียกกันว่าคนตีที่สุด มันก็ยังมี ความทุกข์ตามประสาของคนตี ถ้าจะได้เป็นอย่างอื่นนอกจากนี้จึงจะอยู่เหนือความทุกข์ โดยประการทั้งปวงอย่างนี้เป็นกัน. ดังนั้นจึงบัญญัติเพียงว่าตีว่าชัวนี้ยังไม่จริงแท้ มันยังไม่ได้ตรงกันข้ามอย่างนั้น โดยส่วนเดียว เพราะว่าในบางแง่ในบางกรณีมันยังเหมือนกันอยู่อีกเช่นว่ามันเป็นของ ที่เปลี่ยนแปลงได้ มันยังเป็นที่ตั้งแห่งความหลงรักหลงยึดถือเป็นความทุกข์ ใต้อย่างนี้เป็นต้น. ความเป็นพาลหรือเป็นบัณฑิตก็ทำนองเดียวกันอีก เพราะว่ามันยังมีเหนือนั้นคือไม่เป็นอะไรเลย. ทีนี้สำหรับความเป็นธรรมหรือความยุติธรรมความไม่ยุติธรรม ในโลกนี้ ถ้าอาศัยการบัญญัติแล้ว ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาย่อมรู้ได้เองว่ามันแล้วแต่ การบัญญัติ เช่นว่ากฎหมายนี้ ไม่ใช่ว่ามันจะตรงกันไปทุกชาติทุกประเทศ มันแล้วแต่ การบัญญัติตามความประสงค์ของคนส่วนหนึ่งๆ; แต่ที่ว่าโดยส่วนใหญ่แล้วเราพูดได้ว่ามัน

ตรง ๆ กันนั้นแหละ แต่ไม่ใช่ว่ามันจะตรงเป็นอย่างเดียวกัน เช่นคดีหนึ่งถ้าตัดสินตามกฎหมายไทยก็ไปอย่าง ถ้าตัดสินตามกฎหมายอังกฤษหรือประเทศอื่นมันก็อาจจะเป็นอย่างอื่นไปอย่างนี้เป็นต้น ฉะนั้นความยุติธรรมหรือยุติธรรมอย่างโลกๆ นี่จึงเป็นเรื่องของบัญญัติ หรือถ้ามากกว่านั้นก็เป็นเรื่องของสมมติไป, นี่เห็นได้อย่างนี้. อาตมาเอาเรื่องนี้มาพูดนี้เพราะว่ามันจำเป็นในเบื้องต้นที่จะเป็นพื้นฐานสำหรับจะเข้าใจเรื่องที่จะยาก ๆ ขึ้นไปตามลำดับ เป็นเรื่องที่น่าเบื่อหน่าย แต่ว่าเป็นเรื่องจำเป็นที่จะต้องเข้าใจ.

ที่อาตมาจะชี้ให้เห็นชัดโดยเปรียบเทียบต่อไปอีกว่า สมมติ กับบัญญัติ กับปรมาัตต์ต่างกันอย่างไร? ถ้าอย่างสมมติ เราสมมติ เราต้องพูดคราวเดียวกันจึงจะรู้เรื่อง เราสมมติว่านี่สะอาดแล้วนี่สกปรก นี่สมมติว่านี่สะอาดนี่สกปรกเป็นชั้นสมมติ. แต่ที่นี้ถ้าฉลาดกว่านั้นขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง คือชั้นบัญญัติจะเห็นว่ามันสกปรกกันทั้ง ๒ อย่าง เหมือนอย่างจะเปรียบเทียบว่า อูจจาระ บั๊สสาวะสกปรก แล้วก็น้ำหอมแบ่งหอมนี้สะอาด แต่ถ้าว่าจิตใจสูงไปกว่านั้น จะเห็นว่าทั้งแบ่งหอมและน้ำหอมทั้งอูจจาระ บั๊สสาวะมันก็สกปรก มันเป็นสกปรกไปหมดอย่างนี้ ถ้ามันดูกันในสายตาที่สูงขึ้นไปหน่อย. ที่นี้ถ้าสูงขึ้นไปอีกคืออย่างชั้นที่เป็นปรมาัตต์ สายตาของพระอรหันต์ อย่างนี้จะเห็นว่ามันไม่สกปรกเลยทั้งสองอย่าง นี่มันไม่สกปรกเลย อูจจาระบั๊สสาวะก็ไม่ได้สกปรก แบ่งหอม น้ำหอมนี้ก็ได้สกปรก เพราะมันมองดูด้วยสายตาที่ฉลาดกว่านั้น จนเห็นว่าสะอาดหรือสกปรกนี้ไปว่าเอาตามสมมติ ว่าเอาตามความรู้สึกของคนที่ยังไม่รู้อะไร ที่แท้มันก็เป็นเพียงสักว่าธาตุตามธรรมชาติ หรือถ้ากล่าวอย่างพวกวิทยาศาสตร์ ก็เป็นเพียงว่า ความแตกต่างระหว่างปริมาตรของไอระเหยที่ทำให้ทางนี้หอม ทางนี้เหม็นอย่างนี้ คือว่าไอระเหยที่มาสัมผัสประสาทจมูกนี้เข้มข้นกว่ากันเท่านั้นเอง คือว่าบางหรือหนากว่ากันเท่านั้นเองอย่างนี้ก็ไ้; แม้แต่ทางวิทยาศาสตร์ธรรมคาสามัญต์วันๆ สมัยนี้ ก็ยังพิสูจน์ว่าหอมกับเหม็นนั้นมันยังเป็นสิ่งเดียวกัน แต่เป็นเพียงความบางหรือ

ความหนาของ Volatile คือสิ่งที่ระเหยได้ มากะทมิที่ประสาทจุมกเท่านั้น. แต่ว่พระอรหันต์ท่านไม่เล็งกันในแง่วิทยาศาสตร์อย่างนี้ ท่านเล็งไป ในแง่มันส์กัแต่ว่ธรรมชาติที่ไม่ควรรีคดีอ ไม่ควรรสนใจ ไม่ควรรหลงไหลด้วยกันทั้งนั้น ไปหลงไหลเข้าแล้วองัทั้งสองอย่าง.

นี้ทำให้เราพูดได้ว่ในชั้นสมมตชาวบ้านธรรมดาสามัญนั้นมืหอมมีเหม็นอย่างหนึ่ง; ที่นี้ถ้ถ้ถ้ถ้ขึ้นมาอีกหน่อยกัเรียกว่าเหม็นทั้งสองอย่างแล้ว; ที่นี้ถ้ถ้ถ้ถ้ไปอีกก็ไม่มีหอมไม่มีเหม็นเลย อย่างนี้เป็นต้น. ถ้ท่านลองจับให้ไค้แล้ว จะเห็นว่าสติบัญญัติที่มอเห็นสมมต มอเห็นบัญญัติ มอเห็นปรมัตถ์มันต่างกันอย่างนี้ ในชั้นแรกเราได้รับคำสั่งสอนว่อันนี้ปฏิภูลหรือสภปรก อันนี้ไม่สภปรกเรากัเห็นค้วย เพราะว่ถ้ถ้ถ้ไปกว่ว่อันนี้ถ้ ก็จะไปหลงไหลแม้ในของที่สภปรกนั้นว่ไม่สภปรกก็ไค้เหมือนกัน. ที่นี้มาสอนให้ถ้ถ้ถ้เพียงแต่ว่สภปรกก็ว่ว่กันสภปรกไป สะอาทก็สะอาทไป แต่พอมาสุงเข้าไปอีกเหม. มันน่าเกลียดทั้งสองอย่างเลย ถ้ถ้ไปอีกมันไม่มีสะอาทไม่มีสภปรกเลยอย่างนี้. นี้เรียกว่าความแตกต่างระหว่างจิตใจของบุคคลธรรมดาสามัญที่เรียกว่าปุกุชนนี้พวกหนึ่ง, แล้วว่ก็พวกที่เป็นบัณฑิตเป็น “กัลยาณปุกุชน” นี้พวกหนึ่ง, แล้วว่ก็พวกที่เป็นพระอรียเจ้าหรือพระอรหันต์ก็อีกพวกหนึ่ง. ท่านมอองดูสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ผิดกัน ผิดกันมากอย่างมอองดูของสะอาทของสภปรกนี้ พวกปุกุชนก็แยกเป็นสะอาทเป็นสภปรก ยึดมันถือมันกันไปตามเรื่องตามราว จนกระทั่งว่ว่ชั้นล่างท่านเอามาตักน้ำรดศัระษะไม่ได้ อย่ว่ว่ว่ว่ว่ว่ว่ใช้ล้างส้วม อย่างนี้เป็นต้น เพราะมันมีความยึดมันถือมันในเรื่องสะอาท สภปรก สุง คำ แล้วแต่เขาจะยึดคดีอ; แต่ถ้ถ้ถ้ถ้ขึ้นมาถ้จะเห็นว่ามันเป็นเรื่องโง่ จนกระทั่งเห็นว่าชั้นที่ใช้ล้างส้วมกับชั้นที่ใช้ล้างเท้าหรือชั้นที่ใช้ตักน้ำกินอย่างนี้ ถ้ว่ว่มันเหมือนกันก็เหมือนกันซิ. มันไม่ได้เป็นชั้นเลขชั้นดีชั้นชั่วไปตามที่ว่ว่มันไปถูกใช้อย่างไร เว้นไว้แต่ว่ว่มันจะไปสภปรกค้วยสิ่งของนั้น จึงจะเรียกว่ามันไปสภปรกค้วยสิ่งนั้น แต่ถ้ถ้เมื่อสิ่งนั้นถูกมอเห็นเป็นของธรรมดาก็มันก็หมค

ความสกปรกไปอีก. ความยึดมั่นถือมั่นอย่างนี้ ทำนองนี้ท่านเรียกว่า “ลัทธิพศปราชญ์” และเป็นข้อแรกอยู่ในพวกแรกที่ว่าจะต้องละแล้วจึงจะเป็นพระอริยบุคคล. ขอให้เข้าใจในข้อที่เรียกว่าสมมติ บัญญัติ ปรมัตถ์ไว้อย่างนี้ ความเป็นมายาหลอกหลวง พรางตาเรียกว่าเป็นมายา คือเท็จนี้ มันมีได้ทั้งอย่างสมมติ มีได้ทั้งอย่างบัญญัติอย่างปรมัตถ์อย่างนี้ แล้วของจริงก็เป็นอย่างเดียวกัน จริงอย่างสมมติก็มี จริงอย่างบัญญัติก็มี จริงอย่างปรมัตถ์ก็มี.

ที่นี้ เหมือนกับที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ที่พูดว่าจริงอย่างสมมติก็คือ— นาย ก. นาย ข. นาย ค. มีอยู่ในโลกจริง นี่จริงอย่างสมมติ; ท่านคนนั้นชื่อนี้ มันก็จริงอย่างสมมติ ปฏิบัติหน้าที่อะไรในนามนี้ในชื่อนี้ แต่พอมาคุยอย่างบัญญัติมันก็เป็นเรื่องว่าเขาตั้งชื่อให้เขาสมมติให้ ช่างในมันเป็นกลุ่มธาตุ ชันธ อายตนะ เหมือนกันหมด; แต่ว่ามันยังบัญญัติได้ว่า เป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ เป็นตาหูจมูกลิ้น กายใจ เป็นส่วนต่าง ๆ ไปตามชื่อนั้น ๆ ยังแตกต่างกันอยู่อย่างนี้.

ที่นี้จะฉลาดอย่างไรต่อไปอีกจึงจะเห็นว่านั่นก็ยังมายาอยู่ นี้ก็ได้แก่การมองเห็นซัดลงไปอีกชั้นหนึ่งว่า จะเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม จะเป็นตา หู จมูก ลิ้น กายใจ เนื้อหนังเอ็นหรืออะไรก็ตาม หรือจะแยกเป็นบัญญัติอย่างไรก็ตาม แต่ละอย่างยังเสมอเหมือนกันตรงข้อที่ว่ามันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และสูญญตา. ท่านควรจะจำคำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ๓ คำนี้ไว้ให้เป็นหลัก เพราะว่ามันจะต้องใช้มากที่สุดทีเดียว; อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ๓ อย่างนี้เขาเรียกว่าลักษณะ ๓ อย่างของสังขารทั้งปวง คือของสิ่งทุกสิ่ง ลักษณะ ๓ อย่างของสิ่งทุกสิ่ง; เรียกว่าไตรลักษณ์ก็เรียก เรียกว่าสามัญลักษณ์ก็เรียก คำว่าอนิจจังแปลว่า มันไหลเรื่อยเปลี่ยนแปลงเรื่อย; ถ้าเป็นธาตุดินก็มีความเปลี่ยนแปลงเรื่อย, เป็นธาตุน้ำก็เปลี่ยนแปลงเรื่อย,

ธาตุไฟก็เปลี่ยนแปลงเรื่อย, ธาตุลมก็เปลี่ยนแปลงเรื่อย, วิญญาณธาตุก็เปลี่ยนแปลงเรื่อย, อากาศธาตุก็เปลี่ยนแปลงเรื่อย แล้วแต่สิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับแวดล้อมสัมพันธ์. **อนิจจังแปลว่า เปลี่ยนแปลงเรื่อยหรือไหลเรื่อยเปื่อยไม่มีหยุด;** คำว่าไหลในที่นี้หมายถึงเปลี่ยนแปลงกระแสของความเปลี่ยนแปลงนี้เองเรียกว่าไหล; คำว่าอนิจจังแปลว่าไม่เที่ยง ศัพท์แปลว่าไม่เที่ยง, แต่ความหมายของมันก็คือว่าเปลี่ยนแปลงเรื่อยไหลเรื่อย. ลักษณะนี้เป็นลักษณะที่เห็นได้ไม่สู้ยาก เพราะฉะนั้นจึงมีผู้เห็นอนิจจังนี้มาก่อนพระพุทธเจ้าหรือพร้อมสมัยเดียวกันกับพระพุทธเจ้าก็มี. เราไม่บัญญัติคำสอนเรื่องอนิจจังนี้ว่าเป็นของพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ เพราะว่าศาสนาอื่นก็ยังมี ก่อนพระพุทธเจ้าก็ยังมีคนรู้จักพูดเรื่องอนิจจังอยู่แล้ว แม้จะไม่ลึกซึ้งเท่าก็มีคนพูดอยู่แล้ว. แม้แต่ในปรัชญาปัจจุบันที่เขา میگ่าวไว้ก็กล่าวถึงชาวกรีก นักปรัชญาเมธีกรีกบางคนก็ได้พูดถึงเรื่องอนิจจังนี้พร้อมสมัยกันกับพระพุทธเจ้า ห่างกันไม่กี่มากน้อยอย่างนี้ก็มี. ที่เรียกว่าลัทธิ “แพนทาเร” ของเฮรัคลิตัส พ้อง ๆ สมัยกันกับพระพุทธเจ้า ไม่ต้องพูดถึงแต่ในอินเดียแห่งเดียว แม้แต่นอกประเทศอินเดียนอกชมพูทวีปไปก็ยังมี. ที่นี้เป็นอันว่าทุกสิ่งมันจะถูกบัญญัติว่า ดิษฐ์ สูงต่ำ คำขาว บัดจิต พาล อยากรักก็ตาม มันยังอนิจจังเหมือนกันหมด, ที่นี้มันยังทุกขังเหมือนกันหมด.

คำว่า **ทุกขัง** นี้แปลว่าน่าเกลียด ถ้าเราจะแปลทุกขังว่าเป็นทนทุกข์ทรมานนี้ยังไม่ถูกต้องแท้ เพราะว่ามันไม่อาจจะใช้ไต่กับบางสิ่งซึ่งไม่แสดงอาการทุกข์ทรมาน เช่นก้อนหิน ก้อนดิน ไม้ไผ่ อย่างนี้มันไม่มีชีวิตจิตใจ. ดังนั้น คำว่าทุกขังที่ถูกแปลว่าทนแล้วน่าเกลียด อาการที่ทนทุกข์ทรมานอยู่ก็ตาม ทนแล้วน่าเกลียด อาการที่ไหลเรื่อยอยู่ก็ตาม ทนแล้วน่าเกลียด. ได้กล่าวเมื่อวันก่อนแล้วว่า ทุกขังมี ๒ ความหมาย. “ทุ” แปลว่า น่าเกลียด “ขัง” แปลว่าเห็น “อิชะ” นี้แปลว่าเห็น “ชะ” แปลว่าเห็น ทุกขังแปลว่าทนแล้ว หรือเห็นแล้วจะรู้สึกว่่าน่าเกลียด. **น่าเกลียดตรง**

ไหน ? นำเกลียดตรงที่เป็นมาฮา พรางตา ไหลเวียนเรื่อย ทำความทุกข์
ให้แก่ผู้ที่เข้าไปยึดมั่นของเรา, ทุกสิ่งเป็นทุกข์บังคับน่าเกลียดทั้งหมด.

ที่นี้ทุกสิ่งเป็นอนัตตา หมายความว่าไม่มีอะไรที่จัดเป็นตัวตนได้ อย่า
แปลว่าไม่มีตัวตนเฉย ๆ จะเข้าใจผิด แล้วอย่าไปบอกว่าไม่มีอะไรเลยอย่างนั้นไม่ได้
จะแปลว่าไม่มีอะไรเลยนั้นมันผิดอย่างยิ่ง มันเพียงแต่ว่าไม่มีอะไรเลยที่ควรถูกเรียกร
ว่าเป็นตัวตน ร่างกายนั้นก็สมควรถูกเรียกว่าเป็นตัวตน จิตใจแท้ ๆ นั้นก็ไม่ควร
ถูกเรียกว่าเป็นตัวตน; มันก็หมกกันเท่านั้น เพราะมันไม่มีอะไรมากไปกว่า รูปธรรม
และนามธรรม ทุกอย่างมันมีได้ จะมีก็อย่างกิริยาก็ได้ แต่ไม่มีอะไรสักอย่างเดียวที่เป็น
“อัตตา” คือเป็นตัวตน. ที่นี้เมื่อว่าตนก็ไม่มีเสียแล้ว แล้วของ ๆ คนจะมีอย่าง
ไรได้ มันจึงปฏิเสธหมดทั้งตัวตนและทั้งของคน. ที่นี้ทำไมเรารู้สึกว่าตัวตน ทำไม
จึงรู้สึกว่ามีเรา ผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิด อย่างนี้ นี่เพราะว่าความไม่รู้ ความไม่รู้ความจริง
ของสิ่งนี้คือความไม่รู้ความจริงอย่างปรมาตต. จิตใจนั้นเองยังโง่อยู่ ยังหลงอยู่ ยังทำ
อยู่ ยังถูกห่อหุ้มมีคมัวอยู่ จนเกิดความรู้สึกว่ามีตัวมีตนได้เองตามอำนาจของสัญชาต
ญาณ คือความรู้สึกที่เกิดได้เอง เราเรียกว่า สัญ-ชา-ตะ-ญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นมา
ได้เองตามธรรมชาติ เป็นอันให้แน่ใจเสียว่าความรู้ที่เกิดขึ้นมาเองตามธรรมชาตินั้นไม่
ถูกต้องเสมอไป และจะไม่ถูกต้องเป็นส่วนใหญ่ เพราะว่ามันยังเต็มอยู่ด้วยความไม่รู้
หรืออวิชชา เหมือนกะว่าดอกไม้ที่แรกเกิดขึ้นนั้นมันยังไม่เบิกบาน มันยังหุบอยู่ ยัง
ตูมอยู่ อะไรทำนองนี้ มันก็ผิดกันกับดอกไม้ที่เบิกบาน ถ้าจิตนี้ยังไม่ได้รับการศึกษา
อบรมให้ถูกวิธีมันก็ยังจะไม่เบิกบาน จิตนี้ก็ยังจะต้องหลงไปว่ามีตัวตนไปก่อน ต่อเมื่อ
ใดมีความเข้าใจถูกต้องถึงที่สุดแล้วจึงจะรู้ว่า อ้อ...มันก็มีแต่สิ่งต่าง ๆ ไปตามธรรมชาติ;
ไหลเวียนไปตามธรรมชาติ, เปลี่ยนแปลงไปตามธรรมชาติ, เกิดขึ้นตามธรรมชาติ,
ตั้งอยู่ตามธรรมชาติ, ดับไปตามธรรมชาติ. ไม่มีเงื่อนงำไหนไม่มีความหมายอันไหนที่น่า

รัก น่ายึดถือ นำหลงไหลเลย แต่แล้วความโง่งนี้เข้าไปรักเอง ไปหลงไหล ไปยึดถือ แล้วก็รู้สึกมันหมายความว่า เป็นตัวตนหรือเป็นของคนขึ้นมา; ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่าทุกสิ่ง แม้จะบัญญัติไว้ว่าอย่างไรก็ตาม เป็นที่พวกก็อย่างก็ตาม มันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เสมอกันหมด. ถ้าเป็นอย่างนี้แล้วก็เรียกว่าเราเห็นจริง เห็นความจริงโดยปรมัตต์ ไม่ใช่จริงอย่างสมมติ ไม่ใช่จริงอย่างบัญญัติ แต่เป็นความจริงอย่างปรมัตต์ เห็นว่าทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเสมอกัน.

ทีนี้ถ้าจะจริงอย่างยิ่งอีกทีหนึ่ง ซึ่งจะเรียกว่าปรมัตต์อย่างยิ่งขึ้นไปอีกอีก— ปรมัตต์ทำนองนั้น เป็นอภิปรมัตต์, อาตมาเรียกเอาเอง ปรมัตต์แล้วก็ยังมีปรมัตต์ อย่างยิ่งเป็นอภิปรมัตต์ ที่ว่าอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไปพูดเป็นตั้ง ๓ อย่างนั้นมัน มากไป; พูดอย่างเดียวพอแล้ว ก็คือว่า “ว่าง” ทุกอย่างว่าง, ก็คือว่างจากตัวตนนั่นเอง ว่างจากสิ่งที่ควรยึดมั่นถือมั่น คำว่า “ว่าง” นี้เข้าใจยากที่สุดของคำบัญญัติเหล่านี้ ชาวบ้านชาววัด ต่อให้ชาววัด อุบาสก อุบาสิกาก็ยังเข้าใจคำว่า “สุญญตา” หรือความว่าง นี้ไม่ถูก แก้วว่างไม่มีอะไรเลย ว่างสูญเปล่าหมด อย่างนี้แล้วก็กลัว หรือกลัวว่า ว่างแล้วแกก็จะพลัดตกลงไปลี้ ๆ ลงไป เหมือนกะไม่มีที่เกาะที่ยึด นี้แกกลัว เลยไม่กล้าสนใจเรื่องความว่าง ไม่กล้าศึกษาเรื่องความว่าง และไม่กล้าปรารธนาความว่าง ทั้งๆ ที่ปากของแกก็ท่องอยู่ว่า “นิพพาน ปรมี สุญญ, นิพพานเป็นของว่างอย่าง ยิ่ง” หรือว่าว่างอย่างยิ่งนั่นแหละ ก็อนิพพาน แล้วก็พูดว่าปรารธนานิพพาน แต่ใจ นี้กลัวความว่างไม่ปรารธนาความว่างเลย เพราะเหตุที่ไม่รู้ความหมายของคำว่า ว่าง. เพราะฉะนั้นขอให้ท่านนักศึกษาทั้งหลายพวกเรา เริ่มเข้าใจให้ถูกเสียแต่เดี๋ยวนี้ อย่าให้ตกอยู่ในสภาพที่น่าหัวเราะเยาะอย่างยิ่งอย่างนั้น เพราะเหตุว่าเรามีการศึกษา ขนาดนี้แล้วย่อมอยู่ในฐานะที่จะเข้าใจได้ เราให้อภัยแก่คุณตา คุณยาย ถ้าหากว่าแก จะเข้าใจ ไม่ได้ เพราะว่าการศึกษาไม่พอ ฟันการศึกษาไม่พอ ก็ยากที่จะเข้าใจอยู่ เหมือนกัน.

ฉะนั้น เราต้องเข้าใจให้ได้ว่า ที่ว่าพุทธศาสนาถือว่าสิ่งทั้งปวงว่างนั้น ก็คือ ว่างจากตัวตน ว่างจากความหมายแห่งความมีตัวตนนั่นเอง, เพราะคำว่าตัวตน ที่แท้จริงมันเป็นเพียงความหมายมันเท่านั้น เราไม่พูดว่าสิ่งโดยไม่มีของแข็งที่เป็น ธาตุคินหรือธาตุอะไรที่เป็นไม้เป็นเนื้อไม้ขึ้นมาอย่างนี้ เราไม่ได้ปฏิเสธว่าไม้นี้ ไม้- ไม้ได้มีอยู่ หรือธาตุคินนี้ ไม้ได้มีอยู่ ไม้ได้ปฏิเสธ; แต่ว่าในสิ่งทั้งหมดนี้ไม่มีส่วนไหน ที่ควรยึดถือว่าตัวตน จึงถือว่าว่าง หรือว่าถ้าจะดูอย่างแง่วัตถุ มันก็ดูว่างตรงที่ว่ามัน มีแต่การเปลี่ยนแปลงเรื่อย ในนี้มีความเปลี่ยนแปลงเรื่อย หรือว่าเมื่อหลายร้อยปีมาแล้วไม้ชิ้นนี้ก็ไม่ได้มีอยู่ในโลก ต้นไม้ที่เป็นกำเนิดของไม้ชิ้นนี้ก็ไม่ได้มีอยู่ในโลก แล้วอีกไม่กี่ร้อยปีก็พันปีมันก็จะไม่ได้มีอยู่ในโลกอีกอย่างนี้เป็นต้น มีแต่ความไหล เรื่อยอย่างนี้ ต้องดูให้ลึกซึ้ง จึงจะเห็นว่าว่างจากตัวตนที่แท้จริง ที่ถาวร จึงมีแต่เพียงตัวตนที่เป็นมายาหลอกๆ อยู่ชั่วครู่ชั่วเวลาเท่านั้น นี่คำว่าว่างของวัตถุทั้งหลาย เป็นอย่างนี้. ที่นี้ถ้าว่างสำหรับจิตใจก็เหมือนกัน จิตนี้ที่คิดนึกได้ นี้ก็ยังเป็นความว่าง เพราะเป็นเพียงความไหลเวียนเปลี่ยนแปลงไปของธาตุ ที่เรียกว่าธาตุจิตหรือธาตุ วิญญาณเท่านั้นเอง มันมีอยู่อย่างเกี่ยวเช่นเดียวกับไม้ก็ยังมียู่นนี้แต่ไม่ใช่ตัวตน มันก็เป็นอะไรแล้วแต่จะเรียก ถ้าเรียกอย่างสมมติเราก็เรียกชื่อว่าโต๊ะหรืออะไรก็แล้วแต่ จะเรียกกันเดี๋ยวนี้ว่าโต๊ะตัวนี้ แต่ถ้าเรียกอย่างบัญญัติเราไม่อาจจะเรียกว่าโต๊ะ เราก็เรียกว่าธาตุคินหรือธาตุอะไรก็ตามเถิด มันก็อยู่กับอยู่ในลักษณะอย่างนี้เรียกว่าธาตุคิน หรือ ไม้ หรือเรียกว่าไม้ก็ยังไม่ได้เรียกว่าโต๊ะแล้ว เรียกว่าโต๊ะก็ผิดคิดว่าที่จะเรียกว่าไม้แล้ว; ที่เรียกว่าไม้ก็ยังตกลงไปได้อีกว่า มันเป็นสักแต่ว่าธาตุคิน แต่ถ้าว่ามองเห็นฉลาดยิ่งขึ้นไปอีก มันจะรู้สึกว่าเป็นโต๊ะหรือเป็นไม้หรือเป็นธาตุคิน แต่จะมองเห็นไปว่ามีแต่ธรรมชาติที่ไหลเรื่อย คือเปลี่ยนแปลงเรื่อย แล้วเมื่อเปลี่ยนแปลงเรื่อยไม่มีตัว ตรงไหนที่เรียกว่าว่าง จึงดูโต๊ะนี้ทั้งๆ ที่เห็นเป็นรูปร่างอย่างนี้เป็นความว่าง หรือ เป็นของว่างไปอย่างนี้เรียกว่าเห็น "สูญญา" มีผลคือทำให้เราไม่หลงรัก, ไม่หลง ยึดถือ; ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเรื่องเกิดราวต่างๆ เพราะความรักและความยึดถือ.

ที่นี้ในโตะนี้มันยังง่าย, ง่ายมาก ลองมาในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่น่ารักน่าพอใจในบุตร ภรรยา สามี ลองคูชิ มันจะเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เห็นว่างอย่างโตะนี้ ได้หรือไม่ เพราะฉะนั้นมันต้องการความฉลาดอย่างยิ่ง, ความรู้ ที่เป็นอิสระจากความโง่ความหลงอย่างยิ่ง, มันจึงจะสามารถมองเห็นทุกสิ่ง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นคนเป็นสัตว์เป็นอะไรต่างๆ เป็นเพชร พลอย แก้วแหวนเงินทองทั้งหมดทั้งสิ้น เป็นความว่างไปได้. เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่า มายานี้ มายาหรือสิ่งพรางตา สิ่งหลอกลวงนั้นก็อยู่เป็นชั้นๆ มายาอย่างสมมติ มายาอย่างบัญญัติ มายาอย่างปรมาตต์. ที่นี้ถ้าทุกคนในแง่จริงไม่มายา มันก็มีจริงอย่างสมมติจริงอย่างบัญญัติ จริงอย่างปรมาตต์ เราะวังให้คืออย่าให้ไปหลงในเรื่องอย่างนี้ จิตใจของเราจึงจะเป็นอิสระ ที่เรียกว่า สะอาด สว่าง สงบ หรือเบิกบาน ว่างอยู่, ที่นอยู่, ไม่หลงไหล นี่พุทธศาสนามุ่งหมายจะสอนเรื่องไม่ให้หลงในมายานี้ทั้งอย่างสมมติอย่างบัญญัติ อย่างปรมาตต์.

ที่นี้มันมีที่ละเอียกมากขึ้นไปอีกว่า แม้ว่าตัวเองรู้เรื่องไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ว่างแล้วละ ยังสำคัญว่าเราอยู่ออก อย่างนมนกเรือกว่ายังไม่ถึงที่สุด. มันต้องให้ว่า เราผู้รู้นักว่างไปด้วย ถ้าเห็นสิ่งเหล่านั้นทุกสิ่งภายนอกเราว่างไปอย่างไร ก็ต้องเห็นภายใน คือตัวเรา ตัวฉัน ตัวจิตที่ผู้รู้นัก ว่างอย่างเคียวกันด้วย มันจึงจะว่างหมด มันว่างหมดทั้งภายนอกและภายในคือว่างหมดนั่นเอง พอว่างอย่างนี้แล้วมันไม่มีอะไรจะพลัดตกตัว ๆ ๆ ๆ อย่างที่ยายแก่กลวันนั้น ถ้าว่างแล้วตัวฉันก็ตกตัว ๆ ๆ ๆ ไม่มีที่เกาะที่ยึดเลยเพราะว่าตัวฉันเองมันก็ว่าง เมื่อว่างแล้วมันก็ไม่ตก ไม่มีการตกไปที่ไหน ฉะนั้นจึงไม่น่ากลัวอะไรเลย ความว่างมันมีแต่จะทำให้หมดเรื่องราวที่เป็นทุกข์ทั้งนั้น นี่คือความมุ่งหมายของพุทธศาสนาที่สอนให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และสัจจตา คือความว่าง.

เรามองกันให้เห็นตามที่ไต่เกยบรรยายมาแล้วว่า ความทุกข์นั้นเกิดมาจากความยึดถือ ยึดมั่นถือมั่นว่าเรา ว่าของเรา, ความยึดถือจะมีเต็มที่ในสิ่งที่สมมติ เพราะว่าสิ่งที่ใดที่เป็นสิ่งสมมติ สิ่งนั้นสมมติด้วยความยึดถือทั้งนั้น สมมติจึงเกิดมาจากความยึดถือและอาศัยความยึดถือ สมมติว่านาย ก. นาย ค. ผู้หญิง ผู้ชาย สมมติว่าสามี ภรรยา สมมติว่าทุกอย่างแล้วแต่จะสมมติ มันต้องอาศัยความยึดถือจึงจะมีสมมติขึ้นมา จึงว่าสมมติคนอาศัยความยึดถือ.

ที่บัญญัติกันมันอาศัยความยึดถือเพียงครึ่งเดียว มันยังไม่อาจจะละได้หมด แค่มันก็ละได้บ้าง เพราะฉะนั้นมันจึงอาศัยความยึดถือเพียงครึ่งเดียว จึงมาติดอยู่ว่านี่ก็ยังเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมธาตุอะไรอยู่นี้ ท่านจะสังเกตเห็นได้ว่าความยึดถือมันหายไปสักครึ่งหนึ่งได้ คือว่าไม่ยึดถือว่าคน ว่าสัตว์ ว่าหญิง ว่าชาย ว่าผู้ว่าเมียอะไรแล้ว แต่มายึดถือว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อยู่.

พอฉลาดขึ้นไปอีกมันหมดความยึดถือ; ที่นี้ไม่มีละ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่พุดถึงแล้ว มองเห็นแต่อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือว่างเท่านั้น อย่างนั้นมันหมดความยึดถือ ก็มีความยึดถือเต็มที่, มีเหลือครึ่งหนึ่ง, ที่นี้หมดเลยอย่างนี้.

เพราะฉะนั้นท่านต้องรู้ว่าความจริงมันมีอยู่อย่างยึดถือเต็มที่ก็มี, ครึ่งยึดถือก็มี, หมดยึดถือเลยก็มี. ฉะนั้นของหลอกก็เหมือนกัน หลอกโดยที่ยึดถือเต็มที่ก็มี ไปหลงเอานั่นเต็มที่ แล้วหลอกอย่างยึดถือครึ่งหนึ่ง แล้วหลอกอย่างไม่ยึดถือเลย ก็หมายความว่าเราไปหลงเอาว่างนั้นว่ามีตัวมีตนขึ้นมาอีก; มันได้แก่คนที่เพียงแต่สักว่าไต่ยินไต่ฟังแล้วก็เห่อ ๆ ตาม ๆ กันไป ไต่ยินไต่ฟังเรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรื่องความว่าง เรื่องนิพพาน แล้วก็ยึดทั้ง ๆ ที่ไม่รู้ว่าจะไต่อย่างไร มันจึงเป็นเรื่องหลอกได้เหมือนกัน มันยึดถือ, ยึดถือเข้าที่ความไม่ยึดถือนั่นเอง. เพราะเขาไม่รู้จักความไม่ยึดถือ แต่หลงบูชาความไม่ยึดถือ แล้วก็ยึดในทางไม่ยึดถือ. นี้เรียกว่าไต่

ให้เห็นมายาและของจริงซึ่งมีอยู่เป็นสองฝ่ายอย่างนี้ แต่ว่าเป็นเรื่องสำคัญที่ว่าพุทธศาสนาต้องการจะให้แทงตลอดมายา คือให้รู้ตลอดมายา อย่าให้หลงลวงอยู่ได้.

เพื่อให้ท่านนักศึกษาเข้าใจง่าย อยากจะชี้แจงแก่หนึ่งว่าสิ่งที่เรียกว่าของจริงหรือความจริงกับความยึดถือนั้น ไม่จำเป็นจะต้องเป็นอันเดียวกัน, คือหมายความว่าความยึดถือนั้นมีได้แม้ในของที่ไม่จริง; ดังนั้นเรื่องตัวตน ความเข้าใจว่ามีตัวมีตนจึงเกิดขึ้นได้ทั้งที่ไม่มีตัวจริงและของจริง. จะเข้าใจง่ายด้วยการยกตัวอย่างอีก เช่นเคย เหมือนอย่างว่าแม่รักลูก ว่านี่ลูก แล้วก็รักอย่างหัวแก้วหัวขวานอย่างนี้ ความรักว่าลูก ความสำคัญว่าลูกนี้เป็นเรื่องชั้นสมมติอย่างยิ่งแล้วไม่ใช่ความจริง; พิสูจน์ได้ง่าย ๆ อย่างนี้ตรงว่า แม่คนนั้นคลอดบุตรออกมาแล้วถูกสับเปลี่ยนเสียโดยแกไม่รู้สึกรู้สีก เมื่อแกกำลังคลอดมาใหม่ ๆ กำลังสลบอยู่ หรือกำลังอะไรอยู่ที่ตาม เขาสับเปลี่ยนลูกแล้วแกก็คิดว่าเด็กปลอมคนนี้เป็นลูกของแก แกก็จะต้องรักอย่างหัวแก้วหัวแหวนเหมือนกะลูกของแกจริง ๆ นี่จึงพิสูจน์ว่า ความจริงกับความยึดถือนั้น ไม่ใช่อันเดียวกัน มันยึดถือได้ไ้ในแม่ของที่ไม่จริง ลูกคนนี้เป็นอย่างไรแกก็ต้องยึดมั่นถือมั่นมาก ถ้าลูกคนนั้นถูกฆ่าตายแกก็เหมือนจะตายไปด้วยอย่างนี้. ที่อื่นที่หนึ่ง ลูกจริงของแกคนนั้น ที่เขาขโมยไปเสีย เผอิญวันหนึ่งมันมาหาแก แกก็ไม่ได้รักมัน ไม่ได้ยึดถือมันทั้ง ๆ ที่เป็นลูกจริง นี่ก็แปลว่าความจริงกับความยึดถือมันคนละอันอยู่เรื่อย. ที่นี้สมมติว่าลูกจริงคนนั้นมันถูกฆ่าตายต่อหน้าแก แกก็ไม่เคียดแค้นอย่างลูกแกถูกฆ่าตาย อย่างมากแกก็จะพุทโธสักคำอย่างธรรมเนียมชาวบ้าน แต่ถ้าลูกปลอมของแกนั้นถูกฆ่าตายสิ แกก็แทบจะตายไปด้วยอย่างนี้ จึงว่าความยึดมั่นถือมั่นหรืออุปาทานนี้ ไม่จำเป็นจะต้องเป็นความจริง ความยึดมั่นถือมั่นมีได้แม้ในสิ่งที่ไม่จริง มันมีสมมติเท่านั้นว่าลูก มีสมมติเท่านั้นว่าแม่ ไม่ใช่ของจริง นี่ก็สิ่งพิสูจน์ว่าสมมตินั้นไม่ใช่ของจริง ส่วนบัญญัตินั้นก็เป็นเรื่องจริง. ต่อเมื่อไม่มีความยึดมั่นถือมั่นใด ๆ นั้นแหละมันจึงจะไม่มีความทุกข์ และเมื่อไม่ได้บัญญัติว่าอะไรเป็นอะไร

ไม่ได้สมมติว่าอะไรเป็นอะไร มันก็จริง ที่มันก็จริงไปทุกอย่างเพราะไม่ได้บัญญัติหรือสมมติ.

ที่นี้เราก็เหมือนกัน เราทุกคนนี้เราได้รักอะไรเหมือนกะแม่รักลูกบ้าง เราได้ยึดมั่นอะไรอยู่เหมือนกะที่แม่ยึดมั่นในลูกบ้าง. ที่เรียกว่ารักโลก รักรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ในโลก ยึดมั่นในโลก, ยึดมั่นในโลกียธรรมอย่างนี้ ถ้าเรียกตามภาษาวัค ภาษาศาสนา เรากำลังหลงรักในสิ่งที่น่ารัก; กำลังหลงเกลียดในสิ่งที่น่าเกลียด เราอาจจะหลงรักในสิ่งที่ไม่ควรหลงรักเลย เช่นเที่ยวกะที่ว่าแม่คนนั้นไปหลงรักลูกที่ปลอม อย่างนี้เป็นต้น. เคียวนี้เราก็รัก รักโลกทั้งปวงนี้ ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงนี้เสียอย่างแน่นแฟ้นเหมือนกับแม่รักลูก ยึดมั่นในลูกทำนองนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็เรื่องตลก สักการะ ทรมาน สมบัติ เกียรติยศ ชื่อเสียง โมครี อะไรต่าง ๆ เหล่านี้ที่เป็นทาง มาของ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือสุขเวทนานั่นเอง เราจึงยึดถือมากขึ้น ๆ นี้เรียกว่ามายาที่เราต้องรู้จัก. จำคำว่า “มายาที่เราต้องรู้จัก” ไว้ให้ได้แล้ว ก็จะเป็นเครื่องป้องกันได้มาก.

ที่นี้อาตมาอยากจะแนะนำให้เห็นเสียเลยว่า ความหลงไหลในเรื่องนั้นมันมีได้ในทุก ๆ กรณี แม้ในกรณีที่เป็นสิ่งที่เรานับถือบูชา. ถ้าหากว่าเราไม่เข้าถึงความจริงของสมมต บัญญัติ อะไรเหล่านี้ แล้วเราจะไม่ได้รับประโยชน์จากธรรมะ เหมือนอย่างว่าเราจะหยิบเรื่องพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ขึ้นมาวินิจฉัย. พระพุทธเจ้าโดยสมมตเป็นอย่างไร, พระพุทธเจ้าโดยบัญญัติเป็นอย่างไร, พระพุทธเจ้าแท้จริงเป็นอย่างไร, นี้เราจะต้องรู้ถึงขนาดนั้น ก็เหมือนกะนาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. เป็นเรื่องสมมติ; เพราะฉะนั้น คำว่าพระสิทธัตถะหรืออะไรอย่างนี้ก็จะต้องเป็นเรื่องสมมตเหมือนกัน ชายหนุ่มคนหนึ่งซึ่งมีนามว่า สิทธัตถะ อย่างนี้ ถ้าเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าจะไปยึดว่าบุคคลนี้เป็นพระพุทธเจ้า ก็เป็นพระพุทธเจ้าอย่างสมมต หรือว่าถ้ายัง

ไปยึดเอาพระพุทธรูป, พระพุทธรูปในโบสถ์อย่างนี้เป็นพระพุทธรเจ้า อย่างหนึ่งแล้ว ใหญ่เลย ยิ่งเป็นสมมตมากออกไปอีก สมมตข้างนอกมากออกไปอีก ถึงแม้ว่าเราจะ ไปบัญญัติเอาร่างกายของท่าน จะเอาธาตุคิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม กลุ่มหนึ่งซึ่งเป็นองค์พระสิทธิ์ตะ หลังจากบวชแล้วและตรัสรู้แล้วนั้น ตรัสรู้แล้วด้วยว่าเป็นพระพุทธรเจ้า นี่ก็ยังไม่ยึดถูกบัญญัติ ถูกมายาชั้นบัญญัติ ว่าหัวใจของท่านนั้นเป็นพระพุทธรเจ้าเลยอย่างนี้ มันก็ไปหลงยึดถูกส่วนที่เป็นบัญญัติว่าพระพุทธรเจ้า แต่ค่อยยังชั่ว น้อยกว่าที่ไปยึดเนื้อหนัง เปลือกนอก ว่าเป็นพระพุทธรเจ้า ไปยึดที่ใจค่อยยังชั่วหน่อย. ถ้าจะให้เป็นเรื่องจริง. เป็นเรื่องแท้จริง เราจะต้องรู้ว่าอะไรที่มีอยู่ในใจนั้น ภาวะอย่างไรที่มีอยู่ในใจนั้น เราจะพบว่า: ภาวะที่เป็นความรู้อัจฉริยะ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา; หรือภาวะที่เป็นผลคือปราศจากกิเลส ไม่มีกิเลสโดยสิ้นเชิง; หรือภาวะที่เป็นความสะอาด สว่าง สงบ ถึงที่สุดทำนองนี้ เป็นพระพุทธรเจ้า อย่างหนึ่งซึ่งถูกกว่า. ถ้าถูกกว่านี้ ไปอีกคือถูกถึงที่สุดก็คือว่าความว่างนั้นแหละเป็นพระพุทธรเจ้า ว่างจากตัวตนโดยสิ้นเชิงซึ่งมีอยู่ในหัวใจ ความว่างนั้นเป็นพระพุทธรเจ้าที่แท้จริง แล้วเราเองก็อาจจะเป็นพระพุทธรเจ้าอย่างนั้นได้ ถ้าหากว่าเรา ทำใจของเราให้ว่างได้อย่างนั้น; ฉะนั้นพระพุทธรเจ้าก็มีโดยสมมติ พระพุทธรเจ้าโดยบัญญัติ พระพุทธรเจ้าโดยปรมาัตตอะไรอย่างนี้ก็มี.

ที่พระธรรม, พระธรรมก็เหมือนกันอีก ตาแก่ยายแก่ก็บอกว่าไปเอาพระธรรมจากวัดมาที จะมาตั้งสวดศพสวดอะไรอย่างนี้ นั่นแกหมายถึงที่ไปที่ กระดาษพับไปพับมานั้น มีตัวหนังสือเขียนอยู่ในนั้นว่าพระธรรม อย่างนั้นมันพระธรรม โดยสมมติอย่างยิ่ง. ที่เราจะฉลาดกว่านั้น ไม่เอาอันเป็นพระธรรม เอาข้อความในนั้นหรือความหมายของตัวหนังสือที่เขียนอยู่ในนั้นเป็นพระธรรม มันก็ยังเป็นเรื่องบัญญัติอยู่นั่นเอง ก็บัญญัติว่าข้อความชนิดนี้ที่มีใจความว่าอย่างนี้เป็นพระธรรม ยังเป็นพระธรรมเพียงแค่นี้บัญญัติ เพราะว่าพระธรรมที่แท้จริงนั้น มันคือความเห็น

อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เกิดขึ้นได้หลังจากที่ไปปฏิบัติตามตัวหนังสือเหล่านั้นแล้ว หรือว่าจิตมีความว่างถึงที่สุดแล้ว ภาวะแห่งความว่างที่เกิดขึ้นเพราะการเรียนรู้และการปฏิบัติที่คอพระธรรมที่แท้จริง มันจึงไปอยู่ที่ความว่างอีก เป็นสิ่งเดียวกันกับ พระพุทธ.

พระสงฆ์โดยสมมต ก็คือว่าคนที่ห่มจีวรเหลือง ๆ โกงหนั ขึ้นทะเบียน อยู่ทั่วกันนั้น วัคนั้นนี้เป็นพระสงฆ์, อย่างนี้พระสงฆ์โดยสมมต ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่ไม่ถูกตัวจริงอย่างยิ่งเหมือนกัน. ที่นี้เลื่อนมาถึงชั้นบัญญัติเรียกว่าผู้ที่รักษาศีลอย่างนี้ หรือว่ากายใจที่กำลังปฏิบัติอยู่อย่างนี้เป็นพระสงฆ์ อย่างนี้ก็คอยยังชั่ว แต่ก็ยังไม่ถึงที่สุด ต่อเมื่อถามอย่างเดียวกับที่ถามที่แรกว่า อะไรบ้างที่มีอยู่ในหัวใจนั้น ในหัวใจของพระสงฆ์ ก็เพราะว่า คุณธรรมที่เป็นการเห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา กระทั่งไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นเลยนั้น เป็นจิตที่ว่าง ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นโดยประการทั้งปวง แล้วความว่างนั้นนั้นคือ พระสงฆ์ อย่างนี้พระสงฆ์ชั้นสูงสุดเป็นชั้นปรมาตม์, เลยเป็นอันเดียวกันหมดทั้ง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้แก่ความว่าง นี้เป็นตัวอย่างให้เห็นเพื่อเปรียบเทียบเรื่องอื่น ๆ ต่อไปอีก.

อาตมายกตัวอย่างเรื่องพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งเป็นสิ่งสูงสุดวัตถุสูงสุดมาให้ฟังเพื่อให้จับใจได้ว่า แม้ในสิ่งที่เรายึดว่าเป็นสิ่งสูงสุดเอาเป็นที่ฟังทำนองนี้ก็ยังต้องระวางว่ามันมีอยู่ทั้งอย่างต่ำ อย่างกลาง และอย่างสูง หรือว่าอย่างสมมติที่สุดจนแทบว่าจะใช้ ได้ประโยชน์ก็เท่ากับเด็ก ๆ หรือว่าแก่คนที่ไม่มีการศึกษาเท่านั้น ถ้าสำหรับคนที่มีการศึกษา ก็จะเลื่อนขึ้นมาจนถึง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่แท้จริง ที่แท้จริงอย่างเด็ดขาด. อันนี้มันจริงอย่างสมมต, อันนี้มันจริงอย่างบัญญัติ, ต่อเมื่อถึงอย่างนี้จึงจะเรียกว่าจริงอย่างเด็ดขาด คือจริงอย่างปรมาตม์; เพื่อให้เห็น

ตัวอย่างของมายาและของ ๆ จริง. เพราะฉะนั้นเราทุกคนจะต้องมีความเป็นผู้แจ่มแจ้งในเรื่องว่า สมมต—เป็นอย่างไร ? บัญญัติเป็นอย่างไร ? ปรมาตม์เป็นอย่างไร ? แล้วเราก็พยายามที่จะทำ จะพูด จะคิด โดยที่รู้สึกตัวอยู่เสมอว่าอะไรเป็นสมมต อะไรเป็นบัญญัติ อะไรเป็นปรมาตม์ แล้วเราก็สามารถพูดให้ถูกเรื่องได้ประโยชน์แล้วสำเร็จประโยชน์ทุกอย่างไป ถ้าพูดกันอย่างสมมต เรื่องของสมมตเรื่องของชาวบ้าน ก็พูดกันอย่างวิธีของสมมต มันก็จริงไปอย่างสมมต ถ้าพูดอย่างสูงขึ้นมาอย่างเป็นเรื่องทางจิตใจที่สูงขึ้นมาก็พูดอย่างบัญญัติ สูงขึ้นมาก็พูดอย่างปรมาตม์ มันไม่มีทางขัดขวางกันเลย. เที่ยวนั้นที่ทะเลาะวิวาทจนถึงกับโกรธกันไม่ดูหน้ากันตามศาลาวัดในวันนั้นเองก็เพราะว่ามันมีการพัวพันกันโดยการที่คนหนึ่งพูดอย่างสมมต คนหนึ่งพูดอย่างปรมาตม์ คนหนึ่งพูดอย่างยึดมั่น คนหนึ่งพูดอย่างไม่ยึดมั่น มันก็เลยทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทกันได้; แม้ในการพูดถึงธรรมะ; ในการพูดด้วยธรรมะ; พูดเรื่องความลับทุกชั้นนั่นเอง. แต่เราจะต้องไม่ลืมว่า ที่ว่าเป็นสมมตหรือเป็นบัญญัติซึ่งเป็นมายานั้น มันจะเป็นสิ่งที่ไม่มีความหมายอะไร ไม่มีค่าอะไรนี้ก็ไม่ใช่. เมื่อมันเป็นสมมตมันก็มีผลไปตามแบบของสมมต, เป็นบัญญัติก็มีผลไปตามแบบบัญญัติ เพราะฉะนั้นเรื่องบาปเรื่องบุญ เรื่องการทำความกรรม เรื่องการรับผลกรรม ถ้าเป็นเรื่องสมมตก็มีผลอย่างสมมต ถ้าเป็นเรื่องบัญญัติก็มีผลอย่างบัญญัติ ปรมาตม์ก็มีผลอย่างปรมาตม์ อย่าได้หลงเข้าใจผิดเป็น มิจฉาภูฏิวี่ ว่า ถ้ามันไม่มีตัวตนแล้วก็ทำบุญก็ไม่ต้องมีบุญ ทำบาปก็ไม่ต้องมีบาป อย่างนั้นไม่ใช่. ทำอย่างสมมตได้อย่างสมมต; ทำอย่างบัญญัติได้อย่างบัญญัติ; ทำอย่างปรมาตม์ได้อย่างปรมาตม์ แล้วแต่จะมีความรู้เพียงไรเข้าถึงความจริงได้เพียงไร เข้าถึงความจริงอย่างสมมต เข้าถึงความจริงอย่างบัญญัติ เข้าถึงความจริงอย่างปรมาตม์. ฉะนั้นสรุปความว่าสิ่งที่เรียกว่ามายา มายานั้นซึ่งมันแปลว่าไม่มีตัวจริง มันมีอยู่เป็นชั้น ๆ อย่างนี้ แล้วถ้ายังมีมายามากเท่าไรจะยิ่งเป็นทุกข์มากเท่านั้นเราจะต้องแทงทะลุมัน ม่านหรือเครื่องบังเหมือนกับม่านอย่างนี้ มาชานเป็นม่านอย่างหนึ่ง เป็นเครื่องบังอย่างหนึ่ง มันต้องแทงให้ทะลุมันของมาชาน

ให้เข้าถึงความจริงของสิ่งต่าง ๆ ทุกสิ่งให้อ่องได้ แล้วเราก็จะเป็นผู้เข้าถึงธรรมะ หรือเข้าถึงพุทธศาสนาได้ทันทีโดยแท้จริง. ทั้งนี้จึงได้กล่าวถึงเรื่องนี้มากหน่อย และขออย่างมากหน่อยว่า ขอให้พยายามคลุ่สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ให้เป็นไปในลักษณะ ที่ทะลุมาถึงความจริงให้ได้เป็นลำดับ ๆ ไปจงทุก ๆ ท่านด้วย แล้วเราก็จะได้ กล่าวกันในวันหลังถึงข้อที่ว่า แม้เป็นมายานี้มันก็มีฤทธิ์เดช มีเรื่องราว มีปัญหา มากมายได้อย่างไรต่อไป.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

จบคำบรรยายครั้งที่ ๕

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๖/๒๕๐๔

เรื่อง อนัตตา

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๓ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ ๖ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงเรื่อง อนัตตา; ในฐานะที่หลักอนัตตาคือเป็นหัวใจของพุทธศาสนา และยังเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่สุดของพุทธศาสนาด้วย. ที่ว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนานั้นหมายความว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องที่มีอธิบายแต่ในพุทธศาสนา ไม่เหมือนใคร คือ ไม่เหมือนศาสนาอื่น. คำสอนนอกนั้นพอจะกล่าวได้ว่า เหมือนกับในศาสนาอื่นไม่ศาสนาใดก็ศาสนาหนึ่ง คือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็ในศาสนาที่เป็นเครือเดียวกันในประเทศอินเดีย กับพุทธศาสนา เช่น ศาสนา ไชนะ (Jain) หรือแม้แต่ศาสนาพราหมณ์ประเภทที่เกี่ยวกับพระเวท หรือ เวทานตะ บางอย่างก็มีตรงอยู่กับพุทธศาสนาอยู่มาก แล้วคำสอนในชั้นศีลธรรมทั่ว ๆ ไป ก็ตรงกันแทบทุกศาสนา; เพราะฉะนั้น เราจึงถือว่า หลักคำสอนเรื่อง อนัตตา นั้น เป็นหัวใจหรือเป็นใจความสำคัญของพุทธศาสนาที่ไม่ซ้ำใคร; จนอาจจะกล่าวได้อีกทางหนึ่งว่า ถ้าไม่มีหลักเรื่อง อนัตตา แล้ว พุทธศาสนาก็ไม่จำเป็นจะต้องเกิดขึ้นในโลก; เพราะว่าคำสอนนอกนั้นมันก็คล้าย ๆ กัน.

โดยเหตุที่หลักเรื่อง อนัตตา ยังไม่มีสอนอยู่ในโลก พุทธศาสนาจึงเกิดขึ้น และสอนความจริงข้อนี้ และเป็นเหตุให้มีหลักการพันทุกข์ ตามแบบของพุทธศาสนา

โดยเฉพาะไม่เข้าใจใคร เพราะฉะนั้น จึงถือว่า เป็นหัวใจของพุทธศาสนา. และที่ว่า เป็นเรื่องเข้าใจยากที่สุดในบรรดาเรื่องทั้งหลายของพระพุทธศาสนา ก็หมายความว่า มันได้กล่าวถึงสิ่งซึ่งผิดจากความรู้สึกตามธรรมดาสามัญของคนเรา. ตามสัญชาตญาณของ สัตว์ทั้งหลายที่รู้สึกได้เอง ก็จะไปรู้สึกไปในทางมีตัวตน ของตน ตัวกู หรือ ของกู หรือที่เรียกกัน ว่าอหังการ มมังการ ทั้งนั้นเลย: ที่นี้เมื่อมาบอกว่าไม่มี สิ่งเหล่านั้น ไม่มี ตัวตนไม่มี ของตน ไม่มี อย่างนี้ มันก็เป็นเรื่องที่น่าเข้าใจได้ยากที่สุดสำหรับ สัตว์ทั้งหลาย ถึงแม้ผู้ที่กำลังศึกษาในพระพุทธศาสนาอยู่ในปัจจุบันนี้ ที่เป็นพุทธ-บริษัทแท้ ๆ ก็ยังเข้าใจไม่ได้ หรือเข้าใจเขวไป เป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกันก็มี ไม่ สำเร็จประโยชน์ในการที่จะคบทุกข์ก็มี เพราะเหตุที่ไปกล่าวถึงสิ่งที่ตรงกันข้ามกับ ความรู้สึกของสามัญสัตว์ทั่วไป คือ ข้อที่ว่า ไม่มีตัวตน หรือไม่ใช่ตัวตน.

ที่นี้ทางที่ดี ท่านทั้งหลายควรจะได้ทบทวนถึงคำบรรยายที่แล้มาแล้วว่า ในครั้ง แรกเราได้วินิจฉัยกันในข้อที่ว่า “ทำไมเราจึงต้องรับการอบรม ธรรมะหรือศาสนา;” ข้อนี้ ก็เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับมนุษย์ ที่มีปัญหาทางจิตใจอยู่อีกส่วนหนึ่ง ซึ่งไม่ สามารถจะแก้ไขได้ตามลำพังตนเอง. ปัญหาทางจิตใจส่วนใหญ่ก็เกี่ยวกับความกลัวต่อสิ่ง ซึ่งเข้าใจไม่ได้ ถ้าจะมองเห็นในข้อนี้ให้ดีๆว่า มนุษย์เรามีอาหารกิน มีเครื่องนุ่งห่ม มี อะไรครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จในทางใจ เพราะยังมีปัญหา ทางใจซึ่งแก้ไขไม่ได้ด้วยสิ่งเหล่านั้น แม้ว่าเรื่องต่างๆ จะแก้ไขลุกล่วงไปได้ แต่เรื่องที่ยากที่สุดมันแก้ไขไม่ได้. ในความกลัว กลัวสิ่งที่ไม่เห็นตัว กลัวเทวดา กลัวอะไร ทำนองนั้นไม่ยาก แก้ไขไปได้ด้วยศาสนานิกที่เป็นพิธีรีตอง; แต่ว่า ความกลัวที่ เกิดมาจากการมองเห็นโทษทุกข์ที่เกิดขึ้นในทางใจ เป็นความเร่าร้อน หม่นหมอง แก้ ละเยียดเกินกว่าที่จะมองเห็นได้ว่าเป็นเพราะอะไร เป็นความทุกข์ที่ละเอียดอย่างนี้ ซึ่งที่แท้ก็เป็นความบีบคั้นของกิเลสขันธ์ที่ละเอียด. เมื่อมองเห็นความทุกข์หรือ รู้สึกต่อความทุกข์ประเภทนี้แล้ว ความจำเป็นทางศาสนา, ความจำเป็นที่จะต้องมี

ศาสนาก็เกิดขึ้น แล้วก็มีการค้นพบละเอียดลงไปทุกที จนกระทั่งพบเรื่องทีละเอียดยก เช่น เรื่อง อนัตตา นี่เป็นต้น การค้นพบที่สูงที่สุด ก็คือการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มันเหมือนกับการค้นพบทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ หรืออะไรทำนองนั้นคล้ายเหมือนกัน. แต่ว่าธรรมะนี่ ถ้าเป็นวิทยาศาสตร์ มันก็ต้องเป็นวิทยาศาสตร์ในทางนามธรรม คือ มองไม่เห็นตัว แต่การค้นพบก็โดยอาศัยหลักเกณฑ์อันเดียวกัน คือ ต้องไปตามหลักของเหตุผล และการพิสูจน์ทดลอง ก็ทำได้แต่โดยทางจิตใจ ที่ปรากฏแก่จิตใจโดยตรง ไม่อาจจะใช้วัตถุอันนี้ ที่เห็นคล้ายตาเป็นเครื่องทดลองได้ แต่ถึงกระนั้นการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ก็ยังเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของการค้นคว้า และค้นพบตามทางของวิทยาศาสตร์ สมเหตุสมผลตามหลักวิชาแบบเดียวกันกับวิทยาศาสตร์. เพราะฉะนั้นเราจึงถือว่า การตรัสรู้^๕ เป็นการค้นพบความจริง เป็นไปในทางนามธรรมหรือเป็นวิทยาศาสตร์ฝ่ายนามธรรม และได้ค้นพบวิชาที่จะดับทุกข์ให้สิ้นเชิงในทางจิต ทางใจ. นี้เรียกว่า ได้พบหัวใจของสิ่งที่เราเรียกว่า พุทธศาสนาขึ้นแล้วในโลก ก็คือว่า เมื่อ ๒๕๐๐ กว่าปีมาแล้ว และใจความส่วนใหญ่ที่เป็นหลักก็คือ: เกี่ยวกับการรู้จักสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ตามที่เป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง มันต้องมีเหตุ มันอาศัยเหตุ เป็นไปตามเหตุ ที่เรียกว่า เหตุ หรือ บัจจย ก็ตาม และว่า ไม่มีสิ่งใดที่เป็นตัวมันเอง ในตัวมันเอง ได้โดยเด็ดขาด แต่ละสิ่ง ๆ ต้องอิงอาศัยสิ่งอื่นเป็นเหตุ เป็นบัจจย สนับสนุนกัน ทะยอยกันไปเรื่อย. นี้เค้าเงื่อนของ อนัตตา เหมือนอย่างที่ได้กล่าวแล้วในครั้งที่ ๓ เรื่อง ปฏิจจสมุปบาท ว่าธรรมชาติที่อาศัยกันเกิดขึ้น ๆ ทะยอยกันไปตามลำดับ ถ้ามองเห็นโดยความเป็นปฏิจจสมุปบาท. อย่างนี้ ก็เป็นการมองเห็นอนัตตา, เริ่มการเห็น อนัตตา เป็นแนวไปที่เดียว.

ที่นี้ได้กล่าวถึงเรื่องกรรม เรื่องการเกิดใหม่ และเรื่องสังสารวัฏฏ์ นั่นก็มีใช้อะไรอื่น นอกไปจากการกล่าวถึงการที่ธรรมชาติอาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้น แล้วเวียนไปเป็นวง ๆ ตามกฎเกณฑ์ที่ตายตัวของมันเอง. ส่วนหนึ่งถูกบัญญัติว่า

เป็นเหตุ, ส่วนหนึ่งถูกบัญญัติว่า เป็นผล, เช่น กิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมก็เป็นเหตุให้เกิดวิบาก วิบากก็หล่อเลี้ยงกิเลส รวมเรียกว่า วัฏฏะ. ถ้าหลาย ๆ วง เรียกว่า สังสารวัฏฏ์ นี้ก็ไม่ใช่อะไรอื่น ก็เพื่อแสดงความเป็นอนัตตาคำด้วยเหมือนกัน. ท่านลองย้อนระลึกไปถึงคำอธิบายที่แล้วมาจะพบว่า มันไม่มีอะไรที่เป็นตัวตนของมันเองโดยแท้จริงที่เด็ดขาด ตายตัวลงไปได้ มีแต่กระแสแห่งการปรุงแต่งไหลเวียนเป็นลำดับ ๆ ๆ ไป เปรียบเทียบเหมือนอย่างว่า ถ้าเราเอาเทียนมาเรียงทับให้ติดกัน หรือว่า เราเอาไม้ขีดไฟมาเรียงเป็นทับให้ติดกัน แล้วก็จุดเข้าที่ต้นแถว มันก็ลุกขึ้นมาที่อันหนึ่งทีหัวไม้ขีดไฟหัวหนึ่ง แล้วมันก็จุดอันอื่นให้ลุกไปตามลำดับ แล้วมันก็ดับตามหลังกันไปตามลำดับ ๆ อย่างนี้ อาการอย่างนี้คือ อาการของปฏิจสมุปบาท หรืออาการที่คาบเกี่ยวกันไปเรื่อย. แต่เราก็มองเห็นคล้าย ๆ กันว่า มันเป็นเรื่องเพียง เพราะว่าเรามองเห็นว่า ไฟนั้นมันลุกอยู่เรื่อย แต่ที่แท้อันหนึ่งดับไป อันหนึ่งเกิดขึ้น, อันหนึ่งดับไป อันหนึ่งเกิดขึ้น แต่โดยเหตุที่มันเนื่องกันและติด ๆ กัน เราเลยเห็นเป็นไฟที่ถาวรไป นี้เรียกว่า ความหลง หรือเป็น อวิชชา; ทำให้สำนักเรารู้สึกว่า เป็นตัวเป็นตนขึ้นมาได้ เราไม่เคยรู้สึกว่ ความคิดของเราในใจที่กำลังคิดอยู่นั้น เป็นเพียงอาการเหมือนกับหัวไม้ขีดไฟที่เอามาเรียงติด ๆ กัน แล้วจุดให้ลามไปด้วยการลุกแล้วดับ ลุกแล้วดับ ตามกันไปอย่างนั้น. ถ้ามองเห็นว่า การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ดับไป, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป, ของจิตมนุษย์ที่ต่อเนื่องกันเป็นสาย แล้วเป็นเรื่องเป็นราวไปได้นั้น มีอาการอย่างนี้แล้ว ก็เรียกว่า เริ่มเห็นสิ่งที่ เป็นอนัตตา หรือ ความจริง ขึ้นมาได้ ฉะนั้น สิ่งใดที่เราเข้าใจผิด หลงผิด สิ่งนั้น เราเรียกว่า มายา ไม้ไข ของจริง; แต่สิ่งที่เห็นเป็นมายาเหล่านั้น ก็ถูกบัญญัติชื่อเสียง เรียงนามต่าง ๆ กันในฐานะเป็นร่างกาย เป็นจิตใจ รวมกันเป็นกลุ่มเข้าแล้วก็เรียกว่า ร่างกายของนาย ก. นาย ข. นาย ค. นาย ง. แล้วก็ยึดมั่นร่างกายเหล่านั้นว่า เป็นคนนั้น เป็นคนนั้น เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดนี้เรียกว่า มายา.

ส่วนของจริงนั้นไม่มีอะไร มีแต่ภาวะแห่งความเปลี่ยนแปลง ไม่มีหยุด ซึ่งเรียกว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา; มีคำ อนัตตา อยู่เป็นคำสุดท้าย ซึ่งเราจะได้กล่าวกันในวันนี้. คำว่า อนิจจัง และ ทุกขัง นั้น ไม่มีมีความสำคัญอะไรนัก ไปสำคัญอยู่คำสุดท้ายคือคำว่า อนัตตา และพึงทราบว่าเป็นเรื่อง อนิจจัง ทุกขัง นั้น ไม่ใช่เรื่องที่เห็นได้ยาก และยังไม่จัดเป็นเรื่องหัวใจของพุทธศาสนา ดังนั้นจึงเหลืออยู่แต่เรื่องอนัตตา หรือคำว่า อนัตตา คำเดียวเท่านั้นที่จะจัดเป็นหัวใจของพุทธศาสนา และเข้าใจยากที่สุดของพุทธศาสนา พอบอกว่า **สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน**อย่างนี้ คนก็งงกันไปหมด นี่ถ้าไปเผชิญบุคคลคิดว่า ไม่มีอะไรเลย เป็นไม่มีอะไรเลย คนก็เข้าใจผิดถึงกับหวาดกลัวในข้อที่ไม่มีอะไรเลย; ที่จริงคำว่า อนัตตา นั้น มันไม่ใช่ไม่มีอะไรเลย มันมีอะไรเหมือนกันอย่างที่เราารู้สึกอยู่นี้แต่ว่าทุกสิ่งที่มีอยู่นั้น ไม่ใช่ตัวตน; หมายความว่า ร่างกายก็ไม่ใช่ตัวตน จิตใจก็ไม่ใช่ตัวตน, คือร่างกายมันเป็นอย่างนั่นเอง, จิตใจมันก็เป็นอย่างนั่นเอง มันเกิดขึ้นสืบต่อเนื่องกันไปตามเรื่องตามราวของร่างกาย ของจิตใจ ของความรู้สึก คิด นึก ของความค้นรณชวนชวยในการกระทำต่าง ๆ; แต่ทั้งหมดนั้นให้ถือว่า เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงที่ไหลไปเรื่อย ไปได้เองในตัวมันเอง ซึ่งคำสมัยใหม่เขาเรียกอาการเหล่านี้ว่า Perpetual Fluke คือ ฟลุก เรื่อย เป็นไปได้เองในตัวมันเอง เหมาะสมที่จะเป็นอย่างนั้นเรื่อย ๆ เหมือนกับที่มาเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นต้นไม้ เป็นภูเขา เป็นอะไรต่าง ๆ ดังที่เราเห็นอยู่ ไม่มีอะไรนอกจากการไหลเรื่อยของสิ่งที่ป็นรูปธรรม นามธรรม ในรูปที่ต่าง ๆ กัน. สิ่งที่ไม่เหมาะสมที่จะเหลืออยู่ ก็ดับหายไปไม่ปรากฏ. สิ่งใด ฟลุก ไหลมาในทางที่เหมาะสม ที่จะเป็นอย่างนั้นก็เหลืออยู่จนเราเห็นอยู่ในทุกวันนี้ว่า ในโลกนี้ มีอะไรบ้าง มีสัตว์ มีต้นไม้ มีภูเขา มีมนุษย์ แล้วก็ไหลเรื่อยขึ้นมาในลักษณะที่เราเรียกกันว่า วิวัฒนาการ จนเป็นมนุษย์ที่มีความเฉลียวฉลาดสามารถทำอะไรได้อย่างที่เราเห็นในปัจจุบันว่า ทำจรวดออกไปนอกบรรยากาศของโลกได้อย่างนี้เป็นต้น. คนที่ไม่เข้าใจเรื่องนี้ก็จะคิดว่า นี่ต้องเป็นเรื่อง

ของตัวตน ที่เก่งกาจสามารถ จึงจะมีความคิดสูงอย่างนี้ได้. แต่ตามที่แท้จริงหรือตามธรรมชาติ^๕ ความคิดที่พิเศษอย่างนี้ หรือเพียงขนาดนี้ ก็ยังเป็นเพียงเรื่องไหลเรื่อยของธรรมชาติที่ได้รับการแวดล้อม ประดูแต่ง เหมาะสมเท่านั้นเอง ยังเป็นคำๆเดียวกับที่เรียกว่า Perpetual Fluke นี้เรื่อยไป. มันฟลุค ไปถูกทางมันก็เกิดความคิดใหม่ขึ้นได้เรื่อย ไม่จำเป็นต้องมีตัวตนของมนุษย์หรือของเทวดา หรือของอะไรทำนองนั้น; นี่เป็นใจความสำคัญในข้อแรกที่เราจะต้องเข้าใจไว้เป็นแนว แล้วเราจะได้เข้าใจพุทธศาสนาได้ถูกต้อง จนสามารถอธิบายให้ชาวต่างประเทศฟังได้. นี่อาตมาขอชี้ว่า เรื่องที่เข้าใจได้ยากและอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจได้โดยยากก็คือ เรื่องอนัตตา^๕ นี้.

ในตอนที่แล้วมา ได้กล่าวถึงเรื่อง อริยสัจจ์ ว่า เป็นหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ: เรื่อง ทุกข์, เรื่อง เหตุให้เกิดทุกข์, เรื่องความดับสนิทของทุกข์ และทางให้ถึงความดับสนิทของความทุกข์. เป็นเรื่องหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับความดับทุกข์. แต่ท่านต้องสังเกตให้ดี ๆ ว่า พระพุทธเจ้าท่านได้กล่าวถึงแต่เรื่องทุกข์ เรื่องความดับทุกข์; เรื่องทุกข์หรือความดับทุกข์ หรือว่า ขยายออกไปก็เป็นเรื่องทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์คู่หนึ่ง, ความดับทุกข์กับวิธีให้ถึงความดับทุกข์ข้อหนึ่ง, ท่านกล่าวถึง ๔ ข้อ แต่ไม่มีข้อไหนที่พูดเป็นบุคคลเลย ไม่ได้กล่าวเป็นบุคคลเลย ไม่ได้กล่าวเป็นบุคคลลาธิฐานว่า ผู้ทุกข์หรือผู้ก่อเหตุให้เกิดทุกข์ หรือผู้ที่ดับทุกข์ ได้ หรือผู้ที่เดินทางไปจนถึงความดับทุกข์ได้อย่างนี้ไม่มี. ตามหลักนี้เราถือว่า มันมีแต่ธรรมะหรือ ธรรมชาติ ตามธรรมชาติ; คำว่า ธรรมะ กับคำว่า ธรรมชาติ นั้นเหมือนกัน ดังที่ได้กล่าวแล้วแต่วันแรก: มันมีแต่ธรรมชาติแห่งความทุกข์, ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์, ธรรมชาติที่เป็นความดับสนิทของความทุกข์, แล้วธรรมชาติที่จะเป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์นั้นได้ เพราะฉะนั้น จึงเกิดมีประโยคเป็นคำพูด ชนิดที่ท่านทั้งหลายที่ได้ฟังที่แรกอาจจะงง ก็มีพระบาลีที่มีใจความว่า: “ความทุกข์นั้นมี

นี้ได้ มันก็เป็นทุกข์ได้ ทั้งๆ ที่เป็นอนัตตา. ยิ่งไปแยกให้เป็นธาตุออกไปว่า กายคือ ธาตุน้ำ ธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม อะไอย่างนั้นแล้วก็ใจคือวิญญาณธาตุ แม้จะเป็นธาตุ อย่างนั้นก็ยังเป็นอนัตตา; แต่แล้วธาตุที่เป็นอนัตตาเหล่านั้น เมื่อจับกลุ่มกันเข้าได้แล้ว ทำหน้าที่ของมันได้แล้ว คือมันมีหน้าที่อย่างไร มันทำหน้าที่ของมันได้แล้ว มันเกิด อากาที่ เป็นทุกข์ขึ้นมาได้ ในกลุ่มที่เรียกว่ากลุ่ม คือว่า ร่างกาย จิตใจ กลุ่มนั้น มีความรู้สึกเป็นทุกข์ขึ้นมาได้ โดยไม่ต้องมีตัวมีตน.

ที่นี้มาถึงเหตุให้เกิดทุกข์ได้แก่กิเลสตัณหา ข้อนี้ก็แก้ความรู้สึกทางจิตใจที่เป็น ไปในทางผิด เพราะไม่มีธรรมชาติที่เป็นฝ่ายวิชาหรือปัญญาเข้าไปเจือ. มันมีความ รู้ผิด เข้าใจผิด เห็นผิดจึงอยาก จึงค้นรน ทะเยอทะยานและเป็นทุกข์ได้ในตัวมัน เองอีกเหมือนกัน ไม่ต้องมีตัวผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นตัวการก่อให้เกิดทุกข์. เพราะฉะนั้น ตามที่ไปพูดว่า เทวคา พระเสาร์ พระอาทิตย์ พระอังคาร อะไรงี้สุดแท้ เข้าสิง เข้าแทรก แล้วเป็นเหตุบันดาลให้เกิดทุกข์ก็ตาม, หรือว่า ภูตผีปีศาจ สัตว์กายสิทธิ์ ศักดิ์สิทธิ์ อะไรวกไหนเข้ามาคลบบันดาลให้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ก็ตาม, นี้การกล่าว อย่างนี้ผิดจากหลักของพุทธศาสนา จะไปดูตามเรื่องของศาสนาไหน ลัทธิไหน ก็สุด แท้ แต่ว่าถ้ากล่าวตามหลักของพุทธศาสนาแล้วผิดโดยสิ้นเชิง. มูลเหตุให้เกิดทุกข์ ก็คือกิเลส ตัณหา ที่จิตใจได้ปรุงขึ้นมาจากสิ่งแวดล้อมโดยดูกรวดราวของมันใน ทางที่จะเป็นกิเลส ตัณหา และเป็นทุกข์; ไม่ใช่มีตัวตนอีกตัวตนหนึ่งมาเป็นมูลเหตุ ของความทุกข์ เป็นตัวการของความทุกข์ เป็นผู้บันดาลให้เกิดความทุกข์ ทั้งที่ได้ กล่าวแล้วแต่วันก่อนว่า; ถ้ามีพระเป็นเจ้าในพุทธศาสนา ซึ่งจะเป็นตัวบันดาลให้ทุกข์ หรือให้สุขแล้ว เราก็ต้องชำระไปยังสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะหรือธรรมชาติในส่วนที่เป็น เหตุ ไม่ใช่ตัวบุคคลที่เป็นมนุษย์หรือเป็นเทวคา; ฉะนั้น สิ่งที่เรียกว่า ธรรมะ ธรรมะ ธรรมะ ในความหมายอันหนึ่งโดยเฉพาะคือความหมายในฐานะที่เป็นเหตุ

นั่นแหละคือพระเป็นเจ้าที่จะบันดาลสิ่งต่างๆให้เป็นไป โดยเฉพาะในกรณีที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์ก็เป็นผู้บันดาลให้เกิดความทุกข์ แต่ไม่ใช่คนไม่ใช่มนุษย์ ไม่ใช่เทวดา นี่จึงกล่าวได้ว่า เหตุให้เกิดทุกข์มีอยู่ แต่ผู้ที่บันดาลให้เกิดทุกข์นั้นหาไม่มี.

ถัดไปอีกเป็นอริยสัจข้อที่ ๓ ที่ว่า **ความดับทุกข์มีอยู่ แต่ผู้ดับทุกข์หรือผู้ได้รับความดับทุกข์นั้น หาไม่มี** ก็เหมือนกัน เช่นเดียวกับคู่ที่แล้วมา. ความดับทุกข์นี้หมายถึงแต่เพียงการดับไปของกิเลสตัณหา ในใจนั่นเอง แล้วใจก็ไม่รู้สึกเป็นทุกข์. อาการที่กิเลสตัณหาดับไปนั่นเอง เราเรียกว่า **ความดับทุกข์หรือความดับไปแห่งทุกข์**; ไม่ต้องมีผู้ใดหรือมนุษย์หรือเทวดาที่โหมมาทำให้ มันเป็นไปได้ในตัวมันเองในลักษณะที่เหมาะสมกล่าวคือ เมื่อเฉื่อยจิตใจนี้ได้รับการศึกษา ได้รับการอบรม แวคล่อมเข้ามามันก็มีความรู้ชนิดที่จะหยุดกิเลสตัณหา หยุดทางเกิดขึ้นแห่งกิเลสตัณหาเสีย สิ่งนี้เป็นไปได้เองตามความรู้ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ. ที่เห็นได้ง่ายๆในทางวัตถุต้นๆ เช่นว่า เด็กเล็กๆ เกิดขึ้นมา ไม่รู้จักไฟ เห็นว่าสวยดี เอามือไปคลำเข้าที่ไฟ แล้วมันก็ไหม้มือ. อะไรสอนแก? ก็ธรรมชาติมันนั่นแหละ สอนแก ครูบาอาจารย์ก็สอนไม่ได้อย่างนั้น ไปบอกว่าไฟร้อนนี้ไม่ยกเชื้อ ยังก้อยากจะไปจับ เพราะคุณสวยดี แต่ไปจับเข้าแล้ว โกรสอน ธรรมชาติสอน ความร้อนนั่นแหละสอน มันก็เกิดความรู้เป็นวิชาขึ้นมาได้เองว่า ไฟนี่ร้อน จับเข้าไม่ได้. ที่นี้ในทางนามธรรม ที่ลึกไปกว่านั้น หมายความว่า เมื่อเราเกิดความรู้ขึ้นมา เกิดความโกรธ ความหลง ขึ้นมา มันก็เร่าร้อน ก็เซ็ดชขาดไปที่ละน้อยๆ จนพบวิธี จะทำไม่ให้เกิดความรู้ ความโกรธ ความหลง ขึ้นมา; นี้เรียกว่า เป็นความฉลาด เป็นวิชา เป็นปัญญา เป็นแสงสว่าง เกิดขึ้นในใจ. สามารถดับทางมา ตัดการเกิดของกิเลสตัณหาเหล่านั้นได้ แล้วกิเลสตัณหาดับไปเมื่อไร ความทุกข์ก็ดับไปเมื่อนั้น; เพราะฉะนั้นจึงว่า **ความดับทุกข์มีอยู่** แต่ตัวผู้ดับทุกข์หรือผู้ได้รับความดับทุกข์นั้นหาไม่มี.

ที่นี้มาถึง อริยสัจข้อสุดท้ายที่ว่า การเดินทางก็เดินไปเสร็จแล้ว แต่ผู้เดิน หามิได้ นี่ก็หมายความว่า คือได้มีการปฏิบัติตามหลักคำสอนเรื่อง อริยมรรค มีองค์ ๘ เสร็จสิ้นไปแล้ว ก็เลสเตกตักทำลายไปแล้ว ความทุกข์สิ้นไปแล้วเรียกว่า การเดินทาง เสร็จแล้ว แต่ตัวมนุษย์หรือเทวดาหรืออะไรก็ตาม ผู้เดินที่เป็นตัวตน เป็นอัตตา หามิได้, มันเป็นไปได้ในกาย ในวาจา ในใจ คือในกลุ่มของเบญจขันธ์นั่นเอง ตาม วิชาและปัญญาและแสงสว่างที่เกิดขึ้น แล้วบังคับให้กาย วาจา ใจ เป็นไปอย่างนั้น ๆ ๆ ๆ แล้วความทุกข์ก็ไม่เกิดขึ้นแก่กายและใจ, ดังนั้นจึงว่า การเดินทางเดิน เสร็จแล้ว แต่ตัวผู้เดินหามิได้.

ท่านทั้งหลายลองประมวลรวบรวมเข้าทาง ๔ อย่าง ก็จะมีว่ามุ่งหมายจะไม่ให้มีตัวตน คนนั้น คนนี้ เป็นเรา เป็นเขา นาย ก. นาย ข. นาย ง. ซึ่งเป็นตัวเป็นตนอย่างที่ยึดมั่นถือมั่นเอาเองตามความไม่รู้. ถ้าเข้าใจความข้อนี้ก็จะเห็น—อนัตตา ได้ ขึ้นมาทันที ว่าอนัตตานี้ หมายถึงไม่มีความเข้าใจไปว่า มีตัวตน เรา, เขา, ที่เป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่น. ให้มีแต่ธรรมชาติที่เป็นฝ่ายรูปธรรม และนามธรรมหลาย ๆ อย่างประชุมคุ่มกันเข้า ประชุมกันไป ไหลเรื่อย พลุกเรื่อย จะพลุกไปในทางเป็นทุกข์ก็ได้ พลุกไปในทางดับทุกข์ก็ได้; ไม่มีอะไรหรือส่วนไหนที่เป็นตัวเป็นตน. ฉะนั้นจึงไม่ยอมให้กล่าวว่า ร่างกาย จิตใจ เป็นตัวเป็นตน หรือว่าตนเป็นร่างกาย จิตใจ หรือว่า ตนมีในร่างกาย จิตใจ หรือว่า ร่างกาย จิตใจ มีในตนอย่างนี้ ไม่มีทางที่จะกล่าวได้อย่างนั้น ไม่มีตนอยู่เลย มีแต่ธรรมชาติล้วน ๆ ไหลไป. พระบาลีประโยคนีว่า สุตฺถิ ธมฺมา ปวตฺตฺตฺติ ซึ่งแปลว่า ธรรมชาติทั้งหลายล้วน ๆ เท่านั้น ไหลไป; สุตฺถิ ธมฺมา แปลว่า ธรรมชาติล้วน ๆ สุตฺถิ ที่แปลว่าบริสุทธิ์ นั้น ความจริงภาษาบาลีแปลว่า ล้วน ๆ คือไม่มีอะไรเจือ. สุตฺถิ ธมฺมา = ธรรมะล้วน ๆ เท่านั้น, ปวตฺตฺตฺติ = ไหลไป, แต่คำว่า ธมฺมา ในที่นี้มันหมายถึงธรรมชาติ, ธรรมชาติที่เราอาจจะแบ่งได้เป็นรูปธรรม นามธรรม ซึ่งจะมา

เป็นกาย เป็นใจ แล้วแต่จะเรียกชื่อ แต่มันละเอียด ซับซ้อน หลายๆ ส่วน หลายๆ อย่าง. สุตฺติ ธมฺมา ปวตฺตฺนฺติ, ธรรมชาตินั้นๆ เท่านั้นไหลไป; และไหลเรื่อยตาม เหตุปัจจัยที่แวดล้อม แต่ปรากฏการณ์ของมันแสดงออกมา, คุชฺชิ เป็นเรา เป็นเขา เป็นนายนั้น นายนี้ เป็นท่านผู้จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย, และจะเป็นผู้พิพากษา ข้างหน้าอย่างนี้; แม้แต่อาการที่ถูกสมมติ เหล่านี้ก็เรียกว่าเป็นการไหลเรื่อยของการ สมมติ ของการบัญญัติ เหมือนที่กล่าวเมื่อครั้งที่แล้วมา. ส่วนความจริงโดยปรมาตฺถ์นั้น ก็คือไม่มีใคร ไม่มีคน ไม่มีตัวตน; นี้เรียกว่า คำอธิบายของคำว่า อนัตตา.

ถ้าเราจะแสวงหาคำอธิบายของคำว่า **อนัตตา** ในลักษณะที่จะช่วยให้เห็นได้โดยง่ายเข้านั้นแหละ ท่านถึงขยายความหมายออกไปให้เห็นเป็นสามคำ คือ: อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา, หรือสามระดับ หมายความว่า **ถ้าเห็นอนิจจังแล้ว จะเห็นทุกขังได้โดยง่าย ถ้าเห็นทุกขังอนิจจังรวมกันแล้ว จะเห็นอนัตตาได้โดยง่าย** จึงเอาอนัตตาไว้ตอนสุดท้าย. ที่จริงมันเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในบรรดาสังขารทั้งหลายทั้งปวงแล้ว มันมีอาการของความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รวมกันอยู่ในเรื่องเดียวกันในสิ่งๆเดียวกัน เช่นว่า ร่างกาย^๕หรือจิตใจ^{๕๔}ก็ตามเถอะ มันเปลี่ยนแปลงเรื่อย ไม่เคยหยุดอยู่แม้แต่วินาทีเดียว; แต่เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงเรื่อย มันติดต่อกันจนเรามองไปคูที่ไรเห็นมันอยู่ทุกทีก็เลยเข้าใจว่าเป็น นิจจัง คือ เทียง. แต่ที่แท้เป็นอนิจจังไหลเรื่อย เรื่องอนิจจังเปลี่ยนแปลงอยู่นี้เขารู้กันก่อนพระพุทธเจ้าเกิด, แม้ทางฝ่ายตะวันตกที่พ้องๆ สมัยกันกับพระพุทธเจ้าในชนพวกกรีกนั้น ก็มีคนที่สอนเรื่องไหลเรื่อย ที่ชื่อ เฮรัคลิตัส พ้องๆ สมัยกับพระพุทธเจ้า สอนลัทธิที่เรียกกันว่า แพณฑาเร เป็นภาษากรีกนั่นเอง ที่ว่าแพณฑา “ทุกสิ่ง” เรไหลเรื่อยนี้, แพณฑาเร, นี้พ้องๆ สมัยกันกับพระพุทธเจ้า นี้ยอว่าแต่ในประเทศอินเดียเลย. แม้แต่ต่างประเทศอินเดียไป เขาก็รู้เรื่องไหลเรื่อยนี้กันอยู่แล้ว; แต่รู้เพียงไหลเรื่อย แล้วไปหยุดเสียเพียงแค่นั้น มันไม่สำเร็จประโยชน์

มันจึงจะต้องคู่ต่อไปอีกว่า เมื่อมันไหลเรื่อย เปลี่ยนแปลงเรื่อยอย่างนั้นมันจะให้ผลเป็นอย่างไร จะคลอออกมาเป็นความรู้สึกอย่างไร ก็คือว่าจะสุขหรือทุกข์นั่นเอง.

นี่จึงมองเห็นว่า การไหลเรื่อย อย่างนั้นมันน่าเกลียด มันน่าระอา น่าสันทวี คุณแล้วน่าเศร้าใจอย่างนี้ จึงบัญญัติอาการที่ไหลเรื่อยนั้นว่า เป็นทุกข์ ตามความหมายที่ว่า คุณแล้วน่าเกลียด. คำว่า ทู แปลว่า น่าเกลียด, อิบะ หรือที่เหลือนแต่ขี้ หรือ ขะ นี้แปลว่า เห็น หรือ คุณ, ทุกข์จตุแล้วน่าเกลียด; หรือแม้แก่ที่จะถือเอาความหมายของคำว่า ทุกข์ นี้ ในความหมายที่ว่าทนทรมาน มันก็ยังมีมองเห็นได้ ต่อเมื่อมันมีไหลเรื่อยเป็นตัวเองไม่ได้ อย่างนั้นแล้ว มันก็เป็นการทนทรมานชนิดหนึ่ง. ในขณะที่เป็นสุขก็ไหลเรื่อย ในขณะที่เป็นทุกข์ก็ไหลเรื่อย สุข ทุกข์ ตามประสาชาวบ้าน เมื่อไหลเรื่อยก็เป็นการทนทรมานหรือเป็นทุกข์ตามภาษาของพระอรียเจ้า ชาวบ้านนั้นรู้จักแต่เรื่องทางภายนอก, ถ้ารู้จักทางสุข ก็รู้จักความสุขที่เป็นเวทนาเท่านั้น สุขที่แท้จริงรู้จักไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงบัญญัติอาการที่ได้ตามชอบใจ อร่อย หวาน หอม ไพเราะ อะไรเหล่านี้ ซึ่งที่แท้เป็นเพียงสุขเวทนาเท่านั้นว่าเป็นความสุข; หารู้ไม่ว่า ในขณะที่เสวยความสุขอย่างนั้นก็เป็นการไหลเรื่อย เป็นการทนทรมานอยู่ในตัวมันเองชนิดหนึ่ง, เป็นความวุ่นวาย ระส่ำระสาย ทางจิต ทางวิญญาณอยู่ชนิดหนึ่ง, หาใช่ความสงบไม่ แต่เขาไม่ฉลาดถึงเท่านั้น เขาไปถือเอาตัวความเพลิดเพลินนั้นว่าเป็นความสุข แล้วก็เลยทนทรมาน ทนรับการทนทรมานได้ใน การที่จะเพลิดเพลิน. แต่ถ้าคู่ด้วยสายตาของความรู้ที่ถูกต้อง มันก็เห็นว่า การทนทรมานที่เป็นอาการของการไหลเรื่อยนี้ เป็นทุกข์ จึงจัดว่า เป็นทุกข์ อย่าได้ไปยินดีแม้แต่ในสุขเวทนาเลย เป็นเรื่องหลอกลวง. ฉะนั้นจึงว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์; เมื่อทุกสิ่งไม่เที่ยง ทุกสิ่งก็เป็นทุกข์ ไม่มีสิ่งใดที่เป็นสุขโดยแท้จริง. แก่ข้อที่มนุษย์ปุถุชนธรรมดา จะไปยึดถือมันว่า เป็นสุขหรือแสนสุขอย่างที่ทำให้ชอกัน ที่นั้นแสนสุขอย่างนั้น แสนสุขอย่างนี้, ก็ตามใจเขาซี! มันเป็นเรื่องของความยึดมั่น

กิเลส ตัณหา อุปาทาน. ส่วนเรื่องของความจริงนั้น ทุกอย่างที่มีการไหลเรื่อย แล้วจะต้องเป็นทุกข์ คือ การทนทรมานด้วยการที่มันไหลเรื่อยนั่นเอง คุณแล้ว นำสำนวนที่เขียน.

ทนเมื่อนั้นทั้งไม่เที่ยงและทั้งเป็นทุกข์เสียเรื่อยอย่างนั้น จะเอาตรงไหนมายึดถือว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเราได้; คือมันไม่ฟังเสียงใครหมด มันมีแต่จะไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไปตามแบบของมันเอง จึงจัดว่า เป็นอนัตตา. ในขั้นแรก; ไม่มีตัวตนที่จะเป็นความเด็ดขาด เป็นอยู่อย่างเด็ดขาดได้ในตัวมันเอง เช่นไม่ไหล หยุดคายตัว ไม่เปลี่ยนแปลงอะไรขึ้น, ไม่มี. มีแต่ตัวของความไหลเรื่อยและความเปลี่ยนแปลง ถึงแม้แต่กำลังเปลี่ยนแปลงมีปรากฏการณ์เป็นรูป สัตว์ บุคคล อย่างที่เราเห็น ๆ อยู่ ก็เรียกว่าเป็น อนัตตา อยู่นั่นเอง. นี้เมื่อถามว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คืออะไร? เรา ก็ตอบว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ ลักษณะทั่วไปของสิ่งทั้งปวงที่เป็นสังขาร คือสิ่งที่ปรากฏอยู่ในโลกนี้. อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของอะไร? มันก็ของธรรมชาติ ที่เป็นนามและเป็นรูป หรือของสังขารทั้งปวง. ถ้าไปคิดว่า เพราะเหตุไฉนจึงเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ ก็ไม่มีทางอื่นที่จะตอบนอกจากตอบอย่างกำปั้นทุบดินว่า เพราะมันเป็นอย่างนั้นเอง เพราะว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงย่อมไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนั้นเอง จึงเรียกว่า สามัญญลักษณะ คือลักษณะทั่วไปของสิ่งทั้งปวง. ที่มันแสดงอาการอย่างนี้ เป็นอยู่อย่างนั้นในตัวของมันเอง แล้วตัวมันเองมีความรู้สึกขึ้นมาได้เองว่า เป็นทุกข์ แล้วตัวมันเองรู้สึกต่อไปได้ถึงข้อที่ว่า จะขจัดความรู้สึกที่เป็นทุกข์ได้อย่างไร ทั้ง ๆ ที่ทุกสิ่งจะต้องไม่เที่ยงและเปลี่ยนแปลงในลักษณะที่เป็นทุกข์เรื่อยนี้. ในตัวของมันเองนั้นจะขจัดความรู้สึกชนิดนั้นเสียได้อย่างไร. มันจึงเกิดมีการศึกษาค้นคว้าชนิดที่พบว่า อย่าไปยึดถือว่า เป็นตัวคนนั่นเอง ปล่อยให้สิ่งต่างๆ เป็นสักแต่ว่า ธรรมชาติไหล

เรอไปตามความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตามธรรมชาติ. อย่าไปทำ
ให้เกิดความรู้สึกขึ้นในใจว่า ตัวเราของเรา จะเอาอย่างนั้น จะเอาอย่างนี้.

เมื่อเราเอาอย่างนั้น เอาอย่างนี้ไม่ได้ เราจะต้องทำอะไร? เราจะ
ต้องทำให้เหมาะสมกับที่มันไม่เป็นไปตามความต้องการของเรา เราควบคุมมันได้ใน
บางอย่างบางประการ ในบางอย่างบางประการควบคุมมันไม่ได้ หรือว่าส่วนใหญ่เรา
ควบคุมมันไม่ได้ แต่เราสามารถคัดแปลงคือ Sublimate, Sublimate หมายความว่า
เปลี่ยนให้มันเกิดเป็นความรู้สึกหรือเป็นผลขึ้นมา ในทางที่จะไม่เป็นทุกข์ทรมานแก่จิต
ใจ ทั้งๆ ที่สิ่งนั้นไม่เที่ยง และเป็นทุกข์อยู่ตามธรรมชาติ. นี้เราจะต้องปฏิบัติต่อร่าง-
กายจิตใจของเราทุกคนนี้ให้ถูกต้อง ท่านต้องมองให้เห็นว่า ร่างกายจิตใจของท่าน
ทุกคนนั้นก็ต้องไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ไหลไป เปลี่ยนไปตามเรื่อง
ตามราวของมันเอง ท่านต้องมองต่อไปว่า เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว เราจะมีหลักประ-
พฤติกระทำอย่างไรเกี่ยวกับ กาย วาจา ใจ ของเรา ที่อย่าให้การไม่เที่ยงเป็นทุกข์
เป็นอนัตตา นั้นเกิดเป็นความทุกข์ขึ้นมาได้ เกิดเป็นความรู้สึกทุกข์ร้อนขึ้นมาได้ นี้
คือสติปัญญาที่เป็นการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าบอกว่า ให้ทำในใจอย่างนั้น ให้ประพฤติ
ทางกาย ทางวาจา อย่างนั้น เหมือนกับตั้งหลักสัจจะอย่างนั้น แล้วอาการที่
เป็นความทุกข์ทรมานจะไหลขึ้นมาไม่ได้เลย. ร่างกายจิตใจที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา ก็จะไหลไปแต่ในทางที่ไม่เป็นความทุกข์ทรมาน หรือว่า จะไม่รู้สึกเป็น
ความทุกข์ทรมาน เพราะได้สละสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไหลเรอ
หนีออกไปเสียจากความเป็นของ ๆ เรา หรือเป็นตัวเรา. นี้ความรู้เรื่องอนัตตา
มุ่งหมายอย่างนี้ มุ่งหมายให้เราเอาชนะสิ่งที่ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา คือตัวเราเองนี้ให้ได้ในตัวมันเอง ชนะตัวมันเองให้ได้ในตัวมันเอง
นี้จะต้องเข้าใจค่าเหล่านี้ ทั้งๆ ที่ ทุกๆ ส่วน หรือทั้งหมดนั้นไม่เป็นอนัตตา หรือ
ตัวคนแต่ประการใด. พุทธศาสนาต้องการจะสอน อนัตตา อย่างนี้ชั้นหนึ่งก่อน ซึ่งได้

ความว่า แม้จะเป็น อนัตตา มันก็เกิดทุกข์ได้ หรือดับทุกข์ได้; แม้จะเป็นอนัตตา มันก็ยังจะทำอะไรได้ไปตามเรื่องของสิ่งที่ เป็น อนัตตา.

แต่อยากจะทำไปจนถึงคำๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รวบรวมของคำสามคำนี้: อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา, สามความหมายนี้ เรา รวมความหมายเข้าด้วยกันแล้วเราเรียกว่า สุนฺณตา. สุนฺณตาแปลว่าความว่าง สุนฺณะ, แปลว่าว่าง; ตา, แปลว่า ความ, สุนฺณ-ตา แปลว่าความว่าง. ชาวบ้าน ปู่ ย่า ตา ยาย ของเราชอบใช้คำนี้ ใช้คำบาลีตรงๆ ว่า สุนฺณ สุนฺณ สุนฺณ นี้ แต่แล้วท่านเข้าใจผิดอย่างยิ่ง แล้วเกิดเรื่องอย่างยิ่งขึ้นเหมือนกัน. คือคำว่า “สุนฺณ” ของชาววัดพวกนี้เขาว่า สุนฺณหมด ไม่มีอะไร สุนฺณเปล่า ไม่มีอะไรที่พูดอย่างนั้นมันคู่พระพุทธเจ้า; พูดตรงๆก็คือโกหกใส่พระพุทธเจ้า, เอาอย่างนี้ดีกว่า คือพระพุทธเจ้าท่านไม่ได้บอกว่า สุนฺณหมด หรือว่าสุนฺณเปล่า สุนฺณไม่มีอะไรทำนองนั้น. ท่านบอกว่ามันมีอยู่ตามธรรมชาติ เป็นไปตามธรรมชาติ แต่ที่ว่า สุนฺณ นั้นคือ ว่าง ว่างจากอะไร ก็คือว่า ว่างจากส่วนที่ควรยึดถือว่า เป็นตัวตน หรือของตน, นี้เรียกว่า สุนฺณ, สุนฺณะที่แปลว่า ว่าง. ในสังฆารกลุ่มไหนก็ตาม วิเศษ ปราณีต หยาบ เลว สูง ต่ำ อย่งไรก็ตามเถอะ มันล้วนแต่ว่างจากส่วนที่ควรยึดถือว่า ตัวตน หรือของตน; ความที่ว่างจากส่วนที่ควรยึดถือว่า ตัวตนหรือของตนนั้นแหละคือ สุนฺณตา เราต้องมองสิ่งนั้นให้เห็น ต้องมองความจริงขั้นนี้ให้เห็น คือมองสุนฺณตาให้เห็น แล้วจิตของเราจะว่าง จิตของจิตคือว่า อย่าพูดว่าจิตของเรา คือว่า จิตนั้นจะว่าง ว่างคือไม่มียึดถืออะไร โดยความเป็นตัวเป็นคน แล้วจิตนั้นจะไม่มี ความทุกข์เลย แต่มีสติปัญญาอย่างยิ่ง.

จะต้องอธิบายให้เข้าใจเสียอีกที่ว่า จิตที่ว่าง ตามแบบของพระพุทธเจ้า หมายความว่า ว่างจากความยึดถืออะไรว่า เป็นตัวเป็นคน; เพราะฉะนั้น จิตนั้นในขณะนั้นเป็นอิสระอย่างยิ่ง, เฉลียวฉลาดอย่างยิ่ง, สงบเย็นอย่างยิ่ง, อย่งไรก็ได้เข้า

ใจคำว่า จิตว่างนั้นผิดไป จนกลัว เช่นกลัวว่า ถ้าจิตว่างแล้วมันก็คิดอะไรไม่ได้ เหมือนกับคนบ้าคนบออะไรอย่างนั้น หรือว่าจิตว่างแล้วตัวก็แข็งทื่อเป็นก้อนหินท่อนไม้ไปเลย อย่างนี้ไม่มีทางที่จะเป็นไปอย่างนั้นได้ ที่เรียกว่า จิตว่าง มองเห็น สัจญตาของสิ่งทั้งปวงนั้น มันเป็นจิตที่เฉลียฉลาดที่สุด เพราะว่ามันเป็นอิสระที่สุด คือไม่ถูกกิเลสครอบงำ และเพราะมันเป็นอิสระที่สุดนั่นเอง. มันจึงรู้, รู้สิ่งทั้งปวงได้ และสามารถทำสิ่งสูงสุด คือทำกรรมที่สามเหมือนที่กล่าวแล้ววันก่อน กรรมที่ ๓ คือทำให้อยู่เหนือโลกเหนือสิ่งทั้งปวงได้.

ฉะนั้น ขอถือโอกาสที่จะกล่าวถึงความว่าง หรือ จิตว่างนี้ก็เป็นพิเศษ อีกสักหน่อยว่า ขอให้จงจำว่า ในขณะที่จิตว่างนี้ เราตามธรรมดานั้นทำอะไรได้ดีที่สุด เหมือนอย่างว่าจะคิดเลขหรือคิดหัวข้อปัญหาทางกฎหมายอย่างนี้ จะต้องทำด้วยจิตว่าง “จิตว่างในที่นี้หมายความว่า จิตไม่ได้ยึดถืออะไรไว้ เป็นตัวเรา หรือของเรา อยู่แต่ประการใด; จิตอย่างนี้ว่าง หมายความว่า มันไม่ถูกครอบงำ อยู่ด้วยความทะเยอทะยาน ความหวัง ความโลภ ความโกรธ ความหลงอะไรเลย” เพราะว่า ความทะเยอทะยาน ความหวัง ความโลภ ความโกรธ ความหลง นั้นเป็นความรู้สึกในทางกัฏฐาทนหรือของตน; ความรู้สึก อย่างนั้นอย่ามาครอบงำจิตแล้วจิตจะว่าง จะเป็นอิสระ แล้วจิตเป็นอิสระนี้ จะคิดเลขหรือจะคิดข้อกฎหมาย หรือจะคิดอะไรที่ยาก แม้แต่จะคิดระเบิดปรมาณูหรืออะไรก็ตามจะคิดได้. เพื่อเข้าใจข้อนี้ จะขอยกตัวอย่างเทียบออกไปถึงการยิงปืน ถ้าคนที่จับปืนขึ้นยิง มีจิตวุ่น คือไปพะวงถึงว่า จะยิงไม่ถูก มันจะผิดแล้วจะขายหน้าเขา จิตใจจะรวบอยู่แต่จะยิงผิด ว่ากูจะยิงผิดเสียแล้ว หรืออะไรทำนองนี้ อย่างนี้จิตวุ่น ไม่ว่าง มันก็จะผิดจริง ๆ ค่าย. ฉะนั้นเมื่อเรามีความตั้งใจจะยิงที่แรกแล้วก็หยุดความตั้งใจเสีย หยุดความคิดนึกถึงเราถึงเขา. ยิงผิดยิงถูกอะไรเสีย ให้เหลือแต่จิตว่างที่จะเล็งไป

ยังเป้าหมายโดยส่วนเดียวเท่านั้น แล้วมันก็ยังเป็นดูทุกที. นี่ขอให้เข้าใจว่าที่ว่า “จิตว่าง” มันหมายความอย่างนี้ อย่างความรู้สึกอะไรที่เป็นไปในทางตัวตนของคุณ ตัวของคุณ ที่ชั่ว ผิดถูก สูงต่ำอย่างนี้ อย่างมากรอบจำกัด แล้วจิตก็ว่าง เป็นอิสระ แล้วก็ทำหน้าที่ที่จะต้องทำเพียงสิ่งเดียว แล้วก็ทำได้เหมือนปาฏิหาริย์, เพราะว่า ขณะที่เราจะคิดเลขหรือทำข้อสอบไต่อยู่เนี่ย ไปมัวห่วงเรื่องตัวกูจะเป็นอย่างนั้นอย่างนั้น จะผิดแล้วจะตก หรือจะขายหน้าเขาอย่างนั้น มันเรียกว่าไม่ว่าง มันวุ่น อย่างนี้เสียหมด. ฉะนั้นจะศึกษาเล่าเรียน จะคบจะคิด จะปฏิบัติการทำงานนั้น ต้องทำด้วยจิตว่าง คือจิตเข้าถึงความว่าง รู้อยู่ซึ่งความว่างว่า ไม่มีตัวตนอะไรที่ไหนที่ควรยึดถือ หรือที่จะมาครอบงำเรา ทำจิตให้ว่างอย่างนี้เรียกว่า เป็นจิตที่เป็นสมาธิอย่างยิ่ง.

ขอให้จำคำว่า “เป็นสมาธิอย่างยิ่ง” ไว้ด้วย คือว่า คำว่าสมาธิมันไม่ได้หมายถึงว่ามั่งมัน ตั้งใจอย่างเครียดที่สุดที่จะทำ หรือจะอะไรอย่างนี้, ไม่ใช่สมาธิ; อย่างนี้ไม่เป็นสมาธิเลย เป็นความวุ่น เป็นความพลุ่งพล่านอยู่ด้วยความรู้สึก ว่า ตัวตน หรือ ของตน. จิตที่เป็นสมาธิแท้จริงจะต้องว่าง โดยความรู้สึกว่าตัวตนหรือของตนออกไปหมด ในขณะนั้นจะสบายที่สุด จะเยือกเย็นที่สุด จะฉลาด เฉลียวที่สุด, แล้วที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า จะสนุกที่สุด. ท่านทำอะไร การงานทางกายก็ตาม ทางใจก็ตาม ที่ทำไปในขณะที่จิตว่างนั้น; งานนั้น ๆ จะเป็นของสนุก; แต่ถ้าทำไปด้วยจิตวุ่นแล้ว มันจะทุกข์ทั้งนั้นไม่ว่างานอะไร ถ้าจิตว่างแล้ว แม้แต่จะโยกเลนในท้องร้องเหม็น ๆ ก็ยังสนุก แต่ถ้าจิตวุ่นแล้ว ทำงานออฟฟิศเบา ๆ ก็ไม่สนุกเลยเร้าร้อนกระวนกระวาย. จึงพูดได้ว่า จิตว่างนั้นมีคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่คนทั่วไป ในข้อที่ทำให้งานสนุก. ถ้าจิตวุ่นแล้ว งานจะต้องเป็นทุกข์ นี้เรียกว่า สิ่งที่เรียกว่า จิตว่าง หรือความว่างที่จิตควรจะเข้าไปถึงนั้น ไม่ใช่เรื่องสำหรับพวกที่อยู่ตามบ้า ตามเขา เป็นฤาษี มุนี ซีไพร อย่างนั้น; แต่ว่าเป็นเรื่องสำหรับคนทุกคนที่ต้องการจะรับเอาแสงสว่างของพระพุทธศาสนาไปใช้ ให้สำเร็จประ-

โยชน์ ในการบำเพ็ญหน้าที่การงานในชีวิตของตน. ถ้าท่านทำได้อย่างนั้นแล้ว การปฏิบัติงานในหน้าที่ประจำวันของท่านนั้น จะกลายเป็นการปฏิบัติธรรมะชั้นสูงสุดไปในตัวทุกวัน ทุกเวลา นี่มันได้กำไรมากถึงอย่างนี้. ขอให้ตั้งใจทำงานปฏิบัติหน้าที่จะเป็นการศึกษาหรือการปฏิบัติงานอะไรก็ตามเถอะด้วยจิตที่ว่างในลักษณะเช่นนั้น; แล้วการทำงานนั้นจะได้ผลเป็นการที่เรียกว่า ยิงปืนที่เดียวไก่นก ๒ ตัว และตัวใหญ่ ๆ ทั้งนั้น คือการงานนั้นก็ปฏิบัติไปสำเร็จ แล้วก็เป็นการปฏิบัติธรรมะชั้นสูงสุด คือ เข้าถึงความว่างนี้ไปพร้อมกันไปในตัว ปฏิบัติธรรมะชั้นสูงสุด เพราะฉะนั้นจึงถือว่า ไก่นก ๒ ตัวที่ใหญ่ ๆ ทั้งนั้น เป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างนี้.

สำหรับคำว่า ความว่างนั้น มันมีอยู่ ๒ ความหมาย ตรงที่ว่า เหมือนอย่างว่า ของเหล่านี้มีอยู่ วัตถุปรากฏอยู่ ลักษณะอาการต่าง ๆ ก็ปรากฏอยู่ แต่ว่าในวัตถุนั้นหรือในลักษณะอาการนั้น ว่างจากตัวตน เพราะมันเป็นเพียงมายา อย่างนี้เราหมายความว่าง มันว่าง เพราะมันเป็นมายา ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เห็นอยู่ รู้สึกอยู่ ตมอยู่ ล้มอยู่ กินอยู่ นี่เป็นเพียงมายา มันว่างเพราะมันเป็นเพียงมายา. น้อย่างหนึ่ง. ที่นั่นถ้าเอามายาออกไปเสียอีกทีหนึ่ง ไม่มีอะไรที่เป็นมายา แล้วมันแหละจึงจะพบความว่างที่แท้จริง เป็นความว่างชนิดที่เรียกว่านิพพานหรือความว่างอนันตกาล ทำนองนั้น; นี่อีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น เราควรจะมองสิ่งต่าง ๆ ให้เห็นมายา ให้เห็นตามที่เป็นจริงว่า เป็นมายา หรือว่างไปเสียขั้นหนึ่งก่อน; ทะลุมายาเหล่านั้นแล้ว จึงจะถึงความว่าง ถาวรอนันตกาล หรือพระนิพพาน หรือเป็นความว่างที่แท้จริงได้ ซึ่งไม่ใช่มายา. เพราะว่า สิ่งที่เราเรียกว่า มายา หรือ หลอกหลวงนี้ มันก็เป็นความว่าง มันว่างจากของจริง มีแต่มายา, เพราะฉะนั้น ในตัวมายาก็คือความว่างหรือเป็นตัวความว่าง. ที่นี้เรามองทะลุความว่างขั้นที่เป็นมายาขั้นเสียก่อน แล้วเราก็จะเข้าถึงความว่างที่แท้จริง ว่าเป็นอนันตกาล คือมีทุกเวลา เป็นอนันตเขตคือมีในที่ทุกหนทุก

แห่งเป็นตัวเดียวกันหมด นิจิตเข้าถึงความว่างอย่างนี้ เป็นจิตที่สงบเย็น ไม่มีความทุกข์ แต่คนแก่ ๆ ที่ได้รับการศึกษาไม่พอ เขากลัว, เขากลัวว่า ถ้าอะไร ๆ มันก็เป็นมายาว้างไปหมดแล้ว ตัวแกก็จะพลัดตกแล้ว ๆ ๆ ๆ ไม่มีที่หยุดที่เกาะกันแล้ว ก็เลยกลัว เหมือนกะว่า คนที่ไปที่ริมชะง่อนผาที่เป็นเหวลึก มองดูไปแล้ว ใจหาย ไม่กล้าให้หล่นลงไปโน่น มีความรู้สึกกลัวสุญญตา กลัวพระนิพพาน ในลักษณะอย่างนั้น ว่ามันว่าง แล้วมันก็จะตกแล้ว ๆ ไปไม่มีที่สิ้นสุดกันเลย แกก็เลยถอยหลัง ไม่กล้าศึกษาเรื่องความว่าง เรื่องพระนิพพาน หรืออะไรทำนองนี้. แต่ที่แท้นั้น คำสอนเรื่องสุญญตาหรือความว่างนี้ สอนให้ดูที่ ตัวเองนั้นว่าง ว่างจนไม่มีตัวเอง แล้วกิดทุกข์ว่า อะไรมันจะพลัดตกแล้ว ๆ เพราะตัวเองที่จะเป็นผู้พลัดตกแล้ว ๆ มันว่างเสียแล้ว มันไม่มีอะไรพลัดตกได้ มันมีแต่ความว่าง ในจิต ก็รู้สึกแต่ความว่าง ไม่มีกระวนกระวาย ในกายก็ประสบแต่ความว่าง ไม่มีความกระวนกระวาย ทั้งทางกายและทางจิต นิสสชาติของความว่าง เป็นอย่างนี้.

ที่นี้มีมืออยู่อีกส่วนหนึ่ง คือว่า: ความว่าง, สุญญตา, หรือ อนัตตา ส่วนที่เป็น มิจฉาทิฏฐิ; เหมือนกับที่ได้กล่าวมาแล้วเมื่อตะกี้^๕ว่า นักศึกษาตามศาลาวัคที่ขอบพูดว่า สุญญตา ว่างเปล่า ไม่มีอะไรเลย สุญญเปล่าไม่มีอะไรเลยนี้ มันเป็นคำพูดผิด คู่พระพุทธเจ้า และนั่นแหละ คือสุญญตาที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ หรืออนัตตาที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ ฉะนั้น เราก็ควรจะได้วินิจฉัย สุญญตา หรืออนัตตาที่เป็นมิจฉาทิฏฐิกันเสียบ้างสักเล็กน้อย.

อนัตตาที่เป็นมิจฉาทิฏฐินั้น เขาเรียกชื่อว่า นัตติกิฏฐิ. นัตติกะ, แปลว่า ไม่มีอะไร คือ ติฏฐิ ว่าไม่มีอะไรเลย. ที่เดียวกัน^๖ เขาเรียกกันในทางปรัชญาว่า Nihilism. Nihilism ก็แปลอย่างเดียวกันว่า นัตติกะ คือว่า ไม่มีอะไรเลย. พอไม่

มีอะไรเลย ก็ว่าเลยไปถึงว่า ไม่มีเขา ไม่มีเรา ไม่มีนั่น ไม่มีนี่ แล้วฆ่ากันตายก็ไม่มี บาบหรือว่าเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ก็ไม่มีบุญ อย่างนี้ เป็นไม่มีอะไรหมก อย่างที่พวกโจร เขาใช้ หรือพวกคนพาล เขาใช้สำหรับเป็นปรัชญามิจฉาทิฏฐิ ในใจของเขาสำหรับฆ่าคนเล่น. สำหรับปล้นสะดมคนทั้งเมืองอะไรนี้. อย่างนี้เรียกว่า เป็นอนัตตาที่อธิบายเอาเอง หรือว่าเอาเอง ยึดถือเอาตามที่จะให้มันเหมาะแก่ความต้องการของคนอย่างนี้ก็มี. หรือว่าบางทีไม่ได้เจตนาเลวทรามอย่างนั้น มันเข้าใจไปอย่างนั้นจริง ๆ ก็มี และเรียกว่า นัตติกทิฏฐิ มีมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธเจ้า และแม้ในสมัยพระพุทธเจ้า และอาจจะไม่มีแม้ในสมัยทุกวันนี้. นี้เรียกว่า อนัตตา หรือ สุนฺณตา ที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ หรือแม้แต่พวกที่ถือว่า มันไม่มีเรา อะไรก็สำเร็จอยู่แค่ปาก แค่ท้อง ตายแล้วเลิกกัน ก็ว่าวันนี้เท่านั้น พรุ่งนี้ก็ไม่มี; วันนี้อยากจะทำอะไรตามกิเลสตัณหา ก็ทำมันตะบึงตะบันไปด้วยความเมามายอย่างนี้. อย่างนี้ก็เป็นความเข้าใจคตินิกเอาตามที่ตัวต้องการ ตามกิเลสตัณหาของคน อย่างนี้ก็เรียกว่า เขาพูดว่า ไม่มีตัวไม่มีตนเหมือนกันเป็นอนัตตาเหมือนกัน แต่เป็นอนัตตาอย่างมิจฉาทิฏฐิ ไม่ใช่อย่างของพระพุทธเจ้า. บางพวกก็มีความคิดหรือความรู้สึกไปในทำนองที่ว่า มันเป็นอนัตตา ที่ไม่มีเหตุ ไม่มีผล การกระทำกรรมนี้ไม่มีผล เพราะไม่มีตัวผู้ทำ ไม่มีตัวตน แล้วการกระทำกรรมนี้ มันก็ต้องไม่มีผลชั แล้วก็ไม่มีการต้องรับผลกรรม กรรมดีก็ตาม กรรมชั่วก็ตาม ทำเอาตามที่ฉันทต้องการดีกว่า อย่างนี้เขาเรียกว่า อภิริยะทิฏฐิ เป็นมิจฉาทิฏฐิ เกี่ยวกับ อนัตตา ทั่วยเหมือนกัน, ถ้าความคิดนั้นโน้มไปในทางว่ามันไม่มีเหตุที่เป็นเหตุให้เกิดผล อะไร ๆ มันเป็นไปตามแค่เวรคตินิก ต้องการทำเท่านั้น อย่างนี้เขาก็เรียกว่า อเหตุกะ ทิฏฐิ เป็นมิจฉาทิฏฐิเหมือนกัน; เพราะฉะนั้นอภิริยะทิฏฐิก็คือ อเหตุกะทิฏฐิก็คือ นัตติกะทิฏฐิก็คือ อจุเจตกะทิฏฐิก็คือ เป็นมิจฉาทิฏฐิเกี่ยวกับอนัตตาทั้งนั้น หรือเรียกว่า อนัตตาที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ เพราะฉะนั้น อย่าได้เข้าใจผิดแล้วไปอธิบายอย่างนั้นเข้า มันจะผิดหลักพระพุทธศาสนา เป็นการคู้พระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง.

ที่นี้ก็มาถึงข้อที่ว่า ทำไมเมื่อมันเป็นอนัตตาแล้ว มันจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตามที่บัญญัติสอนได้อย่างไร เช่นเมื่อวันก่อนนี้ได้พูดถึงเรื่อง กรรม เรื่อง การเกิด ใหม่ เรื่อง สังสารวัฏฏ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็เรื่อง สังสารวัฏฏ์ว่า กิเลส เป็นเหตุ ให้ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งลงไป ทำลงไปแล้วก็ได้รับผลกรรม รับผลกรรมแล้วก็มา หล่อเลี้ยงกิเลสให้อยากอย่างอื่นต่อไปใหม่ แล้วทำกรรมอีก แล้วได้รับผลกรรมอีก แล้วเกิดกิเลสอีกอย่างนี้ ทำไมมันจึงเป็นไปได้ ทั้ง ๆ ที่ทุกอย่างเป็นอนัตตา; นี้ก็ เพราะเหมือนกับที่ได้อธิบายแล้วในตอนต้นว่า กิเลสก็เป็นอนัตตา กรรมก็เป็นอนัตตา วิชาของกรรมคือผลกรรมนั้นก็เป็อนัตตา. แต่แล้วทำไมก่อให้เกิดผลสืบเนื่องเป็น วงกลมกันอย่างนี้ไปได้ นี้ก็ให้เข้าใจว่า มันเป็นไปตามกฎธรรมชาติที่ว่า ธรรมชาติ เท่านั้น ธรรมชาติล้วน ๆ เท่านั้น ไหลไป. กิเลสเป็นอนัตตา ก็เพราะว่า กิเลส ไม่ใช่ตัวตนอะไรที่ไหน เป็นเพียงความรู้สึกผิด คิดผิด สำคัญผิด เห็นผิด ที่มัน ปรุงขึ้นมาในธาตุของจิต; ในธาตุของจิต ในธาตุจิตหรือธาตุวิญญาณตามธรรมชาติ สำเร็จรูปเป็นกิเลส สำเร็จรูปเป็นความเห็นผิด รู้สึกผิด เข้าใจผิด อยากรผิด ปรารถนาผิด อะไรขึ้นมา เราก็เรียกว่า กิเลส; เพราะฉะนั้น กิเลสไม่ต้องมีตัวตน แต่ก็เป็นสิ่งที่มียุทธิพลที่จะบีบบังคับร่างกายให้ทำอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือให้ปากันพูด ออกไปอย่างใดอย่างหนึ่ง. ที่นี้ปากันก็ไม่ใช่ตัวตน ร่างกายนี้ก็ไม่ใช่ตัวตน กิเลส ก็ไม่ใช่ตัวตน แต่มันควบคุมกันเข้าแล้วทำให้เป็นไปได้ สำเร็จเป็นกรรม คือ การ กระทำเป็นกายกรรม วาจากรรม มโนกรรมได้. ที่นี้ผลของกรรมที่จะเกิดขึ้นเป็นอะไร ก็ตามใจ ก็เป็นอนัตตา จะปรากฏเป็นความรู้สึกสนุกสนาน หรือปรากฏเป็นความเศร้า ความทุกข์ ก็เป็นอนัตตา. ทั้ง ๆ ที่มันเป็นอนัตตา มันก็ยังก่อให้เกิดความอยาก เช่น สนุกสนาน ก็อยากได้ อยากเอา อยากเป็น; ไม่ได้ง่าย ๆ ก็ขโมยเขา อย่างนี้ เป็นต้น; ถ้ามันเป็นความเศร้า ความทุกข์ ก็เหี่ยวแห้งไปพักหนึ่ง แล้วคิดต่อต้าน ใหม่ สู้ใหม่ เอาใหม่ ทั้ง ๆ ที่เป็นอนัตตา มันก็บีบบังคับให้เกิดความคิดใหม่ต่อไป ได้. ฉะนั้น วัฏสงสารจึงหมุนเป็นวงกลมไปเรื่อยได้ทั้ง ๆ ที่เป็นอนัตตาทั้งหมด

ทุกส่วน. ส่วนที่เป็นกิเลสก็คิดได้ ปรารถนาได้ หวังได้ ทะเยอทะยานได้ ทั้ง ๆ ที่เป็นอนัตตา, ส่วนที่เป็นกรรมก็เคลื่อนไหวกระทำได้ด้วยเจตนาทั้งทางกายทางวาจา และทางจิต, ส่วนที่เป็นวิบากก็เกิดผลรับผลเป็นสุขเป็นทุกข์ได้ทั้ง ๆ ที่เป็นอนัตตา; แล้วความที่มันสิ้นสุดลงไปวงหนึ่งคือว่า ได้รับผลของการกระทำสิ้นสุดลงไปรายหนึ่ง แล้ว มันก็เกิดความคิดขึ้นมาใหม่ซึ่งเรียกว่า ชาติใหม่ การเกิดใหม่ที่ได้อธิบายแล้วในวันก่อนนั้น มันก็เรียกว่า มันเกิดขึ้นมาใหม่ได้ทั้งที่มันเป็นอนัตตา แล้วมันก็เปลี่ยนไปมีอาการที่เราเรียกว่า แก่ เจ็บ ตาย นี้ได้ ทั้งที่มันเป็นอนัตตา; ฉะนั้นขอให้เข้าใจว่า วัฏสงสารที่นำอัครจรรย์ ที่ลึกซึ้ง เร้นลับ เข้าใจยาก วิจิตรพิสดารอย่างยิ่งนี้เป็นอนัตตา เป็นไปได้ทั้งที่เป็นอนัตตา หมุนไปได้ทั้งที่เป็นอนัตตานี้เป็นอันว่า ในส่วนที่เป็นสังขารหรือเป็นสังสารวัฏฏ์นั้น เป็นอนัตตาหมด.

ที่นี้ก็มาถึงส่วนที่เหลืออยู่ที่สำคัญที่สุด คือ ส่วนที่เป็นนิพพาน เอาส่วนที่กล่าวแล้วทั้งหมดนั้นออกไปเสีย ก็เหลือแต่ความว่างอันแท้จริง ความว่างที่เป็นอนันตกาลหรืออนันตเขต นี้เรายังกล่าวว่า เป็นอนัตตา. โดยบทที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” แม้นิพพานหรือความว่างนั้น ก็เป็นอนัตตา จะเอาตัวเอาตนเป็นตัวเป็นตนขึ้นมาที่ความว่างอีกไม่ได้ นี่เป็นเหตุให้กล่าวได้ว่า เมื่อว่างก็เป็นอนัตตา เมื่อว่างก็เป็นอนัตตา แล้วธรรมชาติแห่งความว่างถึงที่สุดก็เป็นอนัตตา. แต่แล้วอย่าเข้าใจว่า ว่างที่สุดแล้วเป็นอนัตตานี้, มันไม่มีอะไร มันมีทุกอย่างที่มันมี แต่ถ้าไปแตะต้องอย่างนี้เข้า มันเกิดปฏิกิริยาอย่างนี้ อย่างนี้ ถ้าไปทำกรรมอย่างนี้ อย่างนี้เข้า จะต้องเกิดวิบากอย่างนี้ อย่างนี้ อย่างไม่มีใครจะไปเปลี่ยนแปลงมันได้ เพราะฉะนั้นมันจึงทำกรรมได้เกิดผลของกรรมได้ รับผลของกรรมได้ ทั้ง ๆ ที่ความจริงทุกอย่างเป็นอนัตตา. นี้ถ้าจะไปเข้าใจว่า พระนิพพาน เป็นอนัตตา แล้วยึดถือเอาพระนิพพานเป็นของเราอย่างนี้ ยิ่งผิดไม่มีทางที่จะเป็นพระนิพพานได้ เพราะไม่มี ความว่าง จิตไม่ว่าง ยึดถือเอาอะไรก็ไม่ทราบ เอาความโง่

ของตนเองนั้นแหละเป็นตัวเป็นตน หาใช่เป็นนิพพานไม่; คนที่คิดว่านิพพาน เป็นอัตตาหวังจะเอา อย่างเป็นเราเป็นของเราอย่างนี้ เป็นความเห็นผิดอย่างยิ่ง ซึ่งไม่มีทางที่จะเป็นนิพพาน หรือเป็นความว่าง หรือเป็นความดับทุกข์สิ้นเชิงได้เลย. นี้เป็นอันว่าปฏิเสธหมดว่า ธรรมชาติทั้งหมดทั้งสิ้นเป็นอนัตตา ธรรมชาติส่วนที่วันเปลี่ยนแปลงเรื่อย ไหลเวียนเรื่อย ก็อมาษาของความว่างนั้นแหละ ก็เป็นอนัตตา แล้วธรรมชาติที่ไม่วัน ไม่เปลี่ยนแปลง หยุคนึงสงบ เป็นความว่างอนันตกาลก็เป็นอนัตตา เลยสรุปได้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ทั้งหมดทั้งสิ้น เป็น อนัตตา ประโยคที่ว่า “สัพเพธัมมาอนัตตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา” นี้คือหัวใจของพุทธศาสนา. ขอให้เข้าใจไว้ในฐานะที่จะประพฤติปฏิบัติเองให้มันว่างมากขึ้นตามส่วนด้วย และเพื่อตอบคำถามแก่ชาวต่างประเทศหรือคนที่ยังไม่รู้นั้นให้รู้ เป็นการช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนาพร้อมกันไปในตัวด้วย จึงได้กล่าวถึงเรื่องนี้ ในลักษณะอย่างนี้.

ที่นี้เราก็มารู้ถึงวิธีปฏิบัติ เพราะได้กล่าวแล้วว่า เราจะทำความเข้าใจกันในเรื่องหลักพระพุทธศาสนาและวิธีปฏิบัติคู่ ๆ กันไปเสมอ. ที่นี้เกี่ยวกับอนัตตานี้ เราจะต้องปฏิบัติอย่างไร จึงจะเป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวัน ในการทำงาน หน้าที่ประจำวันของเรา ถ้าตั้งปัญหาอย่างนี้ ก็ขอให้ย้อนกลับไปหาคำตอบในขั้นต้นจากเรื่องปฏิเสธสมุปบาท ที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นอีกครั้งหนึ่ง ก็คือว่า: เราจะต้องมีความรู้ในเบื้องต้นเพียงพอ, แล้วมีสติที่จะนำความรู้นั้นมาใช้ให้ทันแก่เหตุการณ์.

สติกับปัญญา ต่างกันอย่างไร ? ถ้าท่านนักศึกษาถูกถาม ท่านจะตอบว่าอย่างไร ปัญญา นั่นคือความรู้ ว่าอะไรเป็นอะไร, อะไรเป็นอะไรอย่างถูกต้อง โดยเฉพาะเกี่ยวกับความจริงในทางธรรมะนี้เรียกว่าปัญญา เรียกความรู้นั้นว่า ปัญญา; เช่น รู้ว่า “สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดถือว่าตัวตน” อย่างนี้ก็บ่นย่อของปัญญาแล้ว

อยู่ได้เพียงแค่อสัมผัส สัมผัสทางตา สัมผัสทางหู สัมผัสทางจมูก มันหยุดอยู่ได้เพียงเท่านั้น มันก็ไม่มีเรื่องเป็นเวทนา เป็นคันหา จนเกิดทุกข์ นวัตกรรมปฏิบัติที่ดีที่สุดเป็นอย่างนี้ ก็คือสติมาทันทั่วทั้งที่. ที่นี้ถ้าเผอิญว่า ผัสสะนั้นควบคุมไว้ไม่อยู่ เลยไปเป็นเวทนาแล้ว เป็นรู้สึก เป็นสวय เป็นหอม เป็นเหม็น เป็นไพเราะ ไม่ไพเราะ นิ่มนวล กระต้าง แล้วจนเกิดความรู้สึกที่ว่า น่ารัก หรือ ไม่น่ารัก น่าปรารถนา หรือ ไม่น่าปรารถนา อะไรรอย่างนี้เสียแล้ว; อย่างนี้เรียกว่า มันเป็นเวทนาขึ้นมาแล้ว เป็นสุขเวทนาจักตาม ทุกขเวทนาจักตาม, สติยังจะต้องมาอีกครั้งหนึ่ง จะต้องกระโดดผลุงมาอีกครั้งหนึ่ง ในการที่จะเห็นว่า เวทนาทั้งหมดนี้ สุขก็ตาม ทุกข์ก็ตามนี้ เป็นอนัตตา คือไม่มีส่วนที่ควรยึดถือหรือหลงรักหลงไหลว่า เป็นเรา เป็นของเราอีกครั้งหนึ่ง แล้วความรู้สึกในจิตก็หยุดอยู่เพียงแค่นั้น ไม่กลายเป็นความอยากอย่างนั้นอย่างนี้ ซึ่งเป็นคันหาขึ้นมาอย่างนี้ก็ได้เหมือนกัน. มันยังมีผลเป็นว่า ทุกสิ่งเป็นอนัตตาอยู่เรื่อยไม่เป็นอัตตาขึ้นมา เราก็ไม่มีทุกข์.

ที่นี้ถ้าว่าเป็นเรื่องโชคร้าย เวทนาไม่หยุดอยู่เพียงแต่เวทนา เพราะเราไม่มีสติเพียงพอ ไม่มีปัญญาเพียงพอ ไม่มีสัมปชัญญะเพียงพอ เวทนาได้ปรุงเป็นคันหาที่อยากอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมาแล้วอย่างรุนแรง อยากด้วยความเห็นแก่ตัว อยากเอาเป็นของตัวเอง อยากยึดครอง อยากหวงแหน อยากที่เกี่ยวกับเป็นตัวเป็นของตัวเองอย่างนี้แล้ว เรียกว่า ไม่เป็นอนัตตาเสียแล้ว ความโง่หลงว่าอัตตาเกิดขึ้นเสียแล้วเป็นที่ตั้งของคันหาคือความอยากแล้ว แน่อนจะต้องเป็นอุปาทานเกิดตามขึ้นมา ยึดมันถือมันในสิ่งนั้น แล้วสำเร็จรูปพร้อมกันหมดว่า มีตัวสิ่งที่ถูกอยาก แล้วก็มีจิตที่อยาก คือ คันหา นั้นแหละ แล้วก็มีการที่อยาก ครบพร้อมเป็น ภาวะ เป็นภาวะ ขึ้นมาแล้ว นี้เรียกว่าเป็นตัวถูกเกิดโดยสมบูรณ์แล้ว ตัวกูหรือของกูเกิดโดยสมบูรณ์แล้วเรียกว่า ชาติ ได้แล้ว ตัวกูโผล่ขึ้นมาเป็นชาติแล้ว ในเรื่องนั้นในกรณีนี้. ที่นี้ก็เป็น ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อูปายาส อะไรก็ตาม

ที่เรียกว่าเป็นความทุกข์ อย่างนี้เป็นอรรถาขึ้นมาแล้ว อรรถา มายา ทั้งนั้น; แต่ว่า
 ทั้ง ๆ ที่เป็นอรรถามายา คือสิ่งที่แท้เป็นอนัตตานั้นแหละ มันให้เกิดทุกข์ได้. ฉะนั้น
 เพื่อบังกันไม่ให้เกิดเป็นอรรถามายาเป็นทุกข์ขึ้นมา **เราคงให้เป็นอนัตตาไว้ได้**
 ด้วยปัญญาที่เรามีอยู่เป็นพื้นฐาน และด้วยสติที่เราเอาความรู้ขึ้นมาใช้ได้ทันทั่วที่ ที่
 มันมีการสัมผัสทางตา ทางหู ทางจมูก หรือ ทางอะไรก็ตาม แล้วสัมปชัญญะก็ควบคุม
 ความรู้อันนี้ไว้ให้ ไถ้สม่าเสมอจนกว่าเรื่องนั้นจะสิ้นสุดลงไป.

วิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับการที่จะให้ความรู้เรื่องอนัตตาช่วยเราได้นั้น มันมีอยู่
 อย่างนี้ **เมื่อทำไคอย่างนี้ จิตว่างอยู่เรื่อย; เมื่อจิตว่างอยู่เรื่อยก็เป็นดังที่กล่าว**
แล้วว่า ทำอะไรก็ได้ เล่าเรียนอะไรก็ได้ที่สุด ได้ผลดีที่สุด ทำการงานอะไรก็ได้ผล
ดีที่สุด ไม่ว่าเราจะเล่าเรียนหรือจะทำการงานหรือแม้แต่ที่สุดแต่จะต่อสู้กัน; ต่อสู้
 กันอย่างโจทก์จำเลย ต่อสู้กันในศาลอย่างนี้ ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งทำด้วยจิตว่าง ฝ่ายนั้น
 จะเป็นฝ่ายที่ได้ผลดี แต่ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีอรรถาจักเป็นจิตวนแล้ว ฝ่ายนั้นจะต้อง
 เสียเปรียบโดยธรรมชาติเข้าไปตั้งครึ่งตั้งก่อนแล้ว. อย่างนี้จึงว่า แม้แต่การต่อสู้กัน
 แม้แต่การที่จะทะเลาะวิวาทกันนั้น คนที่ทำด้วยจิตว่างจะเป็นฝ่ายชนะเสมอ; ฉะนั้น
 การคิดวางแผนการณ์ในการทำงานก็ดี, การประกอบกิจการงานอยู่ก็ดี, การควบคุมการ
 งานก็ดี, การรับผลของกิจการงานก็ดี, การบริโภคผลของกิจการงานก็ดี, การเก็บรักษาอะไร
 ทั่วไปก็ดี. **ต้องทำด้วยจิตว่างทั้งนั้น** มีความรู้เรื่องอนัตตาเข้ามาอยู่เป็นพื้นฐาน
 บังกันไม่ให้เกิดการยึดมั่นถือมั่นโดยประการทั้งปวงอยู่ตลอดเวลา แล้วเราก็จะเป็น
 มนุษย์สมมติเรียกว่ามนุษย์ที่ไม่มีความทุกข์เลย; ได้รับความดีที่ดียิ่งที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้
 ไม่เสียที่ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ แล้วก็ต้องได้สิ่งที่ดีที่ดียิ่งที่สุดที่สัตว์จะพึงได้. นี้เรียกว่า เรื่อง
 ของอนัตตา เป็นอย่างนี้ แล้วเราก็จะต้องปฏิบัติในลักษณะอย่างนี้ แล้วเราจะได้
 ผลเป็นอย่างนี้ เป็นเรื่องที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เป็นยาวิเศษของพระพุทธศาสนาที่จะแก้
 โรคความทุกข์ได้ทุกอย่างทุกประการ ไม่ว่าเรื่องของเด็ก ผู้ใหญ่ ไม่ว่าเรื่องชาววัด

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๑/๒๕๐๔
เรื่อง “สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์จะพึงได้”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๕ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๗ นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์จะพึงได้ หรือที่เรียกอย่างภาษาชาววัดว่า มรรคผลนิพพาน เพราะเหตุว่า ธรรมะที่เราศึกษาและปฏิบัติโดยหลักคัมภีร์ที่กล่าวข้างต้น แม้จนกระทั่งถึงเรื่องสูงสุด คือ เรื่อง อนัตตา นั้น มันก็เป็นไปเพื่อผลคือสิ่ง ๆ เดียวนี้ ที่เรียกว่า มรรค, ผล, นิพพาน. แต่ว่าเมื่อเรียกว่า มรรคผลนิพพานแล้ว คนทั่วไปสมัยนี้ พวกนี้รู้สึกอย่างไร ๆ ขอบกล คือ รู้สึกว่า เป็นของไม่เกี่ยวข้องกับเรา หรือ กิริระ หรือ เป็นของที่เข้าใจไม่ได้เสียเลย จนไม่เกี่ยวข้องกับเรา. ทั้งนี้ มันเนื่องมาจากคนเขาพูดถึง มรรคผลนิพพาน กันแต่ในลักษณะที่ใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้; นี้ขอให้ท่านนักศึกษาทั้งหลายสังเกตดูให้ดีว่า ทำไมเราจึงเบียดเบียนสิ่งที่เรียกว่า มรรคผลนิพพาน; ไม่อยากจะสนใจ ทั้งนี้ก็เพราะว่า พวกชาววัด ส่วนมากเหล่านั้น เอาคำว่า “มรรค, ผล, นิพพาน” มาใช้พูดกันในลักษณะที่ไม่ตรงตามที่เป็นจริง เพราะว่า เขายึดถือไปในฐานะเป็นสิ่งขลัง หรือ ศักดิ์สิทธิ์หรือสูงสุด หรืออะไรมากเกินไป. จนทำให้สิ่งซึ่งเป็นจุดประสงค์ของพระพุทธศาสนา หรือสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์จะพึงได้ จะได้ นั้น กลายเป็นของน่าระอาหรือไม่น่าสนใจไป; เพราะฉะนั้นขอให้ตั้งใจ

เสียใหม่เพื่อจะศึกษากันว่า สิ่งที่เราเรียกว่า มรรคผลนิพพานนั้น หมายถึงอะไร. นี้
 อาตมาได้ใช้ชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า **สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์จะพึงได้**; นี้นั้นก็หมายถึงสิ่งที่เรียก
 ว่า มรรคผลนิพพานนั่นเอง.

ขอให้ระลึกถึงความหมายของคำที่ว่า **“สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้ หรือ
 จะต้องได้ให้ทันตาเห็นคือในชาติปัจจุบันนี้”** นี้ว่ามันจะต้องมีอยู่เพียงสิ่งเดียวเท่านั้น
 เพราะได้ใช้คำว่า **ที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้หรือต้องได้** หรือขอให้ย้อนระลึก
 ถึงคำกล่าวในวันแรกที่สุดว่า การที่เราผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษาต้องสนใจธรรมะนั้น ไม่
 ใช้มีประโยชน์แต่เพียงว่า เราจะรู้จักวินัจฉยอรรถคติ ในเมื่อเรื่องนั้นมันไปเกี่ยวข้องกับ
 กันเข้ากับเรื่องทางศาสนา. หากแต่ว่าเราทุกคนจะเป็นอะไรก็ตาม จะมีหน้าที่การงาน
 อะไรก็ตาม จะเป็นมนุษยชนใดไหนก็ตาม สิ่งที่เราควรทำเสมอกันที่สุดนั้น มีอยู่สิ่งหนึ่ง
 และเป็นสิ่งเดียวกัน คือ การให้ได้สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้นี้เอง และการทำเพื่อ
 ให้ได้สิ่งนี้แหละ. เป็นการทำให้เราแม้ผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษาหรือกำลังเป็นผู้พิพากษา
 อยู่นี้ มีความสุข มีความสุขกายสบายใจพร้อมกันไปในตัว. เมื่อคนเรามีความสุขกาย
 สบายใจอยู่เป็นปกติแล้ว สามารถจะปฏิบัติหน้าที่ส่วนรวมเพื่อมนุษยชาติในโลกนั้น
 ได้ดีด้วย หมายความว่า เราชนะตัวเองได้ แล้วเราก็จะชนะสิ่งอื่นหรือบุคคลอื่น
 หรือบุคคลทั้งหลายได้; ฉะนั้นเราจะต้องจัดการกับปัญหาของชีวิตในความเป็นมนุษย์
 นี้ของเราเองให้เด็ดขาดลงไปก่อน ให้เราได้รับสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้ในมือ,
 แม้ไม่ได้ทั้งหมดก็ให้ได้เท่าที่ควรจะได้ไปตามลำดับ ๆ จนกว่าจะถึงที่สุด; เมื่อนั้น
 แหละเราจะเป็นมนุษย์ที่ไม่มีความทุกข์ในการทำประโยชน์ตนก็ตาม ประโยชน์ผู้อื่น
 ก็ตาม ก็คือว่า การที่เราจะอยู่ในโลกก็เป็นความสุข การที่เราจะทำหน้าที่ของบุคคลผู้รักษา
 ความยุติธรรมของโลกก็จะเป็นของที่สะดวก และทำได้ดีที่สุดในตัวเราเอง ก็จะต้อง
 นับถือตัวเอง. เพราะฉะนั้น จึงขอให้มุ่งหมายหรือหมายมั่นต่อสิ่งที่เรียกว่า **สิ่งที่ดี
 ที่สุดในมนุษย์จะต้องได้ ควรจะได้ให้ทันในชาติปัจจุบันทันตาเห็น**. การบรรยาย

ถ้าไม่ทราบ แล้วเราจะไม่เป็นนักศึกษา แล้วบางทีจะไม่ใช้เป็นคนมนุษย์ที่ควรจะเป็น ค่ายเข้าไป เพราะถ้าไม่ทราบเรื่องที่ว่า อันไหนมันเป็นสุขเวทนาที่แท้จริง ที่ควรจะมี จะได้ ก็คุดเถอะ ท่านจะทำไปทำไม ทำการทำงานทำอะไรต่างๆ เห็นตเห็น้อยาก ลำบากนี้ จะทำไปทำไม ถ้าไม่รู้จักทำให้ ได้มาซึ่งสิ่งที่เรียกว่าสุขเวทนาอันแท้จริง เพราะ ฉะนั้น ขอให้สนใจที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้.

ที่^๕สุขเวทนานั้น ตามทางธรรมะ, ตามหลักธรรมะแบ่งออกเป็น ๒ พวก ก็คือสุขเวทนาตามแบบของชาวบ้านหรือตามแบบโลกเรียกว่า สุขเวทนาอาศัย เรือน. นี้ถ้าเป็นบาลีก็ว่า เกหสิตสุขเวทนา. เกหะสิตะ แปลว่า อาศัยเรือน, สุข- เวทนาแปลว่า สุขเวทนา. สุขเวทนาอาศัยเรือน^๕ หมายความว่า สุขเวทนาที่ได้มา จาก รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือธรรมารมณ์ ทางใจก็ตาม; แต่ว่าล้วนแต่ เป็นเรื่องบ้าน ๆ เรือน ๆ เป็นเรื่องโลก ๆ ธรรมคาสามัญ^๕ทั้งนั้น และต้องเข้าใจไว้ ด้วยว่า แม้จะสูงสุดขนาดเป็นของทิพย์ของสวรรค์ในเทวโลกชั้นสูงสุด สุขเวทนานั้น ก็ยังเรียกว่า อาศัยเรือนอยู่นั่นเอง. เพราะคำว่า เรือนในที่นี้หมายถึงกามคุณ; รูป เสียงกลิ่นรสสัมผัสเหล่านี้เรียกว่า กามคุณ, แล้วมันจะเป็นสุขเวทนา เลิศ ปรารถนา พิเศษ ด้วยการคิดค้นต่อไปข้างหน้าอีกสักเท่าไรก็ตาม มันก็ยังคงเป็นเพียงสุขเวทนา อย่างโลก ๆ หรืออาศัยเรือนอยู่นั่นเอง. มันจะเป็นสิ่งที่กินแล้วไม่รู้จักอิ่ม เหมือนกับที่ เรากินอะไรอยู่ทุกวันนี้ ที่จะแสนเอร็ดอร่อยสักเท่าไร มันก็ไม่รู้จักอิ่มจนตลอดชีวิต; ซึ่งทำให้มีคำพูดว่า แม่น้ำคือตันหานไม่รู้จักเต็ม ด้วยเหตุที่ว่า; สุขเวทนาประเภท อาศัยเรือน^๕ เป็นสิ่งที่ไม่อาจจะทำให้ใครอิ่มได้^๕อย่างหนึ่ง, แล้วกระหายเร็ว, แล้ว ยังมีอำนาจดึงดูดช่วยยวนอย่างยิ่งด้วย, ทำให้หลงใหลอย่างที่เราเรียกว่า หน้ามืดตาลาย ใต้ที่เดียว, นี้เป็นอย่าง^๕. เราควรจะรู้จักสุขเวทนาประเภทอาศัยเรือนไว้ในลักษณะ อย่าง^๕ แล้วมันจะเป็นสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้กัน^๕ในชาติ^๕อย่างยิ่งหรือไม่? เดียว ค่อยวินิจฉัยกันดู.

ที่นี้มาถึงสุขเวทนาอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า **สุขเวทนาอันเกิดจากการหลีกออกไปจากเรื้อน**, สุขเวทนาชนิดนี้ อาศัย **เนกขัมมะ** คือสุขเวทนาอาศัยการหลีกออกไปจากเรื้อน; สุขเวทนาชนิดนี้หมายถึง สุขเวทนาที่บุคคลไปทำให้เกิดขึ้นมาจากการกระทำทางจิตล้วน ๆ คือว่า เปลื้องความรู้สึกทางกามคุณต่าง ๆ ออกไปให้หมดจากจิตเสียก่อน แล้วก็ ไปสู่ที่สงบสงัด กระทำให้ถูกกับวิธีทางจิตที่เรียกว่า ทำสมาธิภาวนา เมื่อทำไปได้สำเร็จแม้เพียงส่วนหนึ่งหรือตามสมควรเท่านั้น ไม่ใช่ถึงที่สุดก็จะปรากฏเป็นสุขเวทนาอย่างยิ่งออกมาชนิดหนึ่งเรียกว่า **ปีติ** หรือ **สุข** ที่เกิดมาจากสมาธิ. ถ้าทำได้ ใ้รับอยู่ในใจ บุคคลผู้นั้นจะเป็นผู้รู้สึกได้ด้วยตัวเองว่า สุขเวทนานี้เป็นรสแปลกประหลาดอย่างที่ไม่เคยพบมาแต่ก่อน; พออิ่มเข้าไปเปรียบกันกับสุขเวทนาชนิดที่อาศัยเรื้อน มันจะเกิดเป็นคู่ตรงกันข้ามคือว่า: สุขเวทนาประเภทหลังนี้มันเย็น, ไม่ร้อน มันละเอียด ปราณีต มันไม่หยาบ มันไม่ก่อให้เกิดความทิว ไม่สิ้นสุดเหมือนกับสุขเวทนาประเภทแรก แม้ว่ามันจะก่อให้เกิดความทิวอีกก็ตามเถอะ แต่มันไม่รุนแรงเร้าร้อนเหมือนกับสุขเวทนาประเภทแรกที่เรียกว่า กามคุณ, ประเภทหลังนี้ไม่ใช่ กามคุณ; เขาจึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งต่างหากว่า **เป็นสิ่งที่ใหญ่ยิ่ง** ก็เรียก; เรียกว่า **มหัคคตาธรรม** อย่างนี้แปลว่า ธรรมที่ใหญ่ยิ่งหรือสิ่งที่ใหญ่ยิ่งไปกว่าชาวบ้านธรรมดาผู้รู้สึก. ในที่นี้เราเรียกว่า สุขเวทนาที่อาศัย **เนกขัมมะ**.

เมื่อเปรียบเทียบกันดูอย่างนี้แล้ว จะเห็นว่ามันคนละอย่างทีเดียว ก็อย่างแรกอาศัยเรื้อน, อย่างหลังอาศัยการหลีกออกไปจากเรื้อน, ปราณีต ละเอียด สุขุม เยือกเย็นกว่ากันมาก. แม้ว่าจะเป็นสุขเวทนาด้วยกัน ซึ่งได้แก่สุขเวทนาที่เกิดจากฌานสมาบัติ. ผู้ที่ลุ่มหลงในสุขเวทนาอันนี้จะสามารถพอใจอยู่ได้เป็นเดือนเป็นปี หรือจนตลอดชีวิตอย่างที่เราเรียกว่า "เข้าฌานนานนับเดือน ไม่เขยื้อนเคลื่อนกายา จำศีลกินวาตา เป็นผาสุกทุกคืนวัน". อย่างนี้ถ้าใครไปอ่านหนังสือมูลบทบรรพกิจ ท่านเขียน

ไว้ในรูปร่างนั้น แล้วยังความจริงเป็นอย่างนั้น. สามารถที่จะอยู่โดยไม่สนใจกับเรื่องอาหาร เรื่องเครื่องนุ่งห่ม เรื่องอะไรก็ตามน้อย แทบจะไม่มีเลย แต่ก็ยังอยู่ได้อย่างพอใจเป็นสุขทุกคืนวันตลอดชีวิตได้เหมือนกัน เพราะอำนาจของสุขเวทนาประเภทนี้.

ถ้าเราจะลองวินิจฉัยกันดูว่า นี่ใช่หรือยัง อันนี้เป็นสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้หรือยัง. อย่างแรกก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เรียกว่า กามคุณ ที่รู้จักกันทั่วไป ที่ปรารถนากันนัก แทบไม่ต้องสอนเลยก็รู้จัก นั่นอย่างหนึ่งแล้ว; ที่นี้เลื่อนมาอย่างที่สองคือว่า สุขเกิดแต่สมาธิหรือฌานสมาบัติ^๕อย่างหนึ่ง แล้วมันจะเป็นสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์เราควรจะได้หรือยัง? ถ้าทำทั้งหมดหลายอย่างจะเปรียบเทียบก็ขอให้เปรียบเทียบอย่างนี้ก็แล้วกันว่า สุขเวทนาที่เกิดมาจากการบริโภค รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เป็น กามคุณ โดยตรงนั้น เป็นอย่างไรอย่างหนึ่งแล้ว, ที่นี้บางเวลาเราไม่ได้ไปยุ่งกับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เหล่านั้นเลย แต่เฉียดเราไปนั่งในที่ ๆ มีอากาศดี มีวิวสวย จิตใจโปร่งสงบเย็น เป็นของจิตสนิทไม่เกี่ยวกับ กามคุณเลย เราก็นั่งรู้สึกเป็นสุขสบายอย่างยิ่ง, นี่เราไม่ได้ทำสมาธิ, เราไม่ได้ไปเข้าฌานทำสมาธิ แต่เฉียดมันผลึกของมันเองได้เหมือนกัน ให้เกิดรสชนิดที่คล้าย ๆ กันกับสุขที่เกิดมาแต่สมาธินี้ได้ แล้วลองเปรียบเทียบดูว่า มันเป็นอย่างไรก็แล้วกัน; แต่ถ้ามันเป็นอย่างนั้นได้ตามชอบใจ มันจะสูงสุดสักเพียงไหน.

ที่นี้ขอให้ตั้งใจฟังเป็นครั้งที่ ๓ อีกทีหนึ่ง เพื่อเข้าใจธรรมะในพระพุทธศาสนา เมื่อสุขเวทนาที่อาศัยเรือนก็ดี, สุขเวทนาที่อาศัยการหลีกออกไปจากเรือนแล้วก็ดี, ยังเป็นสักว่าสุขเวทนาเท่านั้น วัลที่ว่า "ยังเป็นเพียงสุขเวทนาเท่านั้น" ท่านควรระจกหรือจะจำไว้ให้แม่น เพราะว่ามันมีความหมายมากเหลือเกิน ว่ามันยังเป็นเพียงสุขเวทนาเท่านั้น. เพราะว่าเรายังจะต้องมีสิ่งอื่นที่ยิ่งไปกว่าสุขเวทนา ที่ว่า

มันยังเป็นเพียงสุขเวทนาเท่านั้น หมายความว่า มันยังเป็นมาสา ก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาเองตามกฎเกณฑ์ของปฏิจสมุปบาท ที่ว่า สิ่งอาศัยสิ่งนี้แล้วเกิดขึ้น, แล้วสิ่งนี้อาศัยสิ่งนี้แล้วก็เกิดขึ้น, สิ่งนี้อาศัยสิ่งนี้แล้วก็เกิดขึ้น. เหมือนกับเราเอาก้อนฟาดลงไป มันก็ดังโผงขึ้นมาอย่างนี้เป็นต้น คือว่าถ้าเราไปดูวิธีอย่างนั้นเข้า มันก็เกิดเป็นความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างนั้นขึ้นมา แล้วไม่เท่าไรมันก็จะดับไป หรือเลื่อนไป จางไป เราก็ต้องทำให้เร็ว รักษาไว้เรื่อย เป็นการทนทำหรือทนรักษาไว้เรื่อย ถ้าไม่ทำมันสูญหายไป และที่ว่ามันเป็นเพียงสักว่าสุขเวทนาอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า มันไม่เป็นอะไรมากกว่านั้น มันเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางจิตล้วน ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างนั้น ไม้มีตัวคนอะไรที่จะเอาไว้ได้อย่างมั่นคง มันคอยแทะจะหนีไปเรื่อย เราจึงต้องหนลำบาทที่เกี่ยวกับการรักษาหรือการทนทำ นั่นคืออาการที่เรียกว่า สิ่งนี้สักว่าเวทนา หรือสิ่งนี้สักว่า ของที่เป็นไปตามธรรมชาติเท่านั้น.

ที่นี้ที่สูงขึ้นไปกว่ามันก็คือว่า จิตของเราจะอยู่เหนือความรู้สึกที่เป็นสุขเวทนาต่อไปอีก; หมายความว่า เวทนานี้เปรียบเหมือนกับเหยื่อเสียแล้ว การที่เราต้องกินเหยื่ออยู่เรื่อย เหยื่อชนิดไหนก็ตาม มันต้องกินเหยื่ออยู่เรื่อย กับที่ไม่ต้องกินเหยื่อเลย อันไหนมันสบายกว่ากัน ขอให้ลองคิดดู. สุขเวทนาที่อาศัยเรือนมันเป็นเหยื่อของภวตัณหา, ที่นี้สุขเวทนาที่อาศัยการออกไปจากเรือน แม้สูงอย่างนั้นแล้ว มันก็ยังเป็นเหยื่อของภวตัณหา และวิภวตัณหา. อย่างแรกเป็นเหยื่อของภวตัณหา อย่างหลังเป็นเหยื่อของภวตัณหา วิภวตัณหา ขึ้นชื่อว่า ตัณหาแล้วก็คือว่า ความที่คอยแห่งกระหายน้ำอยู่ตลอดเวลาตนเอง. อย่างที่เขาพูดกันโดยสมมติเรียกก็เรียกว่า เทวคาในฉกามาจรสวรรค์ นั่นคือพวกมีภวตัณหา หรือมีวิภวตัณหาอยู่ด้วยภวตัณหา, แล้วเทวคาในพรหมโลกสูง ขึ้นไป นั่นคือเทวคาที่มีวิภวตัณหาอยู่ด้วยเหยื่อของภวตัณหาและวิภวตัณหา; ก็คือว่าเป็น รูปพรหมบ้าง เป็น อรูปพรหมบ้าง. นี่เป็นการพูดอย่างที่เราเรียกว่า เป็นสมมติให้เป็นบุคคลขึ้นมา เหมือน

ที่ได้อธิบายเมื่อวันก่อนแล้วเรียกว่า บุคคลาธิษฐาน. ถ้าพูดอย่างธรรมาธิษฐานก็คือพูดเป็นทวัตรรรมะแท้ ๆ, เป็นทวัณามธรรมแท้ ๆ ไม่พูดเป็นคน ก็พูดเป็นว่า ความที่หลงอยู่ในเหยื่อ อยากรู้อยู่ในเหยื่อ และหลงอยู่ในเหยื่อชนิดที่เป็นกาม และความอยากรู้อยู่ในเหยื่อชนิดที่เป็นภพ หรือ รูปภพ หรือ อรูปภพ; สำหรับภวตัณหา และวิภวตัณหา; นี้ก็เพราะว่า แม้จะละเอียดถึงขนาดไม่เจือกาม แล้วมันก็ยังเป็นเหยื่อเหมือนอย่างกะเราเกิดความสบายใจอย่างที่ว่าเมื่อตะกั้น ไม่เกี่ยวกับกาม มันก็ยังอยาก ยังใกร้อยู่นั้นแหละ แต่มันเป็นชั้นละเอียดเท่านั้น. ท่านจึงถือว่า แม้พวกพรหม, พวกที่บรรลุดรรมะอย่างพรหม ก็ยังไม่พ้นจากเหยื่อ, ยังคอยแห่ง, กระจายน้ำชนิดที่ละเอียดปราณีตอยู่. แม้จะไม่หยาบไม่รุนแรงเท่าอย่างแรกคือกาม—ตัณหา แต่ก็ยังเป็นคอยแห่งกระจายน้ำอย่างละเอียดอยู่ หาใช่ความสงบสุขไม่ ฉะนั้นจึงต้องมีความรู้สึกที่อยู่เหนือสุขเวทนาเหล่านั้น ที่เรียกว่า เป็นรสของพระนิพพาน.

คำว่า รสของพระนิพพาน^๕ ขออย่าได้เข้าใจว่า เหมือนกับรสที่บริโภคเสวยกันทางลิ้น, ไม่ใช่. แต่โดยเหตุที่เราไม่มีคำเรียกคำใช้ เราจึงต้องยืมคำว่า รสนี้ไปใช้อีกทีหนึ่ง; ที่จริงคำว่า รสนี้มันใช้คู่กับ ลิ้น หรือว่าไม่ใช่กับลิ้น ก็เป็นรสของความอร่อยทางสุขเวทนา. แต่ที่พูดว่า รสของพระนิพพาน^๕ ไม่ใช่รสที่เกี่ยวข้องกับลิ้น ไม่ใช่รสที่อร่อยเกี่ยวกับเวทนา แต่เป็นความรู้สึกที่รู้สึกได้อย่างหนึ่งเหมือนกัน อยู่เหนือเวทนาทั้งหลาย เหนือสุขเวทนาทั้งหลาย ที่ว่าอยู่เหนือสุขเวทนาทั้งหลายก็หมายความว่า ที่สุขเวทนาสองประเภทที่กล่าวมาแล้วข้างต้นไม่อาจจะให้ ได้, แต่ว่าการลุดถึงนิพพาน^๕ จะให้ ได้ซึ่งรสอย่างนี้ ก็ความสงบเย็นถึงที่สุดจริง ๆ ไม่เป็นเหยื่ออีกต่อไป, ไม่มีอาการคอยแห่งกระจายอะไรอีกต่อไป. ทำให้ต้องเรียกว่า ความว่าง เป็นรสของความว่าง. เอาอีกแล้ว, พอเรียกว่ารสของความว่าง ก็ชวนเข้าใจผิดไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง เป็นไม่มีอะไร เป็นสูญเปล่าเป็นอะไรไปอย่างนั้นอีกแล้ว, แต่ที่จริงไม่ใช่เป็นอย่างนั้น. ที่ว่า รสของความว่าง^๕ มันหมายถึงว่า มันมีความรู้

สึกได้ แต่ว่ามันว่างจากกิเลส ว่างจากความทุกข์ ว่างจากความหนักที่เป็นการแบก
 หาม ท้าวกูหรือของกู; อหังการ หรือมมังการ ค้างที่กล่าวแล้ว. เพราะว่าถ้าเรา,
 แม้เสวยสุขเวทนาชนิดที่ไม่อาศัยเรือน มันไม่มีตัวกู, มีสุขเวทนาของกู มันยังแบก
 หามตัวกูอยู่อย่างนี้ มันจึงยังหนักอยู่หาใช่เป็นความว่างไม่ ต้องมีจิตใจชั้นสูงเหนือ
 สุขเวทนาทุกประเภท คือ: ว่างจากความยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่า เป็นเราหรือเป็นของ
 เรา; จิตที่ไม่ยึดถือ ที่ว่างจากความยึดถือ อย่างนี้เรียกว่า จิตที่เข้าถึงความว่าง.
 เมื่อจิตนั้นเข้าถึงความว่างแล้วเกิดรสอันใด เกิดความรู้สึกลักษณะเป็นความไม่มีทุกข์
 เลยโดยประการทั้งปวง. อันนี้เราเรียกว่า รสที่เกิดมาจากความว่าง คือ รสที่ได้อาศัย
 ความว่าง หรือว่า รสที่ได้อาศัยพระนิพพาน. ถ้าจะเรียกว่าเวทนาจักได้ แต่มันไม่
 ถูกมันเป็นความรู้สึกทางใจเหมือนกัน ทำนองที่เป็นสุขเหมือนกัน แต่มันไม่ใช่เวทนา
 ชนิดที่เป็นธรรมคาสามัญเขาเลยเรียกว่า ญาณ, ญาณคือความรู้. ความรู้คือความรู้
 สึกว่า ในขณะที่มันเป็นอย่างไรว่า หลังจากกิเลสและความทุกข์หมดไปแล้วนั้น
 มันเป็นความรู้สึกอย่างไรโดยถูกต้อง อันนั้นเรียกว่า ญาณ. เพราะฉะนั้น รสของญาณ
 นี้คือรสที่เราจะต้องมาสมมติกันอีกว่า บรมสุขหรือสุขอย่างยิ่งที่เรียกว่านิพพาน.

ท่านทั้งหลายย่อมจะได้ยินประโยคว่า นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ต้องขอให้
 เข้าใจถูก อย่าไปเข้าใจว่า สุข สุขอย่างยิ่งนั้น เป็นสุขอย่างเวทนา, ถ้าจะจัดเป็น
 เวทนา ก็ให้เป็นเวทนาอีกประเภทหนึ่ง อย่าให้เป็นเวทนาเหมือนกับที่ใดกล่าวมา
 แล้ว. เรื่องของคำมันทำให้สับสนและยุ่งยากแก่การเข้าใจ เพราะว่า มันมีคำบัญญัติ
 เฉพาะ เราจึงได้ความสุขอีกชนิดหนึ่งซึ่งที่แท้มันยิ่งกว่าความสุข จนไม่ควรจะเรียกว่า
 ความสุข แต่เพราะเหตุที่ไม่รู้ว่าจะเรียกว่าอะไร ก็ต้องเรียกสมมติ โดยสมมติ หรือ
 โดยบัญญัติก็ตาม ที่พูดกันวันแรกเรื่องสมมติเรื่องบัญญัตินั้น ระลึกขึ้นมาให้ดีเถอะว่า
 เราจำเป็นต้องใช้คำอย่างสมมติเรียกสิ่งที่ได้ประสบอันใหม่นี้ว่า ความสุขอีกทีหนึ่ง
 แล้วก็ความสุขที่เกิดจากการเข้าถึงพระนิพพาน มันมีความหมายสั้น ๆ เพียงว่า มัน

เป็นความรู้สึกที่ไม่มีความทุกข์เลย; ความรู้สึกที่ไม่เจืออยู่ด้วยความทุกข์เลย แม้แต่ประการใดก็คือว่า โดยตรงก็ดี โดยอ้อมก็ดี โดยเปิดเผยก็ดี โดยเร้นลับก็ดี โดยมายาหรือโดยของจริงก็ดี มันไม่มีความทุกข์เจืออยู่เลยในความรู้สึกอันนั้น. อันนี้ควรจะเรียกว่า สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้ในชาตินี้กันหรือยังขอให้ลองคิดดู. ถ้าใครมีปัญญาอาจจะเสาะหาสิ่งอะไรที่มันดีกว่านั้นขึ้นมาได้อีก ก็ลองว่ามา แต่ว่าตามคำแนะนำสั่งสอนของบัณฑิตทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขนั้น มันมาหยุดอยู่เพียงแค่นี้คือความรู้สึกพ้นทุกข์สิ้นเชิง ถึงที่สุดของความทุกข์โดยประการทั้งปวงเรียกว่า เป็นการสิ้นสุดลงของความทุกข์ ภาวะที่สิ้นสุดลงของความทุกข์โดยเด็ดขาด โดยประการทั้งปวง. นั่นแหละเป็นสิ่งที่มนุษย์เราควรจะได้ให้ได้ก่อนแต่ที่จะตายเสียถ้าเรียกอย่างสมมตอีกทางก็เรียกว่า เข้าถึงความว่าง.

ท่านอย่าได้กลัวความว่าง เพราะว่าในขณะที่เรามันว่างจากตัวเรา, เรา มันว่างจากตัวเรา; พึงกันดูให้ดีว่า เรามันว่างจากตัวเรา. ก่อนนั้นมันเต็มอยู่ด้วยตัวเรา เราก็แบก ก็ถือ ก็ทาน ตัวเราหนักไว้ เตี้ยมันว่างจากตัวเรา มันสบายเหมือนว่าเราไม่มีอะไรที่ต้องแบกต้องถือต้องทรง ต้องทาน. เรามีหน้าที่อาชีพการงานที่ต้องแบกต้องถือต้องทรงต้องทาน อย่างน้อยเราก็มีเนื้อตัวที่ต้องบริหารรักษา ต้องอาบ ต้องกิน ต้องถ่าย ต้องบริหารนี้ มันล้วนแต่มีอะไรที่ต้องทรง ต้องทาน ทั้งนั้น. ถ้าเราถือความรู้สึกในระดับหนึ่ง ซึ่งทำให้ตัวเราว่างไป รู้สึกว่างไป ไม่มีความรู้สึกว่า ต้องแบก ต้องทรง ต้องทาน ทุกสิ่งทุกอย่างแล้วมันจะเป็นความเบาสะกัท่าไร โอกาสอย่างนี้ เราเคยพบกันบ้างหรือเปล่าที่ว่า ขณะที่เรามีความรู้สึกอย่างนี้ เราเคยพบกันบ้างหรือเปล่า? ที่จริงเรื่องนี้มันอาจจะผูกได้บังเอิญเป็น Co-incident ได้ โดยมันเหมาะเข้าเองตามธรรมชาติของมัน โดยเราไม่รู้สึกแล้วมันเกิดรู้สึกอาการว่างอย่างนั้นขึ้นมาได้วันหนึ่งสองวันก็เป็นได้เหมือนกัน ขอให้สังเกตไว้ดี ๆ. อย่าไปคิดเสียว่า มันไม่มีหวัง มันไม่เกี่ยวข้องกับเรา ถ้ามันส่องแสงออกมาให้เห็นสักครั้งหนึ่ง

แล้ว มันก็จะมึนญามากก็จะทำให้เกิดมีความเข้าใจในเรื่องนี้ มีศรัทธา ความเชื่อ
แน่นแน่นลงไป ในการที่จะทำให้สิ่งนี้เกิดเป็นผลขึ้นมาในโอกาสต่อไปได้ นั่นแหละ
เรียกว่า สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ให้กันในชาตินี้.

โวหารอีกอย่างหนึ่งซึ่งอยากจะเอามากล่าวเพื่อกันลืม เพราะมันซับซ้อน หรือ
มันชวนจำว่า “การสมรสกับสุญญตา” นี้เป็นเรื่องกล่าวอย่างสมมต การสมรส กับ
สุญญตา หรือว่าการแต่งงานกับสุญญตานี้; ถ้าท่านจำคำอย่างนี้ไว้ ได้มันง่ายแก่การจำ
ง่ายแก่การเข้าใจด้วย เมื่อพูดถึงคำว่า สมรส เกือบไม่ต้องอธิบายแล้ว เสียเวลาที่จะ
ต้องอธิบายว่า การสมรสหมายความว่าถึงอะไร และดูเหมือนจะเป็นที่มุ่งหมายของท่าน
ทั้งหลายทุกคนอยู่ด้วย แต่ว่าเรื่องสมรสนี้ ก็อย่างเดียวกัน ขอให้เข้าใจว่า มันมีอยู่
หลายชั้น. เพราะฉะนั้น ควรจะเข้าใจเสียให้ดีกว่า คำว่า สมรสนี้ มันแปลว่าอะไร
สมรสน้อย่าถือว่าเป็นภาษาไทย ให้ถือว่าเป็นภาษาบาลี ส—ม นี้คือ, สะมะ แปลว่า
เสมอ, รส ก็ รส รส นี้, สมรสก็แปลว่า มีรสเสมอกันคือรสอย่างเดียวกัน เท่า
เทียมกัน เรื่องเดียวกัน นี้เรียกว่า สมรส แปลว่า มีรสเสมอกัน มีธรรมชาติเสมอกัน
เรียกว่า สมรส. อย่างโลกๆที่เอาคำนี้มาใช้เรื่องการแต่งงานของคนธรรมดานั้นก็เข้าใจ
ว่า คงจะมุ่งหมายให้ผิวเมียคู่นี้มีรสเสมอกันคือ; มีความพอใจอย่างเดียวกัน, มีการ
กระทำอย่างเดียวกัน, มีวัตถุประสงค์มุ่งหมายในชีวิตร่วมกันอย่างเดียวกัน, หรือมี
อะไรที่เป็นวัตถุประสงค์ที่ประสงค์ร่วมกันหมด, มีรสเสมอกันอย่างนี้. แต่ถ้าเราจะต้องสมรส
กับธรรมชาติ เราจะทำอย่างไร? ธรรมชาติไม่ใช่ตัวตนบุคคลอะไร นี้มันก็หมายความว่าเราจะ
ต้องมีรสเป็นอันเดียวกันกับธรรมชาติ. ถ้าสุญญตามีรสชาติ มีความหมายอย่างไร
เราจะต้องมีรสเป็นอันเดียวกันกับสุญญตานี้, คือมีรสที่เป็นความว่างจากกิเลส
จากความทุกข์ จากตัวกู จากของกู, สุญญตาในโวหารสมมต เขาจึงสมมตว่า เป็น
นางสาวก็ได้. ถ้าสำหรับเพศชาย การสมรสกับนางสาวสุญญตานี้เป็นโวหารที่เราใช้กัน
อยู่ในทางภาษาธรรมะ เพราะว่าสุญญตานี้ คือความว่าง ซึ่งเป็นสิ่งที่อะไรปรุงแต่ง

ไม่ได้ นั่นมันสดชื่นเหมือนกับว่าเป็นสาวอยู่เสมอตลอดกาล ไม่มีความเป็นเด็ก และไม่มีความเป็นคนแก่ แต่ว่ามีความสดชื่นปราศจากทุกข์ โดยเด็ดขาดสิ้นเชิงอยู่เสมอ จึงสมมติเหมือนกับว่าเป็นสิ่งที่สาวอยู่เสมอ. ผู้ที่สมรสกับนางสาวบุญตาคือธรรมะอันสูงสุดนี้ ก็จะกลายเป็นผู้ที่สดชื่นอยู่เสมอ ไม่รู้จักเป็นเด็กและไม่รู้จักเป็นคนแก่ชรา หรือบางทีมันจะยิ่งไปกว่านั้น ก็ว่า ยิ่งอายุมากเข้าจะยิ่งสาวมากขึ้นหรือหนุ่มมากขึ้น แล้วแต่เราจะกลับคู่กัน เพราะว่าคนที่อายุมากขึ้น มัน "ควรจะ", อาตมาใช้คำว่า "ควรจะ" รู้เรื่องโลก เรื่องชีวิต เรื่องความจริงของสิ่งทั้งหลายมากขึ้น คือมีปัญญามากขึ้น. ดังนั้นคนที่อายุมากขึ้นก็เข้าถึงธรรมะได้มากขึ้น หมายความว่าเข้าถึงบุญตาได้มากขึ้น หมายความว่า อายุตั้ง ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี มันก็ยังเป็นหนุ่มหรือเป็นสาวยิ่งขึ้นทุกที จนเบิกบานถึงที่สุดด้วยความหนุ่มความสาว เพราะอำนาจของการสมรสกับบุญตา. ถ้าผิดไปจากนี้แล้ว มันก็ต้องเป็นคนแก่ๆมั่งมั่ง แก่คร่ำครี้นำ เข้าโหลงไปทีเดียว. แต่ถ้าเป็นผู้ที่อยู่ในลักษณะที่สมมติเรียกว่า แต่งงานกับบุญตาอย่างนี้แล้ว จะยิ่งสาว ยิ่งสาวหรือยิ่งหนุ่มขึ้น จนหนุ่มหรือสาวเต็มที เหมือนกับสภาวะของบุญตานี้ สดชื่นแจ่มใส สงบ สะอาด สว่าง เบิกบาน เยือกเย็น อะไรที่สุดทั้งหมดเลย. นี่เป็นความมุ่งหมายของธรรมะที่ต้องการให้เราเข้าสู่ภาวะอย่างนี้ ให้จิตใจของเราเข้าถึงภาวะอันนี้ จึงเรียกว่า สิ่งที่ดีที่สุดในชีวิตที่มนุษย์ควรจะได้ นี้ที่กล่าวนี้ อาตมาก็ยอมรับว่า ได้เอาสิ่งที่เรียกว่า ความว่าง หรือ พระนิพพานนั้น มาพูดอย่างเรื่องสมมติเสียอย่างหนึ่งวรรคเป็นวรรคทีเดียว ก็เพื่อจะให้เข้าใจความหมายของสิ่งๆ นี้ เท่านั้น; ว่าการที่จิตถึงสภาพที่ไม่มีความทุกข์เลยนั้น เราสมมติเรียกว่า การสมรสกับนางสาวบุญตา ถ้าเป็นผู้หญิงก็กับนายบุญตา หรือแล้วแต่จะมีสักที่เพศ เพราะว่าบุญตานี้ ไม่มีเพศมากกว่า แต่ว่าทุกคนสมรสกับบุญตาได้. นี้พูดอย่างสมมตินี้หมายความว่า ธรรมะหรือพระนิพพานเป็นที่สูงนั้นไม่มีเพศ ไม่เกี่ยวกับเพศ ถ้าเราเข้าถึงสิ่งๆ นี้แล้ว ความเป็นเพศหญิง เพศชายของเราหายไปไหนหมดก็ไม่รู้เพราะมันเป็นเพียงมายาณาบอยู่ที่ผิวๆ เท่านั้น. เนื้อแท้ที่เป็นตัวธรรมะที่แท้จริงนี้ มัน

ไม่มีเพศ; ก็นั่นอย่าได้ไปหลงเรื่องผิวหรือเรื่องเพศให้มากมายไปนัก มันจะสูญเสียสิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้.

นี่เราวินิจฉัยกันในเรื่องที่มีมันเป็นยอดสุดในบรรดาสิ่งที่มนุษย์ควรจะรู้ จะเข้าใจ และเข้าถึง ท่านจะเห็นได้ว่า อากาที่เราเรียกกันอย่างสมมตว่า สมรสกับบุญญาหรือเข้าถึงพระนิพพานนี้ มันสูงที่สุดกว่าการได้กินได้ดื่ม เวทนาสองประเภทดังที่กล่าวมาแล้ว ก็จะเป็นเวทนาประเภทอาศัยเรือนก็ตาม, เวทนาประเภทอาศัยหลักออกไปจากเรือนก็ตาม, มันสูงกว่าทั้งนั้น. แล้วเดี๋ยวนี้คนเขามาสนใจกันอยู่แต่เรื่องเวทนาอาศัยเรือน คือ กามคุณ นั้นแหละ แล้วก็มัวเมาอยู่อย่างหลับหูหลับตาด้วย. ควรจะจัดตัวเองว่า เป็นปลาโง่ที่กำลังติดเบ็ดคันแล้วๆ อยู่หรือเปล่า; แล้วปลาโง่ๆ ที่กำลังติดเบ็ดคันมันจะสมรสกับบุญญาได้อย่างไร? เพราะฉะนั้น มันจึงเป็นวัตถุนิยมคือว่า ติดอยู่กับวัตถุ ช้องเกี่ยวอยู่กับวัตถุ, จึงทำให้ประสบความสำเร็จลำบากลำบากไปตามเรื่องของวัตถุ. เราควรจะขึ้นมาให้สูงกว่านั้น จนรู้จักว่าเรื่องที่สูงกว่าวัตถุคือเรื่องธรรมะนี้, มันมี. ค่ายเหตุนี้เราจึงจัดเรื่องวัตถุ เรื่องความสุข ความสะดวกต่างๆ ทางวัตถุไว้เป็นอีกซีกหนึ่งของฝ่ายร่างกาย, แล้วจัดเรื่องฝ่ายธรรมะไว้อีกซีกหนึ่งเป็นฝ่ายจิตใจ. เราสมบูรณทั้งฝ่ายร่างกายและฝ่ายจิตใจจึงจะเรียกว่า ได้สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้. แล้วเราจัดเรื่องทางฝ่ายกาย ความสะดวก สนุกสนาน เเอริคอร้อย ทางฝ่ายกายเป็นเพียงพื้นฐานที่รองรับเรื่องทางฝ่ายใจ, และตลอดเวลาที่เรายังละทิ้งมันไม่ได้ ยังต้องเกี่ยวข้องกับมันนั้น เราต้องควบคุมมันให้ได้. อย่าไปหลงบูชามันจนถึงกับเอามันมาไว้เหนือศีรษะเรา แต่ว่าต้องให้มันอยู่ใต้ฝ่าเท้าเรา แล้วเราก็เป็นอิสระในการที่จะเดินไปตามแนวที่ขึ้นไปสูง ก็เป็นความสุขทางใจ แล้วเราก็จะเป็นมนุษย์ที่ไม่มีความทุกข์เลย, แล้วครอบครัวของเราจะได้เดินตามเรา เพื่อนฝูงของเราจะได้เดินตามเรา ทำให้สังคมนี้หรือโลกนี้เป็นไปในทางที่เดินขึ้นไปหาทางสูง ชวนกันออกไปจากความทุกข์. ถ้าผิดไปจากนี้แล้ว ก็จะมีแต่การก้มลงต่ำ มุ่งลงต่ำ เดินลง

คำ ไปเป็นบ่าวของวัตถุ. พอต่างคนต่างมัวเมาในวัตถุชนิดนี้กันมากมายเข้าแล้วไม่
 ต้องสงสัยละ เราก็จะต้องอิจฉาริษยากัน จะต้องเบียดเบียนกัน ทะเลาะวิวาทกัน
 ใช้สติปัญญาการศึกษาทั้งหมดของเราเพื่อทำลายล้างกัน เหมือนกับที่ปรากฏอยู่ในโลก
 บัจจุบันนี้เพราะความลุ่มหลงทางวัตถุ; นี้แปลว่าไม่ลืมหาคา ไม่ประสีประสา ต่อความ
 สุขอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเราอาจจะหาได้โดยไม่ต้องอาศัยวัตถุเลย แต่แล้วกลับไปเป็นบ่าว
 วัตถุกันยิ่งกว่าที่จะเป็นบ่าว หลับหู หลับตา กัมศีระชะลงเป็นทาสของวัตถุจนมัน
 ครอบงำอย่างยิ่งแล้ว เพราะไม่รู้ผิดชอบชั่วดี ไม่รู้ว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ
 แล้วมันก็ได้สิ่งที่เป็นความทนทรมานอย่างยิ่งกันไปทั้งโลก. แล้วควรจะเรียกว่าอะไร
 ควรจะเรียกว่า สิ่งที่เราที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ ในชาตินี้ ใช่หรือไม่ ขอให้ลองศึกษ
 เท่านี้ มันกลายเป็นสร้างวิกฤตกาลดาวร แทนที่จะสร้างสันติภาพดาวร เราในฐานะ
 ที่เป็นมนุษย์คนหนึ่ง เรารับผิดชอบในการที่เราก็เป็นมนุษย์คนหนึ่ง เรารู้และมุ่ง
 หมายที่จะให้ ได้มาซึ่งสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้; นั่นก็คือสิ่งที่เราเรียกกันว่า นิพพาน
 แต่แล้วมันอยู่ที่ว่า เข้าใจหรือไม่เข้าใจ.

ที่นี้อาตมาอยากจะอธิบายถึงคำที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นที่เรียกว่า **มรรค, ผล, นิพพาน.** ท่านควรจะทราบว่ ๓ คำนี้ มันมีความหมายต่าง ๆ กัน. ยอยากจะ
 ยกตัวอย่าง เพราะว่าตัวอย่างช่วยให้เข้าใจง่ายที่สุดและเสียเวลาอธิบายน้อยที่สุด
 เหมือนอย่างว่า “ติดบ่วง” แล้วเราทำการตัดบ่วงออก แล้วเราหลุดออกมาจากบ่วง
 แล้วหลังจากนั้นเราก็พบกับกับอิสระภาพดาวร. **ตัดบ่วง** นั่นคือ **มรรค, หลุดจากบ่วง**
นั่นคือ ผล, การประสบบอิสระภาพดาวรนั่นคือ นิพพาน, คือการประสบนิพพาน.
 ท่านอย่าได้เอาไปเป็นอันเดียวกันว่า ตัดบ่วงมันเป็นอันเดียวกันกับหลุดจากบ่วง; ท่าน
 ต้องเห็นว่า มันมีขณะหนึ่งซึ่งมีการตัด เขามีตัดหรืออะไรตัดก็ตามใจเถอะหรือเอา
 ฟันกัดก็ตามใจ ทำให้บ่วงขาดนั้นมันขณะหนึ่ง; หลังจากบ่วงขาดแล้ว มันจึงมีการ
 หลุดจากบ่วง; หลังจากการหลุดแล้วมันจึงประสบบอิสระภาพ; **นี่มรรคเปรี๊ยะกันได้**

กับการตัดบ่วงให้ขาด ผลเปรียบกันได้กับการหลุดออกจากบ่วง แล้วนิพพานก็คือการประสพอิสรภาพ หรือการเสวยผลของการที่หลุดออกจากบ่วง. เพราะฉะนั้น เราจะเห็นได้ว่า เรื่องมรรค, ผล, นิพพานนี้ ตามความหมายอันแท้จริงของมันแล้ว มันเกี่ยวข้องกับในชีวิตประจำวันของเราทุกคนเลย, แต่เราไม่รู้จักมันว่า มันเป็นอาการที่มีความหมายอย่างเดียวกันกับมรรคผลนิพพาน เมื่อเรามีปัญหาในชีวิตประจำวัน เราก็มีการตัดปัญหาคือการแก้ปัญหานั้น, แล้วก็หลุดจากปัญหา, แล้วเราก็ประสพผลของความเป็นผู้ไม่มีปัญหา.

อย่างว่า ท่านจะต้องปฏิบัติหน้าที่ ยุ่งจากอะไรประจำวันหน้าที่หนึ่งนี้ มันก็เหมือนกันเมื่อตัดปัญหานั้นลงไปได้ มันก็เหมือนกับมรรค, เมื่อตัดปัญหานั้นเหมือนกับมรรค, และเมื่อปัญหาหมดไป เหมือนกับผล, แล้วได้ประสพผลจากการที่ปัญหาหมดไปนั้น มันเหมือนกับนิพพาน, เหมือนอาการที่เรียกว่านิพพาน, หรือว่าเหมือนเมื่อเราเจ็บไข้ เรากินยาให้โรคหาย มันเหมือนกับมรรค การที่โรคหมดไปนั้นมันเหมือนกับผล แล้วหลังจากนั้นเราประสพความสบาย นั้นมันเหมือนกับนิพพานมีอาการเหมือนกับนิพพาน. ฉะนั้น เราจะต้องรู้จักเอาสิ่งที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพานนี้ มาใช้ให้ถูกกับความหมาย แต่ว่าเรื่องอย่างนี้เป็นตัวอย่าง อย่างเรื่องธรรมคาสัมมัญ ส่วนเรื่องที่สูงสุดนั้นมันเป็นเรื่องค้ำลึกในจิตใจ แต่เราอาจจะเปรียบกันได้อย่างเดียวกันอีกว่า: ชีวิตนี้ ชีวิตของคนเราตามธรรมคาสัมมัญ เหมือนกับการคิดบ่วง. คิดบ่วงของใคร? คิดบ่วงของกิเลส. ถ้ากล่าวอย่างปุคคลาธิษฐาน กิเลสนั้นก็พอความมาร ก็แปลว่า คิดบ่วงของพญามาร; โดยที่แท้คือคิดบ่วงของกิเลส คือความโง่ ความหลง เป็นข้อแรก หรือคิดบ่วงของโลภะ โทสะ โมหะ ก็สุดแท้แต่ว่าเป็นบ่วงของกิเลส แล้วเราก็มีอาการเหมือนนกที่ติดบ่วงหรือปลาที่ติดเบ็ด. ถ้าเราไปหลงเหยื่อในสุขเวทนาที่อาศัยบ้านเรือนนี้้อย่างเดียวเท่านั้น ไม่มีทางอื่นออก. การที่คนจะไปติดบ่วงของกิเลสหรือพญามารนี้ มีมูลเหตุมาจากการที่ไปหลงเหยื่อคือ

สุขเวทนาอย่างทีกล่าไปแล้วข้างต้น บางทีเราก็เรียกว่าโลกธรรมบ้าง บางทีเราก็เรียกว่ากามคุณบ้าง แล้วมันก็ไม่มีอะไรมากไปกว่ารูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสเหล่านี้. ถ้าไปกินเหยื่อเหล่านั้นเข้า มันก็ติดบ่วง คือเราสร้างปัญหาที่เป็นความทุกข์ในใจนี้ไม่ออก. ที่นี้เราจะเอาอะไรมาตัดบ่วง ถ้าเป็นบ่วงเชือก เราเอาตะไกรตัดเอามีดตัด; แต่ที่นี้มันเป็นบ่วงที่มองไม่เห็นตัว มันเป็นบ่วงกิเลส มันต้องอาศัยสิ่งที่มองไม่เห็นตัวด้วยกันก็คืออริยมรรค. อริยมรรคก็คือการปฏิบัติตามหลักที่เรียกว่า อริยมรรค จนเกิดปัญญาชนิดหนึ่งขึ้นเป็นปัญญาอริยมรรค. นั่นแหละมันจะเป็นเครื่องตัดบ่วง ฉะนั้นจึงเรียกปัญญานี้ว่า อริยมรรคหรือเครื่องตัดบ่วง.

ที่นี้พออริยมรรคเกิดขึ้นนั้น กิเลสอยู่ไม่ได้ โดยอาการเหมือนกับว่า พอเราเปิดสวิทช์ไฟสว่างขึ้นนั้น ความมืดหายไปหมด นี่มันเป็นของตรงกันข้ามอย่างนี้. ถ้าอริยมรรคเข้ามา กิเลสเป็นหายไปหมด; นี่การที่กิเลสหรือบ่วงขาดออกไปแล้ว เราหรือจิตของเราก็ตามใจ ปล่อยให้หลุดออกจากบ่วงนั้นได้ นี่เรียกว่าผล; ผลตามความหมายในพุทธศาสนา. ที่นี้หลังจากนั้นก็ประสพภาวะที่ไม่มี ความทุกข์เจืออยู่เลย ก็เรียกว่าอยู่กับนิพพาน ชนิดที่เป็นอนันตกาลถาวรในที่ทุกแห่ง, นี่มรรคผลนิพพานมีความหมายอย่างนี้.

การที่ไปปฏิบัติวิปัสสนา ก็เพื่อให้เกิดปัญญา อย่างน้อยก็ตัดกิเลสที่ควรตัดก่อนนี้ให้ได้ กิเลสที่ควรตัดก่อนเพื่อทำให้เข้าถึงขั้นแรก ก็เรียกว่า: สักกายะทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส. สักกายะทิฏฐิ คือความรู้สึกลำบากมันหมายความว่า ตัวเราจนเกิดความเห็นแก่ตัว พุงง่าย ๆ ก็ว่า ความรู้สึกที่เห็นแก่ตัวก็แล้วกันเรียกว่า สักกายะทิฏฐิ; มันเป็นความรู้สึกว่า มีตัวมีตนชั้นหยาบ. นี่ถ้าเราไม่ตัดบ่วงนี้เราก็จะตกอยู่ภายใต้ความยากลำบากของการเห็นแก่ตัว. เรื่องความเห็นแก่ตัวมันให้ความยุ่งยากลำบากอย่างไร; ท่านทั้งหลายรู้เอาเอง คิดเอาเอง ไม่ต้องอธิบายก็พอจะเห็นได้

เพราะว่า เราเรียนกันมานานแล้วตั้งแต่เด็ก ๆ ฉะนั้น ถ้าเรารู้จักความเห็นแก่ตัวอย่าง
นี้ได้ มันก็เรียกว่า ตัดสักกายะทิฏฐิได้ ตีขึ้นเป็นไหน ๆ จิตใจสะอาดหรือสูงขึ้นไป
เป็นไหน ๆ

แล้วตัดอัน ๒ คือ วิจิกจนา. วิจิกจนา มันแปลว่า ความลังเล สงสัย
แล้วในที่นี้ก็ได้แก่ลังเลสงสัย โดยที่ไม่รู้ว่าเราจะเอาอย่างไรกันแน่; ชีวิตของเราทั้ง
ชาติตลอดชาตินี้ เราจะเอาอย่างไรกันแน่ จะใช้มันไปในวิถีทางอย่างไร ในลักษณะเช่นไร
อย่างไรดีกว่า เป็นผู้พิพากษาคดี หรือเป็นทนายความดี หรือเป็นพ่อค้าดี; บางที
เราก็งลังเล บางคนเป็นผู้พิพากษาชั้นสูง แล้วออกไปเป็นพ่อค้าก็มี. มันเป็นเรื่อง
ที่ยังไม่รู้ว่า อะไรดีที่สุด ที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ในชาตินั้นนั่นเอง หรือไม่แน่ว่า
หลักการที่กล่าวไว้อย่างไร ขอผู้ใดที่จะนำไปสู่สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้. นี้ก็คือ
เราลังเลในพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ว่า ดีแน่หรือไม่ เหมือนอย่างที่เราลังเลว่า ที่
เขาว่าทำดี ดี, ทำชั่ว ชั่ว, นี้ มันไม่ใช่เสียแล้ว ไม่เชื่อเสียแล้ว อย่างนี้เป็นต้น
มันก็เป็นคนไม่มีหลักหรือไม่มีศาสนา เหล่านี้ล้วนแต่เรียกว่า ความลังเล; ความลังเล
เหล่านี้ ว่าชีวิตนี้จะเอาอย่างไร แล้วมันจะหลุดรอดไปโดยวิธีใดโดยแน่นอน
โดยหลักเกณฑ์อย่างไร นี่มันต้องไม่ลังเล ถ้าตัดความลังเลอย่างนี้ได้ ก็เป็นอันว่า
ตัดสังโยชน์หรือกิเลสตัวที่สองได้.

ที่นี้ก่อนที่สามตัวที่สามเรียกว่า สิ้นพหุปรามาส อันนี้หมายถึงความโง่เขลา
งมงาย หวาดกลัวอย่างไรเหตุผล; งมงายหวาดกลัวอย่างไรเหตุผล แม้ไปเกี่ยวข้องกับ
กับสิ่งที่ดีที่ถูกกิเลสกล่าให้เป็นสิ่งทิ้งงมงายไปหมด. อย่างแรกหมายถึงไปเชื่อถือลัทธิผิดๆ
ของคนโง่เง่าสมัยพันปี หมื่นปี ที่ยังไม่ค่อยรู้อะไร ถือเรื่องขลัง เรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่ไร้
เหตุผล เกี่ยวกับผีสาวเทวดาอะไรที่ล้วนแต่ไร้เหตุผลนั้นอย่างหนึ่ง ก็เป็นสิ้นพหุปรามาส
นี้เหมือนกัน; เพราะมันกลัวไม่รู้อะไร ก็ทำไปตามที่ว่า ๆ สอน ๆ กัน

มาอย่างปร่าปราย. ที่นี้ความโง่งยังเหลืออยู่ มาแตะอะไรก็เป็นของโง่งไปหมด เช่นมาทำบุญอย่างนี้ก็หวังจะให้บุญนี้ช่วยให้ถูกลีลาเตอร์ช่วยอะไรทำนองนี้ หรือมาให้ทานก็จะแจกเอาสวรรค์ มารักษาศีล ก็จะเอาหน้าเอาตาอวดคน หรือแม่แต่จะคิดว่าพอรักษาศีลปั๊บ ก็เป็นผู้พิเศษปั๊บ อย่างนี้มันก็เป็นเรื่องบ้าหลัง เป็นศีลชีพตปรามาสงมกาย. เรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องบุญญาณี เขามีเหตุผลไว้ชัดเจนว่า เพื่ออย่างนี้ เพื่ออย่างนี้ มันแก้ไขอันนี้มันลบล้างอันนี้โดยแน่นอนเป็นลำดับมา ไม่ต้องมีการขลัง การศักดิ์สิทธิ์ เข้ามาช่วย มันเป็นเรื่องเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ; เราตัดความเชื่ออย่างงมงาย, กลัวอย่างบ้าหลังงมงายนี้ให้หมดก็เรียกว่า ตัดศีลชีพตปรามาสได้.

ถ้าทำได้อย่างนี้ท่านเรียกว่า เป็นผู้ย่างลงในกระแสหรือเกลียวที่จะไปถึงสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้; หมายถึงผู้เริ่มก้าวเท้าเข้าไปในหนทางนั้นเท่านั้น แต่ยังไม่ได้เดินไปก็มากนัก ยังไม่ใช่ถึงจุดปลายทาง แล้วยังไม่ได้เดินไปก็มากนัก แต่ที่ว่าแน่นอนแล้วไม่หลงทางแน่และย่างเท้าลงไปในเรื่องรอยอันนั้นแล้วด้วย อย่างนี้เขาเรียกว่าพระโศคาบัน; ชาวบ้านเรียกสั้น ๆ ว่า พระโศคา. ที่นี้พระโศคาของคนโง่งนั้นเกณฑ์จะให้เหาะได้ ทดลองเอาบินมายังไม่ตายบ้าง อาน้ำสิบโองไม่หนาวบ้าง ทำนองนี้, มันพุกกันเสียอย่างนี้จึงจะเป็นพระโศคา แล้วไม่เคยรู้เรื่องละสักกายะทิฏฐิ วิจิกจจา ศีลชีพตปรามาส. ฉะนั้นขอให้เข้าใจว่า คำว่าพระโศคานี้ เกี่ยวนี้ได้ก้าวลงสู่ทางที่จะถึงไปสู่สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้เท่านั้นเอง.

ที่นี้ถ้าว่าทำกิเลสบางส่วนให้เบาบางไปกว่านั้นอีก; เช่นทำโลภะ โทสะ โมหะ ที่เหลือให้เบาบางไปกว่านั้นอีก รวมทั้งละ ๓ อย่างเมื่อตะก็ ได้ด้วยนี้ เขาเรียกพระสัททาคามี. พระสัททาคามี นี้แปลว่า ผู้จะกลับมามีอีกเพียงครั้งเดียว ถ้าจะเปรียบก็เหมือนว่า คน ๆ หนึ่งย่างลงสู่ทางเดินไป ได้บ้างแล้วเผอิญกลับถอยหลังอีกครั้ง

หนึ่ง ถอยหลังมาเสียครั้งหนึ่ง. กว้ยเหตุอันใด? กว้ยเหตุอาลัยอาวรณ์ในสุขเวทนาที่อาศัยเรือนเป็นต้น มันเกิดถอยหลังมาก็หนึ่ง ที่เดียวเท่านั้น แล้วกลับเดินต่อไปอีก การบรรลุมรรคผลอย่างนี้เรียกว่า พระสัทธาคามิ สูงไปกว่าพระโสตาบัน.

ที่^๕สูงขึ้นไปกว่านั้นอีก เขาละได้อีก ๒ อย่างคือ ละกามราคะ ปฏิฆะ ได้เด็ดขาด. กามราคะก็คือ ความยินดีในสุขเวทนาที่อาศัยเรือนนั่นเอง และปฏิฆะคือความหงุดหงิดเกี่ยวกับการไม่ได้สิ่งนั้น; เพราะฉะนั้นมันจึงคู่กัน ถ้ามีกามราคะแล้วไม่ต้องสงสัยจะต้องมีปฏิฆะคือหงุดหงิด เพราะไม่ได้กามราคะนั้นตามปรารถนา. ฉะนั้น ผู้ที่ละมันเสียได้ กามราคะและปฏิฆะนี้ เขาเรียกว่า พระอนาคามิ คือไม่มาสู่กาม^๕อีกเลย แต่ว่าพระอนาคามินั้นยังมีอะไรเหลือเลี้ยง, เหลือเลี้ยงเหมือนกับว่าเป็นความเพลิดเพลิดที่เหลือเลี้ยงไว้ ก็มีสุขเวทนาที่ไม่อาศัยเรือนนั่นเอง; ดังนั้นท่านจึงไม่กลับมาสู่กามโลกอีก ถ้าเรียกอย่างสมมตก็ว่า พรหมโลก^๕นี้เป็นพื้นฐานอยู่ คือว่ามีจิตใจชนิดที่ไม่อาจจะตกมาสู่สุขเวทนาอย่างกาม; แต่ว่าตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยสุขเวทนาที่ไม่อาศัยกามหรือหลักจากเรือน เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า ไม่มีอะไรเหลืออยู่สำหรับยั่วให้ท่านเดินถอยหลังกลับมาอีก เพราะฉะนั้นพระอริยบุคคลพวกนี้จึงไม่มีการถอยหลังกลับมาอีกต่อไป เขาเรียกว่า พระอนาคามิแปลว่า ผู้ไม่มาอีกเลย คือไม่มาสู่สุขเวทนาชนิดเหล่านี้^๕อีกเลย ไม่มาสู่โลกอีกเลย จะไปทางโลกุตตระเรื่อย.

ที่^๕เดินต่อไป ๆ ๆ ก็ถึงตักกิลส ๕ อย่างตอนท้ายให้หมดไปคือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา^๕นี้ ยิ่งสักหน่อย แต่ว่ามี ๕ อันนี้เท่านั้น. รูปราคะ ก็คือ ยินดีในสุขเวทนาที่ไม่เกี่ยวกับกาม แต่ว่ายังเป็นรูปสมมติอยู่; อรูปราคะเป็นสุขเวทนาไม่เกี่ยวกับกาม แต่สูงขึ้นไปเป็นอรูปสมมติ. ที่^๕นี้มานะคือความสำคัญว่า ตัวกูของกู คือมีความรู้สึกว่า กูเสมอกัน กูดีกว่า กูต่ำกว่า นี้เรียกว่า มานะ; และอุทธัจจะคือความที่จิตยังไหวกะเพื่อมต่อสิ่งที่มาชวนให้สงสัยอยู่เสมอ ไม่เกี่ยวกับกาม แต่

มันยังมีเรื่องที่สูงกว่า ปราณีตกว่า ยังกะเพือมอยู่ เพราะมีอะไรมาแสดงให้เห็นแล้ว ยังสงสัยอยู่ว่า มันเป็นอะไรกันแน่. ที่นั่นสุดท้ายคืออวิชชายังไม่กระจ่างเหมือน ข้อที่ว่าจะดับทุกข์โดยสิ้นเชิงได้อย่างไร พระอนาคามีจะต้องละ ๕ สิ่งนี้ต่อไปจึงจะเป็น พระอรหันต์.

เพราะฉะนั้น เราจึงได้ความว่า พระโศคาบันนี่คือผู้ที่ก้าวลงสู่ทาง, แรก ต้นทาง และถัดไปเรียกพระสกิทาคามี ยังมีอาลัยอาวรณ์อยู่ในกาม ถึงกลับถอยหลัง กลับมาครั้งหนึ่ง แล้วจึงเดินอีกต่อไป ที่นี้พระอนาคามีนั้นมิใช่สนใจสูงขนาดที่ว่าไม่เหยื่อโย ในกามเลย เพราะฉะนั้นจึงไม่ถอยหลังกลับมาหากาม คือเดินไปข้างหน้าเรื่อย มีสุข- เวทนาที่อาศัยการออกจากกามนั่นเองเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงไว้ แล้วก็เดินไป เดินไป จนถึงปลายทาง นี่ก็พระอรหันต์. นี่รายละเอียดหรือชื่อธรรมะเหล่านั้นจะจำไม่ได้ ก็ได้ แต่ขอให้เข้าใจไว้ว่า คำว่า มรรคผลที่จะแบ่งเป็น ๔ ชั้นเป็นโศคา สกิทาคา อนาคา อรหันต์ เป็นอย่างนี้ ขอให้เข้าใจตามความหมายอันถูกต้องอย่างนี้. อย่าไป เชื่อตามชาวบ้านว่า เป็น ฤทธิ เป็น ปาฏิหาริย์ เป็นสิ่งที่เข้าใจไม่ได้ไปหมด พระ- โศคาบันก็ละสักกายะทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส สามอย่างนี้ได้ จึงเป็นผู้แน นอนที่ก้าวลงสู่มรรคหรืออริยมรรคคือหนทางถึงต้นทาง; แล้วพระสกิทาคามีก็เดินมา ได้หน่อยก็ยังอาลัยอาวรณ์ในสุขเวทนาทางกามกลับมาครั้งหนึ่งแล้วจึงเดินต่อไป; หมายถึงจิตใจ, ทางจิตใจไม่ใช่ทางเนื้อตัว. ที่นี้พระอนาคามีนั้น อยู่สูงถึงขนาดที่ใจไม่ อาลัยอาวรณ์ในกามอีกเลย จึงเรียกว่าผู้ไม่มาอีกเลย แล้วอาศัยสุขเวทนาที่ไม่เกี่ยว กับกามหล่อเลี้ยงไว้เรื่อย แล้วก็ไป ๆ ๆ ๆ จนถึงสุดปลายทาง ก็คือพระอรหันต์ อยู่เหนือสุขเวทนาทั้งที่เป็นกาม และมีใช้กาม นับว่าได้ประสบถึงสิ่งที่ไม่มีความ ทุกข์เลย. นี้เราเรียกว่า **สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้** แล้วไปพิสูจน์ทดลองกัน อย่างไม่รู้ ๆ ก็จะเป็นจริงตามนั้น ไม่มีใครพิสูจน์ให้เป็นสิ่งที่ทำลงไปได้ แล้วก็ไม่มี ใครจะพิสูจน์ได้ว่า มีอะไรที่เหนือไปกว่านั้นได้. นี้ขอฝากไว้ให้คิดอย่างนี้ สำหรับ

ข้อสังโยชน์ ๑๐ และรายละเอียดต่างๆ นี้ มีแล้วในคำบรรยายปี ๒๔๙๙ อย่างละเอียดที่สุด คำบรรยายอย่างเดียวกันนี้สำหรับท่านที่จะเป็นผู้พิพากษา^๕ ปี ๒๔๙๙ ตลอดจนถึงการจำแนกให้เป็นพระอริยบุคคล. แต่สำหรับวันนี้อธิบายชี้ให้เห็นชัดในแง่ที่ว่า มันเป็นเรื่องที่ดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้ทำอะไร เพื่อไม่ให้คำอธิบายปี^๕นี้ซ้ำกับปีก่อนๆ เท่านั้นเอง.

เวลาเหลืออีกนิด^๕ ขอให้เข้าใจคำอีก ๓ คำ คือคำว่า: รูปธาตุ, รู-ปะ-ธา-ตุ, แล้วก็ อรูปธาตุ, อะ-รู-ปะ-ธา-ตุ, แล้วก็ นิ-โร-ธะ-ธา-ตุ. นี้ก็เพื่อจะรู้สิ่งทั้งปวง ธา-ตุ แปลว่า ธาตุ^๕ นี้ หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ หรือทรงตัวอยู่ หรือดำรงอยู่; ถ้าสิ่งนั้นมีรูปที่เราจะสัมผัสได้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย อย่างนี้ก็เรียกว่า เป็น พวงรูปธาตุ ก็มันมีรูปธาตุ นี้ก็ได้แก่วัตถุร่างกายทั่วไปนั้นแหละ.

ที่เรียกว่า อรูปธาตุ^๕ นั้น หมายถึงสิ่งที่มีอยู่โดยไม่ต้องมีรูปมันจึงเป็นนามธรรมล้วน; ได้แก่เรื่อง จิต หรือ วิญญาณ หรืออะไรแล้วแต่จะเรียก มันไม่มีรูป. ใน ๒ ธาตุ^๕ นี้ คือที่จะประชุมคุ่มกันเข้าเป็นสิ่งที่เรียกโดยสมมติว่า สัตว์ ว่าบุคคล อะไรนี้คือสัตว์หรือคนนั้นมันประกอบอยู่ด้วยธาตุ ๒ ธาตุ^๕. รูปธาตุกับอรูปธาตุ; ก็คือกายกับใจนั่นเอง จะเป็นของคนที่ได้ ของสัตว์เดรัจฉานก็ได้ หรือของเทวดาอะไรก็ได้.

ที่^๕ธาตุสุดท้ายเรียกว่า นิโรธธาตุ^๕ นี้แปลว่า ธาตุเป็น^๕ดับ; ธาตุเป็น^๕ดับ^๕หมดไม่เหลือของรูปธาตุ และอรูปธาตุ^๕ หมายความว่า ถ้ายังมีแต่รูปธาตุ และอรูปธาตุ^๕แล้วก็คือ จะมีความยึดถือในร่างกายและจิตใจว่า เรา ว่า ของเรา เสมอ. ทีเดียวเราเข้าถึงกันแต่รูปธาตุและอรูปธาตุ เราจึงยึดถือร่างกายนี้ว่า ร่างกายของเรา ยึดถือจิตใจว่า จิตใจของเรา แล้วรวมกันเป็นตัวเราหรือของเรา ก็สุดแท้; เพราะฉะนั้นรูปธาตุ และอรูปธาตุจึงเป็นที่ตั้งของความยึดถือ. ที่^๕นี้ มีอีกธาตุหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่

รูปไม่ใช่นามคือจะว่า มีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ มันเป็นเรื่องที่ไม่อาจจะกล่าวได้ จึงต้องเรียกว่า นิโรธธาตุ เป็นธาตุแห่งความดับ ถ้าอันนี้เข้ามา ถ้าธาตุนี้เข้ามาสอง ธาตุนี้ต้องดับไป; เหมือนกับว่าจุดไฟขึ้น ความมืดต้องหายไปทำนองนั้น. เพราะ ฉะนั้น การที่เราจะเข้าถึงสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ นี้ เราจะต้องทำนิโรธธาตุนี้ให้ ปรากฏ. ที่นี้การศึกษา ปฏิบัติ ตามวิธีที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น จนกระทั่งถึงเห็น อนัตตาในลักษณะที่กล่าวแล้วในการบรรยายครั้งสุดท้าย เมื่อนั้นแหละนิโรธธาตุจะ ปรากฏ. ตามธรรมดาเราไม่สามารถจะรู้จักมันได้ จนกว่าเราจะได้ปฏิบัติถึงอย่างนั้น แล้วความยึดมั่นถือมั่น ว่า ตัวกู ว่า ของกู ว่า ตัวเรา ว่า ของเรา ทำนองนี้ดับลงไป เราจะรู้จักนิโรธธาตุได้ในขณะนั้นเรียกว่ารู้จักนิพพานได้ในขณะนั้น นิโรธธาตุก็คือ นิพพาน นั่นเอง. แต่ในที่นี้หมายถึงที่เป็นกิริยาอาการดับลงไปเสียขั้นหนึ่งก่อน แล้ว มันไม่อาจจะกลับมายึดถือตัวตนได้อีก ก็เลยเป็นนิพพานถาวร; ถ้าเราทำให้กิเลสหมดไป ได้แต่เพียงบางส่วน เช่น เพียงเป็นพระโสดา สกิทาคานี้ เราจะเรียกว่า นิพพานที่ ยังมีกิเลสบางส่วนเหลือก็ได้; แต่ถ้าเราทำให้กิเลสหมดไปทั้งสิบแล้ว เรียกว่า นิพพาน ที่ดับไปโดยไม่มีกิเลสเหลือ.

การดับที่เรียกว่านิโรธ หรือนิพพานนี้ มันมีอยู่ ๒ ชั้น ๒ ระดับคือว่า ดับ หมดเลย กับ ดับไปได้บางส่วน เหลืออยู่บางส่วน; แต่ก็เรียกว่า ดับ เพราะว่ามี การดับของกิเลส การเจริญอริยมรรค คือทำการปฏิบัติทางจิตใจจนถูกต้อง จนเห็นความ ไม่ใช่ตัวตนหรือของตน คือเรียกว่า เห็นสุญญตา; ในขณะนั้นกิเลสที่ยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวเราดับลงไป อันนั้น เรียกว่า นิโรธธาตุแสดงออกในขณะนั้น จะเป็นชั่วขณะพริบตา เดียว หรือ ๒ กระพริบตาหรือหลายขณะจิตหรืออะไรก็สุดแท้แล้วแต่เรื่อง แต่ว่าธาตุนี้ คือธาตุที่เรียกว่า นิพพานธาตุ, บางทีก็เรียกว่า นิโรธธาตุ, บางทีก็เรียกว่านิพพาน ธาตุ จัดเป็นธาตุตามคำบัญญัติทางพุทธศาสนา. เพราะฉะนั้นการที่ทำให้นิโรธธาตุหรือ นิพพานธาตุปรากฏนั้นเรียกว่า เราได้ทำให้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ปรากฏออกมา

ก็เป็นอันว่าหมกเรื่องของการที่มนุษย์เราจะต้องทำ ให้ได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้และ เรียกว่า มรรคผลนิพพาน. เมื่อนิโรธธาตุหรือนิพพานธาตุตกก็เลสลงไปนี้เราเรียกว่า มรรค. เมื่อจิตหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสด้วยอำนาจการตัดนั้นเราเรียกว่า ผล. แล้ว ต่อไปเราอยู่ด้วยอำนาจที่เราประสบความสำเร็จเป็น อิสระไม่มีกิเลสและความทุกข์ครอบงำนี้ เราเรียกว่า นิพพาน. คำว่า มรรคผลนิพพาน ที่รวมกันเข้าเป็นสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ เราควรจะได้ ก็มีคำอธิบายอย่างนี้.

ที่^{นี้}เราอาจจะเอาหลักเกณฑ์อัน^{นี้}ไปใช้ให้ได้ แม้ในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ประจำวันว่า ต้องมีการตัดและการหลุดออกมา และอยู่กับความเป็นอิสระ ให้ทำได้ อย่าง^{นี้}ทุกเรื่องทุกกรณี ที่เป็นปัญหาเกิดขึ้นประจำวัน. ส่วนที่เป็นขั้นสูงที่เป็น การบรรลุมรรคผลนิพพานขั้นสูงนั้น เราจะต้องทราบไว้ในฐานะเป็นสิ่งที่จะต้องถึงต่อไป ข้างหน้า; จะต่อไปข้างหน้าเมื่อแก่แก่ชรา หรือเมื่อไรก็สุดแท้แต่^{ว่า}เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยง ไม่ได้; เพราะ^{ว่า} ถ้าไม่เข้าถึงสิ่ง^{นี้}แล้ว ก็ยังไม่เรียกว่า เป็นผู้ที่ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ ควรจะได้ หรือว่าไม่เสียที่ที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา. แล้วอีกอันหนึ่งเราก็ จะสามารถมีความรู้ที่จะวินิจฉัยบรรดาคดี ถ้าสมมติว่าท่านที่เป็นผู้พิพากษาไปประสบคดี บางคดีที่มันมีข้อปัญหาพาดพิงมาถึงการที่จะวินิจฉัยว่า มันเป็นอย่าง^{นี้}เกี่ยวกับการหลอกลวงกันหรือเกี่ยวกับคดีเกิดขึ้น เพราะการสันนิษฐานข้อความผิดอย่าง^{นี้} เราก็จะสามารถ ใช้ความรู้^{อัน}นี้เป็นเครื่องช่วยให้เราปฏิบัติหน้าที่ของเราได้ ฉะนั้นจึงไม่เสียหลาย.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมกเวลาลงเพียงเท่า^{นี้}.

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๘/๒๕๐๔

เรื่อง “ความสัมพันธ์ของธรรมะทั้งปวง”

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๑ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๘ นี้ อาตมาจะกล่าวถึงความสัมพันธ์ของธรรมะทั้งปวง. คำว่า ความสัมพันธ์ ย่อมทราบกันได้คือว่าหมายถึงความเกี่ยวโยงกัน, ธรรมะทั้งปวงหมายความเหมือนกับที่ได้กล่าวแล้วในวันแรกว่า ไม่มีอะไรเลยที่ไม่เรียกว่าธรรม เพราะภาษาบาลีคำนี้มันเป็นคำพิเศษอย่างยิ่ง หมายถึงสิ่งทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏเด่นที่สุดก็คือ ปรากฏการณ์ทั้งหลายทั้งปวงทุกอย่างไม่ว่าอะไรนี้เรียกว่าธรรม. ที่หมูลเหตุของมันก็เรียกว่าธรรม อากาการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงปรุงแต่งต่าง ๆ นานา ชนิดของมันก็เรียกว่าธรรม; เพราะฉะนั้นไม่มีอะไรที่ไม่เรียกว่าธรรม; จึงมีความหมายเป็นกฎเกณฑ์ที่ตายตัวก็ได้, เป็นธรรมชาติก็ได้, เป็นเหตุและผลก็ได้. เป็นการประพฤติกฎปฏิบัติก็ได้, เป็นความดีความงามความยุติธรรมอะไรต่าง ๆ ก็ได้. ขอให้ย้อนระลึกนึกไปถึงความหมายอันนั้นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งได้กล่าวแล้วตั้งแต่วันแรกที่พูดว่าภาษาบาลีนั้นเรียกทุกสิ่งว่า ธรรม อย่าได้เข้าใจว่าหมายแต่เพียงพระธรรม.

ที่ความสัมพันธ์ในระหว่างธรรมทั้งหลายทั้งปวง นั้น เป็นสิ่งที่ต้องมองเห็น มิฉะนั้นแล้วจะเข้าใจพุทธศาสนาได้ไม่สิ้นเชิงเหมือนกับที่ไต่กล่าวแล้วในเรื่องของปฏิจสุมุบาท ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ได้เป็นอิสระแก่ตนเอง ไม่เป็นตัวตนของตนเองโดยเด็ดขาด แต่ต้องเนื่องจากเหตุขุ่จจัยต่าง ๆ นานา ชนิดที่เข้ามาปรุงแต่งอาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้น นี่คือหลักใหญ่ของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอย่างนี้.

เมื่อเรารู้ความสัมพันธ์กันนี้ระหว่างสิ่งนี้ ข้อแรกที่สุดก็เป็นเหตุให้ถอนความยึดมั่นถือมั่นหรือความหลงใหล ความโง่เขลาบางอย่างได้; แล้วข้อถัดไป ก็ทำให้เราสามารถประพาศธรรมะได้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของธรรมะนั้น และสามารถทำให้เราเข้าใจหลักพุทธศาสนาที่สำคัญในฐานะที่เป็นหัวใจอยู่อย่างหนึ่งว่า: สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นมีเหตุ คือตัวมันเป็นผล แล้วมันก็ต้องมีเหตุที่ปรุงแต่งมัน แล้วมันเป็นผลนั้นไม่ใช่จะเป็นผลอยู่ตลอดเวลา; มันก็เป็นเหตุปรุงแต่งสิ่งอื่นอีกต่อไป เหมือนกับว่า เราเห็นอิฐที่ก่อกันเป็นผนังเป็นตึก อิฐแต่ละอันแต่ละก้อนมันเป็นทั้งผู้ซ้อนเขาและถูกเขาซ้อน นี้ความเป็นเหตุและผลโดยส่วนใหญ่ นี้เรียกว่าความสัมพันธ์กัน. ที่นี้เหมือนอย่างว่าในร่างกายเรา ขอให้คิดว่าส่วนต่างๆ ในร่างกายเราที่เป็นส่วนร่างกาย เช่น เล็บ ผม ขน ฟัน หนัง หรืออะไรก็ตามแล้วแต่ละจะเรียก หรือจะมีอยู่ที่ส่วนเป็นเนื้อหนังกระดูกเลือด มันล้วนแต่ต้องสัมพันธ์กัน; มันไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นอยู่ได้เองโดยอิสระ หรือว่าทำหน้าที่ของมันโดยอิสระโดยไม่ต้องเกี่ยวกับสิ่งอื่น มันตั้งอยู่เองไม่ได้โดยอิสระ. มันทำงานหรือทำหน้าที่ของมันเองโดยอิสระไม่เกี่ยวกับคนอื่นนั้นไม่ได้; เพราะฉะนั้นมันจึงมีความเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายด้วยกันทั้งนั้น, แม้ทางจิตใจก็เหมือนกันจะแบ่งแยกออกเป็นทีส่วน ทีชิ้น ทีระคับ เป็นจิต เป็นเจตสิก หรือเป็นความคิดนึกต่าง ๆ เป็นความจำหมาย เป็นความรู้สึกทางเวทนา เป็นความคิดนึกปรุงแต่งอะไรอย่างนี้ ล้วนแต่ต้องสัมพันธ์กันระหว่างฝ่ายจิต.

ที่นี้ฝ่ายกายกับฝ่ายจิตยังจะต้องสัมพันธ์กันอีก มิฉะนั้นมันก็เป็นคนไปไม่ได้ เป็นชีวิตไปไม่ได้ ขอให้มองเห็นความที่ต้องสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง อย่างไม่มีทางจะเป็นอย่างอื่นได้เลย; หรือว่าเราจะมองไปที่ปรากฏการณ์ทั้งหลายในโลก ที่มันปรากฏอยู่ในโลก เป็นคน เป็นสัตว์ เป็นต้นไม้ เป็นภูเขา เป็นแผ่นดิน เป็นน้ำ เป็นแดด เป็นทุกอย่าง ไม่มีอะไรที่จะไม่เกี่ยวเนื่องกัน หรือแม้แต่ความเป็นอยู่ตามปกติของโลกนี้ ความเป็นอยู่ของโลกอย่างที่เราเห็น อยู่นั้นมันเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอยู่กับสิ่งบางสิ่งซึ่งเราไม่นึกฝัน เช่นเราจะพิจารณาดูว่า ถ้าสมมติว่าไม่มีนกตัวเล็กๆ จำนวนหลายร้อยหลายพันล้านตัวนี้ ซึ่งคอยกินแมลง หรือว่าสัตว์อื่นที่คอยกินแมลง แมลงไม่รู้กี่พันล้านตัวนี้มันก็จะกินใบไม้ คือกินใบไม้อ่อนหมดจนต้นไม้ตายหมด เพียงแต่ต้นไม้ตายหมดทั้งโลกเท่านั้นโลกนี้ก็อยู่ไม่ได้ คนก็อยู่ไม่ได้ เพราะว่ามันจะถึงกับว่าไม่มีฝนตกเลยอย่างนี้ หรือตกน้อยจนอยู่ไม่ได้. นี่ความสัมพันธ์กันในด้านอย่างนี้มีอยู่อย่างเด็ดขาด ซึ่งเป็นทางให้เราเข้าใจความสัมพันธ์ ในระหว่างธรรมะได้ก็เหมือนกัน.

หรือว่าเราจะคิดดูว่าในระหว่าง Sphere ดวงกลมต่าง ๆ ที่เป็นโลกนี้ เป็นดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวพระเคราะห์ ตลอดจนถึงจักรวาลอื่นแต่ละดวงๆ นั้น ล้วนแต่มีความดึงดูดที่สัมพันธ์กัน; ไม่เช่นนั้นมันจะไม่อยู่ในลักษณะอย่างนั้น มันจะชนกันแตกทำลายสูญหายไปเสียนานแล้ว ความดึงดูดซึ่งกันและกันละเอียดจนมองไม่เห็นนี้ย่อมมีอยู่ในระหว่างกันและกัน. นี้ก็ต้องเรียกว่าความสัมพันธ์กันเหมือนกันอย่างที่พูดกันว่า ออกไปนอกบรรยากาศแล้วจะหมดความสัมพันธ์นี้ เป็นคำพูดที่ต้องระวัง แม้ออกไปนอกบรรยากาศแล้วมันก็ยังมีความสัมพันธ์อยู่ชนิดที่มองไม่เห็นมิฉะนั้นแล้วก็จะไม่สามารถควบคุมจรวดหรืออะไรต่างๆ ที่ออกไปวิ่งอยู่นอกบรรยากาศได้ มันเป็นไปตามความต้องการของผู้ควบคุมได้อย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้น

จะต้องหลับตาพิจารณาพิจารณาองให้เห็นความที่ธรรมะหรือสิ่งทั้งหลายทั้งปวงสัมพันธ์กัน แล้วเกี่ยวข้องกับกับมนุษย์คือพวกเราอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ของมันนั้นแหละเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างยิ่งกับเรา.

ความสัมพันธ์นี้เราอาจจะแบ่งได้เป็นภายนอกและเป็นภายใน ความสัมพันธ์ของธรรมะหรือของศาสนา, ของธรรมะในศาสนาที่เป็นภายนอกก่อน. เราพูดกันถึงที่เป็นภายนอกก่อนคือนอกตัวเรา เหมือนอย่างว่าโนโลกมนุษย์เรา^{นี้} มนุษย์เราจะต้องมีสิ่งหลายสิ่ง ซึ่งจำเป็น ซึ่งมองเห็นกันแล้วว่าจำเป็น เช่น ศาสนา ศิลธรรม ปรัชญา วิทยาการต่าง ๆ วิทยาศาสตร์ จิตวิทยา วัฒนธรรม ศิลปะ จนกระทั่งวิชาอนามัยที่เกี่ยวกับไข้เจ็บ มันมีมากมายหลายแขนง. ท่านลองคิดดูว่า ธรรมะนี้มันเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้อย่างไร.

ธรรมะในรูปหนึ่งอยู่ในรูปของศาสนา; ได้แก่วิธีปฏิบัติที่จะทำให้เกิดความสุขทั้งทางกายและทางใจ ที่เราเรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา; ปฏิบัติถูกต้อง ได้รับมรรคผลนิพพาน. ธรรมะมาเกี่ยวข้องกับสิ่งที่เรียกว่าศาสนา คือระบบวิชาและการปฏิบัติที่คับทุกข์ ตับกิเลส ได้โดยตรงนี้ก็มียุอย่างหนึ่ง. ที่นี้ ธรรมะมาเกี่ยวข้องกับศีลธรรม คือระเบียบปฏิบัติสำหรับสังคมทั่วไป โดยเฉพาะก็คือความไม่เบียดเบียนกัน ไม่อิจฉาริษยากัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างนี้ นี่เรียกว่าในชั้นศีลธรรมไม่ถึงมรรค ผลนิพพาน เพราะว่าสังคมทำได้เพียงเท่านั้น; บั๊จเจกชนเท่านั้นที่จะเป็นไปได้ถึงมรรคผลนิพพาน. แต่ส่วนสังคมนั้นจะเป็นไปได้อย่างมากก็เพียงศีลธรรม, ธรรมะจึงมาอยู่ในลักษณะของสังคมวิทยา ที่จำเป็นแก่มนุษย์แขนงหนึ่งด้วย เรียกว่ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างนี้ เกี่ยวข้องกันกับมนุษย์ในแง่ที่เป็นสังคมวิทยา.

หรือว่าธรรมะมาอยู่ในรูปของปรัชญาสำหรับคตินิกศึกษา อย่างที่ไม่มีสิ้นสุดในทางปัญญา ไม่เกี่ยวกับความคับทุกข์ เกี่ยวก็ได้ไม่เกี่ยวก็ได้; แต่ว่าส่วนใหญ่นั้นมัน

เลยเกิดไป ไม่เกี่ยวกับความคับทุกข์ กระทั่งเป็นปัญหาโลกแตกทุกคนไม่รู้จบ ธรรมะในรูปอย่างนี้ก็มี; เขาเรียกว่าในแง่ของปรัชญา มันมาอยู่ในแง่ของปรัชญาแล้ว และถ้าไม่รู้จักจับต้นชนปลายหรือไม่รู้จักรวบรวมรัดคัตตอนแล้วไม่มีที่สิ้นสุด เป็นปัญหาโลกแตกไปทีเดียว. นี่ก็เป็นข้อที่เราจะต้องระวังเหมือนกัน อย่าพูดธรรมะให้กลายเป็น ปัญหาโลกแตกหรือเป็นปรัชญาเพื่อเจ้อ. ว่าที่ถูกแล้วไม่ต้องกลัวผิดละ กล่าวได้ทีเดียว ว่าเรื่องปรัชญานี้มันเรื่องเพื่อเจ้อ ทางปัญญา ทางความเฉลียวฉลาดในการคิด.

ที่นี้อีกทางหนึ่ง ธรรมะก็มาอยู่ในรูปของวิทยาศาสตร์ ในทางจิต ใน— ทางใจ เช่นเรื่องอริยสัจ; มันอยู่ในรูปของวิทยาศาสตร์โดยตรงที่พอเห็นได้ชัดว่า: ทุกข์เป็นอย่างไร, เหตุให้เกิดทุกข์เป็นอย่างไร, คับทุกข์เป็นอย่างไร, ทางให้ถึงความ ความคับทุกข์เป็นอย่างไร. หรืออีกอย่างหนึ่งซึ่งมันเกี่ยวเนื่องกันก็คือว่า เวื่อปฏิบัติ— สมุบาท ซึ่งฟังแล้วเข้าใจยากที่ได้อธิบายไปคราวหนึ่งเต็ม ๆ นั้น ถ้าสำหรับคนทั่วไป อย่างเราท่านทั้งหลายนี้ มันก็ชักจะอยู่ในรูปของปรัชญาเหมือนกัน ก็เป็น วิทยาศาสตร์ ไปไม่ได้ เพราะมันสลัวแก่พวกเขา แต่สำหรับพระอรหันต์แล้ว สิ่ง ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุบาทนั้นมันไม่เป็นปรัชญาเลยแต่จะกลายเป็นวิทยาศาสตร์ คือแจ แจ่มแจ้ง ชัดเจน ประจักษ์ อยู่ในหัวใจของท่าน โดยไม่ต้องใช้การคำนึงคำนวณ. นี้ชัดตัวอย่างให้เห็นว่าปรัชญากับวิทยาศาสตร์นี้มันเกี่ยวเนื่องกันอยู่ในลักษณะอย่างนี้ด้วย อีกส่วนหนึ่ง เพราะฉะนั้นปรัชญาของบางคนจะกลายเป็นวิทยาศาสตร์แก่บางคนไป ก็ได้. ส่วนธรรมะนี้เป็นได้ทั้งปรัชญาทั้งวิทยาศาสตร์ ก็อบางที่ธรรมะระบบที่ลึก ซึ่งเกินไปจนไม่อาจจะเป็นวิทยาศาสตร์แก่ปุถุชน ก็ไปเป็นวิทยาศาสตร์แก่พระอรหันต์ ได้ คือท่านได้เห็นชัดแจ่มแจ้งเหมือนกับเราเห็นวัตถุ เป็นเรื่องทางวัตถุ เพราะจิต ของท่านได้เข้าถึงสิ่งนั้น ได้สัมผัสสิ่งนั้น ได้เห็นแจ่มแจ้งแทงตลอดสิ่งนั้น วัฐของ สิ่งนั้นอยู่ในใจของท่านเอง.

ที่มนุษย์มีความรู้เรื่องจิตวิทยาเป็นแขนงสำคัญอันหนึ่งในการบำเพ็ญชีวิตประจำวัน ธรรมะอีกนั่นเองมาอยู่ในรูปของจิตวิทยาบางอย่างบางแขนง และที่จำเป็นแก่ชีวิตประจำวันด้วย; เพราะฉะนั้นในคำสอนของพระพุทธเจ้า หรือโดยเฉพาะในพระอภิธรรมปิฎกมีความรู้เรื่องจิตวิทยาอย่างน่าอัศจรรย์ที่สุด ซึ่งพวกนักจิตวิทยาสมัยปัจจุบันเห็นเข้าแล้วจะตลึง แล้วจะยอมรับว่าสูงหรือว่าแยบคายไม่แพ้จิตวิทยาใด ๆ นี้เรียกว่าธรรมะในฐานะที่เป็นจิตวิทยาหรือเกี่ยวข้องกับจิตวิทยาของโลกก็มีอยู่.

เรามองกันต่อไปถึงวัฒนธรรม ธรรมะที่มาอยู่ในรูปของวัฒนธรรมนี้ เยอะแยะไปหมด โดยเฉพาะชนชาวไทยเรามีวัฒนธรรมของชาวพุทธอยู่เป็นรากฐานไม่เหมือนใคร ไม่ซ้ำใคร แต่ก็ยังอยู่ในรูปของวัฒนธรรม คือธรรมะในขั้นต่ำ ๆ ซึ่งมาอยู่ในรูปของขนบธรรมเนียมประเพณีไป ต่ำลงไปกว่าศีลธรรมอีก แต่ก็ยังเป็นธรรมะอยู่นั่นเอง เพราะว่าตัววัฒนธรรมนั้นแหละก็เป็นธรรมะอยู่ในตัวของมันเอง.

ทีนี้เลยไปอีก—แม้ศิลป์ ศิลปะนี้เราหมายถึงสิ่งที่ให้เกิดความงดงาม เพื่อดึงดูดจิตใจผู้อื่นให้คล้อยตาม ระบบที่เราประสงค์จะให้เขาคล้อยตามโดยอาศัยความงามเป็นเครื่องดึงดูด. เรื่องรูปเขียน การปั้น การแกะสลัก นั้นเราไม่พูดถึง แต่เราจะพูดถึงศิลป์แห่งความเป็นคน; ศิลปะแห่งความเป็นมนุษย์ที่งดงามที่สุด งามกว่ารูปปั้น รูปเขียนอะไรเสียอีก เพราะฉะนั้นศิลป์ของพุทธศาสนาหรือของธรรมะนั้นไม่ใช่พระพุทธรูปสวย ๆ ไม่ใช่โบสถ์วิหาร สวย ๆ ไม่ใช่การประดับประดาหุรหุรตามวัดตามวา ไม่ใช่; แต่ที่ว่าพวกเขาบ้านเขาเรียกกันอย่างนั้น พวกโบราณคดีเขาก็เรียกกันอย่างนั้น พุทธศิลป์ หรือ Buddhist Art เขาหมายถึงพระพุทธรูป โบสถ์ วิหาร พระเจดีย์ วัตถุศิลป์ไปหมด แต่เราอย่าไปถือตามนั้น. เราต้องรู้ว่า ศิลปะแห่งความเป็นมนุษย์ หรือศิลปะแห่งการครองชีพเป็นอยู่อย่างที่เป็นมนุษย์ที่งดงามอยู่ในตัวมันเอง เพราะว่าธรรมะนี้งาม

ในเบื้องต้น, งามในท่ามกลาง, งามในเบื้องปลาย กังที่เคยอธิบายแล้ว. ที่นี้พอธรรมะนั้นเข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตนี้ ความเป็นชีวิตนั้นมันงาม ศิลปแห่งการครองชีวิตเกี่ยวนี้มีคนใช้คำว่า Poetical Life คือว่าศิลปชีวิตอย่างกวี. ชีวิตอย่างกวีเขาถือว่าเป็นอันเดียวกับ Religious Life คือชีวิตอย่างศาสนา; นี้เขาหมายความว่าในความเป็นกวีนั้นมีความงาม. ชีวิตอย่างกวี หมายความว่าชีวิตที่มีความงดงาม เหมือนกับความงามของกวี กวีนิพนธ์ กาพย์ กลอน เพราะว่าในกวีนิพนธ์นั้นมีความงามมาก จึงอยากจะให้ชีวิตมีความงามชนิดนั้น ชีวิตที่งามได้อย่างนั้นจึงจะเรียกว่าชีวิตที่เนื่องด้วยศาสนา, มีความงามอย่างชีวิตของกวีอย่างนั้นก็มิ. ฝรั่งเศสเริ่มใช้คำอย่างนี้และเขียนเรื่องอย่างนี้กันขึ้นมามากแล้ว แต่ใจความของมันก็คือศิลปแห่งความเป็นมนุษย์ที่น่าชม น่าดูน่าชมหรืองดงามที่สุด. คำว่า “ศิลป” โดยความหมายสากลมันหมายได้ทุกอย่าง ไม่หมายเฉพาะวัตถุ; หมายถึงการกระทำการคิดนึก การประสิทธิ์การอะไรต่าง ๆ ได้ทั้งนั้น ที่พระพุทธเจ้าท่านใช้คำว่าความงามในเบื้องต้น, ความงามในท่ามกลาง, ความงามในเบื้องปลาย ว่ามีอยู่ในธรรมะนี้ ในพรหมจรรย์นี้ แม้แต่จะสอนเพื่อเผยแพร่ศาสนาท่านก็ยังทรงกำชับว่า จงสอนหรือประกาศพรหมจรรย์นี้ให้งามทั้งข้างต้น ให้งามทั้งตรงกลาง ให้งามทั้งเบื้องปลาย นึกคิดดูเถอะว่าท่านเป็นนักศิลป์หรือผู้มีหัวศิลป์อย่างไร; ฉะนั้นศิลปเกี่ยวข้องกับธรรมะ ธรรมะเกี่ยวข้องกับศิลปในฐานะที่ทำให้มีศิลปตามแบบของชาวพุทธชนอย่างนี้. เราถือว่าธรรมะนี้สัมพันธ์กับศิลปอย่างสูงสุดที่มนุษย์จะรู้จักกัน.

ที่นี้อันสุดท้ายอยากจะพูดถึงอนามยวิทยา คือวิทยาที่เกี่ยวกับการทำให้การเป็นอยู่นี้เป็นผาสุกปราศจากโรค. คำว่า “อนามย” อนามยนี้ขอบอกกล่าวให้เป็นการรู้พิเศษชนิดหนึ่งว่ามันเป็นคำบรมโบราณก่อนพุทธกาล ไม่ใช่เพิ่งมาตั้งขึ้นในเมืองไทยเมื่อไม่กี่วันนี้. คนก่อนพุทธกาลที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกที่ใช้ภาษาบาลี เมื่อเขาพบหน้ากันเขาก็จะทักกันว่า “กัจฉิ เต อนามย” แปลว่าอนามยของท่านเป็นอย่างไร

บ้าง? หรือพูดกันว่า “กุศล เต อนามย” อนามยของท่านยังดี, คือยังเป็นกุศลอยู่ หรือ? “กุศล เม อนามย” อนามยของข้าพเจ้ายังเป็นกุศลอยู่. นี่หมายความว่า เขาใช้คำว่าอนามยนี้ เป็นคำสำหรับทักกันในระหว่างผู้ที่พบหน้ากัน เช่นถ้าเราเปิดหนังสือที่ง่าย ๆ อย่างหนังสือเวสสันดรอย่างนี้ก็จะมี เช่นเจตบุตร ทักพระ อจตุตถิ อย่างนี้ ก็ใช้คำอย่างนี้ นี่เป็นเรื่องเก่าแก่ก่อนพุทธกาล แปลว่ามนุษย์ได้สนใจเรื่อง อนามยนี้กันมานานแล้ว จนเป็นวิชาแขนงหนึ่ง.

ที่ธรรมะนั้นมันมาเกี่ยวข้องกับวิชาหรืออนามยอย่างยิ่ง เพราะเหตุที่ว่า ร่างกายนั้นมันเกี่ยวกันอยู่กับจิตใจ เหมือนอย่างที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น. ถ้าจิตวิปริตแล้ว ภายก็วิปริต; เหมือนอย่างกะคน ๆ หนึ่งเศร้าเพราะเหตุใดเหตุหนึ่งอยู่เรื่อย กระวน กระวายใจร้อนใจวิตกกังวล เพราะเหตุใดเหตุหนึ่งอยู่เรื่อยในทางใจ. ไม่กี่มากน้อย มันจะมีผลออกมาทางกาย เช่นทำให้ระบบการย่อยอาหารในกะเพาะอาหารนั้นเปลี่ยนแปลง, เกิดไม่ย่อยตามปกติ เกิดความผิดปกติขึ้นในกะเพาะอาหาร ซึ่งเป็นทางกายได้ พอเป็นไปหลายเดือน, เป็นอย่างนั้นหลายเดือนเข้า มันก็เป็นโรคกะเพาะอาหารโดยตรง ซึ่งมีมูลมาจากเรื่องในทางจิตคือความวิตกกังวล, ภายกับจิตแยกกันไม่ได้ อย่างนี้ อนามยทางกายและทางจิตจึงเกี่ยวพันกันอย่างยิ่ง. ที่นี้ ธรรมะนั้นมันแก้ปัญหาในทางจิต ได้เด็ดขาด อนามยทางจิตจึงดีเต็มที่ อนามยทางจิตดี อนามยทางกายก็ดี ธรรมะจึง มีผลมาทาง Physical ล้วน ๆ ได้โดยลักษณะอย่างนี้ โดยผ่านทางจิตอย่างนี้. เพราะ ฉะนั้นเห็นได้ว่ามันสัมพันธ์กันแม้แต่กับวัตถุ เนื้อหนังล้วน ๆ ธรรมะนั้นมันมา สัมพันธ์มีผลโดยตรงลงเหนือร่างกายล้วน ๆ ได้ด้วยอาการอย่างนี้. เราทราบความที่มัน สัมพันธ์กันในลักษณะอย่างนี้แล้วจะมีผลดีมาก คือเราจะเข้าใจพุทธศาสนาดี จะสนใจ อย่างยิ่งไปในตัวเราเอง จะปฏิบัติมันได้โดยสะดวก สบายโดยไม่รู้สึกตัวด้วย.

ที่นี้เรื่องเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ ผลพลอยได้ เช่นว่าเรื่องอักษรศาสตร์, เรื่อง วรรณคดี, โบราณคดี, ประวัติศาสตร์ นั้นมันก็เกี่ยวกันกับธรรมะ: เพราะว่าประวัติ

ของมัน ไม่มีประวัติอื่น นอกไปจากประวัติของสิ่งต่าง ๆ ที่หมุนเวียนไปในโลก. สิ่งต่าง ๆ ทุกสิ่งก็คือธรรมชาติไม่ยกเว้นอะไร รูปธรรมก็ตาม, นามธรรม, ก็ตาม นี้เรียกว่าธรรมชาติ ถ้ามีการเปลี่ยนแปลงในโลก ก็ไม่มีการเปลี่ยนแปลงของอะไรอื่นนอกไปจากธรรมชาติ วิชาอักษรศาสตร์ วรรณคดี โบราณคดี ประวัติศาสตร์ อะไรก็ตามเถอะ มันก็เป็นเรื่องคำบรรยายของธรรมะนั้นโดยตรง หรือว่าเราจะมองอักษรศาสตร์ไปในแง่ หนังสือวรรณคดีไปในแง่ความไพเราะ มันก็หนังสือที่ว่าด้วยเรื่องธรรมะเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ในโลก และความไพเราะของสิ่งที่เรียกว่าธรรมะที่เราเอามาประสานกันสัมพันธ์กัน จัดเสียใหม่วางรูปเสียใหม่เท่านั้นเอง. ขอให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนั้นมันอยู่ในที่ทุกแห่ง ในสิ่งทุกสิ่ง ในเวลาทุกเวลา นี่เป็นเรื่องมองหายาบ ๆ ข้างนอกชั้นหนึ่งก่อน ว่าธรรมะนั้นมันมีความสัมพันธ์กันอยู่กับทุกสิ่ง. เมื่อเราสนใจในความสัมพันธ์ที่เป็นไปภายนอก เป็นวงกว้างอย่างนั้นแล้ว เราก็สนใจความสัมพันธ์ที่เป็นภายใน คือในเรากคนหนึ่ง ๆ ต่อไป.

เราจะตั้งต้นมาตั้งแต่ว่า **ชีวิตของคนเรานั้นสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างไร** เราจะต้องย้อนระลึกไปถึงว่า ชีวิตในชั้นแรกของมันจะเกิดเป็นชีวิตขึ้นมาในโลกนี้ คือเรายอมรับทฤษฎีที่ว่าที่แรกไม่มีชีวิตอยู่ในโลก แล้วด้วยความเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ของก้อนโลกที่เย็นลง ๆ นั้น. ความเปลี่ยนแปลงระหว่างความร้อนความหนาว, ระหว่างไอน้ำระหว่างเมฆ, ระหว่างฝน ระหว่างแสงอาทิตย์นี้, จนกระทั่งเกิดมีชีวิตเล็ก ๆ, มองด้วยตาไม่เห็น เรื่อย ๆ ขึ้นมาเป็นชีวิตพืช ชีวิตสัตว์ กระทั่งพืชเป็นสัตว์ กระทั่งเป็นวิวัฒนาการมาเป็นสัตว์ชั้นสูงเช่นคนเป็นต้น. นี่มันสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างไร ทั้งที่ไต่กล่าวมาแล้วแต่วันแรก การบรรยายวันแรกว่าอำนาจเหตุ มูลเหตุที่บันดาลให้สิ่งทั้งหลายเป็นไปนั้น เราก็เรียกว่าธรรมชาติ ถ้าจะถามว่าก้อน ๆ นั้นมันหลุดมาจากดวงอาทิตย์เพราะเหตุไร ? ก็ว่าเพราะอำนาจของธรรมชาติ หรือไม่เชื่อทฤษฎีนั้นจะถือว่า Nebula หลอมตัวเข้มข้นขึ้นมาเป็นก้อนโลก ก็ถามว่าเพราะอำนาจอะไร ? มันก็เพราะธรรมชาติ ไม่มีอะไรที่นอกไปจากธรรมชาติ แต่อันนั้นยังไม่ใช่ธรรมชาติแท้.

ที่ข้อที่ว่าชีวิตในเซลล์หนึ่ง ๆ แม้แต่ในเซลล์เดียวของชีวิต มันมีความ
 ต่อสู้กันร่นเพื่อองกวมเจริญ หรือเพื่อทรงตัวอยู่ก็ตาม นี่มันเป็นความรู้สึกของอะไร?
 มันเป็นสัญชาตญาณของอะไร? มันมาจากอะไร? มันก็ไม่มีอะไรนอกจากธรรมชาติ;
 คือในความหมายว่าเป็นธรรมชาติ กระทั่งมันเกิดความรู้สึกในทางต่อสู้หรือหนีภัย
 อย่างนี้ แม้แต่ต้นไม้ก็ทำเป็น ขอให้ไปสังเกตเถอะไม่ต้องสั้วหรือกร เรื่องต่อต้าน
 เพื่อให้ตัวมีชีวิตอยู่ แล้วเรื่องหลบหลีกอันตราย ต้นไม้ก็มีอาการแสดงให้เห็น. ที่นี้
 สั้วแล้วยังเห็นได้ชัด, ถ้าความรู้สึกจะหลีกเลี่ยงอันตรายมีอยู่แล้ว ความรู้สึกที่กัน
 กว่าหาหนทางมันก็ต้องมีอยู่ นี่ธรรมชาติในรูปพันทุกซ์มันก่อตัวขึ้นมาอย่างนี้ มันก่อตัว
 ขึ้นมาจากสัญชาตญาณแห่งการหนีภัย หนีอันตราย; Instinct อันนี้เป็นมูลเหตุที่
 ก่อให้เกิดธรรมชาติที่เป็นการปฏิบัติ จนกระทั่งมาอยู่ในรูปที่เรียกว่าศาสนา.
 คนป่าในสมัยในอายุหินก่อนหน้าโน้น เขาก็เริ่มรู้สึกกลัว รู้สึกกลัวต่อสิ่งที่น่ากลัว
 แล้วก็เลยมีวิธีต่าง ๆ หรือประเพณีต่าง ๆ ที่เขามิไว้สำหรับทำให้เขาหายกลัวนั้นคือ
 ศาสนาแล้ว.

ธรรมชาติในรูปของศาสนา มันจึงคู่กันมากับชีวิตดั้งเดิมที่สุด สิ่งที่เราเรียกว่า
 ธรรมชาติในรูปของศาสนา นี้ มันคู่กันมากับชีวิตดั้งเดิม จนเรากำหนดไม่ได้ว่าตั้งแต่
 เมื่อไร แต่เรากล่าวได้โดยไม่กลัวผิดว่า นับตั้งแต่สิ่งที่เรียกว่าชีวิตนี้ เริ่มมีก็ถือเป็น
 ปฐมขึ้นมาในโลกเมื่อไรก็ตาม; ชีวิตกับธรรมชาติ หรือศาสนากับสัญชาตญาณแห่งการ
 หนีภัยนี้ จึงทะลอมเข้าเป็นสิ่งเดียวเป็นอันเดียวกันตลอดเวลาเรื่อยมา. ชีวิตจึงมี
 อยู่ได้ ธรรมชาติจึงมีอยู่ได้ สัญชาตญาณแห่งการพันทุกซ์ ต้องการพันทุกซ์จึงมีอยู่ได้ แล้ว
 มันก็มีเรื่อยมาจนบัดนี้. ขอให้เห็นความสัมพันธ์อันแนบสนิทนี้ มาตั้งแต่ดั้งเดิมอย่าง
 มิรู้ได้ว่าตั้งแต่เมื่อไรนั้น; จงเห็นให้ชัดเถอะ แล้วจะพอใจในสิ่งที่เรียกว่าธรรมชาติหรือ
 ศาสนา เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้ และเพราะว่ามันเป็นสิ่งที่เป็นที่พึง ที่ทำ

ให้หยุดกลัว หายกลัว หายความทุกข์นั่นเอง. ครั้งแรก ๆ เขาอาจจะกลัวฟ้าผ่า ฟ้าร้อง กลัวลม กลัวฝน กลัวพายุ อย่างนี้ ก็มีศาสนาต่ำ ๆ บูชาอันวอนไปตามเรื่องให้หายกลัวก็แล้วกัน; แต่มาเดี๋ยวนี้เราไม่กลัวเรื่องอย่างนั้นเสียแล้ว. แต่เราก็ยังมีสิ่งที่น่ากลัวกว่านั้น คือกิเลสที่ธรรมชาติทั้งกลางวันและกลางคืน นี่น่ากลัวกว่า; เราจึงมีศาสนาในระดับสูง คือในระดับที่สามารถจะขจัดกิเลสให้หมดอำนาจไป ทำอันตรายเราไม่ได้ เรียกว่าธรรมชาติมาอยู่ในรูปของเครื่องมือที่ประเสริฐสุด ที่กำจัดสิ่งที่อันตรายทางจิตใจของมนุษย์เราให้พ้นไป. นี่เราต้องมองดูให้เห็นความสัมพันธ์ของธรรมชาติ คือสัมพันธ์อยู่กับชีวิตของสิ่งที่มีชีวิตทั้งปวง ตั้งแต่แรกเริ่มเดิมที ตั้งแต่เริ่มจุติปฏิสนธิชีวิตในโลกเมื่อไม่รู้วาก็พันล้านปีมาทีเดียว; แล้วก็เรื่อยมาด้วยกันคือคู่กันมาด้วยกัน, ส่งเสริมให้มาด้วยกัน, จึงตลอดรอดฝั่งมาได้จนถึงบัดนี้. แล้วทำไมเราจะไม่พูดได้ว่า เนื้อตัวของชีวิตนั้นเป็นตัวธรรมชาติผสมรวมอยู่ด้วย แล้วมันจะแยกออกจากกันได้อย่างไร? แล้วคนที่ไม่รู้จักธรรมชาติ หรือเห็นธรรมชาติเป็นของน่ารังเกียจนั้น มันจะเป็นคนบ้าบอสักเท่าไรลองคำนวณดู แล้วข้อที่เราไม่รู้ แล้วจะมาปฏิเสธว่าไม่มีนี้ มันยังเป็นเรื่องโง่เขลาถ่างมลายมากขึ้นไปอีก.

เราจึงควรจะศึกษาจนให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไร อะไรมีอยู่อย่างไร เท่าไรเท่าที่มันเกี่ยวกับเราที่จะคบทุกข์ได้. นี้เรียกว่าเรามองดูความสัมพันธ์ของธรรมชาติที่มีอยู่กับสิ่งทั้งปวงทุกสิ่ง ไม่ยกเว้นอะไร; ว่าสิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไปไม่หยุดนี้ ก็เพราะอำนาจของธรรมชาติมันก็พอแล้ว ไม่มีอะไรที่หยุด แม้แต่เม็ดกรวดเม็ดทรายฝุ่นละออง มันก็เปลี่ยนแปลงไม่มีหยุดอย่าว่าแต่สิ่งที่มีชีวิต ด้วยอำนาจของธรรมชาติโดยธรรมชาติ แล้วก็เพื่อธรรมชาติด้วย ไม่มีอะไรมากไปกว่านั้น. นี้เรามองเห็นว่าธรรมชาติในรูปของศาสนาเกี่ยวข้องกับชีวิตนี้ เราจึงศึกษาธรรมชาติในรูปของศาสนาเป็นส่วนใหญ่ คือในแง่ของสัจธรรมหรือศีลธรรมก็ตาม จนกระทั่งเราได้มีโอกาสได้รับการ

อบรม หรือว่าเป็นโชคที่ที่ว่า เราได้จัดให้มีการอบรมพวกมนุษย์เรากันเองนี้ ให้รู้จักธรรมะตามที่สมควรจะรู้จัก เพื่อประโยชน์อันมหาศาล คือพูดกล่าวไม่ได้ว่า เฉพาะเพื่อประโยชน์อะไรแต่ส่วนเดียว มันทุกอย่างไปเลย.

ที่นี้เราก็มามองดูต่อไปอีก ที่ว่าในคัมภีร์ศาสนานั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างไร. ในคัมภีร์ศาสนา เราก็คงได้เคยอธิบายกันแล้วในวันก่อน ๆ ว่าเราอาจจะแบ่งออกไปได้หลายแง่ ถ้าเราจะเอาวัตถุที่ต้งเป็นหลัก เราก็คงเห็นว่าในพุทธศาสนานั้นมีแบ่งวัตถุสำคัญออกเป็น ๓ ส่วน คือเป็นพระพุทธรูป เป็นพระธรรม เป็นพระสงฆ์.

ขอได้โปรดถือเป็นความรู้เบ็ดเตล็ดพิเศษเพิ่มเติมไว้เรื่อย ๆ เช่นคำว่า วัตถุ คำว่าวัตถุในภาษาบาลีนั้น เขาไม่ได้หมายถึงวัตถุเป็นของแข็งอย่างวัตถุในภาษาไทยเรา วัตถุนั้นเขาแปลว่าที่ต้ง ที่ต้ง ที่อาศัย. ที่นี้ในภาษาไทยเราเห็นว่าของแข็ง ๆ เช่นของรูปธรรมนั้นมันเป็นที่ต้งของมันอย่างหนึ่ง ก็เลยเรียกมันว่าวัตถุ แล้วจำกัดความหมายไว้เพียงเท่านั้น แต่ที่จริงวัตถุแล้วเขาหมายถึงว่าเป็นที่ต้ง. ที่นี้ที่เรียก พระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ว่าเป็นวัตถุนี้ เพราะเหตุว่าพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เป็นวัตถุที่ต้งของจิตใจ. จิตใจจะต้องต้งลงบนพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เพราะฉะนั้นพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ จึงได้ชื่อว่าวัตถุ; นี้ขอให้รับทราบความหมายของคำว่าวัตถุที่ไปยืมเขามาใช้ในแง่เล็ก ๆ จนกลายเป็นของไม่มีชีวิตเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปอย่างนั้นมันไม่พอ, มันไม่ถูก. นี้เป็นความรู้พิเศษเบ็ดเตล็ดเรื่อย ๆ ไปอย่างที่ว่า พระพุทธรูปเจ้าก็เป็นวัตถุ พระธรรมก็เป็นวัตถุ พระสงฆ์ก็เป็นวัตถุ ในฐานะเป็นที่ต้งของจิตใจ.

ที่นี้เราจะดูว่าสัมพันธ์กันอย่างไร พระพุทธรูปเจ้าคือใคร? พระธรรมคืออะไร? พระสงฆ์คือใคร? พระพุทธรูปเจ้าคือ ผู้พบ ผู้ค้น และผู้พูด ที่กล่าวอย่าง

นี้เพื่อให้จำง่าย พระพุทธเจ้าคือผู้พบ หมายความว่าพบธรรมะที่สูงที่สุด ที่ดับทุกข์ ได้จริง เมื่อท่านพบแล้วท่านก็เป็นผู้พ้น คือพ้นทุกข์ได้จริง ท่านพ้นทุกข์แล้ว—ท่านไม่พ้นแต่คนเดียว ท่านพูด คือพูดให้ผู้อื่นได้ทราบอย่างละเอียดชัดเจน ตามที่ท่านจะพูดได้สำเร็จประโยชน์แก่เขา ฟังคุณันโสภโคกอยู่ข้างแถมันก็ได้ความดี ว่าพระ—พุทธเจ้านั้นคือ ผู้พบ ผู้พ้น และผู้พูด.

ที่^๕พระธรรมก็ไม่ใช่อะไรอื่น คือสิ่งที่ถูกพูด พระธรรมคือสิ่งที่ถูกพระพุทธเจ้า^๕อธิบายยกขึ้นมาพูด ๆ ๆ ๆ ในทุกแง่ทุกมุม ให้เพียงพอแก่ความต้องการของการที่จะดับทุกข์.

ที่^๕พระสงฆ์คืออะไร? พระสงฆ์^{๕๕๕}คือผู้ที่ทำตามคำพูด.

เราจะเห็นได้ว่า มันเกี่ยวข้งกันทั้งสามวัตถุอย่างแยกกันไม่ได้ ผู้พูดกับสิ่งที่ถูกพูด แล้วก็ผู้ทำตามคำพูด ตามที่ผู้พูดได้สอน, ได้พูดให้ฟัง; เพราะฉะนั้นตามหลักในทางศีลธรรมเขาถือว่าพระพุทธ ธรรม พระสงฆ์ นี้เป็นสิ่งที่เกี่ยวกันแยกกันไม่ได้. เพราะว่าถ้าแยกออกเสียแล้วมันจะพลอยหมดไปทั้งสามอย่าง แยกออกเสียอย่างเดียวจะพลอยหมดไปทั้งสามอย่าง เหมือนไม้สามอันอาศัยกันอิงแล้วพิงกันอยู่ก็จะเป็นไม้สามขาขึ้นอยู่ได้, ลองเอาออกเสียขาหนึ่งอีกสองขาขึ้นอยู่ไม่ได้. นี้ความสัมพันธ์ระหว่างวัตถุทั้งสาม คือผู้พูด สิ่งที่ถูกพูด และผู้ทำตามคำพูดนี้ ต้องสัมพันธ์กันอยู่จึงจะเป็นพระรัตนตรัยที่สมบูรณ์ ไม่ वै ๆ แหว่ง ๆ ก็เป็นทิวศานาที่สมบูรณ์ ไม่ वै ๆ แหว่ง ๆ. เราจึงรู้จัก พระพุทธ ธรรม พระสงฆ์ ได้ลึกเข้าไปอีกในฐานะที่ไม่ใช่คนแล้วแต่เป็นสิ่ง ๆ เกี่ยวกันคือเรื่องความพ้นทุกข์หรือดับทุกข์ทั้งนั้น; เพราะว่าพระพุทธเจ้าพบก็พบความดับทุกข์ พ้นก็พ้นจากทุกข์

คือคัมภุช ใต้ พุคก็พูดเรื่องความคัมภุช. พระธรรมก็เรื่องความคัมภุช ปฏิบัติเรื่องความคัมภุช ผลเป็นความคัมภุช, พระสงฆ์ก็เป็นผู้ทำความคัมภุช ไม่มีอะไรมากไปกว่าเรื่องความคัมภุช. นี้สัมพันธ์กันจนเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นเรื่องความคัมภุชเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่าภาวะแห่งความปราศจากความทุกข์โดยสิ้นเชิงนั้นแหละ คือพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์. นี้สัมพันธ์กันสนิทอย่างนี้จึงจะเรียกว่า เข้าใจ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ถึงที่สุด. ถ้ายังไปแบ่งแยกกันทางรูปธรรม ทางภายนอก พระพุทฺธก็อยู่แต่พระพุทฺธ พระธรรมก็อยู่แต่พระธรรม พระสงฆ์ก็อยู่แต่พระสงฆ์หรือว่าเอาในชั้นเปลือกมากขึ้นไปอีก ก็พระพุทฺธเจ้าคือเนื้อหนังของ คน ๆ หนึ่งชื่อพระสีหะตตะ ลูกคนนั้นหลานคนน้อยอย่างนี้ยิ่งไปกันใหญ่ เพราะว่าพระพุทฺธเจ้าที่แท้จริงนั้นจะเป็นลูกใครหลานใครไม่ได้.

ขอให้จำไว้ด้วย ที่เป็นลูกใครหลานใครได้นั้นมันเปลือกของพระพุทฺธเจ้า, พระพุทฺธรูปก็ยิ่งเป็นพระพุทฺธเจ้าไม่ได้ใหญ่. พระธรรมก็เหมือนกัน จะอยู่เป็นใบลาน เป็นหนังสือ เป็นเสียง เป็นความหมาย เป็นวรรณคดีอย่างนี้ไม่ได้; มันต้องเป็นความหมายอันแท้จริงคือความคัมภุชเท่านั้น. พระสงฆ์ก็อย่างเดียวกับพระพุทฺธเจ้า จะเอากันที่คนไม่ได้ ต้องเอาที่คุณธรรมที่มีอยู่ในใจ คือภาวะที่เป็นความคัมภุช. นี้เมื่อเราพูดกันคราวเดียวหมดอย่างนี้ ก็เป็นเหตุให้เข้าใจพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ในฐานะที่สัมพันธ์เป็นอันเดียวกันและถูกต้องจริง จึงขอร้องให้สนใจ.

ถึงแม้ว่าเราจะแยกให้เห็นชัดว่า ในพระพุทฺธนั้นสามารถจะมองกันในแง่ไหนได้อีก คำว่าพุทฺธะนี้ตามตัวหนังสือก็เรียกว่าโดยพยัญชนะนี้แปลว่า ผู้รู้ ผู้ค้น ผู้เบิกบาน. คำนี้อธิบายมาแล้วในคราวก่อน ที่นักรู้ หรือเบิกบาน ได้ด้วยการสดับ ทรัพย์ฟังศึกษาเอาเองอย่างพวกเรานี้. ถ้ารู้อะไรขึ้นมาบ้างก็พอที่จะเรียกว่า “สุตพุทฺธะ” เหมือนกัน; คือเราเกิดเป็นพุทฺธะขึ้นมาแล้วชนิดหนึ่ง เป็นสุตพุทฺธะหมายความว่า

พุทธะขึ้นมาได้ในระดับหนึ่ง ค้ำยันการไต่ยินไต่ฟัง ไต่คิด ไต่คำนวณ ไต่อะไรต่างๆ นี้ ความเป็นพุทธะมาสู่เราในลักษณะเช่นนี้. ที่นี้ถ้าที่เรารู้และปฏิบัติจนได้บรรลุ-มรรคผลนิพพานอย่างนี้ เป็นพระอรหันต์ขึ้นมาอย่างนี้ ก็เป็นพุทธะที่สูงขึ้นไปอีก ยิ่งขึ้นไปอีก ก็เรียกว่า “อนุพุทธะ;” คือสาวกที่เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา. ถ้าว่าเราเก่งกว่านั้นสิ่งเหล่านี้เราไม่ได้ยิน ไต่ฟังมาจากใคร คิดนึกได้เอง แล้วรู้มัน อย่างแจ่มแจ้งจนถึงสอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย คนนั้นเขาเรียกว่า “สัมมาสัมพุทธะ” คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเอง. แต่ถ้ารู้แคบๆ รู้ลำพังตัวเองไม่มากพอที่จะพูดให้คนอื่นเข้าใจได้ อย่างนี้เขาเรียกว่า “ปัจเจกพุทธะ.” จำคำเหล่านี้ ไว้บ้างก็สนุกดีและ บางทีก็จะเป็นประโยชน์ ว่าพุทธะๆ นี้เขาจัดไว้ใหญ่เป็น ๔ ประเภทด้วยกัน: สุตพุทธะ อย่างต่ำๆ คือไต่ยินไต่ฟังมีความรู้ขึ้นมา, อนุพุทธะ คือพระสาวกที่เป็น พระอรหันต์, สัมมาสัมพุทธะ ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้า, ปัจเจกพุทธะ คือพระพุทธ-เจ้าชนิดที่ตรัสรู้ลำพังตนเองในวงแคบพอพันทุกข์ไปทีนั้น ไม่มากพอที่จะทรมานคน อื่น ไม่มากพอที่จะประกาศเป็นพระศาสนา. แต่แล้วเรามองดูเถอะว่ามันต่างกันไหม? แล้วมันสัมพันธ์กันอย่างไร ที่แท้แล้วมันมาจากสิ่งๆเดียวกัน คือธรรมชาติแห่งความ เป็นพุทธะ Nature หรือธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะ มันมีอยู่ในตัวธรรมะสากล นั้นเอง แล้วมันเข้ามาเกี่ยวข้องกับคนในระดับต่างๆ กัน คือในระดับที่ทำให้เป็น “สุตพุทธะ” บ้าง, อนุพุทธะบ้าง, สัมมาสัมพุทธะบ้าง, ปัจเจกพุทธะบ้าง. ถ้าดูภายนอกมันก็ผิดแปลกแตกต่างกันมากมาย จนทำให้เกิดความรู้สึกว่าตีว่าแล้ว ว่าสูงว่าต่ำ แล้วดูถูกดูหมิ่นไปได้ แต่ถ้าเราดูให้ลึกถึงภายในแล้วมันเป็นธรรมะอย่างเดียวกัน เป็น ธรรมชาติอย่างเดียวกัน แสดงออกมาได้มากน้อยกว่ากันเท่านั้น; จึงว่าพุทธะมันก็คือ ธา—ตุ หรือธาตุ; ธา—ตุ ธาตุตามธรรมชาติ แต่เป็นธาตุแห่งความรู้ เป็นธาตุที่มีความรู้ หรือเป็นธาตุที่เป็นตัวความรู้ ไม่เหมือนกับรูปธาตุที่เป็นรูปธาตุ นามธาตุ ที่เป็นกายเป็นใจนี้ไม่ใช่ ไม่ใช่กาย ไม่ใช่ใจ.

ธาตุแห่งความรู้^๕นั้นเบ้าหมายถึงธาตุแห่งความว่าง ไม่ใช่กายไม่ใช่ใจ แต่เป็นธาตุแห่งความว่างชนิดหนึ่ง ซึ่งละเอียดปราณีตซึ่งเข้าใจได้ยาก; แต่พอจะเข้าใจได้ โดยที่คิดไปในการทำงานว่ามันไม่ใช่กาย และมันไม่ใช่ใจ แต่เป็นธาตุรู้ชนิดหนึ่ง ซึ่งจะปรากฏทางกายและทางใจก็แล้วกัน โดยที่มันละเอียดถึงขนาดไม่มีตัวหรือว่างจากตัว จึงเรียกกันว่าเป็นธาตุว่างอย่างหนึ่งก็มี. ธาตุว่างหรือธาตุพุทธะนี่คือตัวพุทธะที่แท้ เพราะฉะนั้นมันจึงยิ่งไปกว่าภาวะแห่งความเป็นอย่างนั้น ภาวะแห่งความเป็นอย่างนั้นเสียอีก มันต้องว่างไม่มีอะไรนอกจากความรู้; นอกจากเป็นธาตุที่มีสมรรถภาพในทางที่จะรู้ แต่แล้วมันไม่มีทางแสดงออก มันก็มีคือนั้นนั้น จนกว่าเมื่อไรว่างกายจิตใจกลุ่มไหนมันเกิด Develop เหมาะสมกันเข้ามันก็แสดงออกมา ธาตุรู้^๕นั้นมันก็แสดงออกมาจนมีลักษณะทำให้บุคคลนั้นเป็นสุตพุทธะบ้าง อนุพุทธะบ้าง บัณฑิตพุทธะบ้าง สัมมาสัมพุทธะบ้าง. ท่านฟังดูไว้เป็นเครื่องประดับสติปัญญาว่า การอธิบายธรรมะในชั้นละเอียดนั้นมันเป็นอย่างไร และมันมีความสัมพันธ์กันอย่างไรก็ไม่ได้. นี่เรื่องของพุทธะเป็นอย่างนั้น เมื่อได้รูปร่างกายเป็นที่ตั้งที่อาศัย; มันก็ปรากฏรูปเป็นพระพุทธรูปอย่างนั้น อย่างนั้นขึ้นมา เป็นผู้พบ เป็นผู้พูด ผู้ฟัง ขึ้นมาเหมือนอย่างที่กำลังกล่าวแล้ว.

ที่^๕พระธรรม ขอให้ระลึกถึงว่าเรื่องพระธรรม^๕ได้บรรยายแล้วว่าจำแนกเป็น ปรียติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม. ปรียติธรรม คือเรื่องสำหรับเรียนหรือการเรียน; ปฏิบัติธรรม คือการทำจริงๆ การปฏิบัติจริงๆ, ที่^๕ ปฏิเวธธรรม คือผลที่ได้รับจากการปฏิบัติ^๕นั้น เรื่องเรียน เรื่องทำ แล้วเรื่องได้รับผล. นี่ ๓ ชั้นนี้รวมกันเรียกว่าพระธรรม แล้วมันเนื่องกันอย่างไร เกือบไม่ต้องอธิบายแล้วชั้น^๕นี้คือว่าถ้าไม่เรียนก็ทำไม่ถูก ถ้าไม่มีการกระทำก็ไม่มีผลของการกระทำ ฉะนั้นต้องเรียนแล้วทำด้วย, ทำ ต้องทำให้เป็นให้ถูกให้ได้ผลด้วย มันจึงเนื่องกัน ไม่ว่าจะเรียน

กฎหมาย หรือการเรียนวิชาความรู้แขนงไหน หรือการเรียนธรรมะ ในพระศาสนา มันต้องมีเรื่อง ปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ อยู่ด้วยกันทั้งนั้น; ฉะนั้นจึงอย่าได้เข้าใจว่า ๓ คำนี้อยู่ที่วัด; แต่ว่ามันอยู่ในตัวท่านทุกคน ที่มีการเรียน การทำและการได้รับผลของการทำ แต่มันแล้วแต่ว่ามันเป็นวิชาความรู้แขนงไหนเท่านั้นเอง.

ที่นี้ในเรื่องของ ปรียัติธรรม ท่านควรจะได้ทราบว่าเขาได้แบ่งเป็นเรื่อง ๓ เรื่อง คือ— เรื่องพระวินัย เรื่องพระสูตร และเรื่องพระปรมาภิไธย. เรื่องพระวินัย นั้นคือเรื่องระเบียบ กฎ กติกา ต่างๆ ที่บังคับให้ต้องทำที่เรียกว่าวินัย อาศัยกฎ ความจริงของธรรมเหมือนกัน แต่มานับญาติไว้ในรูปวินัยที่บังคับเป็นส่วนหนึ่งของ พระไตรปิฎก, ที่นี้ พระสูตร หรือสุตตันตสนธิ์ เขาหมายถึงเรื่องสำหรับปฏิบัติตาม สมัคใจ; เพื่อทำกิเลสให้หมดไปโดยตรงตามสมควรแก่บุคคลนั้นๆ ก็เรียกว่า สุตฺรหนึ่ง ๆ ๆ มีหลายร้อยหลายพันหลายหมื่นสูตร. วินัยบังคับให้ทำ แต่พระสูตร นี้ตามความสมัคใจ. ใครอยากปฏิบัติขั้นไหนก็ปฏิบัติขั้นนั้น, แล้วเรื่องปฏิบัติก็ไม่ เหมือนกัน เรื่องวินัยมันเป็นเรื่องสำหรับบังคับให้ปฏิบัติ เกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยของการเป็นอยู่มากกว่าอย่างอื่น อยู่กันเป็นหมู่แล้วถ้าไม่มีวินัยแล้วก็ตีกันตาย หรือว่าไม่ตีกันตายก็หากความน่าดูไม่ได้ จึงต้องมีวินัย. ส่วนเรื่องพระสูตรนั้นคือเรื่อง ปฏิบัติเพื่อให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสโดยตรงและสิ้นเชิง; เพราะฉะนั้นมันจึงสูงกว่ากัน มาก บางคนทำไม่ไหวก็ทำแต่เท่าที่ไหว. ที่นี้มาถึงอภิธรรมนั้นก็หมายถึงแง่ลึกของ ความคิดนึกข้อใดข้อหนึ่ง แง่ใดแง่หนึ่ง คือเขาเอาถ้อยคำหรือหลักเกณฑ์หรืออะไร ต่างๆ ที่สำคัญๆ ในเรื่องพระสูตรนี้ ไปบรรยายในลักษณะที่เป็นปรัชญาหรือตาม กฎเกณฑ์ของตรรกวิทยาหรือจิตวิทยาเป็นต้น อย่างละเอียดลึกซึ้งออกไป ถ้ารู้จัก ถ้าไม่รู้จักไม่จำเป็น มันเป็นเรื่องความแตกฉานในทางปัญญาของผู้ที่หมั่นทำใน ปัญญา หรือว่าจะอวดกันในทางปัญญา, ไม่ใช่อวดกันในทางคัมภีร์; แต่แล้ว ท่านก็ยังเห็นว่ามันยังสัมพันธ์กันอยู่ที่ พระวินัยกับพระสูตรกับพระปรมาภิไธย เพราะว่า

วินัยหรือศีลนั้นมันเป็นเรื่องต้องมีเป็นพื้นฐานในเบื้องต้น ให้เราอยู่กันเป็นปกติเสียก่อน จึงจะมีใจคอที่ปฏิบัติธรรมะที่สูงชันไปได้. ที่นี้ถ้าเราปฏิบัติธรรมะสูงได้แล้ว พันทุกข์ แล้ว เราจะรู้มันโดยละเอียดในแง่ต่างๆ ก็ได้; แต่ว่าทั้ง ๓ เรื่องนี้มันผูกถึงแต่เรื่องความคับทุกข์ทั้งนั้น. นี้เรียกว่าปริยัติจะแบ่งออกเป็นกัศยาก็แขนงอย่างไรก็จะต้องเนื่องกันเป็นอันเดียวกันหมด.

ที่นี้มาถึงปฏิบัติ เรื่องปฏิบัติคือการกระทำนี้ถ้าจะกล่าวอย่างหลักกว้างๆ ท่านควรจะจกลงไปเหมือนกับที่มีบาลีว่า สพุพปาปสฺส อกรรม = ไม่ทำความชั่วทุกอย่างแล้ว กุสลสุสุสมฺปทา = ทำความดีให้สมบูรณ์ แล้วก็ สจิตฺตปริโยทปนํ = ทำจิตให้หมดจดจากความยึดถือในสิ่งทั้งปวง.

ที่นี้ท่านจะเห็นได้ว่าข้อแรกที่สุด ท่านพูดถึงไม่ทำชั่วทำบาปก่อน นั้นมันพื้นฐานแล้วตัดไปจึงสร้างความคิด ทำความดี. ทุกคนทั่วไปในโลกอาจจะคิดว่าพอแล้วก็มันดี ตีถึงที่สุดแล้วมันจะทำอะไรกันอีก หรือว่าศาสนาอื่นเขาอาจจะบัญญัติเพียงเท่านี้ที่สุดแท้ แต่ว่าพระพุทธศาสนานั้นไปอีกทีหนึ่ง กระโดดไปอีกชั้นหนึ่ง; ก็คือให้มีจิตบริสุทธิ์หมดจด ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรเลยทั้งที่เป็นความดีหรือความไม่ดี นี้ก็เพื่อว่าอย่าได้เป็นทุกข์ไปตามแบบคนดี, หรือเป็นทุกข์ไปตามแบบคนชั่ว ก็อย่าได้เป็นทุกข์เลยนั่นเอง; เพราะว่าถ้าจิตไม่ยึดมั่นถือมั่นในความดีหรือความชั่วแล้ว มันไม่มีอะไรจะทำให้หนักหรือทรมานแก่จิต มันจึงเป็นจิตอิสระบริสุทธิ์ ขาวผ่อง สะอาดสว่าง สงบได้. อย่าลืมนึกถึงข้อที่ ๓ นี้ ว่าพระพุทธศาสนามีคำสั่งสอนที่แปลกออกไป ที่พิเศษออกไปก็คือข้อนี้ “สอนให้ไม่ทำบาปและกลับสอนให้ทำดี แล้วสอนให้มีจิตเฉยใจต่อสิ่งทั้งปวง;” หมายความว่าถ้าไปหลงไหลแม้ในความดีนั้น มันจะต้องวุ่นวายขึ้นเพราะหลงไหลในความดี เรามีความดีไว้ก็มี ไว้ ในฐานะเป็น

เครื่องมือหรือเครื่องอุปกรณ์เพื่อเป็นอุสสะกวดเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อความยึดมั่น
เทคทูนบูชา เราไม่ยึดมั่นเทคทูนบูชาอะไรหมค. ความดีก็เปรียบเหมือนเครื่องมือ
 เช่นบันไดเป็นต้น เราใช้สำหรับพาดขึ้นไปบนที่สูง; เมื่อขึ้นแล้วมันก็แล้วไป เราไม่
 ต้องไหว้บันได ไม่ต้องเทียวแบกบันไดอยู่. หรือเหมือนเรือพาหนะนี้เราใช้ซึ่งข้ามฟาก
 ไปได้แล้ว เราก็มองไม่ต้องไหว้เรือ หรือว่าจะต้องแบกเรืออยู่. มันเป็นเรื่องที่จะต้อง
 ปล่อยวางหมคอีกทีหนึ่ง มันจึงจะได้รับประโยชน์จากการไปถึงที่นั่นหรือขึ้นไปถึงที่นั่น.
 อย่างนี้ก็เรียกว่ามันอยู่เหนือความดีความชั่ว ชนิดที่ความดีและความชั่วทำให้วุ่น-
 วายไม่ได้ ด้วยการปฏิบัติข้อที่ ๓. แต่แล้วทั้ง ๓ ข้อมันต้องเนื่องกัน ถ้ามันทำชั่วอยู่
 มันจะทำดีได้อย่างไร เราต้องอาศัยความไม่ทำชั่วเป็นขั้นต้น ขั้นแรกเป็น **ขั้น**
ฐาน แล้วก็ตามความดีเราจึงจะรู้จักความดีว่าเป็นสิ่งที่ **ไม่ควรยึดถือ**. คนที่ไม่เคย
 ทำความดีจนไม่รู้จักความดีนั้น ไม่มีทางที่จะปล่อยวางความดี หรือพูดว่าไม่ยึดมั่น
 ถือมั่นความดีทั้งสิ้นทั้งที่ไม่รู้จักความดี นั้นมันคือคำพูดของคนโง่ อย่างที่ว่าเราจะไม่
 ยึดมั่นถือมั่น เงิน อย่างนี้เราต้องเคยมีเงินเสียก่อนว่า มันคืออย่างไร. เราจึงจะมีจิตใจ
 ชนิดที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นเงินได้; เพราะฉะนั้นการงานหรือการทำงานนี้จึงเป็นการปฏิบัติ
 ธรรมะอยู่ในตัว จนมันทำให้เรารู้จักได้ว่า **งมงาย** ก็ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น สิ่งต่างๆ ทั้ง
 หลายทั้งปวงในโลกที่เป็นตัวตนหรือตัวผลของการงาน หรือความสุขเกิดจากการงาน
 อะไรก็ตามไม่ควรยึดมั่นถือมั่น; แต่ว่าเราจะรู้จักมันได้ก็ต่อเมื่อได้ผ่านมันแล้ว ถ้าเรา
 ทำการงานให้ดี มันจะสอนเราพร้อมกันไปในตัวว่า **งานหรืออะไรก็ตามเป็น**
สิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ฉะนั้นจึงถือว่าการทำงานนเป็นการเรียนธรรมะ สอน
 ธรรมะ ปฏิบัติธรรมะกันอยู่ในตัวมันเอง ถ้าเราทำให้ดี.

ที่นี้ก็มาถึงชื่อที่วางไว้สำหรับระเบียบ ระบบของการทำความดี หรือทำกุศลท่าน
 จำแนกไว้เป็นหลักใหญ่ ๆ ที่เรารู้จักกันทั่วไปก็คือ: **ศรัทธา ทาน สีล ปาวนา ๔** กลุ่ม.

ศรัทธา แปลว่าความเชื่อ ต้องเชื่อถูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็เชื่อในพระรัตนตรัย พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นั่นเอง—เชื่อถูก พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ คืออะไร ? พวกกันมาสิ้นเชิงแล้ว มองเห็นแจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว เชื่อว่าเป็นเครื่องมือเป็นหนทางคับทุกซ์แล้ว เชื่ออย่างนี้เรียกว่ามีศรัทธา แต่ถ้าว่าเชื่ออย่างมงายไม่เรียกว่าศรัทธา ต้องเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญาจึงจะเรียกว่าศรัทธา มีในเบื้องต้นก่อน ที่เป็นเหตุให้คนเรากิจจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับศาสนา เข้าวัดเข้าวาสนใจศึกษานี้ มันต้องมีศรัทธาตัวแรกนี่ก่อน.

ที่นี้ต่อมาก็มีเรื่อง ทาน ทานคือเรื่องบริจาค. บริจาคสิ่งที่ควรบริจาคออกไป; หรือว่าเป็นเรื่องสอนให้รู้จักบริจาคสิ่งที่ควรบริจาค. มันเป็นเรื่องบุคคลความเห็นแก่ตัวในทางวัตถุ เรารักวัตถุ หวงแหนวัตถุ แล้วก็เราให้ทานไป มันก็พาความหวงแหนอันนั้นออกไปด้วย; ถ้าทำถูกมันเป็นอย่างนี้จึงจะเป็นทานแท้จริง. แต่ถ้าเป็นทานชนิดที่พาให้ไปบาปหนึ่งแล้วตายไปชาติหน้าได้วิมานหลังหนึ่งอย่างนี้, ไม่ใช่ทานในความหมายอย่างนี้. มันเป็นเรื่องอื่นอย่างอื่น, เป็นเรื่อง Politic ของใครคนใดคนหนึ่งในการเผยแพร่หรืออะไรของเขาก็ตามเถอะ ทานที่แท้จริงที่พาให้ไปนี้ต้องให้สิ่งที่ควรให้ไป เพื่อให้เราได้รับผลเป็นความไม่เห็นแก่ตัว.

ที่นี้ก็มาถึง ศีล ๆ นี้แปลว่าปกติ; ถ้าว่าศีลคำนี้แปลว่าปกติ ง่าย ๆ เหมือนกะว่า ศีล ศี—ลา, ศี—ละ, ศี—ละ นี้แปลว่าก่อนหินขึ้นตรงนี้ ถ้าเรานึกถึงว่าก่อนหินมันอยู่หนึ่งปกติ แต่ปกตินี้เราหมายถึงปกติของกายและของวาจา; กายวาจาไม่สั่นระรัว วุ่นวาย หวั่นไหวไปเพราะอำนาจของโทษมีกเลสอัน นั้นเรียกว่าศีล แล้ว ไม่ทำชั่วทางกาย ทางวาจา ก็แล้วกัน.

ที่นี้ก็มาถึง ภาวนา ๆ แปลว่าทำให้เจริญ ตรงกับคำว่า Development ทำให้เจริญ ๆ ๆ ขึ้นไปนี้เรียกว่าภาวนา. ทำอะไรให้เจริญ ทำจิตให้เจริญ. จิตยังดิบอยู่ จิตยังหลับอยู่ จิตยังโง่งอยู่ นี้ ทำให้มันเจริญขึ้นมา; เป็นจิตค่อย ๆ สะอาด ค่อย ๆ สว่าง จนกระทั่งสงบได้ อย่างนี้เรียกว่าทำภาวนา. อย่าได้เข้าใจว่าทำภาวนาทำปากงูบงิบ ๆ แล้วพูดอะไรอยู่ในปากนั้น นั่นมันเรื่องทำผิดพุดผิดของภาษาไทยชาวบ้าน ภาษาไทยกลางบ้าน ไม่ใช่คำในพระศาสนา. คำว่าภาวนาในพระศาสนาเป็นกิริยา หมายถึงกิริยาอาการที่ทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งให้เจริญขึ้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งทำจิตให้เจริญขึ้น ถึงระดับที่เรียกว่าสมาธิก่อน ก็มีจิตสงบตั้งมั่นพอสมควร แล้วดวงใจล่องแคล่วเป็น Active พอที่จะทำการงานทางจิต, นี้เรียกว่าสมาธิขั้นหนึ่งก่อน; แล้วจิตชนิดนั้นไปอบด้วยวิชาด้วยปัญญาให้เห็นแจ้งว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา; ไม่น่ายึดมั่นถือมั่น นี้เป็นปัญญาขึ้นมา. ทั้งสมาธิและทั้งปัญญา ๒ อย่างนี้รวมกันเรียกว่าภาวนา. ไม่ใช่เรื่องท่องบ่นงูบงิบ ๆ ซึ่งไม่มีความหมายอะไร.

เราต้องมีศรัทธาก่อนจึงจะมีทานได้ มีทานมีจิตใจสมควรแก่ศีล; มีศีลแล้วก็ทำภาวนาได้โดยสะดวก มันเลยเนื่องกันสัมพันธ์กัน. ที่นี้เราจะมองดูกันให้กว้างกว่านี้อีกว่า การปฏิบัติทั้งหลายหมดไม่ว่าก็ร้อยก็พันลักษณะ รวมแล้วจะเหลืออยู่เพียงสองประเภท คือเรียกว่า โลกียปฏิบัติ กับ โลกุตตร ปฏิปทา; ปฏิปทาแปลว่าปฏิบัติ คำเดียวกับคำว่าปฏิบัติ. แต่ถ้าถามว่าโดยตัวหนังสือมันแปลว่าอย่างไร? มันแปลว่าเดินไปเฉพาะ ปฏิปทานี้ หรือปฏิบัติ ปฏิ ก็ตามแปลว่าเดินไปเฉพาะหรือว่าไต่ไปเฉพาะ นั่นแหละเรียกว่าปฏิบัติ; หมายความว่า ทำให้กายวาจาใจนี้ก้าวหน้าไป ๆ ๆ โดยเฉพาะ สูงสุด ๆ ไต่จุดหนึ่งเรียกว่าปฏิบัติ.

ที่เป็นโลกียะปฏิปทานี้ หมายความว่าปฏิบัติเพื่อผลในโลกนี้ เพื่อผลเป็นอย่างโลกนี้; ตามวิสัยชาวโลกเขาต้องการอะไรกันบ้างที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้

โลก ๆ นี้แล้วก็ทำไป ก็เรียกว่าโลกียปฏิบัติ. ส่วนโลกุตระปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไปถึงว่า
ที่มนุษย์ธรรมดาเขาไม่ปรารถนา; แต่มันเป็นความจริงความแท้อย่างยิ่งตรงที่ว่า
ถ้าทำกันอยู่อย่างโลก ๆ ในโลกนี้แล้วยังไม่พ้นทุกข์อย่างละเอียด; พ้นแต่ทุกข์อย่าง
หยาบ ๆ ทุกข์อย่างละเอียดจะถูกมองเห็นเป็นความสุข, จึงต้องมีความฉลาดจนถึงว่า
อะไรเป็นอะไรโดยแท้จริง. จึงมองเห็นว่าเรื่องในวิสัยโลกทั้งหมดทั้งสิ้นแล้วยังเป็นทุกข์
แบบใดแบบหนึ่งอยู่ เพราะยังต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นอย่างน้อย ต้องเวียน
ไปตามกิเลส ตามกรรม ตามวิบาก เหมือนที่ไต่กล่าวแล้วในเรื่องวัฏฏะ. ออกไปเสีย
ดีกว่า คือมีจิตใจอยู่สูง จิตใจอยู่ในภาวะที่สูงจนไม่มีอะไรดึงดูดจิตใจให้รู้สึกหรือให้
เปลี่ยนแปลง; หรือให้มีอาการเป็นทุกข์ทรมานทุกอย่างหยาบและอย่างละเอียด. คำว่า
โลกนี้เราหมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์; ทางคาทางหนทางจุก
ทางล้นทางกายทางใจ นานาชนิด แล้วไปสรุปรวมอยู่ที่คำ ๆ เดียวว่า “สุขเวทนา.”
สัตว์โลกทั้งหลายเป็นทาสของสุขเวทนา ระบับของโลกก็คืออยู่ใต้สุขเวทนา เป็น
ทาสมัน.

ถ้าเป็นโลกุตระก็คืออยู่เหนือมัน; สุขเวทนาทั้งหลายไม่ล่อลวงคนนั้น
ให้มีจิตใจห่วงไหวตามไปได้ มันเลอยู่เหนือสุขเวทนา, สุขเวทนากลับเป็น
ทาส. นี่จำง่าย ๆ อย่างนี้ก็แล้วกัน, ถ้าโลกียะแล้วก็เป็ทาสสุขเวทนา ถ้าโลกุตระ
แล้วก็เป็นายเหนือสุขเวทนา เราระวังข้อปฏิบัติทั้งหลายนี้ ถ้าปฏิบัติเป็นไปเพื่อ
ให้เข้าไปใต้อำนาจของสุขเวทนาได้ผลเป็ความเอรีคอ่อย ความสุขทางวัตถุ ทางเนื้อ
ทางหนัง แล้วก็เป็โลกียปฏิบัติไปหมด แม้แต่ว่าจะได้ความสุขในสวรรค์ชั้นนิมานชั้น
ไหนก็ตามเดะเป็โลกียปฏิบัติไปหมด. ข้อนี้มักจะเข้าใจผิดกันมากจนว่าเรื่องสวรรค์
นั้นเป็เรื่องเหนือโลก; เรื่องสวรรค์ชั้นกามาวจรหรือชั้นพรหมอะไรก็ตามเดะเป็
เรื่องโลกทั้งนั้น, แต่ว่าโลกอย่างปราณีต. ถ้าโลกุตระแล้วเหนือมันหมดไม่เกี่ยวกับโลก.
แล้วมันเนื่องกันอย่างไร. โลกียปฏิบัติทาสอนให้รู้ว่า โลกเป็ทุกข์เป็สิ่งที่ทรมาน เป็

เหตุให้เกิดความรู้สึกนึกในทางโลกุตระปฏิบัติพามันก็เกี่ยวกับโลกทั้งนั้น นี้เรียกว่า เหนือโลกหรือใต้โลกนั่นเอง. ถ้าใต้โลกก็เป็นโลกิยะ ถ้าเหนือโลกก็เป็นโลกุตระ; กุได้ที่จิตใจ, จิตใจต่ำกว่าโลกหรือสูงกว่าโลก; ถ้าเรายังเป็นทาสของอารมณ์ในโลกแล้ว ก็อยู่ใต้โลก, ถ้าเราไม่เป็นทาสของอารมณ์ในโลกก็อยู่เหนือโลก มีความหมาย สั้น ๆ อย่างนี้.

ที่นี้เราก็มายังข้อปฏิบัติที่เขาแสดงไว้ด้วยลักษณะอาการ ในข้อปฏิบัติของ พระสงฆ์ เราได้ยินคำว่า “สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ; อสุปฏิปันโน, ญาเยปฏิปันโน, สามิจิปันโน” มีอยู่ ๔ คำ. “สุปฏิปันโน” แปลว่า ปฏิบัติดี “อสุปฏิปันโน” แปลว่า ปฏิบัติตรง; “ญาเยปฏิปันโน” แปลว่า ปฏิบัติเพื่อรู้ เพื่อรู้ ความดับทุกข์; “สามิจิปันโน” แปลว่า ปฏิบัติสมควร. ความหมายของตัวหนังสือ ต่างกันก็จริงแต่ว่าความมุ่งหมายนั้นเหมือนกัน ตรงไปที่แห่งเดียวกัน “สุ” แปลว่าดี ปฏิบัติดี ก็หมายความว่าปฏิบัติไม่ชั่ว ปฏิบัติดี, แล้วก็ปฏิบัติตรงคือหมายความว่าตรงไป สู่ความดับทุกข์, ที่ว่าปฏิบัติดี ก็ดีไปในทางที่จะดับทุกข์ คือปฏิบัติเพื่อให้รู้ความดับ ทุกข์, ญาเยนี้ก็เพื่อดับทุกข์ ปฏิบัติสมควรก็สมควรในลักษณะที่จะให้มันดับทุกข์ ได้ ไม่มากไม่น้อย. ที่ว่าปฏิบัติไม่สมควรนั้นมันมีอยู่ว่า มันมากไปบ้าง มันน้อยไปบ้าง, มันอาศัยความลุ่มลึกลับของความอยากกิเลสตัณหา แล้วจึงปฏิบัติบ้างอย่างนี้, เรียกว่า ไม่สมควร. ถ้าเราไม่เข้าใจคำใดเราก็เพิ่งโง่งเอาความดับทุกข์ที่เป็นจุดปลายทางก็แล้ว กันว่า: ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติให้รู้ ปฏิบัติสมควร. เราอาจจะนำมาใช้ได้แม้ ในการปฏิบัติงานประจำวันของเรา ไม่ใช่เพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานหรอก เราปฏิบัติ งานในหน้าที่ประจำวันนี้ ขอให้ปฏิบัติให้ดี ปฏิบัติให้ตรง ให้ปฏิบัติด้วยสติปัญญาอย่าง มงาย แล้วให้ปฏิบัติให้สมควรแก่เหตุการณ์ ลองใช้कुที่เถอะว่าจะได้ผลอย่างไร แม้ ในการปฏิบัติงานประจำวัน. ที่นี้ในทางของพระศาสนาเรา เมื่อปฏิบัติครบ ๔ ลักษณะ

นี้แล้วทำให้เป็นพระอริยบุคคล ก็บรรลุมรรคผลนิพพานได้ นี่เป็นเรื่องของการปฏิบัติ. จำแนกให้ฟังว่ามันสัมพันธ์กันอย่างไร: เรื่องศีล เรื่องทรง เรื่องสติปัญญา และสมคврณมันสัมพันธ์กันอย่างยิ่ง มันแยกกันไม่ได้เหมือนกัน.

ที่นี้ก็มาถึงหมวดที่ ๓ คือปฏิเวธ; -ปริยัติ ปฏิบัติ แล้วก็ปฏิเวธ ปฏิเวธคือมรรค ผล นิพพาน อธิบายมาแล้ววันก่อน ไม่จำเป็นจะต้องจารนัยโดยละเอียดในวันนี้ แต่ให้รู้ว่า มรรคคือตัด ผลคือขาดหลุดออกไปได้ นิพพานคือเป็นอิสระอยู่ตลอดกาล. นี่มรรค ผล นิพพาน ๓ คำนี้อธิบายแล้ว, การตัดการหลุดออกไปได้และการเป็นอิสระ นี่สัมพันธ์กันอย่างไรที่ไม่มีทางจะแยกกันได้ การตัดและการหลุดออกไปได้แล้ว ไปเป็นอิสระนี้ ไม่มีทางจะแยกให้ห่างออกไปจากกันได้ ต้องไปด้วยกัน ต้องเนื่องกัน แต่ละอย่าง ๆ ในหมวดหนึ่งมันก็นเนื่องเป็นอันเดียวกัน แล้วในระหว่างหมวดทั้ง ๓ มันก็นเนื่องเป็นอันเดียวกัน. แล้วธรรมะนี้ก็ยิ่งเนื่องถึงพุทธะ และสังฆะ โดยวิธีใดต่อไปอีก; ค้ำที่ไต่กล่าวแล้วข้างต้นว่าพุทธะ ผู้พบ ผู้พ้น ผู้หลุด; ธรรมะสิ่งที่ถูกหลุด; สังฆะคือผู้ทำตามคำหลุด.

ที่นี้เรามาถึงสังฆะ ๆ คำนี้แปลว่าหมู่ ใช้กับวัวควายก็ได้ เดียวจะว่าพูดคำหยาบ สังฆะแปลว่าหมู่เท่านั้น หมู่คณะ จะเป็นหมู่ของอะไรก็ได้ แต่เดี๋ยวนี้คำนี้ถูกใช้เป็นชื่อของพระสาวก ของพระศาสนากลุ่มใดกลุ่มหนึ่งไปแล้ว แต่ในภาษาบาลีเรายังพบคำที่ใช้กับหมู่วัวหมู่ควาย หมู่อะไรก็ยังได้ยังมีอยู่เหมือนกัน. ที่นี้หมู่สาวกนี่คือผู้ฟัง, สว ะ กะ แปลว่าผู้ฟังแต่ไม่ใช่ฟังเฉย ๆ ฟังแล้วเอาไปคิดไปนึก แล้วเอาไปปฏิบัติตาม จนได้ผลสมกับการเชื่อฟัง. อย่างนั้นเรียกว่าสาวก สังฆ์แปลว่าหมู่สาวกแปลว่าผู้ฟัง, ที่นี้เขาเรียกหมู่สาวกเหล่านี้ว่าบริษัท เพื่อจะจำแนก ๆ ออกไป "บริ" แปลว่ารอบ "ษั" แปลว่านั่ง บริษัทแปลว่านั่งรอบคือเป็นวงล้อมพระ-

พุทธเจ้า หรือลัทธิอะไรที่เป็นจุดประสงค์นี้เรียกว่าบริษัท. ที่นี้เขาแยกเป็น ๔ ระดับ คือเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นี่เป็นเรื่องข้างนอกเป็นเรื่องเปลือกภายนอก แยกเป็นบรรพชิตกับฆราวาสก่อน คืออยู่ที่บ้านกับไม่อยู่บ้านก่อน. อยู่ที่บ้านเรียกว่า พวกอุบาสก อุบาสิกา; ไม่มีบ้านและไม่อยู่บ้านเรียกภิกษุ ภิกษุณี. ภิกษุก็เพศชาย ภิกษุณีก็เพศหญิง อุบาสกก็เพศชาย อุบาสิกาก็เพศหญิง ๔ นี้เรียกว่าบริษัท ๔ คือ ผู้นั่งแวดล้อมรอบพระพุทธรเจ้า ก็แปลว่าล้วนแต่เป็นสาวกทั้งนั้น.

ที่นี้ในบรรดาสาวกหรือบริษัท ๔ นั้น บางพวกบรรลุมรรคผล บางพวก ไม่บรรลุมรรคผล. พวกที่ไม่บรรลุมรรคผลก็เรียกว่าเป็นสาวกอย่างยอมรับไว้ก่อน อย่างว่าตามบัญญัติหรือว่าการยอมรับเข้าไว้ที่ก่อนนั้นจึงเรียกว่าสมมต สม — มะ — ติ สมมตสังฆ์ คือเป็นสงฆ์รับเข้าไว้โดยบัญญัติโดยทะเบียนโดยธรรมเนียม ส่วนพวกที่บรรลุมรรคผลนั้นเขาเรียกว่าอริยสงฆ์เลย. อริยสงฆ์หมายถึงว่าพระสงฆ์ที่แท้จริงไม่เพียงสักแต่ว่าบัญญัติ; แต่เขาเป็นจริง ๆ เพราะเขาละกิเลสได้ บรรลุมรรคผลระดับใด ระดับหนึ่งหรือทั้งหมด. ที่นี้เป็นอริยสงฆ์ก็จะแจกให้เป็น โสคา, สกิทาคา, อนาคา, อรหัตต์ เหมือนกับที่กล่าวแล้ววันก่อน. โสคาแรกมาถึงต้นทาง, สกิทาคาเดินไปได้ส่วนหนึ่งแต่ใจยังอวรณ์ ในกามคุณที่เคยหลงมาแต่ก่อนครั้งหนึ่งแล้วจึงกลับไป, แต่อนาคา นั้นไปเรื่อย, มีสุขเวทนาที่ไม่เนื่องด้วยกามเป็นเครื่องดึงดูดไป จึงไปเรื่อยไม่มา ทางนี้ พระอรหัตต์คือถึงที่สุด; จัดไว้ ๔ ระดับเรียกว่า พระอริยบุคคล. แต่แล้ว เราจะต้องรู้ว่าพระสงฆ์นี้มีความหมายสำคัญเหมือนกันหมด ตรงที่เชื่อฟังและปฏิบัติตามเท่านั้น. เราไม่รังเกียจว่าบรรลุหรือยังไม่บรรลุ แต่ถ้าเขากำลังพยายามเพื่อจะบรรลุ อยู่แล้วก็ยังยอมรับว่าเป็นพระสงฆ์ เป็นพระสงฆ์โดยสมบูรณ์ตามธรรมตามวินัย เหมือนอย่างกะเราพุทธสมัยนี้ก็ว่าตามกฎหมาย สมบูรณ์ตามกฎหมาย. ในทางศาสนาเขามีคำที่มีความหมายเหมือนกัน แต่เขาพูดว่าสมบูรณ์ตามธรรมและวินัย ผู้ที่เป็นปุถุชนที่ไม่

บรรลุมรรคผลนิพพานแต่กำลังพยายามอยู่ เพื่อปฏิบัติให้บรรลุมรรคผลนิพพาน แล้วก็เรียกว่าพระสงฆ์เหมือนกัน มีสิทธิเสมอกันตามธรรมและตามวินัย ในแง่ของวินัย ก็มีสิทธิเท่ากัน ในแง่ของธรรมะก็มีสิทธิเท่ากันที่จะประพฤติปฏิบัติหรือใช้สอย.

ที่นี้ให้กว้างออกไปอีก มีคำว่า พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข; นี้หมายความว่ารวมพระพุทธเจ้าเข้าไปด้วย สมมติสงฆ์ อริยสงฆ์ และรวมพระพุทธเจ้าเข้าไปด้วยเลยเป็นหมู่เดียวกัน; เป็นหมู่เดียวกันมีหัวหน้าหมู่คือพระพุทธเจ้า นั่นก็เรียกว่าพระสงฆ์อย่างนั้นคือความหมายของคำว่าสงฆ์โดยสมบูรณ์ เช่นเหมือนอย่างท่านได้ยินคำเขาพูดว่าถวายสังฆทาน ก็ถวายเป็นสงฆ์อย่างนี้. ท่านต้องเข้าใจให้ถูกต้องว่าของนั้นเอาไปถวายสงฆ์ทั้งหมดในพระพุทธศาสนาซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้แต่ในนาม คือเราถือว่าเนื้อตัวที่นิพพานไม่ปรากฏอยู่แล้ว แต่ในนามยังปรากฏอยู่ สงฆ์นี้ยังมีชื่อว่าพระพุทธเจ้าเป็นประมุขอยู่นั่นเอง. เพราะฉะนั้นสิ่งของนี้ถวายสงฆ์แล้วก็ให้ไต่ถามว่าถวายสงฆ์ทั้งหมด มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขอย่างนี้ที่ก่อน ในใจของเราจึงจะได้ผลสมบูรณ์ว่าถวายสงฆ์ คือไม่ได้ถวายบุคคลใดบุคคลหนึ่ง. เอาไปถวายพระพุทธเจ้าองค์เดียวท่านก็บัญญัติว่าไม่เป็นการถวายสงฆ์; ต้องถวายสงฆ์ทั้งหมดจึงจะเป็นการถวายสงฆ์. ที่นี้มีวินัยระเบียบบัญญัติไว้ว่าสงฆ์ทั้งหมดนั้นไม่สามารถจะมารับทานหรือบริโภคนั้นได้. เพราะฉะนั้นจึงบัญญัติให้ว่าหมู่ไหนที่ถึงเข้าเฉพาะหน้า, ก็เขาไปถวายเข้าเฉพาะหน้าหมู่ไหน ให้หมู่นั้นรับแทนในนามทั้งหมด; นี่จึงเป็นสงฆ์ทั้งหมดรับในนามของพระพุทธเจ้าด้วย. แล้วรับแล้วทำอย่างไร รับแล้วก็ใช้โหวตที่เรียกว่าฉัตติ; ฉัตติตรงกับคำว่าโหวต ให้ทั้งหมดออกเสียงโหวตว่าจะทำกับสิ่งของเหล่านี้อย่างไร นี่เขาเรียกว่าแจกของ. เมื่อพระสงฆ์นี้ได้แจกไปแล้วก็เป็นอันว่าถูกต้อง ไม่ได้ล่วงละเมิดของสงฆ์เลย ให้เอาของนี้ไปใช้อย่างนั้น ๆ หรือมอบให้คนนั้นไปซึ่งเป็นคนที่ควรจะได้ อย่างจีวรเกิดมีผืนเดียว พระสงฆ์มีตั้ง

หลายร้อยองค์อย่างนี้ จีวรผืนนี้จะได้แก่ใครก็ต้องทำไปตามระเบียบ ให้โหวตกันว่า ควรจะโต้แก่ใคร ระเบียบก็มักจะมีว่าให้โต้แก่ผู้ควรจะได้. ใครเป็นผู้ควรจะได้ ? คนที่มีจีวรขามากที่สุดควรจะได้ แล้วก็โต้ไป; ก็แปลว่าคนนั้นได้จีวรไปในนามของสงฆ์ แล้วทายกผู้ถวายจีวรผืนนั้นก็ยังได้ชื่อว่าถวายสงฆ์อยู่นั่นเอง. นี่สำหรับคำว่าสงฆ์สัมพันธ์กันหมดทุกองค์ ทั้งจะมีในอดีตหรือในอนาคตหรือปัจจุบัน และมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขเสมอ. นี่คำว่าสงฆ์จะต้องเป็นอย่างนี้ แล้วก็ระเบียบวินัยของสงฆ์ไว้ให้พอปฏิบัติได้, ให้ใช้สิ่งของเหล่านั้นไปได้ตามที่ควรจะเป็น เราจึงเห็นว่าพระสงฆ์ชนิดไหนก็ตามสัมพันธ์เป็นก้อนเดียวหน่วยเดียวกันหมด ทั้งพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็สัมพันธ์กันอย่างนี้.

ที่ชั่วเวลาที่เหลืออยู่นิดหนึ่งนี้ จะพูดถึงธรรมะบางแง่ที่ว่ามันสัมพันธ์กันอย่างไร ก็คือว่าธรรมะที่เป็นการปฏิบัติออกจากทุกข์ทั้งหลายทั้งหมดนั้น ทั้งหมดมันขึ้นอยู่กับปัญญา. อะไร ๆ ต้องถูกดึงไปรวมจุดที่ปัญญา ปัญญาหรือสัมมาทิฐิก็แล้วแต่จะเรียก ปณณาย ปริสุชฌติ นี่บริสุทธิ์ได้เพราะปัญญาเท่านั้นไม่ใช่เพราะอื่น พันทุข์ได้เพราะปัญญา หรือว่า ปณณาย หิ เสฎฐจา กุสลา วทนฺติ ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่ปัญญาเป็นยอด”; ธรรมะอื่น ๆ จะต้องมาตามอำนาจของปัญญา เช่นอริยมรรคมีองค์แปด เอาสัมมาทิฐิคือปัญญาไว้หน้าเลย สัมมาทิฐิเห็นชอบนั้นคือปัญญา แล้วจึงมาถึงไฝ่ฝันชอบ พุทฺชอบ ทำชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ พากเพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจมั่นชอบ ทุกอย่างนี้มันลากไปตามอำนาจของปัญญาหมด; มรรคมีองค์แปดจึงมีปัญญาเป็นหัวหน้าจึงไปเลย. ถ้าเราไม่มีปัญญาเป็นเครื่องนำหน้าในการปฏิบัติแล้วมันงมงาย, มันพลัดตก ออกนอกกลุ่มนอกรทาง ผิดพุทธศาสนา เป็นศาสนาอะไรไปก็ไม่ทราบได้ เพราะฉะนั้นเราต้องจกต้องจำลองไปว่าให้ทั้งหมดนั้นขึ้นอยู่กับปัญญา.

ที่นี้ต่อไปอีกชั้นหนึ่งก็ว่าบัญญัตินั้นต้องถูกควบคุมอยู่ด้วยสุจริตว่า “ธมฺมิ สุจริทํ จเร” จงประพฤติธรรมให้สุจริต “น ธมฺมิ จเร ทฺขุจริทํ” อย่าประพฤติธรรมให้ทุจริต พังคูลแล้วก็จงรู้ว่า ทำไมจะต้องประพฤติธรรมให้สุจริต เพราะว่าธรรมก็เป็นธรรมอยู่แล้วคล้าย ๆ ว่าสุจริตอยู่แล้ว บางคนก็เห็นว่าพระพุทธเจ้าพูดอะไรฟังไม่ค่อยออกไม่รู้เรื่อง. แต่ความจริงหมายความว่า ประพฤติธรรมสุจริตนั้นมันมีได้โดยที่ไม่เชื่อตรงต่อธรรม เป็นเรื่องอาศัยธรรมหาประโยชน์ส่วนตน; ใช้ธรรมะเป็นเครื่องรับใช้กิเลสอย่างนี้เรียกว่าประพฤติธรรมไม่สุจริต อย่าประพฤติธรรมให้ทุจริต จงประพฤติธรรมให้สุจริต ก็มีความบริสุทธิ์ใจในทางสุจริต. บัญญัตินั้นมันไว ถ้าไม่ถูกควบคุมด้วยสุจริตแล้วมันจะกลายเป็นมีटकมที่สองชั้นมา; มันจะพาคนนั้นพินาศไปได้เพราะการเอียงไปสู่ทุจริต.

ที่นี้ที่เกี่ยวกับ “เวลา” พระพุทธเจ้าท่านมีหลักที่วางไว้ว่า ให้จัดการกับปัจจุบัน. อดีตก็ล่วงไปแล้ว อนาคตก็ยังไม่มา แต่ถ้าเราไปมัวพะวงห่วงหน้าห่วงหลังถึงอดีต ถึงอนาคต แล้วแย้ ให้ตั้งหน้าตั้งตาสะสางกระทำเฉพาะปัจจุบันนั้นให้ดีกว่านั้น แล้วมันจะเป็นอดีตเป็นอนาคตของมันไปในตัว. ท่านลองนึกดูว่าเมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจุบันนี้มันก็เคยเป็นอนาคตของอดีตมาแล้ว แล้วสิ่งที่ปัจจุบันนี้มันก็เคยเป็นอนาคตของส่วนหนึ่งมาแล้ว; ดังนั้นเราจับตัวที่ปัจจุบันนี้ก็แล้วกันมันก็เป็นการจับได้ทั้งอดีตและอนาคต. เราจึงเอาปัญหาเฉพาะหน้า โดยเฉพาะเรื่องความคับทุกข์นี้ เรื่องทุกข์ เรื่องความคับทุกข์เฉพาะหน้านั้น ขึ้นมาสะสางให้เกิดขาดให้สิ้นเชิงไป ก็จะเป็นการประพฤติธรรมถูกเวลา; ถ้ามิฉะนั้นจะผิดเวลาหรือจะเนิ่นช้าหรือจะไม่ได้เสียเลยที่นี้ให้สนใจกับปัจจุบัน มีบาลีที่ยาวไม่ต้องยกมาให้ลำบาก.

ที่นี้ต่อไปอีก เราก่อนหรือเขาก่อน ? ตามหลักพระพุทธศาสนาว่าเราก่อน ถ้าฟังไม่ก็จะเห็นเป็นเรื่องเห็นแก่ตัว ที่จริงไม่ใช่เห็นแก่ตัว มันมีหลักอยู่ว่า ถ้าเรายัง

ทำไม่ได้แล้วจะไปทำให้คนอื่นนั้นไม่ได้ ก็ว่าถ้าเราไปสนใจแต่เรื่องของคนอื่นแล้ว เรื่องของเราก็ไม่ต้องทำกัน เพราะฉะนั้นต้องเราก่อน; จึงมีหลักว่าอย่าไปมัวนึกถึง คำวิพากษ์วิจารณ์ของคนอื่น “น ปเรสฺส วิโลมาหิ” อย่าไปมัวกังวลถึงคำวิพากษ์วิจารณ์ที่ไม่น่าฟังของคนอื่น. น ปเรสฺส กตาคคิ อย่าไปสนใจเรื่องของคนอื่นเขาทำหรือไม่ทำหรือไม่ได้ทำ. อุตตโน ว อเวกเขสุย กตานิ อุตตานิ จ, ให้รู้แต่เรื่องของ ตัวว่าเรื่องที่เราควรทำนั้นมันทำแล้วหรือยัง; นี่จึงว่าเราก่อน คือว่าสอนตัวเองให้ได้เสีย ก่อน แล้วจึงสอนเขา, ตัวเองควรทำอย่างไร หรือว่าสัตว์ทั้งหลายควรทำอย่างไร ทำ ให้ได้เสียก่อน, ทำได้แล้วจึงจะไปสอนเขา, ทำอย่างนี้เท่านั้นจึงจะไม่เป็นครูสกปรก คนทำอย่างนี้จึงจะไม่มีเป็นบัณฑิตสกปรก นี้พูดตามตัวหนังสือ. แต่ความหมายมันก็ หมายความว่าเป็นผู้ที่ไม่ควรสอนเขาแล้วไปสอนเขา นี่เป็นครูสกปรก.

ที่นี้ทั้งหมดนี้รวมความว่ามันจะเป็นไปได้ก็เพราะจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่ยึดมั่นถือ มั่นสิ่งใด ๆ; โดยวิธีที่ได้อธิบายไปแล้วแต่วันก่อนตั้งสองสามวันควบกันเรื่องความว่าง ถ้าจิตว่างมันจะมีสติปัญญาเต็มที่ จิตวุ่นมีกิเลสตัณหาเต็มที่. เราพยายามนึกถึงข้อที่ สอนว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น แล้วไม่ยึดมั่นถือมั่นในอะไร ก็วกมาไม่ยึด มั่นถือมั่นในธรรมทั้งปวงอีกนั่นเอง. ธรรมทั้งปวงบรรดาที่ว่ามาแล้วอย่างยืดยาวสัมพันธ์ กันอย่างไรนี้ ต้องไม่ถูกยึดมั่นถือมั่นว่าเราว่าของเรา เป็นอันขาด ไม่ว่าจะส่วนใดส่วน หนึ่งพอธรรมะอย่างใดอย่างหนึ่งถูกยึดถือขึ้นมาเท่านั้นก็จะเป็นตัวเป็นตน เป็นตัวกูเป็น ของกูขึ้นมาทีเดียวแล้วจิตก็วุ่น; ถ้าธรรมะทั้งหมดใด ๆ ก็ตามไม่ถูกยึดถือมาเป็นตัว ไม่ถูกยึดถือแล้วก็ไม่มีตัวไม่มีตนที่ โหน มันมีแต่ธรรมชาติ ๆ ธรรมคา ๆ. ธรรมชาติ ล้วน ๆ ไหลไป เป็นไป เปลี่ยนไป เท่านั้น มันก็ไม่มีตัวตน ไม่มีตัวกู ของกู จิตมันก็ว่าง. ฉะนั้นธรรมะมันสัมพันธ์กันหมดอย่างไรก็จริง แต่อยู่ในฐานะที่ไม่ควรถูก ยึดถือว่าตัวเราหรือของเรา แล้วความที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นธรรมะใด ๆ ว่าตัวเราของเรา คือความที่เข้าไปสัมพันธ์กับธรรมะทั้งหลายอย่างถูกต้อง คือโดยวิธีที่จะไม่เป็นทุกข์เลย.

แต่รวมความว่าธรรมะมีความสัมพันธ์กันอย่างนี้ และแม้แต่จิตของคนเราของมนุษย์
เรา ที่จะเข้าไปสัมพันธ์กับธรรมะนั้น ต้องเข้าไปสัมพันธ์ ในลักษณะที่ไม่ยึดถือโดย
ความเป็นตัวตนหรือของตนแต่ประการใด การสัมพันธ์นั้นจึงจะไม่เป็นทุกข์เลย;
ไม่เป็นไปเพื่อทุกข์เลยแต่เป็นไปเพื่อไม่มีทุกข์เลย ก็ถึงที่สุดของสิ่งที่มุ่งหมายของการ
รู้ธรรมะ.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านี้.

จบการบรรยายครั้งที่ ๘

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๘/๒๕๐๔

เรื่อง ลัทธินิกายและความเป็นมาแห่งศาสนา

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๓ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่ ๘ นี้ อาจมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า ลัทธิ
นิกายและความเป็นมาแห่งศาสนา. เนื่องจากว่า การที่เราจะทราบถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
โดยละเอียดหรือลึกซึ้งเพียงพอ นั้น เราควรจะไต่ทราบความเป็นมาอย่างไรของสิ่งนั้น ๆ
หรือเรื่องนั้น ๆ. และในที่สุดมันได้เปลี่ยนแปลงแตกแยกออกไปเป็นอย่างไร เราจะ
ได้เข้าใจถึงข้อที่ว่า มันเปลี่ยนรูปไปได้อย่างไรบ้าง; และอะไรคงจะเป็นส่วนที่ถูก
ต้องหรือควรสนใจ อะไรเป็นสิ่งที่ไม่ควรสนใจหรือยึดถือเป็นหลัก. และอีกอย่างหนึ่ง
ถ้าเราได้ทราบถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องกันก่อนหน้าสิ่งนั้น หรือในขณะเดียวกันหรือหลังจากสิ่ง
นั้น เรื่องนั้น ก็ยังเป็นการทำให้เข้าใจสิ่งนั้นยิ่งขึ้นไปอีก เพราะฉะนั้นจึงได้กำหนด
หัวข้อลงไปว่าความเป็นมาแห่งศาสนา และการแบ่งแยกกันเป็นลัทธินิกาย.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้อแรกเราจะต้องทราบถึงการที่ศาสนาปรากฏขึ้นมาในโลก
อย่างไร; จนกระทั่งเกิดศาสนาที่เรียกว่าพุทธศาสนา นี่เป็นการช่วยให้เข้าใจสิ่งที่

เรียกว่าพุทธศาสนานั้น ในส่วนที่เป็นรากฐานหรือต้นกำเนิดหรือสิ่งที่มีอยู่ก่อน และเป็นมูลเหตุเกิดพุทธศาสนา เราจะได้แบ่งเรื่องที่เราจะทำความเข้าใจกันนี้เป็น ๓ ยุค ก็คือว่า; ยุคก่อนพุทธกาล, ยุคในสมัยพุทธกาล คือพระพุทธรเจ้ายังทรงพระชนม์ชีพอยู่, และยุคหลังจากนั้นมา, เป็น ๓ ยุค.

สำหรับยุคก่อนพุทธกาลนั้นเราก็จะได้ศึกษากันถึงเรื่องลัทธิต่าง ๆ ที่มีอยู่โดยจะแบ่งออกเป็นว่ามันเป็นลัทธิทั่ว ๆ ไปนั้นอย่างหนึ่ง และลัทธิที่เป็นบ่อเกิดของพุทธมติ คือความคิดเห็นอย่างพุทธศาสนานั่นอีกส่วนหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงลัทธิทั่ว ๆ ไป ก็ควรจะนึกย้อนหลังเลยไปเสียทีเดียว ถึงศาสนาในยุค Primitive อย่างยิ่งคือยุคคนป่า นั้น ก็ได้แก่ความหวาดกลัวปรากฏการณ์ของธรรมชาติ; แล้วต่อมาก็เกิดความคิดเรื่องว่ามีเทพเจ้า ผี หรือวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ อยู่ในปรากฏการณ์ของธรรมชาติ.

ถัดมาก็พ้นจากความเป็นป่าเถื่อน จึงค่อยเกิดเป็นหลักความคิดทางจิตทางใจ เป็นเรื่องอุคมคติหรือปรัชญาขึ้นมา ทั้งหมดนี้ที่ล้วนแต่มีก่อนพุทธกาล ก็คือว่าปรากฏการณ์ตามธรรมชาตินั้นก็หมายถึง เรื่องที่น่ากลัวที่เกิดอยู่ตามธรรมชาติ เช่น พายุร้องพายุผ่า โรคระบาด และความเปลี่ยนแปลงที่น่ากลัวต่าง ๆ. เขายังไม่ทราบว่าเป็นเพราะเหตุไร ก็กลัว; จึงมีพิธีรีตองตามแบบของคนป่าที่บรรเทาความกลัว นี้ ก็เป็นไปพวกหนึ่ง มีรายละเอียดมากมายไม่จำเป็นจะต้องพูดถึงก็ได้.

ที่นี้ต่อมา เขามีครูบาอาจารย์ที่ฉลาดพูดหรือฉลาดคิด เขาบัญญัติแห่งทั้งมีเป็นเทพเจ้าประจำอยู่ในฟ้า ในดิน ในแม่น้ำ ในต้นไม้ ในอากาศ หรือแม้แก่กระทั่งโรคระบาดเกิดขึ้นก็เพราะอำนาจของเทพเจ้าหรือภูตผีปีศาจคนใดคนหนึ่งเหล่านี้; มันจึงแยกกายขึ้นไปถึงกับว่ามีพิธีบูชาเทพเจ้า อ้อนวอนบวงสรวง อย่างนี้ก็

ไปยุคหนึ่ง; แต่ว่าก็ค่อย ๆ ฉลาดขึ้นเหมือนกันจนกระทั่งรู้จักปรุงแต่งเป็นเรื่องเทพ—
นิยายกันนับถือบูชากันไปตามประสาที่จะทำให้หายกลัวได้ เพราะไม่สามารถจะคิดนึก
อะไรให้ดีกว่านั้น.

ต่อมา ที่ว่าเป็นนอคมกธิหรือปรัชญาชั้นมานั้น ก็เนื่องจากคนที่เจริญถึงขนาด
ที่มีความคิดเป็นเหตุผลนั้น หรือรู้จักสังเกตในรูปของวิทยาศาสตร์ เริ่มรู้สึกว่าสิ่งที่
น่ากลัวว่า หรือเป็นทุกข์กว่าก็คือเรื่องกิเลสกับความทุกข์ในจิตใจของคน; คือเขาเริ่ม
รู้จักว่า ถ้าคิดกันในทำนองที่เรียกกันว่า ชั่วแล้วมันเป็นทุกข์ หรือแม้ว่าที่สุด แต่
ว่าไม่สามารถจะคิดนึกไว้ ในรูปที่จิตใจไม่หายกลัว ไม่หายสะอึกสะอื้นงันใช้ไม่ได้ จึง
มีหลักให้เชื่อหรือว่าให้คิดไปจนกระทั่งจิตใจนี้ปกติ หายกลัว, หายสะอึก, ต่ออะไรหมด;
จึงมีคนกล้าปฏิเสธเทวดาหรือผีสารเหล่านั้นขึ้นมาเป็นครั้งแรก ว่าไม่ใช่เรื่องด้วย
เทพเจ้าเทวดาผีสารเหล่านั้น; แต่ว่าเป็นเรื่องภายในที่เราจะต้องจัดการให้ถูกต้องเกี่ยว
กับจิตใจของเราเอง, มันจึงเกิดมีระบอบที่จะแก้ปัญหานี้เกี่ยวกับกิเลสและความทุกข์
ในใจขึ้นมาโดยตรง แต่ก็เกิดความคิดแตกแยกกันเป็นฝ่าย ๆ ตามที่เขาจะมีปัญญา
อย่างไรและพวกไหนบางพวกก็เอาเรื่องหนามยอกหนามบ่งทำนองว่า มันทุกข์เพราะ
ไม่มีกามคุณ ก็แก้ด้วยให้มีกามคุณเต็มเปี่ยมอย่างนี้ก็มี เพื่อจะกลบเกลื่อนสิ่งต่าง ๆ
ที่ไม่พอใจ, บางพวกก็เป็นไปในทางที่ตัดทอนอำนาจของกามคุณก็มี แล้วแต่ใคร
จะเห็นดีเห็นชอบ ลัทธิไหนก็พากันถือลัทธินี้ ๆ, เลยกลายเป็นพวก ๆ ไป เราจะ
เห็นได้ว่าความตื่นรทางจิตใจของมนุษย์นี้แตกแยกกันได้ต่าง ๆ นานาจนตรงกันข้าม,
แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีความสมัครดีสมัครเชื่อมากมาด้วยกันทุกฝ่ายเท่าที่กล่าวมาเพียง ๓
อย่างนี้เรียกว่าทั่วไป; ตั้งแต่แรกเริ่มเดิมทีที่มีศาสนามาจนถึงยุคใกล้ ๆ พุทธกาล.

ที่นี้ลัทธิที่มีอยู่ก่อนพุทธกาลและใกล้ ๆ พุทธกาล ที่จะถือว่าเป็นบ่อเกิด
ของพุทธมติหรือพุทธศาสนานั้น มีหลักฐานปรากฏชัดอยู่ในพระคัมภีร์ของพุทธศาสนา

เอง ว่าก่อนหน้าพระพุทธเจ้าก็มีพวกที่เรียกว่ากัมมวาที หรือกิริยะวาตะ, ถ้าจำชื่อเหล่านี้ไว้ได้ก็ดี คือว่าหนึ่งก็พวกกัมมวาทีหรือกิริยะวาตะ, กัมมวาทีก็แปลว่า:— กล่าวว่าการ กิริยะวาตะ ก็กล่าวว่าการกิริยา. นี้หมายถึงว่าเคยวันเกิดมีคนตั้งลัทธิสอนเรื่องกรรมว่า ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วขึ้นมาแล้ว แม้ก่อนพระพุทธเจ้า อย่าได้เข้าใจว่าเรื่องกรรมเพียงทำดีทำชั่วนั้นมันเป็นเรื่องในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ แต่มันเป็นลัทธิที่สอนกันอยู่ก่อนพระพุทธเจ้า; แต่ที่พระพุทธเจ้ามาสอนเรื่องกรรมก็หมายความว่าสอนเรื่องกรรมอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งสามารถจะเพิกถอนกรรมดีกรรมชั่วได้ทีเดียว. แต่ในเบื้องต้นก็บัญญัติว่า ทำดี.ดี, ทำชั่ว.ชั่ว เหมือนกัน แต่ยังมีกรรมที่สามอีกกรรมหนึ่ง ซึ่งจะครอบงำอำนาจความดีความชั่วเสียได้ดังที่ได้เคยบรรยายแล้ว. เรื่องกรรมที่สอนอยู่ก่อนพระพุทธเจ้าก็เป็นแต่เพียงสอนว่า ทำดี.ดี, ทำชั่ว. ชั่ว เท่านั้นเอง ไม่มีพูดถึงเรื่องกรรมที่สาม.

นี่อีกลัทธิหนึ่งที่มีสอน เรียกว่าอนิจจวาที คือกล่าวว่ามีไม่เที่ยง การกล่าวว่ามีสิ่งต่าง ๆ ไม่เที่ยงนี้เขาก็มีสอนกันอยู่แล้วก่อนพระพุทธเจ้า; พอที่จะกล่าวได้ว่าเขาก็มองเห็นความไม่เที่ยงเต็มที่เหมือนกัน แต่ไม่เข้าใจอย่างทั่วถึงลึกซึ้ง มากไปกว่าที่จะรู้ว่ามันไม่เที่ยงเท่านั้น. มันจะมีผลต่อไปอย่างไรหรือมาจากอะไรนั้นไม่สมบูรณ์ แต่ก็ได้มีคำสอนให้เห็นว่า สิ่งต่างๆ เหล่านี้ไม่เที่ยง ให้หวาดกลัวที่จะไปหลงไหลเหมือนกัน.

อีกพวกหนึ่งก็มีลัทธิสอนเรื่องอนัตตาครีงเดียว อาตมาอยากจะเรียกอย่างนี้ อนัตตาครีงเดียว, หมายความว่าก่อนพุทธกาลก็มีสอนเรื่องอนัตตา แต่สอนได้เพียงครีงเดียว คือสิ่งใดที่ไม่เที่ยง เห็นชัด ๆ ง่าย ๆ อย่างพวกกามคุณหรืออะไรเหล่านี้ก็บัญญัติว่าเป็นอนัตตาเหมือนกัน แต่เขาไปหลงเอาสิ่งที่ไม่เกี่ยวกับกามคุณ

ที่สงบ ระวัง ที่ละเอียดปราณีต หรือความพ้นจากกามคุณเหล่านี้ ว่าเป็นอัคราไป แล้วเรียกกันว่าอัคราหรืออาตมัน ก็มีสิ่งที่เรียกว่าอัคราหรืออาตมันที่จะต้องปฏิบัติ จนเข้าถึงให้ได้ เพราะมันยังมีอยู่ส่วนหนึ่งซึ่งเป็นอาตมัน.

นี่แปลว่าลัทธิคำสอนทางศาสนาในชั้นสูงในครั้งพุทธกาลนั้นมาหยุดอยู่เพียง แค่นี้ไม่มากไปกว่านี้; แม้จะรู้เรื่องอนัตตาบ้างก็ครั้งเดียว ไม่สามารถจะมองเห็นว่า ทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้นเป็นอนัตตาหรือว่างจากตัวตนโดยสิ้นเชิง ไม่มีอะไรที่ควรจะ ถือว่าตัวตน เป็นอันกล่าวว่; คำสอนเรื่องกรรม, เรื่องอนิจจัง, ก็ไม่เที่ยง, และ เรื่องอนัตตาค้างเดียว, ที่มีอยู่ก่อนพุทธเจ้า. นี้ควรจะถูกเรียกว่ามคติ ที่เป็นบ่อเกิด ของพุทธมคติ ก็ว่าพระพุทธเจ้าพอออกบวชก็ได้ศึกษาเรื่องเหล่านี้อย่างแตกฉาน แท้แล้วก็ไม่ทรงพอพระทัยว่า รู้เท่านั้นจะสามารถดับทุกข์สิ้นเชิงได้ ก็เป็นนิพพานได้ และไม่ยอมรับว่าการรู้เพียงเท่านั้นหรือปฏิบัติได้เพียงเท่าที่ว่า ละโลกก็ธรรมไปเสียแล้ว ก็ถือเอาสิ่งที่ตรงกันข้ามเป็นอัคราขึ้นมาอย่างนี้ ท่านถือว่าไม่ใช่เรื่องดับทุกข์ดับ กิเลส ตัณหาอุปาทาน สิ้นเชิง ยังไม่เรียกว่านิพพานแท้. ท่านจึงได้ค้น ๆ ต่อไป ใหม่จนกระทั่งพบถึงความเป็นอนัตตา หรือไม่ควรยึดมั่นถือมั่นโดยสิ้นเชิงและ โศสสมบุรณ์. เราจึงถือว่าเรื่องที่พระพุทธเจ้าพบใหม่ก็คือเสริมยอดจากที่มีอยู่แล้ว; หรือว่าอีกทีหนึ่งก็คือปรับปรุงให้อยู่ในลักษณะที่พอดี คือการที่พวกก่อนมีกันอยู่เพียง สองอย่าง ก็ว่าอย่างหนึ่งก็หมกมุ่นในกามคุณให้เต็มที; อย่างหนึ่งก็เกลียดชังกาม คุณกันอย่างร้ายกาจถึงกับทรมาณร่างกายไม่ให้เป็นที่ตั้งของกามคุณ ที่เรียกว่า “กาม สุขัลลิกานุโยค” และ “อัททกิลมัตถานุโยค” พระพุทธองค์ทรงปรับปรุงใหม่ให้มัน อยู่ตรงกลาง ไม่จำเป็นจะต้องไปลุ่มหลงกามคุณ; แต่ก็ ไม่จำเป็นจะไปตั้งข้อรังเกียจ เกลียดชังกามคุณ. ให้มีการปฏิบัติที่ประกอบอยู่ด้วยสติปัญญา เป็นมัชฌิมาปฏิบัติพา เป็นสายกลาง แล้วกามคุณก็ทำอะไรไม่ได้ แต่ก็ ไม่ต้องไปเสียเวลาทำอะไรในการ ที่จะทำลายร่างกายให้สูญสมรรถภาพ โดยที่คิดว่ามันจะเป็นที่ตั้งของกามคุณอย่างนี้

เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา จึงเกิดขึ้น. ถ้าท่านได้ฟังธรรมจกกับป—
วัตินสูตรซึ่งถือว่าเป็นสูตรสำคัญของพุทธศาสนาและแสดงเป็นครั้งแรกนั้น จะพูดถึง
สิ่งที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทานั้นมากที่สุด. แล้วก็ศัพท์คำว่า “ปุพเพสุ อณฺหุสฺสฺเตสุ”
คือมันเป็นเรื่องที่ฉันไม่ได้ฟังมาแต่ก่อนจากใครเลย.

มัชฌิมาปฏิปทา ก็คือมรรคมีองค์แปดเหมือนกับที่ได้อธิบายแล้วในวันก่อน
นั่นเอง; นี่ก็แปลว่าความที่มากเกินไปและหย่อนเกินไปนั้นถูกปรับปรุงให้อยู่ในระกั
กลางโดยพระพุทธเจ้า; ที่ท่านปรับลัทธิที่มีอยู่เก่า ๆ นั้นให้มันมาอยู่ในรูปกลาง
บัญญัติขึ้นสอนอย่างนี้. แล้วสำหรับเรื่องอนัตตาท่านก็ทรงแสดงให้เห็นว่าเป็นอนัตตา
สิ้นเชิง โดยเหตุที่ว่าอะไร ๆ ทุกอย่าง มันมาสรุปรวมอยู่ตรงที่เวทนาหรือสุขเวทนา
ที่เกิดขึ้นแก่ใจ. ถ้าเวทนาเป็นอนัตตาแล้วสิ่งต่าง ๆ ก็ไม่ควรถือว่าเป็นอนัตตาควรถือ
ว่าเป็นอนัตตาทันทีไปหมดสิ้น; หรือโดยความหมายว่าไม่มีสิ่งใดที่เป็นไปตามความ
ต้องการของคน เราจะบังคับว่าเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น นั่นมันเป็นเรื่องที่เป็น
ไปไม่ได้. และอีกอย่างหนึ่งก็เพราะว่าสิ่งเหล่านั้น เป็นธรรมชาติล้วน ๆ เป็นธรรม-
ชาติแท้ ๆ เป็นธรรมชาติล้วน ๆ จะเป็นฝ่ายนามธรรมรูปธรรมก็ตาม หรือเป็นฝ่าย
นิโรธธาตุไม่ใช่รูปและนามก็ตาม มันเป็นธรรมชาติแท้ ๆ นี่เป็นความหมายของคำ
ว่าอนัตตา.

ที่นี้ความรู้สึกลึกลับถือว่าอัสถาว่าตัวเรา ว่าตัวกูว่าของกู นั้นมันเป็น
เพียงความคิดเท่านั้น เป็นความคิดที่หลงไปตามความสำคัญผิด ความรู้สึก.
อัสถาจึงมีอยู่ไม่ได้ ในเมื่อความรู้ถูกเข้ามา กลับทำให้มองเห็นเป็นอนัตตา; คือไม่ควร
จะเรียกว่าอัสถา ไม่ใช่อัสถา ไม่ควรจะเรียกว่าอัสถา ไม่มีลักษณะหรือความหมายอัน
ใดที่ควรเรียกว่าอัสถาเลย. เราควรจะเข้าใจให้ดีกว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้บอกว่ามีอะไร

ไม่มีอะไรเลย นี้ไม่ได้บอกอย่างนั้น บอกว่าอะไรก็มี มีมากมายหลายอย่าง แต่ว่าทุกอย่างไม่มีส่วนไหนเลยที่ควรเรียกว่าอัตตาหรือตัวตนหรือตัวกูได้ เพราะเหตุเท่านั้นเองจึงเรียกว่าอนัตตาและ ไม่ควรรีดยึดมัน ถ้อมมัน เข้าให้เป็นตัวตน หรือ ของตน ขึ้นมา. แม้จิตที่เป็นสิ่งที่เข้าใจยากคล้ายกับว่าศกฺคฺสึทฺธ กายสิทฺธ กิณฺณิกะไรได้นี้ มันก็ยังเป็นธรรมชาติเท่านั้น, เป็นธรรมชาติของมันอย่างนั้นเอง, ไม่ควรจะไปเข้าใจหลงเอาว่าที่จิตนั้นเป็นอัตตา เพราะมันคิดได้เพราะมันนึกได้ เพราะมันรู้สึกได้ เพราะมันจำได้; สำหรับคนที่ไม่ทราบว่าเป็นธรรมชาติของจิตมันเป็นอย่างนั้นเอง เพราะว่ามันไม่รู้ว่ามีนามธาตุหรือวิญญาณธาตุนี้มันเป็นอย่างนั้นเอง. ที่แท้มันก็เป็นเพียงธาตุ และมันทำอะไรได้ตามลักษณะของมันเอง อย่าได้เข้าใจว่าเป็นอัตตา จึงเป็นอันว่า ปฏิเสธอัตตาสิ้นเชิง เป็นอนัตตาหมด. สิ่งต่าง ๆ ก็มีไปตามเรื่องตามราวของมัน จึงสรุปในประโยคว่า ธรรมชาติล้วน ๆ หมุนไป ไหลไป เปลี่ยนไปเท่านั้นเอง. จะเป็นปรากฏการณ์ต่าง ๆ เป็นสัตว์ เป็นคน เป็นความคิดนึก เป็นการกระทำ เป็นการพูดจา เป็นการเสวย เป็นการอะไรก็สุดแท้เป็นอนัตตาหมด; ก็คือเราอย่าได้ไปยึดถือสิ่งใดส่วนใดว่าเป็นอัตตา จนเกิดความหนักเป็นทุกข์ขึ้นมา. นี้ปล่อยให้สิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามธรรมชาติแล้วเราควบคุมมันด้วยสติปัญญา; เท่าที่จะเอามันมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เพียงไรหรืออย่างไร ก็เท่านั้นเอง, ก็อยู่ในโลกด้วยความไม่เป็นทุกข์. อย่าไปฝันรู้สึกยึดถือว่าอัตตาเข้าจะทุกข์ขึ้นมาทันทีเลย เหมือนกับที่ได้อธิบายมาแล้วในข้อที่ว่าด้วยอนัตตา จะต้องปฏิบัติอย่างไร.

ที่นี้เรื่องที่สำคัญที่สุดที่พระพุทธเจ้าท่านทรงบัญญัติขึ้นสอนก็คือ เรื่องนิพพาน, นั้นขอให้เข้าใจว่าคำว่า นิพพาน นี้เป็นคำเดิม เดิมก่อนพระพุทธเจ้า ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า ยุคโน้นเขาก็มีความคิดที่เป็นอุคฺมคติเป็นปรัชญา มุ่งหาความดับทุกข์สนิท ความที่ทุกข์ดับไปสนิท เส้นสนิทไม่เร่าร้อนเลยว่าเป็นนิพพาน เจ้าลัทธิ

ทุกลัทธิเขาก็ประกวดกันแสดงเรื่องนิพพาน ว่านิพพานที่ถูกต้องเป็นอย่างนี้ นิพพานที่ถูกต้องเป็นอย่างนี้; ลัทธิโน้นก็เหมือนกัน เอ่ยชื่อนิพพานว่า นิพพานที่ถูกต้องเป็นอย่างนี้ นิพพานที่ถูกต้องเป็นอย่างนี้; ต่างลัทธิต่างประกวดประชันแสดงว่านิพพานต้องเป็นอย่างนี้, ถ้าพูดตรงๆไม่เป็นคำศัพท์ก็ว่า คับทุกข์ไม่เหลือ คือเรียกว่าไม่มีทุกข์กันเลยต้องเป็นอย่างนี้ โดยที่คำๆนี้แปลว่าคับเย็น จึงถูกเอามาใช้ได้ง่าย. นี้ขอแนะให้สังเกตว่า คำธรรมะ แม้จะสูงสุดอย่างไรในเรื่องของธรรมะ แต่คำนั้นก็ไม่วายที่จะเป็นคำที่ยืมมาจากคำพูดกลางบ้านกลางเมือง เพราะว่ามนุษย์จะพูดด้วยคำที่ คนไม่รู้เรื่องนั้นไม่ได้มันต้องพูดด้วยคำที่คนฟังรู้เรื่อง แม้ว่าจิตมันจะคิดนึกซอกแซกออกได้ถึงเรื่องที่มีมนุษย์ไม่เคยคิดนึก แต่เมื่อคิดนึกเรื่องอะไรขึ้นมาได้พอจะบอกกล่าวกันถึงเรื่องสิ่งนั้นมันก็ต้องไปยืมคำที่ชาวบ้านเขารู้กันอยู่ก่อนแล้วมาใช้พูดเรียกสิ่งนั้น ดังนั้นคำว่า นิพพานที่แปลว่าเย็นไม่ร้อน ก็ถูกเอามาใช้เป็นชื่อของสิ่งที่เป็นยอดสุด เป็นจุดหมายสูงสุดของอุคคมคติหรือปรัชญา หรือคำสอนทางศาสนาซึ่งคล้ายกับว่าเย็นนั่นเอง. เย็นๆๆ เย็นต้องเป็นอย่างนี้, เย็นต้องเป็นอย่างนี้, คำว่านิพพานชาวบ้านใช้พูดหมายถึงเย็น เช่นว่าข้าวที่หุงสุกมันร้อนอยู่ พอเอามาใส่ภาชนะวางไว้มันก็เย็นลงๆ อย่างนี้ กิริยาที่เย็นลงนี้เรียกว่านิพพาน คำเดียวกันกับคำว่านิพพาน. ดังนั้นคำว่าเย็นหรือนิพพานมันใช้กันอยู่ทั่วไป ได้ความหมายที่อยู่แล้ว. จึงเอาคำนี้มาเรียกเป็นชื่อของการที่ปฏิบัติแล้ว มันเย็นลงจากกิเลสและความทุกข์เลยเรียกว่านิพพาน. ศาสนาไหนลัทธิไหนก็ใช้คำที่มีความหมายอย่างนี้ หรือแม้พระพุทธเจ้าจะได้เกิดที่หลังลัทธิเหล่านั้นก็ไม่จำเป็นจะต้องตั้งคำใหม่ เอาคำว่านิพพานที่พูดกันอยู่เดิมว่าอย่างไรนั้นมาอธิบายเสียใหม่ ว่าต้องเป็นอย่างนี้; เพราะฉะนั้นนิพพานของพระพุทธเจ้าคือความเย็นใจ ตามลัทธิพุทธศาสนา, แทนที่จะเป็นกามคุณอันอึดอึดเหมือนของบางพวก; หรือว่าแทนที่จะเป็นเพียงเสวยสุขในฉาน ในสมาธิ ในฉานเหมือนของคนบางพวกนั้น. พระองค์ทรงบัญญัติใหม่ว่ามันต้องเป็นความสิ้นไปแห่งกิเลสทุกชนิด คือ โสกะ โทสะ โมหะ นี้ต้องหมดไปโดยสิ้นเชิงจึงจะเป็นนิพพาน.

ตามที่ลัทธิบางลัทธิบัญญัติกามคุณที่เต็มเปี่ยมว่าเป็นนิพพานนั้น มันก็นิพพานของพวกนั้นไป ไม่ใช่นิพพานในพุทธศาสนา; คือการที่บางพวกว่าเสวยสุขในชั้นจตุตถฌาน ทำสมารถถึงขนาดที่เรียกว่าไม่มีลมหายใจอย่างนี้ เจียบ สงบ เย็นสนิท นี่เป็นนิพพาน. พระพุทธเจ้าก็ทรงปฏิเสธ ไม่ยอมรับว่าเป็นนิพพาน เพราะว่าหลังจากนั้นออกมาจากสมาธิแล้ว มันก็มีความโลภ ความโกรธ ความหลง อยู่ตามเดิม; หรือบางทีจะหลงมากในรสของความสุขที่เกิดแต่ฌานนั่นเอง. ท่านจึงทรงบัญญัติความสิ้นแห่ง โลภะ โทสะ โมหะ คือความสิ้นไปแห่งกิเลส เพราะมารู้แจ้งตามที่เป็นจริงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงทั้งหมดทั้งสิ้นนั้น ไม่ควรยึดถือว่าตัวตน. พอเห็นชัดว่าสิ่งทั้งหลายไม่ควรยึดถือว่าตัวตนแล้ว มันเกิดโลภไม่ได้, เกิดโกรธไม่ได้, เกิดหลงไม่ได้; นี้ขอให้ทำความเข้าใจในส่วนนี้ให้มาก. ความโลภมันเกิดมาเพราะว่าสิ่งนั้นมองเห็นแล้วน่ารัก แล้วก็ยึดถือว่าน่ารัก; ความโกรธมันเกิดขึ้นเพราะสิ่งที่ตนยึดถือว่าน่ารัก นามันนั้นมันไม่ได้ ไม่มี ตามที่ต้องการ; ความหลงคือความฉงนสนเท่ห์อยู่ในสิ่งนั้นก็เพราะยึดถือว่าสิ่งนั้นจะต้องยังคงมีค่าอยู่ มีค่าหรือความวิเศษอะไรที่น่ารักน่ายึดถืออยู่ในสิ่งนั้นเหล่านี้; เพราะมันเนื่องด้วยความคิดถือทงนั้นที่กิเลสเกิดขึ้นได้. จะต้องมองเห็นชัดในข้อที่เป็นอนัตตาหรือสูญญตา ไม่มีตัวตน วางจากส่วนที่ควรยึดถืออยู่ตลอดเวลา; ความโลภ ความโกรธ ความหลง ก็เกิดขึ้นในใจไม่ได้; และเมื่อถูกทำให้เกิดขึ้นมาไม่ได้อยู่เรื่อย ๆ นั้น มันเหมือนกับตัดอาหารของมัน มันไม่มีอาหารกิน อยู่เป็นเวลานานพอ; เพราะฉะนั้นรากเง้าของมันร่อยหรอไปและสิ้นสุดไปในที่สุด. การที่เราเดินอยู่ในมัชฌิมาปฏิปทาเรื่อย ไม่ให้อาหารแก่กิเลสเลยนี้ กิเลสก็ผอมลง ๆ จนสิ้นสุดลงไปวันหนึ่ง นี่เป็นนิพพานตามความหมายในพุทธศาสนา. นี้เรียกว่าในสมัยพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติลัทธิอย่างนี้ขึ้น ว่าเป็นคำสอนของพระองค์ ที่ได้ทรงค้นพบ; และพระองค์เองก็ได้ทรงพันทุกข์เด็ดขาด ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้. จึงเกิดพุทธศาสนาขึ้น ซึ่งชาวบ้านในยุคหนึ่งในสมัยนั้นก็เรียกว่าธรรมะของพระโคตม, ธรรมะของพระสมณะโคตม, หรือธรรมะของพระสากยะมุนี. เขาไม่เรียกว่าพุทธศาสนา.

ขอให้เข้าใจว่าคำว่า พุทธศาสนา นี้เรียกกันในยุคนี้ และ โดยเฉพาะในประเทศไทย ประเทศอื่นบางประเทศยังไม่เคยเรียกก็มี; แต่ในครั้งพุทธกาลโดยเฉพาะแล้วชาวบ้านทั้งหลายทั้งปวงเรียกคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า “ธรรม” หรือ ธรรมะของพระสมณโคตม บ้าง, ของพระสาकยะมุนีบ้าง. ที่นี้พวกที่เป็นสาวกโดยตรงคือรับ และนับถือพระพุทธเจ้าอย่างยิ่งยวดแล้ว เขาใช้คำว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้า” ซึ่งพูดว่าธรรมะของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ถ้าเรียกเป็นว่าพระสมณโคตม หรือพระสาकยะมุนี นี้เป็นโวหารพูดที่ไม่เคารพ ใช้สำหรับคนทั่วไปเรียก คนที่นับถือในวงใน แล้วจะเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้า, ธรรมะของพระผู้มีพระภาคเจ้า, คำนี้เป็นคำสรรพนามสูงสุด ที่ต่างลัทธิต่างศาสนาเขาก็ใช้คำนี้เรียกพระศาสดาของเขาเหมือนกัน คำว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้า” นี้ก็อย่าได้เข้าใจว่าเป็นคำของพุทธเราโดยเฉพาะ; พวกอื่นเขาก็เรียกศาสดาของเขาว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกัน. มันเป็นคำโวหารเฉพาะสำหรับเรียกผู้ที่เราเคารพเชื่อฟังนับถืออย่างสูงสุด. หรืออย่างว่าชาวบ้านคนหนึ่งหรือจำนวนน้อย ๆ จำนวนหนึ่งนับถือพระฤาษีย่อม ๆ ย่อม ๆ องค์ใดองค์หนึ่ง, เขาก็เรียกพระฤาษีองค์นั้นของเขาว่า “ภควา” เหมือนกัน, พระผู้มีพระภาคเจ้าเหมือนกัน. มันเป็นคำสำหรับเรียกคนที่เราไว้ใจว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ ตรัสรู้ถึงที่สุด เป็นที่พึ่งแก่เราได้ทำนองนั้น; ฉะนั้นนิพพานของพระผู้มีพระภาคเจ้า, หรือของพระสมณะโคตม, หรือพระสาकยะมุนีนี้ จึงมีความหมายอย่างนี้ และเป็นทีที่ประกวดประชันกันในเรื่องลัทธิด้วยกัน; เพราะฉะนั้นเราจึงพบลัทธิคู่แข่งกันในสมัยพระพุทธเจ้านั้นว่ามีอยู่มากมาย.

ขอให้ลองหลับตาย้อนระลึกนึกถึงไปว่า ในประเทศอินเดียในสมัยนั้น ที่พระพุทธเจ้ากำลังสั่งสอนอยู่นั้น มันมีคู่แข่งกันมากมาย, คือต่างฝ่ายต่างจะพิศุจน์ว่าของตัวถูกต้องกันอยู่เรื่อยไป; แต่ว่าพระพุทธเจ้ามีหลักการชนิดที่ทำลายกิเลสที่เป็น

เหตุให้ยึกมันถือมัน. เราจึงมองเห็นได้ด้วยเหตุผลในคำว่า ไม่มีมานะปฏิฐิติที่จะไปแย้ง
 ชิงใคร แข่งขันใคร ประณามใคร คุกคามใคร; มีแต่คนเหล่านี้หรือลัทธิอื่นจะ
 มากล่าวเยาะเย้ย ดากดาง คุกคาม พุทธศาสนาเท่านั้น, เพราะว่าลัทธิเหล่านั้นไม่ได้
 ถือเอาความหมกมึนเป็นนิพพาน; ถือเอากิเลสเต็มที่เป็นนิพพานก็ยังมี. เขาจึงมี
 กิเลสมากพอที่จะคุกคามใคร ทำท้อ คนอื่น; ส่วนพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์สาวก
 บัญญัติสอนแต่เรื่องทำลายกิเลสให้หมดไป ไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุทำท้อคนอื่น หรือนึก
 จะแข่งขันคนอื่นก็ไม่มี มีแต่จะพูดไปตามจริงว่า มันอย่างไรเท่านั้นเอง และยิ่งกว่า
 นั้นยังระมัดระวังอีกว่า: คำพูดนั้นยังจะต้องนำฟังด้วย, มีประโยชน์ด้วย, จริง
 ด้วย, จึงจะพูดออกไป. จึงไม่ทำท้อใคร แต่ก็ประสบการทำท้อหรือแข่งขันเป็นอัน
 มาก; เหมือนกะว่า เมื่อสิ่งที่คิดว่าได้เกิดขึ้นหรือได้แผ่ไพศาลไปนี้ สิ่งที่ยากกว่าย่อม
 ได้รับความกระทบกระเทือน, เพราะเหตุว่า สาวกของลัทธิอื่นนั่นเองได้ทั้งพระศาสนา
 ของตน มานับถือพระพุทธเจ้ามากขึ้น. นี่หมายความว่า คนฉลาดที่พอเข้าใจคำสั่ง-
 สอนของพระพุทธเจ้าได้ก็เห็นจริง จึงพากันทั้งศาสนาของตน ซึ่งมีชื่อเสียงมากเหมือน
 กัน มาเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า มันก็เสียหายเสียเกียรติแก่พระศาสนาเหล่านั้น;
 มันเกิดปฏิภิกิริยาพุ่งขึ้นในบรรดาสาวกของศาสนาเหล่านั้น นี่การปะทะก็ย่อมมีเป็น
 ธรรมดา. แต่ว่าพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงต่อสู้โดยธรรม คือว่า **นั่ง ในการที่จะตอบโต้;**
แต่ พูด ในการที่จะอธิบายว่า มันเป็นอย่างไร, ความจริงเป็นอย่างไร, อย่าง
 เสมอมา. พระศาสนาของพระองค์จึงแพร่หลายในเวลาอันสั้น. ทำให้คนที่ เป็นสาวก
 คือเป็นนักบวชอยู่แล้วจะจากลัทธิอื่นมาสู่ศาสนา มาสู่ธรรมะวินัยของพระองค์บ้าง ทำ
 ให้ชาวบ้านที่ยังไม่เป็นนักบวชออกมาบวชบ้าง เลยถูกค่าอีกส่วนหนึ่งว่า ธรรมะของ
 พระโคตมนี้ ก็แต่ทำให้คนเป็นหม้าย คือถ้าผ้าออกบวช เมียก็เป็นหม้ายอย่างนี้เป็น
 ตัน มันเป็นเรื่องที่ช่วยไม่ได้ ที่ว่า สิ่งที่ถูกต้องแล้วจะไม่ถูกกระทบกระเทือน, มันมี
 เรื่องที่จะต้องกระทบกระเทือนกันได้ทั่วไป จึงมีคู่แข่ง. ที่นี้การแข่งขันทำให้เกิด
 การเปลี่ยนแปลง ท่านต้องระลึกนึกอีกทีหนึ่งว่า เมื่อ ๒ ลัทธิ หรือหลาย ๆ ลัทธิมี

การแข่งขันกันขึ้น มันทนพุกอยู่ในรูปเดิมไม่ได้ มันต้องเปลี่ยนคำพุกเปลี่ยนหลักการ เปลี่ยนลัทธิเท่าที่จะเปลี่ยนได้ ในพุทธกาลนั่นเองจะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกัน เป็นการใหญ่ในบรรดาลัทธิเหล่านั้น ลัทธิชื่อนั้น ๆ ที่เคยมีอยู่อย่างไรก็เปลี่ยนตัวไป ทำให้ดีขึ้นอีกมาก ทำให้ลัทธิที่ไม่สู้ดี ดีขึ้นอีกมาก มันจึงมีลัทธิที่ดีหรือขนาดที่จะ ขึ้นมาเคียงบ่าเคียงไหล่พุทธศาสนาอีกมาก แต่โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ลัทธิที่เรียกว่า ไชนะ (Jain) ที่มักจะอ่านกันเสียว่า เซน ๆ.

ที่นี้เรามองดูอย่างกว้าง ๆ ทั่วไปก่อนว่า ในครั้งพุทธกาลที่พระพุทธเจ้ายัง ทรงมีชีวิตอยู่ มันมีลัทธิอะไรอยู่เป็นคู่แข่งกันบ้าง. นี้ขอให้เข้าใจว่า มันมีอยู่แทบ ทุกลัทธิ หรือว่าทุกลัทธิก็ว่าได้ แต่มันเปลี่ยนรูปทั้งนั้น อย่างลัทธิวัถดุณิยม หรือ กามสุขัลลิกานุโยค เอาตามคุณเต็มที่เป็นพระนิพพานอย่างนี้ ก็ยังอยู่ในบาติ ก็ยัง พุกถึงลัทธินี้อยู่ แสดงว่า มีอยู่ในครั้งพุทธกาลแต่เขาปรับปรุงกันเป็นการใหญ่ อธิบายให้มันน่าฟังขึ้นมา; เช่นว่า ถ้าไม่เคยผ่านกามคุณที่ถึงระดับสูงสุดแล้ว คน เราจะเบื่อกามคุณไม่ได้แบบนี้ เป็นต้น. เพราะฉะนั้น ให้ศึกษาความเบื่อหน่ายทาง การเสพมั่วสุมกามคุณถึงที่สุด จึงเร่งระดมความถึงที่สุดในทางกามคุณเพื่ออยู่เหนือ กามคุณอย่างนี้เป็นต้น. นี้เป็นคำอธิบายที่ปรับปรุงกันใหม่ให้สู้ได้หรือให้อยู่ได้ แล้ว ก็มีคณับถือมากยิ่งขึ้นเหมือนกัน.

ที่นี้พวกอัครกิลมัตตานุโยค ก็พวกทรมาณกาให้ลำบากนี้ ก็มีเหตุผลที่ ขึ้นมาก เพราะจะต้องต่อต้านกับพุทธศาสนาอย่างนี้ อธิบายไปในรูปที่ว่า การทำ อย่างนี้เป็นการทำให้กิเลสนั้นเบาบาง และสามารถทำให้สิ้นไปได้โดยง่าย และว่า ร่างกายนี้เป็นสิ่งที่ควรดูรังเกียจ เพราะว่า ถ้าอย่ามีร่างกายเสียแล้ว มันก็ไม่มี การ สัมผัสทาง ตา ทาง หู ทาง จมูก ทาง ลิ้น ทาง กาย อย่างนี้; ถ้าร่างกายมี สัมผัสทาง

นี้ก็มี หรือถ้ายังมีร่างกายอิมหมี่พื้มัน การสัมผัสทางตาทางจมูก หู ลิ้น กาย นี้ก็รุนแรง อย่างนี้เป็นต้น เลยถือว่า มันเป็นเรื่องง่าย ๆ ไม่ต้องมีปรัชญาอะไรมาก.

ทีนี้ พวกที่นับถือเทพเจ้า ซ็อนัน ซ็อนัน มาแต่โบราณกาลโน้นก็ยังเหลือ อยู่ไม่ใช่หมดสิ้นไป แต่ว่ามันจะเหลืออยู่ในรูปที่ว่า เป็นเทวดาว่าซ็อนัน ซ็อนัน แล้วให้รูปร่างการพจน์อย่างนั้นเป็นไปไม่ได้; เพราะว่าเคียวนี้คนในอินเดียมันมัน ฉลาดเกินกว่าที่จะให้รูปร่างการพจน์เสียแล้ว. ขอให้จำความซ็อนัน ไว้ด้วยเพื่อกันความเข้าใจ ผิดอย่างยิ่งว่า ลัทธิให้รูปร่างพจน์นั้นไม่มีในอินเดียครั้งพุทธกาล; มีก่อนหน้านั้น แล้วก็หายไป. โดยเฉพาะในสมัยพุทธกาล คนเขาเจริญด้วยสติปัญญา แล้วหลังต่อมา นั้นมันเพิ่มมีมาใหม่อีกครั้งหนึ่งในรูปอื่น ในรูปศิลปะวัตถุ แต่ให้รูปร่างพล้วนๆ นั้น มีอยู่ก่อนพุทธกาล, ในครั้งพุทธกาลหมดไป. แต่ชื่อเสียงเรียงนามของเทพเจ้านั้นยัง อยู่, พระอินทร์ พระพรหม พระอะไรเหล่านั้น ถูกอธิบายใหม่ไปหมด ไม่เป็น เทพเจ้าอย่างคนๆ แล้ว กลายเป็นชื่อของธรรมะไปแล้ว, เป็นของธรรมะซ็อนันซ็อนัน ไปแล้ว แต่ก็ยังเอ่ยถึงโดยชื่อเทพเจ้าอยู่นั่นเอง เช่นว่า พระพรหมเป็นผู้สร้างโลกนี้, พระศิวะเป็นผู้ประทานความสุขอะไรอย่างนี้, เขาใช้ชื่อว่า พรหม, พรหมานั่นเอง เป็นชื่อของธรรมะที่เป็นเหตุให้โลกเกิดขึ้น; และใช้ชื่อว่า ศิวะนั้นเองเป็นชื่อของ พระนิพพาน; จึงเป็นเหตุให้เกิดมีพระศิวะ ในความหมายของนิพพานขึ้นมา ในหมู่ พวกที่นับถือคัมภีร์พระเวทมาแต่กาลก่อน ซึ่งเมื่อสมัยกาลก่อนนั้นเขาคิดว่า เป็น เทวดา เป็นคน มีหน้าตาอย่างนั้นอย่างนี้ที่เคียวกระทั่งทำรูปทำร่างขึ้นไหว มีเรื่อง มีประวัติ. พอมาถึงยุคนี้ อุกพระพุทธานเขาเรียกว่า อุกอุปนิษัท.

อินเดียในยุคอุปนิษัท คือยุคที่รุ่งเรืองด้วยสติปัญญาอย่างยิ่งนี้ เทพเจ้าที่เป็นตัวตน เป็น Personal God นี้ตายหมด, กลายเป็นธรรมะไปหมด. แต่ยังใช้ชื่อเดิม เป็นพระศิวะหมายถึงนิพพาน, พระพรหมหมายถึงธรรมะที่สร้างโลก, ก่อให้เกิด

โลกขึ้นมาอย่างนี้เป็นต้น มันก็แยกสายขึ้นไปอีกขึ้นไปอีก ก็มีคนถือนั่นนั่นขึ้นไปอีก เหมือนกัน นี่เป็นเหตุให้เกิดลัทธิที่เรียกว่า เวทานตะ คือ ยอก, ยอก สุขของพระเวท เวทานตะแปลว่ายอกสุขของพระเวท; พระเวทชั้นต่ำๆ ก็เป็นเรื่องบูชาดวงอาทิตย์ ดวงดาวมาแต่เดิม; พระเวทรุ่นกลางก็บูชาพระเป็นเจ้าองค์นี้้องค์นี้ที่เดียว; พอมาถึงยอกพระเวทคือในสมัยอุปนิษัตินี้แล้ว เทวดานั้นตายหมดกลายเป็นธรรมชาติไป. กระทั่งมาเป็นธรรมชาติในรูปที่มีอาตมันนี้ มีอาตมันที่ไม่ตาย แล้วจะไปรวมกับปรมาตมัน คือองค์ใหญ่ที่เรียกว่าพรหมา หรืออะไรก็ได้ คือลัทธิฮินดูนั้นเขาถือว่า มีตัวอาตมันที่หลุดมาจากตัวใหญ่, ปรมาตมันเป็นตัวใหญ่, แล้วอาตมันน้อย ๆ ก็ที่มาเป็นคนเรากคนหนึ่ง ๆ นี้ มันช่วยเหตุอะไรก็บอกไม่ได้; แต่บอกได้แต่เพียงว่า ด้วยเหตุสิ่งแวดล้อมนี้ อาตมันนี้ ถูกหุ้มห่อด้วยโลกียธรรม ด้วยกิเลสตัณหาท่องเที่ยวไปในวัฏสงสาร จนกว่าจะฉลาดรู้ธรรมะ แล้วจึงจะหลุดพ้นจากโลก หลุดพ้นจากโลกียธรรมแล้ว กลับไปหาอาตมันเดิมตัวใหญ่จะเป็นอย่างนี้ คนละครั้ง ๆ; นี่คือนิเวทานตะ; แต่ก็มีวิธีที่จะอธิบายให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ให้เข้าใจยิ่งขึ้นไปในเรื่องข้อปฏิบัติ หรือความหมายต่าง ๆ.

ลัทธิ ไชนะก็ก่อรูปขึ้นมาจากเค้าเงื่อนอันนี้ เป็นศาสนาที่เราเรียกกันในบาลีว่า เทียรถียนิกวรรณ์ พอต่อมาสมัยนี้ก็ยังมีอยู่ ก็ยังเจริญแน่นแฟ้นก็อยู่ เพราะมีอาตมันนี้เอง. แม้ว่าบางทีจะเปลี่ยนจากคำว่า อาตมัน ไปเป็นคำอื่น ก็ความหมายอันเดิมนั้นแหละ เช่นลัทธิ ไชนะ เคียงนี้ถือว่า ไกวัลย์, คือสิ่ง ๆ หนึ่งซึ่งเป็นไกวัลย์, ไม่เปลี่ยนแปลงตลอดอนันตกาลอนันตเขตเลยเรียกว่า ไกวัลย์ อย่างนี้. นั่นเป็นจุดที่ว่าชีวิตทุกชีวิตจะต้องไปรวมที่นั่น, มีตัวตน, เป็นลัทธิมีตัวตน. ดังนั้นลัทธิมีตัวตนนี้ถูกใจชาวบ้านมากกว่าลัทธิของพระพุทธเจ้า ซึ่งพวกไม่มีตัวตน มันก็เกินไป ชาวบ้านเข้าใจไม่ได้ และน่าจะเป็นเหตุอันสำคัญส่วนนี้ที่ทำให้พุทธศาสนา สูญ ไปจากอินเดียโดยเร็ว ก็ว่ามันไม่ใช่เฉพาะแต่ว่าพวกลัทธิศาสนาอื่นเขาเบียดเบียนหรืออะไร,

ไม่ใช่, **ตัวที่เบียดเบียนอย่างยิ่งก็คือ ตัวที่ลัทธิเรื่องอัตตามันถูกใจชาวบ้านมากกว่าลัทธิอื่นศา.**

เมื่อพระพุทธเจ้าท่านยังมีพระชนม์ชีพอยู่ ท่านอาจจะอธิบายได้ดี แต่พอสิ้นท่านไปแล้ว พระสาวกทั้งหลายไม่สามารถทำให้มันกระจ่างได้ มันค่อยๆ เลือนไป และไม่เป็นที่ถูกใจของใคร มันก็จะต้องหมดไปจากจิตใจ. ที่นี้ยังเหตุการณ์ภายนอก แวดล้อมเข้าไปค้ำยแล้ว มันก็เร็ว เราจะต้องสำนึกไว้บ้างว่า **ที่มันก็เกินไป บางที่มันก็สูญหายได้เหมือนกัน** หรือว่าไม่เป็นที่ถูกใจของคนทั่วไปก็ ได้เหมือนกัน. สำหรับลัทธิ ไชนะหรือเตียรตีย์นิกวรรณ์นี้ มันมีอะไรเหมือนกันมาก, **เรื่องศีลธรรมก็เหมือนกัน** แต่รุนแรงกว่า อย่างเรื่องไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตนี้ ลัทธิ ไชนะ ยิ่งรุนแรงไปกว่า จนถึงกับว่า ไปไม้ก็มีชีวิตอย่างนี้, พระของลัทธิ ไชนะนี้ จะปลิดไปไม้ก็ไม่ได้ เท่ากับฆ่าสัตว์ไปเลย หรือไม่ยอมกินไปไม้ที่เขาเก็บมาเฉพาะ. อย่าว่าแต่ฆ่าสัตว์เคร่ง जान สำหรับพวกพระมีความไม่ยึดมั่นถือมั่นถึงขนาดที่ว่า ผัวก็ไม่ตองนุ่ง นี่ขอให้ลองคิดดู พวกพระคือหมายความว่า พวกที่เป็นชั้นดีของลัทธิ คือปฏิบัติเคร่งครัดสูงสุดตามแบบของลัทธินั้น ๆ ถึงกับไม่นุ่งผ้า; แล้วก็ไม่มีอะไรเป็นทรัพย์สินสมบัติ มีอยู่อย่างเดียวก็คือไม้เข้่อ่อน ๆ นิ่ม ๆ สำหรับบ้กเบา ๆ เสียก่อนจึงจะนั่งลงไป; เพราะเขาถือว่า ถ้านั่งลงไปเฉยๆ แล้ว มันต้องทับสัตว์ที่มีชีวิตตาย ที่ตัวเล็กๆ คุณไม่เห็น จึงต้องทำอย่างเบาๆ, บ้กอย่างเบาๆ แล้วจึงนั่ง เพราะว่า เขาสำรวจในเรื่องชีวิตของสัตว์มันยิ่งกว่าที่ ในพุทธศาสนามีเสียอีก. พวกพระจึงมีแต่เข้่อ่อนหนึ่ง, บาตรก็ยังไม่มื, จีวรก็ไม่มี เวลาจะฉันอาหารทายกก็เอาอาหารมาใส่ให้ในมือเลย แล้วค่อยๆ ฉนจากมืออย่างนี้; แล้วเขายอมให้ใส่เพียงเท่าที่เขาจะฉนหมด แล้วเขาก็ล้างมือ. มีทโกนเขาก็ไม่มี พอถึงวันที่เขาจะต้องเอาผมออก เขาก็ถอนมันออกเฉยๆ มันจึงเป็นสิ่งที่ดึงดูดประชาชน ทิดอกทิดใจประชาชน ให้เคารพนับถืออย่าง เป็นบ้าเป็นหลัง. ลัทธินี้จึงไม่เคยสูญหายไปจากอินเดียเลย ยังคงอยู่ในทุกวันนี้ และเจริญขึ้นหน้าขึ้นตาเสียค้ำย.

พุทธศาสนาเข้าไปในอินเดียไม่ได้ ก็เพราะลัทธินี้มีอยู่ อย่างพระในพุทธ—ศาสนาเข้าไปกินเนื้อสัตว์ให้เห็นอย่างนี้เขาก็ว่า นี่เป็นยักษ เป็นมาร ไม่ใช่เป็นพระ, เพราะว่าลัทธิโซณะนี้ พระไม่กินเนื้อสัตว์โดยเด็ดขาด แล้วยิ่งกว่านั้น ไปไม้ถ้าทำไปในทางที่แกล้งทำให้มันตาย เขาก็ยังไม่กินอย่างนี้เป็นต้น. เขาระมัดระวังเรื่องชีวิตสัตว์มากมายถึงอย่างนี้ และเรื่องไม่ยึดถือก็มากถึงอย่างนี้; แปลว่า อะไรมันคุณค่าด้วย สิบ คุณค่าด้วยร้อย เสียเรื่อยไป มันเป็นลัทธิที่เคร่งมันจึงไม่สูญไปจากอินเดียและยังอยู่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นคู่แข่งกันกับพุทธศาสนามาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล. จึงพบในบาลีว่า คู่ต่อสู้ที่เทียมมาเทียมไหล่กัน ก็คือลัทธิโซณะนี่เอง, แต่ในบาลีเรียกว่า ลัทธินิคังถนาฏบุตร แล้วยิ่งกว่านั้นมันเป็นลัทธิที่มีอยู่ก่อนพุทธศาสนา.

เมื่อ พระพุทธเจ้าออกผนวชใหม่ ๆ ก็เคยเข้าไปศึกษาในลัทธินี้ ศึกษาถึงที่สุดแล้ว ไม่ทรงพอใจในข้อที่มี ไกวัลย์ หรืออาคมันเหลืออยู่ จึงออกมาศึกษา ลัทธิของพระองค์ จนพบเรื่องอนัตตา ไม่มีไกวัลย์ ไม่มีอาคมัน และทรงเห็นว่า ที่ไม่หุงผ้าเลย ไม่มีอะไรเลย กินอาหารน้อยที่สุดหรืออะไรรัน มันเกินไป พระองค์จึงมาบัญญัติใหม่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา. เกิดเป็นลัทธิพุทธศาสนาตามแบบของพระสมณ—โคตมนี้ขึ้น มันก็เลยกลายเป็นคู่แข่งกันเรื่อยมา และพร้อมกันนั้น อย่าลืมว่า: เนื่องจากพระพุทธเจ้าเกิดทีหลัง และจำเป็นต้องยืมคำที่มีอยู่ก่อนในลัทธิโซณะ ที่มีอยู่ก่อนนั้นมาใช้ยืมมากเหมือนกัน; เช่นคำว่า นิพพาน คำว่า อรหันต์ แม้แต่คำว่า ธรรมะ อย่างนี้ นี่เราเห็นว่ามันเกี่ยวข้องกัน พัวพันกันอย่างยิ่งเลย. ในบรรดาลัทธิในกายต่าง ๆ ในโลก โดยเฉพาะในอินเดียนี้ ที่เกี่ยวเนื่องกันกับพุทธศาสนาก็คือในอินเดียนี้ มันเกี่ยวพันกันเรื่อยมา. เราจะถือว่า พุทธศาสนากระโดดออกมาเองลอย ๆ ไม่เนื่องด้วยใคร ไม่เกี่ยวกับใครนี้ ไม่ถูก แต่ได้ตั้งรากฐานอยู่บนความคิดที่เขาเคยคิด เคยค้นพบ กันมาแต่กาลก่อน แล้วมาสรุปหุ้ดลงเพียงแค่นั้น ประกอบต่อเติมเสริมขึ้นไปถึงที่สุด จึงทรงบัญญัติ โลกุตตระ หรือ นิพพาน ชนิดที่ใครจะบัญญัติให้สูงไปกว่านี้อีกไม่ได้ จึงเป็นการบัญญัติเรื่องความดับทุกข์ถึงที่สุด ที่ใครจะมาบัญญัติให้สูงไปกว่านี้อีกไม่ได้

พิธีจนได้จนกระทั่งทุกวันนี้. แต่ ข้อที่คนทั้งหลายทั้งปวงไม่ยอมหันมานับถือพุทธศาสนาโดยสิ้นเชิง แม้ในอินเดียนี้ ก็เพราะเหตุผลดังที่กล่าวแล้ว เพราะว่าคนส่วนมากส่วนใหญ่ต้องเป็นคนพอใจที่จะยึดถืออัสตว; เพราะไม่ฉลาดพอ ไม่ใช่เป็นเรื่องคูหมั่นคูแคลน. แต่ก็ควรจะกล่าวได้ว่า ในโลกนี้มีคนฉลาดน้อย คนที่ฉลาดเฉียบแหลมถึงกับรู้อะไรได้ลึกซึ้งถึงที่สุดก็จะต้องมีน้อย เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่ามวลชน หรือ Mass นี้ มันก็ต้องมีลัทธิอันหนึ่งต่างไปจากชนกลุ่มน้อย; จึงเป็นเหตุให้ศาสนาแบ่งแยกกันไปหลายชั้นหลายระดับ ต่างก็ต้องอยู่ได้ด้วยกันทั้งนั้น. เราก็มองหน้าที่แต่เพียงว่า มันต่างกันอย่างไรและอันไหนจะเหมาะสมกับเราที่สุดเท่านั้นเอง, และเมื่อเราสนใจพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาที่สำคัญในประเทศไทย ก็ขอให้สนใจในลักษณะเช่นนี้จะได้ไม่ถือตัวหรืออคติในส่วนหนึ่ง. แต่ก็จะได้ ไม่เหลวไหลโหลเล ไม่เอาด้านนี้ก็อีกส่วนหนึ่งด้วยเหมือนกัน, คืออย่าให้มันมากไป แต่อย่าให้มันน้อยไป ให้มันอยู่ในลักษณะที่เรียกว่า สำเร็จประโยชน์แก่การที่จะเป็นอยู่ โดยไม่ต้องเป็นทุกข์ก็แล้วกัน. นี้เราได้กล่าวกันถึงความเป็นมาของศาสนา ก่อนพุทธกาล จนกระทั่งถึงพุทธกาลว่า มันได้มีอยู่อย่างไร เกี่ยวข้องกันอย่างไร แข่งขันกันอย่างไร นี้ก็เรียกว่า เป็นหัวข้อตอนหนึ่งสิ้นสุดลงไป.

ที่นี้ ก็ หลังจากพุทธกาลมาจนถึงทุกวันนี้ หลังพุทธกาลเราเอาทั้งคำว่า พ่อพระพุทธานิพนพานลง องค์พระศาสดานิพนพานลงนี้ มันจะมีอะไร ไกรจะเป็นคนดำเนินงานอำนวยการนี้. น้อยากจะเล่าถึงเรื่องตอนนี้เสียเลยว่า ในตอนแรกที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าใหม่ ๆ นั้น ท่านมีอะไรอยู่ในตัวท่านเองเสร็จ มีลักษณะเหมือนเผด็จการอย่างนั้น; ดังนั้นคำพูดของท่านเป็นกฎหมาย หรือเป็นวินัย หรือเป็นอะไรไปหมด; แล้วก็ไม่มีอะไรมากมาย. เพียงท่านพูดอะไรเพียงคำสองคำมันก็เป็นเรื่องเป็นราวไปแล้ว เช่นว่า “เฮ้! เป็นภิกษุ”; คนนี้ก็เป็นภิกษุ เพราะการอนุญาตว่า ให้มาเป็นภิกษุได้. ฟังเข้าใจไว้เถอะว่า ลัทธิอย่างนี้ ระเบียบวิธีเช่นนี้มันจะ

เอามาใช้ได้ในตอนหลังได้อย่างไรในเมื่อสาวกมากขึ้น พระองค์สิ้นไปแล้วสาวกมากขึ้น. พระพุทธเจ้าทรงเห็นความจริง ช้อน^๕ จึงต่อมาอีกไม่กี่ปี ก็ประมาณครึ่ง ๆ พระชนมายุของพระองค์ พระองค์ก็ทรงยกเลิกข้อที่พระองค์จะเป็นผู้เผด็จการหรือเป็นผู้ทรงอำนาจสิทธิ์ขาดแต่พระองค์เดียวนั่นเสีย. ทรงให้ประชุมสงฆ์ วางระเบียบที่เรียกว่า ระเบียบสงฆ์ ขึ้นมา; เช่นว่า ใครจะบวช ให้ประชุมสงฆ์ รับคนเข้าบวชในมติของสงฆ์ หรือว่าจะดำเนินกิจกรรมอื่นใด ที่เป็นความเกี่ยวข้องกันทั้งหมดทั้งคณะแล้วให้ลงมติสงฆ์. นี่มันก็เป็นการแสดงให้เห็นได้ว่า พระองค์ทรงวางระเบียบให้อะไร ๆ เป็นมติสงฆ์เสียตั้งแต่เมื่อพระองค์ยังอยู่^๕ ก็เพื่อจะได้ใช้ต่อไปข้างหน้า เมื่อพระองค์ล่วงลับไปแล้วนั่นเอง.

พอพระองค์ล่วงลับไปแล้ว อำนาจไม่ตกอยู่แก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่ตกอยู่แก่พระเถระที่เป็นชั้นสูงองค์ใดองค์หนึ่งเลย แต่ตกอยู่แก่สงฆ์ทั้งปวง ฉะนั้น การสืบอายุพระศาสนา มันจึงเป็นหน้าที่ของสงฆ์ทั้งปวง. ที่นี้พระสงฆ์ที่ใกล้ชิดอยู่กับพระพุทธเจ้ากลุ่มหนึ่ง, มีพระเถระผู้เฒ่าองค์หนึ่งเป็นที่เคารพเชื่อฟัง ก็อาศัยองค์นี้เป็นผู้นำ แต่ไม่ใช่ผู้นำอย่างเผด็จการ นำอย่างมติสงฆ์เรื่อย แล้วฟังทราบว่ ระเบียบวินัยของสงฆ์ในพุทธศาสนานั้น มติต้องเป็นเอกฉันท์เสมอไป ไม่ใช่ว่า ได้มติ ๒ ใน ๓ ละเป็นใช้ได้อย่างนี้ไม่มี จะต้องเป็นเอกฉันท์คือ ๑๐๐% เสมอไป. ขอให้ลองคิดดูที่ว่า มันจะยากลำบากสักเท่าไรในการที่จะหาเสียงชนิดที่ ๑๐๐% เรื่อยอย่างนี้; เพราะฉะนั้นมันจึงทำได้แต่ในหมู่คนที่มึหิริโศทคัปะเป็นอย่างดี; มีสติปัญญา, มีหิริโศทคัปะก็คือความละอาย, ความสุภาพนั้นอย่างยิ่งเท่านั้น มันจึงจะทำไปได้. ในที่สุดมันก็ยังทำไปได้โดยเหตุที่ว่า ถ้าสงฆ์คนไหนเกิดความเห็นแตกแยก ภิกษุรูปนั้นหรือสงฆ์ส่วนนั้นก็หลีกไปเสีย ส่วนที่เหลือมันเป็นมติเอกฉันท์เรื่อย. เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานลงใหม่ ๆ นี้ สงฆ์หลายร้อยองค์ ที่อยู่ในที่นั้นมีมติเป็นเอกฉันท์ที่จะสืบอายุพระศาสนา จึงกำหนดให้มีการทำสังคายนาว่า เดือนพฤษภาคมนี้เป็นเดือนที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน ตกเป็นราวเดือนพฤษภาคม มิถุนายน กรกฎาคม สิงหาคม ราวเดือนสิงหาคม คือ

ในพรรษานั้น ก็เป็นวันที่กำหนดจะทำสังคายนา คือ พระสงฆ์ทั้งหมดประชุมคัดเลือกโดยมติสงฆ์เหมือนกันว่า จะเอาเพียง ๕๐๐ องค์เท่านั้น, ที่เป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดที่สุดของหมู่ทั้งหมด แล้วมติของสงฆ์เป็นผู้คัดเลือก แม้ว่าจะให้พระเถระผู้เฒ่าองค์หนึ่งเป็นผู้ชี้ระบุตัว แต่ก็ต้องเป็นมติของสงฆ์ที่ยินยอม ท่านจึงเลือกได้ ๕๐๐ องค์ ท่านแก๊งเอาตัวที่จำแก๊ง อยู่ใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามากที่สุด เช่น พระอานนท์ เช่น พระอุบาลีนี้ไว้ด้วย แล้วสงฆ์ ๕๐๐ องค์นี้ จึงทำสังคายนา. ที่เรียกว่า ทำสังคายนาให้น้อย่าได้เข้าใจว่า เหมือนกับที่เราได้ยินเขาเทศน์สังคายนาเวลามีศพ ๒-๓ ชั่วโมงเสร็จ หรืออะไรทำนองนั้น เขาทำสังคายนาตลอดเวลาดังหลายเดือน ถึง ๓ เดือน.

วิธีทำสังคายนาก็คือว่า ตามขึ้นถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องนั้นว่าอย่างไร นี่ขอให้ท่านทั้งหลายเข้าใจไว้อย่างนี้ก่อนว่า ในสมัยพุทธกาลนั้น ไม่มีการใช้หนังสือ ไม่มีการใช้หนังสือเลย อะไรที่เป็นตำรับตำราแบบฉบับ ต้องจำไว้ด้วยปาก นี่เป็นธรรมเนียมแต่โบราณกาลตึกคำบรรพ์. คัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ที่ฤาษีบอกต่อ ๆ กันมา บอกต่อ ๆ กันมาแล้วมากขึ้น ๆ เป็นคัมภีร์พระเวทมหาศาลนั้น มากกว่าพระไตรปิฎกทั้งหลายเท่านี้ เขาก็ยังจำกันมาด้วยปาก เขาจึงมีธรรมเนียมประเพณี คือว่า ให้มีพวกที่เป็นเจ้าหน้าที่จำท่องนี้อยู่พวกหนึ่ง ถ้าฝ่ายพระเวทก็คือพวกพราหมณ์หมู่หนึ่ง กลุ่มหนึ่ง ตระกูลหนึ่งที่เดียว พอรุ่งเช้าขึ้นเขาก็ต้องท่องพระเวท ตั้งแต่ก่อนนั้นถึงตอนนั้นจบวันไป รุ่งขึ้นก็ท่องต่อ, รุ่งขึ้นก็ท่องต่อ รุ่งขึ้นก็ท่องต่อ, ตามแต่เขาจะท่องได้เท่าไร แล้วคนอื่นก็ท่องหมวดอื่น ที่อื่นก็ท่องต่อหมวดอื่น จนจบทั้งพระเวท นี้พวกนี้ไม่ต้องทำอะไรเป็นเหมือนกับหนังสือที่มีชีวิต เขาจะต้องท่องให้เชี่ยวชาญที่สุด ตามแล้วตอบโต้ทันที. คนทั้งหลายจึงเอาข้าวเอานมวัว เอาอาหารเครื่องบูชาต่าง ๆ ไปให้คนที่ท่องพระเวทนี้เป็นการได้บุญอย่างยิ่ง นี่มันเกิดเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีทำบุญขึ้นมาอย่างนี้ แล้วคนนั้นก็ไม่ต้องไปทำไรทำนา

อะไร เพียงแต่ว่า รุ่งซึ้งก็ท่อง, รุ่งซึ้งก็ท่อง, รุ่งซึ้งก็ท่อง, สาธยายเรื่อย เป็นหนังสือที่มีชีวิตเป็นเล่มสมุกที่มีชีวิตอยู่อย่างนี้. วิธีนี้ก็ยังมีมาจนถึงกรุงพุทธรกาล ถึงกรุงพุทธรกาลแล้วก็ยังไม่มีการใช้หนังสือ.

พระไตรปิฎกคือคำสอนของพระพุทธเจ้าจะสืบมาได้อย่างไร ก็จำเป็นอยู่เองที่จะต้องสืบลงมาโดยวิธีนี้. ที่นี้พระพุทธเจ้าได้สอนอะไรที่ไหนบ้าง ไม่ใช่ได้ยินกันทุกคน ไม่ใช่ทราบกันทุกคน ใน ๕๐๐ คนนั้น ต้องมีคน ๆ หนึ่งเสนอขึ้นมาว่า เมื่อถามขึ้นมาถึงเรื่องนี้ คนนั้นจะเสนอว่า ได้ยินว่าอย่างนั้นเลย. ส่วนมากที่สุดเป็นพระอานนท์ เพราะว่า พระอานนท์นี้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นพระอุปฐากใกล้ชิดติดตามพระพุทธเจ้าอยู่เรื่อย จึงได้ยินมากกว่าคนอื่น. แต่ถึงแม้ว่าพระอานนท์เป็นผู้เสนอขึ้นมาแล้วว่า ข้าพเจ้าได้ฟังมาว่าอย่างนี้ ๆ ก็ไม่ใช่ว่า ถือเอาเด็ดขาดทันที ต้องให้มีผู้อื่นทักท้วง วิพากษ์วิจารณ์ ชักซ้อม อะไรได้ จนเป็นที่ยุติตกลงในที่ประชุมของสงฆ์ทั้ง ๕๐๐ เสียก่อน แล้วจึงเรียบเรียงเนื้อความที่ว่านั้น ให้เป็นสำนวนที่ท่องได้; เพราะว่า สำนวนที่พระพุทธเจ้าพูด ศัพท์อย่างสำนวนชาวบ้านธรรมดาเอามาท่องไม่ได้. ที่นี้ต้องเรียบเรียงถ้อยคำเหล่านั้นให้เป็นสำนวนที่ท่องได้เสียก่อน แล้วเรียบเรียงกันในที่ประชุมนี้ พอเรียบเรียงเสร็จแล้วก็ให้ท่องเลย ให้ทั้งหมดท่อง ให้ทั้งหมดช่วยกันท่อง ก็หมายความว่า ให้ช่วยกันจำ นี้ก็มีองค์เก่ง ๆ องค์ที่จำเก่ง ๆ จำไว้เป็นพิเศษ. เมื่อประเด็นเรื่องนี้สิ้นสุดไปแล้ว ท่องกันจำได้แม่นยำดีแล้ว ก็ยกประเด็นอันใหม่ขึ้นมาซักอีกว่า เรื่องนี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่าอย่างไร พระอานนท์ก็เสนอ องค์อื่นก็วิพากษ์วิจารณ์ ชักซ้อม จนยุติลงว่าอย่างไร ร้อยกรองเป็นคำท่องได้ แล้วก็ท่องอีก. ทำอย่างนี้เขาเรียกว่า สังคายนา หรือ สังคีติ. สังคีติแปลว่า “ว่าขึ้นพร้อม ๆ กัน” ก็เป็นเหมือนว่า ประทับหนังสือลงไป ในจิตใจ เป็นหนังสือมีชีวิตอย่างเดียวกันอีก; จนสิ้นสุดทุกเรื่องที่พระพุทธเจ้าได้สอนไว้. พระสาวกเหล่านั้นจึงแยกย้ายกันไปทำหน้าที่เผยแผ่ต่อไป. นี้เรียกว่า สังคายนาครั้งที่ ๑ ทำกันในระยะ ๒-๓ เดือนหลังจาก

พุทธปรินิพพาน. ที่นี้จะต้องทราบไว้ด้วยว่า มีบางพวกที่ไม่ได้อยู่ที่นั่น, สงฆ์บางพวก
 ไม่ได้อยู่ที่นั่นคราวนั้น, คราวหลังแกลงมาพบกัน สงฆ์พวกนี้ก็บอกว่า สังกายนาได้
 ทำแล้วอย่างนี้ ๆ ๆ ๆ, ขอให้ท่านรับรู้; นี้พระพวกมาใหม่นั้นบอกว่า ทำแล้วก็ดีแล้ว
 แต่ข้าพเจ้าไม่อาจจะรับรู้; ข้าพเจ้าจะถือเอาแต่ตามที่ข้าพเจ้าได้ยินได้ฟังมาด้วยตนเอง
 อย่างนั้นมันก็เกิดมีขึ้นแล้วภายในไม่กี่วัน. นี้เป็นมูลเหตุของการแตกแยกเป็นนิกาย หรือ
 เป็นพวกย่อย ๆ ออกไป.

มูลเหตุของการแตกแยกมีแล้วตั้งแต่วันทำสังคายนาครั้งที่ ๑ สิ้นสุดลงไป
 ใหม่ ๆ คือในปีที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานนั่นเอง, แต่มันไม่รุนแรง เพราะว่า ท่าน
 เหล่านั้นยังเป็นพระอรหันต์ ยังมีสติปัญญา, ยังมีหิริโอตตปปะ ยังมีอะไรต่าง ๆ.
 เรื่องมันจึงไม่มีการแตกแยกชนิดทะเลาะวิวาท. เป็นอย่างนี้เรื่อยมาตั้งแต่ ๑๐๐ ปีอยู่ด้วย
 ความสงบ คือเป็นพระไตรปิฎกมีชีวิตอยู่อย่างนี้อยู่ในใจ, อยู่ในความจำของผู้จำเก่ง
 แล้วก็สอนต่อ ๆ กันมา, สอนต่อ ๆ กันมาด้วยปากเลย. มีเรียกพระชั้นอีกพวกหนึ่ง
 ว่า พวกพระภานณาจารย์; ภานณาแปลว่า ผู้กล่าวหรือผู้พูด, ภานณาแปลว่า กล่าวหรือ
 พูด, ถ้าองค์ไหนจำคัมภีร์ที่ชนิกายได้ ก็เรียกว่า พระที่ชนิกายภานณาจารย์อย่าง
 นี้, ถ้าพวกไหนว่าคัมภีร์มีชฌิมนิกายได้ ก็เรียกว่า มีชฌิมภานณาจารย์ อย่างนี้เป็น
 ต้น แล้วแต่ว่าแกจำหมวดไหนไว้ได้เป็นอย่างนี้กันเรื่อยมา เป็นที่เชื่อแน่ว่า มันก็จะ
 ต้องมีการผิดพลาดเคลื่อนไปบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นธรรมดาที่เวลามันล่วงไป แต่ว่า
 พระพุทธเจ้าท่านได้ตรัสสิ่งสำคัญไว้สิ่งหนึ่งเรียกว่า มหาปเทศ, คือตรัสไว้ให้
 ภิกษุทั้งหลายถือหลักว่า: “ถ้าสิ่งใดมันลงกันได้กับหลักใหญ่ ๆ ทั่วไป ข้อความใด
 มันลงกันได้กับหลักใหญ่ ๆ ทั่วไปให้ถือว่า ข้อความนั้นถูกต้องแล้ว หากข้อ
 ความใดที่มีผู้หยาบมากกล่าวมาเสนอว่า; ข้าพเจ้าได้ฟังมาอย่างนี้, ครูบาอาจารย์
 ของข้าพเจ้ากล่าวมาอย่างนี้, ข้าพเจ้ารับทอดมาอย่างนี้อะไรก็ตาม, ถ้ามันลงกัน
 ไม่ได้กับหลักใหญ่ ๆ ทั่วไปแล้ว ให้ถือว่า เขาจำมาผิด อาจารย์สอนผิด
 ความจำของเขาผิดเพื่อนอย่างนี้” และอาศัยหลักอันนี้เอง จึงทะล่อมคำสอนของ

พระพุทธเจ้าที่สืบกันมาด้วยปากนี้ให้อยู่ได้เรื่อย ๆ มา จนกว่าจะได้เขียนเป็นตัวอักษร แต่เป็นธรรมคาที่คงมีการเพิ่มเติม เติมด้วยเจตนาดีของคนที่รับช่วง.

สังคายนาครั้งที่ ๒ ล่วงมาได้ร้อยปีก็เริ่มก่อหอคของสิ่งที่เรียกว่า **มหา-**
ยาน, คือ ๑๐๐ ปีต่อมา จากนั้นมีพวกพระภิกษุบางพวกปรับปรุงแก้ไขเรื่องวินัย
เล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่ก่อน นี้พวกที่เคร่งครัดไม่ยอม พวกนั้นก็เลือกแก้ไขตามที่สมควร
เรื่อย แก้เหตุการณ์ฐานอะไรเรื่อย นี้จึงเกิดแตกแยกว่า แก้ก็แก้ ฉันทก็ฉันท เพราะ
ว่า ๑๐๐ ปีมันเริ่มมีคนทีโลเลขึ้น แต่ยังไม่ถึงกับเรียกว่า เกรวาท หรือ มหายาน ใน
ขณะนั้น แต่ว่าเป็นเหตุให้พวกหนึ่งเตลิดไปทิศทางหนึ่ง, พวกหนึ่งลงไปทิศทางหนึ่ง
หันหลังให้กัน. พวกที่ไปฝ่ายเหนือก็ไปตั้งก๊กตั้งกองขึ้นใหม่ จนกระทั่งเป็นที่เรียกว่า
มหายานในที่สุด ปรับปรุงแก้ไขทั้งส่วนที่เป็นวินัยและที่เป็นหลักธรรมะโดยหวังว่า
จะให้ง่ายแก่ประชาชน จะให้เข้าไปได้ในทุกดินทุกแห่งที่ไปถึง. ส่วนพวกที่ลงทางใต้
นี้เคร่งครัดตามคำสอนของพระเถระที่ได้พูดไว้อย่างไรในการทำสังคายนาครั้งที่หนึ่งโดย
เด็ดขาด; เขาจึงเรียกพวกที่ลงมาทางใต้ันว่า **พวกเกรวาท**; เรียกพวกที่ไปทางเหนือ
ว่า **พวกอาจารีวาท** คือพวกอาจารย์; พวกอาจารย์คือพวกอาจารย์ชั้นหลังแก้ไข
ได้เรื่อย พวกเกรวาทคือพวกพระเถระเดิมที่ไม่ยอมแก้ไขเลย ในฝ่ายเรามีเรียกแต่
เพียงว่า อาจารีวาทกับเกรวาทเท่านั้น. ที่นี้พวกอาจารีวาทนี้เตลิดไปหนักเข้า ๆ
ไปเรียกเอาตัวเองว่ามหายาน แล้วยังเรียกพวกตรงข้ามอย่างคูดูกูหมิ่นว่า ที่นยาน,
ที่นยาน แปลว่า เลว หรือ ต่ำ มหาแปลว่า ใหญ่ หรือ สูง.

ต่อมาจนถึงเวลา ๒๓๐ ปีนี้ มีการทำสังคายนาในประเทศอินเดียอีกครั้งหนึ่ง
โดยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งนับถือพุทธศาสนาอย่างเกรวาท. ตอนนี้ได้อาศัยอำนาจ
ของพระเจ้าอโศกมหาราชนั่นเอง; ที่ทำให้พระเถระสามารถส่งภิกษุไปประกาศพุทธ
ศาสนาทุกทิศทุกทางที่บารมีของพระเจ้าอโศกมหาราชแผ่ไปถึง ขอให้ท่านศึกษาประวัติ-

ศาสตร์ประเทศอินเดียยุคอโศกมหาราชนี้ๆ พวกฝรั่งเขาสนใจอย่างยิ่ง ยอมรับว่าเป็น มหาราชองค์หนึ่งจริง ๆ และเก่าแก่ที่สุดกว่ามหาราชทั้งหลาย คือ ว่าอโศกมหาราช นี้ได้สามารถแผ่อำนาจของตัวออกไปทั่วประเทศอินเดียอันใหญ่หลวง เหลืออยู่นิด หน่อย แล้วอำนาจนั้นยังแผ่ออกไปนอกนั้นไปอีกคือ นอกออกไปถึงประเทศต่าง ๆ ที่เป็นมิตรเป็นสหาย ก็มี; หรือว่า ไม่เป็นมิตรสหาย แต่ว่ายอมเกรงกลัวยอมเป็น ประเทศราชก็มี; เพราะฉะนั้น เขตที่พระเจ้าอโศกมหาราชจะให้พระมหาเถระส่งภิกษุ ไปประกาศศาสนา มันจึงกว้างมาก พวกฝรั่งเขาเชื่อว่า ทางตะวันตกไปถึงประเทศแฟก- เตรีในยุโรป, ข้างล่างนี้ ทางใต้มาถึงลังกา มาถึงแหลมทองสุวรรณภูมิประเทศไทย เขาใช้คำว่า สุวรรณภูมิซึ่งสันนิษฐานกันว่า ที่นครปฐม แล้วข้างบนนั้น ข้ามหิมาลัย ไปในดินแดนมองโกเลีย แล้วยังเชื่อว่า สืบต่อไปจนถึงทิเบต และจีนก็สายนี้ แต่ว่า ต่อ ๆ มาอีก ในสมัยต่อ ๆ มาอีก, คือมันไปลงรกรากแล้วก็ค่อยไปต่อไป พ.ศ. ๕๐๐ เศษ ก็ไปถึงประเทศจีนอย่างนี้. พระเจ้าอโศกมหาราชจึงถูกจัดไว้ในฐานะเป็น เหมือนกับ คอนสแตนติน ของศาสนาคริสต์ียน ก็เป็นพระมหาอุปถัมภ์ของ ศาสนา ปราภฏเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เพราะอาศัยการค้นคว้าของพวกฝรั่ง นั้นเองที่พบศิลาจารึกเป็นเสาบ้าง เป็นที่หน้าผาบ้าง; ปะกิดปะต่อเรื่องนั้นเรื่องนี้เข้า แล้ว มันตรงกันกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์.

นี่ประวัติของพุทธศาสนาหลังจากปรินิพพานที่สำคัญก็คือ เรื่องการทำ สังกายนา ๓ ครั้ง และอาศัยอำนาจของอโศกราชนั่นเอง ได้ใช้อำนาจขับไล่หรือจับสึก อะไรทำนองนี้ พวกที่ประพฤติกไม่ถูกต้องเสียยกใหญ่คราวหนึ่งด้วยเหมือนกัน; คือไม่ยอม ให้เกียรติยศอื่นมาปอนอยู่ในพุทธศาสนา เขาต้องไปปฏิญาณตัวโดยเปิดเผยว่า เขาเป็น ผู้ถือลัทธิอะไร จะหวังลาภหวังเกียรติยศ ชื่อเสียง แล้วมาปอนอยู่ในพุทธศาสนา อย่างนี้ พวกที่เรียกว่า ธรรมะมหาอำมาตย์ของพระเจ้าอโศกราชนี้จัดการหมด, มี ธรรมะมหาอำมาตย์ กล้าย ๆ กับว่า ทำราวจในทางฝ่ายธรรมะนั้นเป็นผู้รอบรู้และเป็น

ผู้จัดการ พนักงานเหมือนกับสังฆการีหรืออะไรทำนองนี้เดี๋ยวนี้ นี่เป็นประวัติที่รับรู้ทั่วไปหมด.

หลังจากนั้นแล้ว ในประเทศอินเดียเริ่มเสื่อม หลังจากยุคอโศกข้าวลูกหลานมาไม่กี่ครั้ง ก็เริ่มเสื่อม เริ่มออกนอกประเทศอินเดีย การทำสังคายนาในประเทศอินเดียจึงไม่มีอีกต่อไป จึงมีในประเทศอื่นเช่นในประเทศลังกา ประเทศพม่า ประเทศไทยเรา^{นี้} ต่างคนต่างไม่ยอมรับของกันและกัน ต่างฝ่ายต่างนับของตัวไปต่อท้ายครั้งที่ ๓ ในอินเดียทั้งนั้น เช่น ในประเทศพม่าเขาก็นับครั้งที่ ๓ ในอินเดีย แล้วก็ต่อท้ายในประเทศของเขาก็คือ ๓ ครั้งเป็นครั้งที่ ๖ เมื่อเร็ว ๆ นี้ในลังกาก็นับของตัวไปอีกอย่างหนึ่ง ในประเทศไทยก็นับของตัวมาอย่างหนึ่ง จนกระทั่งนับว่าการสังคายนาพระไตรปิฎกที่พิมพ์ในรัชกาลที่ ๖ นั้น เป็นครั้งที่ ๘ อะไรทำนองนี้เป็นต้น รายละเอียดคนนั้นไม่สำคัญนัก แต่ว่าเรารู้ความหมายหรือความเป็นมาว่ามันเป็นมาอย่างนี้. ที่นี้ข้อความก็ทำให้มีคนหวังดีเพิ่มเติม; ที่นี้หวังดีเกินไปก็เพิ่มเติมสิ่งที่มลายลงไปได้เพื่อเห็นแก่ชาวบ้านที่มลาย. สิ่งที่เรียกว่า พระไตรปิฎกนั้นก็มากขึ้นทุกที มากขึ้นทุกที มากขึ้นทุกที เช่น อย่างในประเทศพม่า^{นี้} ได้รวบรวมเอาคัมภีร์บางคัมภีร์เข้าไปในพระไตรปิฎก ซึ่งในประเทศไทยไม่ยอมรับว่า นั้นจะถูกจัดไว้ในพระไตรปิฎกอย่างนี้ก็มิ เช่นคัมภีร์มิลินทปัญหา^{นี้} เราไม่ยอมรับนับเข้าในพระไตรปิฎก; ประเทศพม่ายอมรับอย่างนี้ก็มิ.

การแตกแยกต่อมาก็คือ ความคิดเห็นที่เดินไปตามสาย ๆ เป็นสาย ๆ ของพวกสายเหนือ สายใต้ หรือประเทศ เป็นประเทศลังกา ประเทศพม่า ประเทศมอญ ประเทศไทย ลาว อะไรเรื่อยอย่างนี้ ก็มีขึ้นเรื่อย ๆ แต่ว่า แม้แต่ในอินเดียเองครั้งกระโน้น ก็เริ่มมีแล้วอย่างที่ไต่กล่าวแล้วว่า ในวันเสร็จสังคายนาครั้งที่ ๑ ใหม่ ๆ ก็มีคนไม่รับรู้แล้ว. ที่นี้ใครมีความเห็นว่า มันควรจะเป็นอย่างไรของตนโดยอิสระ เขาก็บัญญัติไปตามของเขาเอง มันเกิดพวกย่อย ๆ ๆ ขึ้นมา จึง

ไม่มีอำนาจอันไหนจะไปควบคุมให้เป็นอันเดียวกันได้ หลังจากพระเจ้าอโศก จึงเป็นอิสระหมด ต่างคนต่างเป็นอิสระหมดในทางความคิดเห็น ในทางตีความหมาย จนกระทั่งมีการมองในด้านใดด้านหนึ่งมากเกินไป ไม่คำนึงถึงด้านอื่น จนถึงกับหยิบยกเอาเพียงสูตร ๆ เดียวมาเป็นหัวใจของพุทธศาสนาทั้งหมด แล้วไม่ยอมรับนับถือสูตรอื่นอย่างนี้ก็มี หรือว่าจะแต่งสูตรขึ้นใหม่เพียงสูตรเดียวจากสูตรทั้งหลายแล้วไม่ยอมฟังสูตรอื่นอย่างนี้ก็มี นี่คืออาการที่เรียกว่า การแตกแยก.

ข้อที่ ๑; แยกแยกเพราะมีความคิดเห็นแตกต่างกันในการตีความหมาย และในการที่มองด้านใดด้านหนึ่งมากเกินไปพวกหนึ่ง เป็นการแตกแยกประเภทหนึ่ง.

การแตกแยกอีกประเภทหนึ่งก็คือ การปรับปรุงแก้ไขสิ่งต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อม หรือบุคคลที่สมาคมเข้ามาใหม่เรื่อย เช่น ไปถึงธิเบต ก็เปลี่ยนแปลง ไปถึงเมืองจีนก็เปลี่ยนแปลง ไปถึงญี่ปุ่นก็เปลี่ยนแปลง; มันเปลี่ยนแปลงเรื่อยอย่างนี้ เพราะเพื่อให้เหมาะสมกับสิ่งแวดล้อมนี้ทำให้เกิดการแตกแยกเป็นนิกายเป็นแบบ ๆ ๆ ๆ ไป.

การแตกแยกอย่างที่ ๓ ก็คือการแตกแยก เพราะการรักษาระบอบนี้ นี้หมายถึงรุ่นหลังเต็มที่แล้ว จนการบวชเป็นการหาประโยชน์ การเป็นอยู่ของคณะสงฆ์เป็นการรักษาระบอบนี้ นี้ต่างพวกต่างเห็นแก่ประโยชน์ไม่เห็นแก่ธรรมวินัย. ถ้าการแตกแยกเป็นพวกเขาพวกเรา เป็นผลดีแก่การรักษาระบอบนี้ เขาก็แตกแยกกันทั้ง ๆ ที่มีหลักในเรื่องธรรมวินัยเหมือนกัน พระไตรปิฎกเหมือนกัน แต่เพราะประโยชน์ขัดกันก็เลยแตกแยกกัน ไม่ยอมรวมกัน อย่างนี้ก็เริ่มมีขึ้นในปัจจุบันนี้ มีอยู่อย่างสมบูรณ์.

ท่านจะเห็นการแตกแยกนั้นมีได้๓ทาง: ความเห็นขัดกันในการตีความหมายของพระพุทธรวจนะนี้อย่างหนึ่ง, การปรับปรุงตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมที่พุทธศาสนาได้ขยายตัวออกไปสู่ถิ่นต่างๆ นี้อีกอย่างหนึ่ง, และ ๓ คือการมุ่งแต่ในการจะรักษาประโยชน์ที่เป็นเรื่องโลกไม่เกี่ยวกับธรรมะนี้อย่างหนึ่ง.

ในที่สุคนีขอให้ท่านนักศึกษาทั้งหลายประมวลเอาใจความ ความเป็นมา และการแตกแยกเป็นนิกายของพุทธศาสนาไว้ในลักษณะที่จะเป็นประโยชน์แก่การที่จะวินิจฉัยสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับปัญหาทางประวัติหรือทางการปฏิบัติก็ตาม ให้สำเร็จประโยชน์แก่ตนทุก ๆ ท่านด้วย.

อาตมาขอยุติการบรรยายเพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

จบคำบรรยายครั้งที่ ๘

คำบรรยาย “หลักพระพุทธศาสนา” ครั้งที่ ๑๐/๒๕๐๔

เรื่อง **ธรรมะกับตุลาการ**

ภิกขุ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ณ กระทรวงยุติธรรม

๑๔ มกราคม ๒๕๐๔

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งสุดท้ายนี้จะได้สรุปใจความทั้งหมด ของคำบรรยายหลักพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นเครื่องช่วยความจำหรือกำหนดจดจำที่ง่าย. ก่อนอื่นทั้งหมดเราจะต้องทำการสมมติเหมือนอย่างว่า **คนเกิดมาในโลกนี้ เหมือนกับการเดินทางในทะเล** ทั่วเข้าไป มันต้องประสบอุปสรรคมากหรืออันตรายมากเป็นธรรมดา จนกว่าจะถึงเกาะที่เป็นที่พึ่งอันถาวร; หรือว่าจนกว่าจะหยุดเลิกการเดินทางเสียได้ จะเป็นชีวิตแบบไหนมันก็เหมือนกับการเดินทางทั้งนั้น. มันมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่จุดใดจุดหนึ่ง ถ้าเราไปถึงจุดนั้นไม่ได้ก็เรียกว่ายังไม่ ได้สิ่งที่ดีที่สุดที่ควรจะได้รับ. แต่เมื่อกล่าวโดยหลักพระพุทธศาสนาแล้ว เราหมายถึงการที่ได้ ไปถึงสภาพที่จิตใจจะไม่มีความทุกข์เลยอีกต่อไป ก็เป็นอันว่าถึงที่สุด ไม่มียิ่งไปกว่านั้นแล้ว ใช้คำสมมติเรียกว่าอยู่เหนือโลก; ก็คือเหนือทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง. **เหนือโลกก็คือเหนือทุกข์ทั้งปวงนั่นเอง.** เกี่ยวนี้กำลังพัวพันอยู่กับโลกหรือพัวพันอยู่กับทุกข์ แล้วก็เนื่องจากเราอยู่คนเดียวไม่ได้ในโลก จึงต้องมีระเบียบระบอบสำหรับประพฤติกฎปฏิบัติ

ทั้งที่เป็นไปเพื่ออยู่กันมาก ๆ นั้นส่วนหนึ่งซึ่งเรียกว่าศีลธรรม; และมีระเบียบหรือระบอบสำหรับปฏิบัติส่วนตัวโดยเฉพาะ ที่จะให้ไปได้สูง นี่ก็อีกส่วนหนึ่งเรียกว่า สัจธรรม. ในเรื่องระบอบของศีลธรรมจึงกว้างโดยเห็นแก่ผู้อื่นด้วย หลักปฏิบัติมันจึงมีชนิดที่เนื่องกับผู้อื่นคือต้องนึกถึงผู้อื่น แล้วก็ข่มใจบังคับตัวเองนี้ให้กระทำสิ่งที่ควรกระทำหรือต้องกระทำ; ดังนั้นส่วนมากเรื่องศีลธรรมทั้งหลายจึงเป็นเรื่องการสำรวม การสังวร การระวังว่าข้อปฏิบัติมีอยู่อย่างไร หรือเห็นแก่เพื่อนมนุษย์แล้วจะต้องทำอย่างไร เรียกว่ามีการสำรวมสังวรนี้เป็นส่วนใหญ่.

ส่วนเรื่องสัจธรรมนั้นมันเป็นเรื่องไกลไปกว่านั้น สูงไปกว่านั้น มันเรื่องต้องใช้สติปัญญาหรือการปฏิบัติทางจิตทางใจ ในภายในล้วน ๆ เป็นใหญ่ มันจึงไปไกลหรือลึกมากกว่า สูงกว่า. มันเป็นคู่กันก็จริงแต่มันมุ่งหมายกันคนละทาง ทางหนึ่งสำหรับไปโคตเดียว ไปสู่ที่สูงกว่า คือเหนือความทุกข์โดยสิ้นเชิง. ส่วนระบอบศีลธรรมนี้เหมือนกับรอปไปพร้อม ๆ กัน ก็หมายความว่าทางศีลธรรมทางสังคมนั้นจะต้องให้เรียบร้อยไปด้วย อย่าให้มีความทุกข์เกิดขึ้น หรือเรียกว่าเรื่องโลกก็ต้องด้วย, เรื่องธรรมะก็ต้องด้วย. เกี่ยวกับโลกก็คือพวกสังคมพวกศีลธรรม ที่เกี่ยวกับธรรมะก็คือเรื่องที่ไปสู่มรรคผลนิพพาน แต่ว่าทั้งสองเรื่องต้องพร้อมกันไป ไม่เสียทั้งสองฝ่ายแล้วแต่ว่าผู้ใดจะประสงค์ในส่วนตัว. อย่างสมมติว่าฆราวาสครองเรือนนี้ก็ทำหน้าที่ที่จะต้องระมัดระวังในเรื่องศีลธรรม หรือเรื่องสังคมหรือเรื่องโลกนี้อย่างเต็มที่; แต่แล้วก็ไม่วายที่จะต้องสนใจเรื่องธรรมะ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับจิตใจส่วนตัวเองล้วน ๆ ให้สามารถควบคุมหรือรู้เท่าจิตใจ รู้เท่ากิเลสตัณหา รู้เท่าสิ่งต่าง ๆ ที่มากระทบใจและสามารถที่จะดำรงใจให้เป็นอิสระผ่องใส ไม่หม่นหมอง.

ที่นี้เมื่อใจไม่หม่นหมอง มันก็คิดนึกหรือทำอะไรก็ได้ พุคะอะไรไม่ผิด. เรื่องทางสังคมจึงพลอยก็ตามไปด้วย ขอให้เข้าใจอย่างนี้ จึงเป็นอันว่าเนื่องกัน อย่าง

ที่ไม่อาจจะแยกกันได้. ที่นี้แม้พวกที่เป็นบรรพชิตหรือพวกที่เป็นฆราวาสก็ตาม แต่ว่า เป็นพวกที่มุ่งหมายเรื่องมรรคผลนิพพานโดยตรง เขาก็ยังต้องอยู่ในโลก ยังต้องสัมพันธ์กับโลก จึงต้องรู้เรื่องสังคมหรือศีลธรรม สำหรับสังคมนี้ตามที่สมควร เพื่อ อยู่ในโลกร่วมกันด้วยความเป็นผาสุก; หรือเพื่อเข้ามาเกี่ยวข้องกับโลกในฐานะที่จะช่วย โลกได้ หรือว่าอย่างน้อยที่สุดก็เป็นตัวอย่างที่ดีแสดงแก่ชาวโลกอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น จึงจะได้พบว่าแม้พระอรหันต์ เป็นพระอรหันต์แล้ว สิ้นสุดในเรื่องปฏิบัติธรรมชั้นสูง แล้ว ก็ยังรักษาระเบียบวินัยมารยาท ขนบธรรมเนียมประเพณี หรือที่เรียกว่า ศีลธรรมวัฒนธรรมนี้ไว้เป็นอย่างดีคล้ายเหมือนกัน เพื่อประโยชน์ดังที่กล่าว. นี้ก็จะ เห็นได้ว่า แม้ผู้ที่จะหนีไปในทางธรรม ก็ยังต้องเหลียวแลในเรื่องโลก และดำเนิน ไปด้วยดีคล้ายเหมือนกัน. นี้เรียกว่าศีลธรรมหรือสังฆธรรมนี้ ไม่ใช่อันเดียว กันก็จริง แต่มัน ไม่แยกจากกันโดยเด็ดขาดได้.

เรื่องโลกกับเรื่องธรรมนี้ ไม่ใช่อันเดียวกันก็จริงแต่ไม่อาจจะแยกกันได้เลย เพราะว่าโลกก็ต้องอาศัยธรรมเป็นเครื่องค้ำครองโลก ธรรมะก็อาศัยโลก เพราะว่ามี โลกเป็นที่ตั้งอยู่หรือปรากฏ โดยหลักนี้หมายความว่าเราทำทั้งหลายทุกคนนี้จะต้อง เกี่ยวข้องกันทั้งโลกและทั้งธรรม. เรื่องโลกในที่นี้ก็หมายถึงเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรม ไม่ ได้เกี่ยวกับวิชาอื่น ๆ; แต่วิชาอื่น ๆ ที่เป็นวิชาโลกเหล่านั้นก็ยังต้องอาศัยธรรม ทั้งที่ เป็นศีลธรรมและสังฆธรรม, อย่างเราจะใช้วิชาอาชีพอื่น ๆ นี้ ก็หมายความว่าเราก็ต้อง เป็นอยู่ด้วยธรรม มีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา ซึ่งเป็นตัวธรรมะทั้งนั้น สิ่งเหล่านั้นเป็น ตัวธรรมะทั้งนั้น ที่จะใช้มันจะปฏิบัติงานในออฟฟิศ หรือจะเป็นงานอื่นนอกจากงาน ออฟฟิศ หรืออาชีพอย่างอื่นก็ตาม เราก็ต้องใช้ธรรมะในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ทั้งนั้น จนกระทั่งให้การปฏิบัติหน้าที่การงานของเราเจืออยู่ด้วยธรรมะเสมอไป ซึ่งได้ กล่าวอย่างละเอียดในวันหนึ่งแล้วว่า ให้การทำงานนั้นแหละเป็นการปฏิบัติธรรมะ ไปในตัว หรือให้การปฏิบัติธรรมะนั้นอยู่ในการงานตลอดเวลา หมายความว่า

ในการทำการงานนั้นจะต้องมี บัญญา มีสติ มีสัมปชัญญะ นี้เป็นอันน้อย; นี่มันเป็นธรรมะใหญ่ๆ ทั้งนั้น บัญญา สติ สัมปชัญญะนี้. ที่นี้ยังต้องมีความจริงใจ ความอดกลั้น อดทน ความเฉลียวฉลาด อย่างอื่นอีกมาก มีสัจจะความจริงใจ ทมะ—การบังคับตัวเอง, ขันติ—ความอดกลั้นอดทน รอได้คอยได้ จาคะ—บริจาค สิ่งซึ่งเป็นข้าศึกศัตรูออกไป ๆ ๆ อยู่เป็นประจำวันจากใจของเรา; แล้วทำไมชีวิตนี้ จึงจะไม่เป็นการปฏิบัติธรรมะอยู่ในตัวมันเอง. ถ้าท่านจับได้ อย่างนี้ก็จะเรียกว่าธรรมะนั้นเข้ามา แล้วก็คุ้มครองไม่ให้มีความทุกข์เดือดร้อน หม่นหมอง มาแผ้วพานได้ ท่านเปรียบว่าเหมือนกับร่มใหญ่ๆ, ที่คุ้มครองฝนในฤดูฝนไม่ให้คนที่ใช้ร่มนั้นเปียก; แต่ถ้าเขาไม่ใช้ก็ช่วยไม่ได้ มันไม่ใช่ความผิของร่ม มันเป็นความผิของคนที่ไม่ใช้ หรือใช้ไม่เป็น.

ธรรมะนี้ก็เหมือนกัน ถ้าไม่ใช้ก็ไม่มีประโยชน์อะไร หรือใช้ แต่ใช้ไม่เป็น มันก็ไม่มีประโยชน์อะไร หรือมีประโยชน์น้อยเกินไปจนไม่ควรจะเรียกว่าประโยชน์. เราจะคงรู้จักใช้ธรรมะให้ถูกแก่เรื่องแก่ราว; ราวกับว่ามันเป็นอาหาร เป็นเครื่องนุ่งห่ม เป็นที่อยู่อาศัย เป็นยาบำบัดโรคอีกส่วนหนึ่ง คือส่วนของทางจิตใจ; เช่นเดียวกับที่ข้าวปลาอาหารเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยาแก้โรคอีกส่วนหนึ่งนั้น มันเป็นเรื่องของทางกาย. ที่นี้เรื่องทางใจก็มีหลักอย่างเดียวกันนั้นแหละ มีธรรมะนี้เป็นเหมือนกับอาหารของใจ. มีธรรมะนี้เป็นเหมือนกับเครื่องนุ่งห่มของใจ, มีธรรมะเป็นเหมือนกับที่อยู่อาศัยของใจ, มีธรรมะเป็นยาแก้โรคสำหรับใจ. จึงกล่าวได้ว่าชีวิตนี้แบ่งออกไปได้เป็นสองส่วนหรือสองซีก; หรือซีกนอกซีกใน, ซีกกายกับซีกจิตหรือวิญญาณ. ซีกแรกซีกนอกนี้เราเรียกว่าทางกายหรือทางวัตถุนี้ อย่างใช้คำว่า Physical. Physical คือทางฝ่ายที่เกี่ยวกับร่างกาย เราต้องจัดให้ถูกกับเรื่องทางฝ่ายกาย ที่นี้อีกส่วนหนึ่งเป็นซีกในนี้เราเรียกว่า Spiritual เราไม่เรียกว่า Mental ซึ่งมันยังต่ำไป มันเป็นเรื่องฝ่ายสมอง; Spiritual หมายถึงฝ่ายจิตหรือฝ่ายวิญญาณที่ต้องใช้สติปัญญาเป็นเครื่อง

มือ เขาจึงนิยมเรียกกันว่า Spiritual. โรคทางใจก็คือโรคที่เกิดจากกิเลส หรือความ
โง่ ความหลง ซึ่งทุกคนจะเป็นและเป็นไม่เว้น. โรคทางกายนั้นน้อยคนที่จะเป็น
แล้วก็เป็นเวลาเล็กน้อย เหมือนกับท่านที่มานั่งอยู่ที่นี้ แทบจะกล่าวได้ว่าไม่มีโรค
ทางกายเลย ทาง Physical นั้นไม่มีเลย แต่ทาง Spiritual นั้นมีอยู่ตลอดเวลา มี
มากมีน้อยและมีอยู่ตลอดเวลา ยังหม่นหมอง, ยังวิตกกังวล, ยังไม่มีจิตใจที่สะอาด
สว่าง สงบ, ยังไม่เชื่อมั่นในตัวเอง, ยังไม่เชื่อมั่นในอนาคต, ยังมีความวิตกกังวล
อยู่ตลอดเวลาอย่างนี้. ในหน้าที่การงาน ในอนาคตอย่างนี้เป็นต้น; อย่างนี้เรียกว่า
โรคทางวิญญาณ. ลองคิดดูที่ชีวิตถ้ามันระงับไปเสียได้จะดีไหม มันก็จะมีความสุข
เยือกเย็นแสนที่จะเย็น; ที่นี้ร่างกายมันก็สบายดีอยู่แล้ว จิตสบายอีกก็เป็นสองสบาย
หรือสองสุข มันก็สมบูรณ์เท่านั้นเอง. จึงรู้จักแยกว่ามันมีอยู่สองอย่างเรื่อยไป อย่า
ได้ประมาทว่ามีแต่เพียงเรื่องปากเรื่องท้อง; ฉะนั้น การมีชีวิตอยู่ก็ต้องเป็นอยู่ ๒
เรื่อง คือเรื่องกายกับเรื่องใจ ให้มีชีวิตอยู่ทั้งทางกายและทางใจ.

มีชีวิตอยู่ทางกายก็คือ ยังไม่ตายยังไม่ต้องเอาไปเผาไปฝัง; มีชีวิตทางใจ
นั้นคือ ยังมีความดีใจเป็นที่พอใจตัวเองได้. ถ้าเมื่อไรจิตใจรู้สึกว่ามีความดีใจ
พอใจตัวเอง หรือเคารพนับถือตัวเองได้แล้วละก็เท่ากับตายแล้ว เรียกว่าผู้
ประมาท. ผู้ประมาทก็เท่ากับผู้ตายแล้ว. พอนึกขึ้นมาถึงตัวเองแล้วจิตใจสลททหู่
ไปหมด ก็ไม่มีอะไรที่น่าเคารพนับถือตัวเองเลยอย่างนี้ เขาเรียกว่าตายแล้ว. มันมี
ค่าเท่ากับตายแล้ว; หรือทนทุกข์ทรมานอยู่ในนรกทั้งเป็น ๆ ที่เดียว. นี่จึงควรระวัง
ว่า การอยู่ก็ต้องอยู่ทั้งทางกายและทางวิญญาณ ทางจิตวิญญาณ. ที่นี้การตายมันก็มี
ทั้งทางกายและวิญญาณอย่างที่ว่า. ที่นี้การที่จะไต่อะไรมา, ถ้าจะไต่อะไรมาก็ควรจะมี
ไต่ทั้งสองอย่าง คือไต่ทางวัตถุหรือทางกาย และไต่ทางจิตหรือทางวิญญาณ. ทางกาย
เมื่อเราปฏิบัติดีแล้ว เราก็ได้ทรัพย์สมบัติ ได้เกียรติยศชื่อเสียง ได้มิตรสหายที่ต้งาม
เหล่านั้นมันเป็นไปเพื่อทางกายทั้งนั้น; แม้แต่สมมติว่า จะได้สวรรค์ทั้งเป็นก็ยังเป็น

เรื่องทางกาย เพราะมันยังเนื่องอยู่ด้วย รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ทั้งนั้น. ต่อเมื่อได้ธรรมะที่ทำให้จิตใจเป็นอิสระ สะอาด สว่าง สงบ หรือว่า เป็นจิตใจที่รู้ ที่ตื่น ที่เบิกบาน สดชื่นแจ่มใส ไม่รู้จักโรยนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นการได้ในทางจิต หรือทางวิญญาณที่ถูกต้อง. ดังนั้นขอให้เรารู้ไว้ทั้งสองฝ่ายทั้งสองเรื่อง ทั้งสองซีกนี้ เสมอไป; และให้เราเป็นอยู่อย่างนั้นตลอดเวลา ที่เรายังมีลมหายใจอยู่นี้ ให้ มันมีความเป็นมนุษย์ สดสมบูรณ์ทั้งทางกายและทางวิญญาณ, นเรศกว่า การ เดินทางของเรา มันเดินไปด้วยความปลอดภัย ไม่ถูกกระทบกระเทือนด้วยคลื่น ลมในทะเลของชีวิต.

เราจะมีอาชีพเป็นอะไรก็ควรจะเป็นอย่างนั้น ทั้งนั้น จึงอาศัยหลักธรรมะนี้ เป็นเครื่องช่วยให้รอด เพราะว่าทางกายมันต้องอาศัยธรรมะ ทางจิตยิ่งอาศัยธรรมะ หรือเป็นศีลธรรมโดยตรง; ฉะนั้นจึงมีธรรมะอย่างสำหรับทางกาย ธรรมะสำหรับ ทางจิต; หรือธรรมะสำหรับทางโลก หรือธรรมะสำหรับทางธรรมดังกล่าวแล้ว และ ถ้าเราปราศจากธรรมะแล้ว มันก็ไม่มีอะไรเหลือ มันหมดเลย. แล้วจึงถือหลักใน ข้อที่ว่า ทางจิตหรือทางวิญญาณนั้น สำคัญกว่าทางกาย; เพราะเป็นความตาย อย่างร้ายกาจ ถ้าสูญเสียไป ถ้ามีอยู่ ก็มีอยู่อย่างประเสริฐ อย่างวิเศษ เราจะ สามารถปฏิบัติหน้าที่ของเราให้เจริญรุ่งเรืองถาวรได้ด้วยอาศัยธรรมะเท่านั้น; ถ้าไม่ อย่างนั้นแล้วจะถูกหลวงด้วยกิเลสตัณหาของตนเอง ให้เข้าใจผิดไป จนเห็นเป็นเรื่องทาง กายล้วน ๆ ถือเอาวัตถุเป็นสิ่งที่ประเสริฐ เห็น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นสิ่ง ประเสริฐ; ก็เลยมอบตัวให้แก่กิเลสซึ่งเป็นผู้ต้องการสิ่งเหล่านั้น แล้วก็ทำชั่วทำผิด ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ที่เรียกว่า อคติ; กติแปลว่า ทางไปหรือทางสำหรับทำ, อะแปลว่า ไม่ ไม่ควร อคติแปลว่า ไม่ควรไปหรือไม่ควรทำ. ถ้าทำเข้าแล้ว จะนำไปสู่ความ ยุ่งยากและเป็นความทุกข์ขึ้นมา ที่เป็นอคติก็เพราะไม่มีธรรมะเข้ามากำกับ. ถ้ามี ธรรมะเข้ามากำกับมันก็ไม่ไปตรงทางของธรรมะ เลยไม่เป็นอคติ; หมายความว่า ไป

ในทางที่ควรไปหรือควรทำ ก็ประสบผลเป็นธรรม คือความเป็นสันติสุขที่แท้จริงและถาวร คือถ้าถูกหลอกลวงด้วยกิเลสค้นหาไปบูชาวัตถุแล้วก็จะเข้าใจว่า ความเอร็ดอร่อย ความสุขสนุกสนาน ทางเนื้อหนังนั้น มีแต่อย่างเดียวเท่านั้นที่ประเสริฐก็เลยมอบกายถวายใจแก่สิ่งเหล่านั้น ก็เลยออกนอกจากของธรรมะ เป็นเรื่องของกิเลสค้นหาไป แม้จะเข้าใจว่า สิ่งเหล่านั้นประเสริฐ หรือเป็นความสุข มันก็เป็นความสุขประเสริฐหรือความสุขชนิดที่ถูกหลอก เหมือนกับเหยื่อที่ล่อให้ไปติดเบ็ด เมื่อกินเหยื่อก็อร่อยดี แต่พอติดเบ็ดเข้าแล้ว มันเป็นอย่างไรว่าง. ดังนั้นเราไม่ควรจะติดเบ็ดของเหยื่อของกิเลสค้นหาหรือของ ภูกผี ปีกาจ หรือของพญามาร เราจึงจะเป็นมนุษย์ที่สโตส แจ่มใส สดชื่น ตื่น รู้ เบิกบาน อยู่ตลอดเวลา; เรียกว่ากำลังเดินไปอย่างปลอดภัย ซึ่งจะถึงที่สุดอันเป็นจุดหมายปลายทางโดยไม่ชักช้าเลย; นี้เรียกว่า ทำไมจึงต้องอบรมธรรมะ. ตอบปัญหาที่ว่า “ทำไมจึงต้องอบรมธรรมะ”

ที่นี้มาถึงข้อที่ เราจะไม่ตกไปสู่ความหลงในเหยื่อจนกินเบ็ด ก็ต้องอยู่ตรงที่เรารู้จักระวางอารมณ์ที่มาแวดล้อม; สิ่งแวดล้อม เรียกว่า อารมณ์. แวดล้อมเข้ามาทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ภายในจิตใจบ้าง จึงเป็น ๖ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้; จำง่าย ๆ อย่างนี้; ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย แทบจะไม่ต้องอธิบายเพราะรู้จักกันคืออยู่.

ทางกายก็คือทางการสัมผัส ทางผิวหนังทั่วตัว และบางส่วนซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความหลงไหลในสัมผัสนั้นเป็นอย่างยิ่งนี้เรียกว่า ทางกายหมด ตา หู จมูก ลิ้น นั้น รู้จักกันคืออยู่แล้ว ว่ามันเกี่ยวกับรูป กับเสียง กับกลิ่น กับรสที่ลิ้น.

ที่นี้ส่วนเรื่องทางใจนั้น เขาถือว่าใจนี้ก็เป็นทีรับอารมณ์อย่างหนึ่งเหมือนกัน เหมือนกับตา หู จมูก ลิ้น กายเหมือนกัน ใจนี้มันรับอารมณ์ข้างใน ที่มัน

เกิดข้างใน ผ่านไปทางข้างใน จึงเรียกว่า รัับอารมณ์ทางข้างใน เช่นคิดนึกขึ้นมา หรือว่าอะไรได้ก่อให้เกิดความคิดนึกขึ้นมา ความคิดนึกที่ผุดขึ้นมาเป็นเหมือนกับ สิ่งที่มากระทบใจ ต้องระวังด้วย เช่นเดียวกับที่ระวัง รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ทางภายนอก อย่าให้สิ่งที่มากระทบตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ ลวงเราได้ ใช้ คำว่า อย่างนี้ เท่านั้น. “ลวงเราได้” ในที่นี้หมายความว่า ลวงเราจนไปติดเบ็ด มันเป็นเหยื่อล่อลวงไปจนติดเบ็ด, เพื่อที่จะไม่ให้ถูกลวงนี้ ให้ศึกษาให้รู้จักเรื่องที่ว่า ตากระทบรูปเป็นผัสสะ ตากระทบกับรูปเป็นต้นนี้เรียกว่า เป็นผัสสะ และหลังจาก ผัสสะก็จะเป็นเวทนา และหลังจากเวทนานี้จะเกิดเรื่องแล้ว คือ จะเป็นต้นหาอุปาทาน ที่เป็นกิเลส แล้วจึงไปในทางผิด ดังนั้นควบคุมเวทนานั้นให้ดี; ให้มีแต่สติปัญญา รู้ ว่า เวทนานี้เป็นอย่างไร สุข หรือ ทุกข์ ก็ตาม นี้เป็นอย่างไร แล้ว เราควร จะจัดการกับมันอย่างไรด้วยสติปัญญา, อย่า ด้วยกิเลสต้นหา เป็นอันขาด. อย่างนี้ เรียกว่า ควบคุมเวทนาไว้ได้ ไม่ให้ปรุงเป็นกิเลสต้นหา เรารู้ว่า ควรทำ อย่างไม่ และก็ไม่ทำไปเท่าที่จะไม่เกิดทุกข์เท่านั้น จึงมีความสำคัญอยู่ที่ตรงนี้, ตรง เวทนานี้ กระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายแล้ว เกิดเป็นความรู้สึก ขึ้น ๒ อย่างคือ อย่างหนึ่งให้รัก อย่างหนึ่งให้เกลียด แต่ว่าคำว่า รักและคำว่า เกลียด ๒ คำนี้ ขยายออกไปได้อีกหลายอย่าง:—

ให้รัก มันก็ทำให้พอใจ หลงไหล ต้องการจะได้อันนั้น แสวงหาโดยไม่เห็น แก่ผิดหรือถูกอย่างนี้. ถ้าเกลียดก็ทำให้เกิดความลำเอียงในทางที่จะทำลายทำอันตราย มัน ถึงแม้สิ่งทีเรียกว่า อคติ ๔ ประการ: ลำเอียงเพราะรัก ลำเอียงเพราะโกรธ ลำเอียงเพราะกลัว ลำเอียงเพราะโง่ง; ก็ลองคิดดูเถอะ อคติ ๔ ประการ ฉันทะ โทสะ ภยา โมหา นี้, ลำเอียงเพราะรัก, ลำเอียงเพราะโกรธ, ลำเอียงเพราะกลัว, ลำเอียง เพราะโง่ง นี้ มันจะต้องมาจากอารมณ์ที่มากระทบทั้งนั้น. อารมณ์บางอย่างทำให้เรา รัก, อารมณ์บางอย่างทำให้เราเกลียด, อารมณ์บางอย่างทำให้เรากลัว, อารมณ์บาง

อย่างทำให้เราโง่. พอเราถูกครอบงำโดยอารมณ์เหล่านั้นให้เกิดอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่างนี้แล้ว ความลำเอียงจะต้องมีโดยไม่ต้องสงสัย. ฉะนั้นเราจึงต้องรู้จักเวทนา ควบคุมมันให้ได้ อย่าให้มันสร้างความรัก ความโกรธ ความกลัว ความโง่โง่ใส่เรา อย่าให้มันสร้างใส่เราให้จนได้ ก็เป็นอันว่า ปลอกภัยในการที่จะมีชีวิตอยู่ ในการที่จะมีลมหายใจอยู่อย่างสะอาดบริสุทธิ์ แล้วก็ปฏิบัติหน้าที่การงานของตนไปโดยถูกต้องที่สุด คือว่า เป็นผลดีที่สุดแก่ความเป็นมนุษย์.

นี่คือตัวการปฏิบัติธรรม มันมีใจความสำคัญอยู่ที่ตรงนี้ จะทำวิปัสสนาแบบไหน หรือมีทาน มีศีลสมาธิปัญญาแบบไหน ก็อยู่ตรงที่ไม่หลงพ่ายแพ้แก่ความหลอกลวงของเวทนาเท่านั้น. ศีลชาก็เพราะพ่ายแพ้แก่ความหลอกลวงของเวทนา จิตไม่เป็นสมาธิ ไม่เป็นปัญญาเพราะเหตุนี้ ฉะนั้นจะต้องระมัดระวังเรื่องเวทนา^๕ไม่ให้ครอบงำเรา ไม่ให้หลอกลวงเรา; ก็จะเป็นความที่เป็นทาน เป็นศีล หรือเป็นสมาธิ เป็นปัญญาอยู่ในตัวมันเอง. เมื่อท่านปฏิบัติอยู่อย่างนี้ก็ให้ชื่อว่า ปฏิบัติพุทธศาสนาอยู่อย่างครบถ้วน ปฏิบัติหลักธรรมอยู่ทั้งสังฆธรรม และศีลธรรม คือทั้งที่เป็นไปเพื่อทางโลกและเป็นไปเพื่อทางธรรม และก็รอดตัว; เอาตัวรอดได้จากความชั่วและความทุกข์ เป็นผู้ที่ความชั่วและความทุกข์ทำอันตรายไม่ได้ ต้องปฏิบัติจนให้เป็นอย่างนี้. ที่นี้ที่คำสำหรับเรียกนั้นมีมาก กระทั่งเรียกผลเหล่านี้ว่า มรรคผลนิพพานนั้น มันเป็นคำบัญญัติเฉพาะ เราจะทราบก็ได้ ไม่ทราบก็ได้ ขอแต่ว่า ให้จิตใจของเรามีปกติภาวะอย่างนี้ก็แล้วกัน มันก็จะเป็นมรรคผลนิพพานอยู่ในตัวมันเองล้วนโดยไม่ต้องสงสัย โดยที่เราไม่ต้องรู้จักชื่อก็ได้. ยิ่งใครอยากรู้จักชื่อเป็นเหตุให้หวาดคือ เป็นเหตุให้เกิดกิเลสที่ทำให้รัก ให้โกรธ ให้เกลียด ให้กลัวขนมากก็ได้ ไม่ต้องรู้จักชื่อ ปฏิบัติให้ถูก ให้จิตใจไม่หลงไหลในสิ่งใดแล้วก็เป็นใช้ได้; อย่างนั้นเรียกว่า เรามีหลักปฏิบัติที่เป็นหัวใจของการปฏิบัติทั้งหมด. อย่าให้ตกเป็นผู้ถูกหลอกลวงด้วยเวทนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัย

การสัมผัส ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางจิตใจเอง. เรารู้จัก
 เวทนาดี รู้จักเวทนานี้ดีว่า มันเป็นอย่างไรรู้จักว่า รู้จักหมดทุกอย่างเลย;
 เพราะทุกอย่างมันสรุปอยู่ที่นี้ ความทุกข์ก็อยู่ที่นี้ เหตุที่เกิดทุกข์ก็อยู่ที่นี้ ความที่ไม่
 มีทุกข์เลยก็อยู่ที่นี้ ทางปฏิบัติก็อยู่ที่นี้.

เรื่องมรรค ผล นิพพาน น้อย่าได้เข้าใจว่า อยู่นอกปากฟ้าหรือชาติหน้า
 อะไรทำนองนั้น; มันอยู่ที่เราทุกคนเป็นประจำวัน คือตัดความขี้ขลาดออกไป หลุด-
 พันจากความขี้ขลาดแล้วก็เป็นอิสระ อยู่ ไม่มีความทุกข์อย่างนี้ นี้เรียกว่า มรรค ผล
 นิพพาน; ถ้าทำได้ส่วนน้อย ชั้นน้อย ก็เป็นชั้นต่ำๆ ทำได้สูงสุดก็เป็นชั้นสูงสุด.
 ขอให้ท่านทั้งหลายเป็นผู้มรรค ผล นิพพานนี้ในชีวิตประจำวัน ก็มีการ
 ตัดความขี้ขลาดเรียกว่า มรรค; แล้วเราหลุดมาได้จากอำนาจของความขี้, ความขี้
 ขลาดไปแล้ว เราหลุดออกมาได้นี้เรียกว่า ผล; แล้วเราก็เป็นอยู่อย่างอิสระเหนือ
 ความขี้ และความทุกข์นี้เรียกว่า นิพพาน. ก็เป็นอันว่า มันมีอะไรหมดอยู่ในการ
 ปฏิบัติกิจการงานประจำวันหรือปฏิบัติหน้าที่ประจำวันของเราเอง และตามหลักแห่ง
 การดับทุกข์นั้น เราจะต้องจำคำว่า กลาง หรือ เป็นกลาง; มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า
 ไม่ถึง ไม่ถึงเรียกฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ไม่ย่อหย่อนฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง อยู่ในระดับกลาง;
 เหมือนอย่างที่ได้พูดว่าโลกนี้มันก็เป็นเรื่องของโลก ไม่จำเป็นจะต้องไปทำลายมัน
 ไม่จำเป็นจะต้องไปทรมาณกายให้หมดความรู้สึกหรือหมดสมรรถภาพ, ในตัวโลกเองก็
 ไม่ใช่เรื่องที่เราจะต้องทำลายมัน เหมือนกับพวกบางพวกที่ตึงเครียด; เราจัดการจิต-
 ใจของเราให้อยู่ในสภาพที่เป็นกลาง หมายความว่าเดินอยู่ในมรรคมีองค์ ๘
 คือ การกระทำที่ถูกต้องหรือชอบแก่เหตุผล ทั้ง ๘ อย่างนั้น ซึ่งเรียกว่า มรรคมี
 องค์ ๘: สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปิ สัมมาวาจา กระทั่งสัมมาสมาธิ ซึ่งมีรายละเอียด
 อยู่ในหนังสือที่จะแจกให้วันนี้ แต่ว่ารวมความแล้วรวมเรียกได้สั้น ๆ ว่า เป็น
 อยู่ชอบ คือมีชีวิตอยู่ชอบ อย่างถูกต้อง.

ข้อแรกก็มีความเข้าใจหรือความคิดเห็นถูกต้อง ข้อแรกข้อสำคัญที่สุด
สัมมาทิฐิ นี้ ถ้าท่านมีความเห็นผิด ก็เรียกว่า มันเป็นมิจฉาทิฐิ หมายความว่า
 ถือหลักประจำใจผิด มีความคิดเห็นผิด มีความเชื่อเป็นหลักในใจผิด นี่คือการผิด
 อย่างร้าย ผิดหมดของชีวิต ฉะนั้นระวังให้ดี ๆ อย่าได้ประมาทในข้อนี้ จะต้องเลือก จัด
 ให้เรามีความเชื่อ ความเข้าใจ ความคิดเห็น หรือทิฐิที่เราถือไว้ในใจนั้น ถูกต้อง
 เป็นสัมมาทิฐิ นี้เรียกว่า จิตที่ตั้งไว้ถูกต้อง. **จิตที่ตั้งไว้ถูกต้อง**นี้จะทำประโยชน์
 ให้อย่างสูงสุดชนิดที่ไม่มีใครทำให้ได้ คนที่รักเรามาก บิดามารดา บุตรภรรยา
 อะไร ๆ ที่รักเรามาก ๆ รวมกันทั้งหมดแล้ว ตั้งใจทำประโยชน์ให้แก่เราด้วยกันแล้ว
 ก็ยังไม่เท่ากับที่จิตที่เราตั้งไว้ถูกนั้นมันมาทำให้แก่เรา ให้ดีว่าอย่างนี้; แล้ว**จิตที่ตั้งไว้**
ผิดนั้น มันจะทำโทษทำอันตราย ทำผลร้ายให้แก่เรายิ่งกว่าที่ข้าศึกศัตรูของเรา
 ทั้งหมดรวมกันทำให้แก่เรา. พระพุทธเจ้าท่านตรัสเป็นหลักไว้อย่างนี้ ขออย่าได้
 ประมาทในเรื่องตั้งจิตไว้ถูก หรือตั้งจิตไว้ผิด ให้มันถูกไปตลอดชีวิต; แล้วเมื่อมี
 ความถูกต้องอย่างนั้นแล้ว จะทำให้โลกไม่ว่างจากพระอรหันต์. ท่านว่าอย่างนั้น
 หมายความว่า การที่เราเป็นอยู่อย่างถูกต้อง อยู่เป็นประจำวันนี้ มันทำให้กิเลสนั้น
 ไม่ได้กินอาหาร; ความถูกต้องไปเสียทุกอย่างนี้ ทั้ง ๘ อย่างนี้ มันเหมือนกับวัวที่กิน
 ไร่ไม่ให้กิเลสได้รับอาหารจากภายนอก จากทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทาง
 กาย ทางใจ นี้ มันถูกกันไว้หมด ไม่ให้กิเลสได้กินอาหาร แล้วคิดดูซิว่า ธรรมคา
 สิ่งที่ไม่ได้กินอาหารนี้ไม่เท่าไร ก็ต้องตาย; มันจะผอมลง ๆ ๆ ๆ จนกระทั่งตาย.
 พระพุทธเจ้าท่านจึงว่า **ไม่ต้องทำอะไรมาก หรือไม่ต้องทำอะไรเลย** นอกจาก
 เป็นอยู่ให้ถูกต้อง, มีชีวิตอยู่ให้ถูกต้อง, หายใจเข้าออกอยู่ให้ถูกต้อง, แล้ว
 กิเลสก็จะไม่ได้กินอาหารเลย แล้วมันก็จะผอมลงและหมดไปในที่สุด นั่นแหละ
 คือสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้เป็นจุดหมายปลายทาง.

ขอให้มึหลักการเป็นอยู่อย่างนี้ แล้วในที่สุดก็จะได้สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษยการ
 จะได้ มิฉะนั้นแล้ว เราจะหลงอยู่ในวงกลม วนเวียนอยู่ในทะเลวนของความทุกข์กัน
 วันหนึ่งๆ ไม่รู้กี่วัน ซึ่งเรียกว่า วัฏฏะ. มีกิเลสทำกรรมรับผลกรรมแล้ววนมากิเลส
 แล้วทำกรรมรับผลกรรมอยู่วันหนึ่งๆ ไม่รู้กี่วัน เวียนว่ายอยู่ในนี้เรียกว่า วัฏสงสาร
 เหมือนกะจมน้ำ อ้อ แอ้ๆ อยู่ในน้ำเรื่อยไป ไม่ขึ้นบกได้. แต่ถ้าเราอาศัยการ
 ปฏิบัติที่ถูกต้องโดยมีสัมมาทิฐิเป็นหลักแล้ว ไม่มีการตกอยู่ในน้ำอย่างนั้น จะมีการ
 เหมือนกับเล่นเรือที่เร็วไปสู่เกาะ ซึ่งเมื่อได้ไปถึงแล้ว มีอะไรครบถ้วนทุกอย่างไม่
 ต้องเที่ยวในทะเลอีกต่อไปเปรียบโดยอุปมาเป็นอย่างนี้ ฉะนั้นจึงเป็นอันว่า ไม่ว่า
 บุคคลประเภทไหน ไม่ใช่เฉพาะแต่ท่านทั้งหลายที่จะเป็นผู้พิพากษาหรือเป็นผู้พิพาก-
 ษาแล้ว; แต่ทุกคนทุกประเภทในโลก ทุกชั้นทุกระดับกระทั่งเทวดาคด้วยซ้ำไป เทวดา
 มารพรหม ข้างบนก็ตาม หรือต่ำกว่ามนุษย์ก็ตาม จะต้องมึหลักอย่างเดียวกันนี้ จึง
 เรียกว่า เป็นหลักสากล เป็นธรรมะสากล เป็นสิ่งที่สบลัทธิธรรมชาติ ใช้ได้เป็น
 สากลแก่ธรรมชาติทุกอย่าง ก็เลยเป็นอันว่า เข้าถึงตัวจริงของธรรมชาติ เข้าถึงความ
 ลับของธรรมชาติ การปฏิบัติ^{นี้}จึงใช้ได้ จึงเป็นที่พึงได้ถูกต้องจริง ๆ.

ที่^{นี้}ส่วนเรื่องราวหรือประวัติต่างๆนั้น เราก็เรียนรู้ไว้บ้าง เพื่อจะช่วยให้
 เรา^{นี้}รู้เรื่องธรรมะนั้นดีขึ้น บางทีเราจึงมีการศึกษาประวัติของพระพุทธเจ้า ของพระ-
 สาวกบางองค์ หรือของความเป็นมาของศาสนาตลอดเวลาคั้ง ๒,๐๐๐ กว่าปี เพื่อจะ
 เป็นเครื่องช่วยประกอบในการสันนิษฐานว่า อะไรถูก อะไรผิด อย่างไร ในเมื่อมัน
 เกิดเป็นปัญหาขึ้น เพราะว่าเราควรจะนึกว่า เรา^{นี้}พร้อมที่จะถูกลงอยู่เสมอ ทั้งโดย
 กิเลสของเราเอง และโดยบุคคลภายนอก. เราจะต้องมีการตั้งตนไว้ให้ดี ไม่ให้ถูก
 ลง ไม่ให้ถูกตบตาท้างโดยกิเลสของเราเองและโดยบุคคลภายนอก มันก็เป็นคนที่
 หมดเรื่อง; ก็คือว่า หมดอันตราย หมดทุกข์ หรือว่า จบถึงที่สุดของสิ่งที่มนุษย์จะต้อง
 ทำให้ดีที่สุดซึ่งเรียกว่า พรหมจรรย์.

อย่าได้รังเกียจคำว่า “พรหมจรรย์” ว่าเป็นคำกริการะอยู่ตามวัดตามป่า หรืออยู่ในวงแคบ ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง. พรหมจรรย์ คือ การปฏิบัติที่ดีที่สุดที่มนุษย์จะต้องปฏิบัติ หรือว่า การมีชีวิตอยู่อย่างดีที่สุดที่มนุษย์เราจะมีชีวิตอยู่ได้; นี้เรียกว่าพรหมจรรย์ ให้ชีวิตของเราเป็นสิ่งที่ดีที่สุด เท่าที่มันจะดีได้อยู่เรื่อยไป เป็นพรหมจรรย์อยู่ในตัวมันเอง.

เป็นอันว่า คำบรรยายทั้งหมดเท่าที่กล่าวมานั้น มันมีใจความอย่างนี้; เรื่องสังฆธรรมและศีลธรรม หรือทั้งสังคมและปัจเจกชน; แล้วก็มีหลักอยู่ที่ การบังคับตัวเองด้วยสติปัญญา และมีหลักละเอียดลงไปว่า อยู่ตรงที่รู้เท่าทันสิ่งที่มากระทบ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เรียกว่า สัมผัส จนกระทั่งเกิดเวทนา เราจัดการตรงที่เวทนาอย่าให้ปรุงเป็นรัก โกรธ เกลียด กลัว ขึ้นมา. โดยเฉพาะท่านที่เป็นผู้พิพากษานั้น ท่านก็จะได้ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ของตุลาการอย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง เป็น ปุชนียบुकคลของโลกประเภทหนึ่งก็ได้, ถ้าผิดจากนี้แล้วไม่ต้องสงสัยเลย จะเป็นเพียงลูกจ้างธรรมดาๆคนหนึ่งที่เท่านั้น; พร้อมทั้งจะเอาเปรียบผู้อื่น หรือประชาชนอย่างจิตใจของลูกจ้างอยู่เสมอ แล้วมันจะวิเศษที่ตรงไหน มันก็เป็นเพียงคู่ทะเลาะวิวาทกับประชาชนเท่านั้นเอง. เพื่อให้อุดมคติของผู้พิพากษาผุดผ่องเป็นธรรมของโลกให้ยังคงมีอยู่ในโลก ในสากลโลก จึงต้องถือหลักที่เรียกว่า ธรรม ซึ่งมีความหมายเป็น ความเป็นธรรม หรือสิ่งที่ดี ที่งาม ที่บริสุทธิ์ ที่ยุติธรรมนี้ ใช้เป็นหลักโดยอาศัยวิธีปฏิบัติอย่าให้กิเลสมาครอบงำ เป็นอันว่า มีทั้งศีลธรรมและสังฆธรรม ตั้งตัวอยู่ในโลกนี้ในฐานะเป็นผู้รับใช้โลก ในการรักษาความเป็นธรรมของโลก จนชาวโลกยอมบูชาได้เต็มที่, เป็นที่ครบถ้วนถึงที่สุดทุก ๆ ประการ. นี้เอาตามข้อสรุปการบรรยายในขั้นนี้ไว้เพียงเท่านั้นแหละ หยดลงด้วยความหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

ที่นี้ ชั่วเวลาที่เหลืออยู่เล็กน้อยนี้ ถือเป็นโอกาสสำหรับตอบปัญหาซึ่งมีผู้สงสัยข้องใจอยู่บางอย่างตามที่จะตอบได้ ปัญหาอันนี้มีว่า:—

๑. ถาม — ขอทราบที่มาของธรรมยุติ และ มหานิกาย เหตุใดจึงมีการแตกแยกกัน จะมีทางรวมเป็นนิกายเดียวกันได้หรือไม่ ?

ตอบ — ปัญหานี้ ไม่ใช่ปัญหาธรรมะโดยตรง และไม่ใช่ปัญหาที่เป็นหลักพุทธศาสนาด้วย มันเป็นปัญหาเกี่ยวกับประวัติหรือความเป็นมาของบุคคลที่เกี่ยวกับศาสนาเท่านั้น. ที่ว่า แยกกัน ทำไมจึงแยกกันนี้ ขอให้เข้าใจว่า ไม่ใช่ของประหลาดหรือแปลก เป็นธรรมดา อาตมาได้กล่าวไว้แล้วในวันที่ว่าด้วยเรื่องความเป็นมาของศาสนานี้ ว่าแยกกันเพราะเกิดความคิดเห็นแตกต่างกัน เพราะการตีความหมายของหลักธรรมะหรือถ้อยคำ ในพระคัมภีร์นั้นต่างกัน และในที่สุดมันแยกกัน เพราะประโยชน์มันขัดกัน ต่างฝ่ายต่างเห็นแก่ประโยชน์เป็นวัตถุ นี้ทำให้แยกกันได้เหมือนกัน มันอาจจะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในสามอย่างนี้ จึงเกิดมี ธรรมยุติ หรือมหานิกายขึ้น. ถ้าอยากทราบโดยละเอียด ก็ไปศึกษาเอาเองจากเรื่องราวซึ่งเรามีอยู่มาก พิมพ์จำหน่ายก็มี อาตมาไม่ต้องระบุดลงไปตรง ๆ ว่า ข้อไหน แต่ต้องในสามข้อนี้ มีความเห็นโดยสุจริตใจนี้ แยกต่างกัน แล้วเกิดการตีความหลักพระธรรมต่างกัน แล้วเกิดมายึดถือในประโยชน์ทางวัตถุ แล้วประโยชน์นั้นมันขัดกัน เลยต้องแยกกันไม่หันหน้าเข้าหากัน. ทางที่จะรวมกันได้หรือไม่นี้ มันมีได้ ก็ได้ ในเมื่อมันมีเหตุปัจจัยหรือสิ่งแวดล้อมมันหมุนไปในทางที่ทำให้รวมกันได้ ที่แล้วมาในอดีตนั้น พระมหาจักรพรรดิ บางองค์ รวมนิกายได้ก็มี หรือว่ารวมโดยการแยกที่ผุดออกไปเสีย

มันเหลือแต่ที่ถูก มันก็รวมกันอยู่ในตัว อย่างประวัติศาสตร์เกี่ยวกับประวัติพระเจ้าอโศกมหาราช อย่างนี้เป็นต้น. ถ้าถามเฉพาะเมืองไทยแล้ว มันก็เป็นเรื่องที่ยาก มันแล้วแต่อนาคตว่า มันจะเป็นไปในรูปไหน ธรรมะหรือศาสนาตัวแท้นั้น ไม่อาจแบ่งแยกได้ แต่คนที่มีความเชื่อ ทัศนคติ ทัศนคติหา มันแบ่งแยกได้. เรื่องนี้เคยทำความยุ่งยากให้แก่พระพุทธเจ้าเอง จนถึงกับว่า ครั้งหนึ่งพระเกิดแตกแยกกันในเรื่องตีความในวินัย นี้ต่างกัน อวตเคร่งต่อกันเข้า รังเกียจมึง รังเกียจกู เพราะอวตเคร่งกัน ต่างฝ่ายต่างอวตเคร่ง จนพระพุทธเจ้ามาประสาธน์ มาทำความเข้าใจ ปรับความเข้าใจ ก็ทำไม่ได้; อูชิ, มันน่าประหลาด จนพระพุทธเจ้าต้องเสด็จปลีกเร้นไปอยู่ที่ปลีกเร้นไม่ยุ่งด้วย. ที่นี้ประชาชนเพราะไม่ได้เห็นพระพุทธเจ้า และเพราะทราบความไม่ปรองดองของภิกษุเหล่านั้น จึงจัดการด้วยการไม่ให้อาหารเลย คือไม่ให้บาตรเลย ก็เข้าร่วมกันได้ ฉะนั้นลองทำอย่างนั้นดูบ้างสิ นี่เรื่องในพระไตรปิฎกเล่มต้น ๆ มีอยู่.

๒. ถาม — คนที่ตายแล้วเกิดใหม่หรือไม่? ถ้าคนที่ตายยังไม่ถึงขั้นนิพพาน จะไปเกิดที่ใด?

ตอบ — ที่ว่าตายแล้วเกิดใหม่หรือไม่; ก็ได้พูดไว้ในการบรรยายครั้งหนึ่งว่า เกิดนั้นหมายความว่าอย่างไร เกิดจากท้องแม่ครั้งหนึ่งแล้วไปตาย ไปเผา ไปฝังครั้งหนึ่งนั้น มันไม่ใช่ความเกิดที่แท้จริง เป็นความเกิดทางร่างกาย ตามชาวโลกเขาพูดกัน. เกิดที่แท้จริง หมายถึง จิตใจที่ เกิดเป็นกิเลสตัณหา เป็นตัวกู ของกู ขึ้นในจิตใจครั้งหนึ่ง เรียกว่า

เกิดครั้งหนึ่ง แล้วมันก็ดับไปเมื่อเรื่องนั้นเสร็จ แล้วมันก็เกิดอีก
 เพราะว่า เชื้อของกิเลสตัณหายังไม่สิ้นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส
 ภายนอก ก็เข้ามาแวดล้อมอยู่เรื่อย, เพราะฉะนั้นเกิดเรื่อย เอาเกิด
 อย่างนี้กันดีกว่า เป็นเรื่องการดับทุกข์โดยตรง แล้วเกิดเรื่อย เราต้อง
 ทำจนไม่ไห้มันเกิด ถ้าจิตยังไม่ถึงนิพพานคือว่า ไม่หมดกิเลสตัณหา
 วันหนึ่งก็ต้องเกิดเรื่อย ไม่รู้ว่าสักกี่สิบครั้ง กี่ร้อยครั้ง เกิดเรื่อย. จะ
 ไปเกิดในที่ใดนั้น มันเกิดตามที่ความคิดเกิดขึ้นอย่างไร ถ้าใน
 ขณะนี้ บุคคลคนนั้นได้มีความคิดนึกนึกไปในทางต่ำเหมือนกับจิตใจ
 ของสัตว์ คนนั้นก็เกิดเป็นสัตว์แล้ว ฉะนั้นจึงว่า ไปเกิดเป็นสัตว์ ไป
 เกิดในโลกของสัตว์ในภูมิของสัตว์ทั้งๆ ที่รูปร่างกายนี้เหมือนคน, ที่นี้
 ความคิดเป็นไปในทางสูงเหมือนกับคน ก็เกิดมาเป็นคนอีก มาเกิดเป็น
 คนอีก หรือว่า ความคิดไปลุ่มหลงในทางกามคุณอันเป็นทิพย์ มันก็
 เกิดเป็นเทวดาอย่างนี้ จึงเรียกว่า ภูมินี้ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ
 อรูปาวจรภูมิ คือ ภูมิของจิตใจ ที่มันเป็นที่แก่คนทุกคนแล้วแต่ว่าสิ่ง
 แวดล้อมหรือการศึกษา หรือการอบรมนี้ มันจะมีอยู่อย่างไร ฉะนั้น
 ทอบได้ว่าที่แท้จริงโดยหลักธรรมะนั้น มันจะเกิดใหม่อยู่เรื่อยตลอด
 เวลาที่กิเลสตัณหาอยู่ ที่ว่ากิเลสตัณหาอยู่ คือยังไม่นิพพาน แล้ว
 มันจะต้องไปเกิดในที่ใดที่หนึ่งตามที่กิเลสตัณหาพาไป มีกิเลสตัณหา
 อย่างสัตว์ ก็เป็นสัตว์, มีกิเลสตัณหาอย่างคน ก็เป็นคน, มีกิเลสตัณหา
 อย่างเทวดา ก็เป็นเทวดา, มีกิเลสตัณหาอย่างละเอียดชั้นสูงสุดก็เป็น
 อย่างพรหม ก็เกิดเป็นพรหม, ที่นี้ถ้าในทางต่ำ มีความทุกข์เร่าร้อน
 อยู่ในใจมีกิเลสตัณหาอย่างต่ำ มันก็เกิดเป็นสัตว์นรกบ้าง เคว้งฉาน
 บ้าง เปเรตบ้าง อสุรกายบ้างได้ ทั้งที่ร่างกายอยู่ในรูปที่เรียกกันว่า

คน เขาจึงเรียกว่าภูมิของจิต แล้วแต่จิตตั้งอยู่ในภูมิไหน มันก็เกิดในภูมินั้น.

- ๓ **ถาม** — ว่าชั้นสวรรค์และชั้นนรกคือตกนรกเมื่อตายไปแล้วนั้น มีจริงหรือไม่?
- ตอบ** - มันตอบได้ด้วยข้อที่ ๒ นั้นเอง คือถ้าจิตเป็นสัตว์นรก คนนั้นก็กำลังเป็นสัตว์นรกคือเกิดเป็นสัตว์นรก; จิตเป็นอย่างไรที่เรียกว่า เทวดาในสวรรค์ ก็เกิดเป็นสวรรค์หลังจากตายก็คือว่า หลังจากคิดเสร็จ ในความคิดเกิดขึ้น. เสร็จรูปเรื่องแล้วความคิดนั้นที่เป็นตัวคิด มันก็ดับไป แล้วที่มันปรากฏเป็นผลของความคิด ก็เป็นวิบากคือความคิดนั้นมันเป็นกิเลส แล้วมันทำกรรม คือคิดทางมโนกรรม มโนกรรมนี้เสร็จไปแล้ว ก็เป็นวิบากคือมีจิตใจเป็นอย่างนั้น ดังนั้นความคิดที่คิดไปทางต่ำ คิดเสร็จแล้ว กรรมนี้ทำไปแล้ว วิบากก็คือทำให้จิตใจนั้นเป็นจิตใจของสัตว์นรกบ้าง เป็นจิตใจของสัตว์เทวเจ้านบ้างเปรตบ้าง อสุรกายบ้าง หรือว่าเป็นมนุษย์ชั้นดี ชั้นเลว ชั้นพาล ชั้นบัณฑิต ชั้นโจรขโมย ชั้นผู้ดีผู้ชั่วได้ ถือว่าเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นกามบ้าง เป็นพรหมในชั้นพรหมบ้าง เรียกว่า หลังจากที่ความคิดที่เป็นตัวกิเลสดับ และทำกรรมเสร็จไปแล้ว คือความคิดนั้นตายไปแล้ว ผลเกิดใหม่ก็เป็นอย่างไร ก็เป็นสภาพของจิตที่เป็นสัตว์นรกบ้าง เห็นเทวดาบ้าง เป็นมนุษย์บ้าง.

- ๔ — **ถาม** หลักคิดในคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเห็นว่า ชีวิตและการดำเนินชีวิตในโลกนี้เป็นทุกข์ จึงมองหาทางให้ชีวิตเป็นสุข ทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเห็นทางที่ทำให้ชีวิตเป็นสุขก็คือ ความดับแห่งทุกข์ ซึ่งในที่สุดหมายถึงความดับแห่งทุกข์โดยสิ้นเชิง คือนิพพาน. และในหลัก

ศาสนาอื่นเช่น ไครสต์ เป็นต้น คงเห็นชีวิตและการดำเนินชีวิตเป็น
 ทุกข์เช่นกัน และคงเห็นทางแก้โดยการก่อให้เกิดความคับทุกข์ด้วยการ
 หาสิ่งมาเพิ่มเติมให้เกิดความสุข ฉะนั้น ตามหลักคิดทั้งสองอาจจะพูด
 ได้ว่า วิธีของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นวิธีลบ และวิธีของคริสต เป็น
 ต้น เป็นวิธีบวกวิธีของพระพุทธเจ้าเป็นวิธีสละ วิธีของคริสตเป็นวิธี
 หามาเพิ่ม แต่ทั้งสองก็เป็นวิธีแห่งความคับทุกข์เช่นเดียวกัน กระผม
 ไม่เข้าใจว่า วิธีของไครจะเป็นวิธีที่คับทุกข์ได้จริง ก็ทั้งสองอย่างยัง
 เป็นแต่เพียงความเห็นอยู่.

- ตอบ** — ถ้าตามอย่างนี้ต้องการคำอธิบายมากมายไม่ใช่เล่น อยากจะพูดเสียใหม่
 เลยว่า วิธีของพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้น ไม่ใช่ทั้งวิธีที่อาจจะพูดโดย
 ส่วนเดียวว่า วิธีลบหรือวิธีบวก วิธีตัดออกไป หรือวิธีหามาเพิ่ม แต่
 เป็นวิธีที่เรียกว่า สายกลาง ดังที่กล่าวแล้ว มันอาจจะมีความหมาย
 ในแง่หนึ่งเป็นบวก หรือเป็นลบ ส่วนใดส่วนหนึ่งก็ได้ สิ่งที่ดีควรทำ
 ให้เกิดขึ้น ก็ต้องทำให้เกิดมี ส่วนที่ดีควรสละออกไป ก็ควรสละออกไป.
 ที่ควรสละออกไปก็คือกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ที่ควรทำให้เกิดมี ก็
 คือความหมกมิดกิเลสที่ไม่ทำให้มีทุกข์ได้. ขอให้เข้าใจว่า พุทธศาสนานั้น
 ถ้าจะกล่าวแล้ว มันไม่อาจจะกล่าวได้ว่า เป็นวิธีบวกหรือลบ ไม่อาจ
 จะกล่าวได้ว่าเป็น เล็งแง่ดีหรือแง่ร้ายที่เรียกว่า Pessimism หรือ
 Optimism นี้ แล้วก็ไม้อาจจะเป็นสิ่งที่แบ่งแยกโดยเด็ดขาดไปทางซ้าย
 หรือทางขวาอย่างใดอย่างหนึ่งได้เลย แต่จะต้องเป็นเรื่องกลาง ๆ ก็
 ไปตามเหตุผลที่ว่ามันมีอยู่อย่างไร มันเป็นเรื่องที่อาจจะเรียกได้ว่า คือ
 หลักตามทีเหตุผลมีอยู่ว่า จะต้องทำอย่างไร ทั้งนี้เนื่องจกามองเห็น
 คำสอนเรื่องเสียสละออกไปไม่ยึดถือว่ามีตัวมีตนเสียเลยนี้ ก็เลยเข้าใจ

ว่าเป็นเรื่องสละหมกหรือมุงกันแต่เรื่องสละค้ำเดียว แต่ลืมนึกไปว่า เมื่อสละแล้วอะไรมันเกิดขึ้น จะต้องรู้หรือให้เข้าใจแน่นอนลงไปว่า มันเป็นเรื่องจัดเรื่องทำตามเหตุผล ชนิดที่ให้อะไรที่ควรหมกไปให้ หมกไป หรือให้เหลืออยู่หรือให้ปรากฏออกมาซึ่งสิ่งที่เราประสงค์ ฉะนั้นขออย่าได้กล่าวว่าเป็น Positive หรือ Negative เป็น Optimism หรือ Pessimism อย่างนี้ แล้วพยายามศึกษาเรื่องหลักมัชฌิมาปฏิปทา มรรคมีองค์ ๘ ประการซึ่งเรียกว่า ทางสายกลาง. ที่นี้ขอสรุปสั้น ๆ เพียงเท่านี้ ถ้าจะเอากันให้ละเอียดแล้วต้องใช้เวลาหลายชั่วโมงแน่.

๕ ตาม — มีผู้กล่าวกันว่าบุคคลนั้นบุคคลนี้ ได้หุทิพย์ ตาทิพย์หรือได้ ธรรมกาย นั้น จะมีจริงหรือไม่? และการกระทำเพื่อให้ ได้มาซึ่งสิ่งดังกล่าวจะเป็นทาง ปฏิบัติที่ถูกต้อง เพื่อบรรลุมรรคผลตามหลักธรรมของพระพุทธเจ้าได้หรือไม่ ?

ตอบ — นี้ตอบได้สั้น ๆ ว่า หุทิพย์ ตาทิพย์ หรือ ธรรมกาย หรือ คำที่เรียก อย่างอื่นคล้าย ๆ กันนี้มีอยู่มาก แล้วก็เป็นที่มียุจริง แต่ว่าความหมาย ของสิ่งนั้น บางทีมันอาจจะผิดไปจากที่คนโดยมากรู้หรือเข้าใจ หรือ หมายถึงกันอยู่ก็ได้ โดยเฉพาะเรื่อง หุทิพย์ ตาทิพย์นั้น มันเป็นเรื่องทางจิต เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายจิต วิชาเกี่ยวกับจิตไม่ใช่วิชาฝ่าย ธรรมะโดยตรง เมื่อคนเราได้ฝึก หู หรือฝึก ตา ซึ่งรวมอยู่ที่ใจด้วย เหมือนกัน ศูนย์กลางอยู่ที่ใจนั้น ฝึกรวมกันหมดนั้นให้ถูกต้องตามวิธีอัน เร้นลับที่ธรรมชาติมันมีอยู่หรือมันซ่อนเร้นไว้ เราค้นให้พบแล้วปฏิบัติ ให้ถูก เราก็จะมีตาหรือหูชนิดที่มีสมรรถภาพเป็นพิเศษ ยิ่งกว่าหูตา ธรรมดานั้นมาก เกี่ยวกับเรื่องนี้ที่เป็นพุทธภาษิตตรง ๆ ก็มี กล่าวถึง

และยอมรับรอง หุทธิพิศาทิพิศที่ยิ่งไปกว่าคารมคาอย่างมากมายหลายร้อยหลายพันเท่านี้ มีอยู่ แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังไม่ได้ ทรงยอมรับว่านี่เป็นเรื่องที่ควรปฏิบัติหรือมุ่งหมาย; มุ่งหมายแก่เรื่องจะกับทุกข์เท่านั้น. แต่ถ้าพูดถึงธรรมกายนี้เป็นเรื่องที่ใช้ได้ ก็ถือว่า ธรรมกายนี้ ถ้าถูกต้องตามความหมายของคำว่า ธรรมกายแล้วเราก็เรียกว่า มีกายเป็นธรรม คือมีกายกับใจหรือที่เรียกว่า ตัวเรานี้เป็นธรรม; ไม่เป็นกิเลสตัณหา เราเอากิเลสตัณหาออกให้หมด จะเหลืออยู่แต่ธรรมกายหรือสิ่งที่เรียกว่า ธรรมกายจะปรากฏออกมา ต้องธรรมกายอย่างนี้ ธรรมกายอย่างอื่นไม่ได้. ที่นี้คนเขาเข้าใจธรรมกายไปในรูปอื่นเป็นรูปเป็นร่างเป็นสีเป็นสรรนั้น มันเป็นของคนอื่น ไม่ใช่ธรรมกายอย่างของพระพุทธเจ้า และว่า ถ้าหากว่า ต้องการจะให้รักษาโรคเหมือนกะเขาบ้าง ธรรมกายอย่างของพระพุทธเจ้าก็รักษาได้เหมือนกัน ขอให้ลองทำจิตนี้ให้ว่างจากกิเลส จากตัวตนเป็นธรรมกายเสียก่อน จะหมดโรคทั้งทางจิตและทางวิญญาณยิ่งกว่าวิธีที่เขารักษาๆ นั้นกันเสียอีก แต่เรื่องนี้ก็ได้อธิบายแล้วถึงเรื่องที่ว่า ร่างกายมันขึ้นอยู่กับจิตใจอย่างไร ถ้าเราสะสางปัญหาทางจิตใจเสร็จไป กายมันก็พลอยเสร็จไปด้วย โรคกายส่วนมากเกิดมาจากความผิดปกติทางจิต ความไม่เป็นระเบียบหรือความไม่สงบทางจิต ถ้าเราจะปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลก็ต้องปฏิบัติในทางที่จะให้กิเลสตัณหาหมดไป เหลือแต่กายและใจที่บริสุทธิ์ นี้เรียกว่า ธรรมกายปรากฏ ใช้ได้ ให้เป็นคำบัญญัติเฉพาะว่าอย่างนี้ อย่าให้มีความหมายอย่างอื่น.

- ๖ ถาม — พระอรหันต์ยังมีอยู่ในโลกปัจจุบันนี้หรือไม่? และมีอะไรเป็นเครื่องสังเกตได้หรือไม่ว่า ท่านผู้ใดเป็นผู้บรรลุมรรคผลมีพระโสดาบันเป็นต้น?

ตอบ — ปัญหาอย่างนี้ก็เป็นปัญหาที่เคียดถามกันมาก เขาถามกันอยู่มาก ก็อย่างที่ได้พูดแล้วว่า พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า ถ้าเป็นอยู่โดยชอบไซ้ โลกก็ไม่ว่างจากพระอรหันต์ ควรจะนำสืบในข้อที่ว่า เคี้ยวโลกเป็นอยู่ชอบหรือไม่ คนในโลกหรือภิกษุในโลก ในปัจจุบันนี้เป็นอยู่ ชอบหรือไม่ แล้วก็เอาหลักเรื่องเป็นอยู่ชอบคือมรรคมงคล ๘ หรือการละสังโยชน์สืบนี้ ไปวัดดู ไปจับดู แล้วก็รู้ได้ด้วยตนเอง. เครื่องสังเกตที่แน่นอนว่า เป็นพระอรียบุคคลชั้นโศกาทหรืออรหันต์หรือไม่นี้ ก็มีอยู่ตรงที่ใช้เรื่องสังโยชน์สืบประการนั้นไปวัดดูว่า ละอะไรได้เท่าไร ก็เป็นที่แน่นอน แต่เคี้ยวนี้ถ้าเราเองก็ไม่รู้จัก ไม่รู้จักตัวเราเอง ไม่รู้จักกิเลสตัดหาหรือสังโยชน์ของตัวเราเอง ที่กำลังมีอยู่ในตัวเราเองนี้ ลองนึกดูว่า เราจะไปวัดคนอื่นได้อย่างไร ถ้าอยากรู้ ก็ต้องรีบทำให้ตัวเองหมดกิเลสตัดหาสังโยชน์ เราจะรู้ได้ทันทีว่า ใครเป็นพระโศกาทันหรือเป็นพระอรหันต์; แล้วขอรับรองว่า อย่าไปเชื่อตามที่เขาบอกว่า คนนั้นคนนี้เป็นพระอรหันต์ หรือเป็นพระโศกาทันตามที่เขาลือกัน หรือเขาแต่งตั้งให้ รับผิดชอบ แล้วรับผิดชอบให้ตัวเองจะได้เสียก่อน แล้วก็รู้ได้เองโดยแน่นอน นี่เวลาจวนจะหมดเสียแล้ว.

๗ ถาม — ธาตุทั้ง ๖ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ วิญญาณ สงสัยธาตุลม กับ อากาศธาตุ แตกต่างกันอย่างไรร ?

ตอบ — ธาตุลม หมายถึงลมที่เคลื่อนไปมาได้ ที่เราเรียกกันว่า อากาศสำหรับหายใจ. ส่วนอากาศธาตุนั้น คือ ว่างเลย ว่างแม้แต่จากลม ต่างกันมากอย่างนี้ คือ อากาศธาตุหมายถึงความว่างจากธาตุทั้ง ๕ ก็คือ ธาตุมี ๖ นี้ ดิน น้ำ ลม ไฟ วิญญาณ อากาศนี้ ถ้าว่างจากธาตุทั้ง ๕ แล้ว ก็เหลืออากาศธาตุ.

๘ **ถาม** — เคยอ่านพบในมิลินทปัญหาว่า ผู้เข้าถึงฌานแล้วไม่หายใจ จริงหรือไม่?

ตอบ — เฉพาะจตุตถฌาน จะมีอาการที่ไม่แสดงให้เห็นว่า เขาได้หายใจ หรือว่ามีการไหลเวียนในโลหิต ในกระแสไหลเวียนของโลหิต ทั้งนี้จึงถือกันอย่างนั้น.

๙ **ถาม** — ในระหว่างที่มีชีวิตอยู่นี้ อาจเข้าถึงนิพพานได้จริงหรือไม่? หรือเพียงแต่รู้ว่าทางไหนเป็นทางที่เข้าสู่พระนิพพานเท่านั้น.

ตอบ — ถ้าปฏิบัติถูกต้องก็เข้าถึงสิ่งที่เรียกว่า นิพพานได้ในชีวิตนี้ ก็คือ การที่กิเลสตัดหมดไปไม่ปรากฏนั่นเอง เมื่อกิเลสตัดหมดไปโดยสิ้นเชิงแล้ว สภาพอะไรเหลืออยู่ ปรากฏเป็นความไม่มีทุกข์เลย เป็นความสะอาด สว่าง สงบ อย่างยิ่งนี้เราเรียกว่า นิพพาน; ทั้งนี้จึงเข้าถึงได้ในชีวิตนี้ เราต้องมีหนทางที่จะปฏิบัติถูกต้องเสียก่อนแล้วจึงจะเข้าถึงได้.

๑๐ **ถาม** — ผู้ที่อยู่ในขรราวาสวิสัยสำเร็จพระอรหันต์ จะมีชีวิตอยู่ได้ไม่เกิน ๗ วัน เป็นความจริงหรือไม่ เพราะเหตุใด?

ตอบ — ^{๕\} หนักว่าจะตอบอย่างตรงกว่า; พอเป็นพระอรหันต์ แล้วจะหมดความเป็นขรราวาสไปทันที ไม่มีใครจับพระอรหันต์ใส่ลงไปในความเป็นขรราวาสได้ บัญหาก็เป็นโมฆะไปในตัว.

๑๑ **ถาม** — การเข้าสมาธิแล้วไม่รู้สึกอะไรเลย จะเรียกว่า สกตจิตตนเองได้หรือไม่

ตอบ - มีผู้เล่าให้ฟังว่า มีเณรองค์หนึ่งสามารถเข้าออกสมาธิได้ภายในกำหนด

เวลาเข้าสมาธิแล้วไม่รู้สึกอะไร แต่ภายหลังเนืองครั้ง ลาสิกขาออกมาและมีความผิดฐานลักทรัพย์ด้วย สงสัยว่า คนที่สามารถเข้าออกสมาธิได้ถึงเพียงนี้ เหตุใดจึงมีกิเลสอยู่?

ตอบ — นี่ถ้าศึกษาให้ดีตามคำบรรยายที่กล่าวไปแล้วก็จะพบได้เองว่า สมาธินี้ไม่ได้กำจัดกิเลสได้ แต่เพียงระงับกิเลส กกไว้ ไม่ให้กิเลสขึ้นมาทำงานนี้ได้ ช่วงเวลาที่สมาธิมีอยู่ แล้วช่วงเวลาที่เบินสมาธิขึ้น รีบเจริญปัญญาเสีย เพราะว่า มีสมาธิแล้วเจริญปัญญาได้ง่ายอย่างยิ่ง เมื่อทำปัญญาให้เกิดขึ้นได้แล้ว กิเลสจึงจะดับไปโดยสิ้นเชิง, ฉะนั้นคนที่ทำสมาธิได้ จะทำสมาธิได้แบบไหนก็ยังไม่หมดกิเลส พอหมดเรื่องของสมาธิ หมดอำนาจของสมาธิ กิเลสก็จุกจุกเขาต่อไปตามเดิมได้. การเข้าฌานแล้วออกจากฌานได้อย่างตรงเวลานี้ ไม่ใช่เรื่องการสกดจิต เพราะว่า มันเป็นเรื่องกำหนดไว้ตั้งแต่ก่อนที่จะเข้าฌาน ในขณะที่เข้าฌานนั้น ไม่มีการทำการสกดจิตหรือว่า บังคับให้ตัวเองออกมาจากฌานในขณะที่กำลังเข้าฌานอยู่ เขาต้องฝึกให้คล่องแคล่วก่อนหน้านั้น และก่อนหน้าเข้าฌานนี้มันกำหนดหมายไว้แล้ว มันจึงออกจากฌานได้ การเข้าฌานนี้ไม่ควรจะเรียกว่า การสกดจิต เพราะไม่มีใครสกดใคร มีแต่ผู้ทำสมาธิที่กำหนดอารมณ์ให้ละเอียดเข้าละเอียดเข้าจนร่างกายระงับไปจนจิตระงับไปเท่านั้น.

๑๒ **ถาม** — ภิกษุณี มีหรือไม่? ถ้ามีหมดไปเพราะเหตุใด? เกี้ยวจะมี ได้หรือไม่?

ตอบ — ในครั้งพุทธกาล เคยมีอยู่คนหนึ่ง แล้วก็สิ้นสูญไปในเวลาไม่นานนักหมดไปเพราะว่า ผู้หญิงลำบากที่จะเป็นอยู่อย่างผู้ไม่ครองเรือน อยู่

ความป่าตามกงต่าง ๆ นี้ มันล้วนแต่ลำบาก แล้วพระพุทธเจ้าท่านเกรงว่า ผู้หญิงภิกษุณีนี้ จะได้รับอันตราย ท่านวางระเบียบวินัยไว้มากเกินกว่าสำหรับภิกษุมานะ; ที่นี้เขาทนระเบียบวินัยไม่ไหว มันก็ค่อยหมดไปเอง. เกี้ยวจะมีไค้หรือไม้นี้ ถ้าถือตามวินัยแล้ว มันก็ไม่เห็นท่าว่า จะมีมาได้ เพราะว่า ท่านต้องเอาภิกษุณีมาเป็นอุปชฌาย์นี้ ที่นี้เราไม่รู้จะเอาภิกษุณีไหนมาเป็นอุปชฌาย์ ที่หนังสือพิมพ์เขาลง ๆ อยู่นั่นมันไม่ใช่ภิกษุณีของพระพุทธเจ้า.

๑๓ **ถาม** — การดำรงในกฤหัสถ์เพศของสังกมปัจจุบัน สมควรปฏิบัติตามธรรมชั้นใดของพระพุทธองค์ จึงจะทำให้สังกมนั้นเจริญด้วยศีลธรรม และไม่ค้อยทางวัตถุ?

ตอบ — นีธรรมะสำหรับฆราวาสมีอยู่กลุ่มหนึ่ง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือหมวกที่เรียกว่าฆราวาสธรรม คือ สัจจะ ทมะ ขันติ จากะ ๔ อย่างนี้ พยายามประพฤติให้เต็มทีเดอะจะทำให้สังกมฆราวาสนั้นเจริญและไม่ค้อยทางวัตถุ พระพุทธเจ้าทรงสอน ให้ฆราวาสประกอบด้วยธรรมะนั้น ไม่ใช่จะให้เลิกบำเพ็ญหน้าที่ ที่จะต้องทำไปตามเรื่องของฆราวาสหรือชาวโลก แต่ว่า ให้บำเพ็ญหน้าที่ของฆราวาสหรือชาวโลกไปด้วยธรรมะ ค้ำยการประกอบอยู่ด้วยธรรมะ เพื่อย้ำให้ต้องลำบากหรือทุกข์ร้อนเกินไป ได้ผลของฆราวาสค้ำย ไม่ทุกข์ร้อนเพราะกิเลสค้นหาแผกเผามากเกินไปค้ำย.

๑๔ **ถาม** — การปฏิบัติธรรมชั้นโลกุตตรธรรมของสังกมในยุคนีจะชค้หรือไม่? เป็นการส่งเสริมการผลิตผลในทุกทางของสังกม หรือไม่?

ตอบ — ที่ว่าโลกุตตรธรรมนั้น ว่าที่จริงแล้วมันไม่ชั้กันกับโลก มันอยู่เหนือโลก. เพราะว่าคำว่า อยู่เหนือโลกนี้ มันหมายแต่เพียงว่า ควบคุมโลกให้ได้ ไม่ให้โลกหรือสิ่งต่าง ๆ ในโลกหรืออิทธิพลของโลกนี้ ทำจิตใจให้เร่าร้อนให้เป็นทุกข์ในเมื่อปฏิบัติกิจการงาน หลักรของโลกุตตรธรรมที่ว่า ไม่มียึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดเลยนั้น เอามาใช้กับฆราวาสก็ได้ เขามีจิตใจผ่องใส แจ่มใส เป็นอิสระ มีสติปัญญาเฉียบแหลม ทำจิตใจให้เป็นอย่างนั้นเสียก่อน เป็นฆราวาสที่พยายามทำให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทำจิตใจให้อิสระผ่องใสเสียก่อนแล้วจึงกิจจึงวินิจฉัย จึงวางแผนการ กำหนดโครงการ แล้วทำไปคามโครงการอย่างนี้ ก็ได้ผลดีกว่าที่ไม่ทำอย่างนี้เป็นอันมาก.

๑๕ ถาม — สันโยชน์กับมกน้อยต่างกันอย่างไร? นักวัตรนิยมมักกล่าวว่า ธรรมชั้นนี้สอนให้คนไม่ก้าวหน้าจริง หรือไม่? เพียงไร?

ตอบ — สันโยชน์กับมกน้อยนี้ควรจะต้องว่า ถ้าเข้าใจความหมายถูกต้องแล้ว ก็ต่างกันเพียงนิดหน่อย มกน้อยนี้หมายความว่า เพื่อบรรพชิตจะไม่ปล่อยให้ความคิดเบื่อกว้าง หวังนั้น หวังนี้ อยาคนั้น อยาคนี่ ไปในทางที่ไม่จำเป็น. จะเอาแต่เท่าที่จำเป็นแก่การเป็นอยู่ แล้วรีบประพฤติพรหมจรรย์เพื่อมรรคผลนิพพาน อย่างนี้จึงเหมาะสำหรับฆราวาส. ส่วนเรื่องสันโยชน์นี้ ตัวหนังสือแปลว่า ยินดีด้วยสิ่งที่กำลังมีอยู่ จะเป็นการกระทำหรือวัตถุสิ่งของหรืออะไรก็ตาม ให้มีความยินดีพอใจอันนี้มุ่งหมายจะให้ เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงจิตใจของคนให้สดชื่นอยู่เสมอ อย่าให้รู้สึกหิวกระหายคอแห้งอยู่เสมอ ถ้าเราไม่สันโยชน์แล้วจะมีอาการเหมือนหิวกระหายคอแห้งอยู่เสมอ เหมือนอย่างว่า เราเรียน

ศึกษาทั้งหลายปีเพื่อวิชา^{นี้} แล้วไปทำงานอย่าง^{นี้} เราไม่ยินดีในขณะที่
 เราเรียนอย่าง^{นี้}เรียกว่าไม่สันโดษ ถ้าเรายินดีพอใจในการเรียน^{นี้} เรียก
 ว่า เราสันโดษสิ่งที่เรามีอยู่เฉพาะหน้า แล้วก็ทำให้เราเป็นสุขในการ
 เรียน และต่อไปเรื่อย ๆ หรือว่า ชวานากำลังซุกดินครั้งแรก^{นี้}ต้องยิน
 ดีว่า ได้ทำงานเสร็จไปเท่านั้นแล้ว แล้วรุ่งขึ้นซุกอีกต่อไปซุกอีก ๆ ซุกอยู่
 ก็พอใจว่า ได้ทำไปเท่านั้นแล้ว. สันโดษในการทำงานที่ได้ทำไปแล้ว ^{นี้}
 เรียกว่า สันโดษในสิ่งที่มีอยู่ คือการงานที่กำลังทำอยู่หรือเป็นอยู่.
 ที่^{นี้}พอไปปลูกข้าวก็ยินดีที่^{นี้} ได้ปลูกแล้ว มันงอกงามเจริญอยู่ก็ยินดีที่^{นี้}
 งอกงามเจริญอยู่ มันออกผลมาก็ยินดีที่^{นี้} มันออกผลมาอย่าง^{นี้} ก็
 สันโดษด้วยสิ่งกำลังมีอยู่ หรือเป็นอยู่ นับตั้งแต่วันแรกที่จนวินาทีสุด
 ท้าย. ให้สมกับที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สันตุฎฐีปรมมังง^{นี้} สันโดษ^{นี้}
 เป็นทรัพย์อย่างยิ่ง คือชวานากน^{นี้}จะมีทรัพย์ตั้งแต่วันแรกที่ซุกดิน
 ครั้งแรกจนถึงวินาทีสุดท้ายที่เกี่ยวข้องมาใส่ยังใส่ฉาง หรือขายได้เงิน
 เป็นต้น เขาเลยเป็นคนร่ำรวยได้ทรัพย์ตั้งแต่วันแรกที่จนจนถึงวินาที
 สุดท้าย เขาจึงไม่ปวดหัวไม่เป็นโรคเส้นประสาทมีจิตใจอ่อนงอเสสบาย
 ตลอดเวลา ต้องการสันโดษมาหล่อเลี้ยงให้จิตใจมีเมืออบอุ่นอยู่เสมอ
 อย่าง^{นี้}ต่างหาก มันจึงไม่ขัดกับความก้าวหน้าแม้ในทางวัตถุ ในเมื่อ
 สติปัญญาควบคุมอยู่แล้ว สันโดษ^{นี้}จะช่วยสนับสนุนอย่างยิ่งให้ก้าวหน้า
 ไปอย่างเจริญอย่างยิ่ง.

๑๖ ถาม — ศาสนาพราหมณ์เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธมาแต่ดั้งเดิม เช่นการตั้ง
 ศาลพระภูมิคงจะเป็นของพราหมณ์ เราควรจะทำอย่างไรกับเรื่อง
 เหล่า^{นี้} ?

ตอบ — เราควรจะต้องถือว่า วัฒนธรรมเก่าแก่เช่นศาสนาพราหมณ์นั้น มันเป็นพื้นฐานอันแรก มันมีมาแต่ครั้งแรกเมื่อสติปัญญายังไม่เพียงพอ เมื่อมนุษย์กลัว เขาก็หาสิ่งที่ระงับความกลัว เช่น ศาสเทพเจ้าเป็นต้น ถ้าเรายังมีความกลัวระดับต่ำอย่างนั้นอยู่ มันก็ยังใช้ได้อยู่. แต่ถ้าเรามีสติปัญญามาก ถึงขนาดที่เราไม่กลัวสิ่งเหล่านั้น มากแล้วสิ่งที่น่ากลัวกว่า เช่น กิเลสค้นหาแล้วก็ไม่ต้องมีก็ได้ฉะนั้นพิจารณาว่า ถ้าเด็ก ๆ หรือคนใช้คนครัวเขายังกลัว อย่างน้อย ๆ ก็มีไว้ให้เขา ไม่ต้องมีไว้ให้เรา.

หมค๑ญ๑หา

ตุลาการภิธรรม

ชุดที่ ๖

ว่าด้วย

หลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา

(หรือหลักพุทธธรรม)

บรรยายอบรมผู้ที่รับการโปรดเกล้าฯ เป็นตุลาการ

รุ่นปี ๒๕๐๕

คำบรรยายหลักพุทธธรรมครั้งที่ ๑/๒๕๐๕

เรื่อง

ศีลธรรมและหลักพุทธศาสนา

พระราชัยกวี (พุทธทาส อินทปญฺโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษาประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่งกระทรวงยุติธรรม

๑๕ มิถุนายน ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายในวันแรกนี้ อาตมาเห็นว่า ควรจะได้พิจารณากันถึงหัวข้อของการอบรมนั่นเอง; คือหัวข้อที่ว่า ศีลธรรมและหลักแห่งพระพุทธศาสนา ที่เป็นอย่างนี้หมายความว่า หัวข้อการอบรมที่ให้ไว้คืออยู่แล้ว เราเข้าใจคำว่า “ศีลธรรม” และคำว่า “หลักพระพุทธศาสนา” ให้ทั่วถึงจริงๆก็พอ ฉะนั้นทางที่ดีที่สุด ควรจะได้ทำความเข้าใจในคำสองคำนี้; แต่ว่าอยากจะชี้ถึงประโยชน์ของการอบรมกันพอเป็นเลาๆเสียก่อน เพื่อเกิดความสนใจในสิ่งที่จะนำมาอบรมนั้น ก่อนอื่นทั้งหมด อาตมาก็อยากจะวินิจฉัย; หรือชวนให้วินิจฉัยกันถึงประโยชน์ของการอบรมโดยหัวข้อว่า ทำไมเราจึงต้องอบรม, หรือมีการอบรม อันนี้จะทำให้เข้าใจธรรมะหรือสิ่งที่จะอบรมนั้นได้ยิ่งขึ้นไปอีก.

ทำไมจึงมีการอบรมในหัวข้อข้อนี้ แก่ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย? อนาคตมาอยากจะทำให้เห็นหัวข้อสำคัญว่า มันมีอยู่สองประเภท;

ข้อแรกหรือประเภทแรก ก็เพื่อประโยชน์ในฐานะที่เราเป็นมนุษย์ทั่วไป, ขอใช้คำว่า เป็นมนุษย์ทั่วไปจะต้องมีความรู้เรื่องศีลธรรม หรือหลักพระศาสนา ของตน; เพราะว่า มนุษย์ที่ไม่เข้าถึงธรรมนั้น ย่อมจะเป็นมนุษย์ที่ด้อย หรือให้เต็ม ตามความหมายของมนุษย์ไปไม่ได้. และคำว่าธรรมก็กว้างไม่ว่าศาสนาไหน เราจะเรียก ได้ว่าธรรมทั้งนั้น. หลักที่ประพจน์เกี่ยวกับทางจิตใจนี้เรียกว่าธรรมทั้งนั้น. เพราะ ฉะนั้นเป็นอันว่า มนุษย์ทั่วไปจะต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องธรรมะ เพื่อความเป็น มนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น; อย่างน้อยถ้าจะถือตามตัวหนังสือ เป็นมนุษย์ก็ต้องหมายถึงว่า มีใจสูง ซึ่งก็ต้องหมายถึงว่า มีอะไรๆ สูงนั่นเอง แต่ประโยชน์ที่เห็นได้ชัดกว่านั้นก็คือ ถ้าไม่มีธรรมะแล้วชีวิตของคนเรานั้นจะเต็มไปด้วยความทุกข์; แต่ถ้ามีธรรมะแล้วก็ ตรงกันข้าม คือเราอาจจะกล่าวได้ว่า ถ้าไม่มีธรรมะแล้วไปทำอะไรเข้าก็จะมี ความทุกข์ทั้งนั้น หรือแม้แต่จะมีเงินมา ก็จะมีเงินเพื่อความทุกข์ หรือแม้แต่จะได้ดิบ ได้ดี มีเกียรติ ก็จะเป็นการได้ดิบได้ดี หรือมีเกียรติที่เป็นความทุกข์ ถ้าหากว่า ขาดธรรม; เพราะว่าเขาไม่รู้จักวางจิตใจไว้ในลักษณะที่เหมาะสม คือในลักษณะที่ ถูกต้องนั่นเอง; เพราะฉะนั้นมีเงินมากก็มีมาสำหรับวิตกกังวล เพราะว่าเมื่อจะใช้ก็ใช้ไป ผิดๆ หรือเมื่อเอามาเก็บไว้ก็เป็นห่วง; อย่างนี้ก็เป็นทุกข์แล้ว, แล้วยังปฏิบัติผิดเพิ่มขึ้น อีก ก็ยังเป็นทุกข์เพิ่มขึ้นอีกแม้แต่เรื่องจะหาเงินหรือหาวิชาความรู้ถ้ามีจิตใจที่ประกอบ ไปด้วยธรรมะแล้วก็ไม่มีความทุกข์, หาเงินได้โดยไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นทุกข์ธรรมดา; จะหาความรู้หรือการศึกษาเล่าเรียนได้โดยไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นความทุกข์ธรรมดาอย่างนี้เป็นต้น. นี่จึงว่า เพื่อความเป็นมนุษย์ทั่วไป เราต้องมีธรรมะ นี้เป็นประเภทแรก.

ที่นี้ ประเภทที่สอง ก็คือในฐานะที่เราเป็นผู้พิพากษา แม้ว่าเวลานี้กำลัง เป็นผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา, แต่ว่าในอนาคตก็จะต้องเป็นผู้พิพากษาตามความมุ่งหมาย;

การอบรมหลักธรรมนั้นจะมีประโยชน์แก่ความเป็นผู้พิพากษาอย่างไร อาตมาอยากจะขอข้อพอเป็นตัวอย่างสักสามข้อ:—

ข้อแรก ก็เพื่อจะมีความเป็นตัวของตัวเองไม่พ่ายแพ้แก่กิเลส เช่นอคติเป็นต้น: นี่เป็นประโยชน์ข้อแรก; ก็ว่าจะมีความเป็นตัวของตัวเอง, คือบังคับตัวให้อยู่ในร่องรอยในอุดมคติของผู้พิพากษา, ได้ตามความต้องการ ถ้าไม่มีสิ่งที่เรียกว่าธรรมะแล้วเป็นยากอย่างยิ่ง ที่เราจะอยู่ในร่องในรอยของอุดมคติของผู้พิพากษา; หรือจะกล่าวได้ว่า ถ้าอยู่ในร่องรอยของผู้พิพากษา ก็คือมีธรรมะนั้นเอง. ทั้งนี้เพื่อให้ง่ายขึ้นเราก็รับการอบรมในเรื่องของธรรมะเท่าที่ควร, จึงว่า เพื่อประโยชน์แก่การบังคับตัวให้เป็นอิสระจากกิเลสมีอคติเป็นต้น แล้วก็มีเป็นตัวของตัวเอง:

ข้อที่สอง อาตมาอยากจะขอภัยที่ต้องกล่าวไปตรงๆ ว่า เพื่อเครดิตของตุลาการในด้านสังคม ท่านออกไปเป็นผู้พิพากษาต้องเผชิญกันกับสังคม ประชาชนทั่วไป มีหลักใหญ่ๆ โดยสามัญสำนึกว่า ผู้พิพากษาต้องประกอบไปด้วยความรู้ทางธรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานของความยุติธรรม เป็นต้น, ฉะนั้นถ้าเขาได้ทราบว่า ผู้พิพากษาเป็นผู้มีความรู้ในทางธรรม หรือตั้งตัวอยู่ในทางธรรมนี้ เขาย่อมจะเคารพนับถือเป็นปวงชนนัยบุคคล ประเภทหนึ่งทีเดียว; ฉะนั้นเราจะต้องถือเอาประโยชน์ข้อนี้ให้ได้ เพื่อสะดวกในการปฏิบัติงาน หรือเพื่ออะไรก็สุดแท้ ซึ่งเป็นไปแต่ในทางดีทั้งนั้น ฉะนั้นเพื่อเครดิตของความเป็นผู้พิพากษานี้ จะต้องแตกฉานในทางธรรมะจนแสดงออกให้สังคมเห็นโดยประจักษ์ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ว่าเป็นผู้ประกอบอยู่ด้วยธรรม คือมีความรู้ในทางธรรมและมีการปฏิบัติธรรม; มันจะเป็นผลดีแก่กันทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายผู้พิพากษาเองและฝ่ายสังคม คือประชาชนทั่วไปที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับผู้พิพากษา.

ข้อสาม อยากจะกล่าวว่า เพื่อการเป็นผู้พิพากษาที่เป็นสุข หรือมีความสุข สนุกสนานในการปฏิบัติงาน ถ้าจะกล่าวโดยทั่วไปก็คือว่า เพื่อทำงานเป็นสุข การที่ปฏิบัติหน้าที่ผู้พิพากษานี้ถ้าปล่อยไปตามเรื่องตามราวก็ย่อมจะมีปัญหา มาก มีความยุ่งยากใจมาก, หรือถ้าวางจิตใจไว้ไม่ถูกวิธีแล้ว มันก็จะยังมีความยุ่งยากมาก ไม่รู้สึก

เป็นสุขในงานหรือในหน้าที่ที่จะต้องทำ ที่นี้ความรู้ในทางธรรมะนี้ช่วยให้เรามีจิตใจ
 ชนิกหนึ่ง ซึ่งว่างโปร่งที่สุด ทำให้การงานนั้นรู้สึกเป็นสุข ให้เรารู้สึกเป็นสุขในการทำ
 งาน หรือรู้สึกสนุกสนานในการทำงาน เกี่ยวกับข้อนี้โดยเฉพาะอาตมาจะเอาไว้กล่าว
 ในวันหลัง ซึ่งเป็นตัวหลักธรรมะโดยตรง; ในที่นี้เพียงแต่จะชี้ หรือยืนยันเป็นเบื้อง
 ต้นว่า ถ้าจิตใจประกอบอยู่ด้วยธรรมะแล้ว การงานไม่ว่าชนิดไหน จะเป็นความสุข
 อยู่ในการทำงานไม่ต้อง “งานคือเงิน เงินคืองานบันดาลสุข” อย่างนี้ เราไม่มีอคติคือนั้น
 แต่มีอคติที่ว่า งานนั้นแหละจะเป็นสุขเสียเอง และยิ่งกว่าเงินเสียอีก ขอให้มีความ
 สนใจในทางธรรมะ รู้จักทำจิตใจให้ประกอบอยู่ด้วยธรรมะตามหลักที่จะได้กล่าวต่อ
 ไปอย่างละเอียดในวันหลังๆ เฉพาะในที่นี้ขอยืนยันว่า จะช่วยให้ทำงานเป็นสุข หรือ
 รู้สึกสนุกในการทำงาน เพราะฉะนั้นประโยชน์สำหรับผู้พิพากษาโดยตรงก็คือว่า จะได้
 เป็นตัวของตัว จะมีเกียรติของตุลาการมากขึ้น จะทำงานเป็นสุข โดยสรุปสั้น ๆ นี้คือ
 ประโยชน์ของการอบรม ตามหัวข้อที่เรียกว่า “ศีลธรรมหรือหลักพระพุทธศาสนา”.

เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่าประโยชน์ของการอบรมไม่ใช่เพื่อเพียงแต่ว่าปฏิบัติ
 หน้าที่ของตุลาการอย่างเดียว หรือไม่ใช่เพื่อเพียงแต่ว่ามีความรอบรู้คือเป็นผู้มีความ
 รอบรู้ในวิชาทุกแขนงอย่างเดียว แต่มันมีความจำเป็นอย่างที่ว่ามาแล้วนั้นด้วย; นี้
 เรียกว่าประโยชน์ของการอบรม ตามหัวข้อที่ได้วางไว้

ที่นี้อาตมาจะได้กล่าวต่อไปถึง ความหมายของหัวข้อ ที่จะใช้อบรม คือคำว่า
 “ศีลธรรมและหลักพระพุทธศาสนา” ข้อนี้ขอให้สังเกตว่า มีคำกล่าวว่ “ศีลธรรม” แล้ว
 ยังมีคำกล่าวว่ “หลักพระพุทธศาสนา” อีก, ฉะนั้นเป็นอันว่าไม่ใช่สิ่งเดียวกัน, ถ้าสิ่ง
 เดียวกันไม่จำเป็นจะต้องกล่าวเป็นสองชื่อ เมื่อไม่ใช่สิ่งเดียวกัน มีเป็นสองสิ่งแล้ว เรา
 ก็จะต้องหาความหมายเฉพาะของสิ่งทั้งสองนี้ หรือขอบเขตของสิ่งทั้งสองนี้ว่ามีอยู่
 อย่างกว้างแคบกว่ากันอย่างไร เป็นอย่างน้อย.

ที่นี้ยิ่งไปกว่านั้นอีก คือถ้าหากว่า เราพูดถึงศีลธรรม หรือพูดถึงหลักพระศาสนาที่ตาม; มันเกี่ยวเนื่องไปถึงวิธีการปฏิบัติด้วย ว่าจะต้องปฏิบัติอย่างไร; พูดแต่เพียงหลักทางทฤษฎีนั้นย่อมไม่พอ; มันจะต้องพูดถึงวิธีปฏิบัติ เป็นการปฏิบัติโดยตรงด้วย. ที่นี้ เมื่อปฏิบัติเขาก็ย่อมเกิดสิ่งอกสิ่งหน่งขึ้นมาเป็นเงาตามตัว คือผลของการปฏิบัติ; จะมีผลเกิดขึ้นตามสมควรแก่การปฏิบัติ นี้ก็อีกส่วนหนึ่ง. เพราะฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่า มันคาบเกี่ยวกันเป็นเรื่องศีลธรรม, เรื่องหลักพระศาสนา, หรือพุทธศาสนา, แล้วก็เรื่องวิธีปฏิบัติ, แล้วก็เรื่องผลของการปฏิบัติที่จะเกิดขึ้น.

ที่นี้ในขั้นแรก ในวันแรกนี้ จะขอข้อมความเข้าใจเพียงแต่ว่า คำว่า “ศีลธรรม” ก็คือ คำว่า “หลักพระศาสนาหรือพุทธศาสนา” ก็ตาม ถ้าเราจะเรียกกันให้สั้นๆ ก็เรียกได้อีกว่าธรรม หรือ ธรรมะ สั้นๆ จะเป็นหลักธรรมะในศาสนาไหนก็เรียกว่าธรรมะทั้งนั้น; ถึงจะต่ำลงมาเป็นขนาดศีลธรรมสากลทั่วไป ไม่เกี่ยวกับศาสนาที่เรียกว่าธรรมะได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่า คำว่าศีลธรรมก็คือ หลักพระศาสนาที่ ย่อมรวมอยู่ในคำว่าธรรม. ถ้ากล่าวทางพุทธศาสนาด้วยแล้ว แม้วิธีปฏิบัติหรือตัวการปฏิบัติก็ตาม ก็เรียกว่าธรรมอีกเหมือนกัน. ถ้าผลอันใดเกิดขึ้นจากการปฏิบัตินั้น เราก็ยังเรียกว่าธรรมอีกเหมือนกัน คือเป็นการบรรลุธรรม, อย่างแรกเรียกว่าศึกษาธรรม, ถัดมาเรียกว่าปฏิบัติธรรม. ถัดมาเรียกว่าผลของการปฏิบัติธรรมหรือการบรรลุธรรม. ทำให้เราเห็นได้ว่า ทุกอย่างที่เราจะมีการอบรม หรือเรื่องที่จะทำความเข้าใจกันนี้อาจจะสรุปเรียกลงไปในคำสั้นๆ คำเดียวว่า “ธรรม”.

นี่ขอให้มีความเข้าใจไว้อย่างนี้ที่หนึ่งก่อน ว่าตัวศีลธรรมก็คือ หลักศาสนาที่วิธีปฏิบัติก็คือ ผลที่จะเกิดขึ้นก็คือ รวมเรียกด้วยคำสั้นๆ คำเดียวว่าธรรม; ยิ่งไปกว่านั้นขอบอกกล่าวเสียเลยว่า ถ้าถือตามหลักของภาษาบาลี หรือภาษาสันสกฤตก็ตาม คำว่าธรรมนี้ยังหมายกว้างไปกว่านั้น คือหมายหมดทุกสิ่ง ไม่ยกเว้นอะไรเลย. ฉะนั้นคำว่าธรรมนี้เป็นคำที่แปลเป็นภาษาไทยไม่ได้ หรือจะแปลเป็นภาษาต่างประเทศ เช่นภาษา

อังกฤษก็ไม่ได้; มีปัญหากันมากเรื่องนี้ เพราะฉะนั้นใช้คำว่าธรรมไปตามเดิมดีกว่า ไม่มีอะไรที่ไม่ใช่ธรรม หมายความว่าทุกสิ่งที่จะเป็นทางวัตถุ หรือทางนามธรรม จะเป็นตัวการสั่งสอนหรือการปฏิบัติ หรือผลของการปฏิบัติ จะเป็นของดีหรือของชั่ว หรืออะไรก็ตาม ล้วนแต่สรุปรวมเรียกว่าธรรมทั้งนั้น. แต่เรามักจะได้ยินกันแต่เพียงว่า “ธรรม” นี้หมายถึงแต่ในทางดี นี่ก็เพราะเรามีการจำกัดความกันอีกชั้นหนึ่ง, อีกชนิดหนึ่ง ไม่หมดสิ้นตามความหมายของภาษาบาลี “ธรรม” คำนี้มีตั้งที่ท่านจะได้ยินพระสวดว่า “กุสลา ฐมฺมา อกุสลา ฐมฺมา อพฺยากตา ฐมฺมา” อย่างนี้ นี่คือหมดเลย; หมายถึงทุกสิ่ง. กุสลา ฐมฺมา หมายถึงสิ่งที่เปี่ยมด้วยดี, อกุสลา ฐมฺมา หมายถึงสิ่งที่ไม่ใช่เป็นฝ่ายดี, และ อพฺยากตา ฐมฺมา หมายถึงสิ่งที่เรายังไม่อาจจะกล่าวได้ว่า ดีหรือไม่ดี แต่ว่าทั้งสามประเภทนี้เรียกว่า “ธรรม” ทั้งหมด นี่คือความหมายของคำว่า “ธรรม” โดยแท้จริงของภาษาบาลี.

ทีนี้เมื่อเราจะเปรียบเทียบกันดูกับหัวข้อของการอบรมนี้; เราจะเห็นได้ว่า ในการอบรมนี้เราแยกคำว่า “ธรรม” ออกมาแต่ในฝ่ายที่เรียกว่าฝ่ายดี แต่การที่เราจะรู้ถึงฝ่ายดีนี้ เราต้องมีฝ่ายชั่วเป็นเครื่องเปรียบเทียบ เราจึงจะรู้ฝ่ายดีได้. เพราะฉะนั้นมันก็ไม่พ้นที่จะต้องพูดถึงฝ่ายชั่ว แล้วถ้าบางสิ่ง มันไม่อาจจะบัญญัติว่าดี หรือว่าชั่วเพราะมันยังไม่มีความหมายเป็นดีเป็นชั่ว เป็นแต่เพียงสิ่งกลางๆ เราก็ยังจะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้น; และต้องรู้จักสิ่งที่ยังไม่อาจจะบัญญัติว่าดีหรือชั่วนั้นด้วย ซึ่งก็รวมเรียกว่า “ธรรม” ทั้งหมด โดยภาษาบาลี ถ้าจะให้เข้าใจชัดขึ้นมาอีกชนิดหนึ่ง ก็ควรจะใช้คำในภาษาไทยว่า “ธรรมชาติ”.

คำว่า “ธรรม” นี้ขยายความออกเป็นธรรมชาติ, หรือแปลว่าธรรมชาติ ฉะนั้นเรากล่าวว่ามีอะไรที่ไม่ใช่ธรรมชาติ, เราอาจจะกล่าวถึงสิ่งสูงสุดในทางศาสนานี้ว่าเป็นธรรมชาติอย่างนั้นก็ได้ ไม่ต้องกล่าวถึงสิ่งต่ำๆ เล็กๆ น้อยๆ; เช่นดินฟ้าอากาศนี้เราก็ถือว่าเป็นธรรมชาติ, ทางวัตถุทั้งหมดก็ถือว่าเป็นธรรมชาติ. และแม้ทางฝ่ายจิตใจ

ความคิด ความนึก ความรู้สึก ความสุข ความทุกข์อะไรต่างๆ ก็เรียกว่าเป็นไปตามความเป็นธรรมชาติ หากแต่ว่าธรรมชาตินั้นมันมีหลายชนิดเท่านั้นเอง, แต่มันก็ไม่พ้นไปจากธรรมชาติ, นี่เป็นทางให้เข้าใจความหมายของคำว่า “ธรรม” ที่กว้าง ฉะนั้นเราจึงกล่าวได้ว่า สิ่งที่เราจะทำความเข้าใจในการอบรมกันนี้ ก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่า “ธรรม” และขยายออกไปเป็น “ศีลธรรม” เป็น “หลักพระศาสนา” เป็น “วิธปฏิบัติ” และเป็น “ผลของการปฏิบัติ” เป็นต้น. ดังนั้นเป็นอันว่า เราจะได้กล่าวกันถึงเรื่องศีลธรรมและหลักพระศาสนา และอื่นๆที่รวมอยู่ในคำว่าธรรม.

ในวันแรกนี้ อาตมาอยากจะกล่าวเฉพาะความหมายของสิ่งที่เรียกว่า “ศีลธรรม” เป็นข้อแรกเป็นเรื่องแรกของหัวข้อการอบรม. สิ่งที่จะต้องทราบเกี่ยวกับคำว่าศีลธรรมนี้มีอยู่มาก และขอวิงวอนให้ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย มีความสนใจเป็นพิเศษ; ก็เป็นวงกว้าง ไม่จำกัดว่าเป็นศีลธรรมของศาสนาไหน ถือเอาศีลธรรมที่เป็นพื้นฐานสากลทั่วไปดีกว่า คำว่าศีลธรรมในหัวข้ออบรมของเราจะให้มีความหมายกว้างอย่างนี้ ไม่ใช่เฉพาะของพุทธศาสนา หรือของศาสนาไหน หรือของชนชาติไหนแต่จะเป็นของมนุษยชาติทั้งหมดก็แล้วกัน.

ทีนี้จะวินิจฉัยกันถึงคำว่า “ศีลธรรม” เราจะต้องทำความเข้าใจถึงแนวที่จะต้องศึกษานั้นให้กว้างขวาง. ให้ครอบคลุมทุกๆแขนงของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม. คำว่าศีลธรรมในภาษาไทยเรานั้น พุควนเวียนกันอยู่ตรงที่ว่า บางคนถือว่าตรงกับคำว่า Moral หรือ Morality หรือบางคนว่า Ethics หรือบางคนก็ว่าทั้งสองอย่างนี้เหมือนกัน อย่างเป็นต้น นั่นเป็นเรื่องปล่อยไปตามเรื่องตามราว ไม่เป็นไปตามหลักวิชา. ถ้าเพื่อความเข้าใจในที่นี้, และเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษาต่อไปนั้น เราควรจะต้องตามหลักที่เข้าบัญญัติไว้อย่างตายตัว เป็นของสากลในหมู่นักศีลธรรมของโลกทั้งหมดจะดีกว่า, หนังสือที่เกี่ยวกับ Morality หรือ Ethics นี้มีอยู่ในโลกมากมายหลายสิบเล่ม เขียนขึ้นโดยนักศีลธรรมต่างยุคต่างสมัย ต่างชาติ ต่างภาษา คนรุ่นหลังรวบรวมเอามาจัดระเบียบ

เพื่อจะบัญญัติด้วยคำให้รัดกุม ไม่ลำบากแก่การพูดจา; เราจึงถือเอาตามแนวนั้น และสรุปเอามาแต่เท่าที่เขาบัญญัติไว้ เพื่อทันแก่เวลาอันเล็กน้อยก็จะได้คำว่า; ถ้าพูดถึง ศีลธรรม ซึ่งตรงกับคำว่า Moral หรือ Morality ละก็ มันหมายถึงระบบการปฏิบัติขั้นต้นๆที่เป็นพื้นฐานของสังคมทั่วไป; แต่ถ้าพูดด้วยคำว่า Ethics แล้วมันเป็นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องทางปรัชญา เพราะฉะนั้นคำว่า Ethics นี้จึงขยายคำแปลออกไปเป็น Moral Philosophy ซึ่งหมายความว่าปรัชญาของ Moral คือศีลธรรม นั้นเอง.

ตัว Moral เองนั้นไม่เกี่ยวกับปรัชญา และไม่ต้องการให้เป็นไปตามหลักของปรัชญาคือเราต้องการแต่จะให้รู้ว่า ควรทำอย่างไรกันเฉพาะหน้าในที่ที่เท่านั้น สังคมจึงจะมีความสุข; แต่ส่วน Ethics นั้นมันยังจะต้องตามออกไปอีกว่า, ทำไมจึงต้องทำอย่างนั้น และเมื่อบอกว่า เพราะเหตุอย่างนั้นจึงต้องทำอย่างนั้น, แล้วยังจะต้องตามต่อไปอีกว่า ทำไมจึงต้องทำอย่างนั้นอีก แล้วมันยังมีปัญหากันในข้อที่ว่า ทำไมจึงมาบัญญัติสิ่งเหล่านี้ว่าความดี, ทำไมจึงมาบัญญัติสิ่งเหล่านี้ว่าความชั่ว อย่างนี้เป็นต้น; อย่างนี้เรียกว่า Moral Philosophy หรือตรงกับคำว่า Ethics ซึ่งชวนจะเป็นเรื่องที่ยุ่งไม่สิ้นสุด ไม่นำไปสู่การปฏิบัติโดยเร็ว, แต่ส่วน Morality โดยตรงหรือ Moral เฉยๆ นี้หมายถึงสิ่งๆเดียวกัน: คือมีระบุอยู่ว่าอย่างนี้ดี อย่างนี้ไม่ดี อย่างนี้เป็นบาป อย่างนี้เป็นบุญ และจงทำอย่างนี้ๆ ไม่เปิดขอบเขตให้ถามว่า ทำไมจึงต้องทำอย่างนี้, ทำไมจึงต้องบัญญัติสิ่งนี้ว่าบุญ สิ่งนี้ว่าบาป, หรือว่า สิ่งนี้ว่าดีว่าชั่ว, ที่นี้เราจะเอากันอย่างไร ก็คือเราจะวินิจฉัยกันเฉพาะเรื่อง Morality อย่างเดียว หรือว่ารวมทั้งเรื่อง Ethics ด้วย อาตมาเห็นว่าควรจะวินิจฉัยทั้งสองอย่าง แต่ว่าในวันนี้นั้นเราจะบรรยายกันโดยเฉพาะส่วนที่เรียกว่า Morality หรือศีลธรรม.

เกี่ยวกับศีลธรรมหรือ Morality นี้เราจะไม่เอาไปปนกันเข้ากับคำว่า ศาสนาหรือ Religion เพราะว่า Religion นั้นเราให้ความหมายที่สูงขึ้นไปแล้วก็มีขอบเขตจำกัดเป็นพวกๆไป เช่นเป็นศาสนานี้ศาสนานั้น ไม่ใช่ของมนุษยชาติเป็นส่วนรวม

ก็มันเกิดเป็น Authority ขึ้นมา ว่าอย่างนั้นเป็นของศาสนาพุทธ, ว่าอย่างนั้นเป็นของศาสนาคริสต์, ว่าอย่างนั้นเป็นของศาสนาอิสลาม อย่างนั้นเป็นต้น นั้นมันกลายเป็น Religion ขึ้นมา. ส่วนคำว่า Morality นี้ ให้มันมีความหมายกว้างทั่วไปแก่สิ่งที่มีชีวิตที่มีสติปัญญา คือมนุษย์ชาติทั้งหมดก็แล้วกัน ฉะนั้น เราไม่เอาไปปนกันเข้ากับคำว่า Religion หรือศาสนา ซึ่งจะไต่กล่าวเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก.

ที่ส่วนที่จะเป็นศาสนานี้ ศาสนานี้ ขึ้นมาอย่างไรนั้น มันมีทางที่จะปนเปได้เหมือนกัน; เพราะว่าในศาสนาแต่ละศาสนานี้ ก็ล้วนแต่มีระเบียบระบอบคำสอนที่เป็นขนีศีลธรรมด้วยกันทั้งนั้น. ในพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างนี้ ก็มีคำสอนหรือระเบียบปฏิบัติอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งตรงกันกับศีลธรรมทั่วไป และเราก็เรียกว่าศีลธรรมได้ เป็นศีลธรรมในพุทธศาสนา แต่ว่าส่วนนี้ยังไม่ใช่ตัวพุทธศาสนา ฉะนั้นเราจึงระวังไม่ให้ปนกัน.

สำหรับคำว่าศีลธรรมหรือ Morality โดยเฉพาะนั้น; อาตมาได้จำกัดความไว้ชัดแล้วว่า มีขอบเขตแต่เพียงว่า ให้ปฏิบัติไปตามที่บัญญัติไว้ว่าอะไรดี อะไรชั่ว อะไรผิด อะไรถูก ที่สังคมยอมรับ. แต่ถ้าไปตามว่าเหตุใดสังคมจึงยอมรับ มันก็จะกลายเป็น Morality Philosophy เป็นเรื่องของ Ethics ไปเสียอีก ซึ่งจะไว้วินิจฉัยกันทีหลัง.

ในที่นี้เราจะมองคุณในแง่ที่ว่าศีลธรรมหรือ Morality นี้ เป็นสิ่งที่จำเป็นแก่มนุษย์อย่างไรก่อน เพื่อช่วยความจำข้อนี้ให้จำได้ง่ายๆ อาตมาอยากจะเล่านิทานสั้นๆ เกี่ยวกับเรื่องของขงจื้อตอนหนึ่ง:—

เมื่อขงจื้อหนุ่มๆ เป็นนักท่องเที่ยวยังเหมือนกัน เที่ยวชอกแซกไปตามดินต่าง ๆ กระทั่งไปถึงดินที่ทุเรศกันดารในป่าในหุบเขา. แล้วก็ไปเที่ยวพักอยู่กับคน

เหล่านี้ตามสมควร เพื่อศึกษา เพื่อสังเกต เพื่อค้นคว้าสิ่งต่าง ๆ ตามเรื่องของแก ; ที่นี้ก็ไปพักอยู่กับคนตำบลหนึ่งในดินทุรกันดารนั้น. ตลอดวันตลอดคืนที่เขาพักอยู่นั้น ไม่มีความสุขเลย มีแต่ความรบกวนจากธรรมชาติที่ร้ายเกินไป มีเรื่องเสือกักคนตาย อาทิศย์หนึ่งตั้งสองสามคน อย่างนี้เป็นต้น, ตลอดถึงการเบียดเบียนอย่างอื่นก็มีมาก ขงจื้อก็เลยถามประชาชนเหล่านี้ว่า ทำไมจึงสมัครอยู่ที่นี้ ไม่ยกอพยพย้ายไปอยู่ในดินที่นาอยู่กว่านี้ คือที่ในเมือง. ประชาชนตอบว่า “เราสมัครอยู่ที่นี้ เพราะว่าเราเป็นอิสระ ที่จะใช้สติปัญญา หรือความคิด หรือการต่อสู้ที่เป็นธรรม ; ที่ในเมืองนั้นเราก็คเคยอยู่ แต่ว่าได้ประสบกันกับความไม่เป็นธรรม, การปกครองที่ไม่เป็นธรรม, ตุลาการที่ไม่เป็นธรรม, การปกครองบ้านเมืองที่ไม่เป็นธรรม อย่างอื่น ๆ อีก เราจึงยอมทนย้ายอพยพมาทนอยู่กับเสือ” อย่างนี้เป็นต้น. ขงจื้อก็เลยได้ความคิดอย่างรุนแรงขึ้นในขณะนั้นว่า ; มนุษย์เราหรือคนเราชอบความเป็นอิสระ, ชอบความเป็นธรรม. เพราะเมื่ออยู่ในป่าเขาสามารถจะต่อสู้กับเสือด้วยความเป็นธรรม ไม่มีอะไรมาทำความลำเอียงให้แก่เขา เขามีสติปัญญาเท่าไร เขาก็ต่อสู้ด้วยความยากลำบาก ด้วยสติปัญญาและด้วยความเป็นธรรม ; แต่เมื่ออยู่ในเมืองนั้น เขาสู้ผู้มีอิทธิพลไม่ได้ เขาไม่มีอะไรที่จะไปต่อสู้กับผู้ใช้อิทธิพล และเขาไม่ได้รับความเป็นธรรมในการต่อสู้. เพราะฉะนั้นเขามาอยู่กับเสือกักว่า ใช้สติปัญญา ใช้กำลังอะไร ๆ ด้วยความเป็นธรรม จนสุดความสามารถของเขาได้อย่างนี้ ด้วยเหตุนี้เอง ทำให้ขงจื้อกลายเป็นผู้อุทิศชีวิตเป็นนั้ศีลธรรมตัวเอกของโลก ดังที่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ ; คำสอนของขงจื้อจึงมีรากฐานตั้งอยู่บนความเป็นธรรมของสังคม.

นิทานสั้น ๆ นี้ท่านลองจำไว้ มันง่ายที่จะจำความหมาย หรือความมุ่งหมายของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมไว้ได้โดยง่าย ไม่ต้องจำ มันก็ไม่ลืมหายานี้. นี้เราจะเห็นได้ว่า ไม่เฉพาะแต่ที่นั้น ที่ไหนก็ต้องเหมือนกันทั้งโลก และตัวอย่างที่นำมาเล่านี้ มันก็เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้นเอง. ความมุ่งหมายของศีลธรรม ; มันอยู่ที่ความต้องการ

ให้คนอยู่กันด้วยความเป็นธรรมหรือสงบสุข ใช้สติปัญญาของตนได้โดยไม่มีอะไรบีบบังคับ หรือทำความลำเอียงเสียเปรียบให้แก่กัน.

ข้อถัดไป ที่เราจะศึกษากันไปตามลำดับ ก็คือว่า **การตั้งต้นของศีลธรรมในโลกนี้** ขอให้ท่านนักศึกษาทั้งหลายลองคิดดูไป ด้วยลำพังความคิดของตนเองว่า เราจะกล่าวได้ไหมว่า ศีลธรรมของมนุษย์นี้ มันตั้งขึ้นที่ยุคไหน หรือประเทศไหน ถิ่นไหน เมื่อไร, นักศีลธรรมทั้งหลายในโลกในปัจจุบันนี้เขายอมรับว่า เขาไม่สามารถจะกล่าวว่า ศีลธรรมของโลกนี้มันตั้งต้นขึ้นตั้งแต่เมื่อไร. เขาใช้คำว่า Moral life : Moral life ก็คือชีวิตที่มีศีลธรรม, ที่ประกอบไปด้วยศีลธรรมของมนุษย์เรา. มันตั้งต้นขึ้นตั้งแต่เมื่อไร นี้เราไม่อาจจะทราบได้ ไม่มีประวัติศาสตร์ ไม่มีบันทึก และไม่มีหลักฐาน จึงกล่าวได้แต่เพียงว่า เป็นเรื่องก่อนประวัติศาสตร์เท่านั้นเอง ; ก็ที่เขาจำกัดชัดเจนไปอีกอย่างหนึ่งว่า ความที่มนุษย์เปลี่ยนจากการมีการกระทำอย่างสัตว์ มาสู่ความประพฤติอย่างมนุษย์นี้ มีตั้งแต่เมื่อไรนี้เราทราบไม่ได้. การกระทำอย่างสัตว์ เขาใช้คำว่า Animal behavior ขอให้สังเกตว่าเขาใช้คำไว้ว่า Behavior ส่วนการประพฤติอย่างมนุษย์นั้นเขาใช้คำว่า Human conduct ทำไมเขาใช้ไม่เหมือนกัน อันแรกเขาใช้คำว่า Behavior สำหรับสัตว์ แต่สำหรับมนุษย์ใช้คำว่า Conduct. เมื่อไรมนุษย์เราซึ่งเคยเป็นสมัปป่าเถื่อนเหมือนสัตว์ มีการประพฤติกระทำอย่างสัตว์. ที่เรียกว่า Animal behavior แล้วเมื่อไรมันได้เปลี่ยนมาเป็น พอที่เรียกได้ว่า Human conduct นักจิตวิทยาหรือนักศีลธรรมของโลกไม่สามารถจะกล่าวได้; และได้ยอมรับกันว่า เราไม่ทราบเรื่องนี้. แต่เราเชื่อว่ามันก็ต้องมีวันนั้น หรือเวลานั้น หรือขอบเขตอันนั้น แต่เราไม่ทราบว่าเมื่อไร ที่ไหน.

ทีนี้พิจารณาคูก็จะเห็นได้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมนั้นไม่มีในสัตว์ หมายถึง สัตว์เตี้ยรัจฉานกระทั่งถึงสัตว์มนุษย์ ในยุคที่ยังเหมือนสัตว์เตี้ยรัจฉาน ซึ่งยังมีการกระทำ

อย่างที่เรียกว่า Animal behavior นี้ มีคนสมัย Ape ระหว่างครึ่งคนครึ่งลิงกระทำ; อันนี้เราบัญญัติว่ามันเสมอกันกับสัตว์ เพราะฉะนั้นจึงยังไม่ถือว่าเป็นศีลธรรมหรือ Morality นี้ได้มีในสัตว์. แม้ว่าสัตว์เช่นสุนัข จะมีความกตัญญูมากถึงขนาดที่เราสมัยนี้ยอมรับว่า สุนัขบางตัวกตัญญูยิ่งกว่าคนจำนวนมากเสียอีก ก็ตาม เรายังไม่ถือว่าเป็น Morality ของสุนัข; เพราะมันเป็นแต่เพียงความรู้สึกตามธรรมชาติ. หรือ Instinct. หรืออะไรของสุนัขเท่านั้น. หากแต่ว่ารูปของการกระทำหรือการปฏิบัตินั้น มันคล้ายกันกับศีลธรรมที่เราต้องการ. คือความกตัญญู เพราะฉะนั้นเราไม่เอาไปปนกัน เช่น ความกตัญญูของสุนัข แม้จะมากกว่าคนบางคนก็ตาม เรายังไม่เรียกว่า Morality; จะจะเป็นสุนัขเดียนหรือสุนัขเมื่อหลายล้านปีมาแล้วก็ตาม. จึงบัญญัติว่าศีลธรรมไม่มีในสัตว์. หรือมนุษย์ในระดับที่ยังเป็นสัตว์ ยังมีการกระทำเพียงที่เรียกว่า Animal behavior; ต่อเมื่อใด. เขามีการกระทำเปลี่ยนมาเป็น Human Conduct. อันนี้จึงจะเป็นระยะเริ่มแรกของศีลธรรม. แต่ว่าแม้ว่าในหมู่สัตว์จะไม่มีศีลธรรม. มันก็มีอะไรหลายๆ อย่างที่เขาถือว่าเป็น Material ต่าง ๆ ที่มนุษย์คุมมันด้วยสติปัญญาเรื่อย ๆ ขึ้นมา แล้วเอาหลักอันนั้นเอง มาประกอบกันขึ้นเป็นหลักของศีลธรรม เช่น ความกตัญญูของสุนัข เป็นต้น. เมื่อมนุษย์เราดูความกตัญญูของสุนัขหรือ รู้จักดูในตอนแรกแล้ว ก็เริ่มมีความคิด เกี่ยวกับสิ่งที่ควรจะเรียกว่าศีลธรรมขึ้นมาในใจ: ฉะนั้นจึงถือว่าใน Animal behavior ของสัตว์ทั้งหลายนั้นแหละ มันมีอะไร ๆ อยู่, ซึ่งถ้ารู้จักดู หรือ รู้จักสังเกตแล้ว หยิบเอามาเป็นตัวอย่างสำหรับให้เกิดความคิดนึก ในการที่จะก่อระบบศีลธรรมต่าง ๆ ขึ้นมาได้. เขายอมรับกันอย่างนี้และถือกันอย่างนี้ และพอจะกล่าวได้ว่า ในยุคตนเองเป็นยุคที่ตงต้นของศีลธรรมขึ้นมาในหมู่มนุษย์ ในสมัยดึกดำบรรพ์โน้น หรือในโลกที่แรกจะเกิดขึ้นมาเป็นมนุษย์ มีแต่สัตว์แล้วก็มีมนุษย์ แล้วก็มีมนุษย์ที่ประกอบไปด้วยศีลธรรม.

ที่นี้เราจะได้คุยกันต่อไปว่า ที่แรกมันไม่มีศีลธรรม; ครั้นมนุษย์ได้สังเกตอกัป
 กิริยาต่าง ๆ ของสัตว์ที่ไม่มีศีลธรรม. จนกระทั่งพบว่า มันน่าดูอย่างไรหรือไม่น่าดู
 อย่างไร น่ากลัวอย่างไรหรือไม่น่ากลัวอย่างไร; จนเกิดมีความคิดนึกเรื่องศีลธรรม.
 แต่ว่าความคิดนึกที่จะก่อให้เกิดศีลธรรมนี้ มันพาดพิงกันกับสิ่งที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับ
 ชีวิตอีกหลาย ๆ อย่าง ฉะนั้นจึงไม่สามารถจะบัญญัติขึ้นมาทันที หรืออะไรทำนองนี้ได้.
 เพราะฉะนั้นเราจะต้องมีความเข้าใจอย่างถูกต้องเด็ดขาดลงไปว่า; ศีลธรรมนั้นไม่ใช่
 มนุษย์ฉลาดพอที่จะบัญญัติลงไป ว่าอย่างนั้นอย่างนี้เป็นกาลล่วงหน้าเลย แต่จะ
 ได้ปล่อยตามเรื่องราวที่มันเกิดขึ้น เห็นทุกข์เห็นโทษแล้วจึงค่อยเกิดความคิด. ข้อนี้
 เช่นเดียวกับข้อบัญญัติทางพระศาสนาทั้งหลายไม่ว่าศาสนาไหน หรือว่าอาจจะมิใช่ใน
 ศาสนาไหนก็สุดแท้; แต่ว่าโดยเฉพาะพุทธศาสนาแล้ว การบัญญัติกฎเกณฑ์อะไร
 ลงไปนี้ บัญญัติตามสิ่งที่ได้เกิดขึ้นจริง เมื่อมีสิ่งใดเกิดขึ้น แต่เป็นสิ่งที่ไม่ควรแล้ว
 จึงบัญญัติห้ามอย่างนี้เป็นต้น. ฉะนั้นการกำเนิดของศีลธรรมในโลกมนุษย์เรานี้ก็
 เหมือนกัน; มันต้องมีการกระทำที่รู้สึกกันขึ้นมาได้เองว่า ไม่ไหวไม่น่าปรารถนา
 อย่างนี้แล้ว จึงได้เกิดความคิดว่า ควรจะมีกฎเกณฑ์ขึ้นมาอย่างไร.

ที่นี้นักจิตวิทยารวมทั้งนักจริยปรัชญานี้. เขาสอดส่องมองเห็นว่าแม้ในสมัย
 ดึกดำบรรพ์นั้น ที่มนุษย์อยู่ระหว่างครึ่งมนุษย์ครึ่งสัตว์นี้ เขาก็ยังมีความคิดในทำนอง
 ที่ว่า จะทำความดี ความงาม ความเจริญนี้ให้แก่ตัว; ฉะนั้น เขาจึงบัญญัติสิ่งสองสิ่ง;
 คือ ความประสงค์ที่จะสงวนเอาไว้ซึ่งตัว หรือชีวิตของตัวนี้ อย่างหนึ่ง. ความประสงค์
 ที่จะสงวนเอาไว้ซึ่งชาติพันธุ์วงศ์วาน พวกพ้องของตัว นี้ อย่างหนึ่ง. Self preservation
 เขาใช้คำอย่างนี้ตรงกันหมด Preserve ก็คือว่าไม่ให้มันสูญไป ทำให้มันสูญไปซึ่งตัว
 แล้วก็ Preservation of Race คือชาติพันธุ์หนึ่ง ๆ ของเรา; อย่างเรามีชาติพันธุ์เป็นไทย
 หรือเป็นอะไรเช่นนั้น เราประสงค์ไม่ให้มันสูญไป. ความคิดอย่างนี้ได้ก่อขึ้นเป็นพื้นฐาน

สำหรับสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม คือว่าตามธรรมชาติที่มีชีวิตทุกชนิด มันก็รักตัวสงวนตัว แต่ว่ามันไม่เป็นไปอย่างเป็นธรรม คือเห็นแก่ตัวข้างเดียว. ที่นี้การที่จะบัญญัติศีลธรรมอะไรขึ้น มันก็ต้องเล็งถึงสิ่งก่อน คือให้กฎบัญญัติที่บัญญัติขึ้นนั้น ไม่ขัดกับการที่จะสงวนไว้ซึ่งตัว หรือชาติพันธุ์ของตัว; ฉะนั้นนักจิตวิทยาจึงค้นพบร่องรอยของความต้องการที่จะสงวนไว้ซึ่งตัวหรือชาติพันธุ์ของตัวว่ามีอยู่แล้ว แม้ในศีลธรรมระบบที่ต่ำที่สุดของมนุษย์ ในยุคที่เรียกว่าเพิงจะมีศีลธรรม.

ขอให้เข้าใจว่า ความเห็นแก่ตัวนั้นมันเป็นสัญชาตญาณ อยากรักตัวเรา, อยากรักของเรา, แล้วไม่อยากจะให้เราตาย, อยากรู้ให้คงอยู่. นี่เป็นสัญชาตญาณเกิดได้เอง ซึ่งหลักพุทธศาสนาถือว่า นี่แหละเป็นศัตรูที่ทำความทุกข์ให้เกิดแก่มนุษย์ เพราะฉะนั้นเราจึงจะต้องจัดการกับมันให้ถูกต้อง; คือควบคุมมัน เมื่อเรายังไม่มีสติปัญญาสูงสุด ถึงขนาดที่จะตัดกิเลสตัดหาอุปาทานให้สิ้นเชิง เป็นผู้บริสุทธิ์ได้ เราก็ต้องมีสติปัญญา ขนาดที่จะบัญญัติศีลธรรมขั้นต้น ๆ ที่จะควบคุมมัน. แต่อย่าเอาไปปนกันกับคำว่า “ตัดมันให้ขาดออกไป” กับคำว่า “ควบคุมมัน” เพื่อเราจะได้ว่าศีลธรรมนั้นเรามุ่งหมายที่จะควบคุม Animal instinct หรือ Animal behavior นั้นเท่านั้น. แต่เราไม่สามารถจะตัดมันให้ขาดได้; ฉะนั้นมันเป็นเรื่องที่สูงเกินไป มันต้องใช้อำนาจ หรือคุณสมบัติของสิ่งที่สูงเหมือนกัน คือศาสนาเป็นต้น.

ที่นี้มนุษย์มีความต้องการที่จะสืบตัวเองไว้ หรือชาติพันธุ์ของตัวเองไว้ แล้วความต้องการอันนั้นมันเกี่ยวเนื่องกันอยู่กับสิ่งอีกประเภทหนึ่ง: คือสิ่งที่มนุษย์จำเป็นจะต้องใช้นั่นเอง. เพราะฉะนั้นเขาจึงชี้ระบุให้เห็น สิ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องกันกับการที่จะมีอยู่ การที่จะบัญญัติขึ้น หรือการจะประพฤติปฏิบัติตามศีลธรรมนั้น ว่ามันมีสิ่งที่ต้องคำนึงตามธรรมชาติอยู่สามอย่างคือ อาหารอย่างหนึ่ง, แล้วก็การผลิตวัตถุ, ผลิตกรรมหรือว่าผลิตผล นี้ก็อย่างหนึ่ง, และการมีอยู่ได้, การสืบต่ออยู่ได้ของผู้ที่จะสืบพันธุ์; คือลูก

หรือหลานหรือเหลนนั่นเอง นี่อีกอย่างหนึ่ง. เรื่องอาหารนั้นใคร ๆ ก็จะมีมองเห็นได้ว่า จำเป็นอย่างยิ่งที่สัตว์จะต้องมีอาหาร; อย่างธรรมะในพุทธศาสนาก็มีพูดว่า “สัตว์ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร” อย่างนี้. เพราะฉะนั้นเรื่องศีลธรรมแม้จะบัญญัติขึ้นอย่างไร ก็ต้องไม่ให้ขัดกันกับการที่ว่าจะได้อาหารมาหล่อเลี้ยงชีวิต. แต่ถ้าเราจะปล่อยให้ไป ตามความต้องการที่ไม่มีขอบเขต ที่ไร้ศีลธรรมแล้ว คนเราก็จะแสวงหาอาหารในทางที่ไม่ควร; แล้วก็เบียดเบียนกัน ด้วยการหาอาหารนั่นเอง. ที่นี้อาหารเป็นสิ่งจำเป็นแน่; เพราะฉะนั้น การบัญญัติศีลธรรมจะต้องไม่ขัดกันกับการมีอาหาร หรือการแสวงหาอาหาร.

อีกสิ่งหนึ่งที่ตกไป ที่เรียกว่า Production นี้ก็คือ การที่เราจะต้องทำอะไรให้มันมีมากขึ้น เพื่อความเป็นอยู่ที่ผาสุกสะดวกสบายยิ่งขึ้น : คือความเจริญทางวัตถุ นั่นเอง. เพราะฉะนั้นหลักของศีลธรรมจึงต้องสนับสนุนสิ่งนี้ด้วย จะเป็นอุปสรรคขัดขวางกับสิ่งเหล่านี้ไม่ได้.

แล้วอันที่สามที่ว่า Survival of offspring คือ ผู้ที่จะสืบพันธุ์ต่อไป จะคงมีอยู่ได้โดยวิธีใด อันนี้หลักศีลธรรมต้องไม่ขัดขวาง ข้อนี้ยากจะชวนให้นึกถึง จะกล่าวแทรกแซงสักนิดหนึ่งว่า:— มีคนพูดว่า “ถ้าปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนาแล้ว คนสูญพันธุ์หมด.”; นี่เป็นเรื่องที่พูดเอาเอง แล้วก็พูดอย่างเขลา ๆ อាកารอย่างนั้น เป็นไปไม่ได้ เพราะว่ากฎของศีลธรรมนั้น มันมีอยู่อย่างทีกล่าวแล้วนี้ ไม่ขัดกับการที่จะแสวงหาอาหาร, การสร้างผลิตผล, และการยังคงมีอยู่ของผู้สืบพันธุ์ต่อไป ซึ่งเราจะได้วินิจฉัยกันข้างหน้าก็ได้ จะได้เห็นชัด.

ที่นี้มันก็มีปัญหาเกิดขึ้นว่า เราจะมีกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการทำอาหาร หาอาหาร บริโภคอาหารอย่างไร, เกี่ยวกับการกระทำผลิตผลให้มากขึ้น เช่นการทำไร่ทำนา

ทำเครื่องใช้ไม้สอยอย่างไร, ตลอดถึงว่าจะมีการสืบพันธุ์ให้มีลูกหลานอยู่นี้โดยลักษณะอย่างไร, ซึ่งเป็นไปแต่ในทางความเจริญอย่างเดียว แต่ต้องไม่เป็นไปอย่างที่เราเรียกว่าเป็นไปอย่างสัตว์ คืออย่าง Animal behavior แต่ให้มาเป็นอย่าง Human conduct อย่างนี้เป็นต้น; เพราะฉะนั้นจึงได้เกิดการบัญญัติอย่างนั้นอย่างนั้นขึ้นมาตามแนวนี้. ในหมู่คนชั้นที่เรียกว่า Primitive ยุคที่ยังไร้ศีลธรรมและเริ่มจะมีศีลธรรม เกี่ยวกับเรื่องนี้ เขาค้นพบว่า มนุษย์ที่มีความรู้สึกสติปัญญาถึงขนาดนั้นแล้ว ได้บัญญัติกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้นมาเอง ตามที่ความรู้สึกของเขาในขณะนั้นแวดล้อมให้ แต่มันยังต่ำเกินไปที่จะเรียกว่า Moral, Morality เหมือนอย่างที่เราเรียกกันเดี๋ยวนี้. เพราะฉะนั้นมันมีคำอะไรแปลก ๆ เช่นคำว่า ตาบุญ (TABU); ตาบุญนี้จะพบมาก เขาแปลว่า It is forbidden คือว่า สิ่งที่ถูกห้าม, มันเป็นสิ่งที่ถูกห้าม. ตาบุญนี้เกิดขึ้น เป็นกฎบัญญัติขึ้นในหมู่ชน Primitive เหล่านี้ ในเรื่องเกี่ยวกับการกินอาหาร หรือการผลิตผล หรือการสืบพันธุ์, ความคิดอันนี้ ได้เกิดขึ้นตามความรู้สึกเอาเองของชนเหล่านั้น. มันจึงเป็นศีลธรรมขนาดที่ยังไม่ถึงศีลธรรม และเขาบัญญัติเรียกกันว่า ตาบุญ (TABU) เช่นว่าอาหารอย่างนั้นกินไม่ได้, ผลไม้อย่างนั้นกินไม่ได้, เนื้อสัตว์อย่างนั้นกินไม่ได้, ถ้ากินแล้วเป็นตาบุญ ดังนี้.

ทีนี้ต่อมา ทำให้เกิดขนบธรรมเนียมที่เป็นตาบุญมากขึ้น ๆ ในเรื่องเกี่ยวกับอาหาร ตลอดถึงการเป็นอยู่ในชีวิตที่เรียกว่า Custom ต่าง ๆ เช่น : เมื่อเขาสังเกตเห็นการตั้งครุฑของผู้หญิง แล้วก็การคลอดออกมา แล้วก็การแตกเนื้อหนุ่มเนื้อสาวของเด็กนั้น การมีโลหิตระดูของสตรีเพศ แล้วก็การแต่งงานหรือจะเรียกว่าการอะไรก็ตาม; ซึ่งสมัยนี้เราเรียกกันว่าการแต่งงาน คือการเป็นผัวเมีย เป็นคู่กันนี้ แล้วก็การมีบุตรมีหลานต่อมา กระทั่งการแก่ กระทั่งการตาย กระทั่งการที่เราจะต้องจัดทำกับศพที่ตายแล้ว. เราจะเห็นได้ว่า มันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับความเป็นไปในชีวิตที่นั้น นับตั้งแต่ตั้งครุฑ แล้วคลอด แล้วโต แล้วแต่งงาน แล้วกระทั่งตายไปในที่สุด.

เขารู้จักแต่ฝ่ายที่ห้ามไม่ให้ทำเป็น “ตาบ” เท่านั้น เกี่ยวกับการตั้งครุภณนั้นถือว่า
 อย่างนี้ๆ เป็นตาบ, เป็นตาบทำไม่ได้. ส่วนที่ว่าต้องทำอะไรนั้นยังไม่ต้องพูดถึง
 เพราะไม่มีสติปัญญาพอ. ความรู้สึกที่เกิดขึ้นง่ายที่สุด หรือเกิดขึ้นก่อนนั้น เป็นเรื่อง
 ฝ่ายที่ห้ามไม่ได้, ทำเข้าแล้วตาย, ทำเข้าแล้วได้รับอันตราย, ชนิดที่พิสูจน์ไม่ได้ว่า
 เพราะเหตุใด อย่างนี้เป็นต้น. เพราะเขาไม่มีความรู้เรื่องการแพทย์ เรื่องสรีรวิทยา
 ซึ่งพอที่จะอธิบายได้ถึงสิ่งต่างๆ ในร่างกายนี้; ก็เลยเหมาๆ เคาๆ อย่างนี้ก็สันนิษฐาน
 ว่า อย่างนี้ทำไม่ได้ แล้วก็บัญญัติว่าเป็น ตาบ. ขอให้จำว่าสิ่งที่เรียกว่าตาบนี้ คือ
 สิ่งคาบเกี่ยวกันระหว่าง สิ่งเรียกว่าศีลธรรม คือศีลธรรมที่ยังไม่ถึงขนาด แต่เริ่ม
 จะก่อรูปนั่นเอง. เพราะฉะนั้นคนป่าหรือชาวป่าเหล่านั้นรู้จักวางกฎเกณฑ์ ห้าม
 ไม่ให้ทำอย่างนี้ อย่างนี้ เกี่ยวกับการตั้งครุภณ เกี่ยวกับการคลอด เกี่ยวกับการเป็น
 เต็ก เป็นหนุ่มเป็นสาว เป็นพ่อบ้านแม่เรือน กระทั่งตาย กระทั่งจัดกับศพอย่างไร
 อย่างไรทำไม่ได้ อย่างนี้เรียกว่า ตาบ. แล้วอันนี้จะวิวัฒนาการขึ้นมาตามลำดับ
 และเป็นสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม ดังที่เรารู้จักกันอยู่ ฉะนั้นขอให้สังเกตดูตั้งแต่ต้นมาว่า
 ศีลธรรมนั้นมันไม่เคยมี แล้วมันได้ก่อขึ้นมาครั้งหนึ่งอย่างไร แล้วมันได้ก่อขึ้นมาเต็มรูป
 อย่างไร.

มนุษย์อยู่ด้วยกฎเกณฑ์ที่เรียกว่าตาบๆ นี้มานานเข้า ก็มีความเจริญในด้าน
 จิตใจในส่วนนี้มากขึ้น ประกอบด้วยการรู้จักสังเกตมากขึ้นนั่นเอง จึงมาถึงยุคอีก
 ยุคหนึ่ง ซึ่งเขารู้จักสังเกต เกี่ยวกับความกล้าหาญ เกี่ยวกับความฉลาดกลัว เกี่ยว
 กับความรักความเมตตากรุณา เกี่ยวกับความมีจิตใจกว้างขวาง เห็นแก่ผู้อื่น ไม่เห็นแก่
 ตัวแคบๆ อย่างที่แล้มา อย่างนี้เป็นต้น ตลอดถึงเห็นโทษของการลุ่มหลงในกามารมณ์
 มากเกินไป, ภาษานี้เขาเรียกว่า Over sexed คือว่า sex มากเกินไป. คนป่าอย่างนั้น
 ไม่รู้จัก Over sexed ว่าเป็นตาบ กระทั่งต่อมาในชั้นศีลธรรม เราก็บัญญัติอย่างเดียวกัน

ว่า การที่มีอย่างนั้นมากเกินไปนั้น ไม่เป็นศีลธรรม อย่างนี้เป็นต้น. แต่ว่าในระดับที่สูง หรือที่น่าดูกว่านั้น หรือแบายกว่านั้น นี้เราจะเห็นได้ว่า มนุษย์เคียวรู้จักความ กล้าหาญ ว่าดีกว่าความขลาดแล้ว. ก่อนนี้ไม่รู้จักความกล้าหาญหรือความขลาดว่าเป็น อย่างไร, หรือไม่ต้องรู้จักได้ หากินได้ก็แล้วกัน เป็นอยู่ มีชีวิตอยู่ได้ก็แล้วกัน; เคียวนี้ รู้จักแยกคุณธรรมทางจิตใจ ว่าอย่างนี้เป็นความกล้า อย่างนี้เป็นความขลาด อย่างนี้ใจ แดบ อย่างนี้ใจกว้างเป็นต้น. นี่คือรากฐานของศีลธรรมที่จะมีขึ้นอย่างสมบูรณ์.

เราจะต้องเห็นใจเขา ว่าเขาเป็นมนุษย์ที่ขึ้นมาจากสัตว์ตามลำดับๆ ไม่ เหมือนกับพวกเราสมัยนี้ ที่พอเกิดมาก็มีอะไรให้เรียนเยอะเยอะ สำเร็จรูปมาทั้งหมด เลย. แต่แล้วเราอย่าลืมว่า สิ่งที่เราเรียนคือเรื่องศีลธรรมอันวิเศษนี้ มันเป็นผลผลิต ของความรู้ ความคิด ความสังเกตของมนุษย์ สมัยที่รู้จักแต่เพียงว่า "ตาบู่" เท่านั้น. และมนุษย์สมัยตาบู่ นั้น ก็อาศัยความรู้ ความคิด ความสังเกตของมนุษย์ที่ต่ำกว่านั้นลงไปอีก. นี้เราจะต้องยอมรับถึงขนาดนี้; เพื่อว่าเราจะไม่ประมาท เพื่อว่าเรา จะไม่อวดดี; ซึ่งความประมาทนั้นมันก็เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ศีลธรรมอยู่เต็มตัวเหมือนกัน

ที่นี้เราจะเห็นได้ว่า วิวัฒนาการไม่ได้หยุดอยู่เพียงเท่านั้น. การเห็นโทษ ของการทำอะไรมากเกินไป: เช่นว่ามีความใคร่ในทางกามคุณมากเกินไป อย่างนี้ถูก บัญญัติห้าม เป็นศีลธรรมไม่พอ; ก็ยังบัญญัติขอบเขตที่จำกัดขึ้นมา ในรูปที่เรียกว่า กฎหมาย. ฉะนั้นเราจะต้องรู้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่ากฎหมายนี้ จะต้องมาหลังศีลธรรม กังที่ กล่าวแล้วทั้งนั้น. มันมีปัญหาเกิดขึ้น ต่อเมื่อบุคคลไม่ประพฤติตามศีลธรรม เมื่อผู้มี สติปัญญา หรือวามติของส่วนรวม มองเห็นกันอย่างนี้ ว่าเป็นตาบู่แล้ว คนบาง คนไม่ยอมทำ; อย่างนี้มันก็ต้องมีการบัญญัติ ที่ใช้อำนาจสมบูรณ์อีกชนิดหนึ่งขึ้นมา ที่ เรียกว่ากฎหมาย หรือการบังคับนี้ ซึ่งเลยขอบเขตของศีลธรรมไป. เพราะว่าศีลธรรม

นั่น เขาปล่อยให้ไปตามเรื่องของบุคคลนั้น เขาดีเอง, เขาชั่วเอง ตามการกระทำของเขา. แต่ว่ากฎหมายนี้ เรายอมให้ไม่ได้. เราจะต้องบังคับให้คนเป็นไปตามที่บัญญัติไว้ในตัวบทกฎหมาย อย่างไร. เพราะฉะนั้นเราได้คำกฎหมายหรือคำว่า Norm หรือ Law นี้ มาใหม่ซึ่งมีความหมายบางอย่างไกลออกไปจากคำว่า Morality. นี่ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง ที่อาตมานำเอามากล่าว ให้เห็นความเนื่องกันอย่างไรเท่านั้น; ไม่ได้ตั้งใจจะอธิบาย เพราะเป็นหน้าที่ของท่านทั้งหลายที่จะเป็นผู้พิพากษาอยู่แล้ว ที่จะต้องเข้าใจเรื่องส่วนที่เรียกว่ากฎหมายนี้เอาเองเป็นอย่างดี. ในที่นี้มุ่งแต่จะชี้ให้เห็นว่า สิ่งที่เรียกว่ากฎหมาย นี้ก็เป็นผลิตภัณฑ์หนึ่งซึ่งกระเด็นออกมา จากวิวัฒนาการของศีลธรรมของมนุษย์นั่นเอง.

ที่สิ่งนี้เรียกว่า Ethics ก็เกิดขึ้น; เพราะว่าเดี๋ยวนี้เรามีสติปัญญามากพอ เป็นมนุษย์ที่มีสติปัญญามากพอ. เราก็เริ่มวินิจฉัยว่า ทำไมอันนั้นจึงต้องห้าม ทำไมอันนี้จึงไม่ห้าม กระทั่งทำไมจึงบัญญัติว่านี่ดี, นี่ชั่ว, ความดีความชั่วเป็นอย่างไรแล้ว ก็มีเหตุผลมากมายลงไป ในรูปของปรัชญา ความรู้อันนี้เราเรียกว่า Ethics อย่างที่ได้กล่าวไปแล้วเมื่อตะกี้นี้. นี่ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า Ethics ก็เป็นผลิตภัณฑ์ของศีลธรรมในรูปที่กล่าวมาแล้ว.

ที่นี้อีกทางหนึ่ง; กระเด็นไปอีกทางหนึ่งก็คือทางปัจเจกชนล้วนๆ ที่มีความคิดเป็นอิสระ ที่เขามีสติปัญญามาก แล้วก็คิดต่อเขยิบสูงเลยไปกว่านั้น; โดยที่มองเห็นสิ่งที่เขาคิดที่ละเอียดยิ่งไปกว่า ที่สังคมรู้จัก คือสังคมรู้จักแต่เรื่องการเบียดเบียนกันทางภายนอก. แต่ผู้มีปัญญาในที่นี้หมายถึงรู้จักการเบียดเบียนของกิเลส หรือของความรู้สึกที่ชั่วที่ดำในใจของตัวเอง; ทำให้เดือดร้อนยิ่งไปกว่าที่เป็นการเบียดเบียนทางนอกเสียอีก. พวกนี้เห็นว่า ความโลภ ความโกรธ ความหลงเป็นต้นนี้ ทำจิตใจให้ร้อนยิ่งกว่าการเบียดเบียนทางภายนอก; หรือการขาดแคลนทางภายนอกเสียอีก. เขาจึงตั้งหน้าคั้นคว้าไป ในรูปของการที่จะเอาชนะ ความโลภ ความโกรธ ความ

หลง หรือว่าเรื่องทางจิตใจที่สูงขึ้นไปนี้ให้ไต่แล้วก็ค้น, ค้น, ค้น พิสูจน์ทดลองไปตามแบบตามเรื่องของทางจิตใจ จนพบ แล้วก็สอน. ดังนั้น สิ่งที่เราเรียกว่า Religion หรือศาสนาก็เกิดขึ้น; ซึ่งทำให้เราเห็นได้ว่า แม้แต่ Religion หรือศาสนา นี้ก็เป็นผลผลิตของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม ในลักษณะที่กล่าวมาแล้วนั้น เหมือนกันแต่มันไม่ใช่อันเดียวกันเลย.

เราอาจจะกล่าวได้ทั่วไปอีกว่า แม้สิ่งที่เรียกว่าวัฒนธรรมคือ Culture อื่นๆ อีกมากมายหลายแขนง ตลอดจนกระทั่งศิลปกรรม สถาปัตยกรรม จิตรกรรม อะไรต่างๆ ก็ตาม; Culture เหล่านี้มันก็เป็นผลผลิต อันเนื่องมาจากความคิดที่รู้สึกไปในทางดี ทางงาม ทางสุนทรภาพมากยิ่งขึ้น จากความรู้สึกในชั้นต่ำๆ ทางศีลธรรมที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง. นี้เป็นเหตุให้เรากล่าวได้ว่า Culture ทุกอย่าง มันก็เป็นผลผลิตของศีลธรรมในชั้นต้นๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว. เราจะเห็นได้ว่า กฎหมายก็ดี จริยปรัชญา คือ Ethics ก็ดี, ศาสนาก็ดี, วัฒนธรรมต่างๆ ก็ดี, ล้วนแต่มันเคยตั้งรกราก หรือ ถอดรูป ออกมาจากศีลธรรม ชนิดที่เป็นक्रमมนุษย์ครั้งสัตว์ทั้งนั้น; แล้วมันก็วิวัฒนาการมาในรูปของศีลธรรม เพราะความจำเป็นบังคับ เมื่อหมดความจำเป็นต้องการแต่เพียงสุนทรภาพยิ่งขึ้น มันก็กลายรูปที่เป็นศาสนาหรือวัฒนธรรมชนิดที่ไม่มีการบังคับขึ้นมา. นี้เป็นอันว่า เราได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมหรือ Morality ตามเค้าโครงของมัน ที่มีมาอย่างยืดยาวนานมาหลายล้านๆ ปี ด้วยด้อยคำสั้นๆ อย่างนี้; เป็นรูปโครงสั้นๆ ว่า มันมีอยู่อย่างนี้ในส่วนของศีลธรรมมนุษย์ นับตั้งแต่ไม่มีสัตว์ กระทั่งในคนครั้งคนครั้งสัตว์ แล้วคนที่วิวัฒนาการในการคิดนึก กระทั่งมนุษย์ในยุคพวกเรานี้ เรามีศีลธรรมขึ้นมาได้ในลักษณะอย่างนี้ แต่เราไม่อาจจะกำหนดเวลาที่เกิดขึ้นโดยแน่นอนของศีลธรรมนั้นว่า เมื่อไร แต่ก็ต้องมีอยู่แน่ดังที่กล่าวมาแล้ว.

ข้อสุดท้าย ที่อาตมาอยากจะขอร้องให้สังเกตอีกอย่างหนึ่งว่า มันเป็นเรื่องที่จำเป็นที่จะต้องสังเกต; นั่นก็คือว่า ข้อที่ทุกๆสิ่งนี้มันจะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ เพราะอำนาจของสิ่งแวดล้อมใหม่ๆที่เกิดขึ้น. เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมนั้นก็เหมือนกัน หรือแม้แต่สิ่งที่เรียกว่ากฎหมาย หรือศาสนา หรือวัฒนธรรมอื่นๆก็เหมือนกัน มันก็ตกอยู่ในกระแสอันนี้ มีวิวัฒนาการเรื่อยมา เปลี่ยนแปลงเรื่อยมาจนเร่างไปหมด จนไม่รู้ว่าจะเอาอย่างไรดีก็มี; จนบางที่เราหลงไปยึดมั่นติดมันเข้าที่ส่วนใดส่วนหนึ่ง หรือระดับใดระดับหนึ่งมากเกินไปก็มี. เพื่อป้องกันในการที่จะทำผิดพลาดในเรื่องนี้จึงอยากจะขอแนะว่า ในเรื่องของศีลธรรมก็ดี วัฒนธรรมก็ดี แม้แต่ศิลปกรรมอะไรก็ดี ซึ่งรวมทั้งหมดเรียกว่าวัฒนธรรม หรือความเจริญของมนุษย์ก็ตาม แขนงไหนก็ตาม; ขอให้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า อย่างน้อยเราจะจัดแบ่งมันให้เป็นหกประเภท หรือหกชนิดเป็นอย่างน้อย ที่ว่าหกประเภทหรือหกชนิด คือเท่าที่ควรจะรู้จักจริงๆ.

ชั้นแรกหรือระดับแรก ประเภทแรกที่สุดนั้น เราหมายถึง ต้นกำเนิดเดิมของมัน จะเป็นจริยธรรม ศีลธรรม หรือวัฒนธรรม ศิลปกรรม อะไรก็ตาม มันต้องมีต้นกำเนิดเดิม ที่บัญญัติขึ้นครั้งแรก หรือแต่งตั้งขึ้นครั้งแรก: ยกตัวอย่างเช่น ศาสนานี้ คำใดที่พระศาสดาได้บัญญัติไว้ด้วยพระองค์เองที่แรกนี้ เราเรียกว่าต้นกำเนิดที่ระดับแรกที่สุดอันที่ ๑.

ชั้นที่สองก็คือ วิวัฒนาการในตัวมันเอง ที่เราเรียกว่า Revelation อันแรก เราเรียกว่า Origin คือกำเนิดเดิม. ที่นี้ Origin นั้นอย่าเข้าใจว่ามันจะคงเป็น Origin อย่างนั้นอยู่ได้; มันต้องมีสิ่งแวดล้อมโดยรอบนี้กระทำต่อมันแล้วมันก็วิวัฒนาการ (Involve) แล้วจึงมีเป็น Revelation วิวัฒนาการไปเอง โดยมนุษย์ไม่ได้ไปเกี่ยว

ข้องหรือไปแตะต้อง; คือไม่มีเจตนาของมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง เช่นว่าที่แรกศีลธรรมบัญญัติขึ้นตามความรู้สึกของคนบ้าน แล้วมันก็เปลี่ยนมาเองตามที่เขาไม่รู้สีก้าว. นี่เป็นวิวัฒนาการอย่างนี้เป็นชนที่สอง.

ขั้นที่สาม เราเรียกว่า Develop หรือ Development นี้หมายถึงว่ามนุษย์มีสติปัญญาเข้าไปจับฉวย แกะไขเปลี่ยนแปลงสิ่งนี้อีกทีหนึ่ง ฉะนั้นมันจึงไม่ใช่สิ่งเดิมแล้ว มันไม่ใช่ Origin และมันไม่ใช่ Revelation ที่เป็นมาตามธรรมชาติ แต่มันเป็น Development ที่มนุษย์ไปเปลี่ยนแปลงมันเข้า เพราะฉะนั้นศีลธรรมที่ถูกมนุษย์ไปตัดแปลง ไปเปลี่ยนแปลง ไปบัญญัติมันเข้าก็มี.

ที่มันไม่ใช่เพียงแต่เท่านั้น ต่อมาขั้นที่สี่มันมาถึง ยุคที่มนุษย์จะเปลี่ยนยุค. เปลี่ยนแบบ, เปลี่ยนรูป เปลี่ยนสมัย, หรือเปลี่ยนยุคนั้นแหละ. อย่างนี้เรียกว่าหัวเลี้ยวหัวต่อแล้ว จะอย่างเก่าก็ไม่ใช่ อย่างใหม่ก็ไม่เชิง มันเลยเป็นระหว่างหัวเลี้ยวหัวต่อ; หรือที่เรียกว่า Transition คือระหว่างที่จะเป็นยุคหิน กับยุคเหล็ก หรือว่ายุคเหล็กกับยุคคสกรรม หรืออะไรก็สุดแท้. ศีลธรรมที่ระหว่างหัวเลี้ยวหัวต่อขั้นนี้ก็ต้องอีกรูปหนึ่ง เราเรียกว่าอยู่ในรูปของ Transition.

ต่อมาอีกขั้นที่ห้า สิ่งมันตกไป อยู่ใต้อิทธิพลของอะไรบางอย่าง เช่นวัฒนธรรมหรือศิลปกรรม หรือแม้แต่ศาสนา มันเข้าไปตกอยู่ใต้อิทธิพลของผู้มีอำนาจ ผู้มีอำนาจบังคับเอาอย่างนั้นอย่างนี้ตามชอบใจเขา อย่างนี้ก็เรียกว่า Influence; คือมันถูก Influence อาจจะไปเปลี่ยนจากหลักเดิมไปได้มากๆ ถึงเปลี่ยนก็เป็นชั่วไปได้ เปลี่ยนชั่วเป็นดี กลับกันในบางอย่างก็ได้. นี้เรียกว่าถูก Influence. Influence morality นั้นพระราชจักรพรรดิองค์หนึ่งอาจจะบัญญัติศีลธรรมเอาใหม่ ตามชอบใจของตัวว่า

อย่างนั้นอย่างนั้นก็ได้อีก หรือบังคับให้พวกพราหมณ์, พวกอาจารย์, พวกครูบาอาจารย์ บัญญัติศีลธรรมขึ้นมาอย่างนั้นอย่างนั้นก็ได้อีก.

ทั้งห้าอย่างที่กล่าวมานี้ เราเรียกว่าไม่บริสุทธิ์โดยสมบูรณ์ เราจะหาบริสุทธิ์ โดยสมบูรณ์ไม่ได้. เพราะฉะนั้นเราจึงมีทางออกแต่เพียงทางเดียว คือขั้นที่หก เราจะหาให้พบว่า อย่างไหนมันจะเหมาะแก่เราเท่านั้น อย่างนั้นก็เรียกว่า Apply หรือประยุกต์ หรือ Application เราจะต้องตั้งหน้าตั้งตาค้นหา ว่าอย่างไหนเป็น Application ก็จะยกเอามาใช้กับชีวิตประจำของเราได้. เราไม่ต้องยึดมั่นติดมันใน Origin เดิม อย่างโง่เขลาจนตาย; แล้วก็เราไม่หลงไปเที่ยวเข้าใจผิด ไปยึดเอาสิ่งที่ผิด ที่เปลี่ยน รูปนานาชนิดอย่างนั้นอย่างนี้. เราจะต้องใช้สติปัญญาว่า อย่างไหนมันจะเอามาใช้กับ ชีวิตประจำวันของมนุษย์ในโลกได้.

ที่อาตมากล่าวอย่างนี้เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า แม้แต่ในกรณีของศีลธรรม มัน ก็ยังมีทั้งหกแบบเป็นอย่างน้อย, ถ้าจะมีมากกว่าหกแบบก็ได้; แต่ว่าเราจะพิจารณากัน แต่เพียงหกแบบก็พอแล้ว. นี่ก็เพื่อเหตุผลอย่างเดียวกันนั้น; เพื่อขอร้องว่าให้ท่านทั้งหลายอย่าได้ตะครุบตัวเองง่าย ๆ คือพอว่าศีลธรรม แล้วก็เป็นศีลธรรม แล้วมันจะใช้ได้ไปหมดจะต้องนึกดูว่า ศีลธรรมอย่างที่ว่านั้น มันอยู่ในรูป origin เดิม หรือว่ามันวิวัฒนาการแล้ว หรือว่ามันถูกพัฒนาการแล้ว หรือมันอยู่ในภาวะกำลังเปลี่ยนรูป หัวเดียว หัวต่อครึ่ง ๆ กลาง ๆ อย่างนี้ หรือว่ามันถูก Influence ด้วยอิทธิพลที่ไม่น่าชื่นใจอะไรเลย อย่างนี้เป็นต้น. แต่ถ้าเรารู้จักใช้หลักทั้งหกประการนี้เข้าจับแล้ว เราจะรู้จัก เลือกลง และได้มาซึ่งสิ่งที่เราปรารถนา ขอให้นำหลักนี้ไปใช้ได้ในวันฉันทธรรมทั่วไปทุก แขนงที่มนุษย์ได้มี ได้สร้างสรรคขึ้นในโลก ไม่เฉพาะแต่ศีลธรรมอย่างเดียว และ ยังสามารถเอาไปใช้ได้ แม้แต่ในเรื่องทางวัตถุ ที่เกี่ยวกับชีวิตประจำวันด้วย.

นี่แหละเป็นอันว่า เรามองคุณที่เดียวตลอดสาย ตั้งแต่ไม่มีวัฒนธรรมเลย จนกระทั่งเกิดมีวัฒนธรรม หรือ ศีลธรรมขึ้น. สิ่งเหล่านี้จะผันแปรมาในลักษณะต่างๆ; และเราจะพยายามจ้องจับคว้าให้ดี ให้พบส่วนที่จะนำมาใช้แก่ชีวิตประจำวันจริงๆ ให้สำเร็จประโยชน์แก่เราได้; นี่จึงจะเรียกว่า เรารู้จักสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม จนกระทั่งเราสามารถแยก เอาส่วนที่ใช้ประโยชน์ได้แก่เรา. ในชีวิตประจำวันนั้นมาใช้ได้จึงจะเรียกว่า มีความรู้เรื่องศีลธรรม อย่างนี้เป็นต้น. เรื่องคร่าวๆ ของสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรมมีอยู่อย่างนี้. อาตมาขอนำมากล่าวเป็นวันแรก เพื่อเป็นพื้นฐานทั่วไป และเพื่อทั่วไปแก่ทุกศาสนา หรือแก่ศีลธรรมทุกแขนงในโลกด้วย เป็นข้อแรกก่อน. แล้วมันจะสะดวกสำหรับที่จะเขยิบให้สูงขึ้นไป จนถึงเรื่องของหลักพระศาสนา และวิธีปฏิบัติ.

เป็นอันว่าหมดเวลา ขอยุติการบรรยายในวันนี้เพียงเท่านี้.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๒/๒๕๐๕

เรื่อง

ปรัชญาของศีลธรรม

พระราชัยกวี (พุทธทาส อินทปญโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๒๐ มิถุนายน ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่สองนี้ อาจจะได้กล่าวถึง ปรัชญาของศีลธรรม หรือที่เรียกว่า Ethics ดังที่ได้กล่าวล่วงหน้าไว้แล้วแต่วานนี้.

อยากจะขอทบทวนว่าในครั้งที่แล้วมา เราได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม หรือ Moral, Morality ว่ามันมีการเกิดขึ้นอย่างไร, ว่ามันมีขอบเขตเพียงไหน, และว่า มันมีวิวัฒนาการขึ้นมาอย่างไร; จนกระทั่งมาอยู่ในรูปของศาสนา หรือกฎหมาย หรือวัฒนธรรมแขนงอื่นๆ และว่าศีลธรรมเป็นต้นนี้ มันพอที่จะมองดูให้เห็นได้ว่า มีอยู่เป็นหลายแบบ เป็นชั้นๆ คือเปลี่ยนไปตามที่มีสิ่งแวดล้อมเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย และเราจะต้องเลือกเอาในแบบที่เอามาใช้เป็นประโยชน์แก่เราให้ได้เท่านั้น ไม่จำเป็นจะต้องยึดมั่นติดมั่นในแบบเดิม รูปเดิม หรืออะไรทำนองนั้นเป็นต้น; และพอจะสรุปได้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมนั้น เป็นการระบุดรลงไปยังระเบียบปฏิบัติโดยตรง ว่าต้องปฏิบัติอย่างนั้นๆ และเป็นเรื่องที่ตกลงยอมรับกันทั่วไปแล้ว ไม่ต้องวินิจฉัยด้วยเหตุผลอะไรอีกต่อไป อย่างนี้เราเรียกว่า ศีลธรรม หรือ Morality.

ส่วนสิ่งที่เรียกว่า Ethics ซึ่งในเมืองไทยเรา บางทีก็แปลกันสั้น ๆ ลุ่น ๆ ว่า จริยธรรม หรืออะไรทำนองนี้ ซึ่งไปพ้อง ไปซ้ำกันกับ Moral, Morality, เลยทำให้เกิดความฉงน เข้าใจยาก หรือเข้าใจไม่ได้; เพราะฉะนั้นอาตมาจึงขอแนะ ให้เห็นความต่างกันอย่างสิ้นเชิงซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า: ศีลธรรม หรือ Moral นั้นมันเป็นระเบียบปฏิบัติที่ยอมรับแล้ว ไม่ต้องการพิจารณาหรือวินิจฉัยด้วยเหตุผลอีกต่อไป. ส่วนสิ่งที่เรียกว่า Ethics นั้น ยังมีปัญหาเหลืออยู่ ยังเปิดโอกาสไว้ให้วินิจฉัยกันต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เพื่อความเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัย หรือว่าเพื่อให้เป็น Application มากขึ้นนั่นเอง; เพราะฉะนั้นนักศีลธรรมทั่วไปก็ยอมรับว่ายังไม่สิ้นสุด ยังเปิดโอกาสให้วินิจฉัย ให้ออกความคิดเห็น หรือเสนอความคิดเห็นที่เปลี่ยนแปลงกันอยู่เรื่อยๆ. แม้ว่าจะไม่มีใครมีอำนาจบังคับใคร แต่นักศีลธรรมตัวเอกของโลกคนใดเขียนอะไรเสนอขึ้นมาในโลก ก็ย่อมได้รับการพิจารณา และเนื่องจากว่าโลกของเรามันเปลี่ยนแปลงเรื่อย เพราะฉะนั้นจึงมีโอกาที่จะวินิจฉัยกันเรื่อยในเรื่องเกี่ยวกับ Ethics หรือปรัชญาของศีลธรรมนี้.

ทีนี้เราจะได้ศึกษากัน ในส่วนที่เรียกว่า Ethics นี้ตามควร. อาตมาอยากจะขอซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ทำไมเราจึงจะต้องสนใจกับสิ่งสองสิ่งนี้ ก็เพราะว่าสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรมและปรัชญาของศีลธรรม นี้ มันอยู่ในหัวข้อบรมของเราโดยตรง แต่นั่นก็ไม่สำคัญ; มันสำคัญอยู่ที่ว่า นั่นคือพื้นฐานที่เราจะต้องศึกษาเกี่ยวกับปัญหาของมนุษย์ เพื่ออยู่กันโดยสันติ เพราะฉะนั้นคำจำกัดความของสิ่งที่เรียกว่า Ethics นี้ เขาจำกัดความไว้ว่า The Systematic study of the ultimate problem of human conduct จึงมีคำอยู่สามคำ ที่เราจะต้องสนใจ; ที่ว่า Systematic study; คือเราจะต้องค้นคว้าพิเคราะห์พิจารณาศึกษากันอย่างเป็นระเบียบ; เป็นระเบียบที่รัดกุม, เป็นระเบียบที่สเปคัลทิวา, ไม่อาศัยความเตาเป็นต้น จึงเรียกว่า Systematic study. และที่เรียกว่า Ultimate problem นี้; ขอให้สนใจคำว่า Ultimate เขาหมายถึงปัญหาสูงสุด ใครจะไปสู่ความสูงสุดหรือไม่

นั้น มันก็เรื่องหนึ่ง แต่ว่าเขาคงจุกมุงหมายไว้ว่า ต้องเป็นปัญหาสูงสุด และที่เด็ดขาด ที่เปลี่ยนแปลงอีกไม่ได้ เพราะว่ามันเป็นเรื่องความเป็นความตายของมนุษย์ เพราะฉะนั้นต้องถูกต้องแน่นอนและเด็ดขาด จึงใช้คำว่า Ultimate problem of human conduct ที่ Human conduct ก็ได้วินิจฉัยกันแล้วเมื่อวาน: คำว่า Conduct ก็คือ การประพฤติอย่างมนุษย์ ซึ่งผิดจาก Animal behavior โดยสิ้นเชิง.

ที่เมื่อเรามองคุดลอกค่านิยามนี้ เราจะเห็นได้ทันทีว่า ความมุ่งหมายของ Ethics นี้ ต้องการสะสางปัญหาสูงสุดแห่งการกระทำของมนุษย์ แล้วมาจัดไว้ให้เป็นระเบียบตรรกุม เป็นแบบฉบับที่อาศัยได้: คือพึ่งพาได้ในการที่จะสร้างสันติของมนุษย์เรา เขาจำกัดความ หรือให้ค่านิยามไว้ สำหรับคำว่า ศีลธรรม อย่างนี้ เราจะเห็นได้ว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่ง; คือเป็นการศึกษาที่ตรรกุม แล้วก็น้องด้วยปัญหาสูงสุดของมนุษย์เรา แต่ถ้าจะเรียกกันสั้นๆ เขานิยมเรียกกันว่า Moral philosophy. คือปรัชญาของศีลธรรมเท่านั้น; แต่ถ้าพูดว่า "ปรัชญาของศีลธรรม" อย่างนี้มันไม่กระจ่างสำหรับเรา. มันกระจ่างสำหรับคนที่รู้เรื่องดีแล้ว; เพราะฉะนั้นเราอาศัยความหมายของค่านิยาม ที่ค่อนข้างจะยืดหยุ่นจะดีกว่า; แล้วเราจะคุยกันต่อไปในข้อที่ว่า เมื่อสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม นั้น มันได้แก่กฎเกณฑ์ที่เกิดขึ้นตามสามัญสำนึกของมนุษย์ และยอมรับกันทั่วไปได้ง่ายๆ ในทันที. ส่วน Ethics นี้กลายเป็นเรื่องของผู้มีปัญญา หรือของนักปราชญ์ จึงจะสามารถทำ Systematic study ได้; ไม่อาจจะอาศัยสามัญสำนึกได้ แต่ต้องอาศัยสติปัญญา แต่แล้วมันก็ได้อาศัยรากฐานอะไรอื่น นอกจากอาศัยรากฐานคือ ศีลธรรมที่มีมาแต่เดิมนั่นเอง, คือมองคุช้ำลงไปอีกทีหนึ่ง เป็นการ Review หรือ Criticise ศีลธรรมอันเดิมนั้น; แล้วก็ได้เหตุผลใหม่ๆ มา เป็นความรู้ที่เป็นระเบียบเราจึงเรียกว่า Systematic Study; และอันนี้คือ Ethics.

แล้วที่เรียกว่าปัญหาสูงสุดของมนุษย์เรา มันก็ไม่มีอะไรมากกว่าศีลธรรม. นี้เราพูดกันอย่างพวกอุคตคติหรือมโนนิยม; คือเราไม่เห็นว่ วัตถุเป็นของสำคัญ.

ไม่เห็นว่าการสนทนากัน ความเอื้ออำนวยทางเนื้อหาหนึ่งเป็นของสำคัญ. แต่เราเห็นว่า สิ่งที่จะสร้างสันติให้แก่มนุษย์นั้นแหละสำคัญ; เพราะฉะนั้นปัญหาสูงสุดของมนุษย์ จึงได้แก่สิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม; ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่เรื่องสูงสุดของมนุษย์. เราจึงเห็นได้ทันทีว่า Morality นั้นจะมาก่อน แล้ว Ethics นั้นก็ตามมา คล้ายๆกับว่ามันแยกตัวออกมาจาก Morality; คือเราไปคุยที่ Morality หรือศีลธรรมนี้ แล้วก็เก็บเหตุผลขึ้นมา, เก็บข้อเท็จจริงต่างๆ ขึ้นมา เพื่อพิสูจน์สอบสวนว่า มันถูกต้องจริงหรือไม่ ตามที่มีอยู่นั้น เพราะฉะนั้นมันก็เท่าๆ กับว่า มันแยกตัวจากระเบียบปฏิบัติหรือศีลธรรมที่เป็นระเบียบปฏิบัตินั้น มาอยู่ในรูปของ Philosophy ซึ่งเป็นเพียงวิชาเท่านั้น, หรือเป็นเพียง Philosophical theory เท่านั้น. สิ่งทีเรียกว่า Ethics จึงต่างกับศีลธรรมอย่างมากมาย หรืออย่างทีเรียกว่าสิ้นเชิง Morality หรือศีลธรรมนั้นเป็นตัวระเบียบปฏิบัติที่ยอมรับแล้ว; ส่วน Ethics นั้นเป็น Philosophical theory เป็นวิชาที่เปิดโอกาสให้ค้นคว้าต่อไปไม่มีที่สิ้นสุดแล้วก็มีเหตุผลที่จะวินิจฉัยได้เรื่อย และเราจะเห็นได้พร้อมกันไปที่ทันทีว่า มันไม่ใช่เพียงแต่จะแยกตัวออกมาเฉยๆ มันเป็นพัฒนาการ: คือวิวัฒนาการที่สูงขึ้นมาค้วย อย่างทีเรียกว่ามีสติปัญญาสูงขึ้น; แล้วก็มองเห็นลึกซึ้ง จนสามารถย้อนไปบัญญัติกฎเกณฑ์ทาง Morality นั้นให้ดีกว่าเดิมได้. นี่จึงเรียกว่าพัฒนาการขึ้น, คือ Develop ขึ้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นการ Develop จาก Moral practice มาเป็น Philosophical theory ก่อนแล้วเราอาศัย Theory นี้ ไปสร้างสรรค์ระบบศีลธรรมที่ดีขึ้นได้; ดีขึ้นกว่าเดิมได้ จึงต้องเป็นพัฒนาการหรือ Develop ซึ่งในที่สุดเราก็จะเห็นได้ว่า มันได้กลายมาตั้งอยู่ในฐานะ ที่เป็นอุดมคติพื้นฐานของศีลธรรมนั่นเอง: คือว่าสิ่งที่เรียกว่า Ethics นี้ จะตั้งอยู่ในฐานะเป็นอุดมคติพื้นฐานสำหรับ Morality ต่อไปและคู่กันไป ไม่มีที่สิ้นสุดเช่นเดียวกัน. แม้ว่าจะได้ใกล้ชิดกันถึงอย่างนี้ มันก็ไม่ใช่ของสิ่งเดียวกัน. เราจึงเห็นได้ว่า มันเหมือนกับของคู่ ทีจะต้องอาศัยซึ่งกันและกันไปเรื่อย; อันหนึ่งเป็นหลักวิชา อันหนึ่งเป็นตัวการปฏิบัติ ซึ่งต้องอาศัยกันไป. การปฏิบัตินี้ให้เหตุผลใหม่ๆ แก่หลักวิชา; ซึ่งหลักวิชาก็ให้แนวใหม่ๆ แก่หลักการ

ปฏิบัติ. มันจะเป็นอย่างนี้เรื่อยไปตลอดคอนันตกาลของโลก สำหรับสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม และปรัชญาของศีลธรรม. นั่นคือความแตกต่าง หรือการบัญญัติเฉพาะ ให้เห็นว่ามัน เป็นอย่างไร.

ที่นี้ เรามาคุยกันต่อไปถึงปัญหาสำคัญ หรือตัวเรื่อง, ตัวเรื่องสำคัญว่า จริยปรัชญาหรือ Ethics นี้ มันมีรากฐานอยู่บนปัญหาสำคัญอะไรบ้าง. ข้อนี้เราจะ ต้องเข้าใจก่อนว่า การที่ใครจะบัญญัติอะไรลงไปนั้น ไม่ใช่ว่าจะบัญญัติเอาตามชอบใจ แม้แต่พระศาสนาที่บัญญัติหลักเกณฑ์ในศาสนา ก็ยังอาศัยเหตุผล หรืออาศัยข้อเท็จจริง ในขณะนั้นเป็นอย่างน้อย แล้วจึงบัญญัติ.

สำหรับจริยธรรมของโลกสมัยนี้นั้น มันเป็นสมัยของมนุษย์ที่มีสติปัญญามาก, เพราะฉะนั้นเขาจึงมองอย่างรอบคอบสุขุม ก่อนที่จะลงมติความคิดความเห็น เกี่ยวกับ จริยธรรมอันใดอันหนึ่งลงไป แล้วสิ่งที่เขาจะใช้เป็นรากฐานสำหรับพิจารณานั้น มันมี อะไรบ้าง เท่าที่ยอมรับกันแล้วในขณะนี้ ในหมู่นักจริยธรรมทั้งหลายของโลกนั้น เขา บัญญัติสิ่งที่จะต้องถือเป็นปัญหาสำคัญนั้นไว้ ๕ ประการคือ :-

ข้อที่ ๑ ก็คือความดีสูงสุดของมนุษย์ (Highest Good of Human Conduct) ความดีสูงสุดในการกระทำของมนุษย์นี้เป็นข้อที่ ๑. และเขาเรียกกันสั้น ๆ ว่า Summum Bonum เป็นภาษาลาติน; คือพูดเร็วๆ ง่ายๆ ก็ว่า Summum Bonum. บางทีเขาก็ขยายความว่า เป็นจุดมุ่งหมายที่เป็นอุดมคติสูงสุด Ultimate ideal aim; จุดมุ่งหมาย ที่เป็นอุดมคติสูงสุดนี้เป็นข้อแรก. เขาถือว่า Summum Bonum หรือว่าความดีสูงสุด ของมนุษย์นั้น เป็นจุดมุ่งหมายที่เป็นอุดมคติสูงสุดของคนเรา; คล้ายๆ กับ ถ้าจะถามว่า เราเกิดมาทำไม มุ่งหมายอะไร. มันก็ต้องตอบอย่างกำปั้นทุบดินว่า “อุดมคติอยู่ที่ ความดีสูงสุดที่การกระทำของมนุษย์.” ที่นี้เนื่องจากสิ่งนี้มันยากที่ใครๆ จะบัญญัติ เอาตามชอบใจ และในทันทีทันใด ก็เลยเปิดไว้กว้าง แล้วแต่ชนพวกไหน เขาจะมี ความรู้สึกอย่างไร; เพราะฉะนั้นในหมู่นักบางพวกย่อมถือเอาความสนุกสนานทางวัตถุ,

ความเอรีตอร้อยทางวัตถุ^๕; เป็นความดีสูงสุดของมนุษย์ก็ได้ จนเป็นพวกวัตถุนิยมจัด. แต่ท่านควรจะทราบไว้ในทางพระพุทธศาสนานั้น เขียนไว้ชัดเป็นตำนานว่า: ในยุคก่อนพุทธศาสนา ก็มีศาสนาที่เคียบัญญัติกามารมณ์^๕ ว่าเป็นนิพพานก็มี ลองฟังดูเถาะว่า มันเป็นที่ถึงอย่างนี้. แล้วต่อมาถึงยุคพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าจึงบัญญัตินิพพานเป็นอย่างอื่น ไม่ใช่ความสูงสุดของกามารมณ์; นี่ย่อมเป็นเรื่องแสดงว่า สิ่งสูงสุดของมนุษย์ ที่มนุษย์จะเล็งเห็นเองนั้น มันมีได้ต่างๆ กัน ตามแต่สติปัญญา ความรู้ความสามารถของมนุษย์; เพราะฉะนั้นเขาจึงเปิดให้กว้างไว้ก่อนว่า จะต้องเล็งถึงอะไรเป็นสิ่งที่ดีที่สุด แห่งการกระทำของมนุษย์นั้นแหละ เราจะต้องระมัดระวังในการบัญญัติศีลธรรม ให้คล้อยไปตามนั้น. นี่เป็นข้อแรก ที่เราจะได้อินิจฉัยกันต่อไปทีหลัง.

ข้อที่ ๒ ก็คือต้นกำเนิดหรือมูลเหตุแห่งความรู้ เรื่องความดีสูงสุดของมนุษย์. ต้นกำเนิดหรือมูลเหตุแห่งความรู้ของมนุษย์เรา ที่ว่าด้วยเรื่องความดีที่สุดของมนุษย์; หรือแม้ที่สุดแต่ความรู้ที่ทำให้รู้ว่า อะไรผิดอะไรถูก, อะไรดีอะไรชั่ว, ด้วยเหตุผลอย่างไรกันแน่; นี่เป็นข้อที่สอง เพราะว่าเราจะต้องรู้สิ่งที่ดีที่สุดของมนุษย์ได้ ก็ต้องมีความรู้อันนี้. เราจึงมองต่อไปว่า อะไรจะเป็นทางมาของความรู้อันนี้ แล้วเราจะได้จัดการให้เหมาะสมกับสิ่งนี้ origin or source of our knowledge of the highest good. นี่พวกนักศีลธรรมเขาบัญญัติไว้อย่างนี้.

ข้อที่ ๓ ที่จะต้องมองดูก็คือ Sanction Of Moral Conduct, ก็คือสิทธิที่จะแทรกแซงหรือสิทธิกรรม ที่เราแปลกันในบทานกรมไทยนี้ มันจะตรงหรือไม่ตรงก็ไม่ทราบ; แต่ว่าเราทราบเนื้อความของมันก็แล้วกันว่า สิทธิที่จะแทรกแซงแห่งการกระทำทางศีลธรรม. ข้อนี้หมายความว่า ในระบบของศีลธรรมนั้น ต้องเปิดโอกาสให้แทรกแซงด้วยสิทธิอันชอบธรรม: ไม่ใช่ว่า ถ้าบัญญัติเป็นศีลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จะปิดประตูตาย, ไม่ยอมให้ใครแย้ง, ไม่ยอมให้ใครแทรกแซง; มันต้องมีการ

แทรกแซงได้ด้วยเหตุผลที่ชอบธรรมด้วย. เพราะฉะนั้นในการบัญญัติเรื่อง Ethics จะต้องพิจารณาถึงสิทธิของการแทรกแซงด้วย อำนาจของศีลธรรมด้วย หรือว่าจะต้องบัญญัติศีลธรรม ให้มีพร้อมด้วยอำนาจที่จะแทรกแซงหรือสิ่งที่ควรแทรกแซงด้วย.

ต่อไปข้อ ๔ คือว่า กำลังที่จะผลักดันให้เกิดการกระทำที่ถูกต้อง Motive Which prompt right conduct. แปลตามตัวก็คือ: อำนาจหรือกำลังสำหรับการผลักดันให้เกิดการกระทำที่ถูกต้อง, หรือที่บอกบทให้แก่การกระทำที่ถูกต้อง ว่าควรจะทำอย่างไร. นี้อีกหมายถึงเหตุผล หรือว่าความจำเป็นต่างๆ ที่มนุษย์จะต้องมี จะขาดไม่ได้ ถ้าขาดแล้วตาย, นี่เราต้องเอาอันนี้เป็นหลัก เป็นเครื่องมือที่ใช้เป็นหลักสำหรับระบุลงไปว่า ทำอย่างไรจึงจะถูกต้อง.

ข้อ ๕ ข้อสุดท้าย ซึ่งนักศีลธรรมส่วนมากก็ยืนยันว่าเป็นปัญหาสำคัญ หรือเอามาถกเถียงกันมากอีกข้อหนึ่ง ก็คือว่า หลักเกณฑ์ที่เกี่ยวกับความคิออิสระหรือ Free Will. Freedom Of The Will. นี้อีกคือ วิญญาณของความเป็นประชาธิปไตยนั่นเอง ซึ่งหมายความว่าในระบบของ Ethics นี้ เปิดไว้กว้าง สำหรับความเป็นประชาธิปไตย. แต่แล้วความเป็นประชาธิปไตยนี้ พวกเราก็เห็นชัดกันอยู่แล้วว่า ถ้าปล่อยให้ไปอย่างไม่มีขอบเขต มันก็คือความบ้าหลังชนิดหนึ่ง; ถ้าปล่อยให้ไปกว่านั้นอีก มันก็กลับไปสู่ความเป็นสัตว์เดรัจฉานอีกครั้งหนึ่ง; เพราะฉะนั้นนักศีลธรรมจึงมีหน้าที่ที่จะต้องพิสูจน์สอบสวนในเรื่องนี้ จนให้พบขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่า Free Will.

เพราะฉะนั้นเราจึงได้ Fact หรือ Point ที่จะต้องพิจารณา, หรือ Hypothesis สมมติฐานที่ต้องหยิบยื่นพิจารณา นี้ เป็น ๕ เรื่องด้วยกัน. เมื่อได้แก่ปัญหาเหล่านี้ถึงที่สุดแล้ว ก็เรียกว่า Ethics นี้ อยู่ในร่องในรอย ในระเบียบเป็น Systematic ที่ดี ใช้เป็นอุคมคคิของศีลธรรมของโลกได้ เขาบัญญัติไว้อย่างนี้. ที่นี้เราลองพิจารณาพอเข้าใจกันทีละอย่างๆ.

ข้อแรกที่เราเรียกว่า ความดีสูงสุดของมนุษย์หรือ SUMMUM BONUM

เราคิดกันอย่างอิสระ ตามภาษาเราๆคนไทยก็ได้ ซึ่งเราก็เป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมสูง นี้เราไม่ใช่ยกย่องตัวเอง; แต่ค่าที่เป็นชนชาติที่มีอายุมานานมาแล้ว ผ่านวัฒนธรรมหรือศาสนาามากแล้ว เราก็พอจะมีความคิดของเราเองว่า อะไรที่ควรถือว่าเป็นความดีสูงสุดของมนุษย์. เราคิดไปเถอะ, แล้วก็จะพบว่า มันก็คล้ายๆกันกับที่พวกนัก Ethicist ของโลกเขายอมรับกัน. ลักษณะความดีสูงสุดของมนุษย์ข้อหนึ่งนั้น เขาจะนำไปยังความสุข Happiness หรือ Blissfulness หรืออะไร ก็แล้วแต่จะเรียก; คือความสุขที่แท้จริงก็แล้วกัน และถือว่านี้คือ Summum Bonum ตัวแท้ หรือว่า Summum Bonum นั้นเองคือความสุข; มันคล้ายกับกำปั้นทุบดิน เพราะ Summum Bonum ก็แปลว่าความดีสูงสุด ที่มนุษย์ต้องรับให้ได้ในชาตินี้ ในชีวิตนี้. เขาเล็งไปยังความสุข, หรือถือว่ความสุขนั้นเป็นสิ่งดีที่สุดของมนุษย์; นี้เราจะเห็นได้ว่ามันเพ่งเล็งไปยังสิ่งที่น่าปรารถนา ที่ยั่วความปรารถนา หรือความพอใจเป็นข้อแรก. เมื่อเป็นดังนี้สำหรับความสุข เราจะต้องเข้าใจกันให้ถูกต้อง; เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วว่า เอกามคุณเป็นนิพพานอย่างนี้ มันเป็นนิพพานปลอม. เพราะฉะนั้นการที่เราจะเอาความสนุกสนาน เอรีตอร้อย ทางเนื้อทางหนัง ว่าเป็นความสุขนี้ มันก็ต้องเป็นความสุขปลอม เราควรจะมีความคิดที่สูงกว่านั้น เกี่ยวกับความสุขแท้จริง ที่ไม่เผลอที่พอจะกล่าวได้ว่า ประกอบอยู่ด้วยลักษณะแห่งความสะอาด สว่าง สงบ หรืออะไรทำนองนี้ จึงจะถือว่เป็นความสุขที่แท้จริงได้ เป็น Summum Bonum ได้. แต่ว่ามนุษย์, หรือในหมู่มนุษย์ที่หลงไหลไปในทางวัตถุ เป็นทาสของความสุขทางเนื้อทางหนังนี้ ย่อมจะไปยึดเอาความสุขทางเนื้อหนังนั้น เป็นความดีสูงสุดเป็นธรรมดา; แต่นั่นก็ตามใจเขา มันไม่ใช่เรื่องของเรา. เราควรจะรู้ไว้ว่า การที่ไปหลงเอาความสุขทางวัตถุเป็นสรณะอย่างยั้งนั้น จะนำไปสู่ลัทธิที่ไม่พึงปรารถนา เช่นลัทธิคอมมิวนิสต์ ซึ่งเขาถือว่เป็น Directic materialism: คือเป็นวัตถุนิยมสูงสุดนี้; เขากล่าวกันว่า เพราะเพ่งเล็งกันแต่ความสุขในทางวัตถุมากเกินไป จนกระทั่งไม่ดูอะไร จนกระทั่งลัทธินี้ กลายเป็น

ที่รังเกียจของคนส่วนมาก อย่างนี้เป็นขำ. มันจึงอยู่ในข้อที่ว่า เห็นแก่วัตถุมากเกินไป แล้วมันก็ต้องมีปัญหาอย่างนี้; เพราะฉะนั้นความสุขที่แท้ ที่เป็น Summum Bonum ตามระบบของจริยธรรมนี้ ต้องเป็นอย่างอื่น: คือว่าไม่เป็นทาสของวัตถุ. แต่ถ้าเรามองให้ลึกอีกทีหนึ่งว่า ความเป็นทาสทางวัตถุนี้ มันอาจจะมีทั่วไป แม้ในหมู่ชนที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์; คือถ้าไปลุ่มหลงความสุขทางเนื้อหนังเข้าแล้ว มันก็เป็นระบบหนึ่ง แม้ไม่รุนแรง ถึงกับเป็นภัยต่อผู้อื่น มันก็ยังเรียกว่า ไม่ใช่สิ่งที่ควรนิยมอยู่นั่นเอง. มันจะต้องเป็นความสุขที่ถูกต้อง คือว่าอยู่เหนือวัตถุ เอาวัตถุเป็นบ่าว ไม่ใช่เอาวัตถุเป็นสรณะ แล้วก็มีความสุขอยู่ได้ ด้วยการกระทำในภายใน คือภายในจิตใจ; เป็นความสะอาด สว่าง สงบของใจนั้นมากกว่า, เพราะฉะนั้นนักศีลธรรมของโลกทั่วไป จึงไม่อาจจะยอมรับระบบคอมมิวนิสต์ จึงพากันคัดค้าน อย่างนี้เป็นต้น นี้เรียกว่าความดีของมนุษย์ที่จะต้องรู้ หรือต้องฟังเสียง เป็นข้อที่หนึ่ง.

ความคิดสูงสุดของมนุษย์ข้อที่สอง เขาใช้คำว่าความสมบูรณ์ (Perfection คือความสมบูรณ์); แล้วเขาขยายความออกไปว่า ความพัฒนาการถึงที่สุดของสมรรถภาพของมนุษย์; ความพัฒนาการที่เต็มเปี่ยมที่สุดแห่งสมรรถภาพของมนุษย์; Fullest Development Of all the capacity of man :- ความที่เจริญขึ้น ๆ จนถึงจุดสูงสุดแห่งสมรรถภาพของมนุษย์ นั้นลองคิดดูว่ามันจะหมายถึงอะไร. สมรรถภาพ สติปัญญา ที่ธรรมชาติบรรจुไว้ให้ในมนุษย์นี้ ยังไม่ถือว่าพัฒนาการถึงที่สุด; มันเหมือนกับเมล็ดผลไม้ที่กำลังเพาะ, หรือกำลังงอกงามเท่านั้น. เพราะฉะนั้นการงอกงามนั้น จะต้องไปถึงระดับสูงสุด มนุษย์เราจึงจะสามารถถึงที่สุด ในการทำอะไรทุกอย่าง. เพราะฉะนั้น Summum Bonum ข้อนี้มันเล็งไปยัง Perfection ของสมรรถภาพของมนุษย์.

เดี๋ยวนี้เราทุกคน ๆ แต่ละคน ๆ นี้ Perfect ในอะไร ๆ ที่เกี่ยวกับเราหรือยัง? อย่างเราเป็นนักเรียนนี้ มัน Perfect หรือเปล่า? อย่างเราจะเป็นผู้พิพากษา

ในอนาคตนี้ มันจะ Perfect หรือเปล่า? หรืออะไรก็ตามทุกอย่าง; ซึ่งล้วนแต่เป็นหน้าที่ของแต่ละคน ๆ ที่จะต้องใช้สติปัญญา หรือความสามารถ. เพราะฉะนั้นเขาจึงมุ่งหวังว่า ทุกคนจะได้พึงเลี้ยงต่อ Perfection ของตน ๆ ตามรูปเรื่องของตน จนกว่ามันจะเต็มจริง ๆ; แล้วบัญญัติขึ้นว่าเป็นความดีสูงสุดของบุคคลนั้น; หรือว่าถ้าเราจะกล่าวเป็นส่วนรวมของโลก เราก็พอจะเห็นได้ และเชื่อตัวเองได้ ไม่ต้องเชื่อคนอื่นว่า โลกนี้ยังไม่ Perfect จะมองกันในแง่การศึกษาก็ตาม, จะมองในแง่ผลิตภัณฑ์ ผลอะไรก็ตาม, จะมองในแง่ศีลธรรมก็ตาม, ถึงแม้จะมองในสิ่งที่เราปรารถนาอันหนักคือการสร้างสรรค์สันติภาพดาวก็ตาม, เรายังว่าเหลว หรือว่ายิ่งหดเหี่ยวใหญ่; เพราะว่าเราไม่สามารถจะสร้างสรรค์สันติภาพดาวให้มีขึ้นในโลกได้เลย ตลอดประวัติศาสตร์ที่ยาวที่เราเห็นอยู่นี้ นี้เรารู้สึกว่า มันยังไม่ถึงครึ่งถ้วยช้ำไป อย่าว่าแต่จะเต็ม เพราะฉะนั้นมนุษย์โดยส่วนรวมจะต้องหวังความสมบูรณ์ของสมรรถภาพ ในการสร้างสรรค์สันติภาพอันดาวของมนุษย์ ซึ่งเขาเรียกสั้น ๆ ว่า Perfection เป็นคำบัญญัติเฉพาะในฝ่าย Ethics ว่า เราหวังความสมบูรณ์แห่งความเป็นมนุษย์ของเราเป็น Summum Bonum อันหนึ่งด้วย.

ข้อที่ ๓. เขาเรียกสั้น ๆ ว่า Duty: คือหน้าที่; สิ่งซึ่งเรียกว่าหน้าที่นับเป็นความดีสูงสุดของมนุษย์อย่างไร? ข้อนี้มันออกจะมีความหมายไขว่กันอยู่กับที่เราเข้าใจ; เพราะว่าเราไปถือเอาศีลธรรมคาสามัญ, เราก็มองว่าเราทำหน้าที่เพื่อให้เกิดผลประโยชน์ เราเลยเห็นว่า การงานหรือหน้าที่นี้เพื่อประโยชน์ เพื่อตอบแทนมาเป็นประโยชน์; แต่ทาง Ethics ทาง Moral Philosophy นี้ เขาขยายความออกไปว่า Duty For Duty's sake หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่. เราต้องจำคำสั้น ๆ ว่า “หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่” มันไม่เลยออกไปว่า “งานเพื่อเงิน” เงินเพื่องาน อะไรทำนองนั้น มันงานเพื่องาน อยู่เรื่อย หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ นั้นแหละคือ Summum Bonum ของจริยธรรม. ถ้าผู้ใดไม่ได้ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ ก็มันต่ำลงไปจนถึงหน้าที่เพื่อเงิน เพื่อชื่อเสียง

เพื่ออะไรเหล่านั้นแล้วละก็; มันไม่ใช่ Summum Bonum ทางจริยธรรม ไม่ใช่ความดีสูงสุดของมนุษย์ทางจริยธรรม. มันเป็นความดีอะไร ของใครก็ตามใจ แต่ไม่ยอมรับว่าเป็นความดีสูงสุดตามหลักของ Moral Philosophy. เกี่ยวกับข้อนี้เราควรจะต้องเอาประโยชน์ให้ได้ ดังข้อที่ว่า: เราจะต้องพิจารณาว่า การทำอะไรๆ ทำหน้าที่อะไรๆ เพื่อเป็นประโยชน์ตอบแทนนั้น มันเป็นเรื่องของคนธรรมดาทั่วไป. ขออภัย พูดหยาบๆ ก็ว่าแม้แต่สัตว์มันลงทุนแสวงหา ก็เพื่อจะได้กินอาหาร เพื่อประโยชน์เท่านั้นเอง ไม่ใช่เพื่อหน้าที่. ส่วนมนุษย์นั้นมันปัญญาสูงถึงกับว่า หน้าที่ที่มันทำเพื่อหน้าที่; ถ้าว่าทำเพื่อหน้าที่ บุษานาที่ มืดมดมืดเพื่อหน้าที่แล้ว มันทำหน้าที่หรือทำงานนั้นอย่างวิเศษอย่างยิ่ง, คืออย่างระมัดระวังอย่างยิ่ง อย่างละเอียดสุขุมรอบคอบอย่างดีเป็นของศักดิ์สิทธิ์ไปทีเดียว. เพราะฉะนั้นลัทธิศาสนาที่สอนว่า “การงานทุกอย่างมันเป็นความมุ่งหมายของพระเป็นเจ้า” นั้นนับว่าพิเศษมาก; เพราะเราจะได้ยึดอุคมคติที่ว่า: หน้าที่เพื่อหน้าที่ หรือเพื่อความประสงค์ของพระเป็นเจ้า ไม่ใช่เพื่อประโยชน์ของเรา แล้วเราจะทำได้ทำดีที่สุด สุดความสามารถของเรา เพราะความเคารพรักในพระเป็นเจ้า หรือในอะไรก็ตาม แต่สำหรับ Ethics หรือจริยปรัชญา เขาว่า เพื่อหน้าที่ก็แล้วกัน; คือว่าไม่เอ่ยถึงพระเป็นเจ้า แต่ความหมายมันอย่างเดียวกัน. เพราะฉะนั้นถ้า ใครมองเห็นสิ่งๆ เรียกว่า หน้าที่นั้นคือความดีสูงสุดของมนุษย์ หรือ Summum Bonum แล้ว ก็พอจะกล่าวได้ว่า มนุษย์คนนั้นเต็ม คือมี Perfection ของความเป็นมนุษย์ หรือได้ถึงความดีที่สุดของมนุษย์.

นี่เราจะเห็นได้ว่า ถ้าใครมีจิตใจอย่างนี้ คือมีจิตใจชนิดที่: หน้าที่เพื่อหน้าที่ การงานเพื่อการงานเพื่อหน้าที่ อย่างนี้ละก็ มันอยู่ในสภาพที่มีจิตใจสูงเหนือมนุษย์ธรรมดา เหมาะสมอย่างยิ่ง ที่จะทำงานประเภทปุชเนียบุคคล เช่นผู้พิพากษา. ผู้พิพากษาจะต้องมีอุคมคติของผู้พิพากษา คือหน้าที่ของผู้พิพากษา. อาตมากล้ากล่าวว่ เราไม่ได้ทำงานเพื่อประเทศชาติ, เราไม่ได้ทำงานเพื่อปากเพื่อท้องของเราโดยเฉพาะ, หรือ

พวกพ้องของเราโดยเฉพาะ, หรือเพื่อประเทศชาติไทยของเราโดยเฉพาะ แต่ว่าเราต้องทำงานเพื่อหน้าที่, เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่; คือการรักษาความยุติธรรมของโลกทั้งหมด, เพราะฉะนั้นผู้พิพากษาคงจะถือตัวว่า เป็นเจ้าหน้าที่รักษาความเป็นธรรมของโลก; นั่นคือหน้าที่ แล้วก็ทำงานเพื่อหน้าที่ ไม่ทำงานเพื่อเงินเดือน เพื่อลูกเพื่อเมีย เพื่ออะไรเหล่านั้น, นั่นคือเพ่งเล็งตรงไปยัง Summum Bonum ของจริยธรรม.

ข้อที่ ๔ ข้อสุดท้าย เขาเรียกสั้น ๆ ว่า Good Will ความปรารถนาดี, ความมีจิตใจดี, มีความปรารถนาดี; หมายความว่า มีใจเปิดเผย, กว้าง, เมตตาการุณา สมบูรณ์ต่อเพื่อนมนุษย์, ต่อมนุษยชาติ ต่อ Humanity; เดียวนี้เราไม่มีอันนี้ คือไม่มีความปรารถนาดีต่อกัน มีแต่ความอิจฉาริษยากัน โลกเราจึงแบ่งเป็นพวก เป็นค่าย เป็นสองฝัก—สองฝ่าย และรบกันไต่เป็นการถาวร เป็นวิกฤตการณ์ถาวร เพราะมันขาดอันนี้ ถ้ามีอันนี้แล้วมันจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ มันจะกลายเป็นว่า ทุกคนคือคน ๆ เดียว. ทุกคนในโลก แม้ในโลกเทวดา หรือโลกไหนก็ตาม ถ้าจะมีด้วย; ทุกคน, ทุกชีวิต ทุกตัวนั้นเป็นคน ๆ เดียวกัน. นี่คือความหมายของคำว่า Good Will ความปรารถนาดี หรือเมตตาการุณา หรืออะไรก็แล้วแต่จะเรียก; เพราะฉะนั้นเราจะต้องทราบไว้ว่า ปรัชญาของศีลธรรมหรือ Ethics นี้มุ่งไปยังความประสงค์ ที่จะให้ชีวิตทุกชีวิต เป็นเพียงชีวิตเดียว คือคนทุกคนเป็นเพียงคนเดียว เรียกว่า Good Will.

นี่ เราจะมองดูที่เดียวพร้อมกันทั้งห้าอย่าง; เราจะเห็นได้ว่า มันคืออันเดียวกันอีก แต่ที่ได้แยกกันห้าอย่างนั้น เรามองกันที่ละแ่งที่ละมุม; ถ้ามองดูด้วยสติปัญญาที่ละเอียดแล้ว มองดูที่จกลงไว้ห้าอย่างนั้นเถิด จะเห็นว่ามันเป็นอย่างเดียวกัน. เราจะมีความดีสูงสุดต่อเมื่อ เรามี Perfection, มี Duty, เพื่อ Duty, มี Good Will, มีอะไรทำนองนี้ หวังสื่ออย่างนั้น; หรือว่าเราจะมี Perfection ความเต็มของความเป็นมนุษย์ ก็ต่อเมื่อเรามีความสุข, แล้วก็ได้ทำหน้าที่เต็มที่ อย่างนี้ก็ Good Will แล้ว

เมื่อเราได้ทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ ไม่ใช่เพื่ออื่น นั่นแหละคือ Perfection, นั่นแหละคือ ความสุขที่แท้จริง, และนั่นแหละคือ Good Will; หรือว่าจะมองที่ Good Will มันก็ อยู่ที่มีความสุขอยู่ในตัวมันเอง แล้วก็สมบูรณ์อยู่ในตัวมันเอง และก็ทำหน้าที่นั้น แล้ว: คือหน้าที่ที่เรียกว่า Good Will นั้นแล้ว. นี่พึงพิจารณาว่า แต่ละอย่างๆ มันมีความหมายอย่างไร ทั้งสองอย่างนี้ มันคืออย่างเดียวกัน มันสิ่งๆเดียวกัน ที่มอง กันคนละเหลี่ยมคนละมุมเท่านั้นเอง. เพราะฉะนั้นรวมความแล้วก็คือ ความดีสูงสุด ของมนุษย์ อยู่ในรูปของความเต็มเปี่ยมของความเป็นมนุษย์ มีความสุขตามที่ มนุษย์ควรจะมี กำลังทำหน้าที่อยู่เพื่อหน้าที่ ด้วยความหวังดีต่อมนุษยชาติทั้งหมด.

คนชั่วลาคอาจจจะคิดว่า ถ้าทำหน้าที่เพื่อหน้าที่แล้ว มันก็ไม่ได้เงิน แล้วจะ เอาอะไรกิน นั่นมันเป็นเรื่องেলাไปตามความฉลาด; เขาควรจะต้องว่า หน้าที่นั้นมันใหญ่ มันสูง มันเป็นเรื่องทั้งหมด; ส่วนที่จะได้อะไรมากินมาใช้มัน มันเป็นเรื่องเล็กน้อยเดียว; แล้วมันต้องได้เองโดยแน่นอน. เกี่ยวกับข้อนี้ เราถือตามคำสอนของพระเยซูที่ว่า แม้ แค่นกกระจิบมันก็ยังไม่อดตาย อย่างนี้ดีกว่า; ไม่ต้องห่วงว่า เราจะไม่มีอะไรกิน ไม่มีอะไรใช้ เพราะว่าแม้แต่นกกระจิบ นกกระจอก มันก็ไม่อดตาย. เราจึงไม่ต้อง เป็นห่วงเรื่องปากเรื่องท้อง เราพึงทำหน้าที่เพื่อหน้าที่ได้เรื่อยไป ไม่ต้องกลัว. มันประกอบไปด้วยความดีความงาม นำมาซึ่งชื่อเสียงเกียรติยศ นำมาซึ่งลาภผล เองในตัวเอง; แต่มันผัดกันอยู่หน่อยหนึ่งว่า เมื่อจิตใจของเราสูงอยู่อย่างนั้นลาภผล เกียรติยศชื่อเสียงอะไรที่ได้มานั้น มันมาอยู่ใต้เท้าของเรา ไม่มาอยู่เหนือศีรษะเรา. แต่ถ้าเราเป็นคนทำงานเพื่อเงิน เพื่อปากเพื่อท้องแล้วละก็ ทุกสิ่งที่ได้มานั้นจะมาอยู่ บนศีรษะ เราเป็นทาสของมัน ถ้าเรามีจิตใจสูง ชนิดที่ว่าทำหน้าที่เพื่อหน้าที่แล้ว มัน ก็ได้สิ่งที่สูงสุด ได้ยุคมคติอันนี้แล้ว แล้วลาภผลเงินทองนั้นมันก็เป็นผลพลอยได้ มาอยู่ใต้เท้าเรา; กลายเป็นเรื่องเล็กน้อยไป. อาตมากล่าวอย่างนี้ มันจะเป็นของเพื่อ, เป็นคำพูดที่เพื่อ, หรือว่าปฏิบัติไม่ได้ หรืออะไรทำนองนั้น อย่างไรก็ตามก็สุดแท้แต่จะคิดใน

ขณะนั้น; แต่อาตมาขอวิงวอนว่า ให้ช่วยเขาไปพิจารณาให้เป็นอย่างดี; แล้วในที่สุดท่านจะพบความจริงว่า นี่เป็นวิธีที่ดีที่สุด เป็นอุบายที่ฉลาดที่สุดในกรณีที่จะเป็นมนุษย์. บทบัญญัติของนักจริยธรรมในข้อนี้ไม่เสียหลาย ไม่ผิดพลาดเลย.

ทีนี้ เราจะดูต่อไปถึงมูลฐานของปัญหาข้อที่สอง คือวิชาความรู้ ที่ทำให้เรารู้ความดีหรือความชั่ว, ความผิดหรือความถูก:—

คือให้รู้เรื่องความดีที่สุดของมนุษย์; วิชาคือความรู้หรือ Knowledge. มันเป็นเรื่องจำเป็นอย่างที่เราเห็นได้ว่า ถ้าเราไม่มีความรู้แล้ว เราทำไปไม่ได้ ไม่ว่าอะไร, เราต้องมีความรู้ในเรื่องนั้น ๆ ก่อน. อย่างเราจะเป็นผู้พิพากษา เราก็ต้องมีความรู้กฎหมาย อย่างนี้เป็นต้น. ทีนี้ถ้าเราจะเป็นมนุษย์ให้เต็มตามความหมายของมนุษย์นี้ เราเราก็ต้องมีความรู้ที่ เราจะเป็นอย่างนั้น; หรือว่าการที่เราจะอยู่กับความดีที่สุดของมนุษย์นี้เราจะต้องรู้ว่ามันคืออะไร; เพราะฉะนั้นเราจะต้องมีความรู้. ทีนี้ความรู้ที่เราจะเอามาจากไหน และจะเอาอะไรเป็นหลักเกณฑ์ว่า นี่เป็นความรู้ที่ถูกต้อง. เพราะฉะนั้นนักจริยธรรมเขาจึงวินิจฉัยพิจารณาในเรื่องนี้เป็นการใหญ่อีกข้อหนึ่ง และได้พบในที่สุดว่า; เมื่อประมวลมาตั้งแต่ต้นจนปลาย และด้วยเหตุผลที่ประกอบกันขึ้นนี้ ก็พบว่าสิ่งที่เรียกว่าความรู้ ว่าอะไรดี อะไรผิด อะไรถูก อะไรชั่วนี้ เราอาศัยหลักสามประการ ดังต่อไปนี้:—

อันแรกที่สุด ข้อหนึ่งนั้น คือ ความยอมรับได้ทั่วไปของหมู่มนุษย์ Agreement หรือว่า General Agreement of Mankind: คือความยอมรับตกลงด้วยได้ทั้งหมดของมนุษย์ เราเขาเขียนสั้น ๆ เป็นภาษาจริยธรรมของเขาว่า Consensus Gentium. นี้เรียกเป็นภาษาลาตินอย่างเดียวกัน บางทีก็เรียกสั้น ๆ ว่า Impiricism, นี้เรียกสั้น ๆ เพื่อประหยัดเวลาว่า Impiricism; คือหมายถึงความยอมรับได้ทั่ว ๆ ไปในหมู่มนุษย์. ข้อนี้หมายถึง

ความว่า การที่จะบัญญัติศีลธรรม จริยธรรมอะไรลงไปนั้น ต้องเล็งถึงการยอมรับได้ทั่วไปสำหรับมนุษย์ก่อน. ถ้ามันขัดกับความยอมรับได้ทั่วไปของมนุษย์แล้ว ตัดออกเลย. นี่ไม่ใช่ Knowledge, นี่ไม่ใช่ความรู้ นี่ไม่ใช่วิชาที่ถูกต้อง. นี่ก็น่าเลื่อมใส ที่เขาเพิ่งเล็งถึงข้อนี้ก่อน.

ต่อเมื่อถึงข้อสอง เขาจะถึง Rationalism คือเหตุผล, Sufficiency of Reason: คือว่าความเพียงพอของเหตุผล เป็นข้อที่สอง. เขาไม่เอาเหตุผลเป็นข้อที่หนึ่ง เขาเอาความยอมรับได้ของมนุษย์เป็นข้อที่หนึ่ง แล้วจึงเอาเหตุผลนี้เป็นข้อที่สอง. ความเพียงพอของเหตุผลนี้ จะต้องคว้ามันไม่ม่งมายอย่างหนึ่งแล้ว; ข้อแรกมันไม่ป่าเถื่อน มันไม่ม่งมาย ไม่มีความม่งมายอยู่ในนั้น. ในเหตุผลนั้นมันก็มีอยู่สองฝ่าย เหตุผลทางตรรกะนั้นมันอย่างหนึ่ง และเหตุผลทางข้อเท็จจริงนั้น มันอีกอย่างหนึ่ง; และเหตุผลในที่นี้ มันต้องหมายถึงทั้งสองสถาน แต่เล็งเหตุผลทางข้อเท็จจริงหรือ Fact นี้เป็นส่วนใหญ่ก่อน แล้วจึงถึงเหตุผลทางตรรกหรือ Logic. บางคนรังเกียจ Logic ว่า เป็นเหตุผลกลไกอะไรทำนองนี้ แต่ความจริงไม่ใช่. ความมุ่งหมายที่แท้จริงของ Logic ก็ไม่ได้มุ่งหมายจะเป็นกลไก แต่บางทีมันตีเกินไป หรือว่ามันตรงไปตรงมาเกินไป แต่ถ้าเหตุผลทางข้อเท็จจริงมีอยู่อย่างไรแล้ว เหตุผลทางตรรกที่ถูกต้องก็จะเป็นเครื่องสนับสนุน ไม่ใช่เป็นเครื่องคัดค้าน. ที่นี้ถ้ามันคัดค้านกันอยู่ ก็หมายความว่า ตรรกอันนั้นมันคงยังมีอะไรผิดพลาดอยู่แน่, คือ Logic อันนั้นยังคงมีอะไรผิดพลาดอยู่แน่. ที่นี้ ที่ว่าเหตุผลในข้อเท็จจริงนั้น เราเอาสิ่งที่รู้กันได้เป็นประมาณ คือว่าสิ่งที่ผ่านไป แล้ว มีข้อเท็จจริงอยู่อย่างไร มันก็แสดงเหตุผลอยู่ในตัว; แล้วเมื่อพิสูจน์ด้วยหลักทางตรรก มันก็ยังลงรอยกันได้ นี่คือเหตุผล. เรื่องเกี่ยวกับการใช้เหตุผลนี้ บางทีอาจมาเชื่อว่า ท่านผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษามีความรู้ความเข้าใจกันอยู่แล้ว ไม่ต้องเอามะพร้าวมาขายสวนอะไรกันในงานองนี้.

ข้อที่สาม เรียกว่า ความมองเห็นได้ทันที Immediate Apprehension (Immediate ทันทัน Apprehension คือสำนึกได้หรือว่าเข้าใจได้ทันที) เขาเรียกเป็นภาษาจิตวิทยาของเขาว่า Intuitionism. ถ้าเราเข้าใจคำว่า Intuitive ก็คือว่าเข้าใจอย่างซาบซึ้งได้แล้ว เราก็ใส่ tion แล้ว ism เข้าไปเป็น Intuitionism. อีสม์ ๆ (ism) นั้นมันต่อท้าย เพื่อให้บอกว่าเป็นความคิดอันหนึ่ง ลัทธิอันหนึ่ง ภาวะอันหนึ่งหรืออะไรทำนองนั้น ก็คือ Intuitive มันเป็นเรื่องที่อาจจะเข้าใจอย่างซึมซาบได้ทันที; ก็คือว่าพอมองเห็น ก็รู้ได้เข้าใจได้อย่างนั้น ถ้าไม่เช่นนั้นเราไม่เรียกว่าความรู้ ไม่ใช่ความรู้ที่เป็นความสมบูรณ์.

เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่า ความรู้ที่จะมาใช้เป็นหลักตัดสินว่าอะไรคืออะไรชั่วนั้นมันต้องประกอบไปด้วยองค์สามประการนี้ คือว่ายอมรับได้แก่มนุษยชาติทั่วไป; แล้วก็มีเหตุผลเพียงพอ แล้วก็พอมองเห็นก็เข้าใจได้ พอเหลือบเห็นก็เข้าใจได้อย่างนั้น. เมื่อครบองค์สาม อย่างนี้ บัญญัติว่าเป็นความรู้ที่เพียงพอแล้ว ที่จะเอามาใช้ตัดสินว่าอะไรดี อะไรไม่ดี อะไรผิดอะไรถูก อย่างนี้เป็นต้น; ตลอดถึงจะมาใช้ตัดสินว่า อะไรเป็นความดีสูงสุดของมนุษย์เรา. นักศีลธรรมเขาเพิ่งตั้งปัญหา เรื่องความรู้ที่จะตัดสินอะไรดีอะไรถูกนี้ เป็นปัญหาสำคัญข้อหนึ่ง. รองลงมาจากรื่องของความดีสูงสุดของมนุษย์ก็เพื่อจะได้ใช้ความรู้ตัวเอง เป็นเครื่องวินิจฉัยว่า อะไรเป็นความดีสูงสุดของมนุษย์ และเพื่อจะยืนยันว่า ในวงของ ethics นี้จะปราศจากความรู้ไม่ได้ และความรู้ที่จะยอมรับได้ ก็เฉพาะแต่ความรู้ที่ประกอบไปด้วยองค์สามประการนี้เท่านั้น.

ที่นี้มาถึงปัญหาข้อที่สาม ที่เรียกว่า SANCTION.

ดังที่ได้กล่าวแล้วเมื่อตะกั้วว่า ระบบของจริยธรรมหรือว่าศีลธรรมนั้น ต้องดีหรือว่าต้องสมบูรณ์ ถึงขนาดที่เปิดโอกาสให้มี Sanction และตัวเองก็ดีพอที่จะใช้อำนาจ

ในการ Sanction; ที่สิ่งๆที่เรียกว่า Sanction นี้ขยายออกไปเป็น ๓ ประเภท ก็คือว่า อาศัยสิทธิทางศาสนา Religious Sanction น้อย่างหนึ่ง, แล้วก็อาศัยสิทธิทางการเมือง เรียกว่า Political Sanction น้อย่างหนึ่ง, แล้วก็อาศัยสิทธิทางสังคมเรียกว่า Social Sanction น้อย่างหนึ่ง, เพียงแต่เอ่ยชื่อมาก็พอจะเดาได้ ว่าหมายถึงอะไร.

SANCTION ด้วยสิทธิทางศาสนานี้ ได้เคยใช้ในประวัติศาสตร์โลกมา หลายครั้งหลายหน. ลองไปอ่านประวัติศาสตร์ในยุโรปสมัยกลางดู ถึงแม้แต่ในประเทศ ไทยเราเอง เรายังพบการกระทำบางอย่างที่อาศัยสิทธิทางศาสนาทำการ Sanction, คือระงับการกระทำบางอย่าง ซึ่งถือว่าเป็นศีลธรรม หรือเป็นสิ่งที่ควรทำก็มีอยู่บ่อย ๆ; โดยถือเอาประโยชน์ของศาสนา หรือหลักเกณฑ์ของศาสนาเป็นหลัก Sanction. ที่อาศัย สิทธิทางศาสนานี้ หรือเปิดโอกาสให้ศาสนา Sanction ในวงของจริยธรรมนี้ ไม่มี อันตราย แน่แน่นอนทีเดียวว่า ไม่เป็นภัย ไม่เป็นอันตราย และเราก็ยอมรับกันได้ทันที.

แต่อันถัดไปคือ POLITICAL SANCTION นี้เป็นที่น่าสนใจ, และ แม้แต่นักจริยธรรมเองก็หัวน้แครง เพราะว่าเรื่องมันเกี่ยวกับอำนาจ เช่นการแข่งขัน ของสหประชาชาติ ต่อประเทศนั้น ต่อประเทศนี้ ซึ่งประเทศนั้น ประเทศนี้ เขาก็ ถือว่าเป็นสิทธิที่เขาควรจะได้ แต่สหประชาชาติก็แทรกแซง หรือว่าประเทศใหญ่เข้าไป แทรกแซงสิทธิอะไรของประเทศเล็ก โดยอ้างเหตุผลอย่างนั้น อย่างนี้ หรือว่า บางทีสหประชาชาติตกอยู่ใต้อิทธิพลของประเทศที่มีอำนาจประเทศใด แล้วก็ปล่อยให้ แข่งขันประเทศเล็กที่ไม่มีอำนาจได้อย่างนี้ เหล่านี้เป็น Political Sanction ทั้งนั้น. แต่โดยเหตุที่นักจริยธรรมยังยอมรับอยู่ว่า การเมืองก็เป็นเรื่องสำคัญ; คือมันเป็นเรื่อง เป็นเรื่องตายของมนุษย์ในยุคปัจจุบันได้เหมือนกัน. ข้อนี้เราต้องยอมรับแต่เฉพาะที่ว่า

นโยบายอันนั้น หรือการกระทำอันนั้น มันเป็นการถูกต้องเท่านั้น มันจึงจะเป็นการชอบธรรมที่จะแข่งขันในทางการเมือง, ที่ถ้าอำนาจบ้ำเดือน อำนาจบาตรใหญ่บังคับเอาอย่างประเทศใหญ่ทำแก่ประเทศเล็กอย่างนี้; มันไม่ใช่แข่งขันที่ถูกต้องตามความมุ่งหมายในที่นี้. เพราะฉะนั้นเป็นอันว่าหลักของจริยปรัชญา^๕ไม่ยอมรับแข่งขันอย่างบ้ำเดือน ที่เป็นการกตขี้ หรือไม่เป็นธรรม; ทั้ง ๆ ที่เขาเปิดโอกาสไว้ด้วยว่า การแข่งขันทางการเมืองนี้เป็นสิ่งที่ทำได้ หรือยอมรับ.

ถัดไปที่เรียกว่า Social Sanction ก็คือ สิทธิของสังคม, หรือเพื่อประโยชน์แก่สังคม; ข้อนี้มันก็คล้าย ๆ กันกับการเมือง แต่มันไม่เล็งถึงตัวการเมืองโดยตรง มันเล็งถึงสังคมที่ย่อมลงมา เล็กลงมา. ที่ว่าชนหมู่หนึ่งเขามีเหตุผล มีความจำเป็น มีอะไรของเขาอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ. เขาจะต้องป้องกันชีวิต ความเจริญอะไรของเขาทำนองนี้ ก็เสนอความคิดเห็นที่เป็นการแข่งขัน; อย่างนี้ทางจริยธรรมก็ไม่ถือว่าผิดและไม่ปรี๊ดประทุ ยังเปิดโอกาสให้ คือถือว่ายังถูก ยังถูกต้องตามกฎหมายแห่งจริยธรรมอยู่นั่นเอง. ทั้งหมดนี้เราเป็นอันสรุปความได้ว่า ในระบบของจริยธรรมนั้น เขามองกันกว้างออกไปถึงเรื่องของการแข่งขัน และถือว่าก่อนที่จะตัดสิน หรือวินิจฉัยปัญหาทางศีลธรรมข้อใดลงไปนั้น ต้องเล็งถึงสิ่งนี้ด้วย; คือว่าต้องพิจารณาถึงสิ่งนี้ด้วย อย่าให้สิ่งนี้เสียไปด้วย อย่าให้สิทธิในการแข่งขันนี้เสียไปด้วย จึงจะเรียกว่า จริยปรัชญา หรือ Moral Philosophy ที่สมบูรณ์ ซึ่งเขาถือเป็นข้อที่สาม.

ที่นี้ ปัญหาข้อต่อไป ข้อที่สี่ ที่เรียกว่า MOTIVE อำนาจผลักดันให้เราปฏิบัติศีลธรรม

อำนาจอะไรจะคลใจ จะผลักไส ให้มนุษย์ตั้งอยู่ในศีลธรรม ปฏิบัติศีลธรรม ยึดมั่นในศีลธรรม; อย่างนี้ก็อาศัยหลักเกณฑ์อันเดียวกันกับเรื่องของ Sanction. เรื่องของ Motive นี้อาศัยหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันกับเรื่องของ Sanction. อันแรกก็คือความรู้สึกในทางศาสนาเป็น Religious Motive, เพื่อประโยชน์แก่ Religious Sanction นั้นเอง, เป็น Religious Motive. ข้อนี้เขาเข้าไปยังความหวังที่จะมีความสุข และความกลัวต่อความทุกข์; ความหวังที่จะมีความสุข Hope of Happiness แล้วก็ความกลัวต่อความทุกข์ Fear of Misery. นี่ท่านลองคิดดูว่า ในหัวใจของใครบ้าง ที่ไม่มี ความหวังอย่างนี้ และไม่มี ความกลัวอย่างนี้; แม้แต่ในสัตว์เดรัจฉานก็ยังมี Motive อันนี้: คือหวังที่จะมีความสุข และกลัวต่อความทุกข์. เพราะฉะนั้นเราจึงสมัครที่จะตะครุบเอาทันที ถ้ามีอะไรมาแสดงให้เห็นว่า มันจะได้สิ่งนี้ คือได้ความสุขและพ้นทุกข์; แต่ที่นี้ในทางจริยธรรมนี้ มันต้องเป็นไปตามเหตุผล ตามความรู้อย่างที่กล่าวข้างต้น. เพราะฉะนั้นเราจึงยังไม่อาจจะยอมรับว่า มีพระเครื่องมาแขวนคอแล้วมันก็จะสำเร็จ ประโยชน์; อย่างนี้ ไม่ใช่ มันต้องมีอย่างอื่น ซึ่งเป็นเรื่องจริงเกินกว่านั้น; มีพระเครื่องมาแขวนคอนั้น มันมีเหตุผลน้อยเกินไป อย่างมากจะมีข้อแก้ตัวว่าเป็นเครื่องคอยเตือน: คอยเตือนว่า “อย่าทำความชั่ว ให้ทำแต่ความดี” แต่ความจริงนั้น คนที่เอาพระเครื่องมาแขวนคอนั้นเชื่ออะไรมากกว่านั้น หวังอะไรมากกว่านั้น; นั่นก็เพราะความรู้สึกอันนี้เองว่า หวังต่อความสุขกลัวต่อความทุกข์ จึงได้เอาพระเครื่องมาแขวนคอ. แต่เราจะต้องมองดูให้ดีกว่านั้น หวังต่อความสุขที่มีเหตุผล เป็นความหวังที่มีเหตุผล, คือความหวังที่จะนำไปสู่การปฏิบัติอย่างถูกต้อง; เพราะว่าความสุขนั้นจะต้องมาจากการกระทำที่ถูกต้อง. เพราะฉะนั้นความหวังต่อความสุขนั้นก็คือ ความมุ่งหวังที่มีเหตุผล; มองเห็นชัดว่า ทำอะไรอย่างถูกต้องแล้วก็ได้ความสุข; ความหวังที่จะได้ความสุขและกลัวต่อความทุกข์นี้ เป็นสิ่งที่ผลักดันให้มนุษย์เราตั้งอยู่ในศีลธรรม.

ที่นี้ การที่ใครจะถือว่า เขาพระเครื่องมาแขวนคอเป็นศีลธรรมอย่างหนึ่ง ค่ายเหมือนกัน อย่างนี้ก็ถูกเหมือนกัน แต่ยังไม่พอ. เราต้องมีอะไรมากกว่านั้น คือ เล็งถึงการปฏิบัติที่ถูกต้องจริงๆ; แล้วอำนาจความที่หวังจะได้ความสุขและกลัวต่อความทุกข์นั้น ทำให้เรากลับปฏิบัติ มีความอดทนอย่างยิ่งในการปฏิบัติ. ถึงแม้ว่าเราจะทำ หน้าที่อย่างอื่น ๆ ก็ดูเหมือนว่าความหวังในความสุข และความกลัวต่อความทุกข์ นั้น เป็นกำลังผลักดันอย่างยิ่ง. นี้ขอให้ท่านลองไปคิดถึง การที่จะศึกษาเล่าเรียนและ ประกอบอาชีพ มีการทำงาน มีครอบครัว มีทรัพย์สินสมบัติเป็นหลักฐาน มีอะไร ๆ เหล่า นี้ มันก็ล้วนแต่ความหวังในความสุขและความกลัวต่อความทุกข์ทั้งนั้น; เพราะฉะนั้น ตามทางจริยธรรมจึงยกมาเป็นข้อแรก.

ข้อถัดไปก็คือ อาศัยหลักทาง Politic หรือ Politic Motive ก็คือ ความ กลัวต่อการถูกลงโทษและความหวังต่อการก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป. มนุษย์ทุกคนกลัวต่อ การถูกลงโทษ การถูกลงโทษนั้นมันเป็นเรื่องทางกฎหมาย, ทางบ้านเมือง ทางสังคม ที่มีกฎหมาย; เพราะฉะนั้นระบบการเมืองต่าง ๆ นี้ มีความมุ่งหมายที่จะให้เกิดความก้าวหน้าแก่ประเทศชาติ และมีการลงโทษอย่างไม่ปราณีแก่ผู้ฝ่าฝืนหรือขัดขวาง. เพราะ ฉะนั้นเมื่อเล็งกันถึงในแง่ของการเมืองอย่างนี้ สิ่งที่ผลักดันให้คนตั้งอยู่ในจริยธรรมก็คือ การกลัวถูกลงโทษ และการหวังความก้าวหน้าของประเทศชาติ ตามความมุ่ง หมายของการเมืองนั้นมาเป็นเครื่องผลักดัน คือเป็น Motive. ที่นี้ถ้ามองในแง่ของ สังคม เขาบัญญัติไว้ว่าการกลัวถูกสังคมลงโทษ Ostracism คล้าย ๆ กับประชาทัณฑ์ หรือบัพพชาณียกรรม ประชาชนลงมติขับออกไป อย่างขับพระเวสสันดรอย่างนี้ นี้เพราะกลัวต่อ Ostracism และเพราะหวังที่จะได้ประโยชน์จากเพื่อนในสังคมทุกคน. ความกลัวว่าสังคมจะบัพพชาณียกรรมเอา และความหวังว่าจะได้รับความร่วมมือ หรือ ประโยชน์จากสังคมนั้น ก็ผลักดันให้มนุษย์เราตั้งอยู่ในศีลธรรม, ตั้งอยู่ในความ

ศี หรือหลักความชั่วเหล่านี้. นี้เรียกว่า Motive สิ่งที่น่าจริยธรรมเขาหยิบเอามาพิจารณา และยุติกันว่า เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มนุษย์เรามีศีลธรรม. เพราะฉะนั้นการบัญญัติศีลธรรมใด ๆ จะต้องพึงเล็งถึงสิ่งนี้ จึงจะเป็นไปได้ ก็คือไม่ฝืนธรรมชาติ ไม่ให้ผิดธรรมชาติ ไม่ให้เสียหลักวิชานั่นเอง; เพราะฉะนั้นเรารู้อย่างไรบ้างก็เป็นการดี คือเป็นรายละเอียดของการที่จะทราบว่า เพื่อนมนุษย์ของเราจะตั้งอยู่ในตัวบทกฎหมาย, ในระเบียบศีลธรรมได้อย่างไร. เพราะ Motive อะไร. อาตมาเชื่อว่า บางทีในการวินิจฉัยคดีของท่านที่จะเป็นผู้พิพากษานี้ อาจจะต้องสอดส่องลงไป ถึงกับว่า อะไรเป็นมูลเหตุให้เขาฝืนตัวบทกฎหมายในกรณีนั้นก็ไม่ได้. นี่เป็นเรื่องที่ควรจำไว้ ลองสังเกตทดสอบดู ว่ามันจะจริงตามกฎเกณฑ์ของนักจริยธรรมของโลกหรือไม่.

อันสุดท้ายก็คือ ที่เรียกว่า Free Will เจตนาหรือความต้องการที่เป็นอิสระ.

ข้อนี้นักศีลธรรมบางพวกไม่เอาเข้ามาพิจารณา; แต่นักศีลธรรมส่วนมากยอมรับเข้ามาพิจารณาว่า อันนี้ก็สำคัญ เอาออกไปไม่ได้ จะต้องอยู่ในฐานะที่จะต้องพิจารณาค่วมเหมือนกัน. ก่อนที่จะวางกฎเกณฑ์ทางจริยธรรม อย่าให้มนุษย์เราเสียความเป็นอิสระ ในทางความปรารถนา หรือทางความต้องการ ซึ่งจะเรียกว่า Free Will. ที่นี้ก็เกิดปัญหาขึ้นมาว่า Free กันเท่าไร เมื่อตะกั๊กพูดแล้วว่า ถ้าฟรีไปอย่างไม่มีขอบเขต คือเป็นประชาธิปไตยไม่มีขอบเขต มันก็เป็นป่าเถื่อนขึ้นมาทันที ซึ่งตัวบทกฎหมายไหนก็ไม่ยอม. ยิ่งถ้าปล่อยให้ฟรีไปกว่านั้นอีก ก็ไปเป็นสัตว์เดรัจฉานเลย นี้เราจะฟรีกันเพียงเท่าไร; นักศีลธรรมคงจะผจญกับความยุ่งยากมาก ในการพิจารณาปัญหาข้อนี้. แต่ว่าในที่สุดเขาก็ยุติกันได้ว่า การที่เราตัดสินใจเข้าข้างตัวเองแต่พอสถานประมาณ หรือที่มีอคติ เขาใช้คำง่าย ๆ ว่า Partial ซึ่งแปลว่า บางส่วน นั่นแหละ. Partial self determination การตัดสินใจนึกเข้าข้างตัวเองนั้น พอเป็น

Partial คือว่าบางส่วนเท่านั้น ที่ว่าบางส่วนนี้ หมายความว่า ยังอยู่ในคติ ในหลักเกณฑ์ ในร่องรอย หรือในอุคมคติของจริยธรรมของศาสนา; เพราะว่า คำว่า Partial ในที่นี้ เป็นคำพิเศษ ไม่ใช่หมายความว่าแต่เพียงบางส่วนเหมือนคำธรรมดา; หมายความว่าจะต้องเล็งถึงหลักเกณฑ์ทางจริยธรรม หรือทางศาสนาเป็นส่วนใหญ่ แล้วก็เหลือบางส่วน นั้นแหละคือความต้องการของเรา. อย่างนี้จะพอถือว่าเป็น Free will ตามกฎเกณฑ์ของจริยธรรม นี้ข้อหนึ่ง.

แล้วอีกข้อหนึ่งก็คือ เล็งถึงบทบาทบัญญัติทางจริยธรรม ตามที่บัญญัติไว้ด้วยเหตุผล เขาใช้คำว่า Normative. (Norm คือกฎหรือบัญญัติ เติม tive เข้าเป็น Normative, แปลว่าต้องเนื่องอยู่กับ Norm เสมอ, Norm คือกฎหรือ Law) Normative คือต้องเนื่องอยู่กับกฎหรือ Law เสมอ คือว่าต้องเป็น Ethics, เป็นจริยธรรมที่ประกอบอยู่ด้วยหลักเกณฑ์หรือเหตุผลทางปรัชญา แล้วอิงอาศัยอยู่กับ Norm คือ Law หรือกฎ. ถ้าเป็นอย่างนั้นแล้วความฟรีหรือความอิสระนี้ ไม่เลยเกิดแล้วก็จะเป็นที่นิยม เป็นอิสระที่เป็นธรรม; แล้วก็เป็นที่อิสระอยู่ได้ ก็เป็นประชาธิปไตยที่เป็นธรรม แล้วก็ไม่มีเกิดอะอะวุ่นวายกันขึ้นมาทีหลัง. แต่มันจะเป็นไปอย่างราบรื่นจนถึงผลสุดท้าย คือประสบสันติสุข. นักจริยธรรมเขาได้ให้กฎเกณฑ์เรื่อง Free will ความปรารถนาที่อิสระไว้อย่างนี้; แล้วก็เป็นอย่างนี้ประกอบองค์หนึ่งในห้าองค์ คือทั้งหมดมีห้าองค์ของปัญหาใหญ่ ๆ ที่จะต้องพิจารณาก่อนการที่จะบัญญัติจริยธรรมว่าอย่างไรลงไป. นี้ขอทบทวนอีกทีหนึ่งว่า จะต้องเล็งถึงความดีสูงสุดของมนุษย์; แล้วจะต้องเล็งถึงความรู้ที่เป็นเหตุให้รู้ว่า อะไรดีอะไรชั่ว จนรู้ว่า ดีที่สุดนั้นเป็นอย่างไร และจะได้อาศัยความรู้นั้นมาควบคุม ให้ความดีนั้นดีจริงหรือดีอย่างถูกต้อง; แล้วต้องเปิดโอกาสของการแข่งขัน คือการแทรกแซงไว้ด้วย ให้มีสิทธิที่จะแทรกแซงตามเหตุผลของศีลธรรม; แล้วก็ให้สมบูรณ์อยู่ด้วยสิ่งที่จะลดบัน คาล ให้

คนเราสมัครใจไปเอง ในการประพาศศีลธรรม; แล้วพร้อมกันนั้นก็ให้ความเป็นอิสระ ไม่มีการกดขี่บังคับข่มเหงหัวใจที่ตรงไหน. เมื่อได้ลักษณะอย่างนั้นแล้ว เรียกว่าจริยธรรม หรือ Moral Philosophy ซึ่งเป็นรากฐานของกฎหมาย รากฐานของศาสนา ตลอดจนถึงรากฐานของศีลธรรม หรือ Morality ทั่วไป.

ทั้งหมดนี้คงจะมีประโยชน์อยู่ไม่น้อย ในการที่เราจะศึกษาอบรมวิชาความรู้ ตามหัวข้อที่กระทรวงให้ไว้ว่า หลักพุทธศาสนาและศีลธรรม เพื่อประโยชน์แก่การปฏิบัติหน้าที่ของท่านผู้จะเป็นผู้พิพากษาสืบไป. อาตมาได้พยายามที่จะทำให้รัดกุม หรือ สิ้นที่สุดแล้ว เพราะถ้าจะพูดกันตามที่เขาวางไว้จริงๆ แล้ว พูดกันตั้งปึกไม่จบ แต่ ใจความที่สรุปรัดกุมที่สุด ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ Moral และ Ethics นั้นมีอยู่อย่างนี้ เป็นชั้นหัวใจของมันมีอยู่อย่างนี้. ฉะนั้นจึงหวังว่าท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย คงจะไปขยายความออกไปได้เอง; ในเมื่อได้สิ่งที่ เป็นใจความมาแล้ว. นี่อาตมาถือโอกาส บรรยายเสียสองครั้งหรือสองวัน ที่เกี่ยวกับศีลธรรม หรือปรัชญาของศีลธรรม; เมื่อวานนี้เรื่องศีลธรรม และวันนี้เรื่องปรัชญาของศีลธรรม และรวมไว้ในหัวข้อว่า ศีลธรรมเป็นพื้นฐานเพียงเท่านั้น; ซึ่งในวันต่อไปจะไต่กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า ศาสนาที่ ออกงามไปจากศีลธรรมอย่างไรต่อไป. จึงขอร้องให้ท่านผู้สนใจ ท่านนักศึกษาทั้งหลาย นี้ ทำความเข้าใจหลักเกณฑ์เหล่านี้ให้แจ่มแจ้ง เพื่อเป็นทุนไว้ สำหรับฟังคำบรรยาย ที่จะสืบเนื่องกันไปอีก.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๓/๒๕๐๕

เรื่อง

สิ่งที่เรียกว่าศาสนา

พระราชชัยภักดิ์ (พุทธทาส อินทปัญโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๒๒ มิถุนายน ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่สามนี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา”.

ขอทบทวนความเนื่องกันกับเรื่องครั้งที่แล้วมาว่า ในการบรรยายครั้งแรก ได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า ‘ศีลธรรม’; ในครั้งที่สองเราได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า “ปรัชญาของศีลธรรม” ส่วนในครั้งนี้จะได้อธิบายถึงสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา;” เพราะฉะนั้นในตอนแรกของเรื่องนี้ เราควรจะได้เปรียบเทียบกันดู เพื่อรู้ความแตกต่าง รู้ขอบเขตของสิ่งเหล่านี้ว่ามันมีอยู่เพียงไร. เราไม่อาจจะพิจารณากันอย่างละเอียดนัก เพราะว่ามันเป็นเรื่องใหญ่ เราเอาแต่พอรู้ พอสังเกตได้ ก็แล้วกัน, ซึ่งจะได้เปรียบเทียบกันดูดังต่อไปนี้.

คำว่าศีลธรรมนั้นก็มีความดังที่กล่าวมาแล้วในการบรรยายครั้งก่อน ซึ่งระบุไปยังข้อประพฤติปฏิบัติเพื่อความผาสุกของสังคม มันจึงเล็งถึงสังคมเป็นส่วนใหญ่; ส่วนศาสนานี้เปิดโอกาสให้เอกชนคนหนึ่ง ๆ ใช้สติปัญญาความสามารถของตน เพื่อเอา

ตัวรอดให้แก่ตน จนไปถึงระดับที่สูงที่สุด ซึ่งเราไปกันไม่ได้ทั้งสังคม ไปได้แต่เฉพาะคน จึงกล่าวได้ว่า ความมุ่งหมายของศาสนานี้เพื่อสันติสุข หรือสงบสุขส่วนบุคคล; นี่ก็เป็นข้อแสดงความแตกต่าง. แม้ว่าเราจะกล่าวได้ว่า ศาสนาก็มีหลักเกณฑ์ที่จะทำให้ความสงบสุขให้แก่สังคมหรือแก่โลก นั่นก็คือว่าเป็นส่วนจริยธรรมได้ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นในศาสนาหนึ่งๆ จึงมีส่วนที่เป็นศีลธรรมทั่วไปด้วยส่วนหนึ่งเสมอ แล้วก็มีส่วนที่เป็นหลักปฏิบัติเฉพาะศาสนา และเฉพาะที่บุคคลคนหนึ่งจะไปให้ไกลได้มากเพียงไรในทางจิตใจ. อย่างพุทธศาสนานี้ นักศึกษา เมื่อมองดูกันแล้ว ก็กล่าวพ้องต้องกันว่า มีทางที่จะแยกได้เป็นหลายประเภท เพราะฉะนั้นจึงมีคำว่า ในฐานะอย่างนั้น ในฐานะอย่างนี้; เช่นว่า พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศีลธรรม ก็อย่างหนึ่ง, พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจริยธรรม ก็อย่างหนึ่ง, และพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนาคือ Religion นี้ก็อีกอย่างหนึ่ง, แล้วยังมีพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญา คือ Philosophy นี้ก็มองกันไปในแง่ลึกตามเหตุผลอีกแนวหนึ่ง, หรือแม้ที่สุดแต่จะมองกันไปในแง่ที่ว่า พุทธศาสนาในฐานะที่เป็นจิตวิทยาอย่างนี้ก็มี และลักษณะอย่างนี้มีกล่าวไว้มากโดยเฉพาะ เช่น ในอภิธรรมปิฎกเหล่านั้นเป็นต้น; หรือแม้ที่สุดแต่จะมองกันไปในแง่เป็นวัฒนธรรมหนึ่งๆ ก็ยังได้; แต่แล้วเราก็มາพิจารณาว่า สิ่งเหล่านั้นมันมีขอบเขตอย่างไร หรือความมุ่งหมายอย่างไร.

สิ่งที่เรียกว่าศาสนานี้ จะต้องมุ่งหมายเพื่อขจัดปัญหาที่สูงขึ้นไป คือที่เหลือกำลัง หรือเหลือความสามารถของศีลธรรม หรือของจริยธรรม เพราะฉะนั้นจึงมีหลักอยู่ส่วนหนึ่งโดยเฉพาะ คือการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลส เช่น โลภะ โทสะ โมหะโดยตรงให้หมดไป กระทั่งเป็นพระอรหันต์ อย่างนี้เราไม่อาจจะจัดเป็นศีลธรรมหรือจริยธรรม แต่เราจัดเป็นตัวแท้ของศาสนา.

ที่นี้ ยังมีระเบียบหรือแนวคิดที่จะคิดไปตามเหตุผลของนักคิด ที่ไม่ยอมเชื่อง่ายๆ และเพราะความอยากรู้ที่ไกลออกไปนอกแนวที่จำเป็น ก็ตั้งปัญหาขึ้นว่า เพราะ

เหตุใดจึงเป็นอย่างนั้น แล้วก็ซ้อกลงไปว่า เพราะเหตุใดจึงเป็นอย่างนั้นอีก เพราะเหตุใดจึงเป็นอย่างนั้นอีกๆ อย่างนี้ก็มาเป็นเรื่องของปรัชญาไป ซึ่งในพุทธศาสนาก็มีให้มากเหมือนกัน. สำหรับขอบเขตของศาสนาหรือของสิ่งที่เรียกว่า Religion นี้ควรจะหยดลงตรงที่ดับความทุกข์ได้ตามที่เอกชนคนหนึ่งๆต้องการ ไม่จำเป็นจะต้องรอบรู้ไปถึงสิ่งที่ต้องใช้เหตุผลโดยส่วนเดียว ซึ่งเป็นเรื่องของปรัชญา ซึ่งเป็นของเหมาะสำหรับนักปรัชญาเท่านั้น. พวกอุบาสกอุบาสิกาทำไม่ได้ หรือแม้แต่ภิกษุภิกษุณีที่เป็นนักบวชในพุทธศาสนาโดยตรงก็ไม่ได้ศึกษาพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นปรัชญาเลย.

บางคนอาจจะถือว่าพุทธศาสนาเป็นศาสตร์หรือเป็น Science อันหนึ่ง; คำว่าศาสตร์นั้น ตามความหมายของคำว่าศาสตร์ที่เป็นภาษาสันสกฤตนั้น เขาใช้เป็นเพียงคำอธิบายเท่านั้น; ฉะนั้นคำว่าศาสตร์จึงล้วนแต่เป็นเพียงคำอธิบาย ไม่ใช่ตัวบทเดิม: เช่นมีสูตรๆ ไตสูตรหนึ่งเป็นหัวข้อสั้นๆ เพียงประโยคหนึ่งหรือสองประโยค, แล้วคำอธิบายที่เกิดขึ้นมากมายนั้นก็เรียกว่าศาสตร์; ข้อนี้อาจจะไม่ตรงกับคำว่า Science ในสมัยนี้ก็ได้ แต่หลักเกณฑ์มันอย่างเดียวกัน คืออธิบายไปตามหลักวิชาที่เราเรียกกันว่า Scientific เพราะฉะนั้นศาสตร์จึงยังคงมีแนวหรือมีหลักเกณฑ์เป็น Science อยู่นั่นเอง.

ที่นี้ เรามองดูกันอีกทางหนึ่งก็คือว่า จะเป็นศีลธรรมหรือจริยธรรมหรือวัฒนธรรม หรือศาสนา หรือศาสตร์ หรือปรัชญา หรืออะไรก็ตาม ทั้งหมดนั้นถือกันว่าล้วนแต่เป็นสังคมวิทยา ซึ่งเป็นคำอีกคำหนึ่งที่เรียกกันว่า Social Science แปลว่าความรู้ที่จำเป็นสำหรับสังคม ซึ่งท่านก็ทราบดีแล้วว่า มันรวมทั้งกฎหมาย รวมทั้งอะไรต่างๆ ด้วย เมื่อเป็นดังนี้ ศาสนาก็ตกอยู่ในฐานะเป็น Social Science ด้วยเหมือนกัน เพราะว่าเป็นสิ่งที่สังคมจะต้องมีนั่นเอง.

จากทั้งหมดนี้ เราสรุปเอาแต่ใจความสั้นๆ เพื่อรู้ขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่าศาสนาได้แล้วคือ เครื่องมือที่จะใช้ปฏิบัติเพื่อกำจัดความทุกข์ หรือสิ่งที่ไม่พึง

ประสงค์ ที่เหลือความสามารถของศีลธรรมหรือจริยธรรม. นี้จะเห็นได้ชัดว่า มันต่างหากจากศีลธรรม จากจริยธรรม จากวัฒนธรรม จากศาสตร์อื่นๆ หรือจากปรัชญาด้วย; แต่ก็ต้องไม่ลืมอย่างที่กล่าวมาแล้วว่า พุทธศาสนาหรือศาสนาไหนก็ตาม มีส่วนที่จะถูกมองให้เห็น เป็นจริยธรรม หรือศีลธรรม หรือศาสตร์ หรือปรัชญาได้ด้วยกันทั้งนั้น. ถ้าแปลแล้วมันปนเปกันอย่างนี้; เพราะว่าสิ่งที่เรียกว่าศาสนานั้น เราจะมองในเหลี่ยมไหนได้ทั้งนั้น แต่เดี๋ยวนี้เราจะไม่มองในเหลี่ยมอื่น นอกจากในเหลี่ยมที่เป็นศาสนา คือเป็นตัวแท้ของมัน; เพราะฉะนั้นเราจะได้วินิจฉัยกัน ถึงสิ่งที่เป็นตัวแท้ของศาสนา หรือลักษณะที่แท้ของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา.

ความยุ่งยากในข้อนี้มันอยู่ตรงที่คำพูด เพราะว่าเราอาศัยคำพูด; แล้วคำพูดนั้นเองทำความยุ่งยาก. เช่นคำว่าศาสนานี้ ตัวหนังสือแท้ๆ แปลว่าคำสั่งสอน หรือสิ่งซึ่งเป็นเครื่องสั่งสอน เรียกว่าศาสนา. แต่ตัวจริงของศาสนานั้นไม่ใช่อย่างนั้น มันไม่ใช่ตัวคำสั่งสอน มันได้แก่ตัวการกระทำตามนั้น แล้วก็ได้ผลเป็นความพ้นทุกข์. ถ้าไปชี้เอาตัวคำสั่งสอน คำพูด หรือคำรับคำรา พระกัมภีร์เป็นตัวศาสนาแล้วจะนำหัวเราะ หรือจะนำสมเพชเวทนา หรือว่าจะล้มจมไปเลยก็ได้ เพราะนั่นมันเป็นเหมือนกับภาษาที่ใส่ตัวศาสนาไว้เท่านั้น ตัวแท้ของศาสนาต้องเป็นตัวการปฏิบัติเสมอไป. อาตมาเชื่อว่าต้องเป็นอย่างนี้ทุกศาสนา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธศาสนานี้ ท่านกล่าวไว้ชัดว่า ได้แก่ระเบียบปฏิบัติที่ทำให้คนเราพ้นจากความทุกข์ ที่นอกเหนือไปจากอำนาจของศีลธรรมหรือจริยธรรมเป็นต้นจะช่วยได้.

แต่ที่นี้เรายังมีทางที่จะทำความเข้าใจกันได้ โดยที่ถ้าถือตามหลักพุทธศาสนาแล้ว พอที่จะแบ่งได้ว่า ศาสนาในส่วนที่เป็นปริยัติหรือหลักวิชาอย่างหนึ่ง, แล้วก็ศาสนาในส่วนที่เป็นตัวการปฏิบัติ คือการกระทำลงไปด้วย กาย วาจา ใจ จริงๆ หนึ่งอย่างหนึ่ง, แล้วก็ศาสนาในฐานะที่เป็นปฏิเวธ คือตัวผลของการปฏิบัติ คือสิ่งที่เรียก

ว่า มรรค ผล นิพพาน ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัตินั้นๆ; แล้วเราเอาปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ทั้งสามอย่างนี้รวมกันเข้าเป็นอย่างเดียว นี้เรียกว่าตัวศาสนาที่สมบูรณ์. ส่วนวัตถุเครื่องหมาย เช่นโบสถ์ วัตถุอาคารต่างๆ กระทั่งถึงพระคัมภีร์ พระไตรปิฎก พระพุทธรูป หรืออะไรเหล่านั้นเป็นเพียงวัตถุ เป็นเครื่องหมาย, หรือบางทีก็เป็นเพียงภาษาเครื่องหุ้มห่อตัวแท้ของศาสนาเท่านั้น; เพราะฉะนั้นจะต้องมองให้ทะลุผ่านสิ่งเหล่านั้นไป ถึงตัวแท้ของสิ่งที่เรียกว่าศาสนาให้ได้ ซึ่งมีใจกลางหรือศูนย์กลางอยู่ที่ตัวการปฏิบัติตนเอง. ท่านทั้งหลายยอมพอที่จะมองเห็นเองว่า เรียนก็เรียนเพื่อการปฏิบัติ ถ้าเรียนเฉยๆ ไม่ปฏิบัติแล้วมันก็ไม่มีประโยชน์อะไร ฉะนั้นมันจึงไม่สำเร็จอยู่เพียงแค่ว่านั่งเรียน; จึงว่าเรียนเพื่อปฏิบัติ. ที่นี้ปฏิบัติแล้วมันแน่นอน ที่ผลจะต้องเกิดขึ้นตามสมควรแก่การปฏิบัติ, มันหลีกไม่พ้น, เพราะฉะนั้นใจความสำคัญหรือแกนกลางนั้นจึงอยู่ที่ตัวการปฏิบัติ; และนี่เองคือหัวใจและแกนกลางของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา; เพราะฉะนั้นเราอาจจะกำจัดความลงไปได้ว่า **กิริยาที่ทำให้เกิดความรอดนั้นแหละคือตัวศาสนา.**

กิริยาที่กระทำลงไปเพื่อให้เกิดความรอดจากความทุกข์ หรือจากสิ่งที่ไม่ปรารถนานั้นแหละคือตัวศาสนา เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่อาจจะกล่าวได้ว่า เป็นความรู้สึกสามัญสำนึก หรือเป็น Instinct ก็ได้ โดยที่สัตว์ทั่วไปต้องการจะรอด แล้วก็ดิ้นรนเพื่อให้รอดทั้งนั้น. ขอให้ดูว่าแม้แต่สัตว์เดียรัจฉานต่างๆ มันก็ยังดิ้นรนเพื่อให้รอดจากสิ่งที่มันไม่ชอบ ไม่ต้องการ ไม่ประสงค์; ฉะนั้นมันจึงมีวิธีวิ่งหนี หรือวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้มันรอด. ที่นี้คนเราก็ก็นั่นแหละ: เมื่อรู้ว่าอะไรเป็นอันตรายแล้ว ก็ต้องการความรอดจากสิ่งนั้น. แต่เดี๋ยวนี้อันตรายของมนุษย์เรา มันไม่ใช่เพียงความเจ็บไข้ ความมอดอยาก หรืออันตรายเกิดจากเสือสาบสัตว์ร้าย เพียงเท่านั้น; มันมีอันตรายที่ร้ายกาจอย่างหนึ่ง ที่ยิ่งกว่าอันตรายทั้งหลาย นั่นคือกิเลส ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ, นี้โดยหลักใหญ่; เพราะฉะนั้นเราจึงมีเหตุผลพอที่จะแบ่งอันตรายนี้ออก

เป็นสามประเภท, จะเรียกว่าความเจ็บไข้หรืออันตรายหรืออะไรก็ได้. สามประเภทก็คือ ทางร่างกายเท่านั้น คือทาง Physical นี้ประเภทหนึ่ง; อีกทางหนึ่งก็คือทางจิตที่เกี่ยวข้องกับร่างกาย คือทาง Mental นี้อีกประเภทหนึ่ง; ที่นทางฝ่ายจิตหรือทางฝ่ายวิญญาณล้วน ๆ ที่เรียกว่า spiritual นี้อีกประเภทหนึ่ง. ยกตัวอย่างเหมือนว่าความเจ็บไข้ เราป่วยที่เนื้อที่หนึ่งเป็นแผลล้วน ๆ อย่างนี้ มันเป็นทาง Physical ล้วน; แต่ถ้าเกี่ยวกับระบบประสาทหรือจิตใจ จะต้องไปอยู่โรงพยาบาลอีกประเภทหนึ่งนี้เราเรียกว่า Mental disease ซนมา คือเป็นโรคทางจิตซนมา; ทั้งสองโรคนี้มันยังเกี่ยวกับกายอยู่เป็นส่วนมาก. ที่นี้มีโรคอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งเกิดแก่ดวงวิญญาณหรืออะไรทำนองนั้นล้วน ๆ เช่นความโง่ ความหลง ความขลาด ความกลัว หรืออะไรต่าง ๆ ที่รวมแล้วเรียกว่า ราคะ โทสะ โมหะ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ มิจฉาทิฐิ ความสำคัญผิด ความเห็นผิด. นี่เป็นโรคทาง Spiritual ที่มักจะเรียกกันว่า Spiritual disease; เป็นโรคภัยทางดวงวิญญาณ ทางความรู้สึกส่วนลึกของมนุษย์เรา. และถ้าคนเราเป็นโรคนี้อยู่เพียงไรแล้ว คนนั้นหาความสงบสุขไม่ได้ แม้ว่าจะเป็นคนร่ำรวย มีอนามย์ดีทั้งร่างกายและทาง Mental. นี่เองเป็นเหตุให้เราต้องกินยาพิเศษ คือสิ่งที่เรียกว่าศาสนา มันจึงจะแก้โรคส่วนนี้ได้. จงเชื่อเถิดว่า เราไม่อาจจะไปหาโรงพยาบาลตามธรรมดาให้ช่วยแก้โรคส่วนนี้ เพราะมันเป็นแก่ดวงวิญญาณ มันจึงต้องหันหน้าเข้าไปหาสิ่งที่เรียกว่าศาสนา แล้วก็อาจจะหาทางแก้ไขได้.

เมื่อจะกล่าวอีกทางหนึ่ง ศาสนาเป็นสิ่งที่ซึ่งมีสมรรถภาพที่จะแก้ไขโรคในทางจิตหรือทางวิญญาณ ซึ่งอาจจะสรุปความให้สั้นเหลือคำเดียวแล้ว เรียกว่า “ความกลัวต่อสิ่งที่มองไม่เห็นตัว;” นิยมเรียกกันอย่างนี้. ถ้าท่านไปเปิดหนังสือที่ว่าด้วยศาสนา ที่เขียนกันขึ้นในโลกเวลานี้ทั้งหมด จะพบบทแรกหรือบทนำ ที่เขาแยกเอาความกลัวเป็นต้นต่อหรือมูลเหตุของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา นับตั้งแต่กลัวอย่างเขลา ๆ มาทีเดียว. จน

กระทั่งกลัวท่วมเหตุผล และกลัวอย่างสูงสุด อย่างละเอียดคือกลัวกิเลส เพราะ ฉะนั้นมูลเหตุของศาสนาจึงเล็งไปได้ที่ความกลัวก่อน; เพราะความกลัวนี้ทำให้ดวง วิญญาณไม่สงบสุข. แม้จะมีความอุดมสมบูรณ์ทางวัตถุ ทางเนื้อหนัง ทางเกียรติยศ ชื่อเสียงอะไรก็ตาม แต่ถ้าความกลัวยังมีอยู่แล้วมันหาความสงบสุขไม่ได้; เงินก็ แก้วความกลัวไม่ได้ อำนาจก็แก้วความกลัวไม่ได้ ถ้ามันเป็นความกลัวชนิดที่ลึกซึ้ง แท้จริง; แต่ว่าสิ่งที่เรียกว่าศาสนานี้แก้ได้. เพราะว่าสิ่งที่เรียกว่าความกลัวนั้นมันพาด พิงไปถึงเหตุการณ์หลังจากตายแล้ว, นี้อะไรจะแก้ได้ลองคิดดู; หลังจากตายแล้วเรา จะเป็นอะไรเราไม่รู้แล้วเรากลัวอย่างนี้; หรือว่าเรายังไม่ทันจะตาย ราคะเกิดขึ้นแผด เผาจิตหรือว่าความหลง มีฉันทวิฤจิแผดเผาครอบงำจิต จะเอาอะไรแก้? มันมีสิ่ง ที่เรียกว่าศาสนาเท่านั้น ไม่ว่าระบบศาสนาไหน ก็มุ่งหมายจะขจัดอันตรายคือความ กลัวนั่นเอง แล้วก็ให้ความอุ่นใจแก่บุคคลนั้น เราจึงนับถือ ศาสนาในฐานะเป็น สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือสูงสุดกว่าศีลธรรมและจริยธรรม ก็เพราะเหตุนี้. และพร้อมกันนั้นเรา เห็นเรื่องปรัชญาอื่น ๆ เป็นเรื่องสนุกสนาน สำหรับคิดเท่านั้นเอง, อย่างนี้เป็นต้น; เรา ไม่ยกขึ้นมาในฐานะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุดเหมือนกับสิ่งที่เรียกว่าศาสนาเลย.

ทีนี้ เท่าที่เอามาได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า มันยุ่งอยู่เพราะคำพูด; เช่นถ้าเรา จะต้องพูดกับชาวต่างประเทศ เราจะใช้คำว่าอะไร? เช่นอย่างนักศึกษาที่เรียนสำเร็จ บางทีก็ต้องไปเมืองนอก เมื่อจะต้องพูดถึงสิ่งที่เรียกกันในเมืองไทยว่าศาสนา ท่านจะ ใช้คำอะไร เพราะไม่อาจจะพูดด้วยคำไทยว่าศาสนา. เราไม่มีคำอะไร เราต้องใช้คำที่เขา ใช้ ๆ กันอยู่ เช่นคำว่า Religion; แล้วก็เกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า พุทธศาสนานี้เป็น Religion แน่ละหรือ? เพราะบางคนตั้งข้อรังเกียจ ข้อสงสัยว่า Religion นั้นมันมีความหมาย อย่างหนึ่ง และต้องมีพระเป็นเจ้าของเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยจึงจะเป็น Religion อย่างนี้เป็น

ต้น; เพราะฉะนั้นจึงมีคนที่เป็นนักศึกษาบางพวกบางหมู่ในโลกนี้ ไม่ยอมรับว่า พุทธศาสนาเป็น Religion; เขาบัญญัติให้เป็นเพียงระบอบหนึ่งก็มี บัญญัติให้เป็นปรัชญาของชีวิตไปอีกระบอบหนึ่งก็มี, ไม่ยอมเรียกว่า Religion; ดังนั้นเราก็มีปัญหาเกิดขึ้นว่า มันอย่างไรกันแน่? ถ้าเรามีสติปัญญา เราอาจจะแก้ปัญหานั้นได้; ลองพิจารณากันต่อไป.

ข้อนี้ขอให้เข้าใจว่า ไม่ใช่เป็นเพราะว่า เราไม่มีคำศัพท์อื่นที่จะมาเรียกศาสนา เราจึงต้องเรียกด้วยคำว่า Religion อย่างนั้นมันก็ถูกเหมือนกัน แต่ว่าความจริงมันมีมากกว่านั้น; และข้อที่ว่าเราต้องการใช้คำในปทานุกรมไปตามปทานุกรม นั้นมันก็ถูกแล้ว แต่ว่าเหตุผลมันยังมีมากกว่านั้น. ข้อนี้ทำได้ โดยที่เราไปพิจารณาคำ Religion นั้นให้ดีๆ อย่าเหมาๆ ตามๆ ไปตามคนบางพวก ที่ว่าเอาเอง. หรือว่าบัญญัติความหมายไว้แคบ; ซึ่งเราจะได้พิจารณาต่อไป ในขั้นแรกนี้ท่านต้องเข้าใจว่า การที่เราไม่มีคำอื่นจะพูดตามธรรมดา นั้นแน่นอนอยู่แล้ว เราไม่อาจจะบัญญัติเองได้ เราต้องใช้คำที่เขา มีอยู่ ที่นี้เราไม่มีคำอื่นนอกจากที่เขาใช้กันอยู่ เราก็ต้องใช้คำนี้; แต่เพียงเท่านั้น เหตุผลไม่พอ เราต้องมีเหตุผลอย่างอื่น.

เราเล็งคู่อีกทางหนึ่งเพื่อความปลอดภัยไว้ที่ก่อนว่า. ตัวแท้ของศาสนา นั้นมันเป็นปรัชญาก็ไม่ใช่, เป็นศีลธรรมก็ไม่ใช่, เป็นอะไรก็ไม่ใช่ทั้งนั้น, เพราะฉะนั้นมันต้องเป็นอะไรของมันเองอย่างหนึ่ง แล้วจะเรียกว่าอะไร ถ้าจะเรียกให้คนต่างประเทศหรือคนทั่วโลกเข้าใจ? มันก็ต้องมีคำว่า "ศาสนา" โดยเฉพาะนั้นแหละใช้ เพราะฉะนั้นเราต้องมีคำสากลที่เป็นคำภาษาอังกฤษใช้ เพื่อพูดกันให้รู้เรื่อง; แต่แล้วเราไม่มีคำอื่น เราจึงต้องใช้คำว่า Religion นั้นเอง เพราะฉะนั้นเราต้องพิจารณาถึงคำนี้ว่า มันจะตรงกับหลักของพระพุทธศาสนาได้หรือไม่ ในตอนนี้เราก็ต้องอาศัยหลักวิชากัน

สักหน่อย กล่าวคือหลักวิชาทางศัพทศาสตร์ คือทางคำพูดนี้ ว่า Religion มันมีมูลมาจากความหมายว่าอะไร.

พวกนักศาสนาฝ่ายตะวันตกเอง ก็ถกเถียงกันมาก ว่าคำว่า Religion นั้นมันมีรากศัพท์คือ root ของคำนี้ ว่าอะไร. ที่นี้ก็ค้นกันใหญ่. ก็มันมีทางที่จะค้นวรรณกรรมทางศาสนานั่นเองว่า ตั้งพันกว่าปีมาแล้วนี้ เท่าที่มนุษย์มีสติปัญญาพูด และบันทึก และเขียนนี้ คำ ๆ นั้นมันมีรากของคำว่าอย่างไร ? ข้อนี้เราอย่าลืมว่า เราต้องอาศัยวรรณกรรมฝ่ายตะวันตก, เพราะว่าคำว่า Religion นี้เป็นภาษาตะวันตก ซึ่งเราจะต้องเอามาใช้กันทั่วไปเป็นสากลในปัจจุบันนี้. ในที่สุดเราพบว่าวรรณกรรมในสมัยก่อน ชิเซ-โร นักศาสนา นักปรัชญาคนนั้นขึ้นไปแล้ว ล้วนแต่เขียนไว้ในทำนองที่แสดงว่า คำว่า Religion นี้มาจาก root ว่า lig และ lig คำนี้มีความหมายของมันว่า to observe คือ “เพื่อสังเกตและปฏิบัติ” เพราะฉะนั้นจึงถือว่าคำ Religion นี้คือการปฏิบัติ. การสังเกต แล้วการปฏิบัติให้ตรงตามหลักเกณฑ์; หรือถ้าระบุเข้าไปให้ชัดก็เติมคำว่า “ตามเสียงที่ลงมาจากสวรรค์” หรือ revelation ต่าง ๆ. นั้นมันเนื่องด้วยศาสนาที่มีพระเป็นเจ้า; ฉะนั้นการปฏิบัติจะต้องปฏิบัติตามเสียงของพระเป็นเจ้า, จึงยุติว่า Religion นี้คือระเบียบแห่งการปฏิบัติตามคำสั่งของพระเป็นเจ้า.

ถ้าค้นวรรณกรรมจำนวนมากมายในยุคนั้นต่อมา เซอร์วิอุส (Servius) ได้บัญญัติรากศัพท์ของคำ ๆ นี้ว่า LEG แทนที่จะเป็น LIG. ถ้าเป็น LEG แล้ว ความหมายของมันว่า To Bind คือผูกมัดหรือผูกพัน. เขาเลยให้คำจำกัดความใหม่ว่า Religion นี้คือสิ่งหรือเครื่องมือที่จะผูกพัน สภาพของมนุษย์ไว้กับสภาพที่สูงที่สุดคือพระเป็นเจ้า; เลยได้ความว่า ศาสนานี้คือ เครื่องทำคนให้ติดกันอยู่กับพระเป็นเจ้า หรือเป็นอันเดียวกับสิ่งสูงสุดที่เรียกว่าพระเป็นเจ้า หรือจะเรียกว่าอะไรก็ตาม เภาคำที่เล็งถึงสิ่งสูงสุดไว้ก็แล้วกัน.

ที่นี้ต่อมวารรณกรรมในสมัย เซนต์ ออกัสตัส (Saint Augustus the Great) นี้เอารากทั้งสองรากใส่ลงไปให้อันเดียวกันเลย, ทั้ง LIG, และทั้ง LEG รวมกัน, ก็เลยกลายเป็นว่า ระเบียบปฏิบัติเพื่อให้เกิดความผูกพันกันระหว่างสิ่งสูงสุดกับมนุษย์; ใต้ใจความที่กว้างและเป็นสากลที่สุดว่า **ระเบียบที่ปฏิบัติแล้ว ทำให้เกิดความผูกพันคิดเป็นอันเดียวกันระหว่างสิ่งสูงสุดกับมนุษย์.**

ในศาสนาที่ถือพระเป็นเจ้า สิ่งสูงสุดก็ต้องถือเอาพระเป็นเจ้า; แต่อย่างไร พุทธศาสนาไม่มีพระเป็นเจ้า ก็ต้องมีอะไรอันหนึ่ง ซึ่งมีความหมายเท่ากัน เพราะฉะนั้นเราจึงบัญญัติสิ่งนี้ว่า **สภาพที่ไม่มีทุกข์สิ้นเชิง ตับทุกข์สิ้นเชิง หรือนิพพานหรืออะไรทำนองนี้. ระเบียบปฏิบัติที่ทำให้คนเราถึงเป็นอันเดียวกันกับนิพพาน นี้เรียกว่า ศาสนา.**

ในที่สุด ท่านจะเห็นได้ว่า สิ่งนี้เรียกว่า Religion หรือคำๆ นี้ มันใช้ได้แก่ทุกศาสนา ไม่ว่าศาสนาไหน; เพราะว่า แต่ละศาสนาล้วนมีระเบียบปฏิบัติอันหนึ่งวางขึ้นไว้ ซึ่งมนุษย์ปฏิบัติตามแล้ว จะถึงสิ่งที่ตนต้องการสูงสุด เช่นพระเป็นเจ้าหรือนิพพาน; หรือถ้ากล่าวตามคำภาษาศีลธรรมทั่วไป ก็คือถึง Summum Bonum. ที่อาตมาได้กล่าวแล้วในวันแรกที่สุดนั่นเอง คือความดีสูงสุดที่มนุษย์จะต้องถึงให้ได้ในชีวิตนี้นั่นเอง. แต่ว่าเราไม่เอาคำๆ อย่างที่เรียกว่าเป็นคำมุ่งหมายของศีลธรรม; เพราะฉะนั้นเป็นอันว่าหลักการนี้แก้ปัญหาตกไปหมด: จะให้มองไปในแง่ของศีลธรรม ก็มองได้สำหรับคำว่า Religion นี้; จะมองไปในแง่สูงสุดไปกว่านั้นก็มองได้; เพราะฉะนั้นเป็นอันว่าคำว่า Religion เราใช้ได้แก่ศาสนาทั่วไป.

ถ้าท่านถูกถามหรือต้องตอบแก่ชาวต่างประเทศ ก็ควรระมัดระวังที่จะตอบให้ถูกให้ตรงตามความจริง มิฉะนั้นจะเกิดความขัดความแย้งแล้วทุกคนไม่รู้เรื่อง เพราะเขาจะให้ Religion มีพระเป็นเจ้าเนื่องอยู่ด้วยพระเป็นเจ้าเสมอไป อย่างนี้เป็นต้น แล้ว

เราก็มีสิ่งที่แทนพระเจ้าซึ่งเราบัญญัติว่าสิ่งสูงสุดก็แล้วกัน. เป็นอันว่าในพุทธศาสนา^๕ก็มีความหมายที่ตรงเป็นอันเดียวกันกับคำว่า Religion ได้ เพราะมีระเบียบปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความเป็นอันเดียวกัน หรือผูกพันกันระหว่างมนุษย์กับความพ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงคือนิพพาน. นี่คือความหมายที่แท้จริง จะพูดด้วยภาษาไทย หรือด้วยภาษาอะไรก็ต้องพูดอย่าง^{๕๕๕} จะพูดเป็นอย่างอื่นไม่ได้.

การที่เราต้องใช้คำที่เขาใช้กันอยู่เป็นสากล โดยเฉพาะคือคำภาษาอังกฤษในทางปรัชญา^๕มันจำเป็น; เพราะว่าเราไม่มีคำอื่นบ้าง เพราะมันให้ความหมายชัดเจนรัดกุมสะดวกแก่การศึกษาบ้าง. ^{๕๕๕}ทั้งนี้^๕ก็เพราะว่านักศึกษาเหล่านั้นเขาได้ค้นคว้าและวางระเบียบไว้ดีแล้ว และมันเป็นกร่างที่พวกเรา^๕ก็เอามาพูดกันได้เลย และมันก็ใช้ได้จริงๆ ด้วย; มันรัดกุมพอ และกว้างพอที่จะพูดกันในหมู่พวกเราเองที่เป็นพุทธศาสนา หรือที่จะไปตอบคำถามของคนต่างศาสนา หรือพูดแทนในนามของศาสนาอื่นก็ยังได้. ^๕นี่คือความหมายของคำว่าศาสนา หรือคำว่า Religion ^๕นี้จึงพิจารณา^๕ว่ามันตรงเป็นอันเดียวกันหรือไม่.

ที่^๕นี้^๕ ยอยากจะขอให้ท่านย้อนกลับมาอีกสักนึกหนึ่งว่า ถ้าเอาคำว่าศาสนา ซึ่งเป็นภาษาบาลีเป็นหลักแล้ว มันแปลว่าคำสั่งสอนเท่านั้น. การที่จะให้ศาสนาเป็นคำสอนล้วนๆ แล้วมันไม่ถูก พระพุทธเจ้าท่านไม่ทรงมุ่งหมายอย่างนั้น และท่านไม่เคยใช้คำ^๕นี้. คำว่าศาสนานี้พวกเรา^๕ในรุ่นหลังมายกขึ้นใช้เอง: ในสมัยพระพุทธเจ้า^๕นั้น ถ้าพูดถึงสิ่งที่เราต้องพูดในสมัย^๕นี้ว่าศาสนาแล้ว ท่านใช้คำว่า “พรหมจรรย์” เช่นท่านใช้พระภิกษุไปประกาศพระศาสนา อย่างที่เราพูดกันเดี๋ยวนี้ ท่านพูดว่าจงไปประกาศพรหมจรรย์. ที่^๕นี้สิ่งที่เรียกว่าพรหมจรรย์นั้นแหละ คือระเบียบปฏิบัติโดยตรง; ไม่ใช่เพียงแต่คำสอน; และเมื่อปฏิบัติเข้าแล้ว มันทำให้เกิดความเป็นอันเดียวกันกับความ^๕กับทุกข์คือ นิพพาน เพราะฉะนั้นคำว่าศาสนาในสมัย^๕นี้ คือคำว่าพรหมจรรย์ในสมัย

พระพุทธเจ้า เราต้องรู้ว่าความหมายของคำว่า ศาสนา ที่เราพูดกันอยู่นี้ ไม่ใช่เพียงแต่คำสอน เพราะฉะนั้นให้ถือว่า คำๆ นี้เป็นคำบัญญัติเฉพาะ ก็เป็นศัพท์เทคนิคเฉพาะ, และให้เล็งถึงการปฏิบัติที่จะทำความดีทุกขุได้นั่นเอง; แล้วมันก็ตรงกันหมดไม่ว่าเราจะพูดถึงศาสนาไหน.

ข้อต่อไป อาตมาอยากจะให้สังเกตก็คือว่า ความต่างระหว่างศาสนา. แม้ว่าศาสนาทั้งหลายจะมีจุดหมายอันเดียวกัน ก็ยกกันขึ้นจากความทุกข์ ถึงความพ้นทุกข์ด้วยกัน แต่ก็ยังมีความต่างกันบ้างในวิธีการต่าง ๆ จึงเกิดมีศาสนาทั้งหลาย ที่พอจะแบ่งแยกเป็น Group คือ Classify เป็นพวกๆ ได้สองพวกเป็นอย่างน้อย คือที่เขาเรียกกันทั่วไปว่า มีพระเป็นเจ้า กับ ไม่มีพระเป็นเจ้า (Theism กับ Atheism คือมีพระเป็นเจ้ากับไม่มีพระเป็นเจ้า). อย่างพุทธศาสนา หรือ ศาสนาไฮนละ หรือศาสนาอีกหลายอันในอินเดียกันนั้น ไม่มีพระเป็นเจ้า จึงเป็น Atheism. ส่วนศาสนาคริสเตียน ศาสนาพระมหามหัต ศาสนาพราหมณ์ หรือ ศาสนาอะไรเหล่านี้เป็น Theism คือมีพระเป็นเจ้า. ข้อนี้ไม่ใช่ข้อแตกต่างชนิดที่จะนำไปสู่การทะเลาะวิวาท ถ้าหากว่าเข้าใจให้ดี. แต่ถ้าหากว่าไม่เข้าใจให้ดี ย่อมนำไปสู่การทะเลาะวิวาท. ที่ว่าความเข้าใจให้ดีนั้นคือว่า เราทำความเข้าใจของพระศาสดาผู้บัญญัติศาสนานี้ๆ ให้ดีก็แล้วกัน. เราอาจจะกล่าวได้อย่างนี้ว่า ถ้าเป็นศาสนาที่มีพระเป็นเจ้าแล้ว ก็จะต้องมีลักษณะบังคับและใช้อำนาจเข้มข้น คือว่าศาสนามีสิทธิที่จะเข้มข้นในการบังคับ หรือว่าถือสิทธิที่จะเข้มข้นให้มนุษย์ปฏิบัติศาสนาให้จนได้. ส่วนศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้านั้นก็เลยตรงกันข้าม คือไม่บังคับ และไม่ใช้อำนาจเข้มข้นอย่างนี้เป็นต้น. ทีนี้เพื่อให้เข้าใจง่าย เราก็จะเห็นได้ว่า จะวิธีไหนก็ตาม มันล้วนแต่เป็นวิธีที่จะจับคนใส่ลงไปในธรรมทงนั้น อาตมาอยากจะเล่าอะไรซักๆ สักนิด เพื่อเข้าใจง่ายคือ :-

เมื่อเป็นเด็ก ๆ แม่เอาสตางค์จ้างให้กินเนื้อจะกวาด ว่าเป็นยาชนิดหนึ่ง ซึ่งเราก็ไม่อยากกิน มันเกลียดอย่างยิ่ง แต่ได้สตางค์ก็กิน; แล้วแม่ก็ใช้กำนมะยม บังคับให้กินยาหม้อ น้ำคำ ๆ เหม็น ๆ มันก็ต้องกิน; บางทีแม่ก็เรียกมาประกวดกัน ใคร เก่งจนถึงกับกินน้ำใบสวาททำซึ่งขมมากนี้ ได้ ฟีน้องหลาย ๆ คน เด็กเล็ก ๆ คนไหนจะ กินได้. ท่านลองคิดดู ที่ว่าเอาเงินเอาสตางค์ มาล่อ ให้กินมันก็กินเหมือนกัน; เอา กำนมะยมมาบังคับให้กิน มันก็กินเหมือนกัน; แล้วมายกยอ ว่าใครเก่งกินน้ำใบสวาท ได้ มันก็เป็นเรื่องยกยอ หรือล่อมาโดยวิธีหนึ่ง แล้วผลสุดท้าย มันก็สำเร็จประโยชน์ คุ้มกันทั้งนั้น, และเป็นเจตนาดีทั้งสิน

ขอให้ท่านเข้าใจความหมายอันนี้แล้ว ท่านจะไม่รังเกียจระเบียบ หรือระบอบ จับคนใส่ลงไปในธรรมะโดยวิธีไหนหมด; เราเล็งถึงผลว่า เอาคนใส่ลงไปในธรรมได้ ก็แล้วกัน จะแข่งขันหรือไม่แข่งขัน, จะบังคับ หรือไม่บังคับ, มันได้ทั้งนั้น แล้วผลมัน ก็เกิดขึ้นเสมอกัน คือว่า ปฏิบัติธรรมะเข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับพระเป็นเจ้าหรือถึง ความสุขสูงสุด.

ที่นี้ที่จะต้องปฏิบัติแปลก ๆ กันไปบ้างนั้น เพราะว่ามันต่างยุค ต่างสมัย ซึ่ง ชนในถิ่นนั้น ๆ มีวัฒนธรรมต่างกัน มีอะไรต่างกัน มันจะใช้วิธีเดียวกันไม่ได้ เหมือน กับที่บางคราวก็ต้องใช้สตางค์จ้าง บางคนก็ต้องใช้กำนมะยมบังคับ บางคนก็ใช้ล่อให้ แข่งขันกันอย่างนี้เป็นต้น. เราควรจะต้องว่า ศาสนาในโลกทุก ๆ ศาสนานี้ ล้วนแต่มุ่ง หมายอย่างเดียวกัน หากแต่ว่ามีวิธีการต่างกัน เรามองดูให้ดีเถิดจะพบว่า มันสำเร็จ ประโยชน์คุ้มกันทั้งนั้น แม้ว่าจะมีระเบียบปฏิบัติซึ่งเป็นภายนอกต่างกัน แต่ความมุ่ง หมายในภายในย่อมเหมือนกัน

ข้อต่อไป อาตมาอยากจะกล่าวถึง อากา^๕รที่เกิดขึ้นของศาสนา จะได้เข้าใจ
 ตัวศาสนาชัดขึ้น. เราจะต้องมองดูให้ลึกกลงไปจนถึงต้นตอ หรืออากา^๕รที่มันจะเกิดขึ้น
 ในโลกนี้ ได้อย่างไร. เพื่อความง่ายตาย เราควรจะเปรียบเทียบกันระหว่างสิ่งสามสิ่งจะ
 ตีกว่า คือสิ่งที่เรียกว่าศีลธรรม หรือ Morality น้อย่างหนึ่ง, แล้วสิ่งที่เรียกว่ากฎหมาย
 หรือกฎต่าง ๆ คือ Law น้อย่างหนึ่ง. แล้วก็สิ่งที่เรียกว่าศาสนาหรือ Religion.

เราได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ในวันแรกว่า แม้แต่ศีลธรรมบังเกิดขึ้นในโลกที่ไหน
 เมื่อไรโดยเฉพาะนั้นเราไม่ทราบ นักศึกษาทั้งโลกยอมแพ้ ยอมกล่าวว่าเราไม่ทราบ
 แต่เราเชื่อมั่นว่ามันมีวันหนึ่งหรือแห่งหนึ่ง มันได้เกิดระบบศีลธรรมอันนั้นอันนั้นขึ้นมา
 เพราะฉะนั้นเราไม่ต้องเอาวันที่แน่นอน หรือสถานที่ที่แน่นอน เราเหมือนกันทั้งหมดก็
 ได้ แต่รู้ว่ามันเกิดขึ้นได้อย่างไร. อากา^๕รที่จะเกิดขึ้นของศีลธรรมนั้น ขอยกตัวอย่าง
 ง่าย ๆ มาสักอย่างหนึ่ง เหมือนกับเรื่องราวเรื่องหนึ่งในพระไตรปิฎก ที่กล่าวถึงการที่
 มนุษย์แรกมีขึ้นในโลกตอนแรก ๆ; มีกล่าวถึงว่า มนุษย์ที่ยังอยู่คล้าย ๆ กับสัตว์นั้น
 เขาประกอบกรรมระหว่างเพศ คือเพศหญิงเพศชายโดยเปิดเผยเหมือนกับสัตว์. หนึ่ง
 เมื่อต่อมา เมื่อมนุษย์รู้เรื่องนั้นว่าเป็นสิ่งที่น่าละอาย คนพวกหนึ่งก็แข่งขันคนที่
 ประกอบกรรมนั้นโดยเปิดเผย ร้องขึ้นว่า ทำไมสัตว์จึงทำกับสัตว์ถึงอย่างนั้น ใน
 ลักษณะอย่างนั้น แล้วก็เอาก้อนดินขี้ขาง เอาท่อนไม้ขี้ขาง; ผู้ประกอบกรรมนั้นก็ทำใน
 ที่เปิดเผยไม่ได้ ก็ต้องไปทำในที่ที่ไม่มีใครเห็น เช่นในเวลากลางคืนที่มีมืด หรือว่าใน
 ถ้ำในซอกเหวอย่างนั้น; หนึ่งไม่สะดวก ก็เลยสร้างเครื่องมุงเครื่องบัง ที่กันที่บังขึ้น
 เพื่อประกอบกรรมที่ต้องปกปิด ในอรรถกถาเล่าเรื่องนี้ในฐานะที่เป็นเรื่อง ที่มาของ
 คำว่าเคหะ; เคหะที่แปลว่าเรือน; คำว่าเคหะนี้แปลว่ากันหรือบัง อย่างนี้เป็นต้น.

เรื่องทำนองนี้ เราจะเห็นได้ว่า มันเป็นเรื่องจำเป็นของการเกิดขึ้นแห่งศีลธรรม
 คือ ความรู้สึกละอายคามสามัญสำนึกขึ้นมาได้ แล้วก็มีศีลธรรมในลักษณะที่จะปกปิด

หรือซ่อนเร้นไม่ให้เห็นสิ่งเหล่านี้ จึงมีการทำเหย้าเรือนอยู่ ในลักษณะที่พอจะปกปิดกรรมเหล่านั้นเท่านั้น; นี่ก็คือว่า ศีลธรรมได้เหมือนกัน. มันมีมาในลักษณะที่ง่าย ๆ ตามสามัญสำนึก หรือว่า ชั้นต้น ๆ คำๆ เท่านั้นเอง ไม่ได้มีอะไรมากไปกว่านั้น.

ที่นี้ ก็มาถึงเรื่องที่ว่า เป็นกฎบังคับ หรือที่เรียกว่ากฎหมาย. นี้ก็มีเรื่องเล่าไว้ในพระไตรปิฎก เช่น วาเสฏฐสูตร. เรื่องการเกิดขึ้นแห่งกฎหมายนี้ ถ้าท่านไปเปิดดูหนังสือกฎหมายโบราณโบราณ ตอนข้างหน้าเขาเรียกว่า บานแผนก ซึ่งในบัดนี้เราเรียกกันว่าคำนำนั้น จะมีเล่าเรื่องสมมติราช. เรื่องพระยาสมมติราชนี้ คือเรื่องในวาเสฏฐสูตร ในที่ขนิภายของพระไตรปิฎก ที่เล่าว่า เมื่อมนุษย์เริ่มมีในโลกรู้จักเก็บพืชในป่าเป็นอาหาร กินข้าวสาลีที่เกิดอยู่เองเรื่อยมา. ต่อมามันหมด เพราะมีคนโลกเอาไปกักตุนไว้ในยุ้งในฉางจนหมด จึงต้องมีการทำนา. พอมีการทำนาแล้วบางคนก็ขโมยกัน ก็ต้องเกิดความเดือดร้อนเพราะการขโมย แล้วยังมีเรื่องที่เกิดร้อนคล้ายๆ กันนี้อีกหลายเรื่อง; เพราะฉะนั้นมนุษย์เหล่านั้นจึงเลือกเอามนุษย์คนหนึ่ง ที่มีร่างกายแข็งแรง มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดกว่าคนอื่น รูปร่างก็งดงาม ว่าคนๆ นี้จึงเป็นที่คนตั้งระเบียบออกมา และรักษาระเบียบ คือลงโทษคนที่ทำผิดระเบียบ เรียกว่าเป็นผู้ปกครอง หรือเป็นผู้ใช้อำนาจกฎหมายนั่นเอง. ถ้ามีการขโมยข้าวสาลี หรือว่าอะไรทำนองนี้แล้ว คนนี้จะเป็นผู้สั่งให้ลงโทษ; แล้วเรื่องยังเล่าต่อไปว่า พอทำอย่างนั้นนานๆ เข้า ก็เกิดความสงบสุข. ความสงบสุขที่เกิดอยู่ในใจของคนทั้งหลายเหล่านั้นในขณะนั้นแหละ มันหลุดออกมาเป็นคำอุทานทางปากว่า "ราชา" ราชาๆ นี้แปลว่าวิเศษแท้ คือน่ายินดีอย่างยิ่ง. ราชา หรือ ราช คำนี้แปลว่า ยินดี ว่าชื่นใจจริง หรือวิเศษจริงอะไรทำนองนั้น; เป็นผลที่เกิดขึ้นเพราะการกระทำของคนนั้น และในคัมภีร์นั้นก็มีคำที่เขียนไว้ว่า คำว่าราชาๆ นี้จึงเกิดเป็นนามศัพท์ สำหรับบุคคลชนิดนั้น คือสมมติราชคนแรก หรือพระเจ้าแผ่นดินคนแรกของโลกนั่นเอง; ฉะนั้น คำว่าราชา เกิดขึ้นในโลกในลักษณะอย่างนี้ นี้เขาเขียนไว้อย่างนี้. เรื่องนี้มันจะเท็จจริงอย่างไร จะเป็นนิยายอย่างไรก็ไม่สำคัญ

แต่มันสำคัญอยู่ที่ว่า ลักษณะอย่างนี้เป็นจริงได้ไก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มันมีการใช้อำนาจทางบังคับ ซึ่งเป็นลักษณะของกฎหมายขึ้นมาแล้ว มันไม่ใช่ศีลธรรม แล้ว มันไม่ใช่แต่เพียงว่า ใครเห็นแล้วคำหนักติเตียน เขาก่อนกินขว้าง อย่างนี้ไม่ใช่; แต่มันจะต้องถูกลงโทษโดยอำนาจของผู้ที่สังคมได้มอบให้ คือสมมติราชันนั่นเอง. นี่คือ เงื่อนงำหรือร่องรอยการเกิดขึ้นแห่งกฎหมาย.

ที่นี้ก็ตามถึงสิ่งที่เรียกว่าศาสนา เรียงไว้ในลำดับที่ว่า พระเจ้าสมมติราชันทำ หน้าที่ดี แล้วลูกของแกหลานของแก เหลนของแกก็ล้วนแต่เป็นพระราชาเรื่อย ๆ มา จนเป็นหมู่มนุษย์ที่มีความสุข. แต่ที่นี้มันเกิดมีมนุษย์ที่เป็นเจ้าบุญญาออกไปกว่าธรรมดา มองเห็นอันตรายคือกิเลสที่รบกวนอยู่ในจิตใจ หรือเห็นความวุ่นวายในเรื่องโลก; พวก นี้เลยหลีกออกไปสู่ที่ศักดิ์; หลีกออกจากสังคมไปอยู่ป่า แล้วก็นั่งคิณั่งนึกแต่เรื่องนี้ คือเรื่องที่เกิดขึ้นในใจแล้วเฉาๆ หัวใจอยู่เสมอจะทำกันอย่างไร? เขาก็ค่อยพบวิธีที่จะ กำจัดกิเลส หรือบังคับกิเลส บังคับความรู้สึกฝ่ายต่ำ จึงทำให้เกิดมนุษยประเภทนัก บวช ซึ่งจะเรียกว่าพราหมณ์, หรือพวกฤาษี หรืออะไรก็แล้วแต่จะเรียกขึ้นในโลก; มีความรู้เรื่องที่จะกำจัดข้าศึกในส่วนลึกภายในจิตใจ แล้วก็นำมาสอนคน. นี่เราเห็นได้ว่า มันไม่ใช่ศีลธรรม มันไม่ใช่กฎหมาย และอันนี้แหละคือ ต้นตอหรือเงื่อนงำ ที่ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “ศาสนา” เราจะอ่านพบประวัติของพระศาสดาต่างๆกัน; ในศาสนา ที่มีในประวัติศาสตร์นี้ ล้วนแต่ได้เคยไปอยู่ในที่เงียบสงบบนภูเขาหรือที่ไหนต่างๆ เพื่อให้จิตใจเหมาะสมที่จะเกิดความคิดนึก สติปัญญา, หรือว่าถ้าอะไรมาปรากฏขึ้นในใจแล้ว ก็สมมติเรียกว่า Revelation ที่ส่งมาจากพระเป็นเจ้าหรือจากสวรรค์ อย่างโมเชส์ เขาก็ว่า พระเจ้าสั่งให้เขียนบัญญัติสิบข้อนั้น อย่างนี้เป็นต้น; แต่อย่าลืมนะว่าต้องในที่ศักดิ์ ๕ ๕ มันจึงจะเกิดความรู้สึกอันนั้นขึ้นมาได้ หรือว่าเป็นโอกาสที่จะได้รับประทาน Revelation อย่างนั้นลงมา. แม้การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในพุทธศาสนานี้ก็ยังเป็นอย่าง นั้น คือเกิดขึ้นในป่าที่ศักดิ์และเป็นเวลานานพอ. ถ้าเรามองดูอย่างทั่วถึงเช่นนี้แล้ว เรา

จะเห็นได้ทันทีว่า ศีลธรรม กฎหมาย และศาสนานี้ มันมีอาการแห่งการเกิดขึ้นมา
นั้นต่างกันเป็นอย่างไรๆ ไป.

แต่เราอย่าลืมในข้อที่ว่า สิ่งที่เราเรียกว่าศีลธรรมหรือกฎหมายสองประเภทแรก
นี้ ยังคงผูกพันอยู่กับสังคมเสมอ; มีหลักเกณฑ์ในทางที่จะผูกพันคนอยู่กับสังคมมนุษย์
เสมอ; แต่ที่เรียกว่าศาสนานี้สามนี้ มันส่งคนออกไปนอกสังคมได้ ก็มีจิตใจที่อยู่
นอกรการผูกพันของสังคมได้ จนไปอยู่กับพระเป็นเจ้า ในโลกพระเป็นเจ้า หรือว่า
บรรลุมรรคผล นิพพานไปเลย ซึ่งเป็นการพ้นจากความผูกพันของสังคม เพราะฉะนั้น
จึงเกิดเรื่องที่เราเรียกว่า เหนือโลก นอกโลก ขึ้นมา; นั่นแหละเป็นเครื่องหมายแท้
จริงของสิ่งที่เรียกว่า ผลที่จะหึงได้มาจากศาสนา เพราะมันมีผลสูงไปกว่าการผูก
พันอยู่กับสังคม. นี่เป็นเครื่องแยกเครื่องชี้ให้เห็นชัดอย่างนี้. แต่เราก็ไม่ต้องลืมนะว่า แม้
สิ่งที่เรียกว่าศาสนาซึ่งเป็นสิ่งสูงสุดนี้ มันก็ต้องใ้อาศัยการเกิดขึ้นแห่งศีลธรรม หรือ
กฎหมายมาก่อนทั้งนั้น เพราะว่าสิ่งนั้นจะต้องเกิดก่อนโดยเหตุที่ต่ำกว่า ง่ายกว่า เป็น
สามัญสำนึกมากกว่านั่นเอง

สิ่งที่เรียกว่าศาสนาจะต้องมาในระยะที่มนุษย์มีสติปัญญาสูงสุดแล้ว. เราอาจ
จะเปรียบเทียบอย่างนี้ก็ได้ว่า เหมือนอย่างว่ารถยนต์เตี้ยวัน อย่งที่ดีที่สุดคันหนึ่งราคา
ตั้งหลายแสน มันมีอะไรบ้าง; แต่แล้วเราก็ต้องไม่ลืมนะว่า มันก็มีกำเนิดมาจากความคิด
ในเรื่องเกวียน มนุษย์ก็แสนปี หรือก็หมื่นปีมาแล้วก็ตามใจ มันทำได้แต่เพียงเกวียน
หรือบางทีก็เพียงแต่ล้อสองล้อลากไปไม่มีเรือนเกวียนก็ย้งได้ และความคิดเรื่องเกวียน
นี้มันวิวัฒนาการมาเป็นล้อเลื่อน เป็นล้อเลื่อนที่ไขเครื่องจักรกลกระทั่งรถยนต์ แต่
แล้วเราก็เห็นได้ว่า เกวียนมันก็ไม่ใช่รถยนต์ รถยนต์มันก็ไม่ใช่เกวียน ทั้งที่มันมีอะไร
เป็นแนวเดียวกันมานี้ แต่เตี้ยวันเราไม่นิยมเกวียน เรานิยมรถยนต์ เช่นเดียวกับที่
เรานิยมศาสนาว่า เป็นของสูงไปกว่าจริยธรรมหรือกฎหมาย ทำนองนั้น. ที่เรียกว่า

การเกิดขึ้นมาตามลำดับของ Evolution หรือ วิวัฒนาการทางจิตใจของมนุษย์ เราขึ้นมาได้ผลเป็นสิ่งที่เรียกว่าศาสนาในขั้นสุดท้าย. นี้ทำให้เห็นการเกิดของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา, แล้วก็ทำให้เข้าใจศาสนาดีขึ้น.

ที่นี้อาตมาอยากจะขอให้พิจารณากันถึงคำอีกคำหนึ่ง ซึ่งสำคัญมากก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่า “ธรรมะ” คำว่า ธรรมะ นี้เป็นคำที่ประหลาดอย่างยิ่ง และมันประหลาดถึงกับว่า ถ้าท่านทั้งหลายเข้าใจคำนี้ดีแล้ว ก็จะเข้าใจอะไร ๆ หมด ที่เกี่ยวกับจริยธรรม และศีลธรรมหรือศาสนาได้โดยง่ายที่สุด, เราทุกคนไม่ก็เวลาก็เข้าใจได้; เพราะฉะนั้นขอรับรองให้สนใจอย่างยิ่งในคำว่า “ธรรม” โดยไม่ต้องบอก เราก็อธิบายอยู่แล้วว่า เราได้ยินได้ฟังสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” นั้นวันหนึ่งไม่รู้ว่ามีกี่ครั้งก็ร้อยครั้ง เช่นยุติธรรม, สัจธรรม, ไม่เป็นธรรม, เมื่อเดินขบวนนั้นก็มีแต่คำร้องขึ้นว่าไม่เป็นธรรมทั้งนั้น.

คำว่า “ธรรมๆ” นั้นคืออะไร? มันไม่ใช่ของง่ายเลยในการที่จะเข้าใจคำว่า “ธรรม” ถ้าท่านมีปัญหาก็จะต้องตอบคำถามของชาวต่างประเทศด้วยแล้วละก็ยิ่งสำคัญมาก. สำหรับคำว่า “ธรรม” ก็เช่นเดียวกับคำว่า ศาสนา เหมือนกัน : คำว่า “ธรรม” มันเป็นกลางและกว้างไปหมดจนใช้ **ได้แก่สิ่งทั้งปวง** อาตมาใช้คำว่า “สิ่งทั้งปวง” ฟังดูให้ดี; ไม่ยกเว้นอะไรเลย คือนับตั้งแต่ฝุ่นไม่มีราคาสักอนุภาคหนึ่ง จนมาถึงบางสิ่งที่มีค่า วัตถุที่มีค่า รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสที่สวยงาม กระทั่งถึงจิตใจของคนที่จะไปบริโภคดื่มกิน ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส เหล่านี้ แล้วผลที่เกิดขึ้นเป็นความรู้สึกนึกเป็นดีเป็นชั่ว เป็นบุญเป็นบาป เป็นสติปัญญาอะไรมาทั้งสิ้น จนกระทั่งบรรลุสิ่งสูงสุดในทางศาสนา อะไรก็ตามไม่ว่าอะไรทั้งหมด ที่เป็นเหตุก็ตาม เป็นผลก็ตาม ล้วนแต่เรียกว่า “ธรรม” ทั้งหมด เพราะคำว่า “ธรรม” ในภาษาบาลีนั้นมันเป็นอย่างนี้ แต่ทว่าธรรมในภาษาไทย นั้นไม่ใช่มันแคบมากทีเดียว; เพราะฉะนั้นเราต้องศึกษาคำว่าธรรมนี้ให้ดีสักหน่อย. มันมีความหมายมาก หรือมีความหมายครอบคลุมทุกอย่าง แต่เอา

มาใช้เพียงอย่างเดียว เช่น เราจะกล่าวว่าธรรมนั้นคือสิ่งที่ช่วยโลก ซึ่งเป็นคำที่พูดกันมาก เคียงกันคำว่าธรรมะนี่ เป็นคำสากลเสียแล้ว ภาษาอังกฤษไม่ต้องเขียนตัวใหญ่ๆ แต่ใช้เป็นคำศัพท์ในภาษาอังกฤษคำหนึ่งไปแล้ว; คำว่าธรรมะเขาไม่แปล เพราะเขาจนปัญญาที่จะแปลมัน. ทีแรกเขาก็พยายามแปลเป็นภาษาอังกฤษต่างๆ นานา แล้วมันก็ไม่ไหว ในที่สุดต้องใช้คำว่า ธรรมะ. สำหรับพวกเรามีหลักใหญ่ๆ แต่ว่า ธรรมะนั้นคือสิ่งที่ช่วยโลก ในฐานะที่เป็นพระเป็นเจ้า หรือเป็นอะไรก็ได้แล้วแต่จะเรียก แต่ว่าเป็นสิ่งเดียวที่จะช่วยโลกให้อยู่ด้วยสันติสุข เพราะฉะนั้น เราจะต้องสนใจให้มากและให้สมกัน.

เมื่อย้อนไปพูดถึงข้อที่ว่า ธรรมะนั้นครอบคลุมได้ทุกอย่างในส่วนที่เป็นระเบียบปฏิบัติ อย่างว่าศีลธรรมนั้นก็เรียกว่า ธรรมะได้; กฎหมายหรือนิติศาสตร์หรืออะไรก็ตาม ก็เรียกว่า ธรรมะได้; แม้แต่ศาสนาที่คือตัวธรรมะอย่างยิ่งอยู่แล้ว. ขอให้ท่านเข้าใจธรรมะในลักษณะอย่างนั้นก่อน โดยเฉพาะในกรณีของเราที่มีการอบรมอย่างวันนี้นั้น คำว่าธรรมะคำเดียวนี้ ครอบคลุมทั้ง ศีลธรรม ทั้งจริยธรรม ทั้งกฎหมาย และทั้งศาสนา ทั้งวิธีปฏิบัติตามศาสนา และผลของที่จะเกิดขึ้นจากการปฏิบัติกัน. เราเอาแต่เพียงว่า ธรรมนั้นคลุมทั้งศีลธรรม ทั้งกฎหมาย ทั้งศาสนา สามอย่างนั้นก็พอที่ก่อน; เพื่อให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่าธรรมะนั้นมันเป็นอย่างไรกันแน่. ทีนี้คำว่า “ธรรม” ในภาษาไทยของเรา เลียนมาจากรูปสันสกฤต; สันสกฤตเขาเขียน “ธฺรม” พอมาเป็นภาษาไทยก็เป็น “ธรรม”. ส่วนที่เป็นภาษาบาลีนั้นเป็น “ธมฺม” รูปสันสกฤตต่างกับรูปบาลีนิดหน่อยอย่างนั้นแต่มันคำเดียวกัน ความหมายอย่างเดียวกัน. ส่วนคำที่เป็นไทยนั้นเป็นธรรมะอย่างที่เราเขียนๆ กันอยู่นี้ แล้วเราก็เติมคำว่า พระ เข้าไปบ้าง กลายเป็นพระธรรม หรือเติมเป็น พระธรรมเจ้าก็มี นี่เป็นภาษาไทย.

นี่เราจะต้องคุยกันให้ลึกถึง รากของศัพท์ ว่า คำว่าธรรมะนี้ มีรากศัพท์ว่าอย่างไร. ในภาษาบาลีหรือสันสกฤตก็ตาม รากศัพท์ของคำว่าธรรมคือ ธรรมนี้แปลว่า ทรง. คำว่า ทรงนี้ มันหมายถึง ยกขึ้นไปจากข้างล่าง, (Support) ก็ได้, หรือว่าค้ำล้อมไว้รอบตัวก็ได้, หรือจะค้ำขึ้นข้างบนก็ได้; ล้วนแต่เรียกว่า ทรง หรือ ทรงไว้ ทั้งนั้น คืออย่าให้มันตกลงไปก็แล้วกัน. ฉะนั้นคำว่า ธรรมนี้ โดยใจความที่กว้างที่สุดแล้ว ก็คือว่า มันทรงอยู่ได้, มันไม่ตกลงไป, คือมันไม่สลายไป, มันมีลักษณะปรากฏอยู่ได้.

ที่นี้ที่เป็นรูปศัพท์ต่างประเทศออกไป เขาพยายามค้นกันหนัก แล้วก็เผอิญพบว่า คำว่าธรรมะนี้ ตรงกับคำในภาษาละตินว่า Forma, และก็คือคำว่า Form ในภาษาอังกฤษนั่นเอง. คำว่า Forma นี้ก็แปลว่า ทรง เหมือนกัน; เลยได้พบคำที่คู่กัน ว่า ภาษาอารยันสองคำนี้ต้องตรงเป็นคำเดียวกัน คือคำว่า Forma กับคำว่า ธรรม เพราะมันมีความหมายแปลว่า “ทรงไว้” เหมือนกัน; To Sustain หรือ To Support นี้เหมือนกันเลย; เราจึงดูได้จากคำว่า Form ที่ว่าทรงอยู่ได้ เป็นรูปเป็นร่าง: เพราะฉะนั้นจึงให้คำนิยามในทางภาษาว่า สิ่งซึ่งทรงไว้ สำหรับคำว่า Form หรือ Forma ก็เป็นอย่างนั้น; ธ-ร ในภาษาบาลีก็เป็นอย่างนั้น; แล้วขยายความออกไปว่า สิ่งซึ่งมันจะให้สภาพหรือสถานะแก่ความเป็นระเบียบ ที่จัดไว้อย่างเป็นระเบียบแก่ทุกๆ ส่วน อันจะทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นหรือตั้งอยู่ ในลักษณะหรือสภาพที่มันตั้งอยู่ พึงตั้งออกจะยืดยาว. แต่เขาจำกัดความด้วยความจำเป็นอย่างนี้ก็เพื่อให้มันชัดเจนเท่านั้นเอง ว่าสิ่งซึ่งจะให้สภาพ ที่เป็นการจัดอย่างมีระเบียบ แก่ทุกๆ ส่วน ที่มันจะประกอบกัน เข้าเป็นสิ่งๆ หนึ่ง; นี่คือความหมายสมบูรณ์แบบของคำว่า ธรรมะหรือ Forma. เพราะฉะนั้นท่านจะเห็นได้ว่า ไม่มีอะไรที่ไม่ใช่ธรรมะ เพราะว่าแต่ละสิ่งๆ มันล้วนแต่มีลักษณะอย่างนี้ มันประกอบอยู่ด้วยส่วนหลายๆ ส่วน, แล้วสิ่งใดมีอำนาจกระทำให้แต่ละส่วนๆ อยู่ในระเบียบ อย่างเป็นระเบียบ แล้วคุมกันอยู่ได้เป็นสิ่งๆ นั้น

ตามที่มีนจะเป็นอยู่อย่างไร นั่นคือธรรมะ; เลยเป็นคำสากลที่ใช้ได้แก่สิ่งทุกสิ่ง และมีความหมายกว้างสำหรับสิ่งทุกสิ่งได้. แต่การกล่าวอย่างนั้นมันยังใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ในทางปฏิบัติ; เพราะมันเป็นหลักวิชาทางภาษา; แต่ถึงอย่างนั้นก็ให้ความเฉลียวฉลาดแก่เราอย่างยิ่ง คือทำให้รู้ว่าสิ่งที่เรียกว่า ธรรม นั้นโดยใจความสำคัญได้แก่อะไร; แล้วมันนำไปสู่ความคิดนึกที่ว่า สิ่งนี้มีอำนาจเกิดขาด ได้แก่ธรรมชาติที่มีอำนาจเกิดขาด; เราจะเรียกธรรมชาติอันนี้ว่าพระเป็นเจ้า, หรือจะเรียกว่า ธรรมชาติเฉยๆ; หรือจะเรียกว่า ธรรมเฉยๆอะไรก็ตาม; แต่ลักษณะหรือหน้าที่ของมัน เป็นอย่างนี้โดยแน่นอน.

ที่นี้เมื่อตะกี้อาตมาได้กล่าวแล้วว่า เราลองสังเกตกันดู จากคำต่างๆ ที่นักศึกษายพยายามที่จะแปลคำว่าธรรมะออกมาเป็นภาษาของเขา โดยเฉพาะคือภาษาอังกฤษ. เมื่อหลายปีมาแล้วเห็นได้ชัดว่า ผู้ที่เขียนเรื่องเกี่ยวกับธรรมะนั้นได้พยายามแปลคำ ธรรมะอยู่เสมอ แต่แล้วเดี๋ยวนี้สู้ไม่ไหวก็ไม่ต้องแปล ใช้ทับศัพท์กันเสียแล้วที่แปลนั้นมันแปลได้มากอย่างนี้เช่นว่า:—

สายที่หนึ่ง ธรรมะตรงกับคำว่า System คือระบอบระเบียบอันหนึ่งที่เดียว; ตรงกับคำว่า Form คือรูปอันหนึ่ง; ตรงกับคำว่า Condition คือสถานะ หรือปัจจัยที่ทำให้เกิดสถานะอย่างหนึ่ง; ตรงกับคำว่า Cause คือมูลเหตุที่ทำให้เกิดสิ่งอื่นอย่างหนึ่ง; ตรงกับคำว่า Thing คือ สิ่งเฉยๆ น้อย่างหนึ่ง; ตรงกับคำว่า Cosmic Order คือความที่เป็นตามธรรมชาติเป็นไปอย่างอื่นไม่ได้; อย่างนี้ท่านลองคิดดูเถิดว่า นี่มันเป็นความหมายหนึ่งๆ ของคำว่าธรรมะทั้งนั้น; แล้วพอให้แปลคำว่า ธรรมะลงใน Dictionary นั้นมันก็แปลไม่ได้.

อีกสายหนึ่ง เขาแปลคำว่า ธรรมะนี้ว่า Doctrine คือโอวาทคำสอน; หรือแปลธรรมะว่า Religion สองคำนี้ก็อีกกลุ่มหนึ่ง; แต่แล้วมันก็ไม่พอ; เพราะว่าในบางคราว คำว่าธรรมะนี้ไม่อาจจะแปลว่า Doctrine หรือ Religion ก็ยังมี.

อีกสายหนึ่งแปลคำ ธรรมว่า Virtue คือความดี; หรือ Moral Quality คุณสมบัติทางศีลธรรม; หรือว่า Righteousness ความเป็นแห่งความถูกต้อง; หรือว่า Ideal ความเป็นอนุคมคติ; หรือว่า Truth คือความจริง; และเหล่านี้มันก็ยังไม่พอ; แม้แต่จะแปลคำธรรมะว่า Truth มันก็ไม่พอ มันไม่ได้สัก ๑/๔ ด้วยซ้ำไป.

อีกสายหนึ่งแปล ธรรมะว่า Duty คือหน้าที่อย่างที่เคยอธิบายแล้วนั้นก็มี, แปลว่า Law คือกฎอย่างกฎหมายนั้นก็ยังมี หรือกฎทั่วไปก็ได้; แปลว่า Standard คือมาตรฐานทั่วไป; นี่บางคราวมันก็จำเป็นต้องแปลอย่างนั้น; แล้วบางคนก็แปลว่า Norm คือบรรทัดฐานที่กว้างซึ่งรวมทั้งกฎหมายด้วย; นี่เคยแปลกันมากอยู่พักหนึ่ง แต่แล้วก็ต้องเลิก.

การที่เอาคำแปลเหล่านี้มาให้ท่านดูเป็นตัวอย่าง ก็เพื่อจะให้เข้าใจสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะยิ่งขึ้นเท่านั้น; หมายความว่า มันมีความหมายอะไรที่มากกว่าคำทั้งหมดนี้รวมกัน แล้วท่านจะแปลมันว่าอะไร? แปลเป็นไทยก็ยังแปลไม่ได้; แปลเป็นอังกฤษก็แปลไม่ได้. นี่โชคที่ที่ว่าในเมืองไทยเราเราไม่ได้แปล. เราเรียกว่า ธรรมะกันมาเรื่อยจนบัดนี้. ถ้าเราต้องการความหมายพิเศษ เราก็เติมเข้าไปว่า สัจธรรม ยุติธรรม ขรวาธธรรม หรืออะไรก็ตามแล้วแต่ต้องการ; หรือวัฒนธรรมอะไรทำนองนี้. ที่นี้พวกที่จะแปลเป็น ภาษาฝรั่งนี้ หยุตแปล ใช้คำว่าธรรมะ (Dharma) ทัณฑ์พท์ไปเลย. นี่แหละคือคำว่า ธรรมะในลักษณะที่เป็นจริงอย่างไร.

ที่นี้เรามาดัง คำจำกัดความที่อาจใช้ประโยชน์ได้ในการศึกษาและการปฏิบัติ. อตมาได้สอบดูแล้วแม้ในคัมภีร์ที่เป็นฝ่ายพุทธศาสนาเรา ที่เป็นบาลีหรือเป็นอรรถกถาก็ตาม ก็มีหลักเกณฑ์อย่างเดียวกันกับที่นักศึกษาชาวต่างประเทศฝ่ายตะวันตกเขาบัญญัติคำจำกัดความให้แก่คำๆ นี้. มันเป็นไปได้อย่างนี้คือว่า พวกนักศึกษาฝ่ายตะวันตกคือพวกฝรั่งนั้น เขาศึกษาทั้งฝ่ายเถรวาท ทั้งฝ่ายมหายาน คือพุทธศาสนาทั้งสองฝ่าย แล้วก็ศึกษาภาษา ทั้งบาลีและทั้งสันสกฤต เขาเอามารวมกันหมด แล้วบัญญัติความหมายของคำว่า “ธรรมะ” ไว้ ในลักษณะที่เป็นหลักวิชาและการปฏิบัติกัน มีอยู่ ๕ คำหรือ ๕ หมวดด้วยกัน.

หมวดที่ ๑. คำว่า ธรรม แปลว่า Doctrine นี้คือโอวาทหรือคำสอน. แต่เขาให้คำจำกัดความว่า คำสอนใด ๆ ที่ตั้งขึ้นไว้ ในลักษณะที่เป็นระเบียบที่รัดกุม Formulated ใช้ปฏิบัติได้จริง ๆ. คือเป็นหลักสำหรับการปฏิบัติที่อาจจะรับได้โดยมนุษย์; ต้องว่าจำกัดลงไปอย่างนี้ เช่นเดียวกับการบัญญัติในเรื่องของศีลธรรมในวันแรกนั้นแหละคือ ต้องรับได้โดยมนุษย์ แล้วก็ระเบียบรัดกุม ไม่เป็นปัญหาที่พื้นเผื่ออีกแล้ว แล้วก็นำไปสู่จุดหมายปลายทางได้. ธรรมะคือ Doctrine เป็นอย่างนี้.

หมวดที่ ๒. ธรรมะแปลว่า Right, คือความถูกต้อง; หมายถึงการกระทำที่ถูกต้องหรือความถูกต้อง. คำว่ากฎหรือกฎหมาย หรือความเป็นธรรม (Justice law) รวมอยู่ในหมวดที่แปลว่า Right นี้.

หมวดที่สามคำว่า ธรรมะแปลว่า Condition หมายถึงเหตุหรือมูลเหตุหรือปัจจัยที่จะปรุงสิ่งต่างๆ; ตรงกับคำว่า Cause ซึ่งตรงกันข้ามกับ Effect ผล; มันจะเป็นตัวเหตุ หรือเครื่องมือให้ประกอบเหตุคือปัจจัยก็ตาม เรียกว่า ธรรมะ คำว่าธรรมะในลักษณะที่เป็นเหตุอย่างนี้ ในภาษาบาลีมีมากที่สุด เช่นในสัพบุริสธรรมเจต ที่ว่ารู้ธรรมก็คือรู้เหตุของสิ่งทั้งปวง.

หมวดที่ ๔. เขาแปลว่า Phenomenon นี้หมายถึงผล หรือปรากฏการณ์ที่เป็นผล คู่กันกับ Condition ธรรมในฐานะที่หมายถึงสิ่งที่ เป็นผล คือปรากฏอยู่ทั่วไป. เมื่อเราพูดว่า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตนนี้ คำว่า ธมฺมา คำนี้ หมายถึงธรรมะในความหมายว่าเป็น Phenomenon หมวดนี้.

หมวดสุดท้ายเขาว่า Ultimate Reality ความจริงหรือสภาพความจริงที่เด็ดขาด คือว่าเป็นอย่างอื่นไม่ได้ แก้อะไรไม่ได้ อย่างในภาษาทางฝ่ายมหายาน เขาใช้คำว่า ตตฺตา หรือตตาทา (Tathata); คำนี้แปลว่าความเป็นอย่างนั้น, เป็นอย่างอื่นไม่ได้. นี่คือความจริงที่เด็ดขาด หรือที่เรียกว่าสัจธรรมที่เด็ดขาด.

เท่าที่กล่าวมานี้ เราได้สิ่งที่เรียกว่าธรรมะเป็น ๕ ความหมายด้วยกัน คือ คำสอนอย่างหนึ่ง, ความถูกหรือความเป็นธรรมอย่างหนึ่ง, เหตุอย่างหนึ่ง, ผลอย่างหนึ่ง แล้วก็ความจริงสูงสุด อีกอย่างหนึ่ง. ความจริงสูงสุดนี้จะรวมพระเป็นเจ้า หรือรวมต้นตอของอะไรต่างๆ ไว้หมดในคำๆ นี้; หรือแม้ที่สุดแต่ว่า กฎธรรมคา เช่นพูดว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา; สิ่งทั้งปวงต้องไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตานั้น; คือ Ultimate Reality หรือว่ากฎที่เด็ดขาดลงไป.

นี่เราจะเอาอย่างไรในเมื่อมันมีตั้งห้าอย่างเช่นนี้; บางอย่างก็ไม่อยู่ในขอบวงของการศึกษาและการปฏิบัติ เพราะพูดถึงสิ่งทั้งหมดไปแล้ว ไม่ยกเว้นอะไรเลย. ที่นี้เมื่อจะต้องจำกัดความให้แคบเข้า ในลักษณะที่จะใช้เป็นประโยชน์ในวงของศีลธรรมหรือของศาสนา หรือที่จะเป็นเครื่องมือสร้างสันติภาพให้แก่มนุษย์ ให้สมกับคำว่า ธรรมะคือสิ่งที่ช่วยโลกนั่นเอง เขาก็เลยจำกัดความไว้เป็นอย่างดี จนเราไม่ต้องทำ หรือว่าเราก็อำนาจว่าเขาไม่ได้; เขาจำกัดความที่ได้คำสรุปแล้ว ก็ได้คำนิยามที่ดี ที่ยอมรับกันได้ทั้งหมด ในวงของนักศีลธรรมหรือนักศาสนาของโลก ในเวลานั้นนั้น เขายอมรับเอาคำ

บัญญัติที่เฟื่องฟูพวกคณะ Theosophy เขาใช้อยู่ในวรรณคดีของเขา, เขาจำกัดความไว้ว่า “วิถีแห่งการกระทำ ที่ถูกต้องสำหรับมนุษย์ ในทุกๆ ชั้น ทุกๆ ตอน แห่งวิวัฒนาการของเขา” มันออกจะยุ่ง ฟังกันใหม่หน่อยว่า วิถีแนวหนึ่งของการกระทำ คือระเบียบวิถีแนวหนึ่งสายหนึ่งของการกระทำ, แล้วก็ถูกต้องสำหรับมนุษย์; นี่ฟังดูเถอะ, “มันถูกต้องสำหรับมนุษย์”, ไม่ได้พูดถึงอื่นไปมากกว่านั้น: ต้องถูกต้อง, แล้วก็ต้องสำหรับมนุษย์, แล้วก็ทุกๆ ลักษณะเฉพาะของเขา, สำหรับวิวัฒนาการของมนุษย์. นี่ก็หมายความว่า มนุษย์เราถ้าจะเป็นมนุษย์ให้สมบูรณ์แล้ว มันต้องไปถึงจุดสูงสุด ที่ดีที่ สุดของมนุษย์เรียกว่าวิวัฒนาการ ไปจนกว่าจะถึงสิ่งที่เรียกวันก่อนว่า Summum Bonum, นี่มันเป็นสายอยู่อย่างนี้.

ที่นั่นคนแต่ละคนๆ นั้นเขามี Particular State หรือสภาวะเฉพาะของเขาคน หนึ่งๆ มันไม่เหมือนกัน คือเด็กบ้าง ผู้ใหญ่บ้าง โง่บ้าง ฉลาดบ้าง หญิงบ้าง ชาย บ้าง นักบวชบ้าง ชาวบ้านบ้าง แล้วจะให้เหมือนกันอย่างไร จึงเกิดภาวะเฉพาะคน หนึ่ง. ที่นั่นธรรมะสำหรับคนนั้น มันเลยเป็นของเฉพาะคนนั้นไป มันจึงมีไม่เหมือนกัน ทุกคน; เช่นเด็กก็อย่างหนึ่ง ผู้ใหญ่ก็อย่างหนึ่ง แต่มันต้องถูกสำหรับคนนั้นๆ; และเป็นแนวเป็นระเบียบสำหรับการกระทำ, ใช้คำชัดเจนว่า Conduct คือการกระทำ, ไม่ใช่คำสั่งสอน, ไม่ใช่ระเบียบพิธีที่ต้องที่โง่เขลาจนกลายเป็นไสยศาสตร์ไร้ความหมาย หรือคำพูดคำท่องบ่นอะไรนี้. มันต้องเป็นระเบียบแห่งการกระทำ, แล้วก็ถูกต้องสำหรับ มนุษย์ ทุกภาวะ เฉพาะคนๆ ในแนวแห่งวิวัฒนาการของเขา จนกว่าจะถึงที่สุด. นี่คือสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะ ซึ่งยอมรับเป็นค่านิยมสากลกันอยู่ในหมู่นักศึกษาในเวลา.

ที่นั่นพวกเราที่เป็นชาวพุทธ หรือไม่ใช่ชาวพุทธ เฉพาะศาสนาไหนก็สุดแท้ เอามาพิจารณาดูเถิด จะเห็นได้ว่ามันไม่ค้านกันเลย มันเข้ากันได้เป็นสากลจริงๆ เรายอมรับสิ่งที่เรียกว่าธรรมะในลักษณะเช่นนี้แล้วจะง่ายและเร็ว, สะดวก และ

แจ่มกระจ่างที่สุด ว่าระเบียบปฏิบัติ ที่ถูกต้องแล้วสำหรับมนุษย์ เหมาะสม
 อย่างยิ่ง เฉพาะลักษณะ ๆ ของคน ๆ หนึ่ง ที่จะนำไปสู่จุดหมายปลายทางของ
 มนุษย์; เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า ระเบียบปฏิบัติแนวนี้ อย่างนั้นมันจะสร้างอะไรขึ้นมา?
 นั่นก็คือสร้างความถูกต้องขึ้นมา, สร้างความเป็นธรรมขึ้นมา, สร้างความสงบสุขขึ้นมา,
 หรือทำอะไร ๆ ก็ได้ อย่างที่เรียกว่า ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ เหมือนที่กล่าววัน
 ก่อนหน้านี้ว่า มีความสุข, ทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่, มีความเต็มเปี่ยมของความเป็น
 มนุษย์, มีความหวังดีเป็นส่วนรวม. นี่คือผลที่จะเกิดขึ้นจากการปฏิบัติไปตามวิถีทาง
 ของธรรมะ; เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า ธรรมเป็นเครื่องช่วยโลก และ คำว่า
 ธรรมะนี้ใช้ได้แก่ทุกศาสนา: ใช้ได้แก่ทุกระบบของศีลธรรม จริยธรรม กฎหมาย
 หรือแม้แต่วัฒนธรรม หรือกระทั่งถึงปรัชญา จิตวิทยา ทุกแขนงที่เป็นไปเพื่อสร้างสรรค์
 มนุษย์ให้เป็นไปเพื่อความสงบสุข. เรารู้จักธรรมะในลักษณะอย่างนี้ แล้วเป็นการถูก;
 คือถูกต้องธรรมะ. แต่ที่นี้เรามักจะได้ยินกันว่า พระธรรมก็คือไปซื้อเอา เป็นโบลาน แล้ว
 ก็เอาไปไว้ที่วัด นี่เขาสร้างพระธรรมอะไรอย่างนี้; หรือว่า เสียงสวด สวดพระธรรม;
 นี่เรียกกันอย่างไรที่คลุมเครือทั้งนั้น; หรือกล่าวอีกที่หนึ่งก็ว่าธรรมะออกจะเป็นสิ่งที่อยู่
 นอกวงของมนุษย์ไปเสียเลย; อย่างนั้นมันผิดอย่างยิ่งไปอีกทางหนึ่ง.

ถ้าถือตามหลักที่ถูกต้องโดยเฉพาะของพุทธศาสนาแล้ว ธรรมะก็คือทุกสิ่งที่
 ตัวคนนั่นเอง; เพราะว่าตัวคนก็เป็น ธรรมะอยู่แล้ว คือเป็นรูปธรรมส่วนร่างกาย แล้ว
 ก็เป็นนามธรรมในส่วนจิตใจ, แล้วก็มีส่วนความรู้ที่เป็นสัจธรรม เป็นสติปัญญาของ
 คนเราที่รู้ความดับทุกข์ ทำความดับทุกข์ได้; อะไร ๆ มันก็เป็นธรรมะอยู่ทั้งเนื้อทั้งตัว
 แม้แต่เสื้อผ้ากางเกงที่เราสวมนี้ ก็เรียกว่า ธรรมะได้เหมือนกัน แต่มันเป็นส่วนรูปธรรม
 ชนิดหนึ่งเท่านั้น; เพราะฉะนั้นเราไม่ต้องไปดูธรรมที่ไหน; เราดู ธรรม ที่ความทุกข์
 และความดับทุกข์สิ้นเชิงนั้นแหละถูกต้องที่สุด; แล้วก็เอาประโยชน์เป็นความดับทุกข์
 สิ้นเชิง แล้วก็ดูตัวธรรมะที่การปฏิบัติ ตามแนวที่ว่านี้. เพราะฉะนั้น ธรรมะที่จะ

สำเร็จประโยชน์แก่เรา และใกล้ชิดแก่เราที่สุดก็คือการปฏิบัติ; เรียกสั้นๆ คำเดียวก็ว่า การปฏิบัติ; หรือจะขยายความออกไปว่า การปฏิบัติตามหลักเกณฑ์ที่ถูกต้อง เพื่อให้เข้าถึงความเป็นอันเดียวกันกับสภาพสูงสุด คือความอยู่เหนือความทุกข์โดยประการทั้งปวง. นคอธรรมะแท้.

ทีนี้เวลาเหลืออยู่นิดหน่อย อาตมาอยากจะปรับความเข้าใจ ถ้าถูกถามว่า **ในพุทธศาสนามีพระเป็นเจ้า (God) หรือไม่?** ท่านคิดว่าจะตอบอย่างไร จึงจะตรงตามที่เป็นจริง. เราอาจจะตอบได้ว่า ถ้าพูดกันอย่าง Personal God คือหมายถึงพระเจ้าที่เป็นตัวตน เหมือนอย่างกะคน มีอย่างนั้นอย่างนี้ อย่างที่เป็นคนแล้วละก็ ไม่มีแน่; แต่ถ้าหมายถึงสิ่งหนึ่งหรือสภาพอันหนึ่งที่ทำหน้าที่อย่างพระเจ้าหรือ God ทำละก็ พระเป็นเจ้ามีในพระพุทธศาสนา.

หน้าที่ของ God นี้ถ้ารวมกันหมดแล้วเราจะพบว่ามันจะมีอยู่สามอย่างคือ:— God the Creator ^{นี้}พระเจ้าผู้สร้าง; แล้วก็ God the Preserver คือพระเจ้าผู้ดูแลโลก และรักษาโลกเอาไว้; ที่แรกสร้างโลกแล้วก็ควบคุมโลกเอาไว้; แล้ว God the Destroyer คือพระเป็นเจ้าที่จะทำลายโลกให้สิ้นไป ในเมื่อถึงยุคที่จะต้องทำลาย. หน้าที่ของ God ไม่มีอะไรมากไปกว่านี้.

ในพุทธศาสนามีสิ่งที่ทำหน้าที่อย่างนี้หรือเปล่า? ยิ่งตอบได้ว่ามีโดยเต็มเปี่ยม ได้แก่สิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” นั่นเอง: ธรรมในลักษณะหนึ่งซึ่งได้กล่าวมาแล้ว ในฐานะที่เป็นกฎ ที่เป็นเหตุ หรือเป็นผล หรือเป็น Condition ในส่วนลึกที่เรา รู้จักมันยากที่สุด. ^{นี้}มีอำนาจที่จะทำให้สิ่งทุกสิ่งมีการเกิดขึ้น ให้มีการทรงอยู่ ให้มีการสลายไป; อันนี้เราเรียกว่า God หรือสิ่งที่ทำหน้าที่ของ God. มันไม่ใช่ Personal God มันไม่ใช่ Anthropomorphic God คือไม่ใช่เป็นคน หรือว่าคล้ายคน; แต่มันเป็นอำนาจลึก—

ลับที่มนุษย์ยังเข้าใจไม่ได้อย่างหนึ่ง ซึ่งทำหน้าที่อื่นนี้ และพุทธศาสนายอมรับเต็มที่ว่ามีสิ่งนี้; เพราะฉะนั้นเรายอมรับว่ามี God ซึ่งทำหน้าที่โดยสมบูรณ์ ก็คือธรรมะนั้นเอง. นี่จึงกลายเป็นของผนวกว่า แม้แต่คำว่า ธรรมะนั้นมันยังหมายความออกไปได้ถึงอย่างนี้ คือหมายความออกไปได้ถึงพระเป็นเจ้า ซึ่งเราก็ไม่ค่อยสนใจกับความหมายในลักษณะเช่นนั้น: เราสนใจในความหมายชนิดที่เป็นการศึกษา และเป็นการศึกษาได้ผลเป็นความพันทุกข์ จะอยู่ในรูปของศีลธรรม หรือกฎหมาย หรือศาสนาก็ตามนั้นแหละคือ ธรรมะ; แล้วก็จำกัดความสั้น ๆ ว่าเป็นระเบียบแนวของการปฏิบัติสายหนึ่ง ซึ่งเหมาะแก่มนุษย์อย่างยิ่ง ทุก ๆ ชั้นทุก ๆ ตอนทุก ๆ สภาวะ ที่เขาจะเจริญไปสู่จุดสูงสุดของเขา.

ในที่สุดท่านก็จะเห็นได้เองว่า ธรรมะนั้นแหละมันคือหัวใจ หรือแกน—กลางของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา; เพราะฉะนั้น ถ้าเราพูดว่าหลักพระศาสนา หรือศาสนาก็จึงลงไปถึงสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะในลักษณะเช่นนั้น.

ที่หัวข้ออบรมของเราที่มีว่า ศีลธรรม หลักพระพุทธศาสนา และวิถีปฏิบัติ ทั้ง ๓ คำนี้รวมอยู่ในคำว่าธรรมะคำเดียวเท่านั้น นี้เราได้พูดกันมาถึงสามวันแล้ว เรื่องทั้งหมดก็รวมอยู่ในคำว่า “ธรรม” เพียงคำเดียวเท่านั้น; เพราะฉะนั้นเราจำคำนี้ไว้ แล้วขยายความออกไปเพื่อเข้าใจแจ่มแจ้ง หรือว่าคำบรรยายทั้งหมดนี้สรุปเหลือเพียงคำเดียว คือเป็น “ธรรมะ” เพื่อจำง่ายก็ได้ เป็นอันว่า เราได้กล่าวถึง สิ่งที่เราเรียกกันว่า ศาสนา หรือ Religion มาอย่างสมบูรณ์โดยใจความ โดยหลัก ๆ ซึ่งจะเป็นเหตุให้เข้าใจธรรมะ เพื่อการปฏิบัติ, ให้ได้รับผลจาก “ธรรม” สมตามความประสงค์ของเรา.

อาตมาขออุทิศคำบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๔/๒๕๐๕

เรื่อง

ประโยชน์ของศาสนา

พระราชชัชวาล์ พุทธทาส อินทปัญโญ

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๒๖ มิถุนายน ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่สี่นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า ศาสนา. ในครั้งแรกนี้ขอทบทวนความจำกันสักเล็กน้อย ถึงข้อที่เราได้กล่าวกันถึงสิ่งที่เรียกว่า ศีลธรรม ปรัชญาของศีลธรรม; คือที่เรียกว่าจริยปรัชญา แล้วก็ถึงสิ่งที่เรียกว่าศาสนา กระทั่งถึงสิ่งที่เรียกว่าธรรมะ ซึ่งสรุปลงได้ในความหมายสั้น ๆ ว่า ธรรมะ คือแนวปฏิบัติที่ถูกต้องสำหรับมนุษย์ทุก ๆ ชั้นแห่งวิวัฒนาการของเขา; ซึ่งเราถือเอาตามความหมายสากลปัจจุบันที่สุด ที่นักจริยปรัชญา และนักศาสนาได้ค้นคว้า และรวมความเป็นอย่างนี้ เป็นคำนิยามที่ปัจจุบันที่ใหม่ที่สุด: The cause of conduct แนวปฏิบัติ, Right for a man เหมาะสำหรับมนุษย์, ถูกต้องสำหรับมนุษย์ at his particular state of his evolution ขอให้จำคำบัญญัตินี้ไว้แต่ละคำๆ ให้ดีเถิด ท่านจะเข้าใจสิ่งเหล่านี้ได้ง่าย และได้เร็วที่สุด. มันเป็น Cause ของการปฏิบัติ, หรือการกระทำ; แล้วก็เหมาะและถูกต้อง สำหรับมนุษย์ทุก ๆ แต่ละชั้นของวิวัฒนาการของเขา ต้องใช้คำว่าแต่ละชั้น ๆ ๆ ๆ. นี่คือความหมายที่แท้จริงของสิ่งที่เรียกว่า "ธรรมะ" ซึ่งรวมทั้งศีลธรรม และสัจธรรม, ที่เป็นตัวศาสนาที่สูงขึ้นไปด้วย และทุก ๆ ศาสนา.

ที่นี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า **ประโยชน์ของศาสนา** ขึ้นฟังดูคล้ายกับว่าฝัน หรือว่าผิดจากที่เขาเคยทำกันอยู่, คือเขาจะกล่าวอานิสงส์ที่หลัง; แต่อาตมาอยากจะกล่าวถึงประโยชน์หรืออานิสงส์นี้ก่อน เพื่อเกิดความสนใจ และความเข้าใจถูกต้องได้โดยง่าย. เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ของศาสนา นักศาสนapakันตั้งปัญหาขึ้นว่า ศาสนาเป็นอะไรให้สำหรับมนุษย์. What religion is for humanity! ศาสนาเป็นอะไรให้สำหรับมนุษยชาติ. เขาเพิ่งเล็งถึงมนุษย์เป็นส่วนใหญ่ก่อน; แล้วจึงถามว่า ศาสนามีอะไรให้แก่มนุษย์ หรือ มีศาสนาทำไม นั่นเอง. ถ้าพูดอย่างชาวตะวันตกก็พูดว่า อานิสงส์ของพระศาสนา หรือชาววัดที่แก่วัดก็ว่า คุณของพระ—รัตนตรัย อย่างนั้นมันเป็นเรื่องเดียวกันทั้งนั้น.

สำหรับประโยชน์หรืออานิสงส์ของศาสนา^{นี้} มีความเข้าใจผิดกันอยู่เป็นอันมาก ในข้อที่ว่า ส่วนมากที่สุด โดยเฉพาะพวกที่เล่าเรียนมาอย่างเก่า เป็นชาวักพูดผิด แล้วพวกที่กรุ่นหลังก็เข้าใจผิดตาม; จนไปเข้าใจว่าศาสนา^{นี้}มีประโยชน์ต่อเมื่อหมดเรื่องโลกๆแล้ว เป็นคนแก่คนเฒ่าแล้ว หรือว่าศาสนา^{นี้}มีไว้สำหรับหนีเทลิดเปิดเปิงไปจากโลก เข้าป่าเข้าดงไปที่เดียว; หรือแม้ที่สุดแต่ที่พูดว่า ศาสนา^{นี้}เป็นเครื่องหนีทุกข์ผิดอย่างยิ่ง, เพราะศาสนา^{นี้}ต้องการจะชนะทุกข์ ไม่ใช่ต้องการจะหนีทุกข์ และต้องการจะชนะโลก ไม่ใช่หนีโลก ต้องการจะอยู่ในโลกนี้ด้วยชัยชนะโดยทุกประการ คือทุกลักษณะ ทุกชั้น ทุกตอน ของวิวัฒนาการของมนุษย์อย่างทีกล่าวแล้วเมื่อตะกี้นั้นเอง. เพราะฉะนั้นเราจะต้องมีความเข้าใจถูกต้อง ในเรื่องนั้นเสียก่อน **จึงจะเดินไปตามทางได้โดยง่าย**; เพราะฉะนั้นท่านผู้ใดในบรรดาท่านทั้งหลายนี้เคยพกเอาความเข้าใจอย่างนี้ไว้มาแต่ก่อน ก็ขอให้สลัดทิ้งไปเสียโดยเร็ว เพราะจะทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นไปผิดทางหรือท้อแท้ หรือฝันความรู้สึก ในการที่จะ

มารับการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับศาสนา, โดยเข้าใจว่าจะต้องเป็นเรื่องของคนที่จะต้องทิ้งโลกไป หรือพ้นจากเรื่องโลก ๆ แล้ว หรือหนีทุกอย่างนั้นมันไม่น่าสนุกตรงไหนเลย.

เราจะต้องเอาประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษานี้ ไปปฏิบัติ เพื่อมีชีวิตชนิดที่เป็นชัยชนะอยู่ทุก ๆ ลมหายใจเข้าออก ก็หมายความว่า ในทุก ๆ กรณีที่เราต้องประกอบหรือกระทำเป็นประจำวนั้นทีเดียว. และขอให้มอง ให้ลึกไปกว่านั้นอีก ก็คือว่าศาสนาเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมี; ถ้ามีฉะนั้นแล้ว ชีวิตจะเป็นความพ่ายแพ้อยู่ตลอดเวลา ไม่พ่ายแพ้ข้างนอกก็ต้องพ่ายแพ้ข้างใน, หรือเมื่อพ่ายแพ้ข้างใน ก็เป็นอันว่าพ่ายแพ้ข้างนอกด้วย. ศัตรูของมนุษย์เรามีทั้งทางฝ่ายรูปธรรม คือร่างกาย และฝ่ายจิตใจ และฝ่ายวิญญาณที่ลึกลงขึ้นไป, คือทางความคิดความเห็น, เพราะฉะนั้นแปลว่าสิ่งที่จะมาทำให้พ่ายแพ้มีมาก และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในหน้าที่การงานของท่านตุลาการทั้งหลายนั้น ก็คือพ่ายแพ้แก่กิเลส ประเภทที่เรียกว่า อคติ เหล่านี้เป็นต้น. เพราะฉะนั้นจึงเป็นสิ่งจำเป็น ที่จะต้องมีสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะหรือศาสนานี้.

ทีนี้เราจะนึกให้กว้างออกไป ถึงศาสนาทั่วไป อย่างในศาสนาคริสเตียน ข้อความตอนหนึ่งในคัมภีร์ New testament ตอนนักทนายมีว่า “พระยา มารได้พาพระเยซูไปที่ภูเขาสึงเต็มไปด้วยหิน เหลียวไปทางไหนก็มีแต่หินทั้งนั้น แล้วบอกพระเยซูว่า ถ้าเป็นบุตรพระเจ้าจริง ก็จงทำก้อนหินเหล่านี้เป็นขนมปังที่ซิ.” พระเยซูก็ได้ตอบว่า “ไม่ใช่อย่างนั้น คือว่าไม่ใช่มนุษย์เราจะมีชีวิตอยู่ได้ด้วยขนมปัง แต่จะมีชีวิตได้ด้วยการทำ ตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าทุก ๆ คำ.” ตอบอย่างนี้ — ที่ว่ามนุษย์เราไม่ได้มีชีวิตอยู่ได้ด้วยขนมปัง — ก็คือว่ามนุษย์เราไม่ได้มีชีวิตอยู่ได้ด้วยข้าวปลาอาหาร; แต่ว่ามีชีวิตอยู่ได้ด้วยการทำตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าทุก ๆ คำ ใช้คำว่าทุก ๆ คำเลย ชีวิตจะมีอยู่ได้ เป็นมนุษย์อยู่ได้ ก็เพราะทำตามคำพระเป็นเจ้า.

ขอให้ท่านทั้งหลายคิดถึงดูให้ดีๆ หลักของศาสนานี้ ไม่ได้ถือว่าเรามีชีวิตอยู่ เพราะอาหารที่เรากินเข้าไปเลี้ยงร่างกายอย่างเดียว; มันมันเป็นเพียงให้ชีวิตทาง

ร่างกาย ยังไม่มีความหมายแห่งความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้อง. ถ้าจะมีชีวิตเป็นมนุษย์ให้ถูกต้อง มันต้องมีอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้เป็นมนุษย์ นั่นคือธรรมะ นั่นคือศาสนา; นั่นคือคำสั่งของพระเป็นเจ้าทุกๆ คำ. พอเราปฏิบัติตามทั้งหมดนี้ มันกลายเป็นชีวิตที่แท้จริงขึ้นมา. เมื่อตะกี้ไม่ใช่ชีวิตจริง ชีวิตเนื้อหนังร่างกายที่มีมูลมาจากอาหารนั้นมันเป็นชีวิตชนิดที่เป็นเพียงเปลือกหรือวัตถุ ก้อนวัตถุเท่านั้น แต่ความหมายที่แท้จริงของชีวิตคือ ความเป็นอนันต์ มันอยู่ท่วมความดี ความงาม คือสิ่งดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้ นั่นเรียกว่าชีวิต.

ทีนี้ ในเครื่องของพุทธศาสนา หรือจะกล่าวว่าศาสนาทั้งหมดในประเทศอินเดีย ทั้งศาสนาที่มีพระเจ้าเกี่ยวข้อง และไม่มีพระเจ้าเกี่ยวข้อง ทั้งหมดทั้งสิ้นด้วยกันนั้น มันมีหลักมาแต่โบราณนานมา ว่า “อาหารนิททา ภยาเมตฺตุนญฺ อ ๖ล๖” นี้เป็นภาษาบาลี. เป็นภาษาสันสกฤตก็มี เราเอาแต่ความหมายว่า การหาอาหารกิน การแสวงหาความสุขจากการนอน การรู้จักขบถาคหนี่อันตราย การประกอบเมตฺตุนธรรม เหล่านี้มิได้เสมอกัน ระหว่างคนกับสัตว์. แล้วประโยคที่สำคัญที่สุดก็ว่า: “ธมฺโม หิ เตสํ อธิโก วิเสโส” ว่าธรรมะเท่านั้นที่ทำความให้คิดแปลกแตกต่างจากสัตว์. ธมฺเมน หินา ปสุกฺกิ สมานา เมื่อเอาธรรมออกไปเสียแล้ว คนก็เสมอกันกับสัตว์. นี้ก็มีความหมายอย่างเดียวกันว่า ถ้ามีแต่ชีวิตชนิดที่เป็นเนื้อหนังไม่มีธรรมแล้ว มันก็ยังเป็นเหมือนกับสัตว์ทั่วไป ต่อเมื่อมีธรรมเข้ามาแล้ว จึงจะแปลกจากสัตว์ คือเป็นมนุษย์. เพราะฉะนั้นจึงถือเป็นหลักตรงกันไปหมดว่า ธรรมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความเป็นมนุษย์ ถ้าปราศจากธรรมะแล้วย่อมไม่เป็นมนุษย์ อย่างมากก็เป็นเพียงสัตว์มีชีวิตตามธรรมดา. แต่ที่นี้เรามาพิจารณาดูให้ดีกว่า การที่เราจะมีธรรมะ ที่ทำความคิดแปลกแตกต่างจากสัตว์นี้ มันหมายถึงการกระทำชนิดที่กล่าวแล้วข้างต้นว่า เป็นการปฏิบัติไป ตามแนวที่ถูกตรง เหมาะสำหรับมนุษย์ ทุกชั้นทุกตอนของวิวัฒนาการนั้น; มันเพื่ออะไร มันเพื่อความแตกต่างจากสัตว์เฉยๆ. หรือว่า

มีไว้เพื่อกราบไหว้, หรือมีไว้เพื่อเชื่ออย่างมงายเท่านั้น แต่แท้จริงมันมีไว้เพื่อ**จัด**
ปัญหาทุกอย่างของมนุษย์.

การปฏิบัติธรรมนั้นมันเป็นการปฏิบัติ เพื่อจัดปัญหาต่างๆของมนุษย์ มันมี
ผลตรงนี้ ไม่ใช่เอาผลตรงว่า ให้มันแปลกไปจากสัตว์ หรือว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้บูชา
ไว้กราบไหว้. ที่นี้เราจึงเห็นชัดลงไปว่า มันต้องมีการปฏิบัติ หรือการกระทำที่จัดปัญหา
ของมนุษย์: **ปัญหานี้ก็คือความทุกข์,** คือสิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ ด้วยความรู้และ
การกระทำที่ถูกต้อง. การที่จะให้ศาสนา หรือธรรมะ มีประโยชน์ ต้องใช้ไปในทาง
จัดปัญหาของมนุษย์เรา ด้วยความรู้และการกระทำที่ถูกต้อง; ถ้าพึ่งความรู้ไม่มีการ
กระทำนี้ไม่เรียกว่าศาสนา. ข้อนี้ได้กล่าวมาแล้วแต่วันก่อน **ถ้าพึ่งความรู้ไม่มีการ**
กระทำ ถ้าพึ่งความเชื่อไม่มีการกระทำ เหล่านี้ยังไม่เรียกว่าตัวศาสนา.

ความรู้หรือความเชื่อต้องมาก่อน แล้วจึงมีการกระทำ; แล้วทั้งความรู้^{นี้}
ถูกต้อง การกระทำก็ถูกต้อง จึงจัดความทุกข์ได้. ความเชื่อเป็นกำลังสำคัญ คือ
เป็นกำลังทางจิตใจให้กระทำ; ถ้าไม่มีกำลังของความเชื่อเข้ามาช่วยแล้ว จักเกิดความ
ท้อแท้ไม่ยอมทำ, เพราะฉะนั้นสิ่งที่เรียกว่าความเชื่อนี้ ต้องมีด้วยกันทุกศาสนา; แต่
ว่าความเชื่อ^{นี้} ปราศจากความรู้ไม่ได้ ต้องเป็นความเชื่อที่ประกอบไปด้วยความรู้
ที่ถูกต้อง. เพราะฉะนั้นจึงต้องมีความรู้ แล้วจึงมีการกระทำ คือความพากเพียรใน
การทำ. ในทางศาสนาท่านจึงกล่าวเป็นหลักทั่วไปว่า **มันมีอยู่สามอย่างคือ**
ความเชื่อ แล้วความรู้อย่างปัญญา แล้วความพากเพียรคือการทำ.

ในบรรดาศาสนาทั้งหลายในโลก **จะอิงอาศัยอยู่ที่หลักสามประการนี้^{ทั้ง}**
นี้. มันผิดกันอยู่แต่ว่าบางศาสนานี้เอาบางอย่างในสามอย่างนี้ออกหน้า คือมีมาก
กว่าอย่างอื่น, คือหนักไปในทางนั้นมากกว่าทางอื่น เพราะฉะนั้นจึงทำให้เกิดความแตก

ต่างกัน, เช่นศาสนาบางศาสนามีความเชื่อออกหน้ามาก ศาสนาบางศาสนามีปัญญาหรือ
ความรู้ออกหน้ามาก และบางศาสนาก็มีการกระทำ อย่างเฉียบขาดเข้มแข็งออกหน้ามาก
อย่างนี้เป็นต้น แต่จะต้องมีครบทั้งนั้น ไม่ว่าจะศาสนาไหน ต้องมีสิ่งทั้งสามนี้อยู่เป็น
หลักในภายในทั้งนั้น แต่ที่จะออกหน้ามาให้เห็น จนถึงกับถือเป็นลักษณะเฉพาะของ
ศาสนาหนึ่ง ๆ นั้น มันผิดกันที่ตรงนี้.

สำหรับพุทธศาสนา นั้น อยู่ในประเภทที่ถือเอาปัญญาเป็นเครื่องออก
หน้า, ไม่ได้ถือเอาความเชื่อหรือการกระทำ ความเพียรถึงเครื่องเป็นเครื่องออก
หน้า, ถือเอาปัญญาเป็นเรื่องออกหน้า. และมีการกระทำที่พอเหมาะและมีการเชื่อที่
เป็นไปตามอำนาจของปัญญา อย่างนี้เรียกว่ามีปัญญาออกหน้า เพราะฉะนั้นจึงมีคำกล่าว
ถึงปัญญาว่า หลุดพ้นด้วยปัญญา, ปัญญาประเสริฐกว่าธรรมะข้ออื่น ธรรมะข้อ
อื่นอยู่ในอำนาจของปัญญา. พุทธศาสนามีหลักอย่างนี้ และในที่สุดก็มุ่งหมายที่จะให้
เกิดการกระทำที่ถูกต้องพอเหมาะพอดีด้วยกันทั้งนั้น ก็เพื่อจะขจัดเสียซึ่งความทุกข์ ซึ่ง
เรียกว่าเป็นปัญหาของมนุษย์. ที่นี้เราก็พิจารณากันต่อไปถึงสิ่งที่เรียกว่าปัญหาของ
มนุษย์หรือความทุกข์นั่นเอง; เราก็จะรู้ประโยชน์ของศาสนาอย่างชัดเจน.

สิ่งที่เรียกว่าความทุกข์ ตามความหมายของภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาของ
พุทธศาสนา นี้ ฝรั่งก็ยอมแพ้ก็เหมือนกัน; คือไม่สามารถจะแปลความทุกข์นี้ ด้วยคำ
เป็นภาษาอังกฤษที่ถูกต้องพอเหมาะพอสม หรือครบบริบูรณ์ได้ ก็ยอมแพ้; พยายาม
ที่จะใช้ทับศัพท์ว่าความทุกข์ เพราะจะไปแปลว่า Pain หรือ Suffering อะไรทำนองนี้
มันไม่เต็ม ไม่ครบ เว้นไว้แต่ในบางกรณี ที่อาจจะแปลว่า ทุกข์เจ็บปวด หรือทุกข์-
ทรมาณ เพราะว่าคำว่า “ความทุกข์” นี้มีความหมายอะไรก็อยู่อีกบางอย่าง. ขอให้
ท่านสนใจศึกษาคำนี้เป็นพิเศษ; นี่อาตมาขอรับรองว่าให้สนใจศึกษา คำว่าทุกข์นี้เป็นพิเศษ
จึงจะเข้าใจศาสนา. คำว่าทุกข์นี้หมายถึงภาวะที่ทนรับได้ยาก, พุคเป็นภาษา
ธรรมคา ๆ ก็ว่า ภาวะที่เราจะทนรับได้ยาก ท่านลองนึกถึงอาการที่ว่าเราจะต้องทนรับ

ทุกอย่างเราจะต้องทนรับ ถ้าไปเกี่ยวข้องเข้าแล้วเราจะต้องทนรับ หรือรับเอามาถือไว้ทั้งนั้น. และสิ่งที่เรียกว่า ความทุกข์^๕ เป็นภาวะที่ทนรับไต่ยาก ที่นั่นมีความหมาย หรือ มีความลับที่ซ่อนเร้นอยู่ใน^๖ว่า ทุกๆ อย่างนั้นมันเป็นภาวะที่ทนรับไต่ยาก^๗ทนนั้น แม้แต่สิ่งที่เราหลงเรียกว่าความสุข. สิ่งที่เราเรียกว่า ความทุกข์ ความเจ็บไข้ ความไม่ได้ตามต้องการนี้ มันเห็นง่าย ทนไม่ไหวจริงๆ จึงเรียกว่า ความทุกข์ไว้ที่ก่อน.

ที่^๘นี้ คำ^๙ที่ตรงกันข้ามคือ ความสุข^{๑๐} นี้เรามองเผินๆ เราก็ชอบ; และเราถือว่าทนได้ง่าย หรือบางทีไม่ต้องทนเอาเสียเลยก็มี. นี่คือความรู้สึกของคนธรรมดาที่ไปเข้าใจว่าความสุขเป็นอย่างนั้น แล้วก็หลงไหลในความสุข. คำว่า ทุ-ชะ แปลว่า ทนยาก คำว่า สุ-ชะ แปลว่า ทนง่าย; แต่แล้ว^{๑๑}ทั้งหมดมันก็เป็นเรื่องทนยาก ตรงที่ความสุข^{๑๒}นั้นมันซ่อนอาการทนยากไว้อย่างเร้นลับ. มันต้อง ต่อเมื่อเราไม่มีอาการที่เรียกว่าทนยากตามธรรมดาต่อความเจ็บป่วยตามธรรมดานั้นเสียก่อน; แล้วเราจะเห็นที่เร้นลับลงไปว่า, แม้ที่เรียกกันว่าสุข^{๑๓}ๆนั้นก็ต้องทน และทนยากเหมือนกัน. เพียงแต่ว่ามันมีอะไรกลบเกลื่อนไว้ ไม่ให้รู้ความจริงข้อนี้ เหมือนกับว่าถ้าให้เราร้องไห้ เจ็บปวด ร้องไห้เสมอกัน รู้ได้ทันทีว่าทนไม่ไหว; แต่ถ้าจะให้หัวเราะอยู่เรื่อย ร่าเริงอยู่เรื่อย เราก็ทนไม่ไหวอีกเหมือนกัน. นี่ ไปลองคิดดูในข้อนี้ไม่ใช่ว่าเพียงแต่ให้ร้องไห้แล้วจะทนไม่ไหว ถึงแม้หัวเราะร่าเริงอยู่ที่ทนไม่ไหวเหมือนกัน. ถ้าไม่ยอมให้หยุด มันเป็นเรื่องที่รับไว้ไม่ไหวเหมือนกัน; เพราะฉะนั้นความสุขเอรีคือร่อยทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย^{๑๔}นี้ ถ้ามาแต่เพียงผิวๆเผินๆพอประมาณก็ดูเอรีคือร่อยอยู่ แต่ถ้าให้มาอย่างเต็มที่และตลอดเวลานั้น มันคือความสุขเผาชนิดหนึ่งเหมือนกัน เพราะฉะนั้นตามหลักธรรมจึงถือว่าไม่มีสิ่งที่เรียกว่าความสุข. “ไม่มีสิ่งที่เรียกว่าความสุข”^{๑๕}นี้พูดอย่างความจริงถึงที่สุด. เรียกว่าความจริงถึงที่สุด คือ ปรมัตถ์หรือ Ultimate Truth, นี่ความจริงถึงที่สุดจะ

พูดได้ว่า มันไม่มีความสุข แม้ความสุขก็เป็นสิ่งที่ต้องทน; เพราะฉะนั้นจึงเหลือแต่สิ่งที่ต้องทน และเมื่อต้องทนแล้วก็เรียกว่าไม่ไหวทั้งนั้น. เมื่อทุกสิ่งเป็นสิ่งที่ต้องทนอย่างนี้ละก็, เราจะต้องมีวิธี อูบาย, หรือจะเรียกว่า ระเบียบปฏิบัติอะไรก็ตามที่จักความต้องทนนี้ออกไปเสีย; นี่คือน้ำที่ของธรรมะหรือศาสนาทำให้เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับความสุขก็ตาม กับความทุกข์ก็ตามได้ในลักษณะที่ไม่ต้องทน.

เมื่อความทุกข์ก็ต้องทน ความสุขก็ต้องทน ทนแบก ทนรับ ทนยากลำบากอย่างนี้ เราจะต้องมีวิธีที่ฉลาดอีกอันหนึ่ง ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับมัน แล้วจะไม่ให้ต้องทนเลย. เปรียบเทียบเหมือนอย่างว่า แบกก้อนหินก้อนหินไว้มันก็หนัก; แต่แบกเพชรพลอยที่แพงมากที่สุดไว้เป็นกระบุง ๆ มันก็หนักเหมือนกัน ฉะนั้น เรามีวิธีอย่างไรที่จะถือก้อนหินไว้ หรือถือเพชรพลอยไว้ โดยไม่ต้องหนัก นี่คือ เคล็ดลับที่สุดของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา ที่เรียกกันในทางพุทธศาสนาว่า ไม่ถือมันถือมันสิ่งใดไว้โดยความเป็นตัวเราหรือเป็นของของเรา นั่นคือความรู้และการกระทำที่ถูกต้องต่อสิ่งทั้งปวง.

ไหน ๆ ก็ได้พูดถึงคำว่าทุกข์ และขอร้องให้ท่านทั้งหลายสนใจเป็นพิเศษแล้ว อาตมาก็อยากจะถือโอกาสวินิจฉัย สำหรับคำ ๆ นี้ เพื่อเป็นเครื่องช่วยความจำที่ดีที่สุด. ขอให้ท่านจดจำว่า การที่ได้พูดว่า ทุกสิ่งเป็นทุกข์ นอกจากความดับทุกข์คือนิพพานแล้ว ทุกสิ่งเป็นทุกข์นี้ เพราะคำว่าความทุกข์นั้นมันมีความหมายกว้าง ถ้าเอาคำพูดว่า ทุกข์ทุก—ชะ ก็แยกคำนี้ออกได้ เป็นดังสามวิธีด้วยกัน.

วิธีแรก เรียกว่า ตัว หู กับ ข ม. ชมะแปลว่าทน, หู ว่ายาก เพราะฉะนั้นความทุกข์ แปลว่า สิ่งที่ท่านได้ยาก. ความหมายอันนี้ชัดแล้ว ไม่ต้องอธิบาย ท่านก็เห็นได้ดังที่กล่าวมาแล้ว.

อีกวิธีหนึ่ง คำว่าทุกข์^๕แยกออก เป็นคำว่า ทุก กับ อี-ข. คำว่า ทุก แปลว่า น่าเกลียด ว่าชั่ว หรือ ยาก. อี-ชะ แปลว่า คุ, เห็น, คุแล้วรู้สึกน่าเกลียด เห็นแล้วรู้สึกน่าเกลียด; หมายความว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ว่าอะไรหมด ถ้าคุด้วยสติปัญญา คุให้ลึกซึ้งแล้ว จะรู้สึกระอาทั้งนั้น เพราะว่าสิ่งทั้งหลายเป็นเพียงมายาเท่านั้น เว้นแต่เราจะคุด้วยความโง่ ความหลง จึงจะเห็น สิ่งทั้งหลายว่า นั้นน่ารัก นั้นน่าเกลียด นั้นหอม นั้นเหม็น นั้นสวย นั้นไม่สวย อะไรทำนองนี้. แต่ถ้าเราคุด้วยสติปัญญา แล้วเราจะรู้สึกว่าร่าระอา น่าเอือมระอาทั้งนั้น; เพราะมันเป็นมายาทั้งนั้น มันเป็นมายาไม่มากก็น้อย ไม่ซำก็เร็ว ไม่เร็วก็ซำ ก็ว่าไม่วันใดก็วันหนึ่ง เราจะเห็นความเป็นมายาของสิ่งนั้น. เพราะฉะนั้น เขาจึงแปลคำว่าทุกข์ ว่าคุแล้วน่าเกลียดเหลือเกิน ทุกอย่างนี้ไม่ว่าอะไร จะเป็นรูปธรรม นามธรรม ความคิด จิตใจ ความสุขสนุก สนานเอร็ดอร่อย เกียรติยศชื่อเสียงอะไรก็ตาม คุแล้วจะรู้สึกระอา สภาพของความทุกข์แล้วรู้สึกระอาหนักเรียกว่าทุกข์^๕ อีกอย่างหนึ่ง เป็นอย่างที่สอง.

อย่างทีสามนั้น เป็นเรื่องสูงขึ้นไปกว่านั้นอีก, เป็นเรื่องธรรมะที่สูงขึ้นไปอีก. เขาออกเป็นคำว่า: ทุก-แปลว่าน่าเกลียด, แล้วคำว่า ขะ หรือ ชัง-แปลว่าว่าง; เพราะฉะนั้นรวมกันแล้วก็แปลว่า ว่าง. ว่างอย่างน่าระอาใจ, ว่างอย่างน่าเกลียด คือว่างจากสาระที่ควรยึดมั่นตนเอง. ในทุกๆ สิ่งที่เป็นทุกข์นั้น หมายความว่า สิ่งเหล่านั้นทั้งหมด มันว่างจากสาระทั้งหมดที่ควรจะชื่นใจ หรือนิยมยินดี นี่แหละว่างอย่างน่าเกลียด; ท่านจึงเห็นได้ว่า คำว่าทุกข์นั้นไม่ได้แปลว่าความเจ็บปวด ไม่ได้แปลว่า ทนทรมานอยู่; นั่นไม่ใช่. มันลึกกว่านั้นมากทีเดียว. พวกฝรั่งจึงยอมแพ้ที่จะแปลคำว่าทุกข์ ด้วยภาษาอังกฤษคำใดคำหนึ่งให้ตรงได้.

ทั้งนี้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คำว่า ทุกข์ นั้นมันเป็นเรื่องที่สรุปความหมาย รวมอยู่ที่ตรงว่า ต้อทน. ความน่าเกลียดของมัน ความว่างของมัน. ทำให้เกิดความ

ต้องทน. ที่นี้เราจะเอาชนะมันได้อย่างไร เพราะว่าตามปกติมนุษย์เราในโลก จะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งทุกสิ่ง ที่เป็นทุกข์ ในลักษณะที่ว่ามาแล้ว คือเกี่ยวข้องกับทุกสิ่ง ที่เป็นมายานี้ มันต้องเกี่ยวข้องกับอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้. แล้วเราจะไปเกี่ยวข้องกับสิ่ง ที่เป็นมายาหลอกลวงนี้ ในลักษณะอย่างไร จึงจะไม่เกิดอาการที่เจ็บปวดชั้น ใน ความรู้สึกของเรา? อุบายอันนั้นนั่นแหละคือ วิธีปฏิบัติที่เรียกว่าศาสนา; ให้เราอยู่เหนือมัน ให้เราชนะมัน จนมันทำความทุกข์ให้แก่เราไม่ได้; ระเบียบปฏิบัติอย่างนี้ เรียกว่าศาสนา ในที่นี้ ซึ่งเป็นเครื่องขจัดปัญหาของมนุษย์ คือความทุกข์ดังที่กล่าวแล้ว.

ที่นี้ มาพิจารณากันให้ละเอียดออกไป ถึงสิ่งที่เรียกว่าปัญหาหรือความทุกข์ โดยเพิ่งเล็งออกไป ถึงปัญหาส่วนที่เป็นของคนๆหนึ่ง ของปัจเจกชนคนหนึ่ง และ ปัญหาของสังคม คือปัญหาร่วมกัน. ถ้าพูดอย่างวิธีพูดของพวกนักปรัชญา ก็อาจจะพูดได้ว่า สังคมก็คือ เอกชนคนหนึ่งๆก็คือ เป็นทุกข์. นี้ก็ เพราะมันยังมีความพร่องอยู่ ในทางวัตถุ และในทางนามธรรม, คือพร่องอยู่ในทางวัตถุและในทางนามธรรม. ถ้าลองนึกถึงตัวเอง ลองสังเกตเรื่องที่มีอยู่ในใจของเราจริงๆว่า เรายังรู้สึกว่าการพร่องอยู่ ไม่เต็ม ทั้งในค่านวัตถุ และในค่านามธรรมอย่างไร. ในค่านวัตถุนี้หมายความว่า ทรัพย์สินสมบัติเงินทอง ที่เป็นที่ตั้งของรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส โดยเฉพาะก็คือ—เงิน ที่จะไปซื้ออะไรๆมาใส่ไว้ในเหย้าในเรือน; วัตถุเหล่านี้มันยังพร่องอยู่ คือยังมีสิ่งที่เราอยากได้นอนอยู่อีกมากมาย คือพร่อง, นี้เรียกว่าพร่อง; ในทางวัตถุก็ ยังพร่องอยู่ และที่ว่าพร่องในทางนามธรรมนั้น ก็คือ, จิตใจของเรายังหาได้เต็มเปี่ยม ด้วยความดี ที่มนุษย์ควรจะได้ อย่างที่ได้อธิบายแล้ว ในการบรรยายครั้งแรกที่สุคนธ์นั้นไม่. เพราะฉะนั้นท่านลองไปนึกถึงการบรรยายครั้งแรกว่า “สิ่งที่คนทุกคนจะต้องได้นั้นคืออะไร” ก็จะพบว่าความรู้สึกที่เป็นความเต็มเปี่ยมของความเป็นมนุษย์ มีความสุขถึงขนาดที่ว่า ทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ มีจิตใจเต็มไปด้วยความ

หวังดีแก่โลกทั้งมวล. ที่นี้ จิตใจของเรายังไม่เต็มอย่างนั้น ยังหิวยังกระหายอยู่เรื่อย เหมือนกัน เพราะว่ายังมีความอยากที่ไม่รู้จักสิ้นสุด และอันนี้เองเป็นมูลเหตุให้ทางวัตถุ ทางสิ่งของนี้ พร่องอยู่ ไม่รู้จักเต็ม เพราะฉะนั้น ทางที่จะอุดหนุน ไม่ให้หิว และ ทำให้เกิดเต็มขึ้นมา ก็ได้แก่ระเบียบปฏิบัติที่เรียกว่า ศาสนา. ทางบัจเจกชน คนหนึ่ง ๆ ก็พร่องอยู่ทั้งสองอย่างนี้ ทางสังคมทั่วไปแล้วก็ควรจะพร่องอยู่ด้วยทั้งสอง อย่างนี้ยิ่งขึ้นไปอีก เพราะมันเป็นการทำยากมาก ที่จะให้สังคมเรามีความคึดอย่างเดียวกัน มีความปรารถนาอย่างเดียวกัน แล้วการกระทำอย่างเดียวกันทุกคน แล้วก็ได้ ผลรวมเป็นอย่างเดียวกันจนเต็มเปี่ยมมันไม่ได้. เพราะฉะนั้นทางสังคมโลกทั้งโลกก็ ตาม, แคนเข้ามาเป็นประเทศหนึ่งก็ตาม, แม้ที่สุดนครอบครัวหนึ่งก็ตาม, มันพร่อง อยู่ทั้งทางวัตถุและทางนามธรรม คือทางจิตใจ; มันจึงเกิดเป็นปัญหาขึ้น บัจเจกชนก็ ส่วนหนึ่ง ส่วนสังคมก็ส่วนหนึ่ง.

คำว่า “บัจเจกชน” นี้ ขอให้ถือเอาตัวเราคนหนึ่ง ๆ เป็นเกณฑ์ เพราะฉะนั้น แม้แต่บุคคลในครอบครัวของเรา ถ้าพูดตามหลักนี้แล้ว ก็ถือว่าเป็นสังคมเหมือนกัน ถ้ามีบุคคลที่สองแล้วก็นับว่าเป็นสังคมขึ้น คือผู้ที่เราจะต้องปฏิบัติต่อกัน แม้แต่ที่ใน ครอบครัวของเราเอง; แต่ถ้าง่วงด้วยหลักอื่นเพื่อเรื่องอื่น ครอบครัวอาจจะเอามา นับไว้เป็นตัวเอา ไม่ใช่สังคมนอกตัวเราก็ได้ แต่ถ้าในทางธรรมะในชั้นสูงอย่างนี้แล้ว บัจเจกชนหมายถึงตัวคน ๆ หนึ่งเท่านั้น บุคคลที่สองขึ้นไปแล้วเป็นสังคม เพราะมันมี ปัญหาอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดขึ้นแก่เรา ไม่เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่เราคนเดียวโดยเฉพาะ. ที่สังคมก็ดี คน ๆ หนึ่งก็ดี มันยังพร่องอยู่ทั้งทางวัตถุและทางนามธรรม.

ที่นี้ โลกเรา, จงดูที่โลกเราตามที่เป็นจริงในบัดนี้; โลกเราต้องการแต่วัตถุ ต้องการแต่ความเต็มทางวัตถุ ไม่ต้องการความเต็มในทางนามธรรม หรือทางจิตใจ; เพราะฉะนั้นมันจึงยังไกลมากต่อความสงบสุข หรือสันติภาพอันถาวร. ท่านทั้งหลายก็

พอจะมองเห็นได้เองว่า วัตถุนั้นเป็นสิ่งที่เราทำมันให้เต็มไม่ได้ จิตใจของเราเองเสียอีก เราทำให้มันเต็มได้ด้วยอุบายที่ฉลาด แต่ส่วนวัตถุภายนอกนั้น เราไม่มีปัญญา ไม่มี ความสามารถ ไม่ว่าใครหมดที่จะทำให้วัตถุนั้นเต็ม คือทำให้วัตถุเพียงพอแก่ความต้องการ ของมนุษย์ จะจัดระบอบเศรษฐกิจอย่างไร อุตสาหกรรมอย่างไร ระบอบเอเนิ- เนียร์ใช้เครื่องทุ่นแรงอย่างไร ผลិតกันให้มากเท่าไร ให้มากให้เร็วกว่าปัจจุบันนี้ อีก ก็ร้อยเท่าก็พันเท่า มันก็ไม่ทำให้วัตถุเพียงพอแก่ความต้องการได้ เพราะฉะนั้นถือว่า วัตถุนั้น เป็นสิ่งที่เราทำให้เต็มไม่ได้; ที่นี้เราจะไปบังคับมันให้เต็มให้ได้ เราจะไป ทะเยอทะยาน ไปทิวกระหาย ให้มันเต็มให้ได้ มันก็เป็นเรื่องแพศเผาศตัวเอง. นี้เรา ถือเสียว่า วัตถุนั้นเป็นสิ่งที่เราไม่สามารถจะทำให้เต็มแก่ความต้องการได้ แม้เราจะ สามารถผลิตมันสักเท่าไรก็ตาม.

ในทางที่ตรงกันข้าม นามธรรม หรือจิตของเรานี้ เราสามารถทำให้ เต็มได้โดยอุบายที่ฉลาดของพระศาสนา; เราทำให้ความต้องการของนามธรรมนี้ เต็มได้ ด้วยอุบายที่ฉลาดของพระศาสนา. ที่นี้ เมื่อจิตหรือนามธรรมนี้ถูกกระทำ ให้เต็มได้ ด้วยอุบายอย่างนั้น ๆ แล้วทางวัตถุมันพลอยเต็มไปเอง; คือว่าเราจะไม่ ออยากอะไรเกินกว่าที่จำเป็นแก่ชีวิต จิตใจของเราเปลี่ยนไปในรูปที่ไม่อยากอะไร ให้ยุ่งยาก ให้ลำบากให้วุ่นวายไปเปล่า ๆ ในเมื่อมันเกินกว่าความจำเป็นของ ชีวิต; เพราะฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า เมื่อใจเต็มแล้ว วัตถุก็จะเต็ม เมื่อนามธรรมเต็ม แล้วทางวัตถุรอบตัวเราก็จะเต็ม จะเต็มจนล้น แล้วจะต้องขนออกทิ้ง ที่ในบ้าน เรามันจะมีมากเกินไป. ถ้าลองจิตใจให้เต็มตามหลักของพระศาสนา กลับไปบ้านอาจจะ ต้องขนอะไรบางอย่างออกไปทิ้ง หรือให้เขาไปเสียเลย มันเหลือความจำเป็น เป็นเรื่อง รกรุงรัง ลำบากแก่การเก็บรักษา มองเห็นความโง่หลงของตัวเอง ที่อุตสาหกรรม สะสมสิ่งเหล่านี้เข้ามาตั้งมากมายกอง; นั้น มันหา มันขน มันสร้าง มันสะสม ขันมา ด้วยความเข้าใจผิดในทางวัตถุ เพื่อจะต้องทำวัตถุให้เต็มไม่รู้จักทำจิตใจ

ของสัตว์ และเป็นสิ่งที่เราทำได้ ส่วนความเห็นทางวัตถุล้วนๆนั้น ทำไม่ได้ แล้วความตกเป็นทาสของวัตถุนี้ คือวิกฤตการณ์ถาวรของคน. ถ้ามีความเต็มค้ำยันอำนาจการประพฤติตามหลักแห่งพระศาสนาแล้ว สันติภาพที่แท้จริงและถาวร จะครอบคลุมโลกไปหมด; แทนที่เราเรือเรื่อนจำทั้งได้, เรือศาลทั้งหมัดทั้งได้, กระทั่งว่าเรือโรงพยาบาลบ้า, โรงพยาบาลประสาททั้งหมัดทั้งได้, ไม่ต้องมี. ถ้ามีความเต็มในทางนามธรรมตามหลักของพระศาสนาแล้ว เราจะไม่มีปัญหาทำนองนี้ ที่จะเป็เหตุให้ต้องใช้ศาลใช้เรือจำ ใช้โรงพยาบาลประสาท โรงพยาบาลโรคจิตอะไรทำนองนี้; แต่ด้วยเหตุที่มนุษย์เรตกเป็นทาสของวัตถุ จึงต้องเพิ่มศาล เพิ่มเรือจำ เพิ่มโรงพยาบาลประสาท โรงพยาบาลโรคจิต นี้ตรงกันข้ามอย่างนี้เสมอไป.

ที่นี้ อาตมาจะขอร้องท่นทั้งหลาย ให้สังเกตคู่อีกแง่หนึ่ง มุมหนึ่งที่ว่า **ชาติที่เจริญแล้วชอบโอ้อวดว่า มีศิลปวัฒนธรรมสูง** เอามาแลกเปลี่ยนกัน เอมาอวดกันอย่างนี้ นี้เราอย่าระบุชื่อว่าชาติไหนประเทศไหนเลย. เราดูการกระทำที่ปรากฏอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์ ชาตินั้นมีศิลปสูง มีวัฒนธรรมสูง แล้วจะเอามาให้ชาตินี้แลกเปลี่ยนกัน; เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะว่ามันเป็นสิ่งที่เขายอมรับกันแล้วว่า ศิลปหรือวัฒนธรรมนี้เป็นเครื่องมือที่จำเป็นของมนุษย์ มนุษย์จะต้องใช้เครื่องมือเหล่านี้ และ เขาไม่มีความรู้อย่างอื่นดีไปกว่านี้ เขาก็เอาสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องโอ้อวดกัน. แต่เราต้องไปดูให้คิดเถิดว่า **สิ่งที่เรียกว่าศิลปของเขา นั้นมันศิลปจริงหรือเปล่า มันเป็นศิลปที่แท้และประเสริฐจริงหรือเปล่า?** ที่ต้องพูดอย่างนี้ก็เพราะว่า เคียวนี้ คำว่าศิลปหรือ Art นี้มีความหมายกว้างจนถึงกับว่าวัตถุหรือการกระทำ หรือแม้แต่ความคิดนึกอย่างใดก็ตาม ที่มีความงดงามจนทำให้ผู้อื่นสนใจจะทำตาม โดยหวังว่าจะดีขึ้นกว่าแต่ก่อนละก็ เรียกว่าศิลปไปทั้งนั้น; เพราะฉะนั้นวิธีการปฏิบัติเพื่อทำให้เกิดความสูงนั้นก็เรียกว่าศิลปด้วยเหมือนกัน แม้แต่พุทธศาสนาก็ยังถูกเขานามานามว่า ศิลป

แห่งการดำรงชีวิต หรือว่าศิลปะแห่งชีวิตของพวกพุทธบริษัท อย่างนี้เป็นต้น. ถ้าเราเข้าใจคำว่า “ศิลปะ” ดี เราก็ยอมรับได้เหมือนกันว่า แม้แต่การปฏิบัติที่เกี่ยวแก่ชีวิตจิตใจนี้ก็เรียกว่า “ศิลปะ” ก็เป็นศิลปะแห่งการเป็นมนุษย์, ศิลปะแห่งการมีชีวิตอยู่.

อาตมาอยากจะชี้ว่า **ศิลปะแห่งการพรากจิตออกมาเสียจากวัตถุ**, ศิลปะแห่งการพรากจิตออกมาเสียจากการตกเป็นทาสของวัตถุนี้ **คือศิลปะที่แท้จริงตามความหมายของ ศิลปสาคร นั้นแหละ**; พุคถึงงาม ถึงงามอย่างยิ่ง, พุคถึงละเอียดประณีตก็ละเอียดประณีตอย่างยิ่ง, พุคถึงทำยากก็ทำยากอย่างยิ่ง, และมันมีความงามสูงสุดตามความหมายของศิลปะ. ท่านจะประพฤติ จะปฏิบัติทางกาย ทางวาจา ทางจิตอย่างไร; จึงจะสามารถพรากตัวเอง พรากจิตของตัวเอง ออกมาเสียจากอำนาจครอบงำของวัตถุ; เมื่อนั้นท่านจะมีชีวิตที่สวยสดงดงาม บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีความทุกข์แปดเปื้อน; เพราะฉะนั้น**ศิลปะที่แท้จริงต้องมีความมุ่งหมาย บัวยังคนมนุษย์ออกมาเสีย จากความเป็นทาสของความทุกข์**. แล้วเดิมเขาก็นิยมอย่างนี้ เขาให้ความหมายอย่างนี้ และมีมาอย่างนี้ทั้งนั้น. ที่นี้พอตกมาถึงสมัยที่พล่งพลาด หรือเผลอไป หรือประมาทไป หรืออะไรก็ตาม มันกลับตรงกันข้าม ไปเอาสิ่งลามกอนาจารมาเป็นศิลปะ; เพื่อผลักคันตัวเอง ให้เข้าไปตกเป็นทาสของวัตถุมากขึ้นทุกที อย่างนี้เป็นต้น. ถึงแม้จะยังไม่ใช้ลามกอนาจารแต่ถ้ายังเป็นไปเพื่อผลักตัวเอง ให้ตกเข้าไปใต้อำนาจของวัตถุแล้ว มันต้องเรียกว่าเป็นศิลปะที่ผิด เป็นศิลปะของยักษ์มาร ภูตผีปีศาจซาตานอะไรที่เกี่ยว ก็คือมันทำลายมนุษย์; **ศิลปะที่แท้จริงต้องช่วยทำมนุษย์ ให้คงความตามความหมายของมนุษย์ ทำโลกนี้ให้คงงาม**.

สำหรับทางพุทธศาสนานี้ กล่าวได้ว่า **การพรากจิตออกมาเสียจากอำนาจความยึดมั่นถือมั่น ว่าตัวกู ว่าของกู; ตัวกู ของกู นี้เป็นคำหยาบอยู่สักหน่อย ต้องขอกัย** แต่ว่าแสดงความหมายชัดอยู่ในตัว เพราะฉะนั้นจึงประหยัดเวลาด้วยการใช้คำ

นี้. ความรู้สึกว่า ตัวกู ความรู้สึกว่า ของกู นั้น มันเกิดขึ้นอย่างไร มีความหมายอย่างไร ท่านทั้งหลายทราบแล้ว แล้วก็สังเกตเห็นได้ทันทีว่า ไอ้เจ้านี่มาเมื่อไรแล้ว ก็ร้อนเป็นไฟไปเมื่อนั้น การตกอยู่ในอำนาจของอุปาทานว่า ตัวกู ว่าของกู นี้คือความทุกข์. พระพุทธเจ้าสรุปความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง ทุกอย่าง ทุกชนิด ไว้ด้วยคำๆเดียวว่า “ความยึดมั่น” ในสิ่งที่เป็นที่ตั้งของความยึดมั่น นั่นแหละคือความทุกข์ ที่จำแนกเป็น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ร้องไห้ร้องห่ม ใต้, ไม่ได้ตามใจ หรือ เสียของรักอะไรมากมาย นั่นเป็นแต่เพียงอาการของความทุกข์; ไม่ใช่ Spirit ที่แท้จริงของความทุกข์ เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตรัสสั้น ๆ ว่า “เมื่อกล่าวโดยย่อแล้ว เบญจขันธ์ที่ประกอบอยู่ด้วยอุปาทานเป็นตัวทุกข์” นี้คือ ความยึดมั่นว่า ตัวกู ว่าของกู; เราทำผิด ทำชั่ว บໍ่เล็กน้อยน้อยอย่างไรก็ตาม ที่เรียกว่า ความผิด ความชั่วแล้ว จะมีมูลมาจากความยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นตัวกู หรือเป็นของกู เสมอ. ถ้าความรู้สึกอันนี้ไม่เกิดแล้ว เราไม่สามารถจะทำผิดอะไร ไม่สามารถจะพูดผิด หรือทำผิดอะไรเลย เพราะฉะนั้นศิลปะที่แท้จริงหรือประเสริฐที่สุด มันต้องได้แก่ ศิลปะของการพรากจิตออกมาเสีย จากอำนาจแห่งความรู้สึกว่า ตัวกู ว่าของกู. ท่านจะเข้าไปใกล้ชีวิตหัวใจของศาสนายิ่งขึ้นด้วยเหตุนี้; แต่จะมองเห็นลู่ทางที่จะพรากจิตออกมาเสีย จากอำนาจของสิ่งที่ร้ายกาจนี้ และมองเห็นประโยชน์ มองเห็นอันสงสื คือการที่จะมีความสุขได้เพราะเหตุนี้. แล้วเราก็เข้าใจในสิ่งที่เรียกว่าศาสนา, และพอใจในสิ่งที่เรียกว่าศาสนา, และอยากจะปฏิบัติตาม.

ที่นี้เรากำลังเข้าใจผิด เขาเอาศิลปะอะไรมาให้ก็ไม่รู้ แล้วก็แพงๆ แต่ละชั้น ละอัน เอมมาตั้งแสดง คนก็แห่กันไปดู เสียเวลาก็เสีย อะไรก็เสีย แต่มันเป็นศิลปะที่ผลักมนุษย์ ให้จมลงไปใ้อำนาจของวัตถุ หรือความโง่ความหลงทั้งนั้น ไม่ได้ทำให้หู ตาสว่างขึ้น เพื่อจะออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุเลย. ศิลปะหรือวัฒนธรรมก็

ตาม ที่เป็นไปในรูปนี้ มันเป็นเหมือนกับการชักใย แล้วก็พันตัวเอง พันเข้าๆ, มันมากเข้า จนไม่รู้จะออกทางไหน; นี่ก็วิฤตการณที่ถาวรของมนุษย์ในปัจจุบันนี้ ที่ลุ่มหลงอยู่ในศิลปะและวัฒนธรรม ชนิดที่ตกเป็นทาสของวัตถุ แล้วก็รบกันเป็นการถาวร.

ท่านจงไปคิดในข้อนี้, ที่เขารบๆกันนี้ จะเป็นการถาวร คือตลอดเวลาที่เขาจ้งมองไม่เห็นความจริงข้อนี้ จะรบกันได้เป็นการถาวร เป็นวิฤตการณถาวรของโลก ไม่มีที่สิ้นสุด; นั่นแหละ, คือโทษของการที่ปราศจากศาสนา. ไม่รู้ไม่เข้าใจ ไม่เลื่อมใสในสิ่งที่เรียกว่าศาสนา มีไว้แต่ปาก มีไว้แต่พอเป็นพิธี แม้ในท่ามกลางกองทัพ ในสนามรบ เขาก็ทำพิธีทางศาสนา; แต่เป็นเรื่องโกหกหลอกลวง เพราะไม่รู้เรื่องของศาสนา จึงต้องทำเพียงพอเป็นพิธี ศาสนาจึงช่วยไม่ได้. เพราะว่าถ้ารู้เรื่องนี้แล้ว มันต้องทำอย่างอื่นซึ่งดีกว่านั้น แล้วก็ทำให้เราหยุดการชักใยพันตัวเอง แล้วก็หยุดรบกัน แล้วก็หยุดกัดกัน พัดเหยียงกัน ไม่มีวันสิ้นสุด อย่างนี้.

ถ้าท่านมองเห็นเรื่องนี้แล้ว ท่านจะเห็นว่า สิ่งทีเรียกว่าศาสนานี้เป็นทุกอย่าง เป็นทุกอย่าง ที่จะช่วยมนุษย์ ที่จะแก้ไขวิฤตการณของมนุษย์ ไม่ว่าศาสนาจะอยู่ในรูปของ ศิลธรรม หรือปรัชญา หรือวัฒนธรรม หรืออะไรก็ตาม; หรือว่าแม้แต่ศิลปะ หรือแม้แต่ศาสนาที่มาอยู่ในรูปของศิลปะ มันก็ล้วนแต่จะช่วยมนุษย์ทั้งนั้น ให้มนุษย์เราลืมหลืมตาสว่างไสว นิยมชมชอบไป แต่ในทางที่จะถอนตัวออกมา จากอำนาจของวัตถุ แล้วมันก็อึด ก็เต็ม ไม่พ่อง ไม่หิว ไม่กระหาย. นี่ก็ลองคิดดูเถิดว่า ศาสนาจำเป็นแก่โลกอย่างไร ถ้าอาตมาพูดโพล่งออกไปเลย บางกนอาจจะงง หรือจะคัดค้านก็มี หรือจะพูดว่าศาสนาหรือธรรมนี้เป็นสิ่งช่วยโลกทีเดียว, เป็น World Savior, เหมือนกับเป็นคำสูงสุดที่เขาถวายแก่พระเป็นเจ้า หรือ

สิ่งสูงสุดที่มนุษย์รู้จัก. แต่ในที่นี้อาตมาขอเสนอศาสนาหรือธรรมะว่าเป็นสิ่งนั้น ถ้าสิ่งนั้นไม่มีแล้วโลกจะรอดจากความทุกข์ ถ้าสิ่งนั้นไม่มีแล้ว โลกจะจมอยู่ในกองทุกข์ตลอดกาล.

ที่นี้ เรามาพิจารณาดูกันว่า โลกปัจจุบันนี้ อยู่ในสภาพที่น่าเวทนาสงสารที่สุด คือว่าเต็มไปด้วยวิกฤตการณ์ทั้งนั้น มันอยู่ในลักษณะที่ต้องการอะไรบางอย่าง. ที่ต้องการที่แรก ที่ท่านทั้งหลายทุกคนในที่นี้อาจจะยอมรับ ก็คือต้องการที่จะหยุดยั้งความเร่าร้อนในปัจจุบันนี้ คือความทุกข์ทรมานในปัจจุบันนี้ มันอยากกันทั้งนั้น ไม่ว่าจะฝ่ายไหน ฝ่ายซ้ายหรือฝ่ายขวา ฝ่ายไหนก็ตาม มันอยากจะหยุดความเดือดร้อน เช่นความหวาดกลัว ความระส่ำระสาย เดือดร้อนวุ่นวายนี้ทั้งนั้น อยากจะหยุดกันทั้งนั้น แต่ก็ยังหยุดไม่ได้.

รองลงมา แม้แต่จะแสวงหาหนทาง หรือสะพาน ที่จะทำความเข้าใจในระหว่างกันและกัน ในระหว่างสองฝ่ายนั้น มันก็ยังหาไม่ได้. วิธีหรือหนทางที่จะหยุด มาพูดจากัน ทำความเข้าใจกันด้วยดี แล้วชื้อตรงกันทั้งสองฝ่ายนี้ก็ยังไม่ได้ ยังคงมีความไม่ไว้วางใจ ยงหวาดกลัวกันอยู่ตามเดิม จึงหน้าไหว้หลังหลอกต่อกันและกันอยู่ตามเดิม. จะเจรจากันสักกี่ครั้ง ก็คราว ที่ไหนก็ตาม มันเป็นเรื่องหน้าไหว้หลังหลอกต่อกัน จึงไม่มีแม้แต่สะพาน หรือวิธีที่จะทำความเข้าใจถูกต้องต่อกันและกัน. แม้จะลดลงมาอีกว่า เราต้องการจะพัก หยุดพักสักงีบหนึ่ง ในระหว่างที่กำลังเกลียดชังกันอย่างยิ่ง เพื่อมาปรึกษากันว่าจะทำอย่างไรดี อย่างนี้ก็ยังไม่ได้. เพียงแต่ว่าหยุดพักสักขณะหนึ่ง เพื่อจะได้มาปรึกษาซึ่งกันและกันว่าจะทำอย่างไรดี ก็ยังไม่ได้ ยังมีแต่เรื่องหน้าไหว้หลังหลอกอยู่ตามเดิม แล้วโลกจะเป็นอย่างไร แล้วนี่แหละคือบาปกรรมของโลกที่ไม่มีศาสนา ที่มีศาสนาแต่ชนิดที่ตบตาเท่านั้น. โลกกำลังไม่มีศาสนาที่แท้จริง และแม้จะมีอาการเหมือนกับถูกต้ม อยู่ในกะทะ

ที่เคียดเคี้ยวกันทุกคนอย่างนี้ มันก็ยังไม่หยุดไม่ได้ จะหยุดพักเพื่อทำความเข้าใจกันก็ไม่ได้; แม้แต่จะหยุดเพื่อปรึกษากันว่า จะทำอย่างไรก็ยังไม่ได้ เพราะฉะนั้นเราจะต้องนึกถึงคุณค่าของศาสนากันให้มาก ให้ถูก ให้ตรง ในข้อนี้, ถึงแม้ชาวโลกที่เขาไม่สนใจเรื่องนี้ในเวลานี้ สักเวลาหนึ่งเขาก็จะต้องสนใจในเรื่องนี้ หรือว่าพวกนี้ จะตายไปหมดแล้ว พวกที่เหลือก็จะต้องสนใจในเรื่องนี้เป็นแน่นอน; เพราะว่าเป็นเรื่องนี้ เรื่องเดียวเท่านั้น ที่จะช่วยโลกให้มีความสุขได้. นี่ประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่า ศาสนานี้มันมีอยู่ในลักษณะอย่างที่ว่ามานี้ ซึ่งเราจะค่อยๆ ดูให้เห็นทีละแง่ทีละมุมตามลำดับไป. ที่นี้ถ้าว่าโดยแท้จริงแล้ว โลกกำลังต้องการอย่างยิ่ง ที่จะมีศาสนานี้ แต่มันไม่รู้สักเลย โดยเนื้อแท้แล้ว มันเป็นภาวะที่ต้องการศาสนาอย่างยิ่ง เหมือนกับคำว่า โลกนี้มันต้องการยาอย่างหนึ่งอย่างหนึ่ง แต่เจ้าตัวไม่รู้สักเลย แล้วจะเอาอย่างไร.

ข้อที่ว่า โลกอยู่ในภาวะที่ต้องการอย่างยิ่งนี้, ก็คือว่า—มันควร—หรือต้องการที่จะจัดสังคมนี ให้เป็นไปตามหลักของธรรมะหรือของศาสนา อย่างพระเยซูพูดว่า:— “รักเพื่อนบ้านทุกคนเท่ากับรักตัว” นั่นคือความต้องการหรือคำสั่งของพระเป็นเจ้า. นี่ท่านทั้งหลายลองคิดดูว่า ใครกำลังทำอย่างนั้นบ้าง แม้ในหมู่นคนที่ปฏิญาณตนว่า นับถือพระเยซู— คือศาสนาคริสเตียน ใครกำลังรักเพื่อนบ้านเท่ากับรักตัว ซึ่งเป็นคำสั่งของพระเป็นเจ้าบ้าง. นี่ท่านต้องเข้าใจว่า ประโยชน์มันคือ ทุกศาสนา; แม้ว่าพุทธศาสนา หรือบางศาสนาจะไม่ได้กล่าวคำพูดตามตัวหนังสืออย่างนี้ แต่ความหมายเหมือนกันหมด. พระศาสดาของทุกศาสนาต้องการให้รักเพื่อนบ้าน แม้ว่าจะมีการใช้อำนาจใช้อำนาจ ก็เพื่อจะเห็นเขาไปในทางของความดี; ก็อยู่ในลักษณะที่เรียกว่า รักเพื่อนบ้านอยู่นั่นเอง เพราะว่าเป็นความต้องการของพระเป็นเจ้า. ที่นี้ ถ้าพระเป็นเจ้าคือธรรมะ ก็อาจกล่าวได้อย่างเดียวกันว่า ธรรมะนมหลักในการที่จะให้ รักกันทุก ๆ คน นี้แหละมันหมายถึงอย่างนี้ ท่านต้อง

นี่ถึงคำว่า Good will ซึ่งจัดเป็น Summum Bonum ที่ห้า, ในการบรรยายครั้งแรก ที่สุดว่า นี่แหละมันหมายถึงสิ่งนี้. โดยที่เรามองเห็นว่า ทุกคนในโลก ชีวิตทุกชีวิต ในโลก รวมทั้งสัตว์เดรัจฉานด้วย เมื่อมองกันในงานแล้ว มันเหมือนกับ คน ๆ เดียวกัน คือมีบุญญาอย่างเดียวกัน มีหัวใจเดียวกันคือความทุกข์ คือ ความตกอยู่ใต้อำนาจของวัตถุ ของกิเลสตัณหา แล้วกำลังเป็นทุกข์ทรมานอยู่ เหมือนกันไม่มีผิด เราเป็นผู้ทุกข์เหมือนกันหมด เราเลิกรักกัน ในฐานะที่เป็นเพื่อนทุกข์ เพื่อนเกิด เพื่อนแก่ เพื่อนเจ็บ เพื่อนตาย เพื่อนทุกข์ เพื่อนร้อน เพื่อนอะไรด้วยกัน; เพราะฉะนั้นเราจึงรักเพื่อนบ้าน เหมือนกับ ตัวของเราเองได้; นี่หลักของศาสนาที่อยู่อย่างนี้, แต่ที่คนเราไม่เป็นอย่างนั้น คนที่มีสติปัญญา ก็อภิปวยเอาประโยชน์ ที่ควรจะเจือจานไปแก่คนทุกคนนั้น มาไว้เป็น ของตัวคนเดียวให้มากที่สุด โดยเร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ โลกกำลังอยู่ในสภาวะอย่างนี้ เพราะฉะนั้นสังคมในโลกจึงไม่เป็นไปตามหลักของพระศาสนา.

การจัดสังคมให้เป็นไปตามหลักของพระศาสนา ก็จำเป็นที่จะต้องจัด ไปในทางที่ อย่าให้คนฝ่ายหนึ่งใช้กิเลส ในการอภิปวยเอาความได้เปรียบ มาไว้เป็นของตัว เราจึงจะเรียกว่า จัดสังคมนี้ไปตามหลักของพระศาสนา. เพราะ ว่าการที่จัดโลกไป ในทางที่ให้คนบางคนใช้กิเลสของตัวไม่มีขอบเขตนี้ มันเป็นการ สร้างความวุ่นวายดารวุ่นมาในโลก ฉะนั้นเราต้องจัดให้โลกนี้รักกัน เหมือนกะว่าเป็น คน ๆ เดียว. ในที่สุดก็แปลว่า, เราต้องการกรรมดี คือการกระทำดี เรียกว่ากรรม ดีของสังคม; ไม่ใช่ต้องการแต่เพียงกรรมดีของเอกชนคนหนึ่งคนเดียว. เราต้องการกรรมดีของสังคม คือว่ามีความคิดเห็นร่วมกันในการกระทำร่วมกัน ในทางที่ ถูกที่ควร ตามหลักของศาสนา; เราต้องการกรรมดีของสังคมด้วย, ไม่ใช่ต้องการแต่ เพียงกรรมดีของคนผู้หนึ่ง ๆ อย่างเดียว; ลองไปคิดดูชั้นนี้ แล้วมันไม่มีเครื่องมืออื่นใด ที่จะมาสร้างให้ได้ นอกจากพระศาสนา ซึ่งจะยึดเป็นหลัก เพราะหลักเป็นอย่างนี้.

ใคร แต่มองไม่เป็น ก็มองไม่เห็น ไปมองรู้เห็นแล้วว่า บิคารมารคามีบุญคุณ ครูบา อาจารย์มีบุญคุณ คนที่ให้อะไรโดยตรงนี้มีบุญคุณ น้ำมันแคบแล้วยังไม่จริงเต็มที่. จะต้องมองกันในลักษณะที่ ศาสนาถือเป็นหลักว่า มันมีบุญคุณทั้งนั้น แม้แต่ถนนหนทาง ก็มีบุญคุณ แม้แต่ลมแดดก็ยังมีบุญคุณแก่มนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งควรจะต้อมेतคา กรุณามัน หรือว่าแม่แต่ศัตรูก็มีบุญคุณ เพราะมันให้เราฉลาดขึ้น ถ้าไม่มีสิ่งที่เรียกว่า อุปสรรคศัตรู เราไม่ฉลาดขึ้น เราโง่อยู่ หรือโง่ยิ่งขึ้นไป. แม้แต่ความเจ็บความไข้ก็มีบุญคุณ คือการที่เราฉลาดขึ้น เพื่อรู้จักเอาชนะมัน แม้แต่ความตายก็มีบุญคุณ ที่ทำให้เรากันพบเรื่องของนิพพานอยู่เหนือความตาย อย่างนี้เป็นต้น; เพราะฉะนั้นเราจะต้อมีประพตติ ต่อดึงทั้งปวงที่มีบุญคุณ ประพตติเป็นไปในทาง Good Will ทั้งนั้น นั่นแหละคือหลักของพระศาสนา ที่จะสร้างสันติภาพอันถาวรให้แก่มนุษย์เรา.

ที่ชั่วเวลาที่เหลืออยู่นิดหนึ่ง อาตมาอยากจะเอ่ยถึงคำที่จำง่าย คือ **สิ่งที่น่าสนุก** ท่านทั้งหลายก็ชอบสิ่งที่น่าสนุก ใคร ๆ ก็ชอบสิ่งที่น่าสนุก เพราะฉะนั้นพูดถึงสิ่งที่น่าสนุกกันดีกว่า. ข้อแรกจะพูดว่า หาชื่อเสียงสนุกกว่าหาเงินหรือหาวัตถุ นี่ลองคิดดู ก็คนต้องการชื่อเสียง ก็คนที่ต้องการวัตถุหรือเงิน เขาเห็นว่าหาชื่อเสียงไม่สนุก ชื่อเสียงซื้ออะไรกินไม่ได้ อดมคคิเอาไปแลกอะไรกินไม่ได้ อะไรทำนองนี้เป็นต้น แล้วก็หาเงินหรือหาวัตถุ แต่ว่าเราเป็นนักศึกษาย่างนี้ เราพอจะมองเห็นว่า ชื่อเสียงดีกว่า ประเสริฐกว่า ในการหาที่ได้มาจริง ๆ นั้น คือการหาที่สำเร็จนั้น การหาชื่อเสียงรู้สึกว่าจะสนุกกว่าหาเงิน. แต่ที่นั่นสิ่งที่สนุกที่สุดถึงนั้น ก็คือการหาความสงบสุขในภายใน.

ความสงบสุขในภายใน นี้เป็นคำกลาง หรือกว้าง ที่จะใช้ได้แก่ทุกศาสนา, หรือธรรมะทุกชนิด. ความสงบสุขในภายในนี้ ลองไปหาเถอะ จะสนุกไปกว่าหาชื่อเสียงเสียอีก; เพราะฉะนั้นเราจึงพูดว่า หากความสงบสุขในภายในนี้ยังสนุกกว่า แต่แล้วก็เข้าใจไม่ได้ ซึ่งโดยเฉพาะเด็กเล็ก ๆ แล้วยิ่งเข้าใจไม่ได้ เขาว่ากินเนื้อสะเต๊ะให้อิ่ม

แล้วไปซื้อประตูแก้วเล่นอ้อตแอ๊ด ๆ ๆ น้สนุกกว่าเป็นไหน ๆ ถ้าท่านจำข้อความนี้ได้แล้ว ก็จ้ะรู้จักตัวเอง ในทางที่จะไปคิดคู้ว่า เรากำลังสนุก รู้สึกสนุกคู้ยอะไร สนุกอยู่คู้ยการเวเรียน หรือการประกอบอาชีพ หรือกำลังจะสนุกอยู่บนบัลลังก์การพิพากษา หรือว่าจะสนุกอยู่ที่ผลที่ไค้มา หรือเกียรตยศ ชื่อเสียง หรือว่าจะสงบสุขอยู่คู้ยจิตใจที่สงบสุข ไม่เป็นทาสของอะไร เป็นอิสระเหนือสิ่งท้ปวง ในการปฏิบัติงานอย่างน้เป็นต้น. น้ก็เพือของกันความเข้ใจผิด ที่เห็นว่าเรื่องของศาสนาเป็นเรื่องที่น่าเศร้า หงอยเหงาเปล่าเปลี่ยว หมคความสนุก แต่ความจริงแล้วสนุกยิ่งกว่าอะไรท้ก ๆ ล้ิง.

เป็นอันว่าในที่สุคน้ เราจะมองกันใแ่งไหน ล้วนแต่เป็นความประเสริฐทงนน สำหรับสิ่งท้เรียกว่าศาสนา ความหมายก็ประเสริฐ การปฏิบัติก็ประเสริฐ นำไปเพื่อผลท้ประเสริฐ แล้วยังสนุกคู้ย ถ้าทำถูกต้องตามวิธี แล้วก็มีผลเป็นสิ่งสูงสุด ไม่มีสิ่งใคเหนือไปกว่าอีกแล้ว ในบรรดาส่ิงท้ดีสูงสุดท้หลาย;ไม่มีอะไรจะเหนือไปกว่าผลของศาสนา คือการท้สามารถกำจัดศัตรูของโลกได้ เพียงแต่กล่าวว้่ากำจัดศัตรูของโลกได้ก็พอแล้ว; น้แหละคือคู้ว่า World Savior: คือช่วยโลกให้รอด, ไม่มีอะไรท้จะช่วยโลกให้รอดได้ นอกจากสิ่งท้เรียกว่า ศาสนา. เพราะฉน้จึงไม่มีอะไรท้มีค่า หรือมีอนิสงส์ย้งไปกว่าสิ่ง ๆ น้ ท่านจะต้องมองกันใลักษณะอย่างน้ ให้เห็นความจริงข้้น ท่านจึงจะพอใจศึกษา และพอใจถือเอาเป็นหลักคู้ชีวิต อาตมาได้ใช้คู้ว่าคู้ชีวิตไปแล้ว ขอให้ท่านท้หลายลองคิดคู้ว่า มันมีความหมายอย่างไร.

บางคนอาจจะมีภรรยาเป็นคู้ชีวิต บางคนก็อาจจะมีสิ่งอื่นเป็นคู้ชีวิต แต่ลองคิดคู้ให้คู้ว่า สิ่งไหนจะเป็นคู้ชีวิตได้จริง ๆ แก่เราก้ตาม แก่ภรรยาของเรา ก็ตาม แก่ลูกตาคู้ ๆ ของเราก้ตาม หรือแก่คนท้ก ๆ คนคู้ย ว้่าสิ่งไหนมันจะเป็นคู้ชีวิตได้จริง ต้องรู้ว้่าถ้าปราศจากธรรมะแล้ว ภรรยา ก็ไม่เป็นภรรยา สามีก็ไม่มี

สามี และอะไร ๆ ก็จะไม่เป็นอย่างที่มันมีชื่อ หรือมีความหมายอย่างนั้น; มันเป็นภรรยาที่ดี สามีที่ดีหรืออะไรอยู่ได้ก็เพราะสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะหรือศาสนาเท่านั้น. เพราะฉะนั้นผู้ที่เป็นบัณฑิต คือ **ผู้มีบุญญาของโลก คือพระศาสดาต่าง ๆ ของโลก** ท่านจึงไม่บัญญัติสิ่งอื่นว่าเป็นชีวิต ท่านบัญญัติธรรมะ หรือบางที่เราก็มักเรียกกันว่า ศาสนา **นี้ว่าเป็นชีวิต** คิดดูเถอะว่า มันน่าสนใจสักเท่าไร มีอันสงสัยสักเท่าไร. นี่สรุปความในที่สุดที่ว่า **ธรรมะคือเครื่องช่วยให้รอดโดยทุกวิถีทาง และโดยประการทั้งปวง และแก่คนทุกคน หรือแก่ชีวิตทุกชีวิต ซึ่งแปลว่าเป็นทั้งของโลกร้อยอย่างเดี๋ยวนั้น** เท่านั้นก็พอแล้ว สำหรับประโยชน์ของสิ่งที่เรียกว่าศาสนา.

ขอได้โปรดไปทบทวนให้เป็นอย่างดี แล้วจะเกิดความสุข ตั้งแต่การศึกษาเป็นต้นไปที่เดียว จนถึงการปฏิบัติ ได้รับผลของการปฏิบัติอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก ทั้งกลางวันกลางคืน ทั้งหลับทั้งตื่น.

आत्माशुद्धिकारब्रह्मण्येनान्नलङ्घ्येत् เพราะหมกเวลาเพียงเท่านั้น.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๕/๒๕๐๕

เรื่อง

หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา

ก. หลักทั่วไป

พระราชัชยภวี่ พุทธทาส อินทปัญโญ
บรรยายอบรมผู้จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่ห้านี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง **หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา**. ในหัวข้อการอบรมของเราก็มีอยู่แล้วว่า เรื่องศีลธรรม และหลักพระพุทธศาสนา ในวันแรกๆเราก็ได้วินิจฉัยกัน ถึงเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรมโดยทั่วไป; บัดนี้ก็มาถึงเรื่องหลักพระพุทธศาสนาตามหัวข้อนั้น ในชั้นแรกนี้ อาตมาอยากจะให้ทราบถึง หลักทั่วไปเสียก่อน และในลักษณะที่เป็นการเปรียบเทียบ; เพราะว่าการเปรียบเทียบนี้ จะทำให้เข้าใจหลักพุทธศาสนาได้ยิ่งขึ้น.

คำว่าเปรียบเทียบ ก็หมายถึงเปรียบเทียบกับฝ่ายที่ตรงกันข้าม. ก็ลักษณะที่ตรงกันข้าม. และที่ว่า **หลักทั่วไป**นี้เราเล็งถึง **หลักที่เป็นความมุ่งหมายกว้างๆ เป็นส่วนใหญ่ไปก่อน**; ไม่ใช่หัวข้อธรรมะโดยละเอียดเฉพาะเรื่อง, แต่เป็นหลักกว้างๆ ที่เป็นความมุ่งหมายโดยแท้จริงของพุทธศาสนา ที่เพื่อประกันความผิด

พลาด หรือความหันเหออกไปนอกแนว. เมื่อคุณลักษณะที่เป็นหลักทั่วไป โดยการเปรียบเทียบแล้ว, เราก็จะได้ผลเป็นคู่ๆ คือการเปรียบเทียบนั้นย่อมมีผลให้เห็นความแตกต่างกัน ในระหว่างคู่ เป็นคู่ๆ ไปทีเดียว; เพราะฉะนั้นขอให้ท่านสนใจกำหนดความหมายเหล่านั้นให้ดีๆ เรื่องมันออกจะชวนเบื่ออยู่บ้าง แต่ว่าจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องทำความเข้าใจ เพราะว่าเรามีเวลาจำกัด เราจะต้องหาวิธีลัด ในการทำความเข้าใจ.

คู่แรกที่เราจะมองดู เพื่อจับใจความ หรือความมุ่งหมายของพุทธศาสนาให้ได้ ก็คือ คู่ที่ว่า ศาสนาที่มีพระเป็นเจ้า กับศาสนาที่ไม่มีพระเป็นเจ้า คือ Theism กับ Atheism. เมื่อยกเอาคู่^{๕๕}ชนมากแล้ว พุทธศาสนาอยู่ในประเภทที่ไม่มีพระเป็นเจ้า ซึ่งในที่นี้เราหมายถึง Personal God คือพระเป็นเจ้าที่กล่าวไว้อย่างในฐานะที่เป็นบุคคล; เช่นเมื่อเราอ่านเรื่องประวัติของพระเยซู. เราจะพบการกล่าวถึงพระเป็นเจ้าในลักษณะที่เหมือนบุคคล มีความรู้สึกนึกคิดอย่างบุคคล ทรงพิโรธก็ได้ ทรงโปรดก็ได้อะไรทำนองนี้, อย่างนี้เรียกว่า Personal God. พุทธศาสนาอยู่ในศาสนาประเภทที่ไม่มีพระเป็นเจ้า ชนิดที่เป็นบุคคล.

เกี่ยวกับข้อ^{๕๖} อาตมาขอถือโอกาสอธิบายให้เข้าใจเสียเลยว่า, การกล่าวในพุทธศาสนา มีอยู่สองทาง, หรือสองวิธี: คือ กล่าวอย่างให้เป็นบุคคลขึ้นมาอย่างหนึ่ง และ กล่าวไปตามความจริง ไม่ยกเป็นบุคคลขึ้นมาอีกอย่างหนึ่ง. เหมือนอย่างพระเป็นเจ้า^{๕๗} ถ้ากล่าวให้เป็นบุคคลในลักษณะอย่างทีกล่าวแล้ว ก็เป็นพระเป็นเจ้าในลักษณะบุคคล; แต่ถ้าเราจะเล็งเอาแต่ความหมาย เช่นความหมายในการสร้างโลก การคุ้มครองโลก ปกครองโลก หรือทำลายโลก อาตมาก็ได้กล่าวแล้วว่า ในทางพุทธศาสนาก็มีสิ่งซึ่งทำหน้าที่อย่างนั้นเหมือนกัน; แต่เราเรียกว่าธรรมะ หรือสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” นั้นแหละ “ธรรม” เฉยๆ นั้นแหละ มีอำนาจในการสร้าง

ในการควบคุมหรือในการทำลาย. เพราะคำว่า “ธรรมะ” นี้มีความหมายกว้างครอบคลุมไปทุกอย่าง, อย่างที่ไค้กล่าวให้ฟังแล้วตั้งแต่วันแรก. ขอให้จำไว้ให้คึ่ๆ และระลึกนึกถึงกันใหม่ การกล่าวอะไรให้เป็นบุคคลนี้ ก็เพื่อจะให้เข้าใจง่ายแก่คนทั่วไป หรือแก่เด็กๆ โดยเฉพาะ ถ้ากล่าวเป็นนามธรรม ไม่มีตัวไม่มีตน อย่างนี้ มันยากที่จะเข้าใจสำหรับเด็กๆ.

ที่นี้จะยกตัวอย่างในทางพุทธศาสนา, เมื่อพูดขึ้นว่า “พระพุทธเจ้า” ก็มีสองความหมาย: **พระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นบุคคล** ก็คือเรื่องราวที่เกี่ยวกับ **พระ-**
สิทธิ์ณะ เป็นอย่างหนึ่งอย่างหนึ่ง **๕๖** จนกระทั่งตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วประกาศ
พระศาสนา นี้เรียกว่าพระพุทธเจ้าอย่างบุคคล หรือกล่าวอย่างมีบุคคล. แต่ในทาง
ธรรมะขั้นสูงไม่กล่าวอย่างนั้นเลย, คือมีคำตรัสไว้โดยตรงว่า “ผู้ใดเห็นธรรมะ ผู้
นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรมะ”. กลายเป็น **เอาธรรมะเป็นพระ**
พุทธเจ้า; และธรรมในที่นี้ก็หมายถึง คุณสมบัติที่เป็นความหมาย มองเห็นความ
บริสุทธิ์ถึงที่สุด รู้แจ้งถึงที่สุด และสงบสุขถึงที่สุด เป็นตัว “ธรรม” ไป, ไม่มีเหลือหนึ่ง
อะไร นี่คือองค์พระพุทธเจ้าที่แท้. การกล่าวอย่างนี้ก็เรียกว่า กล่าวไปตามความจริง
หรือกล่าวอย่างปรมาตม์ ไม่พูดเป็นบุคคล; เพราะฉะนั้นขอให้ท่านจำไว้ว่า มันมีวิธีพูดอยู่
สองอย่าง คือพูดอย่างชาวบ้านพูด และรู้กันดีว่ามันหมายถึงอะไร; ที่เรียกว่าพูดอย่าง
บุคคลาธิษฐาน แปลว่าตั้งทับบุคคล หรือเจาะจงบุคคล. ภาษาอังกฤษเขาเรียกว่า
Conventional mode of explanation คือวิธีอธิบายชนิดที่ทำให้เป็นโวหารชาวบ้านธรรมดา
คำๆ ที่รู้จักกันอยู่ทั่วไป.

อีกวิธีหนึ่ง ก็คือวิธีพูดอย่างตรงไป ยังสิ่งซึ่งลึกซึ้งโดยไม่เปรียบเทียบ โดย
ไม่ใช่โวหารชาวบ้าน; อย่างนี้เรียกว่า ธรรมาธิษฐาน. มันเป็นคู่กันที่ “บุคคลาธิษ-
ฐาน” กับ “ธรรมาธิษฐาน” บุคคลาธิษฐานพูดเปรียบให้เป็นคน เป็นเจาะจงบุคคล;

ธรรมาธิษฐานเจาะจงไปยังธรรม, หรือธรรมะ. วิถีพุทธจะมีสองอย่าง อย่างนี้เสมอไปในทุกเรื่องทุกราว. เพราะฉะนั้นถ้าเราเข้าใจเรื่องนี้แล้ว จะเข้าใจสิ่งต่างๆ ได้ง่ายขึ้นมาก แล้วก็ยังมีส่วนที่ดีที่สุดกว่านั้น คือว่าไม่ทะเลาะกัน; เพราะเมื่อคนหนึ่งเดินทางไปทางหนึ่ง, เล็งไปในทางวัตถุบุคคล เป็นตัวตนเนื้อหนัง; แล้วอีกพวกหนึ่งเดินทางไปทางธรรมะล้วน อย่างนี้มันก็เกิดขัดกันขึ้นมาทันที. ต่างฝ่ายต่างหาว่า ฝ่ายโน้นผิดผิด หรือผิดไม่ถูก หรือผิดไม่จริง มันก็เลยทะเลาะวิวาทกันได้.

เหมือนอย่างที่ว่า **พระพุทธศาสนาไม่มีพระเป็นเจ้าหรือไม่** อย่างนี้ คือปัญหาที่เรากำลังพูดกัน ถ้าพูดถึงเล็งถึงบุคคล อย่าง Personal God ก็ไม่มี; แต่ว่ามีสิ่งที่ทำหน้าที่อย่างพระเจ้านั่นคือ “ธรรม”, จึงกลายเป็นธรรมาธิษฐาน. แต่บัดนี้ในการเปรียบเทียบของเรา เพื่อให้ท่านทั้งหลายเข้าใจนี้ เราถือเอาหลักธรรมคาถาทั่วไป ที่เขาใช้กันในโลก สำหรับพูด ว่าศาสนาประเภทหนึ่งเป็น Theistic คือมีพระเป็นเจ้า เกี่ยวกับเทพเจ้า; แล้วศาสนาอีกประเภทหนึ่ง ไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้าเลย. เมื่อถือเอาตามความหมายนี้แล้ว **พุทธศาสนาอยู่ในประเภทที่ไม่มีพระเป็นเจ้า ไม่เกี่ยวกับพระเป็นเจ้านี้** คู่หนึ่งแล้ว. ขอให้ท่านจำสองคำนี้ไว้เป็นหลัก เพื่อรู้ว่าพุทธศาสนามีความมุ่งหมายอย่างไร มีใจความอย่างไร; ในที่นี้ก็คือ: มีใจความไม่เกี่ยวข้องกันกับ Personal God ซึ่งจะมีความมุ่งหมายอย่างไร จึงเป็นอย่างนั้น เราจะได้เข้าใจกันต่อไปตามลำดับ.

คู่ที่จะเปรียบต่อไปอีก เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือว่า **มีรูปเคารพกับไม่มีรูปเคารพ**. รูปเคารพนั้นหมายถึง รูปที่ทำขึ้นแทนองค์พระเจ้า หรือแทนองค์พระศาสดา ทำเป็นรูปเหมือน; รูปเคารพต้องหมายถึงรูปเหมือนคือ Image เป็นรูปเหมือน; แล้วแต่เราจะเชื่อกันว่าเหมือนอย่างไร แต่ว่าเราต้องเล็งถึงเป็นรูปเหมือน. เช่นพระเป็นเจ้า ก็พยายามทำให้เป็นรูปเหมือนอย่างที่ว่า คิดว่าพระเป็นเจ้าจะมีรูปร่างอย่างไร เป็นพระพรหม พระอิศวร พระนารายณ์ พระยะโฮวา พระอัลล่าห์ หรือพระอะไร

ที่สุดแท้, ถ้าผู้ใดพยายามทำรูปเหมือนก็เรียกว่า Image พุทธศาสนาอยู่ในประเภทที่
ไม่มีรูปเคารพ คือไม่มี Image. ที่นี้ท่านจะสงสัยขึ้นมาทันทีว่า ทำไมจึงมีพระพุทธรูป
เต็มไปหมดในทิววัด; แล้วทำไมจึงว่าไม่มีรูปเคารพ ข้อนี้มันต้องการคำอธิบาย ขอให้
ตั้งใจฟังสักหน่อย; คงจะกล่าวต่อไปนี้:—

สิ่งที่เรียกว่ารูปเคารพนี้ ไม่เคยมีในพุทธศาสนา; ตามหลักพุทธศาสนา
ที่แท้จริง ไม่เกี่ยวกับรูปเคารพเช่น พระพุทธรูปเป็นต้น; และในอินเดีย ในครั้งพุทธ-
กาลที่พระพุทธศาสนากำลังเกิดอยู่ในอินเดียชั้นนี้ ประณามลัทธิที่มีรูปเคารพอย่างยิ่ง. นี้
ไม่ได้หมายความว่าอินเดียก่อนพุทธกาล หรืออินเดียหลังพุทธกาล. ต่อมา เราอาจจะชุก
พบได้ดินเป็นสมัยราวสามพันปีก่อนพุทธกาลเคยมีรูปเคารพ. สมัยโมเฮนโชดาโร แช-
เรปปา Mohenchodaro; Harappa. นี้ พบรูปเคารพมากมายได้ดิน ในอินเดีย: หมายความว่า
ตั้งแต่ห้าพันปีมาแล้ว; แล้วคนค่อยฉลาดขึ้น ๆ จนเกลียดรูปเคารพ. ในสมัยพุทธกาล ทุก
ลัทธิในกายรุ่งเรืองไปด้วยปัญญา; และประณามรูปเคารพ เพราะฉะนั้นในพุทธศาสนา
จะมีรูปเคารพไม่ได้ เหมือนกันกับศาสนาที่เคว้อเดียว หรือในยุคเดียวกัน.

ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมา, หมายถึงเมื่อพระพุทธเจ้านิพพานไปแล้ว
๔—๕ ร้อยปี; ไม่มีใครมีอำนาจที่จะควบคุมใครได้. นี้เราเรียกว่า Evolution เหมือนกัน,
คือวิวัฒนาการที่เป็นไปเองโดยไม่มีเจตนา; และใครบังคับไม่ได้. มันทำให้เกิดนิยมรูป
เคารพ; โดยเหตุที่พวกกรีก, ครึ่งอาเล็กซานเดอร์นั้นมาเหลืออยู่ในอินเดีย ภาคตะวันออก
ตกเฉียงเหนือเป็นจำนวนมาก; พวกนี้เขามีศาสนาประเภทที่มีรูปเคารพ. เพราะฉะนั้น
เมื่อชนพวกนี้เข้ามาคือพุทธศาสนาเข้าเป็นบางส่วน เขาเลยทำรูปเคารพขึ้น; เป็นรูป
พระพุทธเจ้าแบบแรกที่สุดในโลก, คือแบบที่เรียกว่า “แบบคันธาระ” ทำขึ้นในประเทศ
อินเดียแคว้นแคชเมียร์ โดยพวกกรีกเป็นพวกแรก ที่นี้พวกพุทธบริษัทก่อนๆ ซึ่งบัดนี้
คุชท์จะรวนเรแล้ว ไปเห็นความงาม หรือความสะดวกในการมีพระพุทธรูปนี้; จึงได้

พากันทำตาม. เพราะฉะนั้นในพ.ศ. ๗-๘ ร้อย จึงได้เริ่มมีพระพุทธรูป ที่ทำขึ้นโดยชาวอินเดีย; แล้วก็มากขึ้นทวีขึ้นสูงสุด. นี้เรียกว่าฉิทเจตนารมณอันแท้จริงของพุทธศาสนา. แต่ที่นี้ ทางที่จะอธิบาย หรือทางออกนั้น มันมีอยู่อย่างไร ขอให้ท่านทั้งหลายสนใจต่อไป.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ เราต้องนึกถึงคำอีกคำหนึ่ง คือคำว่า Symbol ซึ่งแปลว่า เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ อันนี้ ไม่ใช่ Image. Image นั้นเป็น Idol คือทำรูปเหมือน, รูปเหมือนนั้นเป็น Idol, ถ้าทำรูปไม่เหมือนแต่ว่าเป็นเพียงสัญลักษณ์ ให้ระลึกถึง อย่างนี้เป็น Symbol. อย่างไม้กางเขนของศาสนาคริสเตียน อย่างนี้ก็เป็น Symbol แต่ไปทำรูปพระเยซู รูปเหมือน หรืออะไรเข้าก็เป็น Idol แต่ความหมายไม่เหมือนกัน. ความหมายที่ถือรูปเคารพนั้น มันมุ่งหมายไปในทางที่ง่ายเกินไป หรือต่ำเกินไป สำหรับคนเด็ก ๆ มากกว่า; แต่ Symbol นั้นสูงไปกว่านั้น คือเป็นเพียงเครื่องสะกิดเตือนใจให้ระลึกเท่านั้น แล้วระลึกถึงสิ่งหนึ่งหรือบุคคลคนหนึ่งได้โดยง่าย.

ที่นี้ เราจะเห็นได้ว่า แม้ในศาสนาคริสเตียน ซึ่งห้ามการทำรูปเคารพมาแต่เดิม; ก็ได้เปลี่ยนเป็นมีรูปเคารพขึ้นมาแล้ว จึงได้ทำให้ศาสนานั้นแตกแยกกัน เป็นโรมันคาทอลิก โปรเตสแตนต์ อย่างนี้เป็นต้น. เพราะพวกหนึ่งไม่ยอมทำรูปเคารพ อีกพวกหนึ่งยังทำรูปเคารพมากขึ้น เช่นรูปพระเยซู รูปพระมาเรีย. ที่ยังคงบริสุทธิ์ ผุดผ่องอยู่ได้ก็ดูเหมือนจะมีแต่ศาสนาอิสลามเท่านั้น ที่รักษาไว้ได้โดยไม่มีรูปเคารพ. ศาสนานอกนั้นมันกลายเป็นได้เกิดมีรูปเคารพขึ้นแล้ว เช่นพุทธศาสนามีพระพุทธรูป. ที่ศาสนาคริสเตียนมีรูปพระเยซู รูปพระมาเรียอย่างนี้เป็นต้น. แต่ถึงอย่างไรก็ตาม, รูปที่ทำเหมือนนั้น ไม่จำเป็นจะต้องเป็น Idol หรือ Image เสมอไป, จะเป็น Symbol ก็ได้.

ในวงการศิลป์นั้นเขาถือกันว่า พระพุทธรูปนี้เป็น Symbol เพราะว่าไม่ได้ทำให้เหมือนคน หรือไม่ได้มุ่งหมายจะทำให้เหมือนคน. แต่ว่าทางศิลป์บังคับให้ทำ

อย่างนั้น เช่นคนที่พระพุทธรูปสักแบบหนึ่ง: เช่นแบบสมัยสุโขทัย; ท่านจะเห็นความงามที่ไม่ใช่คน ไม่เหมือนคน. ซึ่งผู้ทำเองก็รู้อยู่ว่ามันไม่เหมือนคน, คนที่ไปดูไปเห็นก็รู้อยู่ว่า ไม่เหมือนคน; แม้แต่จิ๋ว แม้แต่ผมเผ้า หรือรูปร่างหน้าตา อะไรก็ไม่เหมือนคนตามที่เป็นจริง; เพราะฉะนั้นจึงมีลักษณะที่เป็น Symbol และโดยเฉพาะเดี๋ยวนี้ เราพยายามที่จะทำความเข้าใจกันว่า ให้ถือพระพุทธรูปทั้งหลายนี้เป็นเพียง Symbol, คือสัญลักษณ์อันหนึ่งเท่านั้น ซึ่งทำให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าหรือพระธรรม, โดยเฉพาะพระธรรมนั้นแหละโดยง่าย. เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดปฏิบัติถูกต้องอย่างนี้ ก็นับว่ายังดีอยู่; แต่ถ้าผู้ใดไปถือทำนอง Image. กระทั่งเอามาเป็นพระเครื่องราง, แขนงคอบเป็นพระเครื่องราง ย่อมผิดพุทธศาสนาอย่างยิ่ง คือไม่ใช่พุทธศาสนาโดยสิ้นเชิง; เพราะว่าการที่พุทธศาสนาไม่มีรูปเคารพ ดังที่กล่าวแล้ว, จะมีได้เพียงสัญลักษณ์เป็นอย่างมาก. ที่เมื่อเขาบัญญัติตายตัวลงไปว่า มีรูปเคารพกับไม่มีรูปเคารพ อย่างนี้แล้ว จำเป็นจะต้องจัดพุทธศาสนาไว้ในลักษณะหรือในประเภทที่ไม่มีรูปเคารพ ขอให้ท่านเข้าใจไว้อย่างนี้.

คู่ถัดไป ที่เนื่องกันกับเรื่องนี่คือ: เกี่ยวกับความเชื่อ, เมื่อไม่มีพระเจ้า ไม่มีรูปเคารพ คือไม่มีผู้คนที่จะเป็นที่พึ่ง การเชื่อหรือการถือที่พึ่งก็เกิดเป็นการพึ่งตัวเอง หรือเชื่อตัวเอง. เมื่อตั้งหลักขึ้นว่า ศาสนาพึ่งตัวเองกับ ศาสนาพึ่งผู้อื่นละก็ พุทธศาสนาอยู่ในพวกเป็นศาสนาพึ่งตัวเอง. หรือตั้งหลักขึ้นว่า ศาสนาที่เชื่อผู้อื่นกับเชื่อตัวเองอย่างนี้ พุทธศาสนาก็อยู่ในพวกที่เชื่อตัวเอง คือเชื่อตัวเองด้วยการใช้ปัญญาพิจารณา; ผิดจากฝ่ายตรงกันข้าม ซึ่งเชื่อผู้อื่นด้วยความภักดี ความกลัว หรือความหวังอย่างใดอย่างหนึ่ง. นี้ขอให้เข้าใจว่า ความเชื่อนั้นมันมีได้สองประเภท ตรงกันข้ามอย่างนี้; เชื่อตัวเองด้วยอำนาจของปัญญาฝ่ายหนึ่ง, แล้วก็เชื่อผู้อื่นด้วยอำนาจของความภักดี ความกลัว หรือความหวังเป็นต้น, อย่างนี้เป็นอีกพวกหนึ่ง. เมื่อแบ่งกันเป็นสองพวก

อย่างนี้ พุทธศาสนาเลยเป็นศาสนาอยู่ในประเภทที่เชื่อต่อตัวเองด้วยปัญญา. ยังมีศาสนาอื่น ๆ อีก ซึ่งเป็นเครือเดียวกันนี้ ซึ่งจัดว่าอยู่ในพวก หรือในประเภทที่เชื่อตัวเองด้วยปัญญา; นี่เป็นลักษณะเปรียบเทียบเป็นคู่ ๆ เพื่อให้เข้าใจพุทธศาสนาตัวจริง. เพราะฉะนั้นเพียงเท่านั้น ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาย่อมจะมีปัญญา ที่จะวินิจฉัยตัดสินเมื่อเกิดเป็นปัญหาสงสัยขึ้นมาว่า อันไหนจะถูกหลักพุทธศาสนา, อันไหนจะผิดหลักพุทธศาสนา ได้โดยง่ายต่อไปในกาลข้างหน้า เพราะฉะนั้นจึงขอให้สนใจ ทำความเข้าใจไว้.

ทีนี้ อีกลักษณะหนึ่ง, คู่เปรียบเทียบอีกลักษณะหนึ่ง หรืออีกกลุ่มหนึ่ง ซึ่งจะต้องทำความเข้าใจก็คือว่า คติทวินิยมกับอทวินิยม. นี่ฟังยาก เพราะเป็นภาษาบาลี. พุทธอย่างเป็นภาษาไทยก็ ถือว่า มีของเป็นคู่ ๆ; กับถือว่าไม่มีของเป็นคู่ ๆ. ถ้าตั้งคู่เปรียบเทียบขึ้นมาอย่างนี้แล้ว พุทธศาสนาอยู่ในประเภทที่ถือว่าไม่มีของเป็นคู่ ๆ; มีของเป็นคู่ก็เหมือนที่เรารู้สึกกันอยู่ว่า มีร้อนมีหนาว มีสุขมีทุกข์ มีดีมีชั่ว มีบุญมีบาป มีอะไรเป็นคู่ ๆ, คู่ ๆ, อย่างนี้; นี่เรียกว่าพวกที่ถือว่า มีอะไรเป็นคู่ ๆ, คู่ ๆ. ทีนี้พวกที่ถือว่าไม่มีอย่างนี้ เรียกว่าพวกที่ไม่ถือว่ามีของเป็นคู่; พวกที่ถือว่าเป็นคู่มีอะไรเป็นคู่นี้เรียกว่าพวกทวินิยม, คือนิยมว่ามี “ทวิ” คือสอง; และพวกที่ไม่ยอมถือว่า มีอะไรเป็นคู่ นี้ก็เรียกว่า อทวินิยม, คือนิยม “อทวิ” ถือว่าไม่มีเป็นคู่.

เกี่ยวกับข้อนี้ ก็ต้องการคำอธิบายบ้างเหมือนกัน: คือท่านจะได้ยินคนในหมู่พุทธบริษัทนี้ พุตกันว่า มีบุญมีบาป มีดีมีชั่ว มีสุขมีทุกข์ มีนรกมีสวรรค์ อะไรเป็นคู่ ๆ อย่างนี้. นั่นขอให้เข้าใจว่า เป็นการกล่าวตามหลักของคนทั่วไป: คือชาวบ้าน, หรือคนทั่วไปทั้งโลกก็ได้ ที่เขารู้สึกกันโดยมากเป็นอย่างนั้น. แต่ว่าพุทธศาสนานั้นไม่มีหลักเป็นคู่ ๆ อย่างนั้น; ครั้นเมื่อจะต้องพูดให้เป็นคู่ ๆ อย่างนั้น ก็พูดได้เหมือนกัน;

แต่ว่าพูดเพื่อจะให้เข้าใจว่า โดยแท้จริงแล้วไม่มีของที่เป็นคู่. เกี่ยวกับข้อนี้ จะเข้าใจได้ง่ายด้วยการยกตัวอย่าง ในสิ่งที่เราเข้าใจอยู่แล้ว: เช่นถือว่า มีเย็นมีร้อน; เรียกว่า พุทไปตามสมมตอย่างชาวบ้านพูด. แต่ถ้าพูดอย่างความจริงนั้น เราจะต้องพูดว่า มันมีความร้อนในอันดับใดอันดับหนึ่งเท่านั้น ไม่ได้มีความเย็น อย่างนี้ก็ได้อีก: เช่นว่า น้ำแข็ง ก็มีความร้อนอยู่ตั้ง 30° ฟาเรนไฮต์, หรือว่าน้ำเดือดมีความร้อนตั้ง 100° เซนติเกรด, น้ำแข็งมีความร้อนที่ 0° เซนติเกรด อย่างนี้เป็นต้น. ถึงแม้ว่าในน้ำแข็งก็มีอุณหภูมิ คือความร้อนอยู่อันดับหนึ่ง; ซึ่งเป็นความร้อนที่สัตว์อยู่ได้ ยังสบายอยู่ คือ สัตว์ที่ขั้วโลกเหนือ น้ำมันไม่รู้สึกว่ามันหนาวเลย; สัตว์ที่อยู่ในน้ำแข็งที่โลกเหนือไม่รู้สึกว่ามันหนาวหรือเย็น มันเป็นความสบายหรือพอดีไป. เพราะเหตุว่าอุณหภูมิ น้ำแข็งก็คือ: ความร้อนอันดับหนึ่ง แล้วต่ำกว่านั้นลงไปอีก ก็คือความร้อนลดลงไป ๆ ๆ ๆ จนจะถือว่าความร้อนเป็นเลข ๐ เมื่อไร นั้นมันแล้วแต่บัญญัติต่างหาก ว่าบัญญัติความร้อนตามระบบเซนติเกรด, ระบบฟาเรนไฮต์, ระบบโรเมอร์ อะไรก็ตาม เขาบัญญัติทั้งนั้น. แต่แล้วเขาก็ไม่ได้พูดว่า เย็นกับร้อนเลย เขาพูดว่าความร้อนที่ระดับใดระดับหนึ่งเท่านั้น. นี่แสดงว่า มันไม่มีความเย็นหรือความร้อนเป็นคู่ ๆ กันเลย มันมีแต่ความร้อนระดับใดระดับหนึ่งเท่านั้น; แล้วท่านลองคิดดูว่า อย่างไหนมันถูกกว่า, เป็นการพูดที่ถูกต้องกว่าที่จะพูดว่า มีความเย็นกับความร้อน. ถ้าจะพูดว่าน้ำแข็งนั้นถึง 0° เซนติเกรด แล้วความร้อนนั้นเดือด 100° นั้นมันยังไม่ถูกอยู่นั่นเอง; เพราะว่าความเย็นต่ำกว่านั้นก็ยังมีคือไม่ถึง 0° เซนติเกรด, เพียง 9° เซนติเกรดเราก็หนาวเกือบจะตายอยู่แล้ว, หรือถ้าอากาศมีความร้อนตั้ง 19° เซนติเกรดอย่างนี้ ก็ยังรู้สึกว่าค่อนข้างหนาวอยู่แล้ว. มันเป็นเรื่องมายาทั้งนั้น ที่จะไปพูดว่าร้อนหรือเย็น; เพราะฉะนั้นมันเป็นแต่เพียงความร้อนระดับใดระดับหนึ่ง จนกว่าจะร้อน ศูนย์ นี้เรียกว่าพูดอย่างไม่มีคู่ คือไม่มีเย็นไม่มีร้อน.

สุขกับทุกข์ก็เหมือนกัน คนเขาเห็นเป็นสุข คิรฺรนจะได้อย่างนั้นอย่างนั้น ทุกข์ก็เกลียดอย่างนั้นอย่างนั้น; พุทธศาสนามองเห็นทุกสิ่งล้วนแต่น่าเกลียด และเป็นมายา ตามความหมายของคำว่า "เป็นทุกข์" ไปทั้งนั้น. ถ้าไปยึดถือเข้าว่ามันเป็น อย่างนั้น. เพราะฉะนั้นเราไม่ได้ต้องการความสุข เราต้องการแต่ทุกข์ศูนย์, ทุกข์ สิ้นไป เป็นศูนย์ อย่างนั้น; ที่มันมีทุกข์มากชั้นเท่าไร ๆ นั้น มันแล้วแต่เรื่องของมัน. ถึงเรื่องบุญเรื่องบาป นี่ก็เหมือนกัน คนอื่นเขาถือกันว่าบุญน่าปรารถนา บาปน่าเกลียด น่ากลัวอย่างยิ่ง; แต่พุทธศาสนาต้องการจะขึ้นไปเสีย ให้พ้นทั้งบุญทั้งบาป โดยถือว่า ทั้งบุญและทั้งบาปนี้ยังโยกโคลงเปลี่ยนแปลงไม่แน่นอน ไปยึดถือเข้าเป็นทุกข์ทั้งนั้น, ต้องการจะอยู่เหนือบุญเหนือบาปไปเสียเลย คือไม่ไปติดที่ของเป็นคู่. นี้เรียกว่า พุทธ- ศาสนามีหลักมุ่งหมายไม่หลงไม่ติดอยู่ในของที่เป็นคู่ ไม่ยอมรับว่ามีคู่.

บางคนจะเข้าใจผิดในตอนนี้อีกก็ได้ว่า เมื่ออ่านประวัติของพระพุทธเจ้า เมื่อตอนก่อนที่จะออกไปบวช ก็เห็นความทุกข์ แล้วก็คิดว่า เมื่อเห็นความทุกข์แล้วก็ คงมีความสุขแก่ เพราะว่ามีร้อนแล้วก็มีความเย็นอย่างนี้เป็นต้น. ตอนนั้นพระสัทธัตถะ ยังไม่เป็นพระพุทธเจ้า ไม่ได้กล่าวไปตามหลักของพุทธศาสนา จึงพูดไปตามภาษา ชาวบ้านพูดกันทั่วไป นึกกันได้ทั่วไป ว่ามีร้อนก็ต้องมีเย็น มีทุกข์ก็ต้องมีสุขอะไร ทำนองนี้. แต่เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว กลับตรัสบอกว่า มันไม่มีสุข มันมี แต่ทุกข์มาก ๆ กับทุกข์น้อยลง จนหมดทุกข์ นี้เป็นนิพพาน แล้วก็สิ้นสุดกัน. ไม่มีพูดถึงความสุขตามความหมายของชาวบ้าน เพราะว่ามันไม่มีโดยแท้จริง มันมีแต่ เป็นมายา. นี่จึงถือว่าพุทธศาสนาไม่มีหลักนิยมว่าเป็นคู่ ๆ เช่น: ดี ชั่ว บุญบาป สุข ทุกข์ นี้มุ่งหมายไปยังสิ่งที่ไม่เป็นคู่ หรือไม่อาจจะเป็นคู่ และอยู่เหนือสิ่งที่ เป็นคู่ทั้งหมด. นี่มันอาจจะไม่ตรงกับที่ชาวบ้านเขาพูด หรือชาวบ้านเองก็เข้าใจผิด ๆ

แม่เรียกตัวเองว่าอุบาสกอุบาสิกา; แต่ท่านทั้งหลายเป็นนักศึกษา ก็ต้องเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักของพุทธศาสนา จึงเอามากล่าวให้ฟัง.

หมวดถัดไปที่จะเปรียบเทียบ ก็คือว่า **อัตตากับอนัตตา**. ถ้าเรียกเต็มๆ ก็ว่า **อัตตวาที่กับอนัตตวาที่**; **อัตตวาที่** แปลว่าพวกที่กล่าวว่ามียัตตา, **อนัตตวาที่** ก็คือพวกที่กล่าวว่า อนัตตาคือไม่มียัตตา. เมื่อกล่าวขึ้นมาโดยหลักอย่างนั้นแล้ว **พุทธศาสนาอยู่ในพวกที่ไม่มียัตตา**; ท่านต้องเข้าใจว่า ไม่ใช่มีแต่พุทธศาสนา ยังมีศาสนาในเครือเดียวกันอีกบางศาสนา ที่กล่าวว่าไม่มียัตตา, และพวกที่กล่าวว่ามียัตตาก็มีมากมายหลายศาสนาเหมือนกัน. เพราะฉะนั้นเราจึงต้องแบ่งเป็นพวกหรือเป็นประเภท แล้วพุทธศาสนาก็อยู่ในประเภทที่กล่าวว่า ไม่มียัตตา จึงเรียกว่า **อนัตตวาที่**. **วาที่** นี้แปลว่าผู้มีคำพูด **อัตตวาที่** ก็แปลว่ามีวาทะวา **อัตตา**, **อนัตตวาที่** ก็แปลว่า มีวาทะว่า**อนัตตา**. คำว่า “**วาท**” หรือ “**วาทะ**” นี้ไม่ใช่หมายถึงคำพูด แต่หมายถึง **ลัทธิ** **ความคิดเห็น** หรือ **ความรู้สึก**; ที่ภาษาอังกฤษจะใช้คำว่า ISM สำหรับต่อท้ายคำนามคำใดคำหนึ่ง, ISM ตรงกับคำว่า “**วาท**” ในที่นี้, **เดรวาท** หรือ **อาจารย์วาท**, **อะไรวาท** ก็ตามใจเถอะ; คำว่า “**วาท**” นี้ มันตรงกับคำว่า **ความถือ**, หรือ **ความยึดมั่น** ว่าเป็นอย่างนั้น อย่าได้เข้าใจว่าเป็นคำพูด. มีนักศึกษา หรือนักอธิบายบางคน ไปหลงคิดว่า คำว่า “**วาท**” นี้ หมายถึงคำพูด: เช่น **อัตตวาที่** ปาทาน คือความยึดมั่นด้วยวาทะว่า**อัตตา**, เขาหมายถึง ยึดมั่นด้วยคำพูดว่า**อัตตา** อย่างนั้นไม่ถูก. คำว่า “**วาท—วาทะ**” ในที่เช่นนี้ ในลักษณะนี้ ไม่ใช่หมายถึงคำพูด, แต่หมายถึง **ลัทธิที่ถืออยู่ในใจ** หรือ **ความรู้สึกที่ถืออยู่ในใจ**. เกี้ยวจะไต่ยินว่า **อัตตวาที่** ซึ่งหมายถึง **มีคำพูด** ที่จริงมันมีลัทธิที่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในใจ.

อัตตา ในที่นี้ก็คือ **ตัวตน**พวกหนึ่ง ถือว่ามีตัวมีตนอย่างนั้นอย่างนี้ พวกนี้หลายอย่าง หลายแบบ หลายศาสนาเหมือนกัน; แต่**ทางพุทธศาสนาปฏิเสธว่า**

ไม่มีสิ่งใดเลยที่ควรเรียกว่า **อัตตา**;มันมีแต่**ธรรมชาติ** หรือ**ธรรมตา** อย่างใดอย่างหนึ่ง ตามธรรมชาติ เป็นไปอย่างนั้น เป็นไปอย่างนี้; แล้วเราไปหลงเข้าใจว่า มันเป็นตัวตน เช่นไปหลงร่างกายทั้งหมดนั้นว่าเป็นตัวตน หรือไปหลงที่จิตใจโดยเฉพาะว่า เป็นตัวตน หรือไปหลงว่ามีวิญญาณเป็นตัวเป็นตน เข้า ๆ ออก ๆ กับร่างกายนี้ หรือตายไปแล้วก็ไปจุติเกิดใหม่อะไรในทำนองเป็นตัวตน, ตัวตนอย่างนั้นไม่มีในพุทธศาสนา. เรื่องนี้คงจะยากมากสำหรับท่านทั้งหลาย ที่ไม่ค่อยจะเคยได้ยินได้ฟัง เพราะเคยได้ยินได้ฟังแต่เรื่องมีตัวมีตน; แล้วเชื่ออยู่เป็นทุนแน่นแฟ้นเสียแล้วยากที่จะเข้าใจคำว่า ไม่มีตัวตน. แต่อย่างไรก็ดี ขอให้ศึกษาไปก่อน สังเกตไปก่อน แล้วจะเข้าใจได้ทีหลัง ว่าแม้ไม่มีตัว ไม่มีตนนี้ มันก็ยังทำอะไรได้ ยังคิดได้ พุคได้ เดินได้ กินได้ ดื่มได้ อาบได้, ทำอะไรให้เป็นเรื่องเป็นราวใหญ่โตได้ ทั้งที่ไม่มีตัวตน. ในที่นี้เราต้องการแต่จะทำความเข้าใจว่า พุทธศาสนามีหลักอย่างไรเท่านั้น ส่วนเรื่องตัวตนไม่ตัวตนอย่างไร เราเอาไว้พูดกันในการบรรยายวันหลัง.

ที่นี้ มันเนื่องต่อกันอีกก็คือ คู่ที่ว่า **สุญญวาท** กับ **อสุญญวาท**; สุญญวาทก็คือมีความถือว่า **ว่าง** อสุญญวาท ก็ถือว่า**ไม่ว่าง**. ที่ว่าว่างนี้ก็ถือว่า ว่างจากตัวตนคือว่าไม่มีอะไร ถือว่าไม่มีอะไรเป็นตัวตน มันเป็นของว่างจากตัวตน อย่างนี้เรียกว่า **ลัทธิฝ่ายสุญญวาท**. ที่นี้ฝ่าย **อสุญญวาทก็คือมีตัวมีตน** ที่นี้เมื่อกล่าวเป็นคู่อย่างนี้แล้ว **พุทธศาสนาอยู่ในพวกสุญญวาท**: คือ **พุทธศาสนาดีว่าไม่มีตัวตนคือว่าง** กล่าววาทะว่า “ว่าง” ว่างจากอะไร, ว่างจากตัวตน. ถ้าเกิดมีการกล่าวขึ้นมาในทำนองไม่ว่างคือมีตัวมีตนขึ้นมาแล้ว ก็ไม่ใช่พุทธศาสนา เพราะพุทธศาสนาเป็นสุญญวาท.

อีกคู่หนึ่งที่เนื่องกันด้วยกลุ่มนี้ ก็คือ **วิภังขวาท** กับ **อวิภังขวาท** วิภังขวาทนี้แปลว่าความถือว่า แบ่งแยกเป็นส่วน ๆ ส่วน ๆ ;อวิภังขวาท แปลว่าไม่อาจจะแบ่งแยก

เป็นส่วน ๆ ส่วน ๆ. ที่ว่าแบ่งแยกออกเป็นส่วน ๆ นั้นหมายความว่า เช่น ร่างกายของเรา
 นี้ แบ่งเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ห้าส่วน, ทั้งกายทั้งใจ
 แบ่งออกเป็นห้าส่วน; แล้วในส่วนหนึ่ง ๆ ส่วนหนึ่ง ๆ ยังแบ่งออก ๆ แบ่งออก ๆ จน
 ว่างไปเลย. นี่มันแบ่งแยกออกได้จนไม่มีตัวตนเหลือ อีกฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายตรงข้าม เขาถือ
 ว่า มีตัวตน แบ่งแยกไม่ได้ มันเป็นตัวตนเป็นก้อน เป็นแท่ง ที่แบ่งแยกไม่ได้
 เป็นตัวตนถาวรตลอดอนันตกาลไปเลย. ที่ว่ามันมีตัวตนอย่างนี้ ไม่ยอมแบ่ง ไม่อาจ
 จะแบ่ง นี่คือพวกอภิวาท คือพวกที่ถือว่าแบ่งไม่ได้ แบ่งแยกเป็นส่วนไม่ได้.
 ส่วนพุทธศาสนานี้ยืนยันในการที่แบ่งแยกเป็นส่วนได้ แล้วผลสุดท้าย ก็ว่างจาก
 ตัวตน นี้กลุ่มหนึ่ง.

ที่มันมีอะไรเนื่องกันอยู่บางอย่าง ที่ทำให้สับสน ก็คือ คู่ที่เรียกว่า อภิวาท
 กับ อภิวาท คู่นี้หมายความว่า พวกหนึ่งเขาถือว่า การทำอะไร ที่มนุษย์ทำลงไป
 มีผลเท่ากับไม่ได้ทำ นี่เป็นพวก Nihilism. ถือว่าไม่มีอะไร ไม่มีสัตว์ ไม่มีคน ไม่มี
 การกระทำ; นี่พวกนี้เป็นพวกวัตถุนิยมจืด จึงถือว่าบุญไม่มี บาปไม่มี เช่น : ทำอย่าง
 เขาเรียกกันว่า ทำบุญนั้นมันก็เหลว ไม่มีอะไร, หรือให้ทานไป มันก็จบแค่คนได้รับไป
 เอาไปกินไปถ่ายเท่านั้น; หรือว่า ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต มันก็อยู่แค่นั้น มันไม่ได้มีความหมาย
 อะไรที่เป็นบาป. เขาจึงกล่าวว่าแม้จะฆ่ากันให้วินาศไม่มีเหลือ ให้โลกนี้เต็มไปด้วยเลือด
 มันก็ไม่มีบาปเพราะเหตุนี้ นี่ถือว่าการกระทำนี้ไม่ใช่เป็นการกระทำ อย่างนี้เขาเรียก
 ว่า อภิวาท มันเป็นลัทธิที่ผิด, หรือมีจิตวิญญูของพวกอนัตตา หรือสูญญาวาท
 อีกแขนงหนึ่งต่างหาก; เป็นฝ่ายมีจิตวิญญู ถือว่าเป็นอย่างนี้ เลยชักชวนกันว่าไม่
 ต้องนึกถึงบุญถึงบาป ถึงโลกนี้โลกหน้าอะไร เอาแต่ตามที่เราต้องการเป็นได้
 เพราะฉะนั้นใครมีกำลังเท่าไรก็ทำไปเถอะ ไม่มีบุญไม่มีบาป อย่างนี้ นี้เรียกว่าพวก
 อภิวาท,

อีกพวกหนึ่ง เรียกว่า กิริยวาทนัน ถือว่าการกระทำย่อมถือว่าเป็นอันกระทำ, เป็นการกระทำ; พวกนี้ถือว่า**มีบุญมีบาป** ทำลงไปด้วยเจตนาอย่างไร ต้องเป็นอย่างนั้น; แม้ว่าตัวผู้ทำนั้น หรือการกระทำนั้น จะถูกบัญญัติว่าเป็นอนัตตาก็ตาม (ไม่ใช่อัตตา ฟังให้คึก ๆ) แต่ถึงอย่างนั้น การกระทำนั้นก็ยังเป็นการกระทำ. เขาเห็นว่า เรา มนุษย์นี้ไม่มีตัวตนเป็นอนัตตา แต่มีกิเลสตัณหา ไปเคลื่อนไหว ไปทำอะไร เข้า เป็นบุญเป็นบาปทั้งนั้น, เป็นการกระทำทั้งนั้น ไม่ได้ถือว่าไม่เป็นการกระทำ, คือมันเป็นการกระทำได้ ทั้ง ๆ ที่เราบัญญัติว่า สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา. **พุทธศาสนา อยู่ในพวกกิริยวาท** คือถือว่า **การกระทำ เป็นอันว่ามี**การกระทำ.

หมวดถัดไปอีกก็คือ หมวดที่เปรียบไว้เป็นคู่ว่า **พวกหนึ่งถือว่ามีเหตุมีปัจจัย; พวกหนึ่งถือว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย.** เหตุกวาท ถือว่ามีเหตุมีปัจจัย **อเหตุกวาท** ถือว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย. ข้อนี้ก็ได้แก่ความคิดที่คิดว่า การที่เราจะสุขจะทุกข์จะอะไรก็ตาม มันไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยอะไรเบื้องหลังที่ลึกกลับ, มันก็คือปรากฏการณ์เฉพาะหน้าเท่านั้นเอง. ถ้าถืออย่างนี้ เป็นพวกที่ถือว่า ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย. ส่วนอีกพวกหนึ่งถือว่ามันมีเหตุมันมีปัจจัยอยู่เบื้องหลัง แล้วแต่จะรู้จักว่าอะไร เช่นว่าพระเป็นเจ้าอยู่เบื้องหลัง ดวงดาว โขกษาคาอยู่เบื้องหลัง หรือว่าการกระทำคือการกระทำชั่ว หรือกรรมอยู่เบื้องหลัง อย่างนี้เป็นต้น อย่างนี้เรียกว่า พวกที่ถือว่ามีเหตุมีปัจจัย. เกี่ยวกับมีเหตุปัจจัยนี้; **ทางพุทธศาสนาอยู่ในพวกที่ถือว่ามีเหตุมีปัจจัย** เช่น จะสุขจะทุกข์นั้นมันมีเหตุมีปัจจัย อยู่เบื้องหลัง โดยเฉพาะก็คือกรรม; แล้วกรรมก็มีเหตุมีปัจจัยของกรรม, **สิ่งทั้งปวงมีเหตุมีปัจจัยของสิ่งนั้น, ทดอยกันลงไปเป็นลำดับ ๆ ว่า ทุกสิ่งล้วนแต่มีเหตุมีปัจจัย.**

อีกพวกหนึ่งไม่ถืออย่างนั้น ถืออย่างตรงกันข้ามไม่ต้องคำนึงถึงอะไร, เอาแต่เรื่องเฉพาะหน้าเท่านั้น, เอาปรากฏการณ์เฉพาะหน้าเป็นหลัก; ก็เป็นเหตุให้ถือไป

ในทางที่ว่า อะไรถูกใจเรา เราก็ทำ เราก็เอาทันทีเลย โดยไม่ต้องคำนึงอะไรหมกมึนกำลังเท่าไรก็ใช้มันลงไป. นี่แบ่งเป็นพวกถือว่า สิ่งทั้งปวงมีเหตุมีปัจจัย กับพวกที่ถือว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ถ้าเป็นอย่างนั้นแล้ว พุทธศาสนายู่ในพวกที่ถือว่า สิ่งทั้งปวงมีเหตุมีปัจจัย.

ต่อไปอีกเรื่องกันไป ก็คือว่า เหตุปัจจัยนั้นเป็นภายนอกหรือ เป็นภายใน; พุทธศาสนายู่ในพวกที่ถือว่า เหตุปัจจัยนั้นเป็นภายใน คือกรรม คือการกระทำ; หรือว่ากิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ ของตัว หรือความยึดมั่นถือมั่นของตัวที่อยู่ในภายในนั้นเป็นเหตุเป็นปัจจัย ทำให้เกิดสุข เกิดทุกข์ขึ้นมา. อีกพวกหนึ่งถือว่า เหตุปัจจัยนั้นอยู่ข้างนอก คือผู้อื่น เช่นพระเป็นเจ้า เช่นเทวดา เช่นดวงดาว เช่นอะไรต่าง ๆ นี้ อย่างที่เราเห็นเขาคุมหอมคุบ้าง บูชาเทวดาบ้าง มีศาลพระภูมิบ้าง แหวนตะกรุดพิสมรบ้าง บูชาอันวอนอย่างนั้น อย่างนี้บ้าง นั่นคือตัวอย่างของการถือว่า มีเหตุมีปัจจัยอยู่ข้างนอก นี้ไม่ใช่หลักของพุทธศาสนา พุทธศาสนายู่ในพวกที่ถือว่า เหตุปัจจัยนั้นอยู่ในภายในคือกรรมหรือกิเลส คือความรู้สึกรู้สึกหรือผิด ที่อยู่ในภายใน.

นี่เราจะเห็นได้ต่อไปอีกว่า เมื่อจะสำเร็จประโยชน์กันแล้ว มันก็มีอยู่ว่า จะต้องอาศัยกรรม คือการกระทำของตัวเองจริง หรือว่าอาศัยพิธีต้องข้างนอก เมื่อกล่าวเป็นคู่กันมาอย่างนี้แล้ว พุทธศาสนายู่ในพวกที่อาศัยกรรม อิงอยู่ที่กรรม ไม่เนื่องด้วยพิธีต้องต่าง ๆ ในภายนอกไม่เกี่ยวด้วยพิธี. ตัวอย่าง เช่นว่า เราเป็นทหารเพราะว่า ประพฤติกระทำอย่างทหาร หรือว่าเพียงสวมเครื่องแบบเป็นทหารเข้าไป แล้วทำพิธีปฏิญาณตัวอย่างนี้; ถ้าใครคิดว่า เป็นทหารเพียงสักว่าสวมเครื่องแบบทำพิธีปฏิญาณตัวแล้วเป็นทหาร อย่างนั้นมันอยู่ในพวกอาศัยพิธี. แต่ถ้าใครคิดว่า สวมเครื่องแบบอะไรก็ตามใจ พิธีไม่พิธีก็ไม่รู้ แต่ว่าประพฤติน้ำที่อย่างทหารโดยสมบูรณ์แล้วนี้เรียกว่า อิงอาศัยกรรม คือการกระทำ ถ้ามีคู่อย่างนี้แล้ว พุทธศาสนายู่ใน

พวกที่อาศัยกรรม หรืออิงอาศัยกรรม ยึดถือกรรมเป็นหลัก และบังคับพิธีต่าง ๆ ings ออกไปโดยสิ้นเชิง; แต่พวกพุทธบริษัทบางพวก เขาประกอบพิธีอะไรต่าง ๆ นั้น มันเป็นเรื่องสิทธิของเขา เราไปว่าเขาไม่ได้. แต่ขอให้เข้าใจว่า มันไม่ใช่หลักของพระพุทธศาสนา ขอให้เข้าใจถูกต้องไว้อย่างนี้แล้วก็แล้วกัน; เพราะว่าท่านทั้งหลายอาจจะไปเห็นพุทธบริษัทบางคน ทำพิธีต่าง ๆ นั้นเป็นความเข้าใจผิดของเขาเอง, หรือว่าเขาถือหลายอย่าง, เขาถือรวม ๆ กราวเดียวกันหลายอย่างก็แล้วกัน เราอย่าไปว่าเขาดีกว่า อาตมาพยายามจะชี้แต่ในลักษณะที่ว่า อันไหนเป็นพุทธศาสนาที่แท้จริงเท่านั้น.

หมวดถัดไป ซึ่งค่อยละเอียดยิ่งขึ้นทุกทีนั้น ก็มีคู่เปรียบเทียบอย่างนี้ว่า:

พวกหนึ่งมีความคิดว่า เทียง เช่นว่าอะไรทุกอย่างมันเที่ยง เช่นเป็นไม้มันก็ต้องเที่ยง เป็นก้อนหินก็เที่ยง เป็นสัตว์ก็เที่ยง เป็นคนก็เที่ยง เที่ยงจนกระทั่งว่าเราคนนี่ ตายแล้วก็ไปเกิด เป็นคนนี้อีก อย่างนี้อีก มีอะไรอย่างนี้อีก คนเดียวกันนี้อีก. พวกนี้ถือว่าเที่ยง อะไร ๆ เที่ยง เขาเรียกว่า สัสสควาหะ. ส่วนพุทธศาสนาไม่ถืออย่างนั้น ไม่ยอมรับว่าเป็นอย่างนั้น แต่ถือว่ามันเป็นไปตามปัจจัย คือตามเหตุตามปัจจัยของมัน มันจะเที่ยงหรือไม่เที่ยง จะเป็นมาอีกหรือจะเป็นอย่างอื่น มันแล้วแต่เหตุ แล้วแต่ปัจจัยของมัน.

พวกหนึ่งถือว่าตายแล้วสูญ ตายแล้วไม่มีอีก ตายแล้วสูญกัน เลิกกัน ไม่มีตัวไม่มีตน หรือที่เป็นมากกว่านั้น ก็ว่าแม้เดี๋ยวนี้ก็ไม่มีตัวตน อย่างที่ลัทธิ Nihilism ไม่ยอมรับว่ามี เรา อย่างนี้ เพื่อจะทำอะไรตามต้องการ; นี้ก็เรียกว่า พวกที่ถือว่าสูญขาดสูญ, ตายแล้วสูญ ส่วนพุทธศาสนาไม่ยอมรับอย่างนั้น แต่กลับว่า แล้วแต่เหตุ แล้วแต่ปัจจัยของมัน. นี่ท่านจำคำว่า แล้วแต่เหตุ แล้วแต่ปัจจัยของมันไว้ให้ดี.

พวกหนึ่งถือว่า ตายแล้วเกิดอีก, หรือตายแล้วไม่เกิดอีก, หรือว่าตายแล้วเกิดอีกก็มิ ไม่เกิดอีกก็มิ, นี่ทั้งสามอย่าง ขอให้สังเกตดูให้ดี ๆ ว่าทั้งสามอย่าง; คือ คนบางพวกถือว่า ตายแล้วเกิดอีก ยืนยันอย่างนี้, อีกพวกถือว่าตายแล้วไม่เกิดอีก, อีกพวกหนึ่งถือว่า เกิดบ้างไม่เกิดบ้าง, เกิดก็มิไม่เกิดก็มิ. แต่พุทธศาสนาถือว่า ไม่ถูกทั้งนั้น มันแล้วแต่เหตุแล้วแต่ปัจจัยของมัน คือมีหลักอยู่ว่า แล้วแต่เหตุแล้วแต่ปัจจัยของมัน และกล่าวว่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุเท่านั้น. นี่ก็เพราะเหตุว่า พุทธศาสนาไม่ถือว่ามีคน, คนนั้นคนนี้; เพราะมีหลักเป็น สุนฺญวาท หรือเป็น อนัตตา อย่างที่กล่าวแล้ว; เพราะฉะนั้นจึงมีหลักเด่นขึ้นมาทันทีว่า สิ่งทั้งหลาย จะต้องเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยของมันเรียกว่า ยถาปัจจัยวาท: เป็นไปตามปัจจัยของมัน; ในเมื่อคนอื่นพูดว่า เทียงแท้แน่นอน หรือว่าขาดสูญเลย หรือว่าเกิดอีก หรือไม่เกิดอีก หรือว่าเกิดบ้างหรือไม่เกิดบ้าง อย่างนี้เยอะเยอะไปหมด. ทางพุทธศาสนามีหลักว่าแล้วแต่เหตุแล้วแต่ปัจจัยของมัน ไม่ยอมบัญญัติสิ่งใดตายตัวลงไป. พุทธศาสนาถือเป็นอุคมคติ ที่จะไม่บัญญัติสิ่งใดโดยส่วนเดียว; เขาเรียกว่า ไม่บัญญัติสิ่งใดลงไปในส่วนเดียวว่า ชั่วแน่ดีแน่ อะไรแน่โดยส่วนเดียว; จะถือว่าแล้วแต่เหตุแล้วแต่ปัจจัย แล้วแต่สมมตแล้วแต่บัญญัติ. คนเราชอบพูดอะไรโดยเป็นส่วนเดียว เป็นนิสัย เป็นสัญชาตญาณ เช่นพูดว่า: นี่ดี นี่ไม่ดี อย่างนี้; แต่ที่แท้มันไม่ใช่อย่างนั้น ในบางแง่มันดี ในบางแง่มันไม่ดีก็มี: เพราะฉะนั้นจึงว่าแล้วแต่เหตุแล้วแต่ปัจจัยของมัน.

หมวดต่อไป ก็คือ หมวดที่สำคัญที่ควรจะต้องถือว่า เป็นใจความสำคัญ ก็คือว่า มัชฌิมาปฏิปทา กับสุตทเวียง. ฝ่ายหนึ่งเป็นสุตทเวียง อะไรๆ เป็นสุตทเวียงสุตทเวียงไปหมดเลย; ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งนั้นเป็นมัชฌิมาปฏิปทา พุทธศาสนายู่ในพวกที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ไม่มีอะไรสุตทเวียง; และบางทีจะเป็นอันเสียอีก ที่จะ เป็นความหมายเฉพาะ, เป็นลักษณะเฉพาะ เป็น Characteristic ของพุทธศาสนา คือ ลักษณะที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา. เพราะว่าในสูตรที่เป็นสูตรสำคัญในพระพุทธศาสนา พระ

พุทธเจ้าตรัสว่า “**ฉันไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน, ความจริงข้อนี้ ฉันไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อน คือเรื่อง มัชฌิมาปฏิปทา**” เขาแปลว่า ตรัสรู้เองแล้วก็นำมาสอน.

ที่ว่าสุดเหวี่ยงสุดโต่งคือ Extreme, สุดเหวี่ยงสุดโต่งไปทางใดทางหนึ่งนั้น; ในครั้งพุทธกาลมีว่า พวกหนึ่งสุดโต่งไปในทางกามารมณ์, หมายความว่า วัตถุนิยมจัด: ลัทธิจารวากวาท โลกายตะ เอากามารมณ์เป็นนิพพาน เป็นสิ่งสูงสุดในลัทธิของเขาเลย นี่สุดโต่งไปทางซ้ายคือกามารมณ์ อีกพวกหนึ่งสุดโต่งไปทางเกลียดกามารมณ์อย่างยิ่ง ไปทรมาณกาย บำเพ็ญตบะ ทำให้กายนี้ทรุดโทรม เปื่อยเน่าไปเลย ไม่ให้เป็นที่ตั้งของกามารมณ์; เพราะเขาเกลียดกามารมณ์ นี่สุดโต่งไปทางตรงกันข้าม. อย่างแรกเขาเรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค แปลว่าจมอยู่ในกามเลย; อย่างหลังเรียกว่าอตถกิลมถานุโยค คือทรมาณตน บำเพ็ญตน ไม่ให้เป็นที่ตั้งของกามารมณ์ไปเลย นี่เรียกว่าสุดเหวี่ยงซ้ายสุดเหวี่ยงขวา. ส่วนพุทธศาสนาอยู่ที่ตรงกลาง คือมีหลักว่า **ควรจัด ควรทำ กับสิ่งทั้งสองข้ออย่างไร ก็ทำให้ถูกต้องแล้วกัน อย่าให้มันเป็นโทษเกิดขึ้นมาได้;** เพราะว่าเรายอมรับว่า จะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวง แม้แต่สิ่งที่เรียกว่ากามารมณ์ แต่มีหลักว่าอย่าเป็นโทษขึ้นมาก็แล้วกัน. เพราะฉะนั้นพุทธบริษัท ที่เป็นฆราวาส ก็คงบริโภคตามได้ตามกฎหมายที่ถูกต้อง ไม่ใช่จะต้องสละกามารมณ์; ถึงแม้พวกบรรพชิต, สิ่งทีเรียกว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส บางขนาด บางลักษณะ ก็ยังคงเกี่ยวข้องกับได้ แต่ไม่ใช่ด้วยความลุ่มหลง อย่างนี้เป็นต้น: **คือว่า บริโภคไว้สอยสิ่งที่เรียกว่าสรวงงาม หรือว่าอร่อยหรืออะไรก็ดียังได้ แต่ต้องด้วยสติปัญญาที่ไม่ไว้ความลุ่มหลง;** เพราะฉะนั้นจึงไม่ปฏิเสธโดยส่วนเดียว ไม่เอียงไปทางกามารมณ์และไม่เอียงไปทางตรงกันข้าม เรียกว่าอยู่ตรงกลาง คือมัชฌิมาปฏิปทา. จำคำว่ามัชฌิมาปฏิปทาไว้อย่างนี้ก่อน เคียงนี้เราเรียกกันว่า ซ้ายสุด หรือขวาสุด ลัทธิอะไรที่เราเรียกว่าซ้ายสุดหรือขวาสุดนั้นแล้ว ล้วนแต่ไม่ถูกต้องนั้น มันต้องอยู่ที่ตรงกลาง คือชนะหรืออยู่เหนือเรื่อยไป.

อีกอันหนึ่ง ที่จะต้องสังเกตก็คือว่า มีคนเข้าใจผิดว่า พุทธศาสนาแห่งเล็ง
 ในแง่ร้าย เห็นเป็นทุกข์ไปหมด เป็นPessimistic; เขาชอบตรงกันข้ามคือเป็น Optimis-
 tic ชอบเล็งในแง่ดี. นี้เขาก็เหมาเอาเองว่า พุทธศาสนาเป็นอย่างนั้น พุทธศาสนาเป็น
 อย่างนี้. แต่ที่แท้ แล้ว พุทธศาสนาก็อยู่ตรงกลางตามเดิม ไม่ใช่ Pessimistic และ
 ไม่ใช่ Optimistic; คือไม่ได้เล็งสิ่งใดในแง่ร้ายโดยส่วนเดียว ไม่ได้เล็งสิ่งใดในแง่ดีโดย
 ส่วนเดียว; กลับมีความรู้ที่ถูกต้องว่า เราอาจจะแก้ไขสิ่งที่ร้ายให้กลายเป็นสิ่งที่ดี ตาม
 ที่เราต้องการก็ทำได้. แต่ว่าโดยแท้จริงหรือโดยเด็ดขาดนั้น เราไม่หลงในดีหรือชั่ว ดีหรือ
 ร้าย เราต้องการจะมีจิตใจอยู่เหนือดีเหนือร้าย คือไม่หวนไหวไปตามดีตามร้าย; เพราะ
 ฉะนั้นพุทธศาสนาจึงเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือไม่เข้าไปเกี่ยวกับ Pessimism หรือ
 Optimism ที่เป็นความรู้สึกของคนสามัญในโลก. แม้ก็เป็นความหมายของมัชฌิมา
 ปฏิปทาที่ตั้งอยู่ตรงกลาง เรียกกันว่า เดินสายกลาง อะไรทำนองนี้; แต่มันยังมี
 ความหมายมากกว่านี้ เราเอาไว้พูดกันวันหลังดีกว่าสำหรับคำๆ นี้.

หมวดสำหรับเปรียบเทียบต่อไปก็คือ: ยอดสุดของสิ่งที่ปรารถนา; เราเล็ง
 เอายอดสุดของสิ่งที่จะปรารถนา ดังที่เรียกเมื่อการบรรยายคราวแรกว่า ดีที่สุดของ-
 มนุษย์. อันนี้บางพวกหรือบางฝ่าย เขาถือเอาความสุขที่มีเหยื่อเป็นความสุข โดย
 เฉพาะก็คือกามารมณ์อันนั่นเอง เขาเรียกว่า “สามิสสุข” คือสุขที่ประกอบอยู่ด้วยามิส
 หรือเหยื่อ. สุขที่มีเหยื่อเรียกว่า “สามิสสุข.” ส่วนพุทธศาสนาเล็งถึงสุขที่ไม่มีเหยื่อ
 เรียกว่า “นिरามิสสุข” สุขที่ไม่มีเหยื่อคือนิพพาน.

ข้อนี้ต้องเล่าเรื่องถึงสภาพที่เป็นอยู่ในครั้งโน้นว่า พวกลัทธิต่างๆ ที่มีอยู่ก่อน
 พุทธศาสนานั้น ได้บัญญัติเอากามารมณ์สูงสุด กามารมณ์เต็มที่ ว่าเป็นนิพพานไปก็มี;
 บางพวกไปบัญญัติความสุขที่เกิดแต่สมาธิ, เป็นนิพพานก็มี คือเขาเกลียดกามารมณ์

เหมือนกันแล้วก็ไปติดสมาธิ ความสุขที่เกิดขึ้นในขณะที่ของสมาธิ ของฌาน ที่พวกโยคี มุนี ฤาษี ค้นคว้ากันอย่างยืงนั้น พบแล้วได้ความสุขใจขึ้นมาอย่างนั้นแล้วนั้น เขา บัญญัติอย่างนั้นว่า เป็นนิพพาน; และมีความสุขที่รู้สึก เป็นเวทนา รู้สึกเป็นสุข เป็น นิพพาน. ความสุขที่เกิดจากสมาธิอย่างนี้ มีหลายๆพวกหลายๆชั้น; แต่เขาแบ่งเป็น สองพวก ก็คือว่า อาศัยสิ่งที่มีรูปร่างมาเป็นวัตถุสำหรับทำสมาธิอย่างหนึ่ง, แล้ว อาศัยสิ่งที่ไม่มรูปร่าง เช่นความว่างเป็นต้น มาเป็นวัตถุสำหรับทำสมาธิอีกอย่างหนึ่ง เป็นสมาธิที่สูงขึ้นไปอีก แต่ก็เรียกว่าสุขที่เกิดแต่สมาธิด้วยกันทั้งนั้น. พวกนี้ถือว่า ความ สุขเลิศสุดเพียงเท่านั้น ไม่มีความสุขใดยิ่งไปกว่านั้น แล้วบัญญัติสุขเช่นนี้ว่า เป็นนิพพาน. ส่วนพุทธศาสนาไม่เอาเลย ตัดอันนี้ทิ้งออกไป ก็จะเป็นกามสุขกัตติ รูปสุขกัตติ อรูปสุขกัตติ เหล่านี้ บัญญัติว่าไม่ใช่สุข คือบัดทิ้งออกไปเลย; เอาสิ่งที่เป็นความดับสนิทของความ ยึดมั่นถือมั่นในความสุขเหล่านี้ว่าเป็นนิพพาน; เพราะฉะนั้น นิพพานของพุทธ ศาสนาจึงเล็งถึงความสงบที่ไม่มเหยอ; นิพพานของพวกอื่น เล็งถึงความสุขที่มี เหยอเป็นคู่เปรียบเทียบอย่างนี้

ที่นี้ เรื่องที่จะช่วยให้สังเกตได้ต่อไปอีก. ถ้าท่านเป็นนักศึกษาก็สังเกตได้ต่อ ไปอีก. อาตมาจะยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่าง อย่างว่า สมณะกับพราหมณ์ ซึ่งก็จะไถยใน คำว่า “สมณะกับพราหมณ์ๆ สมณะกับพราหมณ์” นี้มากที่สุด ในพระไตรปิฎกในคัมภีร์ของ พุทธศาสนา; แล้วเขาก็ยกเอาสมณะกับพราหมณ์เป็นบุคคลสำคัญสองประเภท ในฐานะ ที่เป็นนักศึกษาและผู้สั่งสอน. ถ้าว่าสมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลายไม่คัดค้านละก็ ว่าสิ่งนี้ ถูก ถ้าสมณะหรือพราหมณ์คัดค้านละก็ ว่าสิ่งนี้ผิด มันมีอยู่สองคำ ว่าสมณะ และ พราหมณ์ในระหว่างสองอย่างนี้ พุทธศาสนามีแต่สมณะ และไม่มีพราหมณ์ คือ มันตรงกันข้ามเสียเลย.

สมณะ คือผู้ที่หลีกเลี่ยงความไม่สงบ ไปมีชีวิตอยู่อย่างมีความสงบ เพราะฉะนั้นจึงเป็นนักบวชและเรียกว่าสมณะ ตามความหมายของคำว่า สมณะ แปลว่า สงบ.

คำว่าพราหมณ์นั้นจึงเป็นพวกอื่นที่ไม่ใช่พุทธศาสนา ระบุตรงๆลงไปก็คือ ศาสนาพราหมณ์ เขาจึงมีพราหมณ์ตั้งอยู่ในสถานะเช่นเดียวกับที่ฝ่ายนี้มีสมณะ คือเป็นผู้ปฏิบัติ เป็นผู้รู้และผู้สั่งสอน ซึ่งเขามีพราหมณ์เป็นผู้รู้ ผู้ปฏิบัติ และผู้สั่งสอน พุทธศาสนาก็มีสมณะเป็นผู้รู้ผู้ปฏิบัติเป็นผู้สั่งสอน; อย่าเอาสมณะกับพราหมณ์ไปปนกัน เข้า; นี้เพื่อรู้จักแม้แต่ที่เราจะเรียกว่าเจ้าหน้าที่ของพุทธศาสนา กับเจ้าหน้าที่ของลัทธิอื่น ที่ไม่ใช่พุทธศาสนา ก็ยังต่างกันอย่างนี้.

พวกพราหมณ์เขาก็อยู่บ้านเรือนมีบุตรภรรยาเหมือนคนธรรมดา; แต่ตั้งอยู่ในฐานะเป็นปุณฺณียบุคคล คนทั้งหลายนับถือบูชา, เขาก็เอาอะไรไปให้ เอาข้าวไปให้ เอาเงิน เอาอะไรไปให้ จนพวกพราหมณ์เป็นอยู่ได้โดยไม่ต้องทำอาชีพอะไร. ส่วนพวกสมณะนี้ โดยทั่วไปเขาก็ให้ทาน คือว่า เขาดีถือว่าเป็นผู้ทำประโยชน์ แล้วเขาก็อยากจะเอาบุญ เขาก็ให้ทาน สมณะมีชีวิตอยู่ด้วยการขอทาน แต่ไม่ใช่ขอทานอย่างธรรมดา, มันเป็นการขอทานอย่างที่ว่า เป็นเจ้าหนี้ เพราะว่าได้ทำความดีไว้สูง สุกกว่าสิ่งที่คนจะเอาไปให้; เขาไม่ดีว่าเป็นลูกหนี้ แต่เขากลับดีว่าเป็นเจ้าหนี้ เพราะฉะนั้นคนทั้งหลายจึงอยากจะทำบุญกับสมณะ ในความหมายอย่างนี้. ส่วนพวกพราหมณ์ก็มีความหมายคล้ายๆกัน แต่มันเป็นเรื่องที่มาดมาย ร่ำรวยไปเลย เพราะเขามีบ้านเรือน; อย่างที่เห็นได้ง่ายๆก็คือว่า พวกพราหมณ์มีหน้าที่จะต้องเรียนจบไตรเพท: คือพระคัมภีร์ของฝ่ายพราหมณ์ทั้งหมดอยู่ในตัวเขา เขาไม่มีการพิมพ์การเขียนไว้ มันก็อยู่ในใจของเขา อย่างที่เรียกว่าเป็นหนังสือที่มีชีวิต, เขาต้องอยู่ทุกวันนี้จนตลอด;

ใครถามตรงไหนก็ได้ อย่างนี้เรียกว่ามันเป็นหน้าที่ของเขา ซึ่งคนอื่นควรจะช่วยเหลือเขา ด้วยอาหาร หรือด้วยสิ่งที่เขาต้องการ เพราะฉะนั้น สมณะกับพราหมณ์นี้ไม่เหมือนกัน แต่ว่าใช้ปนเปกันไปหมด บางทีก็เอาอันนี้ไปใช้ในฝ่ายโน้น เอาฝ่ายโน้นมาใช้ในฝ่ายนี้, บางทีพระพุทธเจ้าก็เอาคำว่าพราหมณ์มาใช้ฝ่ายนี้ แต่ให้คำบัญญัติเสียใหม่ ว่า พราหมณ์นั้นเป็นผู้หมกบาป, ต้องหมกบาปแล้ว ต้องไม่มีกิเลส ไม่ใช่หมกบาปตามความหมายของพวกพราหมณ์ ที่ไปทำพิธีหรืออะไรอย่างนั้น, นั่นถือว่าเป็นการพูดอย่างทำนองล้อเลียน หรือว่าพูดให้เกิดความรู้สึกอย่างอื่นมากกว่า โดยเนื้อแท้แล้วมันมีอย่างที่ว่านี้.

ที่นี้ พูดเฉพาะพวกนักบวช นักบวช **คือว่าพวกที่ออกไปจากเรือน แล้วไปมีชีวิตอยู่อย่างนักบวช.** พวกที่เรียกว่านักบวชนี้ในอินเดีย หรือว่าในที่ทั่วไปก็ได้ เขาถือว่ามียูสองพวก คือพวกที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ และไม่เกี่ยวข้องกับมนุษย์; พวกที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์เขาเรียกว่า สันยาสี—สันยาส. หรือ สันยาสี พวกนี้อยู่ในที่สังคปฏิบัติหรือทำความเพียรก็จริง แต่แล้วก็เกี่ยวข้องกับมนุษย์ เพื่อการสั่งสอน หรือเพื่อทำประโยชน์แก่มนุษย์ เป็นนักบวชประเภทเกี่ยวข้องกับมนุษย์. อีกพวกหนึ่งเรียกว่า วนปรสัด ไม่ยอมติดต่อกับมนุษย์ อย่างนี้เป็นต้น. ถ้าในสองอย่างนี้แล้ว **ภิกษุในพุทธศาสนาเป็นพวก สันยาสี คือ เกี่ยวข้องกับมนุษย์.**

ที่นี้ เรามาเล็งถึง สิ่งที่จะเกี่ยวข้องกับเราบ้าง หมวดสุดท้ายนี้อาตมาอยากจะให้ดูเปรียบว่า **มีอะไรเป็นเครื่องปรากฏ,** มีลักษณะเป็นเครื่องปรากฏเป็น Characteristic ให้สังเกตเห็นอย่างนี้. พวกหนึ่งมีความเชื่อหรือความเพียร หรือความภักดีอะไรเหล่านี้เป็นเครื่องปรากฏ; ให้เห็นว่าเคร่งมาก เสียสละมาก เคร่งเครียดมาก แม้เผาตัวทั้งเป็นอะไรนี้ก็ยังได้ เพราะเชื่อมาก เผาตัวทั้งเป็นบูชาพระเป็นเจ้า พระ

ศาสตราจารย์ไปเลยก็ได้ มีความเชื่อ มีความเพียร มีความเคร่งครัดนี้เป็นลักษณะปรากฏ. ส่วนอีกพวกหนึ่งตรงข้ามนั้น มีปัญญาคือความรู้ถูกต้อง กระทำอยู่อย่างถูกต้อง; รู้อย่างถูกต้องกระทำอยู่อย่างถูกต้องนี้ เป็นเครื่องปรากฏ. ถ้ามีเป็นสองอย่าง สองฝ่ายอย่างนี้แล้ว พุทธศาสนายู่ในฝ่ายที่มีปัญญา เป็นเครื่องปรากฏ แสดงความรู้ถูกต้อง และการกระทำที่ถูกต้อง เป็นลักษณะ ไม่มีความเชื่อ หรือความเพียรอะไรทำนองนี้เป็นเครื่องปรากฏ; ทั้งนี้เพราะเหตุว่า ตามหลักที่ย่อมอิงอาศัยปัญญา ซึ่งจะต้องเดินไป ตามแนวของวิชา หรือเหตุผล สบหลักวิชาที่เรียกว่า Scientific ต้องเอาปัญญามา ต้องเอาเหตุผลมาพิจารณาให้เห็นว่า มันเป็นสิ่งที่สบกกันกับหลักวิชา หรือเหตุผล เป็นวิทยาศาสตร์; หรือว่าเข้ากันได้กับหลักที่จะใช้ในทางวิทยาศาสตร์. นี้ มีปัญญา เป็นเครื่องปรากฏ, หรือแม้ที่สุดจะเอาเหตุผลตามทางตรรก ทาง Logic นี้ก็ยังได้ ในบางอย่างในบางกรณี. ทั้งหมดนี้ล้วนแต่เป็นเรื่องที่ใช้ปัญญาทั้งนั้น จะเป็นปัญญาขนาดที่เป็นศาสตร์; เป็น Science หรือแม้แต่ว่าเป็น ตรรก; เป็น Logic ก็ตาม มันต้องทนต่อการพิสูจน์ทั้งนั้น. ถ้าไม่ทนต่อการพิสูจน์แล้ว เราไม่ถือว่ามันปัญญาเป็นเครื่องปรากฏ พุทธศาสนายู่ในประเภทที่ว่า จะต้องมีการสบหลักวิชา เป็นไปตามเหตุผล และทนต่อการพิสูจน์ ความหมายสำคัญอยู่ตรงที่ทนต่อการพิสูจน์; เหมือนเราอยากจะทำรู้ว่า นี่เป็นอย่างไร เราก็พิสูจน์ทุกวิถีทาง, เหมือนช่างทองพิสูจน์ทอง พิสูจน์ทองปลอมทองจริงอะไรทำนองนี้. มันต้องทนต่อการพิสูจน์ในลักษณะนั้น จึงจะเรียกว่าเป็นไปตามหลักวิชา; ในเมื่อฝ่ายตรงข้ามจะอาศัยความเชื่อหรือความเพียร หรือการกระทำอย่างเคร่งเครียด นำอัครธรรมเป็นปาฏิหาริย์ เหลือวิสัยของมนุษย์อะไรก็ตาม อย่างนี้ไม่ใช่พุทธศาสนา.

พอมาถึงตรงนี้นางคนอาจจะนึกว่า ได้ยินข่าวว่า พระพุทธเจ้าก็แสดงปาฏิหาริย์ นี่ขอให้เข้าใจให้ถูกเสียใหม่ว่า ปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า นั้นมีอีกความ

หมายหนึ่ง ไม่ใช่อิทธิปาฏิหาริย์ มหัศจรรย์เหนือวิสัยมนุษย์ เป็นมายา. ปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง การใช้ความรู้หรือปัญญาที่ทนต่อการพิสูจน์ให้เขาแล้ว เขายอมแพ้ เขายอมเชื่อ ยอมกลับใจ ยอมแพ้ เพราะได้เหตุผลที่ทนต่อการพิสูจน์ ถ้าใครทำได้แบบนี้เรียกว่าคนนั้นมีปาฏิหาริย์ ไม่ใช่ปาฏิหาริย์เหาะได้ คำคิดได้ ทำอะไรได้อย่างที่พูด ๆ กัน. ที่เรียกว่าอิทธิปาฏิหาริย์นั้นเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสห้ามไว้โดยเด็ดขาดว่า ห้ามไม่ให้สาวกกระทำ และถ้าไปกระทำเข้าถือว่านอกกริถ หรือหากินนอกกริถ; และว่าถ้ามีผู้ใดให้สิ่งใดตอบแทนมา โดยเข้าใจว่าผู้นั้นมีฤทธิ์ปาฏิหาริย์แล้ว สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่กินไม่ได้ ใช้ไม่ได้ เป็นสิ่งที่สกปรกเกินไป กว่าที่จะเอามาใช้หากินได้. นี่ท่านห้ามการแสดงปาฏิหาริย์, อิทธิปาฏิหาริย์, และท่านห้ามการใช้ การบริโภคนประโยชน์ หรือสิ่งใดที่ได้มาจากการแสดงปาฏิหาริย์ ห้ามไว้ถึงสองข้ออย่างนี้; เพราะว่าไม่ต้องการใช้สิ่งที่เป็นการหลอกลวง หรือเป็นมายา; หรือที่เราเรียกในที่นี้ว่า ไม่สบหลักวิชา ไม่ทนต่อการพิสูจน์. เพราะฉะนั้นถ้าสาวกองค์ใดจะแสดงปาฏิหาริย์ก็ทำได้แต่เฉพาะทางที่จะต้องใช้สติปัญญาให้เขาเกิดสติปัญญา ให้เขาเข้าใจความจริงข้อนี้ด้วยเหตุผลที่ทนต่อการพิสูจน์ สามารถที่จะกลับคนที่เขามิฉนทาปฏิริย ให้มากลายเป็นคนมีสัมมาทิฐิ คือรู้ที่รู้ถูกไปได้; เพราะเหตุนี้ เราไม่ใช่อำนาจบังคับ. เราไม่ใช่ปาฏิหาริย์หลอกลวงกัน เราต้องใช้ปัญญาเรื่อยไป จนกล่าวได้ว่า เป็นศาสนาแห่งปัญญา เป็นศาสนาแห่งเหตุผล เป็นศาสนาที่ต้องการสิ่งที่ทนต่อการพิสูจน์ อย่างนี้จะเรียกว่าเป็นพุทธศาสนา; เพราะฉะนั้นขอให้ยึดคำว่า ปัญญา นี้เป็นหลักไว้ที่ก่อน จนกระทั่งรู้ว่า เรารู้ว่า พันทุบก็ได้เพราะปัญญา นี้มันก็ลงรอยกันหมดตั้งแต่ต้นจนปลาย.

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า เพราะเหตุมีปัญญา มีความรู้ที่ถูกต้อง จึงทำให้ไม่ต้องมี รูปเคารพ, ไม่ต้องหลงว่ามีของคู่, ไม่ต้องหลงว่ามีตัวตน, ไม่หลงว่าทำแล้ว

ไม่เป็นการกระทำ, ไม่หลงว่าไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย, ไม่หลงทำอะไรสุดโต่ง ทางซ้ายสุด หรือทางขวาสุด, ไม่หลงตามสุขเป็นนิพพาน อย่างนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า พันทุกซ์ได้ด้วยปัญญา แต่ท่านมีคำเฉพาะอีกคำหนึ่งเรียกว่า “สัมมาทิฏฐิ” เพราะฉะนั้น เราจึงถือหลักว่า **สัมมาทิฏฐิเป็นหลักใหญ่** ตรงกันข้ามกับอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งเป็น มิจฉาทิฏฐิ.

คำๆ นั้นก็คือ **สัมมาทิฏฐิ** กับ **มิจฉาทิฏฐิ**. เราจะต้องอยู่ในฝ่ายที่ เรียกว่า**สัมมาทิฏฐิ** นั่นคือเล็งถึงปัญญา. “สัมมา” แปลว่าถูกต้อง “ทิฏฐิ” แปลว่า ความคิดเห็น ความเข้าใจ ความเชื่อ หรืออะไรก็ตาม ที่เรียกว่า ทิฏฐิ **สัมมาทิฏฐิ** ก็แปลว่ามีทิฏฐิถูกต้อง นี่คือตัวเครื่องที่แท้จริงที่จะทำให้พันทุกซ์ เขาจึงกล่าวเป็นหลัก ไว้ว่า “**สมุมาทิฏฐิสมาทานา สหุฬิ หุกุณิ อุปจจุจฺ**” นี่คือหัวใจอันหนึ่ง ของพุทธ ศาสนาว่า “**ลวงพันความทุกซ์ทั้งหลายทั้งปวงได้เพราะสมาทาน สัมมาทิฏฐิ**”. สมาทานสัมมาทิฏฐินี้หมายความว่า: เรามีหลักแห่งสัมมาทิฏฐิคืออยู่ ปฏิบัติอยู่อย่าง มั่นคง; เขาเรียกว่าสมาทานไม่ได้หมายความว่า: สมาทานนี้ไปสัญญาแต่ปาก เหมือน สมาทานศีล วัชศีลนี้ ไม่ถูก ไม่ใช่เลย.

สมาทาน แปลว่าถือไว้อย่างดี, อาทานะ แปลว่าถือไว้, สัว่าอย่างดี; สมาทาน แปลว่า ถือไว้อย่างดี คือปฏิบัติอยู่อย่างดี จึงจะเรียกว่าสมาทาน แล้ว การสมาทาน **สัมมาทิฏฐิ** หรือ**สมาทานปัญญา** อยู่อย่างดี นั่นแหละคือ **หลักของพระพุทธ- ศาสนา** ไม่ใช่สมาทาน ความเชื่อ หรือความหวัง หรือความเพียรอย่างตึงเครียด อย่างไม่มีปัญญา. นี่เป็นอันว่าเราได้แยกเพื่อทำการเปรียบเทียบเป็นคู้ๆมาตามลำดับ เพื่อให้เข้าใจหลักทั่วไปของพุทธศาสนา เหมือนอย่างว่า เรามองดูจากข้างบน ดูลง

มาข้างล่าง เป็น Bird's eyes view อะไรทำนองนี้ ให้เห็นทั่วโลกกันที่ก่อน. กิจกุกันที่เดียวทั่วโลก คือในโลกนี้มันมีระบบของศาสนาอยู่อย่างไรบ้าง? แล้วเราอาจจะแบ่งเป็นฝ่าย หรือเป็นพวกได้อย่างไร? แล้วพุทธศาสนานี้อยู่ในพวกฝ่ายไหน หรือพวกไหน? มันก็เป็นกร่างที่สุดที่จะเข้าใจพุทธศาสนา; เพราะฉะนั้นขอให้ท่านทำความเข้าใจสักสำนักเหมือนกันว่า เราขึ้นไปอยู่สูงสุด แล้วก็มองดูลงมาทั้งโลกทั้งหมด แล้วก็เห็นศาสนานี้ศาสนานี้ มีอยู่ในประเทศนั้น มีอยู่ในประเทศนี้ ในยุคไหน ในยุคนี้ ในยุคไหนๆ ทั้งหมด. แล้วเรามาคุยกันอีกที่ว่า มันต่างกันอย่างไร เราก็เห็นว่ามันต่างกันอยู่อย่างลักษณะที่ว่ามานี้ โดยหลักใหญ่ๆ หรือโดยหลักทั่วไป แล้วเราก็ศึกษา ให้รู้ว่าพุทธศาสนามีหลักอย่างนี้ๆ อย่างนี้อยู่ในฝ่ายนี้ เขียนเป็นสองฝ่าย เพื่อเปรียบเทียบ เป็นอันว่า เราได้พูดกันถึงหลักทั่วไป หรือแนวสังเกตทั่วๆ ไป โดยสังเขปของพุทธศาสนา ในลักษณะอย่างนี้ เพื่อสะดวกและง่ายคายแก่การที่เราจะศึกษาหลักพระพุทธศาสนาในวันต่อๆ ไป.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๖/๒๕๐๕

เรื่อง

หลักธรรมล้ำค้ำในพุทธศาสนา

บ. หลักพื้นฐาน

พระราชยัยกวี พุทธทาส อินทปัญโญ
บรรยายอบรมผู้จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม
๒๙ มิถุนายน ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่หกนี้ อาตมาจะได้กล่าวถึง หลักสำคัญแห่งพุทธศาสนาต่อจากวันก่อนที่แล้วมา ซึ่งเราได้กล่าวถึงหลักทั่วไป ส่วนในวันนี้เราจะได้กล่าวถึงหลักพื้นฐาน หรือที่เรียกว่าเป็น Principle ที่เป็น Foundational เป็นรากฐาน.

ที่ว่าหลักทั่วไปในครั้งที่แล้วมานั้น มันเหมือนเรานำมาจากข้างบน คุมมาจากที่สูงข้างบนทั่วไป เราจะสังเกตเห็นลักษณะโดยเฉพาะของพุทธศาสนาอย่างนั้นๆ เหมือนว่าคุมมาจากส่วนข้างบน ส่วนในครั้งนี้ เราจะดูกันที่รากฐาน; หลักที่เป็นรากฐาน เป็นพื้นฐาน ซึ่งหมายความว่าเฉพาะที่เป็นหลักสำคัญ ที่เป็นใจความโดยเฉพาะของพุทธศาสนาเท่านั้น เพื่อจะไม่ให้พร่าไป และไม่ให้เกิดลึกลงไปนอกวง ไปปนเปกกับสิ่งที่ไม่ใช่พุทธศาสนา แล้วเรียกว่าพุทธศาสนา. ถ้าโดยสรุปเราก็คงจะตั้งคำถามขึ้นว่า พระพุทธศาสนาโดยตรงนั้นสอนอะไร, คือสอนว่าอย่างไร; เป็นว่าเรามีปัญหา

ขึ้นว่า พระพุทธเจ้าท่านสอนอะไร นี่เราถือเอาตามพระพุทธภาษิตโดยตรง **ที่พระ—
องค์ตรัสว่า** แต่ก่อนนกต, เคยวนกต, ตลาคคบัญญัติ แต่เรื่องทุกข กับเรื่อง
คัมไม่เหลือแห่งทุกขเท่านั้น

ที่นี้ หัวข้อของเราจึงได้ว่า **เรื่องทุกขกับเรื่องความคัมไม่เหลือแห่งทุกข
นคือเรื่องที่ทรงสอน.** ทำไมจึงต้องกล่าวถึงข้อนี้ ก็เพราะเหตุว่า แม้นในสมัยนั้น
ก็มีปัญหา มาก มีเรื่องมาก และพวกละเอียดขอบเขต จนไม่เห็นเรื่องที่สำคัญ. เรื่องที่
สำคัญนั้นก็คือเรื่องดับทุกข; เรื่องอย่างนี้โดยเฉพาะในทางพุทธศาสนา เรียกว่า **อาทิ-
พรหมจรรย์:** คือเบื้องต้นของพรหมจรรย์; **พรหมจรรย์คือการปฏิบัติเพื่อบรรลุทุกข;**
อย่างที่ได้อธิบายกันแล้วแต่วันก่อนว่า **พรหมจรรย์นั้นแหละคือตัวศาสนา.** ถ้าเป็น
อาทิพรหมจรรย์ก็หมายความว่า เป็นเบื้องต้นของศาสนา ตั้งต้นลงที่ความทุกข์ แล้ว
ก็ไปสู่ความดับทุกข์ ถ้าเรื่องใดไม่เกี่ยวอยู่ในแนวนี้เรื่องนี้แล้ว ให้ถือว่านอกเรื่อง หรือ
ไม่ใช่พุทธศาสนาโดยตรง เพราะฉะนั้นมันจึงไม่ใช่เรื่องที่คนชอบถามกันมาก เช่นถาม
ว่าตายแล้วเกิดไหม อะไรไปเกิด คนเดียวกันหรือเปล่า บุญบาปจะติดไปอย่างไร, บาง
คนไม่ยอมเชื่อว่า ถ้าไม่ใช่เรื่องนี้ละก็ ไม่ใช่พุทธศาสนาไปเสียก็มี แต่ที่ถูกแล้วเรื่อง
อย่างนี้กลับไม่ใช่ตัวพุทธศาสนา ไม่ใช่เรื่องพุทธศาสนา.

พุทธศาสนาไม่ได้ต้องการจะตอบปัญหาว่า ตายแล้วเกิดหรือไม่, ไปเกิด
อย่างไร, อะไรไปเกิด, บุญบาปติดไปอย่างไร, นี้ไม่ต้องการ; และจัดเรื่องอย่างนี้ว่า
เป็นเรื่องไม่จำเป็น คือไม่ใช่อาทิพรหมจรรย์ ไม่ใช่เรื่องดับทุกข์ ขึ้นพูดไปก็เสียเวลา
เปล่า เพราะผู้ฟังก็ต้องเชื่อตามผู้พูด ผู้พูดก็พูดตามความคาดคะเน และแม้ว่าจะพูด
กันอย่างไรสักเท่าไร มันก็ไม่ดับทุกข์ได้เพราะเรื่องนี้ เพราะฉะนั้นจึงบ่ทิ้งไป ให้
เหลือแต่ว่าเรื่องดับทุกข์เป็นอย่างไร. หรือแม้ที่สุดแต่ว่า **เรื่องทำบุญไปสวรรค์** อย่าง

นักไม่ใช้พุทธศาสนาโดยตรง เป็นพุทธศานาน้อยเกินไป เพราะว่าสวรรค์ชั้น
 ไม่ใช้ความคัมภีร์ และการทำบุญเพื่อไปสวรรค์นี้ มันมีมาแล้วตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนา
 เขาสอนเขาเชื่อกันอยู่แล้ว มันน่าขบขันมากกว่า คนบางคน อุตส่าห์ทำบุญด้วยหวังว่า
 จะให้ดี มีโชค ร่ำรวยเร็ว ๆ เทียบที่นี้ อาตมาก็เคยประสบด้วยตนเอง ก็มีคนเอา
 วัตถุบูชายัญมาถวายแล้วก็ขอให้ให้พร ให้โชคดีให้ร่ำรวยอะไรอย่างนี้ มันก็เป็นสิ่งที่น่า
 ขบขัน ที่ว่านี่มันไม่ใช่พุทธศาสนาเลย แม้แต่จะทำบุญเพื่อไปสวรรค์ มันก็ไม่ใช่
 พุทธศาสนา.

ขอให้ท่านทั้งหลายฟังดูให้ตึกอีกสักหน่อยหนึ่งว่า แม้แต่เรื่องกรรม ที่เพียง
 แต่จะพูดว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว มันก็ยังไม่ใช่พุทธศาสนาที่สมบูรณ์; เพราะ
 ว่าทำดีมันก็ได้ ไปเกิดดี มีอะไรอย่างคนดี แต่แล้วมันก็ยังมีความทุกข์ ตามแบบ
 ประสาของคนดี. ลองฟังดูให้ดี จะเกิดเป็นเทวดาหรือเกิดเป็นคนชนิดไหน เป็นพระ
 ราชา หรือเป็นเศรษฐี ก็ยังมีความทุกข์อยู่ตามแบบของคนดี; เพราะฉะนั้น ต้องมี
 อะไรอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งทำให้คนดี ๆ นี้ ไม่ใช่เป็นทุกข์อีกทีหนึ่งนั่นแหละคือตัวแท้
 ของพุทธศาสนา. เพราะฉะนั้นมันจึงได้แก่ การที่สอนให้รู้จักมีจิตใจสูง ไม่คิดไม่ยึด
 ทั้งในชั่วและในดี เรียกว่าจะให้หลุดพ้นอยู่เหนือความยึดมั่น แม้ในความดีนั้น จึง
 จะนอนสบาย. ถ้ายังติดมั่นอยู่ในความดีแล้ว มันก็วิตกกังวลเป็นห่วงเร่าร้อนอยู่ เพราะ
 ฉะนั้นขออย่าได้เข้าใจแคบ ๆ ว่า การสอนแต่เพียงว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วนี้ เป็นหลัก
 พุทธศาสนาเต็มทีเสียแล้ว, ยังไม่ใช่. มันต้องรู้จักทำจิตใจให้อยู่เหนือมันไปอีกทีหนึ่ง
 เหนือจนไม่ติดมั่นในความชั่วความดีแล้วมีจิตใจเป็นอิสระ เรียกว่าหลุดพ้น เป็นดับ
 ทุกข์สิ้นเชื้ออีกทีหนึ่ง นั้น จึงจะเป็นตัวพุทธศาสนา; เพราะฉะนั้นจึงว่า พุทธศาสนา
 สอนเรื่องกรรมอีกกรรมหนึ่ง คือกรรมที่สาม ที่สามารถจะหลุดจากการรบกวน
 ของกรรมดีกรรมชั่วเสียได้ แล้วเลยสงบเป็นสุข.

กรรมที่สามนั่นแหละคือ เรื่องมรรค ผล นิพพาน จะเห็นได้ว่าทั้งหมดนี้ มันบ่งไปยังความดับทุกข์. ตัวแท้ของพุทธศาสนาต้องบ่งไปยังความดับทุกข์โดยตรง ไม่ใช่มาตั้งปัญหาว่า ตายแล้วเกิด หรือไม่เกิด หรืออะไรทำนองนี้; นั่นมันไม่ใช่เรื่องความดับทุกข์ มันเป็นเรื่องงมงาย เพราะต้องเชื่อตามๆ กันไป. ถ้าเป็นเรื่องดับทุกข์แล้ว มันต้องฉลาดจนถึงรู้ว่า ไม่มีใครเกิด ไม่มีใครตาย; กระทบรู้ว่าไม่มีบุคคล โดยแท้จริง มันเป็นเรื่องสมมติ ไม่มีคน แล้วใครจะเกิด ใครจะตาย มันก็เลยหมดปัญหาเรื่องเกิด เรื่องตาย เรื่องใครเกิดใครตาย. เรื่องความรู้ที่สูงสุดมันเป็นอย่างนั้น เพราะฉะนั้นจึงสรุปความว่า เรื่องที่พระพุทธองค์ทรงสอนนั้น มีแต่เรื่องทุกข์ กับดับทุกข์ สั้นเชิงเท่านั้น ไม่เกี่ยวข้องถึงปัญหาว่า ตายแล้วเกิดหรือไม่ อะไรไปเกิดทำนองนั้นเป็นต้น. หรือแม้ที่สุดแล้วว่า ทำบุญไปสวรรค์ เราต้องการจะเห็นสวรรค์ขึ้นไป เพราะว่าสวรรค์ก็มีความทุกข์ ตามแบบของสวรรค์.

ที่นี้ เราก็มีข้อที่จะต้องนึกกันขึ้น ก็คือข้อที่ว่าปัญหารีบด่วน, ปัญหารีบด่วน ก็คือว่า ดับทุกข์ทันทีและเดี๋ยวนี้ ไม่ใช่ค่อยตายแล้ว หรือชาติหน้าจึงจะดับทุกข์ หรือจะบรรลุมรรค ผล นิพพาน ไม่ใช่เช่นนั้น. ต้องทันทีและเดี๋ยวนี้, จึงจะเป็นหลักของพุทธศาสนา คือความดับทุกข์ที่หมายถึงในที่นี้. คนเขาสนใจเรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่นี้ เพราะเขาไปติดยึดที่เกิดทางเนื้อตัว ทางเนื้อหนังร่างกายที่เกิดจากท้องแม่ และว่าหลังจากเข้าโลงไปแล้ว มันจะไปเกิดอีกหรือไม่ อย่างนี้ไม่ใช่พุทธศาสนา. พุทธศาสนานั้น ถ้าว่าพูดถึงเกิดแล้ว มันหมายถึง "การเกิดขึ้นแห่งความรู้สึก ว่าตัวฉัน." ในขณะที่ใดเราใจไปมาก จนถึงเกิดความรู้สึกเป็นตัวกู เป็นของกู อย่างนั้น อย่างนี้ ไปโกรธ ไปรัก ไปเกลียด ไปกลัวอะไรๆ เข้าแล้วมีตัวกูอย่างนี้ ขยับขณะนั้นแหละเรียกว่ามีการเกิดขึ้นแห่งตัวกู; มันเป็นการเกิดขึ้นทางจิต ทางวิญญาณ หรือทางความคิดนี้ ไม่ใช่เกิดทางเนื้อหนัง; เกิดอย่างนี้เป็นปัญหาโดยตรง

ที่จะต้องจัดการ อย่าทำให้มันเกิด อย่าให้ตัวกูเกิด ก็ไม่เป็นทุกข์ แล้วการเกิดมาเป็น
ตัวทางเนื้อทางหนัง มันก็พลอยไม่เป็นทุกข์ไปด้วย.

ที่เรียกว่าเกิดมาเป็นเนื้อเป็นตัว เป็นคนทางเนื้อหนัง นั้นมันขึ้นอยู่กับ
เกิดทางจิตใจ คือเกิดความรู้สึกว่า เป็นฉัน เป็นกู ขึ้นมาแล้ว. เพราะฉะนั้นถ้าท่าน
ต้องการจะเข้าใจพุทธศาสนาให้ถูก ให้ตรง และโดยเร็วแล้ว; จงตั้งใจศึกษาสังเกต ความ
รู้สึกที่เกิดขึ้นในใจเป็นคราว ๆ ในเมื่อมันเกิดเรื่องอะไรขึ้น เกิดความรู้สึกขึ้นในใจเป็น
คราว ๆ ว่า “ก้อย่างนั้น ก้อย่างนี้ ของก้อย่างนั้น ของก้อย่างนี้” พูดได้เช่นนั้น,
นั่นแหละคือเกิดละ; แล้วนั่นแหละคือ ตัวกู กู เกิดทุกที เบ็นทุกทีทุกที. แล้วเรา
ต้องจัดการกับอาการอย่างนี้ ไม่ให้มันเกิด หรือให้มันเกิดแต่น้อย เกิดแล้วรู้สึกตัวทันที
ทั่วทั้งที; อย่าอยู่ด้วยความรู้สึกชนิดนี้ ซึ่งเป็นความโง่ ความหลง ความเขลา ความมึน
ความบอด ความเร่าร้อน ความเศร้าหมอง.

เราต้องอยู่ด้วยสติปัญญาที่ใสแจ่มใส เหมือนที่เรานั่งอยู่เดี๋ยวนี้ เพราะ
เรายังไม่มีเรื่องตัวกู ของกู อะไรที่โหน มันจึงยังผ่องใสแจ่มใส เป็นว่างจากตัวกูอยู่ คือ
ยังไม่เกิด. ถ้าความรู้สึกว่า “ตัวกู” ไม่เกิด มันก็สงบอยู่ไม่มีทุกข์เลย พอความรู้สึก
ว่าตัวกูเกิด มันก็เบ็นทุกข์; ส่วนเนื้อหนังร่างกายนี้ มันพลอยทุกข์ หรือพลอย
ไม่ทุกข์ ไปตามความเกิด หรือไม่เกิดแห่งความรู้สึกว่า “ตัวกู หรือ ของกู” นี้แหละ
คือใจความที่มุ่งหมายจะศึกษากัน.

เพราะฉะนั้นเราต้องรีบด่วน มีปัญหารีบด่วน ที่จะจับปัญหาเรื่อง การ
เกิดแห่งตัวกู ของกูทางความรู้สึกเสียก่อน; อย่าเพ้อไปตั้งปัญหาว่า เข้าโลงแล้วเกิด
หรือไม่ ไปเกิดอย่างไร อะไรทำนองนี้ นั่นมันเรื่องมวงาย มันไม่ใช่ตัวปัญหา. เพราะ
ฉะนั้นเราจึงไขปัญหารีบด่วนมา อยู่ตรงที่ว่า จะดับทุกข์โดยเร็วอย่างไร อย่าไปมัว

พระวงว่าเรื่องเกิดอย่างไร อะไอย่างไร. เรื่องนี้ เปรียบเทียบโดยอุปมา พระพุทธเจ้า ท่านตรัสว่า เหมือนกับคนถูกยิง สมัยโบราณก็ยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษ เขาถูกยิงแล้ว ควรจะทำอย่างไร? เขาควรจะไปมัวตั้งปัญหาว่า ใครยิงฉัน ยิ่งเพราะเหตุใด ยิ่งด้วยลูกศรชนิดไหน อาบยาพิษอะไร คำนศรทำด้วยอะไรเป็นต้น จิปาถะไปหมด, หรือว่าเขา ควรจะตั้งปัญหาว่า เคียวนี้เราจะชักลูกศรออกอย่างไร แล้วจะรักษาแผลอย่างไร นี่จะ เลือกเอาข้างไหน? อันไหนเป็นปัญหาที่รีบด่วนกว่ากัน? ถ้าเขาไปมัวสอบถามเสียก่อนว่า ทำไม่จึงมายิง ยิ่งด้วยลูกศรอะไร ฯลฯ แล้วจึงจะจัดการรักษาเช่นนี้ เขาก็ตายเสียก่อน เวลานั้นไม่พอ; เพราะฉะนั้นถ้าจะให้ทันเวลา เขาต้องทำการชักลูกศรออกทันที แล้ว รักษาพิษแผลของลูกศรให้หายเสีย. นี่ก็เหมือนกัน อย่าไปมัวตั้งปัญหาว่า นรกอยู่ที่ไหน สวรรค์อยู่ที่ไหน ตายแล้วไปเกิดหรือไม่ มันเน้นซ้ำมากเกินไป; เพราะฉะนั้นจงตั้งปัญหา ตรงไปย้งว่า: **เดี๋ยวนี้เรากำลังมีความทุกข์ มีความหม่นหมอง มีอะไรที่เรียกว่าเป็น ความทุกข์หรือไม่ แล้วจะขจัดมันออกไปอย่างไร.** ให้ศึกษาแต่แนวนี้เดี๋ยวจะไปจน ถึงเรื่อง ไม่มีตัวของกู ทำไม่ให้ตัวกู ของกู เกิด แล้วก็ไม่มีคนที่จะเกิดจะตาย มัน ว้างจากคนไป; เพราะฉะนั้นปัญหาที่รีบด่วนก็คือ รีบศึกษาเรื่องดับทุกข์ ให้สมกับที่พระ- พุทธเจ้าตรัสว่า "ฉันพูดแต่เรื่องความทุกข์กับความดับทุกข์เท่านั้น" ตรงนี้ท่านนักศึกษาจะ จงนว่า ทำไม่ไม่พูดถึงความสุขกันเสียเลย คนทั่วไปก็สงสัยอย่างนั้น ข้อนี้ต้องให้เข้าใจ ว่า เดี่ยวนี้เราพูดความจริงกัน ไม่ใช่พูดโฆษณาชวนเชื่อ เพราะฉะนั้นเราจึงบอกได้ แต่ว่า มันมีแต่ทุกข์ แล้วก็พยายามดับทุกข์ให้หมด เป็นทุกข์ศูนย์ก็พอแล้ว.

เราไม่อยากจะพูดถึงความสุข ก็เพราะว่า สิ่งที่เราเรียกว่าความสุขนั้นเป็น เพียงมายา, เป็นเพียงความรู้สึกทางมายา. ทหลังว่าสุขนั้นแหละ มันกลับจะเผา ให้ "สุข" เพียงแต่ดับทุกข์ให้หมดสิ้นเชิงเท่านั้น มันเป็นความสุขอยู่ในตัว; เพราะ- ฉะนั้นเมื่อพูดตามความจริง พูดกันจริงๆ ตรงๆ ไม่ใช่โฆษณาชวนเชื่อแล้ว ก็ต้อง พูดแต่ว่า มีแต่ทุกข์กับความดับสิ้นไปแห่งความทุกข์ คือนิพพานเท่านั้น. ถ้าจะพูดว่า

นิพพานเป็นสุข ก็หมายถึงเป็นการโฆษณาชวนเชื่อไปแล้ว คือทำให้คนมาสนใจเรื่องนิพพานกันก่อน แล้วต่อมาเขาก็รู้ได้เองว่า “แหม! เรื่องนิพพานมันอยู่สูง เกินกว่าที่จะเรียกว่าสุข ไม่ควรที่จะเรียกว่าสุข เรียกว่าที่สิ้นสุดของความทุกข์ ก็จะเป็นการเข้าใจถูกต้อง.” นี่ขอให้เข้าใจ หรือว่ามีหลักไว้อย่างนี้ที่ก่อน ในขั้นต้นนี้ แล้วเราก็อ่ยศึกษากันต่อไป, แล้วในที่สุดเราก็จะชอบใจว่า ไม่มีอะไรเลย เป็น ศูนย์ อยู่ตรงกลางระหว่างทุกข์กับสุข. นี่แหละพิเศษ ใช้คำว่า ศูนย์ คือเป็นศูนย์, ไม่ทุกข์ ไม่สุข; ทุกข์ก็ศูนย์, สุขก็ศูนย์, แล้วมันเป็นศูนย์ เป็นว่าง จะพิเศษกว่าอะไรหมด เรื่องนี้จะค่อยเข้าใจต่อไปภายหลัง.

ที่นี้ เราก้มาตั้งหลักพื้นฐาน ที่ว่า “มีแต่เรื่องทุกข์ กับเรื่องความดับสันไปแห่งความทุกข์เท่านั้น เป็นสองเรื่อง. เพื่อจะให้เข้าใจสองเรื่องนี้; มันก็จำเป็นอยู่เอง ที่จะต้องพูดให้ชัดเจนไป. เรื่องทุกข์นั้น เราก้มีเพิ่มขึ้นอีกปัญหาหนึ่งว่า อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ด้วย มันรวมกันอยู่กับเรื่องทุกข์; ทุกข์แล้ว ก็อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ มันเลยกลายเป็นสองเรื่องขึ้นมา. ที่นี้เรื่องความดับทุกข์ก็เหมือนกัน ก็มีเรื่องเพิ่มขึ้นมาอีกว่า เมื่อความดับทุกข์เป็นอย่างนั้นๆ แล้ว ทำอย่างไรจึงจะดับทุกข์ได้ เพิ่มขึ้นมาอีกสองเรื่อง มันเลยเป็นสี่เรื่อง. สี่เรื่องนี้คือ ที่เรียกว่าอริยสัจสี่ คู่ที่หนึ่งคือทุกข์กับเหตุให้เกิดทุกข์, แล้วคู่ที่สองคือ ความดับสันทิแห่งทุกข์ กับวิธีปฏิบัติให้ถึงความดับสันทิแห่งทุกข์ เป็นสองคู่, เป็นสี่เรื่อง เรียกว่าเรื่องอริยสัจสี่ถือว่าเป็นหลักพื้นฐานของพุทธศาสนา.

อันแรกเขาเรียกว่า **ทุกขอริยสัจ** แปลว่า: ความจริงอันประเสริฐเรื่องทุกข์; อันที่สองก็เรียกว่า **ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ** คือ ความจริงอันประเสริฐเรื่องมูลเหตุให้เกิดทุกข์; อันที่สามเขาเรียกว่า **ทุกขนิโรธอริยสัจ** แปลว่าความจริงอันประเสริฐเรื่อง

ความดับสนิทของความดับทุกข์; อันที่ที่เขาเรียกว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** อริยสัจจ์ คือ ความจริงอันประเสริฐ เรื่องวิธีปฏิบัติเพื่อให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์ เป็นสี่เรื่อง. นี่เป็นหลักพื้นฐานของพุทธศาสนา, ที่เราจะไต่ยินชาวบ้านพูดกันอยู่เสมอว่า: อริยสัจจ์ สี่ประการ; เขาเรียกสั้น ๆ ลุ่น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค, นี่คือคำที่ใช้เรียกกันอยู่ทั่วไป เพื่อประหยัดเวลาสั้น ๆ ก็เรียกว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค สี่เรื่อง. อาตมาขอร้องให้สนใจหลักพื้นฐาน แล้วให้จำให้แม่นยำ และเข้าใจให้ถูกต้อง เพราะว่า เราจะไม่ไปเสียท่าเสียที เข้าใจผิดไปตามเขา แล้วพูดผิด หรือว่าวินิจฉัยอะไรผิด.

ที่นี้จะพุดกันถึงเรื่องทีหนึ่ง คือเรื่อง**ทุกข์**

เกี่ยวกับข้อนี้ เราจะแยกออกไปเป็นประเด็นย่อย ๆ ดังต่อไปนี้: **ประเด็นที่หนึ่งเราจะวินิจฉัยกันทีตัวคำว่า “ทุกข์”** เกี่ยวกับเรื่องนี้อาตมาก็ได้กล่าวถึงแล้วตั้งแต่วันที่ก่อนว่า คำว่า “ทุกข์” ในภาษาบาลีนี้ มีอยู่สามความหมาย.

ความหมายที่หนึ่ง “ทุ-ก+ช-ม” แปลว่า **ทนยาก**. ทุกข์คำแรกนี้ มีความหมายว่า ทนยาก คือมันเจ็บปวดและกระวนกระวาย ระส่ำระสาย ทนยาก. ความหมายนี้มันได้แก่ประโยคที่พูดว่า ความเกิดเป็นทุกข์, ความแก่เป็นทุกข์, ความตายเป็นทุกข์, ความโศก, ปรีทเวทุกข์โหม่นสัสฯ อะไรทำนองนี้เป็นทุกข์ มันล้วนแต่ทนยาก นี่ทุกข์ในความหมายที่หนึ่ง.

ทุกข์ในความหมายที่สอง: เรียกว่า**ดูแล้วน่าเกลียด** มาจากคำว่า “ทุ-ก+อิ-ช” รวมกันแล้ว แปลความว่าดูแล้วน่าเกลียด. มันได้แก่ประโยคที่ว่า “สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา” ซึ่งแปลว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ มันไม่ยกเว้นอะไรเลย สิ่งปรุงแต่งทั้งหลายล้วนเป็นทุกข์ทั้งนั้น ยกเว้นแต่ันิพพานอย่างเดียว นอกนั้น

มันล้วนแต่จะมีลักษณะแห่งความทุกข์อยู่ในตัวทั้งนั้น. มันจะมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต มันก็มีลักษณะแห่งความทุกข์ ที่เราดูแล้ว มันน่าเกลียดทั้งนั้น คือมันมีความเสื่อม ความชรา มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ในตัวมันเอง น่าสมเพชเวทนาทั้งนั้น; เรียกว่าดูแล้วน่าสลดใจ ดูแล้วน่าเกลียด จึงใช้คำรวมเลยว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์.

อีกคำหนึ่งที่ว่า “ทุกข์ + ขิ” แปลว่าว่างอย่างน่าเกลียด, และมันไม่มีสาระตัวตน ที่น่ายึดถือที่ตรงไหน: เช่นประโยคที่พูดว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หมายความว่าสิ่งใดที่เปลี่ยนแปลงเรื่อยๆ ไม่มีตัวมันเองสักขณะจิตเดียว สิ่งนี้เป็นทุกข์ เพราะมันว่างจากตัวตน มันมีแต่กระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง. นั่นแหละคือสิ่งทั้งปวง, ดูให้ดี ไม่ว่าสิ่งไหนหมด จะเป็นสิ่งมีชีวิต หรือไม่มีชีวิตก็ตาม, มันเปลี่ยนแปลง มันไหลเชี่ยวเป็นเกลียวไปในความเปลี่ยนแปลง; แต่ว่าตาของเราไม่ตัวเอง จึงมองไม่เห็น; ถ้าเรามีตาที่ถึงขนาดคือ มีตาในทางธรรมแล้ว เราจะมองเห็นว่า ทุกอย่างนั้นมันเปลี่ยนแปลง. เราจะศึกษากันในแง่ของทางวิทยาศาสตร์ เรื่องวัตถุ เรื่องธาตุ เรื่องอะไรทางวัตถุนั้นก็ยังได้; ก็ยังเห็นความเปลี่ยนแปลงของทุกๆ ปริมาณ. ทุกๆ Atom นั้นก็ยังได้. แต่ความจริงเราไม่ได้หมายเพียงเท่านั้น เราหมายอะไรมากกว่านั้น มันเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ร้ายกาจกว่านั้นเสียอีก คือการเปลี่ยนแปลงในทางจิตใจ.

เพราะฉะนั้นคำว่าทุกข์จึงมีสามความหมาย; ทบทวนอีกทีหนึ่ง คือว่าทนยากกับความหมายอย่างหนึ่ง, ดูแล้วน่าเกลียดน่าระอา น้อย่างหนึ่ง, แล้วมันว่างอย่างน่าเกลียด ไม่มีสาระ นี้อีกอย่างหนึ่ง, นี้เรียกว่าความหมายของคำว่า “ทุกข์”. แต่ทั้งสามความหมายนี้ ความหมายที่แรกนั้นแหละเป็นตัวปัญหา ความหมายที่สองที่สาม; ที่ว่าดูแล้วน่าเกลียด หรือว่างอย่างน่าเกลียดนั้น ยังไม่ก่อให้เกิดปัญหา; มัน

ไม่ทำให้ใครเดือดร้อน; แต่ความทุกข์ในความหมายที่หนึ่งนั้น มันคือความเดือดร้อน เพราะกำลังได้รับอยู่ ฉะนั้นจึงมีปัญหาที่อื่นนี้. คำว่า “ทุกข์” ในเรื่องของอริยสัจจ์ทั้งสี่นี้ มันหมายถึงสภาพที่ทนได้ยาก รู้สึกว่าต้องทน และต้องทนเหมือนกับแบกของหนัก, และต้องทนความเสียดแทง, ทนความเผาผลาญ, ทนความหุ้มห่อร้อยรัด พัวพัน ครอบงำ อะไรเหล่านั้น; เป็นเรื่องต้องทนทั้งนั้น นี่คือความหมายของคำว่าทุกข์.

ประเด็นที่สอง เราดูกันที่ **อาการของความทุกข์**; อาการของความทุกข์ ก็คือหมายถึงลักษณะอาการอะไร ที่แสดงอยู่ว่า เป็นความทุกข์. ในที่เช่นนี้ ท่านชรีระบุไปยัง ความเกิด, ความแก่, ความตาย, ความโศก, ปรีทวนการ, ความทุกข์กาย, ความทุกข์ใจ, ความเหือดแห้ง เหี่ยวแห้งในใจ, ความประสบเข้ากับสิ่งที่ไม่ชอบไม่รัก, ความพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบที่รัก, และความที่ปรารถนาสิ่งใดหรืออย่างใดแล้ว ไม่ได้สิ่งนั้นหรืออย่างนั้น. ทั้งสิบเอ็ดอาการนี้ มันเป็นอาการของความทุกข์ ที่ระบุนั้น เป็นหลักเกณฑ์ที่ใช้สั่งสอนกัน; แต่อย่าเพื่อเข้าใจว่า นี่เป็นตัวทุกข์แท้. ถูกแล้วอาการของความทุกข์นี้ มันก็เป็นทุกข์แน่ แต่เราเพิ่งเล็งดูมัน ในลักษณะที่เป็นอาการของความทุกข์. ที่มันจะมีมากกว่านี้ก็ได้ ที่เราเอามาสักสิบเอ็ดอย่าง ว่า ความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ปรีทวนเป็นต้นนั้น จนกระทั่ง ปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น ทุกคนเห็นได้ทันทีว่า ทั้งหมดนี้เป็นความบีบคั้น และทรมานจิตใจทั้งนั้น นั่นแหละคืออาการของความทุกข์.

ประเด็นที่สาม มาถึงว่า **อะไร เป็นตัวแท้ของความทุกข์** พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า **สิ่งทณฺณกฺขมณฺโณมน อยู่ด้วยอุปาทานนั้นแหละ เป็นตัวทุกข์**. ถ้าเป็นบาลีเต็มๆ รุปก็ใช้คำว่า: **เบญจขันธ์ คือขันธ์ทั้งห้า ที่ยึดมั่นอยู่ด้วยอุปาทาน นั้นแหละเป็นตัวทุกข์**. ขันธ์ทั้งห้าก็คือ ร่างกายกับจิตใจ; กายเขานับเป็นหนึ่งใน ส่วน

ฝ่ายจิต เขาแยกเป็นสี่ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้เป็นสี่, รวมกันเป็นห้า แล้วเรียกว่าขันธทั้งห้า คือกายกับใจนั่นเอง ไม่มีอะไรมากกว่านี้. แล้วขันธทั้งห้าที่กำลังถูกยึดมั่นถือมั่นด้วย อุปาทานว่า ตัวกู ของกู นั้นแหละคือตัวทุกข์; ไม่ได้ระบุไปที่ความเกิด ความแก่ ความตาย เพราะนั่นมันเป็นเพียงอาการมากกว่า. ตัวทุกข์แท้ๆมันอยู่ตรงไปยึดมั่นอะไรเข้า ว่า “เรา” ว่า “ของเรา” นั้นแหละคือตัวทุกข์; เพราะว่าถ้าไม่มีความยึดมั่นถือมั่นแล้ว ความเกิดมันก็ไม่เป็นทุกข์, ความแก่มันก็ไม่เป็นทุกข์, ความตายมันก็ไม่เป็นทุกข์, เช่นเราไม่ได้ยึดมั่นว่า นี่เป็นตัวเรา ไม่ได้ยึดมั่นว่า เป็นความเกิดของเรา เป็นความแก่ของเรา เป็นความตายของเรา เหล่านี้แล้ว ความเกิด ความแก่ ความตายของเรา มันก็ทำได้เป็นทุกข์ไม่. แต่ที่นั่นมันเป็นเรื่องที ตามธรรมดาเราทำไม่ได้ เรายึดมั่นถือมั่นอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นความเกิด—ความแก่ ความตาย เป็นต้นนี้ จึงเป็นทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงอยู่ตามธรรมดา.

ทีนี้พระพุทธเจ้าท่านพูดความจริง ชี้ให้เห็นชัดเจนไปว่า มันทุกข์อยู่ที่ความยึดมั่นอะไร สิ่งใด ที่เป็นตัวเรา หรือเป็นของเรา; เพราะฉะนั้นเราต้องชี้ตัวแท้ของความทุกข์ลงไปในความยึดมั่นถือมั่น. เมื่อความยึดมั่นถือมั่นอยู่ในสิ่งใดแล้ว สิ่งนั้นเป็นตัวทุกข์ขึ้นมาทันที แล้วก็หมายถึงกายกับใจ. เพราะฉะนั้นในขณะที่ใด เวลาใดเรามีความรู้สึกว่า “เราเป็นเรา เราเป็นของเรา” อย่างนี้ เรียกว่ายึดมั่นถือมั่นแล้ว; ขณะนั้นแหละคือความทุกข์ มีความทุกข์ มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์. ทีนี้ถ้าขณะที่เรารู้สึกไปเสีย มีแต่สติปัญญาทำการทำงานอะไรก็ตาม หน้าที่วันไปทั้งวันก็ยังไม่เป็นทุกข์; แต่ถ้าปล่อยให้เกิดความรู้สึกอะไร น้อมเข้ามาเป็นตัวกู ของกูแล้วเดี๋ยวก็ทุกข์ขึ้นมาทันที มันเป็นห่วงอย่างนั้น เป็นห่วงอย่างนี้ ห่วงอย่างนั้น ห่วงอย่างนี้ อยากรอย่างนั้น อยากรอย่างนั้นขึ้นมา นั่นแหละคือตัวทุกข์. เพราะฉะนั้นพอเราขจัดตัวความรู้สึกอย่างนี้ออกไปเสีย เหลือแต่สติปัญญา ทำงานในออฟฟิศทั้งวัน นี้ก็ไม่ทุกข์

แต่พอจิตย่นไปคิดถึงบ้าน ถึงเรือน ถึงลูกถึงเมีย ถึงอนาคต หรือถึงเงิน ถึงอะไรก็ตาม; มันปรุงเป็นตัวกู ของกู ขึ้นมา มันเกิดเป็นความยึดมั่นถือมั่นขึ้นมา มันก็เป็นทุกขขึ้นมาทันที ไม่ว่าที่ไหน. เพราะฉะนั้นขอให้จับตัวความทุกข์ที่แท้จริงให้ได้ ว่ามันอยู่ที่ ตัวความยึดมั่นถือมั่นอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ว่ามันเป็นเรา ว่ามันเป็นของเรา ตัวแท้ของความทุกข์อยู่ที่นั่น.

ประเด็นที่สี่ ข้อต่อไปที่เราจะต้องระวังก็คือ **มายาของความทุกข์**; สิ่งที่เราเรียกว่าความทุกข์นั้นย่อมมีมายา พรางตา หลอกหลวง ไม่ให้สัตว์รู้สึกได้โดยง่าย ว่า เป็นทุกข์; เพราะฉะนั้นจึงทำให้สัตว์เห็นกงจักรเป็นดอกบัว, เห็นงูเป็นปลา. อุปมาเรามีไว้อย่างนี้ว่า “เห็นกงจักรเป็นดอกบัว” อยากเอามาเลย เอามาใส่หัวก็ได้ กงจักรพัดศีรษะให้เลือดไหลไป; หรือว่าเห็นงูเป็นปลา ก็หมายความว่า ไปหาปลา จับมาได้มาก็คิดว่าเป็นปลาแล้วก็เอามา เห็นดีเป็นชั่ว เห็นทุกข์เป็นสุข เห็นสุขเป็นทุกข์ กลับกันอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นเราจะต้องรู้จักมายาของความทุกข์เช่นว่ามานี้. แม้แต่สิ่งที่เรียกว่าสวรรค์ ก็ยังมีการเสียดแทงเผาผลาญ หมายถึงความมัวเมาในสวรรค์ ในกามคุณ หรือสิ่งที่ได้ตามต้องการของกิเลสตัณหา นั่นแหละเรียกว่าสวรรค์. ในนั้นก็ยังมีส่วนเสียดแทง เผาผลาญ ทบตี ทำให้ผู้เข้าไปยึดมั่นถือมั่นนั้นได้รับคามเจ็บปวด; แต่ว่ามันละเอียดมาก จนมองไม่เห็น เขาจึงเห็นเป็นความสุขไปหมด เพราะฉะนั้นจึงมีความลุ่มหลงในทางกามารมณ์, มีความลุ่มหลง ในทางความสุขทางเนื้อ ทางหนัง, เอรีคอว้อย; ซึ่งที่แท้มองให้ดีแล้ว มันจะเป็นความเผาผลาญ เสียดแทงหรือผูกพันอยู่ อย่างเดียวกัน. จึงมีการกล่าวไว้ว่า; **ทุกข์อย่างเปิดเผย กับทุกข์อย่างเร้นลับ:**

ทุกข์อย่างเปิดเผยก็เช่น เจ็บปวดโดยตรง นึกรู้สึกได้ทันที หรือสิ่งที่เราเรียกกันว่าตกนรก อย่างที่เขาพูดกันนั้นก็แล้วกัน นั่นแหละคือความทุกข์อย่างเปิดเผย.

ทุกข์อย่างเร้นลับก็คือว่า มายาของความทุกข์ ซึ่งแสดงอยู่ในรูปของสิ่งที่เราเรียกกันว่าความสุข หรือสวรัคอะไรทำนองนี้ ต่อเมื่อมีปัญญาถึงขนาดเท่านั้นจึงจะรู้ว่านี้เป็นมายาของความทุกข์ทำให้ความสุขไม่.

เรื่องมายาของความทุกข์มันก็มีอยู่ เป็นอย่างนี้และเป็นเรื่องสำคัญที่สุด ที่ทำให้คนเราเข้าใจธรรมไม่ได้ และสำคัญถึงกับทำให้คนเราเกลียดธรรม เกลียดศาสนา หันหลังให้ศาสนา ศาสนิกชนแห่งศาสนาไหนก็ตาม ที่หันหลังให้แก่ศาสนาของตนก็เพราะตกอยู่ในเหยื่อของมายาแห่งความทุกข์นั่นแหละ จึงเห็นได้ง่ายๆ ว่า อันนี้เองที่ทำให้เราไม่สนใจในธรรม หรือในศาสนา และเห็นความทุกข์เป็นความสุข เห็นงูเป็นปลา เห็นงจกรเป็นดอกบัว.

ประเด็นที่ห้าอันสุดท้ายนี้จะต้องทราบไว้ ซึ่งมีหลักอยู่ว่า สิ่งที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไปๆ; สิ่งที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไป ไม่มีอะไรเลย มีแต่ความทุกข์เท่านั้น ไม่มีความสุข เพราะฉะนั้นขอให้ท่านศึกษาคำพูดที่ว่า “เกิดขึ้น” คือมีขึ้นมาแล้วก็ตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่ง แล้วก็ตบไป คือเปลี่ยนไป เพื่อจะเกิดอันใหม่ขึ้นมา หรือรูปใหม่ขึ้นมา นี้เรียกว่า เกิดขึ้นมาตั้งอยู่ ตับไปๆ ไปๆ. การเกิดขึ้นแห่งอะไรก็ตาม ของคนก็ตาม ของสัตว์ก็ตาม ของต้นไม้ก็ตาม หรือแม้แต่ของความรู้สึกนึก เป็นเรื่องๆ เฉพาะเรื่องก็ตาม มันคือความทุกข์ทั้งนั้น หาความสุขไม่. เขาวางหลักไว้อย่างนี้เพื่อให้ดูกันอย่างละเอียดว่า ถ้ามีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไป คือความเปลี่ยนแปลงแล้วล้วนเป็นเรื่องของความทุกข์ทั้งนั้น. ทินความเอรีคอร้อยทางเนื้อทางหนังนี้ มันคือสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไปๆ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไป อย่างยิ่ง; เพราะฉะนั้นคนจึงได้ร้องไห้บ้าง กินยาตายบ้าง กระโดดน้ำตายบ้าง เพราะสิ่งที่เขาเรียกกันว่าความสุขหรือความรัก หรือสิ่งที่เขาปรารถนาแก่นัก; โดยที่ไม่รู้ว่า สิ่งใดที่มันมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ตับไปแล้ว มันไม่มีอะไรนอกจากทุกข์ ไม่มีพุดถึงสุข. เพราะฉะนั้น

จึงพูดว่าทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นคงอยู่ ทุกข์เท่านั้นดับไป, นี่เป็นหลักที่ถือว่าเป็นหลักของพุทธศาสนา แม้จะอยู่ในรูปที่สวยงาม เอรีตอร้อย หอมหวาน อยากรู้ก็ตามเกิด การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปนั้นเป็นความทุกข์ทั้งนั้น. เรื่องไม่ทุกข์นั้นเป็นเรื่องที่สาม คือนิพพาน; ไม่เกี่ยวกับเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่เกี่ยวกับตกเป็นเหยื่อของมายา ของความทุกข์. นี่เรื่องของความทุกข์ เรามีประเด็นที่จะต้องศึกษา และทำความเข้าใจกันโดยย่อๆอย่างนี้.

เรื่องที่สองที่เรียกว่าสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์

ท่านลองทายซิว่า เหตุที่ให้เกิดทุกข์นั้นมันคืออะไร ความทุกข์ก็คือเรื่องอย่างที่เราว่ากันมาแล้วข้อแรก เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นั้นว่ามันคืออะไร เต็กๆ คงจะพูดว่า เพราะไม่มีสตางค์ใช้ หรือว่าถูกพ่อแม่เขี่ยนตี หรืออะไรทำนองนี้; คนแก่ๆก็ว่า พระภูมิให้โทษ บูชาเทวดาไม่ดี เเคราะห์ไม่ดี โชคไม่ดี วิ่งไปที่วัดให้รดน้ำมนต์ อะไรอย่างนี้, หรือว่าธรรมชาติเปลี่ยนแปลง เกิดน้ำท่วม เกิดไฟไหม้ เกิดฟ้าผ่า อะไรทำนองนี้, มันแล้วแต่จะคิด. แต่ว่าในทางธรรมะ หรือทางพุทธศาสนานั้น ไม่ได้พูดถึงสิ่งเหล่านั้นเลย ระบุไปยังความอยากของตัวเอง คือสิ่งที่เรียกว่าตัณหา; หรือละเอียดลงไปก็คือ อูปาทาน—ความยึดมั่นถือมั่น อย่างที่ว่าแล้ว; หรือละเอียดลงไปอีกก็คือ อวิชชาแปลว่า สภาวะที่ปราศจากความรู้อันถูกต้อง, สภาวะหรือสถานะ อะไรก็ตาม ที่ปราศจากความรู้อันถูกต้องนี้ เรียกว่าอวิชชา. ที่มองดูได้ก่อน มองดูได้ง่าย มองดูได้ทันที เห็นได้ง่ายๆเรียกว่าตัณหา แปลว่าความอยาก. เฉพาะคำๆนี้ ขอข้อมความเข้าใจสักหน่อยว่า คำบัญญัติเฉพาะ ในทางศาสนานั้น มีความหมายไม่เหมือนกับที่เขาพูดกันอยู่ตามภาษาไทยธรรมดา มีอยู่หลายสิบคำ หรือหลายร้อยคำ เช่นคำว่า ตัณหา นี้เป็นต้นคำหนึ่งแล้ว.

ภาษาไทยธรรมดาของเรา คำว่า “**ค้นหา**” หมายความว่าถึง ค้นหาในกามารมณ์ แรงจืดอะไรทำนองนี้, เรียกว่าค้นหา; แต่คำว่า**ค้นหาในภาษาบาลี** หมายถึง**ความอยากทุกชนิด** **อยากด้วยความโง่ด้วย** **ไม่ใช่อยากด้วยสติปัญญาหรือความฉลาด, มันจึงต้องเป็นความอยากที่มีผลมาจากความโง่** **ความหลงทุกชนิด** **ไม่ได้มีมูลมาจากปัญญา** เพราะฉะนั้นมันจึงเป็นว่า **อยากได้กามารมณ์** **นี่ก็เป็นค้นหา**, **ที่นี้อยากเป็นนั่น เป็นนี่ เป็นโน่น** **ไม่เกี่ยวกับกามารมณ์เลยก็เป็นค้นหา**, **อยากไม่ให้เป็น** **แม้ที่สุดแต่อยากตายเสียก็เป็นค้นหา**. มันจึงมีว่า **อยากเอาหรืออยากได้** **คืออยากได้ของที่ถูกใจ** **นี่อย่างหนึ่ง**; **แล้วก็อยากเป็น**, **อยากเป็นอยู่** **อยากเป็นนั่นเป็นนี่**, **อยากเป็น** **นี่อีกอย่างหนึ่ง**; **แล้วอันที่สามก็อยากไม่เป็น** **อยากไม่อยู่** **อยากไม่มีอยู่** **นี่อีกอย่างหนึ่ง**; **เป็นสามอย่าง** **รวมกันเรียกว่าค้นหา**. เป็นภาษาบาลีเขาเรียกว่า **กามค้นหา**, **ภวค้นหา**, **วิภวค้นหา**, **สามอย่าง**.

เราเห็นกันง่ายๆ ว่า พออยากเข้าแล้ว มันเหมือนกับเอาไฟลน **ไม่ว่าความอยากชนิดไหน** **ถ้าลงอยากไปด้วยความโง่ความหลงแล้ว** **มันเหมือนกับเอาไฟลนทั้งนั้น**. **จะเป็นอยากดิบอยากคืออยากมีชื่อเสียง** **อยากอะไรก็ตาม** **มันก็เหมือนกะเอาไฟลน**, **กระทั่งอยากตายก็เหมือนกะเอาไฟลน**, **เพราะฉะนั้นขั้นที่ความอยากแล้วเป็นก่อให้เกิดความทุกข์**. **ที่นี้** **บางท่านอาจจะตั้งข้อสงสัยขึ้นมาว่า** **“ถ้าเราไม่อยากกันเลย** **จะทำอย่างไรกัน,** **แล้วจะไม่ให้เราอยากคือ** **อยากมีความสุขกันหรืออย่างไร;”** **นี่ขอย้ำเตือนให้ระลึกถึง** **ที่พูดไปหยกๆ** **นี้ว่า** **ความอยากที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น** **มันมาจาก** **อวิชชา** **หรือความโง่** **ความหลง**. **ถ้าเป็นความต้องการของสติปัญญาแท้จริงแล้ว** **มันนับว่าเป็นความอยากอย่างหนึ่ง**; **เพราะว่าถ้าอยากด้วยสติปัญญา** **มันไม่** **ดิรน** **มันไม่กระวนกระวาย** **มันไม่ระส่ำระสาย**; **แต่เราทำกันไม่ค่อยเป็น**. **แม้ว่าเราอยากดิบอยากคือ** **อยากขยันเรียน** **อยากประกอบอาชีพให้ดี** **อยากทำการในหน้าที่ให้ดี** **เรามากจะทำด้วยกิเลสค้นหาทั้งนั้น** **ด้วยความโง่ความหลง** **หรืออวิชชาทั้งนั้น**;

มันจึงร้อน เพราะมีอวิชชาตัวเอง. ที่นี้ถ้าเรามีวิชา มีความรู้ความเข้าใจอย่างถูกต้องแล้ว เราประสงค์จะเป็นอย่างไรก็ได้ ในทางที่ถูกต้องควร เพราะเรามีสติปัญญา แล้วเราก็ก้าวมันไป เหมือนว่าเล่นอย่างนั้น แต่ว่าด้วยสติปัญญาอย่างเต็มที่ อย่างนี้ไม่มีความทุกข์แล้วสนุกด้วย; ไม่ว่างานอะไรก็สนุกไปหมด ไม่ร้อน ไม่เหมือนกับเอาไฟลง แล้วงานมันก็เจริญก้าวหน้าไปได้เรื่อย ๆ. แต่อยากอย่างเดียวกันนั้นแหละ เรื่องเดียวกันนั้นแหละ ถ้ามันอยากด้วยกิเลสตัณหาละก็ เหมือนเอาไฟลงทั้งนั้น อย่างท่านผู้พิพากษาอยากจะก้าวหน้าโดยลำดับนี้ จะต้องมีความประสงค์ของสติปัญญา แล้วทำไปเหมือนกะว่าเล่น ก็จะไม่มีความทุกข์ว่าถูกไฟลง แต่ถ้าอยากด้วยอวิชชา อุปาทาน มุมานะ แล้วมันก็เหมือนเอาไฟลงทันที; พอหลายวันเข้าเป็นโรคเส้นประสาท หลายเดือนเข้าต้องไปอยู่โรงพยาบาล; นั่นแหละความหมายที่ชัดเจนของความอยากที่มีมูลมาจากอวิชชา มันให้เกิดความทุกข์ ตั้งแต่ในขณะที่อยาก แล้วต่อไปมันเป็นทุกข์ตลอดสาย เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวในกรณีทั่ว ๆ ไปในหลักพุทธศาสนาว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์.

เราดูให้ละเอียด ก็มองลึกลงไปถึง อุปาทาน; ตัณหาให้เกิดอุปาทาน อุปาทานนี้ละเอียด. เรายึดมันถือมันอะไรว่าเป็นอย่างไรแล้ว เราอยากได้ไปตามนั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์. มันมีลักษณะเหมือนกับเราถืออะไรอยู่, เราหวงหรือถือ หรือแบก หรือหุน หรืออะไรก็ตาม นี่แหละคือลักษณะของ อุปาทาน. มันไม่ใช่ตัวความอยาก แต่มันเป็นความยึดเข้าแล้ว ตามอำนาจของความอยาก ตัณหาคือความอยาก อุปาทานคือความยึด. ตัณหาเหมือนกับเราอยากได้สิ่งใดแล้วเราก็ก้าวเข้าแบกขึ้นหุน เหมือนกับเพชรพลอยสักตะกร้าหนึ่ง เราอยากได้ก็เป็น ตัณหาเมื่อได้มาแล้วเราก็ก้าวเข้ามาหุน มาแบก มาหาม พาไปอย่างนั้น นั่นแหละคือลักษณะของอุปาทาน มันติดยึดในนั้น. ถ้าเราสลัดอุปาทาน—ความยึดมันถือมันเสียได้ ก็ไม่เป็นทุกข์. ทุกข์นั้นตัวแท้คือ อุปาทาน—ยึดมันถือมัน เพราะฉะนั้นเราหัดมีอะไร

ครอบครองอะไร โดยไม่ต้องยึดมั่นถือมั่น; เหมือนกะว่า เรามีเพชรสักกะบุง เราก็ไม่ต้องแบกอย่างนี้ เรามีทางที่จะมีได้เหมือนกัน แต่ถ้าต้องแบก แบกนั้นแหละคือความทุกข์ จึงว่า อุปาทานก็คือตัวทุกข์; หรือเหตุให้เกิดทุกข์อยู่ เมื่อทำให้ละเอียดยิ่งขึ้น.

ที่นี้ ที่กล่าวว่า **อวิชชาคือสภาพที่ปราศจากความรู้** อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นี้ เป็นการกล่าวในขอบเขตที่กว้างที่สุด กว้างกว่าการกล่าวอย่างไหนหมด. เกี่ยวกับคำนี้ควรจะเข้าใจไว้ด้วยว่า **อวิชชา** นี้เคยเข้าใจผิดกัน แผลผิด ๆ กัน ว่า **ความไม่รู้** บ้าง อะไรบ้าง ที่แท้เอาความหมายว่า **ปราศจากความรู้ที่ถูกต้องแล้ว** กัน. การที่จะไม่ให้คนเรามีความรู้เสียเลยนั้นไม่ได้ มันต้องมีความรู้บางอย่างหนึ่ง; แต่แล้วความรู้นั้นมันไม่ถูกต้อง จะเรียกว่า มันมีค่าเท่ากับ ไม่มีความรู้ก็ได้ หรือมีความรู้ไม่ถูกต้องก็ได้; เพราะฉะนั้นเราต้องจำกัดความลงไปว่า **“ภาวะที่ปราศจากความรู้ที่ถูกต้อง” นั้นแหละคือ อวิชชา.** เปรียบเหมือนความมืดที่ปราศจากความสว่างเลยนั้นแหละคือความมืด; พอมีอวิชชาแล้วมันเป็นทำอะไรมืดหมด, คือ อวิชชานั้นเองทำให้เอยาก, อวิชชานั้นเองทำให้ยึดมั่นถือมั่น; เพราะฉะนั้นถ้าเราฆ่าอวิชชาตายตัวเดี่ยวแล้วอะไร ๆ ในพวกกิเลสก็ตายหมด. เพราะฉะนั้นเมื่อกล่าวโดยรวบยอดก็ว่า **อวิชชา** นี้แหละเป็นต้นเงื่อนของความทุกข์ ต้นเงื่อนที่ทำให้เกิดทุกข์ นี้เรียกว่าเหตุให้เกิดทุกข์มุ่งหมายไปยังค้นหา โดยตรง แล้วก็อุปาทาน หรืออวิชชา โดยอ้อม แล้วยังมีผู้อื่นอีก แต่มันไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง อันนี้เด่นและสำคัญพอแล้ว ตรงตามหลักแล้ว ที่กล่าวว่าค้นหาทำให้เกิดทุกข์.

ที่นี้มาคุยกันในข้อที่สอง **อาการเกิดแห่งความทุกข์, อาการที่ความทุกข์มันเกิดขึ้นได้อย่างไร?** ข้อนี้เห็นได้ในเมื่อตั้งต้น เช่น ตาได้เห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส ผิวหนังได้รับสัมผัสทางผิวหนัง แล้วจิตระลึกรู้จักคิดอะไร

ขึ้นมาเป็นเรื่องราวในอดีต; หกอย่างนี้ ถ้ามีขึ้นแล้วเราเรียกว่า **การกระทบ** เรียกเป็นบาลีว่า **ผัสสะ** แปลเป็นไทยว่าการกระทบ, คือกระทบกันเข้าระหว่าง ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรสเป็นคู่ๆ กันไป สำหรับการกระทบ; พอมีการกระทบกันอย่างนั้นแล้ว ตามปกติก็จะต้องมีความรู้สึกว่าเป็นอย่างไร ที่เรียกว่าเวทนา คือรู้สึกว่าจะสุขหรือทุกข์ เช่นรู้สึกว่าจะหอมหรือเหม็น เย็นหรือร้อน อร่อยหรือไม่อร่อย แล้วเกิดความรู้สึกรักหรือเกลียดขึ้นมา อย่างนี้เรียกว่าเวทนา. **สุขเวทนา** ก็คือ มันได้ใจอย่างใจถูกใจ, **ทุกขเวทนา** ก็คือว่ามันไม่ได้ใจ, หรือถ้ายังไม่อาจจะกล่าวได้ว่า สุขหรือทุกข์ก็เรียกว่า **ทุกขมสุข คือไม่สุขหรือไม่ทุกข์** เวทนามีได้ ๓ อย่าง เพราะฉะนั้นท่านจึงเห็นได้แล้วว่า เมื่อมีการกระทบจึงทำให้เกิดเวทนา.

พอหลังจากเวทนานี้ มันก็เกิดค้นหาแล้ว เช่นว่าถูกใจ เออดีอร่อย หอมหวานก็อยากได้ มันก็มีความร้อนไปตามประสาอยากได้. ที่นี้ถ้ามันเหม็น มันน่าเกลียด มันระคายเคืองไปหมด ก็เกิดค้นหาชนิดที่ตรงกันข้าม คือไม่อยากเอา ไม่อยากเป็นจนจิตใจระส่ำระสาย เหมือนเมื่อเราเห็นหน้าศัตรู หรือเพียงแต่ได้ยินเสียงศัตรู นี้เราก็เผาตัวเองแล้ว ศัตรูยังไม่ได้ทำอะไรเราเลย เราก็เผาตัวเอง เพราะค้นหาคือความอยากที่จะไม่มีศัตรู หรืออยากจะทำศัตรูเสีย อยากจะขยี้ศัตรูเสีย นี่ก็เป็นความอยากหรือค้นหาชนิดหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันกล่าวได้ว่า เวทนาชนิดสุขก็ตาม ชนิดทุกข์ก็ตาม ย่อมไม่เกิดค้นหาคือ ความอยากอย่างใดอย่างหนึ่ง.

ที่นี้เมื่อมีค้นหาแล้ว ถ้าพูดตัดลัด ก็เรียกว่า เกิดทุกข์แล้ว ถ้าพูดให้เห็นชัดอย่างมีหลักจิตวิทยาที่ละเอียด เราดูต่อไปอย่างนี้ก็แล้วกัน เช่นว่า: พอประสบสิ่งที่หอมหวานแล้ว ก็มีอยากได้; ความรู้สึกที่ว่า อกอยากได้ เกิดขึ้นแล้ว ตัวกูอยากได้สิ่งที่เรียกว่าหอม ๆ มาเป็นของกูแล้ว. ความรู้สึกที่เรียกว่า กูหรือของกูนี้ คืออุปาทาน; เพราะฉะนั้นค้นหาให้เกิดอุปาทานในลักษณะอย่างนี้.

เมื่อเกิดอุปาทานอย่างนั้นแล้ว ก็พร้อมที่จะเป็นเรื่องของความทุกข์ เป็นเรื่อง จะเกิดเป็นตัวกู้อย่างสมบูรณ์ เขาเรียกว่า ภพ-แปลว่าการกระทำในภายใน ที่ก่อให้เกิด ความเป็นตัวกู้อันขึ้นมา เหมือนกับตั้งครุฑแก้วแล้วอย่างนั้น ความรู้สึกเป็นตัวกู มันทัง- ครุฑแก้ว มันเริ่มปฏิสนธิตั้งแต่ที่เรียกว่า ตัณหา อุปาทาน นั้นเอง.

ความรู้สึกเป็นตัวกูมันเกิดขึ้น ในขณะที่อุปาทานให้เกิดภพนั้น มันเกิดขึ้นเรื่อยๆ แล้วทีนี้ก็เกิดชาติ, คือชาติแปลว่า ความเกิด ตัวกูโผล่ออกมา เป็นตัวกูอย่างนั้น อย่าง นั้นโดยสมบูรณ์ ตัวกูซึ่งผู้เป็นทุกข์, ผู้ทุกข์ร้อน ระวังระสายอยู่ด้วยความอยากได้นั่นเอง.

ความอยากนั้น มันเร็วมาก เพราะฉะนั้นมันจึงกินไม่ทัน ต้มไม่ทัน บริโภค ไม่ทัน อะไรไม่ทัน มันจึงร้อนกระวนกระวาย ตั้งแต่เมื่ออยากแล้ว. เมื่อต้มเมื่อกินอยู่ ในปากในคอแท้ๆ ความอยากมันก็ไม่ระงับเลย ยังอยากอยู่นั่นแหละ; เพราะฉะนั้น มันก็เป็นทุกข์ ที่เผาผลาญอยู่ตลอดเวลาอันด้วยเหมือนกัน. แม้กินเข้าไป หรือกินเสร็จ แล้ว แต่มันก็ยังมีความอยากอยู่ ยังมีความยึดมั่นอยู่เพียงใดแล้ว มันมีความทุกข์อยู่ เพียงนั้น แต่ที่เรามองไม่เห็นกัน และเราไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์. เราองไม่เห็นโดย ละเอียดยว่า มันเป็นความเสียตางหรือเผาผลาญ หรือผูกมัด หรือหุ้มห่อ; มันมีลักษณะ เหมือนกะเอาโซ่ตรวนที่หลวม ๆ มาผูกไว้อย่างมั่นคง มันมองไม่เห็น.

เพราะฉะนั้นโดยละเอียดก็คือว่า **ผัสสะให้เกิดเวทนา เวทนาให้เกิดความ-** **อยากคือตัณหา ตัณหาก่ปรุงความยึดมั่นถือมั่น** ทำนองว่าเป็นเรา เป็นของเรา แล้ว มันแก่เข้าเป็นภพ แล้วมันแก่เต็มที, มันชาติเป็นตัวกูของกู ออกมาเด่นโห่งเหยง **อยู่ที่เดียว.** เมื่อมีตัวกู ของกูแล้ว ก็มีทุกข์ มีชาติ มีชรา มรณะ มีโสภปริเทวะ, คือ มันจะต้องเปลี่ยนไป. แล้วความเปลี่ยนไปนั้นแหละ จะทำความเจ็บปวดให้แก่ผู้นั้น;

ขณะเวลาที่ล่วงไปๆ มันทำให้ผู้นั้นมีวิตกกังวล มีหวั่น เป็นทุกข์; เพราะความยึดมั่นถือมั่น เราจึงมีแต่รัก มีความหึง มีความหวง มีความอาลัยอาวรณ์ วิตกกังวล นี่ความทุกข์เกิดขึ้นได้ โดยอาการอย่างนี้โดยละเอียด. แต่ถ้าตัดสั้น ๆ ลุง ๆ ว่า พอขบใจอะไร แล้วก็อยาก เกลียคอะไร แล้วก็อยาก พออยากก็เป็นทุกข์ นี่กล่าวสั้น ๆ ก็อย่างนี้, แต่ถ้าพูดโดยละเอียด ก็เหมือนที่ว่าไปแล้ว นี่เรียกว่าอาการเกิดขึ้นแห่งความทุกข์.

ที่นั่นถัดไปข้อที่สาม ก็คืออาการวนเวียน หรือวัฏฏะ, วัฏฏะแปลว่า วงกลมแห่งความทุกข์ วงกลมแห่งความทุกข์นั้นเหมือนกับวงล้อที่ประกอบด้วย ส่วนสามส่วน, คือกงของมันมีสามตัว: กงอันที่หนึ่งก็คือกิเลส, กงที่สองก็คือ กรรม-การกระทำตามกิเลส, กงที่สามคือ วิบาก—คือผลกรรม สามอันเป็นวงกลมแล้ว มันหมุนเรื่อย. มันหมุนอย่างไร? ก็คือว่า พอมีกิเลสอยากแล้ว มันก็ต้องทำตามความอยาก คนเราอยากได้อะไร ก็ทำเพื่อให้ได้สิ่งนั้น พอทำ เป็นกรรมแล้วมันก็ไต่ผล เป็นวิบากมา คือได้สิ่งนั้นมา. ได้สิ่งนั้นมา มันไม่ใช่มาเพื่อหยุดกิเลส เช่นได้ของรักมา มันมาหล่อเลี้ยงกิเลส เพราะฉะนั้นกิเลสมันจึงเป็นเหตุให้ทำกรรมใหม่, หรือว่า ถ้าได้ตรงกันข้ามมา คือได้ของไม่รักมา ก็เกิดกิเลสอีกทางหนึ่ง คือโกรธขึ้นมาแล้ว, อยากอย่างอื่นต่อไปอีก; มันก็ไปทำอย่างอื่นต่อไปอีก; เพราะฉะนั้นแปลว่าไต่มาอย่างไร ก็ตาม มันหล่อเลี้ยงกิเลสทั้งนั้น จึงสร้างกิเลสอันใหม่ขึ้นมา แล้วก็ไต่ทำกรรม แล้วก็ไต่รับผลของกรรม. ผลของกรรมก็สร้างกิเลสอันใหม่ขึ้นมา หรือซ้ำอันเดิมก็ตามใจ แต่มันหล่อเลี้ยงกิเลส แล้วก็มีการกรรม มีวิบากของกรรม แล้วก็มีการกิเลส พูดเป็นไทยๆ ก็ว่า มีความอยาก แล้วก็กระทำ แล้วก็ไต่ผลมาหล่อเลี้ยงความอยากอีกในทางใดทางหนึ่ง เป็นวงกลมที่หมุนเขี้ยวอยู่อย่างนี้เขาเรียกว่าวัฏฏะ เรียกเต็มๆว่า “วัฏฏสงสาร.” เขาชอบเปรียบด้วยทะเล อุบาสก อุบาสิกาก็มีฝั่งถึงทะเล ถึงมหาสมุทร ไปตกทะเลอะไรทำนองนั้น; แต่ที่จริงสิ่งที่เรียกว่าวัฏฏสงสารนี้ มันอยู่ในใจของคน อยู่ในกาย วาจา ใจ ของคน

หมุ่นเป็นวงกลมอยู่อย่างนี้ เรียกว่าวัฏฏะ; นี้เรียกว่าในส่วนที่เป็นวงกลม. เกี่ยวกับกิเลส และกรรม และผลกรรมนี้มีอยู่เป็นประจำวัน ท่านอยากจะเข้าใจเรื่องนี้ ก็ไปศึกษา สังเกตเอาที่ตัวเองก็แล้วกัน; ว่าวันหนึ่งๆ มันเกิดสักกี่วง คนหนึ่งๆ คือตัวท่านเองนั่นแหละไม่ใช่คนอื่นไปคูของคนอื่นจะไม่รู้ เพราะมันไม่มีรูปร่างให้ดู มันดูยากกว่าของเราเอง; ดูว่าวันหนึ่งๆมันมีกี่วง แล้วก็รู้ว่า เคียวนี้เราจมอยู่ในวัฏฏสงสารอย่างนั้นอย่างนั้น. ที่นี้ “วน” อย่างอื่น มันไม่ค่อยมีความหมายเหมือนวนอยู่ในความ “เกิดแก่เจ็บตาย” ความเกิดแก่เจ็บตาย นี้ก็ยังไม่มีความหมายที่น่ากลัว เท่าที่ว่อันแรกนั้น, หรือว่าบางที่เขาพูดว่าวนอยู่ใน “รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ” “รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ” ไม่ออกไปนอกวงนี้ก็ไ้ กี่วนเหมือนกัน. แม้นี้ก็ยังไม่น่ากลัว เหมือนกับที่ว่กิเลส แล้วกรรม แล้ววิบาก, นี้เรียกว่า อาการวนเวียนแห่งวัฏฏะ แห่งทุกข์ ทั้งหมดนี้แสดงลักษณะอาการของความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์เป็นเรื่องที่สอง.

ที่นี้ขอทีสามถัดไป, ที่เรียกว่า: นิโรธสังจัจ มันไ้แก่ความดับสนิทแห่งทุกข์.

พุทธศาสนาโดยหลักทั่วไป เราถือว่าเป็นศาสนาที่กล่าวเหตุ แสดงถึงเหตุ แล้วบอกถึงความดับไปแห่งเหตุ. เมื่อมีพระอรหันต์ขึ้นเป็นครั้งแรกห้าองค์ เทียวไปสั่งสอนนั้น มีคนฉลาดคนหนึ่งมาพบเข้า แล้วถามว่า “พุทธศาสนาสอนว่าอย่างไร” ท่านองค์นั้นท่านตอบว่า “ฉันเพิ่งบวช ไม่รู้อะไรมากตอบแต่ใจความละก็ไ้” นักศึกษาฉลาดคนนั้นก็ว่า “เอา! ตอบแต่ใจความก็แล้วกัน” ท่านองค์นั้นก็บอกว่า **เอ ธมมา เหตุปฺปภาวเตสฺส เหตุํ ตถาคโต เตสฺยจ โย นิโรโธ จ** เอววาที **มหาสมโณ**” นี้เป็นคาถาศักดิ์สิทธิ์ ที่เขานิยมกันว่าศักดิ์สิทธิ์. เพราะเป็นหัวใจของพุทธศาสนา ถึงกับจารึกแผ่นอิฐมีอยู่แต่ครั้งโบรมโบราณ ตามโบราณสถาน เกินกว่าสองพันปี; คำนี้แปลว่า “สิ่งใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตย่อมแสดงเหตุของ สิ่งเหล่านั้น พร้อมทั้งความดับของสิ่งเหล่านั้น เพราะดับไปแห่งเหตุ; พระศาสดาของข้าพเจ้ามีปรกติกาล่าอย่างนี้” นี้คือ

หัวใจของพุทธศาสนา ว่า สิ่งที่มีเหตุนี้ จะดับไป ก็เพราะความดับแห่งเหตุ เพราะฉะนั้นเรื่องอริยสัจจ์ของเราที่มีอยู่ชัดว่าเหตุของความทุกข์ คือ ตัณหา หรือ อวิชชา ก็ตาม มันจะดับทุกข์ มันก็ต้องดับเหตุคือ ตัณหา คือ อวิชชานั้นเอง. เพราะฉะนั้นความดับไปแห่งทุกข์ ก็คือความดับเหตุของมันเสีย.

สำหรับ การดับ นี้เรามุ่งหมายเอาความดับโดยเด็ดขาด คือดับอวิชชา ดับตัณหาโดยเด็ดขาด. ถ้าดับไม่เด็ดขาด ดับเพียงชั่วคราว ชั่วขณะที่ข่มเอาไว้ เราเป็นแต่เพียงสงเคราะห์เข้าด้วยกันเท่านั้น ไม่ได้เป็นตัวจริงจิงอะไร; คือเราจะต้องรู้ว่า ความดับไปแห่งกิเลส หรือการฆ่ากิเลส นั้น มีได้หลายชั้น บางทีมันฟลุค, หรือบังเอิญ เราไม่ได้ทำอะไรเลย มันก็ทำให้กิเลสซงกไปได้; เช่นเราไปที่ป่าช้า เกิดสลดสังเวช เกี่ยวกับความตาย มันก็ทำให้กิเลสซงกหรือดับไปได้ ที่มันฟลุค หรือบังเอิญ อย่างนี้เขาไม่นับ ถ้านับก็นับเป็นอย่างชนิดบังเอิญ เรียกว่ามันดับชั่วขณะ. ที่นี้ถ้าเราไปทำสมาธิ หรือเพียงแต่นึกถึงสิ่งอะไรที่เป็นความบริสุทธิ์ ไม่ชวนให้เกิดกิเลส เราไปนึกถึงแต่สิ่งนั้น ความนึกถึงสิ่งนั้น มันบังคับข่มขี้กิเลสไว้ ไม่ให้ปรากฏ อย่างนี้ก็เรียกว่าดับกิเลสเหมือนกัน แต่มันชั่วขณะ ถ้าเราจะดับกิเลสกันจริงๆมันต้องดับที่ตัณหา อวิชชา^๕; ใด้แก่ศึกษาให้รู้อจริง ปฏิบัติจริงๆให้เห็นแจ่มแจ้งจริงๆจนมันทำลายตัณหา ทำลายอวิชชา นั้นแหละจึงจะดับจริง. ที่ดับด้วยบังเอิญ หรือดับชั่วคราวที่ข่มไว้; อย่างนี้ไม่หมายถึงดับจริงในที่นี้ ไม่ใช่ความดับสนิทแห่งทุกข์ในที่นี้ อย่าเอาไปปนกันเข้า เพราะฉะนั้นการที่ไปทำสมาธิ ทำวิปัสสนาเรื่อยๆกันไปอย่างนี้ มันเป็นเพียงดับชั่วคราว ข่มไว้บ้าง อะไบบ้าง ที่แท้จริงแล้ว มันต้องเป็นการหมดกิเลสตัณหาอวิชชาโดยสิ้นเชิง.

ที่นี้ เราจะทำอย่างไรในการปฏิบัติเพื่อจะดับตัณหา, อากา^๖รที่มันจะดับ ก็คือว่า เรามีความรุดกต้องประจำอยู่เสมอ ในขณะที่ตากระทบรูป หูกระทบเสียง จมูกกระทบกลิ่น ฯลฯ อย่างที่วาน^๗; เรามีสติสัมปชัญญะ ไม่ให้มันปรุงเป็นเวทนา

คืออย่าไปรักหรือไปเกลียดคนนั้นเข้า หรือว่าอารมณ์เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือพอใจไม่พอใจแล้ว หยุคอยู่แค่นั้น; อย่าไปอยาก อย่าไปยึดมั่นถือมั่น อย่าอะไรมันเข้า, อย่าให้เกิด ตัวกู ของกู เข้า เพราะฉะนั้นมันจึงดับอยู่ มันจึงไม่เกิดเป็นทุกข์ขึ้นมา คือเดินตามนัยที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว ในเรื่องของการเกิด นี้เป็นเรื่องของการดับ.

ลักษณะที่จะเห็นได้ละเอียดหน่อยก็คือว่า: เมื่อเรามีสติปัญญา ศึกษาจนรู้จนปฏิบัติเห็นแจ่มแจ้งเสมอว่า อะไรเป็นอะไร ตามหลักของการปฏิบัติที่จะกล่าวที่หลัง; เมื่อปฏิบัติอย่างนั้นแล้ว มันจะเกิดความรู้สึกที่หน่าย, ที่เบื่อหน่ายต่อสิ่งที่เคยหลงรักยึดมั่นถือมั่น ก่อนนี้เคยกอรักยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวกู ว่า ของกู นี้ เห็นงูเป็นปลา เอาการากอรรถไว้ เห็นงจ๊กเป็นคอกบัว เอาการากอรรถไว้เช่นนั้น; เกี้ยวมันจะคลายมือออก อาการที่คลายมือออก หรือรู้สึกเบื่อหน่ายเรียกว่านิพพิทา แล้วคลายออกเรียกว่า วิราคะ. ที่นี้พอคลายออกแล้ว มันก็หลุดออกจากกัน เรียกว่า วิมุตติ; นั่นแหละคือความดับของความทุกข์ เราเรียกว่านิโรธ. ที่นี้มันไม่มีอาการเสียค่าง ผาสุก ร้อยรัก พันพัวอย่างไรเลย นี้เราเรียกว่านิพพาน นี่คือการของความทุกข์จะดับลงไปอย่างไร.

ที่นี้ก็ตามถึงคำว่า "สุข," คำว่าดับทุกข์แล้วมันมีสุขหรือไม่? เราจะต้องเข้าใจเหมือนดังที่ว่ามาแล้ว มันมีแต่ทุกข์กับสิ้นไปแห่งทุกข์ หรือมีแต่ทุกข์ศูนย์ เราสมมติทุกข์ศูนย์นั้นเองว่าสุข. แล้วเพื่อโฆษณาให้คนสนใจ เราพูดว่า นี่แหละสุขอย่างยิ่ง นิพพานนี่แหละสุขอย่างยิ่ง. เรื่องโฆษณานี้ไม่ใช่เรื่องเจตนาร้าย เป็นเรื่องทั่วไป สำหรับพูดกับชาวบ้าน ที่ยังหลงในความทุกข์อยู่ เราก็จำเป็นที่จะต้องพูดว่า นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง. แต่ถ้าพูดกันในหมู่ผู้รู้ ไม่จำเป็นจะต้องมีการชักชวนอะไรแล้ว เราก็พูดตรงๆ ว่า ที่สุดแห่งความทุกข์ เรียกกันว่าที่สุดแห่งความทุกข์ ไม่เรียกว่า

ความสุขอย่างยิ่ง; เพราะฉะนั้นจึงเรียกอริยสัจข้อที่สามว่า ความดับสนิทแห่งความทุกข์. ถ้าเรียกว่าความสุขอย่างยิ่ง ก็ขอให้เข้าใจว่า เป็นเรื่องโฆษณาชวนเชื่อ หรือว่าพูดอย่างสมมติให้ชาวบ้านฟังง่าย เขาเรียกว่า Conventional Mode of speaking, คือวิธีพูดให้เป็นอย่างที่ว่าชาวบ้านจะเข้าใจได้ เพราะว่าถ้าไปพูดอย่างภาษาปรมาตม์ของผู้เสียเรื้อยแล้ว เขาไม่สนใจเลยก็ได้ เพราะฟังไม่ออก. ที่นี้เรามีวิธีพูดอย่างที่ว่าชาวบ้านฟังแล้วเข้าใจทันที แวบเดียวก็เข้าใจ, คือรู้ว่ามันน่าปรารถนา น่าสนใจ น่าปฏิบัติ แล้วเขาปฏิบัติ เขาก็รู้ว่า อ้อ! มันเป็นเพียงแต่ที่สุดของความทุกข์. นี้เรียกว่าเรื่องที่สาม เรื่องนิโรธ.

ที่นี้เรื่องที่สี่ เราเรียกว่า **มรรค** หรือหนทาง,
ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เราเรียกว่า **ทาง**.

ภาษาบาลี คำว่าหนทางนี้ มันคำๆเดียวกับคำว่า **ปฏิบัติ**; ภาษาไทยมันต่างกัน แต่ภาษาบาลีมันคำๆเดียวกัน. หนทางนั่นแหละคือตัวปฏิบัติ. “ทาง” นี้เป็นคำพิเศษ เป็นคำที่มนุษย์เข้าใจได้ทันที แม้แต่มนุษย์สมัย Primitive อย่างยิ่งโน้นก็มีคำว่าทางใช้ เพราะมันเดินทางอยู่ทุกวัน แม้เดินป่า ก็เดินตามทาง เพราะฉะนั้นคำว่าทางนี้ มันเป็นคำที่คุ้นมากับมนุษย์ ตั้งแต่แรกมีมนุษย์ พูดว่าทาง เขาก็รู้ความหมาย เพราะฉะนั้นจึงเอาคำๆนี้มาใช้เป็นชื่อของธรรม ที่เป็นทางของความดับทุกข์ด้วยกันทุกศาสนาที่ว่าได้. แม้ในคริสตศาสนา พระเยซูก็พูดว่า “ฉันแหละคือทาง” อย่างนี้เป็นต้น, หมายความว่าพระเยซูนั่นแหละเป็นตัวทาง ที่จะผ่านไปหาพระเป็นเจ้า เขาใช้คำว่าทางทั้งนั้น. เค้า ก็แปลว่า **ทาง**, ของศาสนาเค้า ศาสนาไซโรอัสเตอร์ก็มีคำว่า **ทาง**. เพราะฉะนั้นคำนี้มันศักดิ์สิทธิ์มาแต่เดิม ในพุทธศาสนาก็ใช้อย่างเดียวกัน คำว่าทางนี้หมายถึงอะไร? หมายถึงวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ความถูกต้องนี้แบ่งออกเป็นสามส่วน:—

อันแรกคือ ความถูกต้องของความเชื่อ, ความคิดเห็น หรือสติปัญญา ความเชื่อ ความคิดเห็น หรือสติปัญญานี้ ต้องถูกต้องก่อน.

อันที่สองคือความถูกต้องของการประพฤติ กระทำทางกาย ทางวาจา.

อันที่สามก็คือ ความถูกต้องในการใช้กำลังของจิต.

ความถูกต้องอย่างแรก คือความถูกต้องของความเชื่อหรือปัญญา แบ่งออกเป็นสัมมาทิฐิ แปลว่าความคิดถูก และสัมมาสังกัปปो คือความดำรงมุ่งหมายถูกต้องอย่างแล้ว.

ความถูกต้องทางความประพฤติ หรือการกระทำนี้แบ่งออกเป็น สัมมาวาจา มีการพูดจาถูกต้อง สัมมากัมมันโต—มีการกระทำทางกายถูกต้อง แล้ว สัมมาอาชีโว มีการเลี้ยงชีวิตอยู่อย่างถูกต้องเป็นสาม รวมทั้งหมดเป็นห้า.

อันที่สามที่เรียกว่า ความถูกต้องในการใช้กำลังใจ นั้นเขาเรียกว่า สัมมาวาจาโม—คือ พากเพียรบ่งใจมันชอบ และ สัมมาสติ คือการตั้งสติ ค้ำคุมสติไว้อย่างถูกต้อง แล้วก็สัมมาสมาธิมีจิตเป็นสมาธิอยู่ในลักษณะที่ถูกต้อง นี้ก็สามรวมกันเข้าเป็นแปด. แปดนี้ไม่ใช่แปดทาง, ทั้งแปดรวมกันเข้าจึงเป็นทาง ทางเดียวสำหรับคนเดียวเดิน ไปยังจุดหมายปลายทางเพียงสิ่งเดียว คือคัมภุชช์ อย่าไปพูดว่า ทางแปดหรือมรรคแปด นั้นผิดอย่างยิ่ง; ต้องพูดว่า ทางประกอบไปด้วยองค์ประกอบแปดประการ เหมือนทางเดินเท้าที่ตั่งมีองค์ประกอบเช่นว่า ต้องมีแนวให้เดินถูก มียานพาหนะ หรือเรือแพ หรือสะพาน มีร่มเงา มีการคุ้มครองไม่ให้โจรผู้ร้าย อันตรายเบียดเบียน มีที่หาอาหารกินได้.

องค์เหล่านี้ประกอบกันเข้าครบถ้วนแล้ว ทางนี้ก็ใช้ประโยชน์ได้ เคนได้ แปลว่าทางเส้นเดียวเท่านั้น แต่มันประกอบไปด้วย องค์ประกอบหลายๆอย่าง เรื่องมรรคที่ดับทุกข์นี้ก็เหมือนกัน มันเส้นเดียว คนเดียว เดินไปสู่จุดหมายปลายทางอันเดียว; แต่ว่าประกอบไปด้วย ความถูกต้องถึงแปดอย่าง จึงเรียกว่า สัมมาสัมมาทั้งนั้น แปดอย่างด้วยกัน อย่างที่กล่าวไปแล้ว. สัมมาแปดอย่างนั้นแบ่งเป็นสามชุต ชุตแรกเป็นความถูกต้องทางปัญญา ชุตที่สองถูกต้องทางกายทางวาจา ชุตที่สามถูกต้องทางจิต. หรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ชุตแรกเรียกว่าถูกต้องทางปัญญา ชุตที่สอง เรียกว่าถูกต้องทางศีล ชุตที่สาม เรียกว่าถูกต้องทางสมาธิ; นี่จะเห็นท่านเรียงลำดับไว้ว่า ปัญญา แล้วก็ศีล แล้วก็ สมาธิ นี่ตัวจริงเป็นอย่างนี้.

ที่นี้ ท่านทั้งหลายบางท่านในที่นี้ อาจจะไต่ยินซินหุมว่า ศีล สมาธิ ปัญญา, ศีลสมาธิปัญญา, แล้วทำไมนี่มาพูดว่า ปัญญา แล้วศีล แล้วสมาธิ กลับกันอยู่ อย่างนี้. ขอให้สังเกตว่า พระพุทธเจ้าท่านตรัสอย่างนี้ ท่านตรัสเอาปัญญามาก่อน แล้วจึงถึงศีล, แล้วถึงสมาธิ นี่มันเป็นเทคนิคเฉพาะของธรรมชาติ; คือว่าเราต้องมีปัญญาก่อนทั้งนั้น แม้แต่ที่เราจะมาศึกษาเล่าเรียนนี้ ก็ปัญญาพามา หรือที่เราจะเข้าวัดฟังธรรมนี้ ก็ปัญญาพาไป อะไร ๆ ก็ล้วนแต่ปัญญาพาไป แล้วจึงไปประพฤติศีล แล้วจึงไปเจริญสมาธิปัญญาเพิ่มเติม แต่มันต้องตั้งต้นด้วยปัญญา ไม่ใช่ตั้งต้นด้วยศีล หรือการกระทำอย่างอื่น มันต้องตั้งต้นด้วยปัญญา การกระทำต่อไปนี้จึงจะถูกต้อง ถ้าไม่ตั้งต้นด้วยปัญญาแล้ว มันผิดหมดตั้งแต่ที่แรก มันเป็นศีลลงมลาย เป็นสมาธิลงมลาย, รักษาศีลไปสวรรค์ รักษาศีลให้มีโชคดีไปหมดเลย เพราะฉะนั้นศีลนั้นล้มเหลวหมดเลย. แต่ถ้าวางเอาปัญญามาก่อน อย่างที่พระพุทธเจ้าท่านวางไว้ ศีลนั้นจะตรงไปยังความดับทุกข์ สมาธินั้นจะตรงไปยังความดับทุกข์ แล้วมันหลอเลียงกันเอง ทั้งสามอย่าง เจริญมากขึ้นทุกที; แล้วก็ไปถึงความดับทุกข์ ที่เป็นจุดหมายปลายทางได้. แต่ถึงอย่างไรก็ตาม เราจะไต่ยินว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นลำดับ

๑-๒-๓ เป็นบันไดสามขั้นขึ้นไปทีเดียว นั่นมันเป็นเรื่องพูด ไม่ใช่เรื่องทำ. นั่นมันเป็น Theoretical point of view, มันเป็นเรื่องพูด—เรื่องคิด—เรื่องเรียน; แต่เรื่อง Practical point นี้ มันอยู่ที่จะต้องเอาปัญญามาก่อน แล้วเอาศีลมา. เอาสมาธิมาเป็นทาง เอาปัญญาเป็นหัว แล้วหัวก็ลากหางไป แล้วก็เจริญขึ้นด้วยกัน เพราะฉะนั้นมันจึงลัด หรือ เร็ว หรือถูก; ที่นี้มามัวคลานตัวมเตี้ยม เอาศีลสมาธิปัญญา, ศีลสมาธิปัญญาอยู่อย่างนี้; มันเหมือนกะกลานตัวมเตี้ยม, มันไม่รู้จักทิศเหนือทิศใต้ มันตั้งต้นด้วยความมืดบอด. เพราะฉะนั้นขอให้เราเข้าใจว่า ตามหลักปฏิบัติแล้ว เราจะต้องเรียงว่าปัญญา ศีล แล้วสมาธิ เสมอไป และหลักนี้ใช้ได้ในทุกกรณี ไม่ว่าเรื่องโลกเรื่องธรรม เรื่องประกอบการทำมาหากิน การทำงานออฟฟิศอะไรก็ตาม เอาปัญญามาก่อนเสมอ แล้วจึงเป็นการปฏิบัติ และเป็นการระดมกำลังใจลงไป therein แล้วจะเป็นมรรคมืองค์แปดประการขึ้นในการกระทำของเรา ไม่ว่าที่บ้าน หรือที่ออฟฟิศ หรือที่ไหนก็ตาม หรือแม้แต่เรื่อง ธรรมะที่เราจะต้องมี ที่เรียกว่า อริยสัจสี่สี่ คือเรื่อง ทาง.

หลักพื้นฐานในพุทธศาสนาก็มี เป็นสี่เรื่อง เรื่องทุกข์ เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ เรื่องความดับของความทุกข์ เรื่องทางปฏิบัติให้ถึงทางแห่งความดับทุกข์. ที่นี้เราก็พูดได้เลยว่า ข้อธรรมะต่างๆ ที่ท่านได้ยินมามากตั้งแต่หลายสิบข้อ หรือหลายร้อยข้อ มันรวมอยู่ในสี่อันนี้ทั้งนั้น ไม่มีอันไหนนอกไปจากนี้. ถ้าเราวินิจฉัยกันวันหลัง อยากรจะบอก ว่า แม้เราจะพูดถึงธรรมะทั้งหมด ที่ว่ามีอยู่ถึง ๘๔,๐๐๐ ข้อ, เรียกว่า ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นในพระไตรปิฎก, หรือคำสอนทั้งหมด ทั้ง ๘๔,๐๐๐ นั้น มันก็รวมอยู่ในสี่ข้อนี้ ซึ่งสี่ข้อนี้ก็ง่ายเหลือได้ สอง คือว่า “ทุกข์ กับ ความดับทุกข์เท่านั้น ที่ฉันพูด” พระพุทธเจ้าท่านว่าอย่างนี้ เพราะฉะนั้นจึงถือว่านี่แหละเป็นพื้นฐานหลักฐานของสิ่งที่เรียกว่า พุทธศาสนา ที่เราควรจะเรียนให้รู้ไว้.

ที่นี้อยากจะพูดเป็นคำสุดท้าย ถึงปลายทางว่า คับทุกข์สิ้นเชิงแล้วเป็นอย่าง
 ไร. **คับทุกข์สิ้นเชิงแล้วเป็นอย่างไร? ไปอยู่ที่ไหน? สนุกไหม? อะไรทำนองนี้;**
 มันมีปัญหาเกิดขึ้นอย่างนี้ แล้วท่านลองคิดดูซิว่าอย่างไร; ที่แท้เรื่องมันกลายเป็นว่า
 คับทุกข์สิ้นเชิงแล้วไม่ไปไหน แล้วก็ไม่วางใจที่ไหน. นี่ฟังกันดูใหม่ ว่าไม่ไปไหน
 และไม่อยู่ที่ไหนด้วย หรือว่าไม่ได้อะไร ไม่เสียอะไร. นี่เพราะว่า ไม่มีตัวกู ไม่มี
 ของกู ไม่มีความคิดว่าเรา ว่าฉันว่าของฉัน อะไรอีกต่อไป มันจึงไม่มีตัวฉัน จะไปไหน
 หรือว่าตัวฉันจะอยู่ที่ไหน นี่คือการที่เรียกว่า ความว่าง ว่างอย่างยิ่งที่เป็นนิพพาน คือ
เหลืออยู่แต่ใจที่บริสุทธิ์ กับกายที่บริสุทธิ์ และมันไม่ออกไปไหน ไม่
อยากอยู่ที่ไหน มันไม่รู้สึกรู้ว่าไปไหนหรืออยู่ที่ไหน; เพราะฉะนั้นมันจึงมีแต่
 ภาวะที่เราสมมติเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า ความสะอาด ความสว่าง ความสงบ.
สะอาด นั้นหมายความว่า เทียบมันบริสุทธิ์จากกิเลสแล้ว มันสะอาด, **สว่าง** ก็หมายถึง
 ความว่า เทียบมันรู้ถึงที่สุดแล้ว. มันรู้สิ่งที่ควรรู้ถึงที่สุดแล้ว, มันจึงหยุดไม่ออกไป
 ไหน ไม่อยากอะไร ไม่ต้องการอะไร ไม่หวังอะไร, นี่คือการ**สงบ** มันสงบอย่างนี้.
 เพราะฉะนั้นมันจึงเป็นผลขึ้นมา ก็เป็นภาวะแห่งความสะอาด สว่าง สงบ อยู่ที่กาย
 และใจที่บริสุทธิ์ **ไม่มีความคิดว่า ฉันเป็นอะไร หรือจะไปไหน อะไร มีแต่**
สติปัญญา.

ท่านคิดว่า เราจะทำอะไรได้อย่างไรกัน, นี่แหละคือปัญหา ปัญหาที่ว่า
 จะขัดข้อง; เพราะฉะนั้นอย่าลืมว่า ได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ที่แรกข้างต้นว่า **“จงมีชีวิต**
อยู่ด้วยปัญญา จงทำอะไรไปด้วยสติปัญญา หรือความรู้ที่ถูกต้อง” ในขณะที่แห่งการ
 คับกิเลสหรือคับทุกข์หมดสิ้นเชิงนี้ นั่นคือความมาเต็มที่ของปัญญา. ความรุ่งโรจน์เต็มที่
 ของปัญญา. เทียบนี้ไม่มีความรุ่งโรจน์เต็มที่ของปัญญา มีแต่ความรู้บางชนิดที่ถูกหุ้มห่อ
 พัวพันอยู่ด้วยความหลง ความอยาก ความหวัง ความอะไรต่าง ๆ ไม่ใช่ความรู้ที่
 ถูกต้อง ไม่ใช่ความรู้ที่ถูกต้อง ไม่ใช่ความรู้ที่เป็นอิสระ ไม่ใช่ความรู้ที่สมบูรณ์.

ต่อเมื่อเราเปลื้องกิเลส เปลื้องความทุกข์ออกไปแล้ว มันจึงจะปรากฏเป็นภาวะแห่งความรู้ที่ถูกต้อง ที่บริสุทธิ์หรือที่สมบูรณ์. ที่นั่นมันรู้ของมันเอง ว่าควรจะทำอะไรบ้าง อย่างพระพุทธเจ้าท่านหมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ หรือพระอรหันต์ทั้งปวงนี้ ท่านก็เดินไปนิมิตพบาตได้ ไปสอนคนได้ ทำประโยชน์อย่างประเสริฐเหลือหลายได้ ไม่ได้เป็นบ้า ไม่ได้นั่งตัวแข็ง ไม่ได้วิปริตพิกลพิการอะไรไป นั่นแหละค้ำทุกข์สิ้นเชิงแล้วมันเป็นอย่างนี้.

ที่ว่าไม่ไปไหน ไม่อยู่ที่ไหน; นั้นหมายความว่า มันไม่มีความรู้สึก ว่าฉันไปไหน เพราะความอยากอะไร, ฉันอยู่ที่ไหนเพราะความอยากอะไร ความหวังอะไร ทั้งที่ร่างกายมันก็อยู่ในเมืองนั้น อยู่เมืองนี้ อยู่วัดนั้น อยู่วัดนี้ เดินไปหากคนนั้น พุดจากกับคนนั้น มันก็ทำไปทั้งนั้น แต่ไม่มีความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นเลย ว่า ตัวกู กูทำเพื่อกู หรือเพื่อกคนนั้น เพื่อกนั้น เพราะฉะนั้นเขาจึงมีโวหารพูดขึ้นมาสำหรับชนชั้นว่า ไม่ได้อยู่ที่ไหน ไม่ได้ไปที่ไหน ไม่ต้องการอะไรเลย ไม่หวังอะไรเลย จึงเป็นจิตที่อิสระ หลุดพ้น หรือฟุ้งถึงที่สุด แล้วก็สงบอย่างยิ่ง เป็นทุกข์ศูนย์ เป็นสุขโดยสมมตว่าเป็นสุขอย่างยิ่งอยู่ในตัวสิ่งนั้น นี่ที่สุดปลายทาง คือ Summum Bonum อย่างแท้จริงนั่นเอง. Summum Bonum ของพวกอื่น อาจจะเป็นอย่างพวกอื่น แต่ของพุทธศาสนาเป็นอย่างนี้. นีลองนึกถึงที่บรรยายแล้วตั้งแต่ครั้งที่หนึ่ง ครั้งที่สอง นั้นว่า มนุษย์มันมีปัญหาโดยเฉพาะอยู่ที่ปลายทาง ที่ว่าจะไปดีกันอย่างไร ไปเต็มกันอย่างไร ไปสุขกันอย่างไร ไปหวังดีต่อกันและกันอย่างไร เคียงนี้เมื่อเรามีจิตเป็นอย่างนี้แล้ว มันคือดีที่สุด สุขที่สุด เต็มเปี่ยมแห่งความเป็นมนุษย์ หน้าทีบริสุทธิ์สักแต่ว่าหน้าที หวังดีและเมตตาไม่มีขอบเขตอยู่เป็นประจำ ทั้งหมดนั้นมันเป็นจุดมุ่งหมายปลายทาง. นี้เรียกว่าเราพุดกันถึงหลักพื้นฐานที่เป็นหัวข้อสำคัญที่สุด แล้วไม่มีอะไรนอกไปจากนี้อีกแล้ว. แต่เราพุดอย่างสังเขป หรือเป็นหัวข้อ เรียกว่าหลักพื้นฐานสำคัญในพระพุทธศาสนาเท่านั้น.

อาตมาขอยุติการบรรยาย เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๗/๒๕๐๕

เรื่อง

หลักธรรมล้ำคัญในพุทธศาสนา (ต่อ)

ค. หลักที่ต้องเข้าใจโดยละเอียดเรื่อง

ความไม่ยึดมั่น

พระราชัชยภวี่ (พุทธทาส อินทปญโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๓ กรกฎาคม ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายครั้งที่เจ็ดนี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงหลักที่ควรทราบโดยละเอียดยิ่งขึ้นไป คือขอทบทวนความเข้าใจสักเล็กน้อยว่า ในครั้งที่แล้วมา เราได้กล่าวถึงหลักทั่วไป; แล้วต่อมาได้กล่าวถึงหลักพื้นฐาน หรือฐานรากของหลักธรรมในพุทธศาสนา.

สำหรับครั้งนี้, -จะได้กล่าวถึงหลักบางหลัก หรือเรื่องบางเรื่อง ที่ควรจะทราบให้ละเอียดลงไปจนถึงที่สุด ที่จะสำเร็จประโยชน์ได้; แล้วก็กล่าวได้ว่าเป็นการเพียงพอ หรือว่า จะทำให้เข้าใจเรื่องอื่นได้โดยง่ายและโดยเร็วที่สุด, หรือว่าจะเรียกว่าเพียงพออยู่ในตัวของมันเองก็ได้. เพราะฉะนั้นขอให้ท่านทำความเข้าใจว่า เราจะได้กล่าวหลักพื้นฐาน หรือหลักอะไรก็ตาม; แต่ว่ากล่าวแต่บางหลัก ให้ชัดเจนละเอียดอย่างเพียงพอ เท่าที่จำเป็นก่อนอื่นทั้งหมด; ซึ่งในที่นี้ก็ได้แก่ **หลักเรื่องความยึดมั่นถือมั่น,**

หรือว่าความไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งตรงกันข้ามนั่นเอง; ซึ่งเราอาจจะกล่าวได้ว่า เป็นเรื่องใหญ่เรื่องเดียว หรือหลักเดียว ซึ่งจะเป็นหัวใจของทั้งหมด จนถึงกับกล่าวได้ว่านี่แหละหัวใจของพุทธศาสนา. ที่นี้อาตมาอยากจะให้ทราบถึงต้นตอ ถึงที่มาของเรื่องนี้ คือมีคนมาทูลถามพระพุทเจ้าว่า “บรรดาคำสั่งสอนของพระองค์ทั้งหมดนั้น ถ้าจะสรุปให้สั้น เหลือเพียงประโยคเดียวแล้วจะได้หรือไม่ ? และจะว่าอย่างไร ?” พระพุทเจ้าตรัสตอบว่าได้ และว่า สั้น ๆ เพียงประโยคเดียวก็ว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” **สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น นสฺสทสฺส นคฺคทงฺกมฺมคณฺโณคําสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา.**

ท่านผู้ฟังอาจจะฉงนว่า ทำไมวันก่อนกล่าวว่า เรื่องทุกข์, เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์, เรื่องความดับทุกข์, หรือเรื่องทางปฏิบัติให้ถึงทางดับทุกข์ว่าเป็นหัวใจ ถ้าสงสัยอย่างนี้ ประเดี๋ยวเราก็จะเข้าใจ คือจะเห็นว่าทงสี่เรื่องนี้จะเหลือเพียงเรื่องเดียวอย่างไร.

ข้อที่อาตมาเอาเรื่องที่ดีถือว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนามากแล้ว ก็ขอให้เข้าใจว่า เราพูดถึงถึงหลักที่เป็นส่วนพุทธศาสนาจริง ๆ คือหลักส่วนที่อาจจะจัดได้ว่าเป็นเรื่องทางพุทธศาสนา, หรือ เป็นเนื้อแท้ของพุทธศาสนาจริง ๆ. เคียงวันท่านอาจจะได้ยินเรื่องต่าง ๆ ซึ่งต่ำกว่านั้น, เช่นเรื่องการประพฤติของฆราวาสเจริญด้วยทรัพย์ ยศ ไม่ตรีอย่างนี้ก็มี, หรือว่าเรื่องทำบุญไปสวรรค์ อะไรก็มี อย่างนี้ก็เป็นหลักพุทธศาสนาเหมือนฉนั้น แล้วมันมีขัดขวางกันยุ่งไปหมดหรืออย่างไร? เคียงเราก็จะได้เห็นว่า มันไม่ได้ขัดขวางกันเลย. เราลองเหลือบตาไปดูถึงความที่พุทธศาสนาเปิดไว้กว้าง หรือมีให้หมด ,หรือว่ายอมได้หมด, คือมี Tolerance: ยอมให้ได้หมดว่า ผู้ “ใครจะไ้ได้ลาภ ก็จงได้ลาภ คือ ทรัพย์สมบัติ ผู้ใครจะไ้บุญ ก็จงได้บุญ แต่ผู้ใครนิพพาน ก็จงนิพพาน.” ขอให้ท่านสังเกตสักนึกหนึ่งว่า ใคร่ลาภก็ให้ไ้ลาภ, ใคร่บุญก็ให้ไ้บุญ,

และไคร่หนีพพาน; กิจหนีพพาน เราไม่มีคำว่า “ไคร่หนีพพาน ” อย่าไปใส่คำว่าไคร่หนีพพาน เข้า; มีแต่คำว่าผู้ไคร่ลาภจงไคร่ลาภ ผู้ไคร่บุญจงไคร่บุญ ผู้ไคร่หนีพพานจงหนีพพาน; อย่าไปใส่ว่า “ไคร่ ” เข้าที่ตรงนี้ แปลว่าข้อปฏิบัติที่ปฏิบัติไปอย่างถูกต้อง ทำให้ไคร่ลาภ ก็มีเหมือนกัน ในพุทธศาสนาก็มี ในศาสนาอื่นก็มี ข้อปฏิบัติที่ทำให้ไคร่บุญ ในพุทธศาสนาก็มี ศาสนาอื่นก็มี แต่เราทำไมมาพูดอีกว่า ผู้ไคร่หนีพพานจงหนีพพาน อย่างนี้ **นั่นแหละมันเกินเข้ามา เกินกว่าศาสนาอื่นจะมี.**

ที่นี้ เรื่องหนีพพานนั่นแหละ หมายถึงความไม่ยึดมั่นถือมั่น. เรื่องไคร่ลาภ ไคร่บุญนั่นมันมีอยู่สองประเภท: ถ้าแสวงหาลาภ หาบุญ ด้วยความยึดมั่นถือมั่นแล้ว มันต้องเป็นทุกข์; ถ้ายัง ละ ไม่ได้ มันก็ต้องเป็นทุกข์ไป ตามแบบตามประสาของคนที่จะไคร่ลาภหรือไคร่บุญ. แต่ถ้าเขาสามารถ เขาศึกษาจนรู้เรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว แม้จะประพฤติกะทำอยู่ในลักษณะที่ไคร่ลาภหรือไคร่บุญ เขาก็หาเป็นทุกข์แต่ประการใดไม่; เพราะฉะนั้นเรื่องที่สำคัญนั้น มันไม่ใช่อยู่ที่เรื่องไคร่ลาภ หรืออยู่ที่เรื่องไคร่บุญ แต่มันอยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นต่างหาก จึงจะไม่มีทุกข์.. แสวงหาลาภก็ไม่ทุกข์, แสวงหาบุญก็ไม่ทุกข์ แต่ถ้าเป็นเรื่องยึดมั่นถือมั่นแล้ว แสวงหาลาภก็ทุกข์ ตั้งแต่ต้นจนปลาย แสวงหาบุญ ก็ทุกข์ตั้งแต่ต้นจนปลาย ทุกข์ไปตามแบบตามประสาของคนที่มีลาภหรือมีบุญ; เพราะฉะนั้นเราจึงมีคำตัดบท ไม่ให้เป็นทุกข์ตั้งแต่ต้นจนปลายนั่นคือ **ความไม่ยึดมั่นถือมั่น** ว่า **ถ้าใครจะหนีพพาน คือไม่เป็นทุกข์ละก็ จงหนีพพานคือไม่เป็นทุกข์,** หรือเป็นที่สิ้นสุดของการแสวงหา ของการวนเวียน ในวัฏฏะวงกลม อย่างที่กล่าวมาแล้วแต่วันแรก. เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่า พุทธศาสนาได้เปิดให้กว้าง และไคร่ยอมให้อย่างกว้างที่สุด จนขนาดว่าใครใคร่จะไคร่ลาภ ก็จงไคร่ลาภ ใครใคร่จะไคร่บุญ ก็จงไคร่บุญ ใครใคร่จะหนีพพานก็จงหนีพพาน **แต่หลักสำคัญต้องอยู่ตรงที่รู้จักทำไม่ให้เป็นทุกข์ ด้วยอำนาจของความไม่ยึดมั่นถือมั่น.** เพราะฉะนั้นวันนี้ เราจะวินิจฉัยกัน ในเรื่องของความไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้ ให้

ละเอียดเป็นพิเศษเพียงเรื่องเดียว จึงได้กล่าวว่า วันนั้นเราจะได้กล่าวถึงหลักที่ควรทราบโดยละเอียด.

คำที่น่าจะทราบอีกคำหนึ่งก็มีว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า "เรื่องที่ควรทราบควรรู้นั้นมีประมาณกำมือเดียว, กำมือเดียว ในเมื่อไปเทียบกับทั้งบ้านทั้งเมืองทั้งป่าทั้งดง" เรื่องนี้มันมีอยู่ว่า เมื่อท่านเสด็จผ่านป่าแห่งหนึ่งกับหมู่ภิกษุสงฆ์ ท่านอยากจะให้ภิกษุสงฆ์เข้าใจเรื่องนี้ด้วยการเปรียบเทียบ จึงเลยหยุดลง แล้วทรงกำใบไม้ที่หล่นอยู่ตามพื้นดินกำมือหนึ่ง แล้วก็ชูขึ้น ให้เปรียบเทียบดูว่า ใบไม้ในกำมือหนึ่งนี้ กับใบไม้ทั้งป่าทั้งหมด มันมาน้อยกว่ากันสักกี่เท่า. ที่นี้ใครๆ ก็เห็นได้ทันทีว่า มันน้อยกว่ากันมาก จนไม่อาจจะเปรียบเทียบกันได้เลย; แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่า "สิ่งที่ตรัสรู้หรือรู้นั้นมีเท่ากับใบไม้ทั้งป่า แต่สิ่งที่มาสอนพวกเรอนั้นมีเพียงใบไม้กำมือเดียว" นี้มันน้อยถึงอย่างนี้. แล้วที่เรียกว่ากำมือเดียวนั้นคืออะไร? กำมือเดียวก็คือเรื่องทุกข์ เรื่องมูลเหตุให้เกิดทุกข์ เรื่องความดับสนิทแห่งทุกข์ และเรื่องวิธปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทแห่งทุกข์ที่เรียกว่า อริยสัจ ๘ ที่ได้กล่าวแล้วแต่วันก่อน นี้แหละเรื่องใบไม้กำมือเดียว. ซึ่งสรุปสั้นเข้าอีก ก็ว่า เหลือแต่เรื่องทุกข์ กับความดับทุกข์ ถ้าจะให้สั้นลงอีกก็ว่า เหลือเพียงประโยคเดียวคือความดับทุกข์ และ ความดับทุกข์นั้นแหละ คือวิธีที่จะต้องไม่ยึดมั่นถือมั่น จึงจะทำความดับทุกข์ได้.

ท่านจะต้องมองให้เห็นชัดว่า ที่เป็นทุกข์นั้นมันเป็นทุกข์อยู่ในตัวความยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง ท่านไปคิดดูเถอะว่า ความทุกข์เรื่องไหนก็ตาม มันทุกข์อยู่เพราะความยึดมั่นถือมั่น หรือในตัวสิ่งที่ถูกยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง. เรื่องนี้เราได้วินิจฉัยกันอย่างแจ่มแจ้งแล้วในวันก่อน, แต่ก็ต้องเอามาทบทวนความจำ ให้เห็นอีกครั้งหนึ่งว่า เราทุกข์ร้อนอะไร ในลักษณะไรก็ตาม มันเนื่องมาจากความยึดมั่นทั้งนั้น. เกสียคเขามันก็ยึด

มั่นในรูปของความเกลียด รักเขามันก็ยึดมั่นในรูปของความรัก แม้จะแถมกลัวเข้ามาอีกเรื่องหนึ่ง มันก็ยึดมั่นถือมั่นในรูปของความกลัว. รัก เกลียดกลัวเป็นปัญหาของมนุษย์เรา เช่นความตายเราเกลียด เรากลัว ของสวยของงาม เราชรัก เรายากได้เหล่านี้ เป็นต้น แต่ว่าทุกอย่างนั้นเป็นเรื่องของความยึดมั่นถือมั่นทั้งสิ้น. ถึงจะเป็นเรื่องรัก เรื่องพอใจ มันก็ซ่อนเร้น คือว่ามันให้ความทุกข์อย่างซ่อนเร้น ไม่แสดงว่าเป็นทุกข์ซึ่งหน้า ไม่เหมือนกับเรื่องเกลียดเรื่องกลัว; แต่ถึงอย่างไรก็ตาม หลังฉากของมันนั้นเหมือนกัน คือต้องอยู่ที่ความยึดมั่นถือมั่น. ที่นี้ความยึดมั่นถือมั่นนั้น มันทำให้เกิดความรัก หรือความกลัว หรือความโกรธความเกลียดขึ้นมา. เพราะฉะนั้นจึงสรุปว่าอาการที่ทำให้จิตเราร้อนนี้ มีมูลมาจากความยึดมั่นถือมั่นทั้งสิ้น; เพราะฉะนั้นจึงว่าเป็นทุกข์อยู่ที่ตัวความยึดมั่นถือมั่น นี้ถูกกว่า. สิ่งใดเราไปยึดมั่นเชื่อว่า “เรา” ว่า “ของเรา” แล้วนั่นแหละ เป็นตัวของความทุกข์ที่จะต้งขึ้นมา แล้วก็ปรากฏที่ใจของผู้ยึดมั่นถือมั่น.

ที่นี้ ที่ว่า มีต้นเหตุคือความอยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น นั้นก็เพราะคนเราจะไปอยากอะไรเข้า มันเนื่องมาจากได้ยึดมั่นถือมั่นอยู่แต่เดิม อยู่เป็นประจำ เป็นพื้นฐาน เพราะฉะนั้นจึงได้ทำให้ไปหลงอยากในสิ่งที่เคยยึดมั่นถือมั่นอยู่ก่อน. เกี่ยวกับข้อนี้เราจะต้องพูดถึงเรื่องความยึดมั่นกันสักเล็กน้อย ท่านจะต้องจำไว้ให้แม่นยำว่า วัตถุที่เป็นที่ตั้งของความยึดมั่นนั้น เขาจัดไว้เป็นสี่ประเภท หรือสี่พวกด้วยกันคือ:—

๑ กาม—ของรักของใคร่ นี้พวกหนึ่งเรียกว่า ยึดมั่นในกาม ยึดมั่นหลงไหลด้วยความกำหนัด ด้วยกิเลสซึ่งเป็นเรื่องกามารมณ์. เรื่องนี้เกือบจะไม่ต้องอธิบายอะไร ก็เข้าใจกันได้ดี ยึดมั่นจนนอนไม่หลับ ยึดมั่นจนฆ่าตัวตายในที่สุด หรือว่า ได้อย่างออกอย่างไร ก็ยึดมั่นจนไม่มีปรกติสุข เรียกว่ายึดมั่นในฐานะที่เป็นกามหรือทางกาม.

๒. ยึดมั่นในความคิดความเห็น เขาเรียกว่าทิวฐิ. คนมีทิวฐิหรือมีความคิดเห็นความเชื่ออะไรอย่างนี้ ก็ยึดมั่นในความเห็นของตัวเองซึ่งผิดๆ ยึดมั่นด้วยทิวฐิผิดๆ ในทิวฐิที่ผิดๆ เป็นเหตุให้หัวค้อหัวรั้น หรือไม่ยอมใคร หรือไม่ยอมแม้แต่ในทางที่ควรจะยอม นี่แหละยึดมั่นผิด อย่างนี้เขาเรียกว่า ยึดมั่นด้วยทิวฐิในทิวฐิ.

๓. เรียกว่ายึดมั่นในความประพฤติที่ประพฤติมาอย่างงมงาย ความประพฤติที่เคยประพฤติมาตั้งแต่ก่อนแต่ออก ตั้งแต่ไม่รู้อะไร จะเป็นเรื่องถูกหลอกถูกหลอน หรือถูกอะไรก็ตามใจ มันประพฤติผิดมาเป็นประจำด้วยความคิดว่า: นี่ดี นี่มีประโยชน์ เช่นเราถูกสอนให้เชื่อผี เชื่อเทวดา เชื่อเครื่องราง, เชื่อของขลังอะไรเหล่านั้นแล้ว ก็ประพฤติกระทำการมาจนชิน เป็นนิสัยแก้ไม่ได้ นี่ส่วนมากเป็นเรื่องของความงมงายทั้งนั้น.

อีกทางหนึ่ง แม้เป็นเรื่องที่ตีตีมีความถูกต้อง แต่เราก็ไปเข้าใจผิดเสีย; แล้วไปมีความเห็นผิด เราทำดีเหมือนเขา แต่เราทำไปด้วยความเห็นผิด เข้าใจผิด คือความงมงาย อย่างนี้ก็เรียกว่ายึดมั่นถือมั่นด้วยความประพฤติที่งมงาย, ประพฤติผิดมาอย่างงมงายด้วยความเคยชินเหมือนกัน เรียกเป็นบาลีว่า สิลลพัตตคฺคาพาน-ยึดมั่นด้วยศีลพรัต หรือยึดมั่นในศีลพรัต; ยึดมั่นในศีลพรัตนี้ ที่จริงฟังดูแล้วคล้ายกับว่า ควรจะเป็นเรื่องถูกเรื่องดี หรือเรื่องที่ถูกต้องแล้ว แต่ที่จริงมันไม่ใช่อย่างนั้น; เช่นว่าศีลเขามีไว้ว่า อย่าฆ่า อย่าลัก อย่าขโมย อะไรนั้น, ถ้าเราประพฤติด้วยความเข้าใจถูกต้องว่า เพื่อไม่เบียดเบียนกัน อยู่กันเป็นสุขแล้ว ก็ทำจิตใจให้สงบเป็นสุขต่อไปอีก อย่างนั้นมันก็ถูก. แต่ถ้าไปยึดมั่นว่าถือศีลแล้วจะได้รวย หรือจะได้มีโชคดี หรือจะได้ไปสวรรค์ มีวิมานนางฟ้า อะไรทำนองนี้ ก็เรียกว่าผิดแล้ว; แต่ที่รักษาเคร่งครัดเหมือนกัน. คนที่เข้าใจผิดอย่างนี้ก็รักษาเคร่งครัด รักษาเอาเป็นเอาตายด้วยเหมือนกัน. นี่มันทำสิ่งที่ถูก หรือดีอยู่แล้ว ให้ผิดหรือให้เศร้าหมองไป เพราะความเข้าใจ

ผิด และยังมีประพุดอีกอย่างอื่นอีกมาก; ที่จริงก็เป็นสิ่งที่ดีที่ถูกต้อง ที่มีประโยชน์ แต่เมื่อไปเข้าใจผิดเสียแล้ว ทำด้วยความมกมายแล้ว ก็ถือเป็นอุปาทานรูปหนึ่งนั่น ยึดมั่นในการประพุดปฏิบัติที่ทำมาด้วยความมกมายจนเคยชิน นี่เราควรจะต้องให้ตี ๆ ว่า มันอยู่ที่ตรงไหนบ้าง.

๔. อันสุดท้ายก็เรียกว่า **อัตตวาหุपाทาน, ยึดมั่นด้วยวาหะว่าตน** ว่าตัวตน **นี่คือยึดมั่นในเรื่องตัวตนของตน.** อัตตวาหะ, อย่าได้เข้าใจว่าเป็นเพียงคำพูด. อัตตวาหะนี้แปลว่า ความสำคัญมั่นหมายว่าตัวตน ไม่ใช่เพียงคำพูดว่าตัวตน มีคนบางคนเข้าใจที่อ้อ ๆ ไปตามตัวหนังสือว่า วาหะละก็แปลว่าคำพูด อย่างนี้ไม่ใช่. ในเรื่องทางปรัชญา หรือทางศาสนา โดยเฉพาะในอินเดียชั้น คำว่า “วาหะ” แปลว่า ลัทธิ หรือ ความคิดความเห็น. ที่จริงมันก็ถูกเหมือนกัน คือในข้อที่ว่า คนเราถ้าลงมีลัทธิในใจ หรือมีความคิดความเห็นอะไรอยู่ในใจอย่างไรแล้ว มันพูดอย่างนั้นก็คือคำพูดที่พูดออกมา เป็นไปตามความเชื่อ ความคิด ความเห็นทั้งนั้น; เพราะฉะนั้นคำที่พูดนั้นมันสื่อความยึดมั่นถือมั่นในใจว่า มีความคิดเห็นยึดถือไว้อย่างไร. การที่เขาเอาคำว่า “วาหะ” มาใช้จึงคล้าย ๆ หมายความว่า คำพูด; แต่ที่จริงมันหมายถึง ลัทธิ ความเชื่อ ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในใจ เพราะฉะนั้นคำว่า อัตตวาหุपाทาน ที่แปลว่า ยึดมั่นด้วยวาหะว่าตัวตนนี้ หมายความว่า ยึดมั่นด้วยตัวตน ด้วยความยึดมั่นถือมั่นที่เดียว ที่ยึดมั่นแต่เพียงคำพูด หรือเพียงแต่พูดนี้ ไม่มีความหมายอะไร นี่ขอให้เข้าใจไว้ด้วย เช่นคำว่า อัตตวาหิ แปลว่าผู้มีวาหะว่า ตน อย่างนี้ นั่นแหละผู้ที่ยึดมั่นตัวตนละ ไม่ใช่เพียงแต่เขาพูดด้วยปากว่า ตัวตน ๆ เฉย ๆ. ไม่ใช่, หมายถึงในจิตใจของเขา ยึดมั่นว่าตัวตนอย่างเต็มที่ ก็เรียกว่าพวก อัตตวาหิ เป็นพวกกล่าวยืนยันด้วยทิวฐิรู้ว่ามิตัวตน. ที่นี้คนเราก็จะต้องมีความรู้สึกยึดมั่นว่า มีตัวตนของตนกันอยู่เป็นประจำตลอดเวลาที่ยังไม่มีความรู้เรื่องธรรมะหรือเรื่องศาสนา; จนเราถือว่า การยึดถือว่าตัวเราของเรา นั้นมันเป็นธรรมชาติของสัตว์ทั่วไป เป็นสัญชาตญาณพื้นฐานดั้งเดิมทีเดียว. เพราะ

ฉะนั้นเราจึงเห็นความยึดมั่น ว่า ตัวกู ว่า ของกู นั้นมีอยู่ในทุกสิ่งที่มีชีวิต แม้แต่สัตว์เดีย-
 รัจฉาน อย่าว่าถึงมนุษย์เลย มนุษย์นั้น แม้เป็นมนุษย์แล้วก็ยังยึดมั่นในเรื่องนี้ได้
 อย่างโง่เขลาจนมลายที่สุดเหมือนกัน; บางทีเล่าเรียนมีปริญญาแล้วก็ได้ เช่นว่า อาจจะไป
 เตะประตู โดยที่เกลียดว่าประตูทำอะไรให้แก่ตนสักอย่างหนึ่ง เช่นว่า ประตูมันแกว่งมา
 ถูกตัวเข้า กำลังโมโห ก็มีความรู้สึกคล้ายๆกับว่า ประตูเป็นบุรุษที่สองขึ้นมา แล้วโกรธ
 มัน ชกมัน เตะมัน มันมีไต่มาถึงอย่างนี้. เพราะฉะนั้นเราไม่ต้องกล่าวถึงสัตว์ที่ไม่
 รู้อะไรอะไร ซึ่งมันหลงแล้วทะเลาะวิวาทกัน แม้แต่เห็นเงาในกระจก มันก็ยัง
 เชื่อว่าเป็นตัวคนที่แท้จริง มันจะกัด มันจะสู้กัน อะไรอย่างนี้เป็นต้น; มันมีความยึด-
 มั่นถือมั่นในตัวตนเป็นพื้นฐาน รากฐาน อยู่ด้วยกันทั้งนั้น ถ้าพลังจิตขึ้นมา มันก็
 อาจจะทำอะไรได้มากมายเกินคาดทีเดียว.

ทั้งสี่อย่างนี้ ขอให้จำไว้เป็นหลัก ก็คือ กามอย่างหนึ่ง, ทิฏฐิ—ความคิด
 ความเห็นอย่างหนึ่ง, ความมกมายในความประพฤติมาจนขึ้นอย่างหนึ่ง, แล้วก็
 ความสำคัญว่าตัวตน ว่าตัวเราหรือตัวกู, แล้วแต่มันจะเดือดมากน้อยเท่าไร ถ้ามัน
 เดือดจัดเข้าจนเป็นตัวกู หรือยิ่งกว่าตัวกู ที่มันกำลังเดือดจัด. ถ้าว่ายังมีความหลง
 ซึ่งเป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่น สี่ประการอยู่ อย่างนี้แล้ว มันก็จะ เป็นเหตุให้อยากอย่างนั้น
 อยากร่างนี้ ได้เสมอไป เมื่อมีความอยากแล้วก็ต้องเป็นทุกข์ทุกที. เรื่องนี้ต้องเข้าใจ
 ให้ดีว่า มันย้อนกลับไปกลับมา คือเมื่อมันมีความยึดมั่นเป็นพื้นฐานอยู่ในส่วนลึก มัน
 จึงอยากในสิ่งที่ตัวยึด พออยากในสิ่งนั้นแล้ว มันก็เป็นยึดมั่นตัวตนอย่างเต็มที่ขึ้นมา
 ที่เดียว. ที่แรกมันจะเป็นยึดมั่นในกาม หรือในทิฏฐิอะไรก็ตาม เสร็จแล้วมันก็จะยึดมั่น
 เป็นตัวกูจัดขึ้นมาทีเดียว; ครั้นเมื่อได้กระทบ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส อะไรเข้า
 มันก็เกิดความยึดมั่นไป ในรูปต่างๆ ตามสมควรแก่เหตุการณ์ก่อน แล้วในที่สุดก็จะเป็น

ยึดมั่นว่าตัวกู ว่าตัวตนนั้นทั้งนั้น แต่ที่ว่าไม่ว่าความยึดมั่นชนิดไหน เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ หรือเป็นตัวความทุกข์อยู่ในตัวมันเองทั้งนั้น เพราะฉะนั้นความอยากที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ มันก็เนื่องกันอยู่กับความยึดมั่นอย่างไม่แยกกัน เช่นเดียวกับความทุกข์ คือสิ่งที่ถูกยึดมั่น.

คู่ที่เหลืออยู่อีกสองอย่าง คือ **นิโรธ** **ความดับทุกข์** นั้น มันก็เพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น เป็นตรงกันข้าม. **มรรค**, คือ **ปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์** ก็ปฏิบัติเพื่อให้หมดความยึดมั่นถือมั่นนั้น; เรามีวิธีปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เป็นระเบียบ เป็นระบบ ที่ถูกต้องอยู่เป็นประจำ ไม่ให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น หรือว่าจะเกิดความยึดมั่นถือมั่นขึ้นมา ก็รู้สึกตัวได้โดยเร็ว; เมื่อเป็นดังนี้เราก็อ่มเห็นได้ว่า เรื่องอริยสัจสี่ มันเกี่ยวเนื่องกับความยึดมั่นถือมั่น และความไม่ยึดมั่นถือมั่นเท่านั้น ไม่มีอะไรมากกว่านั้น เพราะฉะนั้นเรา มาศึกษาเรื่อง ความไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้ โดยละเอียด เพื่อรวบรัดประหยัดเวลา และเพื่อความง่าย ความสะดวกด้วย.

ข้อต่อไป ที่อยากจะขอร้องให้สนใจเป็นหลักก็คือ ความหมายของคำๆ นี้, ความหมายของคำว่า **ความยึดมั่นถือมั่น** นี้ เราจะต้องทราบอย่างทั่วไปเสียก่อนว่า ความยากลำบากในการศึกษาธรรมะหรือศาสนา หรือปรัชญา นั้นเกิดมาจากคำพูดมีไม่พอ ขอให้ช่วยจดจำความข้อนี้ไว้เป็นหลัก แล้วต่อไปจะหาจนงว่า เราเข้าใจธรรมะหรือศาสนาหรือปรัชญาไม่ได้ หรือไม่ได้โดยเร็วโดยสะดวกนี้ เพราะว่าคำพูดในภาษามนุษย์มีไม่พอกับความจริง ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หมายความว่าสิ่งนั้นมันลึกซึ้ง เกินกว่าที่มนุษย์จะรู้ หนึ่งอย่างหนึ่งแล้ว ที่มนุษย์ก็ไม่มีคำพูดถึงเรื่องนั้น หรือถึงสิ่งนั้น มันก็เลยไม่มีคำจะพูด แล้วจะทำอย่างไร มันก็ยาก เมื่อจะต้องพูด มันก็เลยไม่มีคำอะไรที่จะเอามาพูดได้ นอกจากไปยืมเอาคำที่พูดๆ กันอยู่ก่อนแล้วมาใช้พูด

เพราะฉะนั้นมันจึงเข้าใจยาก เพราะว่าเราได้เข้าใจคำนั้นๆ เป็นอย่างอื่นอยู่ก่อนหนึ่งอย่างหนึ่งแล้ว เราไม่ได้เข้าใจเหมือนอย่างที่เขาจะให้เข้าใจใหม่นั้น แล้วทีนี้มันยากเพิ่มขึ้นอีก ตรงที่ว่า ภาษานี้มันแลกเปลี่ยนกันไปแลกเปลี่ยนกันมา ในระหว่างชนชาตินั้น ชนชาตินี้ พอแยกกันไปใช้ในชนชาติอื่น ความหมายมันไม่ได้ตามไปทั้งหมด มันไปแค่น้อยๆ บ้างหรือมันจะไปทางอื่นบ้าง มันเลยยิ่งยากใหญ่ ที่จะใช้คำพูดคำนั้น เช่น:—

คำว่า “ตัดหา” อย่างนี้ก็กิดคู้ชีว่า ในภาษาไทย หมายถึงเรื่องกามารมณ์ แต่ในภาษาบาลีหมายถึงความอยากทุกชนิด แม้แต่อยากตายก็เรียกว่าตัดหา นี่จะเห็นได้ว่าความยุ่งยากของภาษาทำให้เราเข้าใจธรรมะยากเพราะภาษามันไม่พอ แต่ถ้าเรารู้ภาษาบาลีที่ใช้กันอยู่ในวงธรรมะแล้ว เราจะยิ่งเห็นว่า คำธรรมดาทั้งนั้น.

คำว่า “นิพพาน” ก็หมายถึงว่า เย็นหรือดับ เย็นลง เหมือนกับที่ไฟเย็นลงหรือของร้อนๆ อะไรก็ตามมันเย็นลง นั่นแหละคืออาการที่นิพพานละ ถ้าพวกแม่ครัวพูดอยู่ในครัว ก็พูดว่า ข้าวเที่ยวนั้นนิพพานได้ที่ พอที่จะกินได้แล้วเหมือนกับที่เราจะพูดว่า เที่ยวน้ำของมันเย็นลง พอจะกินโดยสะดวกแล้ว คำมันคำๆ เดียวกัน อย่างนี้ หรือข้าวต้มที่ยกลงมาจากไฟทั้งหมดนี้ มันยังกินไม่ได้ มันยังต้องรอจนกว่า มันจะนิพพานลงๆ จนได้ที่มันจึงจะกินได้ เพราะฉะนั้นคำว่านิพพานนั้น ที่เป็นภาษาชาวบ้านแท้ๆ มันหมายถึงของที่ร้อนเย็นลงเท่านั้น แต่แล้วเราจะหมายความเพียงเท่านั้นไม่ได้ นั่นมันเป็นเรื่องวัตถุ ส่วนนิพพานในเรื่องทางธรรมะหรือทางศาสนา มันหมายถึงเย็นลงแห่งไฟกิเลส; ไฟกิเลสคือ: รากะ โทสะ โมหะ จนเย็นสนิท จึงจะเรียกว่านิพพาน นี่ท่านต้องทราบเรื่องนี้ด้วยความเห็นอกเห็นใจ ในการที่จะพูดหรือจะสอนธรรมะหรือศาสนาให้แก่มนุษย์ธรรมดาสามัญ แม้ในครั้งนั้น คำอื่น ๆ ก็เหมือนกันหมด ทำนองนี้ทั้งนั้น.

แม้แต่คำว่าธรรมะก็ยังต้องเอาคำว่าหนทาง, ทางเดินนี้ มาใช้อย่างนี้เป็นต้น หรือคำว่า กิเลส^{๕๒}ที่แท้ก็คือ ของสกปรก; สกปรกแล้วก็ต้องเรียกว่า กิเลส ^{๕๓}ทั้งนั้น แต่เดี๋ยวนี้คำว่ากิเลสในทางธรรมะ ศาสนา จะหมายถึงของสกปรก เช่นอุจจาระ เช่นโคลน อย่างนี้ไม่ได้ แต่มันต้องหมายถึง ของที่สกปรกกว่านั้น คือกิเลสอีกนั่นเอง. รากะ โทสะ โมหะ ทำให้ใจสกปรก; เพราะฉะนั้น รากะ โทสะ โมหะ จึงได้ชื่อว่า ของสกปรกเช่นเดียวกับทางวัตถุหมายถึงอุจจาระ หรือโคลน หรืออะไร ที่เน่าๆเหม็นๆที่เราเรียกว่าสกปรก; เพราะฉะนั้นขอให้เข้าใจความจริงข้อนี้ไว้ที่หนึ่งว่า ธรรม หรือปรัชญา คุณเป็นของยากไปนี้ ก็เพราะว่าคำพูดมีไม่พอ คำพูดไม่เป็นที่เข้าใจกันมาก่อน.

ต่อไป เราก็มายังคำว่า “ความยึดมั่นถือมั่น” คำว่าความยึดมั่นถือมั่น^{๕๔} ท่านก็คงจะนึกถึงว่าจับด้วยมือ แล้วก็ถือไว้ให้มั่น ว่า ความยึดมั่นถือมั่น อย่างนี้ก็ถูก ถูกอย่างยิ่ง เพราะทางธรรมะก็ได้ไปยึดเอาคำว่า จับด้วยมือ นี้มาใช้ แต่ว่าเดี๋ยวนี้มากลายเป็น จับด้วยใจ จับด้วยความคิดเห็น จับด้วยความรู้สึกในใจ เพราะฉะนั้นมันจึงเกิดเป็น ความยึดมั่นถือมั่นขึ้นสองประเภท คือ ยึดมั่นถือมั่นด้วยมือ ทางวัตถุอย่างหนึ่ง ยึดมั่นถือมั่นด้วยใจ อีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้นถ้าท่านไปอ่านพบที่ไหนก็ตามว่าความยึดมั่น ถือมั่นนั้น ถ้าเป็นทางธรรมะทางศาสนา ก็ให้ทราบว่ามันยึดมั่นถือมั่นด้วยใจ เกี่ยวกับคำๆ^{๕๕}นี้ในภาษาบาลีมีอยู่สองสามคำ เช่นคำว่า อุปาทาน แปลว่า ความถือไว้มั่น อาทานะ แปลว่า ถือ ความถือไว้มั่น.

มีอีกคำหนึ่งว่า มลฺยณ ^{๕๖}นี้แปลว่า “ความสำคัญมั่นหมาย” แล้วมีอีกคำหนึ่งคือคำว่า สญฺญา, สญฺญาแปลว่า “ความรู้สึกว่า” ว่าอะไรก็ตามใจ, อุปาทาน—“ความยึดมั่นถือมั่น” มันก็อย่างเดียวกันกับความสำคัญมั่นหมายนั่นเอง. ที่นี้ถ้าท่านผู้ใดเข้าใจความหมายคำไหนมากกว่า ก็ใช้คำนั้นก็แล้วกัน เดี่ยวจะว่าไปยึดมั่นถือมั่นด้วยมือ ด้วย

อะไร ทำนองนั้นจะมากไป เอาความหมายของคำว่า **ความสำคัญมั่นหมายว่าเป็นอย่างไร** นั้นแหละเป็นหลัก เช่นว่า สิ่งนี้ไม่ใช่ตัวตน แล้วก็ไปสำคัญมั่นหมายว่าเป็นตัวตน นั่นก็คือคำๆเดียวกับคำว่า ยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตน.

ถึงแม้คำว่าสัญญานี้ก็เหมือนกัน มีสัญญาว่าตัวตน นั่นก็คือความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตน ตรงนี้ขอแนะนำอีกหน่อยเพื่อจะเห็นได้ว่า คำว่า “สัญญา” นั้น มันเปลี่ยนความหมายกันมาหลายทอด จนมาเป็นสัญญา คู่สัญญา อย่างนี้ หนังสือสัญญาอย่างนี้ก็จะมีหรือบางท่านอาจจะเคยได้ยินว่า คำว่าสัญญานี้ แปลว่าความจำได้หมายรู้ จำนั้นจำนี้ ได้ก็มี แต่คำว่าสัญญา โดยที่แท้ันั้น หมายถึง ความรู้สึกรู้ว่า หรือความสำคัญมั่นหมายว่า “อย่างนี้ อย่างนั้น” เช่นสัญญาวิปาสายานนี้ มันก็เห็นผิดเป็นถูก เห็นดีเป็นชั่ว เห็นกลางวันเป็นกลางคืน หรือเมื่อคนเขาเป็นไข้ หรือเป็นโรคอะไรบางอย่าง กำลังซึมกำลังแพ้ เขาก็สำคัญกลางวันเป็นกลางคืน และสำคัญกลางคืนเป็นกลางวัน อะไรนี้เรียกว่าสัญญาเหมือนกัน นี่ตัวอย่างง่ายๆทางวัตถุ. ที่นี้เราสำคัญผิดอย่างนั้น อย่างนี้ ก็เรียกว่า สัญญาผิดเหมือนกัน สัญญาวิปาสายาน หรือเหมือนอย่างว่าเราไปในที่มืดเดินไปเหยียบเชือกท่อนหนึ่งซึ่งคืนได้ เราก็มีสัญญาว่างู หรือสำคัญว่างู ยึดมั่นว่างู หรือว่ากะลามาพร้าว ที่มันมีสองข้าง แผลมเป็นเขาคายกระดกได้ สับเอาเท้าก็สำคัญว่างูกัด ยึดมั่นว่างูกัด นี่คือความหมายของคำว่า “สัญญา”.

ที่นี้ อาตมาอยากจะชี้ให้เห็นว่า **ความยึดมั่นถือมั่น ที่เป็นมูลเหตุของความทุกข์** มันเป็นไปด้วยอำนาจของอวิชชา เหมือนอย่างว่า: ผู้หญิงคนหนึ่งเขาคลดอกบุตร แล้วก็ถูกสับเปลี่ยนเสียตั้งแต่หน้าที่ที่คลอด เขาไม่รู้ เขาไม่เห็น เขากำลังมีอาการคนคลอดบุตร แล้วมีคนเอาลูกคนอื่นซึ่งเป็นเด็กขนาดเดียวกันมาเปลี่ยนให้ ผู้หญิงคนนั้นก็ต้องสำคัญ สัญญา ยึดมั่นถือมั่นว่า นี่ลูกของเรา ทั้งๆที่ไม่ใช่ลูกของเขา. เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า สัญญา หรืออุปาทานนี้ ไม่ได้ตั้งอยู่บนความจริงเสมอไป

จะเป็นลูกจริงหรือลูกไม่จริง ก็มีสักว่าสัญญาเท่านั้น เพราะฉะนั้น สัญญาไม่ต้องตั้งอยู่บนความจริง ไม่ต้องอาศัยความจริงก็ได้ มันอาศัยความสำคัญผิดอยู่หลายชั้น สิ่งนี้ไม่ควรสำคัญว่าลูก แม้ลูกจริงไม่ควรสำคัญว่าลูก มันก็สำคัญว่าลูก; แม้ว่าลูกที่ไม่ใช่ลูกจริง มันก็ยังอาจจะสำคัญว่าลูกจริง ๆ ก็ได้ เรื่องนี้เห็นได้ง่าย ๆ ว่า ลูกนี้ไม่ใช่ลูกจริง เขาสับเปลี่ยนเสียโดยไม่รู้ เขาก็ยังสำคัญว่าลูก แล้วก็รักเหมือนลูก. ถ้าเด็กคนนั้นถูกฆ่าตายอย่างนี้ แม้ คนนั้นก็แทบจะตายไปด้วย เพราะความเสียใจ แต่ถ้าลูกจริงมาถูกฆ่าตายอยู่ตรงหน้า เขาก็ไม่รู้สึกอะไรนัก นี่ด้วยความยึดมั่นถือมั่น ไม่ต้องตั้งอยู่บนรากฐานของความจริง มันก็มีอย่างเต็มที่ บางทีเราก็กลึงยึดมั่นตัวเราอย่างเต็มที่ เป็นสิ่งที่มิได้ ทิ้ง ๆ ที่ตัวตนนี้ไม่ต้องเป็นของจริง มันก็หลงรักได้เต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ นี่คือความหมายหรือขอบเขตของความยึดมั่นถือมั่น มีอยู่อย่างนี้. ที่นี้ท่านจะถือเอาความหมายว่า ยึดมั่นถือมั่นก็ได้ ความสำคัญมั่นหมายก็ได้ หรือความรู้สึกว่าเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ก็ ได้ เรียกว่าความยึดมั่นถือมั่นด้วย ความไม่รู้คืออวิชชาทางนั้น.

ต่อไปเราจะได้พูดกันถึงข้อที่ว่า **โลกนี้มันมีมายา** เราจะพูดว่าโลกนี้เป็นมายามันก็ถูก; นี่ท่านต้องกำหนดเองให้ละเอียดสักหน่อย เราจะพูดว่าโลกนี้เป็นมายาเราจึงโง่หลงไปเข้าใจผิด แล้วไปยึดมั่นเข้า อย่างนี้ก็ ได้. หรือเราจะพูดว่า โลกนี้มันเป็นของจริงไม่ใช่ของมายา; แต่เราไม่เห็นในส่วนที่เป็นของจริง ทั้งที่ของจริง หรือแง่ของของจริง ความจริงมันก็มีอยู่ แต่เราไม่เห็น ไม่เห็นโลกนี้ในแง่ของความจริงของมัน ไปเห็นโลกนี้ในแง่ที่เป็นมายาของโลก อย่างนี้จะไปโทษว่าโลกนี้เป็นมายาไม่ได้. โลกนี้มันก็เป็นของจริงของมัน อยู่ในตัวมันอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เราไม่ไปเห็นในส่วนนั้น เราไปเห็นในส่วนที่เป็นมายา แล้วเราก็กลึงไปตามมายา แล้วก็ยึดมั่นถือมั่นไปตามมายาจนได้เป็นทุกข์ ทั้งที่โลกนี้ก็มีความจริง หรือมีของจริงของมันอยู่ว่า โลกคือความทุกข์. เพราะฉะนั้นเราอย่าไปโทษโลก ว่าเป็นมายากันนัก เรา

จงโทษตัวเองว่า ไม่มีค่าที่ ^๕ที่จะเห็นมันให้ถูกต้องเสียบ้างจะมากกว่า เพราะว่ามีอะไร ๆ ภายในใจนี้ พร้อมทั้งจะหลงในมายาอยู่เสมอ เป็นอันว่าเรายอม โลกนี้มีลักษณะแห่งความเป็นมายา เคลือบความจริงไว้ข้างใน เพราะฉะนั้นเรามองที่ไร้มันไปถูกมายาทั้งนั้น เราจึงโง่หลง จึงได้เกิดความโลภ ความโกรธ ความหลงขึ้นมา แล้วก็ไปทุกข์ไปตามเรื่องนั้น แต่ส่วนลึกไม่ควรจะถือว่าเป็นมายา มันมีความจริงของมันอย่างเด็ดขาด คนหลงผิดไปเอง ภัยอำนาจของความประจบเหมาะอันนี้อาจจะเข้าใจยากอีกก็ได้ เกี่ยวกับวงนอนเลยก็ได้

ความประจบเหมาะนี้ท่านอาจจะยังฟังไม่ถูกต้องแต่ที่แรก เพราะมันมีความหมายอะไรของมันบางอย่าง ความประจบเหมาะนี้อาตมาก็ไม่รู้ว่าจะใช้คำว่าอะไรดีกว่า ความประจบเหมาะของเวลา, ความประจบเหมาะของการการกินเนื้อที่ ที่เขาเรียกว่า Time and Space ^๕ นี้. ถ้าสองอย่างนี้มีความประจบเหมาะพอดีกับความรู้สึกที่จะสัมผัสแล้ว มันจะเป็นของดี ของอร่อย ของสวย ของอะไรไปทั้งหมด ถ้ามันสูญเสียความประจบเหมาะเกี่ยวกับเวลาที่มาเกี่ยวข้องด้วยแล้ว มันจะไม่รู้สึกหลงในมายาอย่างนั้น เพราะฉะนั้นขอให้ท่านฟังอีกนิตหนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องนี้ ซึ่งอยากจะอธิบายให้ง่ายที่สุด ที่จะอธิบายได้ว่า:—

เราส่วนมากไม่รู้ความลับของมิติที่สี่ เรา รู้กันแต่เรื่องมิติสามมิติเท่านั้นว่าไปทางนี้เรียกว่ากว้าง ทางนี้เรียกว่ายาว ทางนี้เรียกว่าสูง มีสามเท่านั้น กว้าง ยาว สูง เรียกว่ารู้เพียงสามมิติ คือรู้เพียง 3 Dimensions. Dimension อันที่สี่นั้นเราไม่รู้, นั่นคือความที่เข้ามาสัมพันธ์ด้วยของ Time and Space คือเวลาและความกินเนื้อที่, มันต้องเวลานั้น ในระยะเวลาเท่านั้น ๆ เช่นว่าเสียงจะเพราะได้ มันต้องใช้ช่วงเวลาเท่านั้น เท่านั้น เสียงเดียวกันถ้ายืดขยายเวลาออกไป มันก็จะกลายเป็นเสียงที่ประหลาดขึ้นทุกที จนฟังไม่รู้เรื่อง หรือฟังไม่เพราะ หรือน่าเกลียด เสียงที่ดังเพราะ หรือโน้ต

ตัวไหนเพราะ พอดีเข้ากับหูเรานั้น มันต้องจำกัดไว้ว่า มันเปล่งเสียงอ้อ หรือ Vibration นั้นในระยะเวลาเท่านั้น ถ้าเวลาขยายออกไปแล้ว มันเป็นเสียงอื่นไปแล้ว นี่เรียกว่าความประจวบเหมาะของเวลาหรือของการกินเนื้อที่. อย่าง รูปที่สวยงามก็เหมือนกัน มันต้องในเวลาจำกัด อย่างนั้นอย่างนี้; กลิ่นก็เหมือนกัน มันต้องมีการกินเนื้อที่ในจมูกเท่านั้นเท่านั้น แล้วในระยะเวลาเท่านั้นเท่านั้น ถ้าเวลามันมากไปหรือมันน้อยไป มันเป็นกลิ่นอย่างอื่นไปแล้ว; การสัมผัสทางผิวหนังก็อย่างเดียวกันอีก ต้องประกอบด้วยความสัมพันธ์กันระหว่างเวลากับเนื้อที่เสมอไป จึงจะเกิดความนิ่มนวลเป็นที่ตั้งของความกำหนดหรือความกระสัน เพราะฉะนั้นถ้าเราไม่หลงในเรื่องนี้ก็หมายความว่า เราจะไม่รู้สึกรู้ว่า มันหอม หรือเพราะ หรือนุ่มนวล หรืออะไรที่จะเป็นไปในทางกระสัน หรือยินดี แล้วก็ไม่ใช่ไปในทางที่จะโกรธ เกลียด หรือยินร้าย. เพราะฉะนั้นเวลา, และการกินเนื้อที่ เขาเรียกว่า มิติที่สี่ ที่เราไม่ได้ผ่านถึงและไม่ได้รู้ จึงถือว่ามันเป็นความลับ. ที่มันดีแต่ว่า เวลา มันมีการเดินไปข้างหน้า ถ้ามันมีการเดินกลับแล้ว มันจะตรงกันข้ามหมด สิ่งที่เราเคยหลงว่าดีก็กลับตรงกันข้ามว่าสวยก็จะตรงกันข้าม หรือถึงกับว่าน้ำในแม่น้ำก็จะหยุด ดิ่งจะเป็นฝ่ายที่ไหลไปแทนหน้าเป็นต้น. นี่ความหลงของเวลาเป็นได้มากถึงอย่างนี้ ทำให้หลงไปในสิ่งที่พอเหมาะ และประจวบเหมาะกันกับอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ที่มีประสาทรับความรู้สึกนี้; เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มันไปประจวบเหมาะตรงที่จะเป็นมายาไปเสียทั้งนั้น เพราะว่าส่วนอื่นไม่สนใจ หรือไม่เกิดความรู้สึกได้ มันไปประจวบเหมาะตรงที่ ให้เป็นมายา ไม่ในทางรักก็ทางเกลียดเสมอไป. ถ้าเรารู้เรื่องนี้แล้วเราจะเห็นว่า ที่มายาให้รักก็อย่างเดียวกับที่ยั่วให้เกลียด ที่ยั่วให้เกลียดก็อย่างเดียวกับที่ยั่วให้รัก เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้รักและจึงไม่ได้เกลียด ปราภฏการณ์ในโลกทั้งหลาย ไม่ว่าชนิดไหนหมด นี่เป็นมายาก็เพราะว่า เราไม่รู้ความลับของมิติที่สี่นี่เป็นต้น. นี่พูดเป็นเรื่องทางวัตถุมากขึ้นแล้ว เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นว่าพื้นผิวของโลกนี้เต็มไปด้วยสิ่งที่ เป็นมายา ด้วยเหตุผลเพียงอย่างเดียว คือข้อที่มนุษย์เราไม่รู้จักความลับของมิติที่สี่คือ:—

Relativity ของ Time และ Space ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ในอัตรที่เรียกว่าประจวบเหมาะ พอเหมาะเสมอไป จึงทำให้เกิดความรู้สึกรักหรือ ไม่รัก พอเรารู้เรื่องนี้แล้ว มันก็จะเฉยได้ ไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่นในทางรักไม่เกิดความ ยึดมั่นถือมั่นในทางเกลียด.

ที่นี้ เรื่องที่เราควรระทาบต่อไปก็คือว่า เมื่อยึดมั่นถือมั่นเข้าที่ ไรเมื่อไร เวลาไหนแล้วมันเป็นทุกซ์ทันที เมื่อนั้นที่นั้น เวลานั้น เพราะมันตกเป็นทาสเป็นบ่าว ของมายา ไม่ใช่ของความจริง. นั่นก็คือเป็นทาสของความหลงกลวง แล้วก็สูญเสีย หรือเรียกว่าจิตนี้สูญเสียความทรงตัวมันเอง ตกไปเป็นทาสของมายา เป็นจิตวุ่นไปตาม ความดึงดูดยั่วชวนของมายา ไม่เป็นจิตที่เป็นอิสระแก่ตัวเอง ที่เราจะเรียกกันว่า จิตว่าง. จิตว่างคือประกอบอยู่ด้วยความจริงประกอบอยู่ด้วยสติปัญญา จิตวุ่น คือหลงไปตามมายา กลัดกลุ้มอยู่ด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง อย่างนี้ เพราะฉะนั้นการหลงผิดในมายานี้เองเป็นต้นตอของความยึดมั่นถือมั่น, หรือความ ยึดมั่นถือมั่นก็คือ ความหลงผิดในมายาแล้วแต่จะพูดกลับกันอย่างไรก็ได้ นี่ดูเถาะ ว่า มันเป็นเรื่องเล็ก หรือเรื่องใหญ่ เรื่องมาก หรือเรื่องน้อยสักเท่าไรขอให้ลองคิด ดู และมันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์เราอย่างมากมายเพียงไรด้วย.

ที่นี้ ปัญหาที่มันเกิดขึ้นเกี่ยวกับทางศาสนา หรือทางธรรมะนี้ มันก็อยู่ที่ ตรงนี้แหละ มันไม่มีปัญหาอย่างอื่น, มีปัญหาอยู่ตรงที่ว่า ทำอย่างไรหนอ จึงจะ เบื้องจิตนี้ออกมาเสียจากมายา จากความลุ่มหลงในมายา อย่าได้หมุ่นไปตามอำนาจ ของความหลง ความไม่รู้ ความยึดมั่นถือมั่น เป็นการแผดเผาตัวเอง ทรมานตัวเอง อยู่. นี่ปัญหาข้อเดียวเท่านั้นของศาสนาหรือของปรัชญาก็ตาม คือต้องการจะไม่ทุกข์ พระพุทธเจ้าหรือศาสดาองค์ไหนก็ตามออกบวช ออกคัน ก็เพราะปัญหาข้อนี้ข้อเดียว เท่านั้น แล้วก็เพื่อรู้อะไร ๆ ทีเดียวเท่านั้น ก็เพื่อจะหลุดออกไปเสียจากความบีบคั้นเผา

ลนของสิ่งซึ่งเป็นมายาของโลก, คือที่แท้ก็ของความทุกข์; จึงได้บัญญัติโลกกับฝ่ายความทุกข์เป็นฝ่ายเดียวกัน เป็นฝ่ายศัตรู เพราะว่าโลกมีมายายั่วยวน ดึงดูดทำให้ยึดมั่นถือมั่น หลงใหลแล้วเป็นทุกข์. นี้เราจะเอาชนะมันอย่างไร เรื่องมันก็กลับกันเพียงว่า **ให้รู้ความที่เป็นจริง อย่าไปหลงในส่วนที่เป็นมายา** นี้เรียกว่ารู้ความจริง **มองเห็น มองเห็น เข้าใจโลกในส่วนที่เป็นความจริง ไม่ใช่ในส่วนที่เป็นมายา** แล้วมันก็ไม่อาจที่จะยึดมั่นถือมั่น. นี้เราจะเห็นได้ว่า มันไม่ยึดมั่นถือมั่นเอง ด้วยปัญญาที่มองเห็นอย่างแจ่มแจ้ง เพราะฉะนั้นเราไม่อาจจะทำท่าว่า กูไม่ยึดมั่นถือมั่นมันแล้ว อย่างนี้ว่าแต่ปาก เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้. เพราะฉะนั้นใครจะไปบังคับเพื่อไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นนั้นมันไม่ได้ มันต้องทำให้เห็นอย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ในส่วนความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวง แล้วมันจะไม่ยึดมั่นถือมั่นเอง; เหมือนอย่างเราเห็นกงจักรเป็นคอกบัว นีมันก็ยึดมั่นในกงจักร แต่พอเห็นว่ากงจักรโวย ไม่ใช่คอกบัว มันก็ไม่ยึดมั่นเอง, เพราะฉะนั้นเราจึงเกิดอาการที่ตรงกันข้าม สภาวะที่ตรงกันข้าม คือไม่ยึดมั่นถือมั่นและไม่เป็นทุกข์.

ทีนี้ เพื่อจะเข้าใจคำว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นให้ยิ่งขึ้นไป ขอให้ท่านทั้งหลายคอยสังเกตดูให้ตึกอีกสักคนหนึ่ง ตรงนี้หมายความว่า **ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว มันเท่ากับว่าง จิตที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรนั้นเป็นจิตว่าง.** เหมือนกับว่ามือของเราไม่ได้จับอะไรไว้ เราเรียกว่ามือเปล่า หรือมือว่าง มือว่างงาน แต่ถ้ามือของเราจับอะไรอยู่ เราเรียกว่าไม่ว่าง; จิตก็เหมือนกัน ถ้ามันจับยึดอะไรไว้ เป็นตัวตน เป็นของตน มันไม่ว่าง มันวุ่น คือมันจับอยู่ มันมีงานอยู่มันไม่ว่าง. เพราะฉะนั้น คำว่า **“ว่าง”** ในส่วนจิตนั้นมันจึงเป็นอีกความหมายหนึ่ง **อย่าเอาไปปนกับความว่างในเรื่องทางวัตถุ** เพราะฉะนั้นเราแบ่งแยกกันเสียเลยว่า ว่างในทางวัตถุทั่วไป กับ ว่าง

ในทางนามธรรม; ว้างในทางวัตถุหรือทางพีสิคส์ มองกันในทาง Physical Point of view นี้, คำว่า ว้างเราหมายถึงไม่มีอะไรเลย อะไร ๆ ทุกสิ่งที่เป็นวัตถุเป็นสสารนี้ ไม่มีอย่างนั้น ก็เรียกว่า ว้าง นั่นเป็นความว่างในทางวัตถุ มันอีกความหมายหนึ่งต่างหาก.

ความว่างในทางธรรม ไม่ใช่วัตถุ ไม่ใช่ Physics คือเป็น Metaphysic, metaphysical point of view นั่นมันตรงกันข้าม. เห็นว่าว่างไม่มีอะไรนั้น มันหมายความว่า ไม่เห็นว่ามีอะไร ที่ควรจะต้องถือว่าเป็นตัวตน; แต่ในที่นี้มันเกี่ยวกับความรู้สึกจริง ๆ มันต้องมีความรู้สึกอย่างนั้นจริง ๆ เสียก่อน มันจึงจะรู้สึกว่าง คือไม่มีอะไร ที่ควรยึดถือว่าเป็นตัวตน. ข้อนี้เราต้องลองสังเกตตัวเราเองในบางครั้งว่า มันมีอะไร อยู่ตรงหน้าเราเยอะเยอะไปหมด แต่มันไม่เป็นที่สนใจแก่เราเลย เราเดินเฉยผ่านไป เหมือนกับไม่มีอะไรอย่างนั้น ความรู้สึกในเวลานั้น มันก็รู้สึกว่ที่นี้ไม่มีอะไรเลย ทั้ง ๆ ที่ ที่นั่นมันมีอะไรอยู่มากมาย นี้เพราะไม่ได้ไปสนใจ ไม่ได้ไปยึดมันคือมันอะไร ว่า เป็นตัวเป็นตนของอะไรเลย. นี้เราต้องการความว่างอย่างนี้ ในโลกนี้มีมากมายนับไม่ไหวว่าก็อย่าง แต่ทุกอย่างไม่มีอะไรที่ควรเข้าไปรัก เข้าไปหลง เข้าไปสนใจเลย; เพราะฉะนั้นจึงถือว่าโลกนี้ว่างคือว่างจากสิ่งที่ควรเข้าไปยึดถือ. เราจึงถือเหมือนกับเป็นโลกที่ว่างเหมือนกัน แต่มันคนละอย่างกับว่างอย่างแรก ว่างอย่างแรกนั้นมันหมายถึงไม่มีอะไรเลย; อย่างหลังนี้มันหมายถึง มีอะไรอยู่ตามธรรมชาติ มีหมด ทางวัตถุ ทางจิตใจอะไรก็มีหมด, ของสวย ของงาม ของหอม อะไรก็มีหมด, แต่ไม่มีอะไร ที่ควรจจะรัก หรือควรจจะยึดถือ มันจึงมีค่าเท่ากับไม่มี. ทำอย่างไรจึงจะให้จิตใจของเราเป็นอย่างนี้ จึงจะมีผลว่า สิ่งต่าง ๆ จะไม่มารบกวนจิตใจ จะไม่มาบีบบังคับใจมาตั้งมายั่ว มาจูงใจไปในทางที่จะเกิด รากะ โทสะ โมหะ. เรามีปัญญาที่จะทำได้ อย่างนี้ โดยอาศัยหลักธรรมะที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนานี้ โดยการพิจารณาว่า มัน เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น หรือสำคัญมั่นหมายว่าเรา หรือว่า ของเรานั่นเอง.

ท่านทั้งหลายอาจจะเคยได้ยินคำว่า “ว่าง, ว่าง” มาแล้วหรือสูญเปล่ามาแล้วเลยไม่สนใจก็ได้ พวกอุบาสกอุบาสิกาตามวัดต่างๆ ก็ยังเข้าใจเรื่องนี้ผิด. “สูญญ” แปลว่าว่าง แล้วก็แปล “สูญญ” ตามรูปศัพท์เลย ว่าสูญ พอสสูญ ก็ ศูนย์, เปล่า, ไม่มีอะไรเลยอย่างนี้ผิด เป็นมิจฉาทิฎฐิเลยขอให้เข้าใจว่าคำพูดอย่างนั้น แม้พูดโดยอุบาสิกาในวัดก็เป็นมิจฉาทิฎฐิไปเลย ที่เขาว่า ว่างไม่มีอะไรนั่นแหละคือมิจฉาทิฎฐิ. ถ้าว่างจากสิ่งที่ควรยึดมั่นถือมั่น แม้มันจะมีเต็มโลกไปหมด แต่ว่าว่างจากความยึดมั่นถือมั่น นี่คือสัมมาทิฎฐิ คือความเข้าใจอันถูกต้อง. เอาความหมายเหมือนกับเราว่างงานก็แล้วกัน คือมือไม่ได้จับอะไรไว้ก็แล้วกัน ว่างอย่างนั้นแหละเอามาใช้ได้ เพราะเหตุว่าทุกๆ สิ่งทุกๆ อย่าง มันมี แต่เราไม่ไปยุ่งกับมันว่า อันไหนน่ารัก อันไหนน่าเกลียด ไม่รู้สึกว่ามันอันไหนมีความหมายเลย. แต่ถ้าเราจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับมัน เราทำได้ ถ้าสิ่งนั้นมันยังเป็นสิ่งที่ต้องเกี่ยวข้องกับเรา จะเป็นเงิน ทอง ทรัพย์สินสมบัติ บุตรภรรยาสามีอะไรก็ตาม เรามีทางที่จะจัดไปตามที่ถูกที่ควรด้วยสติปัญญา ไม่ใช่ด้วยความยึดมั่นถือมั่น. เพราะฉะนั้นถ้าพูดด้วยโวหารธรรมคาถาหน่อยก็ว่า ถ้าจะมีบุตรภรรยาก็จงมีด้วยสติปัญญา คือจิตที่ว่างจากความยึดมั่นถือมั่น อย่ามีบุตรภรรยาด้วยความหลง ด้วยความยึดมั่นถือมั่น ด้วยความสำคัญมั่นหมายเป็นตัวเป็นตน อย่างนั้นอย่างนี้โดยเด็ดขาด แน่นนอน. แต่จงมีด้วยสติปัญญาว่า จะต้องมีความลักษณะไร เกี่ยวข้องอย่างไร จัดการอย่างไร ความทุกข์จึงจะไม่เกิดขึ้น. เพราะฉะนั้นจึงมีความหมายที่ตรงกันข้ามอยู่ในตัวมันเอง คือว่าสิ่งเดียวกันนี้ ถ้าทำไปด้วยสติปัญญา มันมีผลอย่างหนึ่ง ถ้าทำไปด้วยยึดมั่นถือมั่น คือกิเลสตัณหาแล้ว มันมีผลอีกอย่างหนึ่ง สิ่งเดียวกันทำอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้นถ้าเราจะศึกษาเล่าเรียน จะประกอบกิจการงาน จะประกอบอาชีพ กระทั่งมีผลของอาชีพ เป็นทรัพย์สินสมบัติ มีบุตรภรรยา อะไรก็ตาม ตลอดสายนี้จะต้องทำด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น ทำด้วยจิตที่ว่างจากความยึดมั่นถือมั่น มันจึงจะไม่มี ความทุกข์เข้ามาแตะต้องเลย; แต่ถ้าทำไปด้วยความโง่ความหลง คือความยึดมั่นถือมั่นแล้วมันมีความทุกข์

เข้ามาครอบงำตลอดสายตั้งแต่ตอนต้นจนปลายทีเดียว. เพราะฉะนั้นเราใช้สรุปความ
สั้น ๆ ว่า ไม่สำคัญมันหมายถึงสิ่งใด ๆ ว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา วลีนี้: “ไม่สำคัญมัน
หมายถึงสิ่งใด ๆ ว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา” เป็นใจความทั้งหมด.

ความสำคัญมันหมายถึงต้องมีอยู่สองเสมอ ก็จะต้องว่าเป็นตัวเราอย่างหนึ่ง,
และเป็นของเราอีกอย่างหนึ่ง คำพูดมันชัดพอแล้ว ท่านทั้งหลายอาจจะมองเห็นได้เอง;
ตัวเราคือตัวกันสำคัญอย่างนั้นแล้ว มันเป็นเหตุให้ไม่ยอมใครและที่ว่าของเรานั้น มันเป็น
เหตุให้รักให้หวง ให้อะไรต่างๆ แล้วก็สองอย่างนี้จะต้องแยกกันอยู่เสมอ. เพราะเมื่อมี
ตัวเราแล้วก็ต้องมีของเรา เมื่อมีตัวเราแล้วก็ต้องยึดครองสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้เป็นของตัวเอง
เสมอ; ความที่รู้สึกสำคัญมันหมายถึงในการยึดครองว่า เราว่า ของเรานั้นแหละคือความ
ยึดมั่นถือมั่น หรืออุปาทาน. ที่นี้เราอย่ามีชีวิตอยู่ด้วยสิ่งนี้ จงว่างจากสิ่งนี้ ราวกับว่า
สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีในโลก ไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่นว่า “เรา” ว่า “ของเรา” นี้
เรียกว่าทำให้โลกว่าง. เห็นโลกโดยความเป็นของว่าง ไม่ใช่ว่าไม่มีโลก หรือว่าไม่มีอะไร,
ไม่ใช่เช่นนั้น. โลกจะมีอะไรก็มีไปเถอะ ก็โลกก็ตามเถอะ หรือว่าในโลกจะมีอะไรสัก
เท่าไรก็มี ไปเถอะได้ทั้งนั้น แต่เราเห็นมันโดยความเป็นของว่าง คือไม่สำคัญมันหมายถึง
อะไรเลยว่าเป็นตัวเรา หรือเป็นของเรา. นี่ท่านลองเข้าใจประโยคๆ นี้ แล้วจะเข้าใจ
ธรรมะทั้งหมดในพระพุทธศาสนา สมกับที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า ถ้าจะให้พูดประโยค
เดียวสั้นๆ แล้ว หัวใจของพระพุทธศาสนามันเป็นอย่างนี้.

ที่นี้ อตมมาอยากจะให้ได้ทราบที่เรียกว่าความว่าง หรือไม่ยึดมั่นถือมั่น
นี้ เขาเรียกเป็นบาลีว่า “สุญญตา”, สุญญตา แปลว่าความว่าง คือไม่มีอะไรที่เป็น
ตัวตน ไม่มีอะไรที่เป็นของตนเลย จึงใช้คำว่า ว่าง. โลกนี้เป็นของว่าง, จงเห็นโลก
นี้เป็นของว่าง แล้วจิตที่เห็นความว่าง หรือของว่างอย่างนี้เรียกว่าจิตว่าง; เพราะ

ฉะนั้น ต้องเข้าใจให้ถูกต้องไปว่า จิตว่างนี้ ไม่ใช่เป็นจิตเลื่อนลอย สูญเสียความรู้สึก หนึ่ง
เงียบตัวแข็งเป็นก้อนหินก้อนไม้อะไร ที่เขามักจะพูดกันอย่างนั้น; นั่นผิด โดยประการ
ที่ปวง. จิตที่ว่างตามความหมายอันถูกต้องแล้ว เป็นจิตที่ว่างไว้อย่างยิ่ง เฉลียว
ฉลาดแหลมคมอย่างยิ่ง ไม่ยึดมั่นถือมั่นเกาะเกี่ยวอะไรเลย เพราะฉะนั้นจึงไม่มี
ความทุกข์อย่างอื่น ข้อที่มันมีความเฉลียวฉลาดและว่างไว้อย่างยิ่งนั้นแหละ มันทำให้
กิดอก จำเก่ง ตัดสินอะไรถูกต้องสั่งการสั่งงานให้ร่างกาย หรือให้ปาก วาจา นี้ พูด ทำ ถูกไป
หมดเลย นั่นแหละคือจิตว่างที่ถูกต้อง. เราจะต้องพยายามเป็นผู้ที่มีจิตว่าง ในลักษณะ
อย่างนี้อยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่านที่เป็นผู้พิพากษา จึงจะเป็นผู้ที่ประสบ
ชัยชนะ ไม่มีความพ่ายแพ้.

จิตว่าง, ความว่างนี้มันมีความหมายของมันเฉพาะ อย่างที่เราเห็นได้ชัด
แล้ว ไม่ใช่อย่างที่ชาวบ้านเขาพูดกัน ที่มันมีความจำเป็น ที่จะต้องพูดกันถึงคำ ๆ
นี้; เพราะว่ามันเป็นหัวใจของพุทธศาสนา และเป็นคำที่พระพุทธเจ้าท่านตรัส และ
ท่านใช้ จนถึงกับท่านกล่าวว่า “ตถาคตอยู่ด้วย สุญญตาวิหาร ตลอดวัน ตลอดคืน”
ตถาคตคือองค์ท่านเองอยู่ด้วย สุญญตาวิหาร. สุญญตาวิหาร ก็หมายความว่า เป็น
อยู่ด้วยจิตใจที่ว่างอยู่เสมอ ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นอะไรว่า เป็นตัวตน ของๆตน. คำ
ว่าวิหารนี้แปลว่าอยู่ ไม่ใช่แปลว่าโบสถ์วิหาร. อย่าเข้าใจผิด. วิหาร แปลว่าอยู่; ถ้า
เป็นวัตถุก็แปลว่าที่อยู่, ถ้าเป็นนามธรรม ก็แปลว่าธรรมเป็นเครื่องอยู่. ถ้าเป็นกริยา
นามก็แปลว่า การอยู่. คำว่า วิหาร แปลอย่างนี้, สุญญตาวิหาร ก็แปลว่าการมี
ชีวิตอยู่ มีลมหายใจอยู่ ด้วยความว่าง; ว่างจากอะไร ว่างจากความรู้สึกสำคัญมั่น
หมาย ว่ามีอะไรที่เป็นตัวกู หรือของกู นี้เรียกว่าอยู่ด้วย สุญญตาวิหาร และใน
จิตที่ว่างอย่างนั้น มันรู้อะไรของมันหมด เป็นสติปัญญาไร้เปอร์เซ็นต์ ว่างไว

มาบริโภคน้ำสอยเสนาสนะนี้ก็ดี นิสฺสฺสฺโต นิชฺชํโว สฺมุญฺโฆ พอเจ็บไข้จะกินยา: ยา
นี้ก็ดี คนที่จะกินยานี้ก็ดี นิสฺสฺสฺโต นิชฺชํโว สฺมุญฺโฆ. แล้วจะว่า มหายานอย่างไร.

นี่คือหลักอันแรกที่เรียกว่าหน้าปากคอกของเถรวาท ถ้าจะพูดกันอย่างเถรวาท
หรือหินยาน อย่างเมืองไทยนี้ ก็ต้องเรียนอย่างนี้เสียแล้ว.

ที่นี้ ที่เป็นหลักสำคัญกว่านี้คือว่า ในพระกัมภีร์ในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะใน
ตอนสังยุตตนิกาย ก็มีคนไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ไปทูลพระพุทธเจ้าว่า “พวกข้าพระพุทธ-
เจ้าเป็นผู้ครองเรือน นอนแออัดอยู่ด้วยบุตรภรรยา ลูบลี้กระแจจะจันทน์ของหอม
ประกอบภารงานเลี้ยงชีวิตอยู่; ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงแสดงธรรมที่เป็นประโยชน์เกื้อ-
กูลแก่พวกข้าพเจ้า.” พระพุทธเจ้าก็แสดงธรรมเทศนาที่เรียกว่า สฺมุญฺจตปฺปฏิสฺสฺยุตฺตา
เทศนา: คือเทศนาที่ว่าด้วยเรื่องสฺมุญฺจตา; นี้ฟังดูเถอะ แม้แต่ฆราวาสที่นอนแออัด
อยู่ด้วยบุตรภรรยา ลูบลี้กระแจจะจันทน์ของหอมนี้ ก็ทรงสอนเรื่องสฺมุญฺจตา; ต่อเมื่อ
ฆราวาสบางพวกว่านี่ยังยากไป ยังลึกไป พระพุทธเจ้าจึงลดลงมาเป็นว่า ให้มีความ
เชื่อมั่นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ประพฤติศีลให้บริสุทธิ์ นั่นเป็นเรื่องที่ลด
ลงมา. แต่ว่าอันคัมภีร์แรกที่พระพุทธเจ้าท่านมุ่งหมายนั้น คือเรื่องสฺมุญฺจตา บางคนรับไป
บางคนรับไปไม่ได้, บางคนรับไปไม่ได้ ท่านลดลงมาให้เข้าถึง พระพุทธ พระธรรม
พระสงฆ์. ชนิดที่ไม่ห้วนไหว แล้วให้มีศีลชนิดที่พระอริยเจ้าชอบใจ. นี้ฟังดูให้ตื้น
หน่อยว่า เขาถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จนไม่ห้วนไหวนั้นมันจะเป็น
อย่างไร มันต้องเข้าถึงผลของความไม่ยึดมั่นถือมั่น เห็นพระพุทธ พระธรรม พระ-
สงฆ์ ในลักษณะเช่นนั้น จึงจะเรียกว่าไม่ห้วนไหว คลอนแคลนในการถึงพระพุทธเจ้า
จะไปมัวกราบ-ๆ ไหว้-ๆ สมทาน “พุทฺธํ สรณํ กัจจามิ” นี้มันคลอนแคลนห้วนไหว
อยู่ตลอดเวลา. จะว่าพระพุทธเจ้าท่านเล่นเหลี่ยม หรือพูดย่างมีกลเม็ดอย่างไร ก็
ตามใจเถิด แต่ท่านระบุให้ชัดลงไปว่า ชนิดที่ไม่ห้วนไหว. ศรัทธาชนิดที่ไม่ห้วนไหว

และศีลก็ต้องเป็นศีลชนิดที่ดี จนพระอริยเจ้าชอบใจ คราวนี้หมายความว่า พระอริยเจ้าจะชอบใจศีลอย่างมงาย รักษาศีลที่ไปสวรรค์ รักษาศีลเพื่อให้มีโชคคืนนั้นไม่ได้ พระอริยเจ้าไม่ได้ชอบใจศีลชนิดนี้; แต่จะชอบใจศีลที่มันดึงไปหาความไม่ยึดมั่นถือมั่น ทำไปด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น, ท่านลดลงมาให้หน่อย แต่ก็ไม่ต้องออกนอกแนวของความยึดมั่นถือมั่น.

ข้อที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสเรื่องสุญญตา แก่ฆราวาสครองเรือนนี้ มันเป็นเรื่องบ่งชี้ชัดอยู่แล้วว่า แม้เรื่องสุญญตาก็เป็นเรื่องพื้นฐาน สำหรับคนทั่วไปแม้ฆราวาส; เพราะฉะนั้นอย่าได้ไปหลงตามคนบางพวกที่พูดว่า มันเป็นเรื่องสูงสุด หรือว่ามันเป็นเรื่องของมหายาน หรือว่าสุญญตานั้น หมายถึงสูญเปล่า ไม่ได้อะไรเลย. นี่มันเป็นความเข้าใจผิดของคนเหล่านั้นเอง มันจึงทำเรื่องที่ประเสริฐที่สุด ก็เป็นหัวใจที่สุดของพระพุทธศาสนาให้กลายเป็นเรื่องที่น่ากลัวไปบ้าง ไม่น่าสนใจบ้าง อะไรบ้าง มีคมัวสลัวไปหมด. เพราะฉะนั้นเพื่อประหยัดเวลาดังกล่าวแล้ว อาตมาจึงเอาเรื่องนั้มายืนยัน มาเน้น และมาชี้แจง ให้ท่านวินิจฉัยดูอย่างละเอียด, พิจารณาดูอย่างละเอียดให้เข้าใจ แล้วมันจะง่ายคายในการที่จะเข้าใจสิ่งต่างๆ, เข้าใจธรรมทุกอย่างทั้งหมดทั้งสิ้นในพุทธศาสนา. เหมือนกะเราจะถอนสายบัวหรือสายตังนี้ ถ้าเราจะมัดไปดอนที่ใบที่ละใบมันก็ขาดหมด แต่ถ้าเราไปจับที่กอกของมันที่อยู่ใต้ดิน ที่หัวของมันที่อยู่ใต้ดิน อย่างนั้นมันได้มาหมดทุกสาย ไม่มีเหลืออยู่เลยสักสายเดียว; น้อการอย่างนี้ คืออาการที่เราจะต้องศึกษา เรื่องสุญญตาให้เข้าใจ; แล้วดึงมาเพียงกเดียวเท่านั้น มันจะได้มาหมดทุกกิ่ง ทุกก้าน ทุกแขนง จึงได้ข้อร้องให้สนใจเป็นพิเศษ และยืนยันไว้ในเบื้องต้นว่า นี่คือหลักที่เราจะต้องทำความเข้าใจโดยละเอียด.

เป็นอันว่าเรื่องเบื้องต้น แม้ฆราวาสก็ตาม เรื่องจะมาบวชพระบวชเณรก็ตาม เรื่องจะเป็นพระอรหันต์ในที่สุดก็ตาม มันไม่พ้นไปจากเรื่องสุญญตาเลย มันเป็น

เรื่องเดียวกันหมด ที่นี้อยากจะให้จำไว้อีกคำหนึ่งว่า **ศุนฺณ** หรือว่าง นั้นมันหมายถึงอย่างไร เพื่อประกันไม่ให้ลืม **สญฺญ** หรือศุนฺณนั้นมันเป็นคำประหลาด เรามองกันดูในแง่ต่างๆ เช่นแง่คณิตศาสตร์ก็ได้. อาจมาอยากจะถามท่านทั้งหลายทีเดียวว่า ศุนฺณนั้นมันเป็นบวกหรือเป็นลบ นี่คงไม่มีใครตอบได้ว่า เป็นบวกหรือเป็นลบ เพราะมันไม่อาจจะเป็นบวกหรือเป็นลบ เพราะฉะนั้นมันจึงไม่อาจจะเป็นอย่างนั้น หรือเป็นอย่างนี้ เป็นอย่างโน้น เช่นไม้ตีหรือไม้ขี้ ไม้บุญหรือไม้บาป ไม้สูงหรือไม้ต่ำ หรืออะไรอย่างนี้; กระทั่งไม่สุข หรือไม่ทุกข์เลย ว่าอย่างนี้ดีกว่า ก็หมายความว่า ขณะนั้นมันว่างอย่างเต็มที่. เรากล้าใหม่ที่จะพูดว่า เป็นมนุษย์ศุนฺณกันสักที มนุษย์ศุนฺณคือมนุษย์ไม่บวก หรือมนุษย์ไม่ลบ ส่วนมากคงจะชอบข้างบวก อยากจะบวกให้มันมากๆ ไม่มีใครชอบข้างลบ. แต่ก็ลองไปคิดดูเถอะว่า บวก—ความสุข—หรือบุญ—หรือดีอะไรเหล่านี้ มันก็มีความทุกข์ไปตามแบบตามประสาของคนมีบุญ หรือคนดี; ลบ—มันก็มีความทุกข์ไปตามแบบตามประสาของคนชั่ว คนบาป คนทุกข์อะไรอย่างนั้น อยู่ตรงกลางมันไม่เป็นที่อาศัยของอะไร. จงจำวลีที่ว่า **“ไม่เป็นทาสของอะไร”**; ไม่เป็นทาสของอะไรก็คือ ไม่เป็นทาสของฝ่ายดีหรือฝ่ายชั่ว ก็คือไม่เป็นบวกไม่เป็นลบ. เป็นมนุษย์ศุนฺณก็หมายความว่า มีจิตว่างจากความยึดมั่นถือมั่น ไม่มีความสำคัญมัน หมายถึงโตว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรานั่นเอง. นี่ก็หมายความว่ามันไม่หลงในสิ่งใดโดยประการทั้งปวง ไม่หลงทั้งในทางบวก ไม่หลงทั้งในทางลบ มันจึงเป็นมนุษย์ศุนฺณ. ถ้าท่านยังคิดดู ท่านจะยิ่งพอใจว่า เป็นมนุษย์ศุนฺณมันสะอาด สว่าง สงบ มันว่างจากสิ่งรบกวน มันว่างจากสิ่งเศร้าหมอง มันเป็นตัวของตัวเอง ข้อนี้เอาตามาขอทำให้ท่านทั้งหลายแย้งมาว่า เป็นมนุษย์บวกก็ตาม เป็นมนุษย์ลบก็ตาม เป็นอิสระของตัวเองใหม่. ถ้าเป็นมนุษย์ศุนฺณนั้นจะเป็นอิสระแก่ตัวเองหรือไม่.

ที่นี้ความเป็นผู้พิพากษา ขณะที่นั่งอยู่บนบัลลังก์โดยเฉพาะในเวลานั้น ต้องการความเป็นอิสระของตัวเองหรือไม่ ถ้าคิดได้อย่างนี้แล้ว อย่างน้อยที่สุด บัลลังก์

นั้นจะต้องเป็นมนุษย์ศุนย์ ถ้าเวลาอื่นเป็นไม่ได้ บนบัลลังก์ของการพิพากษานั้นจะต้องเป็นมนุษย์ศุนย์ คือไม่บวกหรือไม่ลบ ไม่ขึ้นหรือไม่ลง ไม่ฟูหรือไม่แฟบอย่างนี้ ไม่ติดดีหรือไม่ติดชั่ว คือไม่เห็นแก่อะไรหมกนนั้นเอง เห็นแก่ความดี ความจริง ความงาม ความถูกต้อง ความยุติธรรม ซึ่งที่แท้มันหมายถึงความว่างจากความยึดถือเหมือนกัน.

ที่เราไปพูดว่าดีว่างามนั้น เพราะเราไม่มีคำอื่นจะพูด เราจำเป็นจะต้องว่าดีว่างาม ซึ่งฟังดูก็เป็นบวกอีกชนิดหนึ่งเหมือนกัน แต่อย่าเข้าใจว่า ความดีความงามในลักษณะอย่างนี้เป็นบวก, ไม่ใช่; ต้องเป็น ศุนย์เสมอไป. ดี งาม หอม นิ่ม นวล ชนิดที่เป็นที่ตั้งแห่งความลุ่มหลงนั้นเป็นบวก. แต่ถ้าดี งาม จริง ถูกต้อง ยุติธรรมนี้เป็นคำที่เราสมมุติให้เป็นความหมายอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งหมายถึงไม่บวก หรือไม่ลบ คือ ศุนย์ และเป็นอิสระแก่เนื้อแก่ตัว มีสติปัญญาอยู่แก่เนื้อแก่ตัว จึงจะรักษาความเที่ยงธรรม ไม่ลำเอียงของโลกไว้ได้.

อาตมาถือว่าหน้าที่ของท่านที่จะเป็นผู้พิพากษานี้ คือหน้าที่รักษาความตรง รักษาความเที่ยงตรงของโลก เพราะฉะนั้นตราขณะที่มีนเที่ยง เราไม่ถือว่าบวกหรือไม่บวก มันจึงต้องอยู่ในระดับ ศุนย์ ผู้พิพากษาที่นั่งอยู่บนบัลลังก์จะต้องเป็นอย่างที่ขอสมมุติเรียกว่า มนุษย์ศุนย์ ไม่ใช่บวกหนึ่ง หรือลบหนึ่ง บวกสอง ลบสองอะไรทำนองนั้น.

ความเป็นมนุษย์ศุนย์ ไม่มีทางที่จะมาได้จากทางอื่น นอกจากความไม่ยึดมั่นถือมั่น; ในขณะที่นั้นไม่มีความสำคัญมันหมายถึงใดโดยความเป็นตัวตน หรือของตนเอง, อย่างว่าถึงลูกเมียที่บ้าน แม้แต่ชีวิตของตัวก็ต้องไม่สำคัญมัน หมายถึงโดยความเป็นของตัว, หรือไม่มีความรู้สึกว่าเป็นตัวกู นี่จึงจะเป็นมนุษย์ศุนย์ เป็นอิสระ

ความเป็นอิสระนั้นคือว่าง คือตัวธรรมอย่างยิ่ง. พวกที่ฉลาดพูด เขาพูดมาเหนือเมฆเลย จนพวกเราเข้าใจไม่ได้ว่า: ธรรมะ คือความว่าง, ความว่างคือ ธรรมะ; ธรรมะคือพุทธะ, พุทธะคือความว่าง; จิตคือความว่าง ความว่างคือจิต; อย่างนี้ ไม่มีอะไรนอกจากความว่าง ในบรรดาสิ่งที่จริงที่แท้แล้ว ไม่มีอะไรนอกจากความว่างจากตัวกูของกู คือศูนย์นั่นเอง ไม่บวกหรือไม่ลบนั่นเอง. เพราะฉะนั้นถ้าท่านมีความหวังที่จะให้ชีวิตนี้เยือกเย็นเป็นสุขก็ตาม ที่จะให้หน้าที่การงานประจำวันเป็นสุข. ไม่มีความทุกข์เลยก็ตาม; จะต้องนำเพณีสักเป็นมนุษย์ศูนย์ คือว่างจากความสำคัญมั่นหมายอะไรว่าเป็นตัวเรา หรือเป็นของเรา แล้วทำไปด้วยจิตว่าง คือสติปัญญา แล้วงานจะสนุกไปหมด ไม่ต้องเงิน เงินกลายเป็นขยะมูลฝอยไป. ทำงานแทนนั้นแหละเป็นสุขสนุกไปหมด อย่างที่เรียกว่า Duty for duty's sake ที่พูดวันแรกนั้น เป็นความสุขอย่างสูงสุดอยู่ในตัวงานนั้น; มันเลยไม่เคียดแค้น ไม่ระส่ำระสาย ไม่กระวนกระวาย ไม่มีทุกข์ร้อน แม้จะทำงานมากสักเท่าไร ทำทั้งวัน ๆ ตลอดชีวิตเลย ผลจะได้มาเป็นเงินเป็นชื่อเสียง เป็นอะไร มันกลายเป็นของตุ่เล่น เป็นของเด็กเล่น เอาไว้ตุ่เล่นไปหมด มันไม่ใช่ความสุขอะไรมากมาย หรือว่าเงินเดือนก็จะกลายเป็นรูปเทียน สำหรับบูชาคุณความดีของเราไปหมด. เราไม่เป็นลูกจ้าง, เราจะไม่เป็นลูกจ้างเป็นอันขาด ใครจะว่าข้าราชการเป็นลูกจ้างของประชาชนก็ว่าไปตามความเขลา ๆ ของเขา; เมื่อเราเป็นมนุษย์ศูนย์แล้วเราจะไม่เป็นลูกจ้างใคร แต่ว่าเป็นตัวธรรมะเสียเอง; แล้วก็บันดาลสิ่งทั้งปวง ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับตัวนี้ ให้เป็นไปในร่องรอยของ ธรรมะ คือตามครรลอง-คลองธรรมของธรรมะ แล้วเราก็สนุกสนาน มีความสุข มีความอึดใจอย่างยิ่งในการกระทำอย่างนั้น; แล้วเรื่องมันก็จบกันตรงที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ว่าเป็นตัวเรา หรือเป็นของเรานั้นเอง.

นี่แหละเรื่องหรือความหมาย หรือขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนา; ถ้ามีสิ่งนี้เพียงสิ่งเดียวแล้ว มันสิ้นสุดเท่านั้น มันเป็น

เรื่องไม่มีความทุกข์ไปหมด ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ ผู้อื่นก็ไม่เป็นทุกข์ แม้แต่โลกนี้ก็จะไม่เป็นทุกข์; แต่ถ้าลงมียึดมั่นถือมั่นแล้ว มันตรงกันข้ามไปหมดเหมือนกัน มันจะเป็นทุกข์กันไปหมดทั้งเราทั้งเขาและทั้งโลก. วิฤตการณ์ถาวรของโลก มันอยู่ที่สัตว์โลกมีความยึดมั่นถือมั่น ในสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของความยึดมั่นถือมั่น ด้วยอำนาจของความโง่เขลาทางมกาย ไปแตะต้องโลกในแง่ที่เป็นมายาทั้งนั้น จึงได้ยึดมั่นถือมั่นไม่เข้าถึงโลกในแง่ของความจริงว่าเป็นอย่างไร เพราะฉะนั้นอาตมาจึงถือว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องแรกที่สุด ที่เราจะต้องทำความเข้าใจกันโดยละเอียด ในบรรดาเรื่องที่เป็นหลักพื้นฐานของพุทธศาสนาทั้งหลาย และว่าก็เรื่องก็ตามจะมารวมยกอยู่ที่นี้ หรือรวมยกเป็นหัวเดียว ยกเดี่ยวอยู่ที่นี้ นอกนั้นจะเป็นเพียงกิ่งก้าน สาขา แขนงของสิ่ง ๆ หนึ่งเท่านั้น.

เพราะฉะนั้นขอให้สนใจเป็นพิเศษ แล้วเราก็จะได้กล่าวถึงเรื่องแวดล้อมเรื่องนี้อีกสองสามเรื่อง แล้วก็สมบูรณ์ ในการที่ทางราชการมีความประสงค์จะให้เข้าใจหลักของพระพุทธศาสนา.

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านั้น.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๘/๒๕๐๕

เรื่อง

หลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา (ต่อ)

๑. หลักปฏิบัติเพื่อความไม่ยึดมั่น

พระราชชยแก้ว (พุทธทาส อินทปัญโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่งกระทรวงยุติธรรม

๔ กรกฎาคม ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในโอกาสแห่งการบรรยายครั้งที่แปดนี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงหลักปฏิบัติ เกี่ยวกับความไม่ยึดมั่น; เมื่อฟังคุณเณร ๆ รู้สึกคล้ายกับว่า จะสอนเรื่องไปในิพพาน หรือ บรรลุมรรคผลนิพพานทันทีเดียว; เพราะว่าพวกเขาว่าชาวบ้านทั่ว ๆ ไป เขาเห็นว่า เรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้ มันเป็นเรื่องสำหรับเป็นพระอรหันต์ เพราะฉะนั้นเขาจึงจัดไว้ในฐานะเรื่องที่จะไปในิพพาน ถ้าเข้าใจไปอย่างนั้นก็เป็นเรื่องน่าท้อ. แต่ตามที่เป็นจริงนั้น ขอให้เข้าใจอย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ว่าเรื่องทั้งหมดมันมีเพียงเรื่องเดียว แนวเดียว ว่า เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็ไม่เห็นแก่ตน เมื่อไม่เห็นแก่ตน ก็ไม่มีทางที่จะผิคนับตั้งแต่ศีลเล็ก ๆ น้อย ๆ ขึ้นไป หรือแม้แต่ผิดมรรยาทที่ต่ำลงไปกว่านั้นอีก. ขอให้มองเห็นความกว้างขวาง ขอบเขตที่กว้างขวางของคำว่า ยึดมั่นถือมั่นหรือไม่ยึดมั่นถือมั่นก็ตาม ที่มันตรงกันข้าม; คนเราทำผิดทุกอย่างเพราะเห็นแก่ตัวทงนบนเมื่อไม่เห็นแก่ตัว มันก็ไม่มีทางที่จะทำผิด. ความไม่ยึดมั่นถือมั่นจึงเป็นสิ่ง

ที่ต้องการเป็นพื้นฐานทั่วไป นับตั้งแต่ยัดมันที่น้อย หรือว่าถ้าจำเป็นจะต้องยัดมันก็ยัดมันดื้อมันในส่วนที่ดี คือส่วนที่เป็นไปเพื่อความไม่ยัดมันดื้อมันนั่นเอง. ถ้าเราจะมีความยัดมันอะไรบ้าง ก็ต้องยัดมันดื้อมันในลักษณะที่มันเป็นไปเพื่อความไม่ยัดมันดื้อมัน; เราจะยัดหลักที่จะไม่ยัดมันดื้อมันไว้เรื่อย มันเลยเป็นเรื่องเดียว; การที่มีสติไม่ยัดมันดื้อมันอย่างนี้ มันเรียกว่าความไม่ประมาท. ความไม่ประมาทนั้นทางพุทธศาสนาถือเป็นคำรวมทั้งหมด; คนเราถ้าไม่ประมาทแล้ว ไม่มีทางที่จะตาย คือไม่มีทางที่จะผิด หรือที่มีคำตรัสของพระพุทธเจ้าไว้ว่า “บรรดาธรรมะทั้งหลายย่อมไปสรุปรวมอยู่ที่ความไม่ประมาท เหมือนรอยเท้าสัตว์บก มันรวมลงไปได้ในรอยเท้าช้าง ซึ่งใหญ่กว่ารอยเท้าสัตว์อื่น ๆ” อย่างนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นขอให้เข้าใจคำว่า ความไม่ยัดมันดื้อมันให้ถูกต้อง แล้วก็ฝึกสนุกในการที่จะศึกษาและปฏิบัติ ไม่เห็นเป็นเรื่องที่สูงเกินไป จนเอามาใช้อะไรไม่ได้กับพวกฆราวาส.

ที่นี้ ขอให้หนักบทวนสักนิตหนึ่งว่า ในครั้งที่แล้วมา เราได้กล่าวถึงหลักที่ควรทราบโดยละเอียด คือเรื่องความไม่ยัดมันดื้อมัน ว่าจะจะเป็นผลดีอย่างไร หรือมีแนวอย่างไร ส่วนในครั้งนี้อาจเหลือปัญหาอยู่ว่า ปฏิบัติอย่างไรจึงจะไม่ยัดมันดื้อมัน เพราะฉะนั้นวันนี้เราจะได้พูดกันถึงเรื่องส่วนที่เป็นการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความไม่ยัดมันดื้อมันขึ้นมาให้ได้.

เมื่อครั้งที่แล้วมาก็ได้ชี้ให้เห็นความจริงอย่างหนึ่ง ว่าเมื่อจิตไม่ยัดมันนั้นเป็นจิตว่าง; เมื่อจิตว่างแล้วมีคุณสมบัติ มีสมรรถภาพ มีอะไรทุกอย่างที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ให้สำเร็จประโยชน์ด้วยดี; เพราะฉะนั้นข้อปฏิบัติที่จะกล่าวนี้ ก็เป็นข้อปฏิบัติเพื่อทำให้จิตว่างจากความยัดมันดื้อมันอย่างที่เราว่านั่นเอง. เพราะว่าความไม่ยัดมันดื้อมันนั้นก็คือความที่มีจิตว่าง จึงขอย้ำข้อนี้ไว้เรื่อย ๆ เพื่อกันลืม เดียวจะเป็นสองเรื่องสามเรื่อง แล้วกันเวียน. สำหรับการปฏิบัติเพื่อไม่ยัดมันดื้อมัน มีจิตว่างจากความยัดมัน

ถือมั่นอยู่เสมอเช่นนั้น จะต้องแบ่งออกเป็นสองระยะ หรือสองตอน หรือสองประเภท ก็แล้วแต่จะเรียก.

ประเภทแรกก็คือ เราจะต้องปฏิบัติให้ถูก ในเมื่อมีการกระทบกันเข้ากับ อารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส, ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เราจะต้องปฏิบัติในตอนนี้ให้ถูก.

ประเภทหลังก็คือ ตามปกติที่เราไม่ถือว่า มีอารมณ์อะไรมากระทบ เรา เป็นอยู่ตามปกติ เราก็ต้องปฏิบัติให้ถูกตามกฎเกณฑ์อันนี้เหมือนกัน. หลักใหญ่ ๆ ก็มีขึ้นมาว่า เมื่ออารมณ์มากระทบ เราต้องมีสติ และเมื่ออยู่ตามปกตินั้น เรา จะต้องอยู่กับปัญญา เกิดมีคำที่สำคัญที่สุดขึ้นมาสองคำ คือคำว่า “สติ” กับคำว่า “ปัญญา” เพราะฉะนั้นเรามาวินิจฉัยคำสองคำนี้ ให้ความหมายที่ถูกต้องของมันเสียก่อน.

อาตมาได้กล่าวมาเรื่อย ๆ ว่า คำบัญญัติเฉพาะในทางศาสนานั้น ความหมายไม่เหมือนหรือไม่เท่ากันกับคำ ๆ เดียวที่ใช้พูดกันอยู่ทั่ว ๆ ไปในภาษาไทยเรา เพราะฉะนั้นคำว่า สติ หรือคำว่า ปัญญา นี้ก็เหมือนกัน ในทางธรรมะมีความหมาย บางอย่าง แปลกหรือกว้างออกไป เราจึงต้องวินิจฉัยเป็นพิเศษ และเราวินิจฉัย พร้อมๆ กันไปสะดวกกว่า:—

คำว่า สติ ตามตัวหนังสือ แปลว่าระลึกได้. ส่วนคำว่า ปัญญา แปลว่า รู้ทั่วถึง, รู้อย่างทั่วถึง. ปะ - แปลว่า ทัว ญา แปลว่า รู้.

ที่นี้ ท่านลองคิดดูว่า สตินี้จะระลึกอะไรได้ มันต้องมีหลักที่จะระลึก หลักที่ระลึกมันก็ไม่ใช่อะไรอื่น นอกจากความรู้ที่เป็นปัญญานั้นเอง; มันต้องมี.

ความรู้ที่ถูกต้องทั่วถึงอยู่ก่อน การระลึกจึงจะเป็นไปได้, ก็ระลึกไปตามแนวของ
 ปัญญาที่ถูกต้อง. เพราะฉะนั้นถ้าท่านมองให้ดี มันก็จะเห็นได้ว่า สติ ก็คือปัญญา
 นั่นเอง แต่เป็นปัญญาที่มากในรูปฉบับปล้นกระทันหัน ทันทันต่อเหตุการณ์
 มันจึงเป็นเรื่องแห่งการเกิดของจิตหรือการระลึก ไม่ใช่เป็นเรื่องของความรู้โดยตรง;
 แต่ต้องไม่ลืมว่า ความรู้นั้นมีเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว และถ้าความรู้นั้นมาไม่ทัน มัน
 ก็เป็นหมันไม่มีประโยชน์อะไร มันสายเกินไป; เพราะฉะนั้น ความรู้ที่มากกระทันหัน
 ทันทันแก่เหตุการณ์นี้เรียกว่า "สติ". เราจึงเล็งเอาภิกขุที่มันมาโดยกระทันหัน ไม่เล็ง
 เอาความหมายของคำว่ารู้ทั่วถึง, เล็งเอาตรงที่มันมากกระทันหัน, มันระลึกได้กระทันหัน,
 นั่นแหละคือ สติ; แต่โดยเนื้อแท้ มันก็คือปัญญานั้นแหละมาทันแก่เหตุการณ์ ไม่ใช่
 นิ่งคิด นิ่งนึกตรึกตรองจนสาย จนเหตุการณ์มันผ่านไปแก้ไขไม่ได้ อย่างนั้นไม่เรียกว่าสติ.
 สติกับปัญญาต่างกันเท่านั้นเอง แต่ถึงจะต่างกันอย่างไร ท่านก็เห็นแล้วว่ามันเนื่องกันอยู่
 อย่างแยกกันไม่ได้; เพราะสติมันเอาความรู้ของปัญญานั้นแหละมา หรือว่าปัญญา
 ที่มากในรูปทันตันทันเองเรียกว่าสติ นี่มันจึงเรียกได้ว่าเป็นอันเดียวกันด้วยซ้ำไป แต่
 มันทำหน้าที่ในลักษณะอาการที่ต่างกันเท่านั้น เพราะฉะนั้นเมื่อพูดถึงสติ ก็หมายถึง
 มีปัญญารวมอยู่ด้วย แฝงอยู่ในนั้นด้วย, ที่นี้ถ้าจะมองดูกันแต่ในทางปัญญา มันก็อาจ
 จะกล่าวได้ว่า คือสติที่มีอยู่อย่างไม่ดับ ไม่ขาดตอน มีอยู่เรื่อย ดังนี้ก็ได้ เพราะมันเป็น
 ความรู้อย่างเดียวกันแท้ เช่นจะรู้ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็เป็นปัญญา และเมื่อ
 ความรู้เรื่องนมากกระทันหัน บ่งกันไม่ให้ไปยึดมั่นถือมั่นอะไรเข้า อย่างนั้นก็เรียก
 ว่าสติ.

ข้อปฏิบัติที่ว่า เมื่อมีอารมณ์มากกระทบ ให้ใช้สตินี้ เราควรจะรู้กันต่อไป ถึง
 สิ่งที่เกี่ยวข้องกันโดยละเอียด เรื่องมันออกจะชวนเบื่อ แต่ว่ามันเป็นเรื่องที่จำเป็นที่สุด
 ที่จะต้องทราบ. สิ่งแรกที่เราจะต้องทราบก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่า อารมณ์ เราถือโอกาสเรียนคำ
 เรียนศัพท์ไปเลยก็เป็นการได้กำไร คำว่า "อารมณ์" ในภาษาไทยนั้นมันต่างกันลิบกับ

อารมณ์ในภาษาธรรมะ อารมณ์ในภาษาไทยเราพูดว่า อารมณ์ดี อารมณ์ร้าย อารมณ์เสีย อย่างนี้มันหมายถึงความรู้สึกในจิตใจของผู้คนมากกว่า นี่ภาษาไทยอย่างที่ชาวบ้านพูด. แต่คำว่า อารมณ์ในทางธรรมะไม่ได้หมายถึงจิตใจ มันหมายถึงสิ่งข้างนอก คือสิ่งที่จะมากกระทบใจ เรียกว่า รูปที่จะกระทบด้วยตา, เสียงที่จะได้ยินด้วยหู, กลิ่นที่จะรู้สึกด้วยจมูก, รสที่จะรู้สึกด้วยลิ้น โผฏฐัพพะที่จะรู้สึกทางผิวกายคือสัมผัสทางผิวกาย, ความคิดหรือความรู้สึกต่างๆที่จะรู้สึกได้ด้วยใจ แต่อย่างนี้เราต้องเข้าใจว่า มันไม่ใช่ตัวใจ มันคือตัวข้างนอกที่ใจจะกระทบ หรือจะกระทบกับใจ อารมณ์หมายถึงสิ่งเหล่านั้น. ถ้าในภาษาไทยเรา ที่พูดว่าอารมณ์ดีอารมณ์ร้าย แล้วให้หมายถึง สิ่งที่จะมากกระทบใจ คือคิดขึ้นในใจแล้วกระทบใจ ก็ถูกเหมือนกัน ไม่ใช่ผิด. แต่ถึงอย่างไรท่านก็จะเห็นได้ว่า มันยังแคบ เพราะหมายแต่เรื่องที่จะกระทบใจอย่างเดียว เราต้องหมายถึงว่า กระทบทางตา กระทบทางหู กระทบทางจมูก กระทบทางลิ้น กระทบทางกาย ห้าอย่างนี้เพิ่มเข้าไปด้วย รวมทั้งที่กระทบใจ อย่างนี้เรียกว่าอารมณ์. คำว่า อารมณ์^๕นี้ แปลว่า “เป็นทเกาะเกี่ยว” เป็นทห้วงเอาหรือเป็นทยึด, ศัพท์^๕ๆ นี้แปลว่าอย่างนี้ รูปกัถิ เสียงกัถิ กลิ่นกัถิ รสกัถิ มันเป็นที่ที่ใจจะไปเกาะเกี่ยว เป็นสิ่งที่ใจจะไปห้วงเอา ยึดเอา เรียกว่าอารมณ์; แล้วเราก็มีเครื่องมือ หรือมีสะพาน หรือมีช่องทางที่จะให้ใจออกไปรับอารมณ์นั้นก็คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจเองด้วย จึงเป็นหಕ್ಕู่ เขาเรียกเป็นภาษาธรรมะว่า อายตนะสองฝ่าย อายตนะฝ่ายข้างนอกก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสธรรมารมณ์ นี่เป็นอายตนะข้างนอก, อายตนะข้างในก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี่อายตนะข้างใน.

อายตนะ^๕นี้แปลว่า ที่ต่อกัน ที่ๆจะพบกัน เหมือนคำที่เราเรียกว่า Contact มันจะต้องมีสองฝ่ายจึงมีสิ่งที่เรียกว่า Contact ได้ ที่ที่จะกระทบกัน หรือว่าติดต่อกันนั่นเอง ฝ่ายในก็มีอยู่ฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายนอกก็มีอยู่ฝ่ายหนึ่ง และฝ่ายนอกนั้นแหละคืออารมณ์. ที่นสิ่งที่เรียกว่าอารมณ์^๕ มองดูให้ดีแล้ว มันก็หมายถึงทั้งหมด ไม่มีอะไรที่ไม่

ใช้อารมณ์ บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกมันอยู่ในลักษณะของ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ทั้งนั้น; เพราะฉะนั้นถ้ากล่าวได้อย่างไม่ผิดก็คือว่า โลกทั้งหมดนั้นแหละ คืออารมณ์ จะเป็นโลกที่มองเห็น หรือโลกที่ไม่มองเห็นก็ตาม มันตั้งอยู่ในฐานะที่จะสัมผัสกับจิตใจ.

ที่นี้ เรื่องอารมณ์นี้มันมีความสำคัญอยู่ ตรงที่ให้เกิดความยินดียินร้าย มันจึงเป็นสิ่งที่จะต้องระมัดระวัง หรือเป็นสิ่งที่มีความหมายขึ้นมา เพราะว่าถ้าเราควบคุมอารมณ์ไม่ได้ คือหมายความว่า มันเข้าไปรบกวนจิตใจแล้ว จิตใจก็วุ่น คือยึดมันถ้อมันขึ้นมาทันที เป็นเหตุให้ทำผิดพลาดผิด คิดผิดในที่สุด. เราอย่าคิดว่าเราจะเอาตัวรอดไปจากการกระทบของอารมณ์ได้ แม้เราจะอยู่บนบัลลังก์ของผู้พิพากษา เราก็ไม่รอดไปจากการกระทบของอารมณ์ ที่จะเข้ามาทางตา ทางหู แม้กระทั่งทางใจ และย่อมจะมีสิ่งที่ยั่ว คืออารมณ์ที่จะยั่วให้โมโหโทโส; เพราะฉะนั้นจึงพูดว่ามันไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงพ้นจากการกระทบของอารมณ์ “ทาง” มันจึงมีอยู่แต่ว่า เราจะเอาชนะมันให้ได้อย่างไรในเมื่อกระทบกัน. เราอยู่ในโลกเราไม่อาจจะหลีกเลี่ยงจากอารมณ์ได้ อย่างที่ชาวบ้านเขาพูดว่าอยู่ในโลกแล้วก็หลีกเลี่ยงพ้นไปไม่ได้ แต่แล้วเราจะเอาชนะมันได้อย่างไร เป็นสิ่งที่จะต้องศึกษา เพราะฉะนั้นเราจึงสรุปความได้ว่า อารมณ์นั้นคือสิ่งที่ต้องพบปะกันกับมนุษย์ ถ้ามนุษย์แพ้มันก็เป็นทุกข์ ถ้ามนุษย์เอาชนะได้ ก็ไม่เป็นที่ทุกข์ มีอยู่เท่านั้น. ที่มากกว่านั้นอีกหน่อยก็คือว่า เรามักจะตกเป็นทาสของอารมณ์ แล้วก็แพ้อยู่ตลอดเวลา เราจะเห็นได้ว่า บางคนก็แพ้อารมณ์ทางตา บางคนก็แพ้ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางผิวหนัง อยู่เป็นนิสัย หรือเป็นประจำกันอยู่ อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ทุกๆ ไปก็ได้. ถ้าหลงแพ้อารมณ์ไหนแล้ว ก็หมายความว่าอารมณ์นั้นจะดึงไปตามอำนาจของมัน ดึงเรา จูงจุมูกเรา ไปตามอำนาจของมัน เพราะฉะนั้นจึงอย่าได้เห็นว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย คำว่าอารมณ์ๆ นี้ เป็นเรื่องขนาดความเป็นความตาย ความเสื่อมความเจริญอะไรทั้งหมดทีเดียว.

ที่นี้มาถึงคำว่า **กระทบ**. คำว่ากระทบก็เป็นอาการที่เราเห็น ๆ กันอยู่ทั่วไปว่า ของสองอย่างกระทบกัน; ข้อนี้เหมือนกับที่ได้อธิบายมาแล้ววันก่อน ๆ ว่า ภาษาธรรมะนี้ ล้วนแต่มีภาษาชาวบ้านมาใช้ทั้งนั้น. คำว่ากระทบก็หมายถึงว่าของสองอย่างกระทบกัน แต่เดี๋ยวนี้เราเอามาเป็นเรื่องกระทบระหว่างใจกับอารมณ์ ดังที่กล่าวมาแล้ว แม้ที่สุดแต่ว่า ความรู้สึกในใจกระทบกันกับใจ คือใจมันคิด ได้ความรู้สึกอันใดขึ้นมา ก็ยังไม่เรียกว่ากระทบ. นี่คือคำว่ากระทบ ในภาษาบาลีเรียกกันว่า **ผัสสะ** หรือ **สัมผัสผัสสะ**; **ผัสสะ**หรือ**สัมผัส**นี้ แปลว่ากระทบ ทางตา ทางหู ทางลิ้น ทางจมูก ทางผิวหนังและทางใจเอง. ที่นี้เมื่อมีการกระทบแล้ว คือเมื่อมีสิ่งที่เรียกว่าผัสสะแล้ว ย่อมจะเกิดความรู้สึกสิ่งที่เป็นผลขึ้นมา. ความรู้สึกที่เป็นผลเรียกในภาษาบาลีว่า เว-ทะ-นา ซึ่งในภาษาไทยชอบออกเสียงเป็น เวทนะนา แล้วก็มีความหมายเป็นน่านางสาร น่านางนา ไปนั้น มันคนละเรื่อง.

คำว่า **เวทนา** ในที่นี้ หมายถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นหลังจากการกระทบ ถ้าเกิดรู้สึกพอใจดูใจ ก็เรียกว่า **สุขเวทนา** เวทนาที่เป็นสุข; ถ้าไม่ถูกใจก็เรียกว่า**ทุกขเวทนา** คือเวทนาที่เป็นทุกข์ ถ้าไม่อาจจะกล่าวได้ว่าสุขหรือทุกข์ก็มีชื่อเรียกว่า **อทุกขมสุขเวทนา** คือเวทนาที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ เป็นสามเวทนาด้วยกัน เพราะฉะนั้นคำว่า เวทนาไม่ได้แปลว่าสงสาร หรือความสงสาร แต่แปลว่าความรู้สึกที่เกิดขึ้นแก่ใจหลังแต่มีการกระทบ เป็นคำกลาง ๆ ต้องประกอบคำอื่นเข้าข้างหน้าเป็นสุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อทุกขมสุขเวทนา แล้วอันนี้แหละระวังให้ดี คือมันเนื่องมาจากอารมณ์ที่มากกระทบ แล้วส่งผลให้เกิดเวทนาคือความรู้สึกพอใจ หรือไม่พอใจ หรือยังเป็นกลางๆอยู่ เราเรียกว่า เวทนา, และอันนี้เป็นตัวการ ตัวปัญหายุ่งยาก เพราะว่า เวทนานี้ตามปกติแล้ว มันไม่หยุดอยู่เพียงแค่วेทนา. มันปรุงให้เกิดค้นหา คือความอยากไปตามอำนาจของเวทนา มันจึงเกิดค้นหา เกิดอุปาทานจนเป็นทุกข์ในที่สุด, ไม่ว่าจะเป็นอย่างทุกขเวทนา หรือสุขเวทนา อยากรู้ก็ตาม มันย่อมให้เกิดความอยากอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งนั้น นี่คุณผลหรือคุณพิษสง

ของอารมณ์ที่มากกระทบ ว่า มันมีได้อย่างนี้ คือให้เกิดทัศนหาจนกระทั่งเป็นทุกชั้น
มา แล้วก็ว่าไม่มีว่าง เมื่อไม่ว่างแล้วเราก็เป็นคนไม่เป็นอิสระมีความรู้สึกที่กระวน
กระวายสับสน ไม่อยู่แก่เนื้อแก่ตัว พุคผิต คิตผิต ทำผิต เราจึงต้องชนะให้ได้และ
ควบคุมมันให้ได้.

ที่นี้ อาตมาอยากจะถือโอกาสอธิบายคำอีกคำหนึ่ง คือคำว่า ว่าง หรือว่า
ว่างก็คือไม่ยึดมั่นถือมั่น ว่างก็คือยึดมั่นถือมั่น แต่ยังไม่เข้าใจชัด, ต้องการให้เข้าใจ
ชัด จนไม่มีทางจะสับสนพันเผื่อ, คำว่า ว่างนี้หมายความว่า เราไม่มีเวทนาอันใด
ที่ปรุงให้เกิดทัศนหา หรือเกิดอุปาทานต่อไปจนจิตว่าง แต่ก็มีได้หมายความว่า
มันสูญเสียความรู้สึกที่เฉียบแหลม หรือทำให้หม่นหมองอะไรอย่างนั้น ก็ไม่ใช่.
เรามีความรู้สึกที่ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นแล้ว ก็เรียกว่าว่าง เหมือนอย่างว่าจะคิดเลข
ถ้าจิตไม่ว่าง มันมีอะไรบงกชอยู่ในรูปของทัศนหา หรือความยึดมั่นถือมั่นแล้ว มันคิด
ไม่ออก ใจมันกระสับกระส่าย ไม่อยู่กะเนื้อกะตัว หรือแม้ที่สุดแต่คนที่จะแสดงฝีมือ
ด้วยการตีเทนนิส ทีแบดมินตัน ยิงศร ขว้างแม่เหล็ก อะไรเหล่านี้ ถ้าในขณะนั้นจิตไม่
ว่างแล้วเป็นอันว่าเสียหมด. ถ้าจิตว่างจะทำได้ถึงขนาดที่เรียกว่าเป็นปาฏิหาริย์. ยกตัว
อย่างเพียงอย่างเดียวก็น่าจะเข้าใจได้ เหมือนอย่างว่าถ้าจะยิงปืนหรือขว้างแม่เหล็กก็ตาม
ซึ่งมีลักษณะคล้ายกัน เป็นการประหวัดฝีมือ ถ้าคนที่ออกมายิงปืนต่อหน้าคนที่ดูกันอยู่
มาก ๆ ถ้าจิตมันวุ่นในเรื่อง ตัวกู ของกู มันก็นึกแต่เรื่องจะยิงผิดจะแพ้ จะอายเขา
เขาจะฮา คอยนึกอยู่แต่ว่า เขาจะฮา กลั๊กลุ่มอยู่ด้วยตัวกู ของกู ยึดมั่นถือมั่นใน
ตัวกู ของกู ว่าจะแพ้ แล้วจะละอาย; หรืออีกทางหนึ่งมันกลั๊กลุ่มอยู่ว่าถ้าชนะ แล้ว
ก็จะรวยกันใหญ่ ถ้าเผื่อคู่อริหรือแฟนหรืออะไรของเขามานั่งดูอยู่ด้วยแล้ว ก็ยิ่งคิด
มากไปกว่านั้น เป็นเรื่องจิตวุ่นด้วยความยึดมั่นถือมั่น ไม่ว่าง. เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว

มันจะไม่เพียงแต่มือสั้น ไม่เพียงแต่ตัวสั้น ใจมันสั้นเลย คือสั้นออกมาจากใจ แล้วก็ต้องสั้นมาถึงเนื้อถึงตัวถึงมือถึงไม้ แล้วไปบังคับมันก็ยังสั้นใหญ่ เพราะไปบังคับด้วยความยึดมั่นถือมั่น ก็เลยยิ่งผิดหมด. ถ้าจิตว่าง ไม่ได้หมายความว่า ไม่มีความรู้สึก มันหมายความว่าขณะนั้นลืมตัวกู ลืมของกู ลืมใคร ๆ ทุกคน รวาทะว่าที่นั้นมีแต่เขาค้นเดียวเท่านั้น ไม่ใช่มีคนตั้งร้อยตั้งพันมากอยุ่อยู่ อย่างนี้เขามีสมาธิเต็มที คือเป็นจิตว่างเต็มที จนกระทั่งเขาลืมแม้แต่ร่างกายของเขาเอง มันยังเหลืออยู่แต่เพียงจิตใจ หรือสติสัมปชัญญะ กับนิ้วมือ หรือมือที่จะทำไปเท่านั้น; เพราะฉะนั้นมันจึงไม่มีอะไรสั้น ไม่มีอะไรพุ่งชาน ไม่มีอะไรกระสับกระส่าย จึงยิ่งออกไปเหมือนกับปาฏิหาริย์ นี้ขอให้เข้าใจคำว่าว่างในลักษณะอย่างนี้ที่จะทำให้ได้ผลดีในการศึกษา ในการแสดงฝีมือในการแสดงอะไรต่าง ๆ.

ที่นี้ อีกแง่หนึ่งก็คือมันเป็นความสุขด้วย อิ่มอยู่ด้วยความสุขด้วย ในขณะนั้นมันไม่ระทมอยู่ด้วยความทุกข์ เหมือนกับคนที่กลัวว่าจะยิ่งผิด กลัวจะอะไรต่าง ๆ หรือเราร้อนอยู่ด้วยความรู้สึก ถ้าถูกแล้วก็รวยกันใหญ่. ส่วนที่เป็นกันอยู่ทั่ว ๆ ไปนั้นเราต้องมองดูให้กว้างถึงว่า ทุกคนที่ประกอบกิจการงาน ถ้าประกอบอยู่ด้วยจิตว่างแล้วไม่เป็นทุกข์; อย่างคนตีบสามล้อกลางแดดกลางฝน คนแจวเรือจ้างกลางแดดกลางฝน ทวนน้ำทวนลมอะไรทุกอย่าง ถ้าจิตเขาว่าง ไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวกูของกูแล้ว ไม่รู้สึกเป็นทุกข์ แจวเรือทวนน้ำก็ยังร้องเพลงอยู่ได้ ตีบสามล้อเหิงอ่ท่วมตัว มันก็ยังร้องเพลงอะไรอยู่ได้; แต่พอจิตวุ่นด้วยตัวกูของกูแล้ว มันร้องเพลงไม่ออก มีอารมณ์ตรงกันข้ามไปเลย มันฉุนเฉียว ทุ, ต่า, ไม่มีอะไรจะดู ก็ค่าฟ้าค่าฝน นั่นคือความที่จิตวุ่น; ถ้าจิตว่างยังร้องเพลงอยู่ได้. เราควรต้องรู้ไปถึงกิจการงานทุกอย่างที่คนใช้จะทำ แม้ในบ้านเรือน ในครัว ในอะไรก็ตาม ถ้าเขาทำด้วยจิตว่างแล้ว เราจะเห็นว่าเขาสนุกสนานเป็นสุขอยู่ในตัวการงาน. แต่ถ้าจิตเขาวุ่นแล้ว มันหาความสุขไม่ได้ มันเป็นนรก

มันเป็นตกรกทั้งเป็นอยู่ที่นั่น แล้วมันจะเป็นผลคืออะไร งานก็เสีย คนก็เป็นทุกข์. นี่ขอให้เข้าใจความว่างอย่างนี้ไว้ให้ถูกต้อง หรือว่าถ้าจะให้เห็นง่ายขึ้นไปอีก, เอาสิ่งที่คนอาจจะเข้าใจผิดมาก ๆ คือว่า เช่นร้องเพลง เต็กตัวเล็ก ๆ ร้องเพลงอยู่จู้ ๆ เช่นนี้ อย่าไปเข้าใจว่าจิตเขาว่าง จิตเขายังว่างอยู่ คือไม่ปรารถนาคำตอบอะไร ร้องเพลงไปตามสัญชาตญาณ ตามความเคยชิน แต่ถ้าเป็นเรื่องร้องเพลงด้วยเจตนาที่จะให้ใครได้ยิน หรือว่าจะเกี่ยวด้วยใคร หรือมุ่งหมายอะไร ด้วยอารมณ์ที่มีความหมายอะไรนี้ มันไม่ใช่จิตว่าง. มันเห็นชัดตรงที่ว่า อย่างแรกนั้นไม่เป็นทุกข์ แต่อย่างหลังเป็นความเร่าร้อนหรือเป็นทุกข์; เมื่อเราผิวปากเล่นอยู่ตามริมทะเล ตามสนามหญ้า นี่มันก็ยังว่างอยู่ หรือจะร้องเพลงไปโดยไม่มี ความหมายอะไร แต่ถ้าเรามีความคิดขึ้นเป็นปรารถนาคำตอบ คำเรา คำเขา คนที่หนึ่ง คนที่สอง หวังอะไรขึ้นมาแล้ว การร้องเพลงนั้นมันก็คือคล้าย ๆ กับการร้องไห้อะไรชนิดหนึ่งนั่นเอง ไม่เป็นที่ตั้งของความสงบ เยือกเย็นไปได้เลย เพราะมันว่าง มันไม่ว่าง นี่ขอให้เข้าใจคำว่าว่าง ที่เราต้องประสงค์เป็นอย่างนี้ไว้ที่ก่อน.

เมื่อเราเข้าใจคำว่าอารมณ์ คำว่ากระทบ คำว่าเวทนา คำว่าตัณหา อุปาทาน ว่างและว่าง อย่างนี้แล้วก็ง่าย ที่จะศึกษาเรื่องของ สติ.

คำว่าสติ ก็แปลว่า ระลึกได้อย่างที่กล่าวแล้ว, ที่นี้เราก็มีสติในขณะที่- อารมณ์มากระทบ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจก็ตาม เรามีสติที่จะป้องกันไม่ให้เกิดการปรุงแต่ง คือความคิดในใจที่มันปรุงแต่งกันไปเรื่อย ตั้งแต่ผัสสะเป็นเวทนา จากเวทนาเป็นตัณหา จากตัณหาเป็นอุปาทาน อย่างนี้ภาษาธรรมะก็เรียกว่าการปรุงแต่ง. มันเป็นพฤติกรรมของจิต ที่ไหลไปด้วยอำนาจของความปรุงแต่งกันเอง ผลักใส่กันเอง จากการกระทบก็เป็นเวทนา จากเวทนาจึงเป็นตัณหา คือความ

อยาก จากต้นหากก็เป็นอุปาทาน จากอุปาทานก็เป็นภพ เป็นชาติ และเป็นทุกข์; เช่นว่า รู้สึกชอบใจในรูปที่ได้เห็น มันก็อยาก เป็นต้นหา แล้วก็มีความอยากในสิ่งที่สวยงามนั้น เป็นตัวกวนมา แล้วก็เอาสิ่งที่สวยงามนั้นแหละเป็นของกู นี่เป็นอุปาทานโดยลำเจียรรูป มันมีการกระทำที่เป็นตัวกวนของกู เป็นมโนกรรมอยู่ในจิตใจ พักตัวขึ้นเรื่อย เขาเรียกว่าภพ ก็มันจะเป็นรูปของความทุกข์ขึ้นมา จนกว่าเมื่อไรตัวกวนเต็มแก่ ความรู้สึกที่ว่าตัวกวนของกู มันแก่เต็มที่ นั่นแหละเขาเรียกว่าตัวกวนเกิดเต็มที่แล้ว เป็นชาติ ติณรนอยู่ด้วยความทุกข์รูปใดรูปหนึ่ง. ชาตินี้คือความเกิด, ความเกิดขึ้นแห่งความรู้สึกว่าตัวกวนของกูก็ตาม เราไม่ได้หมายถึงเกิดจากท้องแม่ เกิดจากท้องแม่ที่เดียวแล้ว มันก็เลิกกัน จนกว่ามันจะเข้าโลง อย่างนั้นมันไม่เกี่ยวกับความทุกข์ ถ้าไม่ยึดมันแล้ว มันไม่มีความทุกข์เลย แล้วมันที่เดียวเสร็จ แล้วมันก็เลิกกันไปแล้ว แต่ว่าชาติคือความรู้สึกว่าตัวกวนของกู ที่เกิดขึ้นวันหนึ่งหลายหนนั้นไม่สิ้นสุด ไม่รู้จักสิ้นสุด เป็นทุกข์ทุกทีที่เกิด ความทุกข์อยู่ที่นั่นเรียกว่ากระแสแห่งการปรุงแต่ง มันมีอยู่อย่างนี้

ที่นี้ สติมีหน้าที่ที่จะหยุดเสียซึ่งการปรุงแต่ง, ให้กระแสมันหยุดไหล เช่นว่า พอตาทะทบรูป เห็นว่าเป็นรูปอะไรแล้วก็หยุดเสีย อย่าปรุงเป็นเวทนา อย่างวิเศษที่สุดแล้ว; หรือหูได้ยินเสียง ตึง!. อย่างนี้รู้ว่า เสียงตึง!. ก็แล้วกัน อย่าไปรู้สึกเป็นเวทนา คือชอบหรือไม่ชอบ หรืออะไรทำนองนั้น หรือเรียกว่าหยุดเสีย แค่นี้พอ ไม่ปรุงเป็นเวทนา นี้เราจัดเป็นชั้นพิเศษ. บางคนอาจจะคิดว่าเป็นไปไม่ได้ แต่เอาตามยืนยันว่า ยังเป็นไปได้ แต่มันเป็นชั้นพิเศษ คือมันยากที่จะเป็นได้ จึงไม่ค่อยได้เห็นกัน แต่ก็มีทางที่จะเปรียบเทียบ: เหมือนอย่างว่าคนที่เขานอนอยู่ข้างบิ่บใหญ่ เมื่อบิ่บใหญ่ออกไปเขาเพียงรู้สึกว่ามีเสียงบิ่บดังเท่านั้น ไม่ปรุงเป็นเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นมาในจิตใจของเขา อย่างพวกทหารบิ่บใหญ่นอนอยู่ข้างบิ่บใหญ่ของเขา เมื่อบิ่บใหญ่ออกไป เขาก็ยังนอนหลับอยู่ข้างบิ่บใหญ่ได้ เสียงกระทบหูเป็นเพียงผัสสะ แล้วก็หยุดไปไม่เป็นเวทนา.

ที่นี้ ถ้าเราทำได้อย่างนี้ทั้งในทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย มันก็ไม่มีความทุกข์เลย มันเป็นเพียงการกระทบ หลังจากการกระทบแล้ว ถ้าเป็นเรื่องที่จะต้องจัดต้องทำ สติก็วิ่งเข้ามาโดยสมบูรณ์ว่า จะต้องทำอะไร โดยไม่ต้องไปตีใจ เสียใจ ชอบหรือไม่ชอบ เกลียดหรือรักหรืออะไรไม่ต้องมี มีแต่สติปัญญาวิ่งเข้ามาว่า ทำอย่างไร แล้วก็ทำไป นี่มันดีมากอย่างนี้. ที่นี้มันเหลือวิสัยที่จะทำได้ โดยทั่วไป เหลือวิสัยที่จะทำได้ ก็เอาศีลชั้นธรรมดาก็แล้วกัน, **ศิขัณธรรมดาก็คือ สติมาทัน** **ในขณะที่มันเกิดเวทนา** เช่นเกิดรู้สึกชอบหรือไม่ชอบแล้ว สติมาทัน เลยหยุดแค่เวทนา **อย่างทีเลิหฺยคฺคยฺอยู่แค่ผัสสะ อย่างทีธรรมดาคฺคยฺอยู่แค่เวทนา** ไม่ปรุงเป็นตัณหา รู้ว่านี่สวยหรือหอม หรือว่านี่ไม่สวย นี่เหม็นก็ตาม มันมีเวทนาขนาดที่รู้สึกแล้วว่า หอมหรือเหม็น น่ารักหรือไม่น่ารัก พอใจหรือไม่พอใจ ให้หยุดซงักลง อยู่แค่พอใจหรือไม่พอใจ น่ารักหรือไม่น่ารัก นี่เสียอีกทีหนึ่ง หรือถูกใจ ไม่ถูกใจ แล้วก็หยุดอยู่แค่นั้น อย่าปรุงเป็นความอยากไปตามความถูกใจ หรือความไม่ถูกใจ เรียกว่าไม่ให้เกิดตัณหา; เมื่อไม่ให้เกิดตัณหา ก็ไม่เกิดอุปาทาน ไม่เกิดภพเกิดชาติที่เป็นทุกข์ สติวิ่งเข้ามาทันทีตรงนี้ มันก็เปลี่ยนไปในทางของสติปัญญาไป; เมื่อเราได้กระทบสิ่งเหล่านี้มีรสมีชาติมีอะไรอย่างนี้แล้ว จะต้องทำกะมันอย่างไร แล้วก็ทำไปด้วยสติปัญญา มันก็เลยเดินไปตามสายของสติปัญญา กลายเป็นเรื่องสติปัญญาไป ไม่ใช่เรื่องกิเลสตัณหา กลายเป็นดี จะเรียกว่าดีมากก็ได้ แต่ไม่ใช่ชั้นพิเศษ

ที่นี้ ทีเรียกว่าชั้นธรรมดา ไม่ถึงขนาดว่าดีมาก เป็นเพียงชั้นธรรมดาก็หมายความว่า มันเกิดตัณหาแล้ว เวทนาเกิดขึ้นแล้ว แล้วยังเกิดตัณหา อยากอย่างนั้น อยากอย่างนี้ด้วย ก็ยังมีทางที่จะหยุดเสียได้แค่ตัณหาอีกทีหนึ่ง ยังพอเอาตัวรอดได้ เพียงแต่อยากกลุ้ม ๆ ไปนิคหนึ่งแล้วก็ดับไป ไม่ยืดยาวไปจนเป็นอุปาทาน เป็นทุกข์; เพราะฉะนั้นเราจึงเห็นได้ว่า ตัณหาถูกสะกັตกันให้หยุดสิ้นสุดลงไปด้วยสตินั้น สติที่มาทันแล้วทำหน้าที่หยุดตัณหา ตัณหาทำหน้าที่พอว่าอยากอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็หยุดไปเลย ไม่ลุกลามไปถึงว่า ตัวกูจะพยายามอย่างนั้นจะพยายามอย่างนี้ อย่างนี้

ก็ยังเอาตัวรอดได้ เพราะมันทุกข์ชนิดเดียว มีความทุกข์ชนิดเดียว หยุดอยู่แค่ค้นหา. ดังนั้นเราจึงได้เป็นสามขนาด ก็คือ **คติพิเศษ** หยุดอยู่แค่ผัสสะเลย **ศีลธรรม** ก็หยุดอยู่แค่เวทนา **ศีลธรรม** หรือว่าไม่สู้ตื่นกับหยุดอยู่ทุกค้นหา ทั้งสามอย่างนี้ ท่านทั้งหลายจะต้องเอาไปทำความเข้าใจ แล้วใช้มันให้ได้เป็นประจำวัน แล้วบทเรียนของเรามันจะอยู่ตรงนี้ ไม่มีอย่างอื่น. ลองคิดบัญชีดูว่ามันมีกี่เรื่อง ก็ราย ที่มากระทบเราในวันนี้ แล้วมีกี่เรื่องก็รายที่หยุดได้เพียงผัสสะ แล้วมีกี่รายที่ไปหยุดได้ถึงเวทนา แล้วมีกี่เรื่องก็รายที่ไปหยุดได้ต่อเมื่อเกิดค้นหาแล้ว แล้วมีกี่รายที่มันเลยไปถึงความทุกข์ ถึงขนาดไปนอนก่ายหน้าผากก็ยังไม่รู้สึกรู้ว่าเพราะเรื่องอะไร ตอนนั้นเรียกว่ามันเลวมาก คือว่าผ่านไปแล้ว จนถึงความทุกข์แล้วก็ยังไม่รู้สึก แล้วไปหลงว่าอย่างนั้นอย่างนี้ ไปโทษโชคชาดา ไปโทษผีสังเทวดา กลัดกลุ้มจนเป็นโรคเส้นประสาท นี่มันเลวมาก มันควรจะต้องอยู่ในระดับที่พอใช้ได้ แล้วก็ดี แล้วก็ดี พิเศษ สามลักษณะเท่านั้น.

ที่นี้ข้อที่อยากจะแนะนำในตอนนี้ก็คือว่า พอมันเกิดอะไรขึ้น **เราควบคุมได้ด้วยสติแล้ว** เราถึง **เราทศ** ให้มันไหลไปทางสติปัญญา อย่าปล่อยให้มันไหลไปทางกิเลสค้นหา ใช้คำว่า **Sublimate** คือว่าแก้ร้ายให้กลายเป็นดี. เรื่องก็หมายความว่า เรื่องนี้มันมาในทางร้ายทั้งนั้นแหละ จะต้องเกิดเวทนา ค้นหา อุปาทาน ทุกข์ในที่สุด; แต่เรา **Sublimate** กลายเป็นเรื่องดีไป โดยแก้ร้ายให้กลายเป็นดี โดยให้สติปัญญาเข้ามาจัดการ. มันก็จัดการไปตามที่ถูกที่ควรว่า รายนี้อะไรจะต้องทำอะไร จะต้องพูดอย่างไร จะต้องคิดอย่างไร จะปฏิบัติอย่างไร หรือว่าจะนั่งเฉยเสียก็ได้ มันจึงชนะอารมณ์ที่มายั่วชวน อย่างอารมณ์ขนาดของพระยามารได้. นี่เรียกว่าเราสามารถที่จะมีสติในกรณีอย่างนี้ ทำสิ่งที่ร้ายให้กลายเป็นดีได้ เช่นน้ำมันไหลมาจะท่วมให้ฉิบหาย เราทศนั่นไปทำนาเสีย อย่างนั้นมันก็ไม่มีผลร้าย คือเอาไปใช้ให้มีประโยชน์อย่างอื่น ยิ่งไปกว่านั้นอีกก็ได้ คือว่าทุกคราวทุกเรื่องทุกกรณีที่มากระทบ มันกลายเป็นเรื่อง

ของสติปัญญาไปหมด. บางที่เราต้องใช้หลักที่เรียกว่า นั้สืบก่อน ท่านเคยเป็นนักเรียนอ่านหนังสือเรื่องนั้สืบก่อน ที่เต็กเล็ก ๆ เขาอ่านก็จะเข้าใจได้ดี คือว่าพออารมณ์มากระทบ เราอย่าเพื่อปล่อยไปตามจิตตามเรื่องตามราวของจิตใจ เรารอนั้สืบก่อน นี้ไม่ใช่อะไร มันเพื่อตั้งสติ ถ้าเราผลนผลันไปทันที มันเลยหกคะเมนไปเลย แต่ถ้าเรารอไว้อย่างที่เราว่านั้สืบก่อนนั้น มันตั้งสติอย่างที่ว่านี้เอง มันก็ตั้งสติสู้กันไ้กับเวทนาหรือตัณหา ไม่รัก ไม่โกรธไม่อะไรขึ้นมาทันควัน; มารอคู้ก่อน เพื่อให้โอกาสแก่สติปัญญามากขึ้น ๆ มากขึ้น แล้วมันคิดทัน นึกทัน ยับยั้งทัน มีสติปัญญา มาช่วย เหมือนกับมีพระเจ้ามาโปรด มันรอดตัว มันเป็นบุญเป็นกุศลอย่างนี้ นี้เรียกว่ามีสติในขณะที่มีอารมณ์มากระทบ นี้เรื่องหนึ่งแล้ว ขอให้จำไว้ว่า สติอย่างพิเศษ สติอย่างกลาง สติอย่างต่ำ ถ้าผิดจากนั้นมันไม่ไหว มันเป็นทุกข์.

สติอกหมุ่หนึ่งคู้ว่า เมื่อมันไ้เสียไปแล้ว ไ้ผลลาตไปแล้ว จนเป็นทุกข์แล้ว ต้องมีสติที่จะรู้จักละอาย รู้จักกลัว ไ้เกิดขึ้นมาคู้ว้ย ข้อนี้หมายความว่าบางคนทำผิดผลาตเป็นทุกข์เป็นเดือนเป็นปีแล้ว ก็ไม่เคยสำนึกรู้สึกอกาย รู้สึกกลัวอย่างนี้เรียกว่าเป็นผู้ไม่เจริญด้วยธรรมะ. ผู้ที่เจริญด้วยธรรมพอผลาตไปเขานึกไ้ทันที่ว้าแหม! ผลาตไป แล้วก็เสียใจ แล้วก็ละอาย แล้วก็กลัวว้า นี้มันจะเป็นความทุกข์ และจะยิ่งกว่านรกเสียอีก เขากลัวอย่างนั้น เขามีหิริโอตตป้ปะต่อตัวเองว้า “แหม! เสียที่ที่เป็นมนุษย์ทำไมจึงมีจิตใจต่ำทรามถึงอย่างนี้. ว้าเป็นอุบาสกอุบาสิกา ทำไมจึงมีจิตใจต่ำทรามถึงอย่างนี้; ว้าเป็นภิกษุ “เป็นนั้กบวชทำไมจึงมีจิตใจต่ำทรามถึงอย่างนี้.” มันเกิดสติที่ไ้ทำให้รู้จักอายกลัวทันควัน อันนี้มีประโยชน์มาก มันทำให้รู้จักเข็ดหลาบ ถ้าไม่อย่างนั้นจะไม่รู้จักเข็ดหลาบ เราลองเปรียบเทียบเรื่องทางวัตถุ ไม่ใช่เรื่องทางจิตใจ ทำไมเราจึงระมัดระวังกันคู้ ทำไมเราจึงไม่ลืมไม่ผลอทำอะไรน้าเกลียคที่ป้เป็นเรื่องอุจาดลามกตามถนน ทำไมไม่ไปผลอทำ นั้ก็เพราะมันละอาย เพราะมันกลัว สติจึงสมบูรณ์ แต่ที่เรื่องทางใจเรื่องเกี่ยวแก่ตัวเองล้วน ๆ ไม่มีใครเห็นนี้ ทำไม

ไม่อาย ทำไม่ไม่กลัวเหมือนอย่างนั้นบ้าง เพราะไม่มองเห็นเป็นของน่าอาย แล้วก็
 กลัวแล้วก็ ไม่อายแล้วก็ ไม่เข็ดหลาบ. แต่ถ้าสมมติว่าไปทำผ้าหลก่ลู่เปลือยกายอยู่กลาง
 ถนนสักที่เดียวเท่านั้นแหละ เข็ดหลาบจนตาย นั่นมันเป็นเรื่องให้เห็นง่าย เข้าใจง่าย
 เพราะมันเป็นเรื่องทางวัตถุ แต่แล้วเราก็ใช้หลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน คือจะต้องละอาย
 หรือกลัวในทุกๆคราวที่พลาดไป ในการที่รบกันกับอารมณ์ ต่อสู้กับอารมณ์ เราเป็น
 ฝ่ายแพ้ย่ายเพลียงพลาหมคเนื้อหมคตัวแล้วเราก็ต้องละอายและกลัว ที่หลังมันผลอ
 ยากเข้า มีสติดีขึ้น มีสติได้สมบูรณ์ง่ายขึ้น มันมีประโยชน์อย่างนี้ เพราะฉะนั้นจึง
 เป็นอันกล่าวได้ว่า เมื่อกระทบกันก็มีสติ อย่าให้พ่ายแพ้ และเมื่อพ่ายแพ้แล้วก็ต้อง
 มีสติในการที่จะละอายและกลัว อย่าปล่อยให้เลยไปจนกี่ปี่ ก็เดือน จนตลอดชีวิต ก็
 ไม่เคยสำนึกไม่เคยละอาย ไม่เคยกลัว ไม่เคยเข็ดหลาบ. นี่สติจึงมีอยู่สองชั้น อย่างนี้
 คือ เมื่อยังไม่แพ้ไม่ชนะ ก็มีสติที่จะไม่ให้แพ้ แต่เมื่อแพ้แล้วก็มีความที่จะไม่ให้กลับเป็น
 อย่างนั้นอีก ระมัดระวังดีขึ้นกว่าเดิม นี่คือข้อปฏิบัติประเภทแรก เกี่ยวกับการกระทบ
 กันกับอารมณ์.

ที่นี้เราก็มາถึงข้อปฏิบัติประเภทที่สอง ที่เรียกว่าอยู่ตามปกติไม่มีอารมณ์
 มากกระทบ อาตมาจะแจกเป็นหัวข้อสั้น ๆ ว่า: อันที่หนึ่ง เราศึกษา และศึกษาเพิ่ม
 เติมในหลักธรรมะข้อนี้อยู่เสมอ เราลงมือศึกษาและศึกษาเพิ่มเติม เกี่ยวกับโทษ
 ของความยึดมั่น และคุณของความไม่ยึดมั่นถ่อมถ่อมอยู่เสมอ แล้ว เราก็ก้าว
 สรรเสริญคุณของธรรมะข้อนี้ คือความไม่ยึดมั่นถ่อมถ่อม นั้น ปากก็กล่าวสวดมนต์
 สรรเสริญภาวนาอะไรไปก็ได้ ใจก็นึกพอใจสรรเสริญคุณของธรรมะข้อนี้ เราเป็นผู้
 สรรเสริญคุณของธรรมะอันประเสริฐนี้อยู่เสมอ และพร้อมกันนั้นเราก็ชักชวนเพื่อน
 ผูก สร้างเพื่อนผูกเกี่ยวกับเรื่องนี้ ให้มีเป็นเพื่อนกัน นี้รวมกันหมดที่เราเรียกว่าข้อ
 แรก คือศึกษาและศึกษาเพิ่มเติมเรื่องนี้อยู่เสมอ สรรเสริญคุณหรือนิยมชมชื่นข้อนี้
 อยู่เสมอ แล้วก็ชักชวนเพื่อนผูกกันไปในทางที่จะศึกษา และปฏิบัติอย่างนี้อยู่เสมอ
 นี้เป็นข้อแรก.

ข้อถัดไป เราก็จะหัดพิจารณาปัจจัยที่อยู่ทุกคราวที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับปัจจัยนี้ ใครๆก็ต้องเกี่ยวข้องกับ หมายถึงอาหาร หมายถึงเครื่องนุ่งห่ม หมายถึงที่อยู่อาศัย หมายถึงยาแก้โรค อย่างนี้เรียกว่าปัจจัยสี่ แล้วมันจำเป็นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับเสมอ และเป็นที่ยึดของความต้องการ. เราอุตสาหะทำงานมากมายเพื่อปัจจัยสี่ เพราะว่าคนคงอยู่ได้ก็ด้วยปัจจัยสี่ จึงเป็นอันว่ามันเป็นสิ่งที่เราต้องเกี่ยวข้องกับอยู่ตลอดเวลา เพราะฉะนั้นเราจึงต้องถือโอกาส, ฉวยเอาโอกาสนี้ เอาสิ่งที่เกี่ยวข้องกันอยู่แล้ว ตลอดเวลาที่เป็นบทเรียน สะดวกก็ สำหรับพิจารณาไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านั้นก่อน แล้วมันก็หมายถึงไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงต่อไป. แต่บทเรียนแรกๆนี้จะต้องปฏิบัติกันอย่างอย่าหลงไหลในสิ่งเหล่านั้น ควบคุมจิตใจให้ถูกต้อง เมื่อไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น. อาตมา ยกตัวอย่างของพระเนตรดีกว่าว่า เขาให้พิจารณาว่า:—

อาหารนี่ก็ ผู้มากินอาหารนี่ก็ ไม่มีส่วนไหนที่เป็นตัวตนที่แท้จริง ไม่ควรยึดมั่นเป็นบุคคลตัวตนที่แท้จริง; แล้วก็เครื่องนุ่งห่มนี่ก็ ผู้นุ่งห่มเครื่องนุ่งห่มนี่ก็ ไม่มีตรงไหนที่เป็นตัวตน ที่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวกู ของกู;

เสนาสนะที่อยู่อาศัย เครื่องใช้ ไม้สอยทุกอย่างในบ้านในเรือนในกุฏิ และผู้ที่เข้าไปใช้สอยก็ ไม่มีส่วนไหนที่ควรยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวกู ว่าของกู;

และยาแก้ โรคที่ช่วยชีวิตได้นี้ และผู้ที่กินยาแก้โรคนี่ก็ตาม ไม่มีส่วนไหนที่จะควรยึดมั่นว่า ตัวกู ของกู.

ถ้าเป็นอย่างนั้นหมดเลย มันไม่มีอะไรเหลือไว้ให้ยึดมั่นว่า ตัวกู ของกู เราจะทำทั้งที่เป็นพิธี ทั้งอย่างที่จะทำได้จริง คือความรู้สึกจริงๆถ้าเรารู้สึกไม่ได้จริงๆอย่างนี้เราควรทำพิธีไปก่อน. คุณก็น่าขบขันที่ แม้แต่เนตรตัวน้อยๆเข้ามาบวชก็ยังถูกสอนให้ทำอย่างนี้ แก่ทำจริงจึงไม่ได้ เพราะยังเด็กนัก แต่ก็สอนให้ทำเป็นพิธีไปก่อน

ให้เป็นรากฐานไปก่อน แล้วก็ค่อยๆ เลื่อนขึ้นไปตามลำดับเอง. เราก็เหมือนกัน ใหัวพระสวคมนตรีพอเป็นพิธีแล้วพิจารณาสิ่งเหล่านี้พอเป็นพิธีไปก่อน ก็ยังดีกว่าที่จะไม่ทำเสียเลย มันจะเป็นรากฐานที่ทำให้ทำได้จริงยิ่งขึ้นไปตามลำดับ เพราะฉะนั้นทำเป็นพิธีทำตามเวลา ตามกำหนดทุกคำเข้าเข้านอนนี้ก็ทำ แล้วก็ทำจริงด้วยสติปัญญาจริงๆ ให้เห็นจริงทุกขณะที่เหตุการณ์เป็นไปจริงๆ ก็ทำ, ทำจริงๆ ก็ทำ เพราะว่าพิธีอย่างนั้นมันมีประโยชน์ไม่ใช่พิธีงมงาย ไม่ใช่ตาเถรส่องบาตร แต่เป็นพิธีที่เราเตรียมขึ้นไว้สำหรับแปรรูปเป็นความจริงขึ้นในตอนสุดท้าย. เพราะฉะนั้นเราจึงได้หลักว่า อย่างที่สองนี้เราจะพิจารณาสังเกตดูสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเราอยู่เป็นประจำว่า ไม่ใช่ควรเข้าไปหลงยึดมั่นถือมั่นแล้วมีสติปัญญาเข้าไปเกี่ยวข้อง ไปใช้สอย ไปแสวงหา ไปเก็บรักษา สุกแล้วแต่ว่าจะทำอย่างไรด้วยสติปัญญาตามทางที่ถูกที่ควร นี่เราไม่หลงอะไรที่ในบ้านเรือน ในตัวเราในชีวิตของเราอย่างหนึ่ง.

ที่อย่างที่สอง ที่สูงขึ้นไปอีกก็คือว่า เราพิจารณาประโยคที่ว่า “**สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น**” นี้พิจารณาอยู่เป็นประจำ. ประโยคนั้นได้อธิบายแล้วแต่วันก่อน เราไม่เสียเวลาจะต้องอธิบายกันอีก และสรุปความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่มีสิ่งใดที่ควรยึดมั่นถือมั่นนี้ เราพร้อมที่จะรู้อยู่เสมอ เราไม่พลาด. แต่ถ้าเราจะฝึกฝนให้เป็นบทเรียน เขาก็มีบทเรียนสูงขึ้นไป ถึงข้อที่ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างนี้. ให้ดูว่า **สิ่งทั้งปวงไหลเชี่ยวเป็นเกลียวอยู่เสมอ**, สิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ ในความหมายที่ว่าทนยาก ดูแล้วน่าเกลียด ดูแล้วจะเห็นว่างอย่างน่าเกลียด, แล้วอนัตตาก็คือว่า ไม่มีส่วนใดที่เป็นตัวตน, มันมีอย่างนั้น อย่างนี้ มีทั้งกาย ทั้งใจ มีทั้งความรู้สึกนึกคิดอะไรก็ตาม แต่ไม่มีส่วนใดที่ควรถือเป็นตัวตน เป็นอัตตานั้นไม่มี; นี้เรียกว่าอนัตตา ไม่มีตัวตน. ถ้าเห็นอนิจจัง มันก็ต้องเห็น ทุกขัง อนัตตาไปตามลำดับ; คุให้คิดเถอะว่าถ้ามันไหลเรื่อยเป็นเกลียวไปอย่างนี้ มันก็ต้องทนยาก; เมื่อรวมกันทั้งไม่เที่ยงและทนยากก็ไม่ควรจะเรียกว่า ตัวตน. นี่คือหลักของพุทธศาสนา. เราดูให้ละเอียดแล้ว เราจะพบว่าสิ่งทั้งปวงนั้น คุอีกแง่หนึ่งมันไม่ควรยึดเลย เพราะว่ามันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เราใช้คำว่า “ไม่ควรยึด” สิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดไว้ที่หนึ่งก่อน แล้ว ที่นี้ดูอีกทีหนึ่งให้ลึกเข้าไปอีก จะเห็นได้ว่าไม่สามารถจะยึด มันเหมือนกับเราจะจับลม นี่เปรียบเทียบเหมือนกับเราจะจับลม เราไม่สามารถจะจับ หรือเราจะดึงแม่น้ำที่ไหลให้ไหลกลับเราก็ไม่สามารถจะดึง นี่เรียกว่าเราไม่สามารถ และจะเห็นได้ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเราไม่สามารถจะยึด แต่ใจมันก็ยังหลงเข้าไปยึดอย่างโง่เขลา. ที่แท้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้นไม่ใช่เพียงแต่ไม่ควรยึด ที่แท้มันเป็นเรื่องกับว่าไม่สามารถจะยึด แต่ใจมันก็ยังหลง ยังจะเข้าไปยึดอยู่เรื่อย ที่นี้เพื่อจะให้รู้ เราก็บอกว่า ยึดเข้าแล้วเป็นอย่างไร มันจะเห็นว่า ยึดเข้าแล้วเป็นทุกข์ ถ้าไม่ยึดก็ไม่หนัก ไม่เป็นทุกข์ ไม่เสียคน ไม่เผา ไม่ครอบงำ ไม่หุ้มห่อ ไม่พัวพัน. ยึดเข้าแล้วมันเป็นทุกข์ ไม่ยึดมันไม่ทุกข์ เพราะฉะนั้นมันจึงตอบปัญหาบอกเป็นเหตุผลมาชัดว่า ไม่ควรยึด แล้วดูให้ถี่เถอะจะเห็นว่ายึดไม่ได้ เพราะมันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่สามารถจะยึดได้. พยายามดูให้เห็นในแง่อย่างนี้อยู่บ่อยๆ ก็แล้วกัน ไม่ใช่ว่าจะต้องดูกันเสียจนไม่มีเวลาทำงาน แต่ประเดี๋ยวเราจะได้เข้าใจถึงว่าแม้ในเวลาทำงานเราก็ทำได้ เที่ยงจะได้พูดกัน แต่เราจะต้องเข้าใจหลักที่ว่า มันไม่ควรยึด มันยึดไม่ได้ มันไม่สามารถจะยึดได้ หรือว่ายึดเข้าแล้วเป็นทุกข์ เวลาที่จิตใจของเราสบายก็ เราศึกษาให้เข้าใจข้อนเสียสักคราวหนึ่งก่อน แล้วมันจะอยู่เป็นบัญญัติพื้นฐานคงที่กล่าวแล้ว บัญญัติมันจะวิ่งมาช่วยกันทั้งที่ที่เรียกว่าสติในเมื่อเราเผชิญกันเข้ากับอารมณ์

สิ่งทั้งปวงยึดคนขอแยกเป็นสองอย่างคือ ๑. สิ่งที่จะได้ อย่างหนึ่ง ๒. ภาวะที่จะเป็นนอกอย่างหนึ่ง.

๑. สิ่งที่จะได้ คือจะไปยึดในสิ่งที่จะได้ เช่นได้เงินได้ของ ได้เกียรติยศชื่อเสียง ได้ลูกได้เมียได้อะไรก็ตามที่มันเป็นเรื่องได้เข้ามา แล้วมันก็ยึดเป็นของกู หรือตัวกูเป็นผู้ได้ แล้วมีได้มาเป็นของกู นี่ยึดในสิ่งที่ได้.

มันก็ไม่กล้ายึด มันระอา มันถอยหลัง เรียกว่าเบือนหน้า คลายกำหนดต่อความยึด-
มันถือมัน เหมือนกะเราแบกมาเต็มหนัก เราก็จะได้วางลง; เมื่อเราถือไว้ จนมือ
เหน็ดเหนื่อยแล้ว เราก็จะได้วางลง.

วิธีวางลง ก็คือถือว่ามี โดยไม่ยึดมั่นว่ามี, ในทางจิตใจ มีลูกมีเมีย มีเงิน
มีทองมีอะไรก็ตาม โดยไม่ต้องยึดมั่นว่ามี; เพราะความยึดมั่นถือมั่นทำให้มืด ทำให้หลง
ทำให้พุดผิด คิดผิด ทำผิด; แต่ความไม่ยึดมั่นว่ามี มันทำให้เกิดสติปัญญาแจ่มแจ้ง
สว่างไสวรู้ว่าควรทำอะไร นี่ขอให้ท่านถือว่า นี่เป็นศิลปะ หรือเป็น ART ของพุทธ-
ศาสนา, พวกชาวต่างประเทศเขาชอบเรียกกันด้วยคำนี้ว่า Art of Life ศิลปะแห่งชีวิต
หรืออะไรทำนองนี้ของพุทธศาสนา มันอยู่ตรงนั่นเอง; มันอยู่ตรงที่มีอะไรได้อะไร หรือ
เป็นอะไรแล้ว ไม่เป็นทุกข์; ส่วนคนที่ไร้ความรู้ หรือไร้ศิลปะข้อนี้แล้ว ยังมีอะไรก็ยังไม่
เป็นทุกข์ ยังได้อะไรก็ยังไม่เป็นทุกข์ ยังเป็นอะไรก็ยังไม่เป็นทุกข์มันต่างกันตรงนี้. เพราะเขา
ไม่มีศิลปะที่ประเสริฐในข้อนี้ คือศิลปะแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง มันจะจริงมาก
น้อยเท่าไรเราอย่าไปพิสูจน์อย่าไปสอบสวนมันเลย เราเอาแต่ผลที่ประจักษ์เฉพาะหน้า
ว่า มันไม่ทุกข์ก็แล้วกัน พอใจกันที่ตรงนี้ ไม่มีอะไรดีไปกว่านี้ ถ้าท่านไปตั้งปัญหา
ไต่สวนว่า จริงไหม จริงอย่างไร เพราะเหตุไร. มันกลายเป็นเรื่องปรัชญาไม่มีที่สิ้นสุด
กลายเป็นปัญหาที่เขาเรียกว่า ปัญหาจินไทย ปัญหาโลกแตกอะไรไม่มีที่สิ้นสุด เราให้
มันสิ้นสุดเตียนขึ้นนี้ ไม่ทุกข์ได้ด้วยอาการอย่างนี้ จึงทันตาเห็น. บางทีจะเสร็จเสีย
ก่อนในเวลาไม่เท่าไร แล้วเราจะได้มีเวลาที่ไม่เป็นทุกข์มากเสียก่อนที่ร่างกายจะแตกดับ
เราจะมีเวลาที่ไม่เป็นทุกข์นี้มาก นี่คือผลกำไร ถ้ามันไปตั้งปัญหาไม่มีที่สิ้นสุด เพราะ
เหตุใด อย่างไร ตามรูปปรัชญาเรื่อย แล้วก็ตายเปล่า ไม่มีทางที่จะรู้เด็ดขาด แล้วก็เลย
ไม่ได้ปฏิบัติ แล้วก็ตายเปล่า เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทันแก่เวลา เราต้องปฏิบัติ
อย่างนี้.

ที่นี้ **ข้อที่ห้า** ทำได้ในที่ทุกแห่ง **ข้อที่หก** แม้ในขณะที่ทำงานนั้น. **ข้อที่เจ็ด** หมายความว่า เราต้องมีการศึกษาในเรื่องนพอสัมภเวร จนเราเห็นโทษของความยึดมั่น เห็นคุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อมอยู่แล้ว พอมีอะไรมาปรากฏแก่เราในวันหนึ่ง ๆ เป็นเรื่อง ๆ ไปนี้ แม้เกิดแก่บุคคลอื่นก็ตาม เราดูให้เห็นจากเรื่องนั้น ๆ ว่า นั่นเป็นโทษของความยึดมั่นถ้อมถ่อม เรื่องนั้น ๆ ส่วนนั้น ๆ เป็นคุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อม. ที่เป็นโทษ ก็เป็นโทษเพราะความยึดมั่นถ้อมถ่อม แล้วเราจะพบในทุกเรื่องทุกราว เราจะเดินไปคูอะไรเล่นที่ไหน หรือเรานั่งทำงานอยู่ในออฟฟิศ เราก็มองได้ เห็น ได้ ได้ ประสบ กับสิ่งต่าง ๆ ที่มันเกิดขึ้นแล้วมันแสดงคุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อม แสดงโทษของความยึดมั่นถ้อมถ่อมอยู่เสมอ.

แม้ที่สุดแต่เราจะไปคูหนึ่ง ในโรงหนึ่งนั่นเอง ถ้าท่านมีสติปัญญาพอ ก็ จะเห็นโทษของความยึดมั่นถ้อมถ่อม เห็นคุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อม ในเรื่องของหนึ่ง นั้นเอง. มันจะเป็นเรื่องหนึ่งจริงหรือไม่จริง มันจะเป็นเรื่องประตีสรู้ตบแต่ง หรือว่าเป็นเรื่องแท้จริงของประวัติกาล์ ของข่าวของอะไรก็ตาม มันแสดงได้ทั้งนั้น แสดงโทษของความยึดมั่นถ้อมถ่อม แสดงคุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อมทั้งนั้น; เพราะฉะนั้น จึงเป็นไปได้ถึงกับว่า บรรลุผลในโรงละครอย่างนี้ก็ยังมี แม้ในครั้งพุทธกาล; นี้ถ้าในโรงหนึ่งทำได้ ที่อื่นก็ควรจะทำได้ที่สโมสร หรือที่ออฟฟิศ หรือที่ไหนก็เหมือนกันมันต้องทำได้.

หรือแม้ที่สุดแต่สถานการณ์ของโลก ที่เราได้ยินได้ฟังจากข่าวหนังสือพิมพ์ จากอะไรก็ตามอยู่เป็นประจำวัน ที่บอกให้ทราบถึงสถานการณ์ของโลกเป็นประจำวัน นั้นมันก็ยังมมีโอกาสโดยสมบูรณ์ที่จะมองเห็นโทษของความยึดมั่นถ้อมถ่อม และเห็นคุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อม. ที่เขารบกันไปรบกันมา ใต้ดินบนดิน ทั้งร้อน ทั้งเย็น อยู่เป็นประจำตลอดเวลานี้ เราก็ถือโอกาสศึกษาโทษของความยึดมั่นถ้อมถ่อม คุณของความไม่ยึดมั่นถ้อมถ่อม.

แม้ในเรื่องที่เกี่ยวกับประเทศของเราเองหยก ๆ สภาพทางการเมืองอะไรต่าง ๆ ในประเทศไทยเราเองก็ล้วนแต่เป็นโอกาสให้ศึกษา เรื่องโทษของความยึดมั่นถือมั่น หรือคุณของความไม่ยึดมั่นถือมั่นอยู่เสมอ เพราะฉะนั้นจึงถือว่าเราสามารถศึกษาและปฏิบัติธรรมได้ทุกลมหายใจเข้าออก แม้ที่นั่งอยู่บนบัลลังก์ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ, ด้วยความฉลาดสามารถ มันไม่ทำให้การงานเสีย แต่กลับทำให้การงานดี โดยที่เราไม่เสียสติสัมปชัญญะ เรารู้เท่ารู้ทันคน รู้เท่ารู้ทันกิเลสของคน และรู้เท่ารู้ทันกิเลสของตัวเอง ที่เราจะควบคุมตัวเราเอง นี่มันมีผลดีอย่างนี้.

เมื่อเป็นอย่างนี้ก็พอจะเห็นได้ว่า ปฏิบัติธรรมได้ทุกหนทุกแห่ง หรือว่า ศึกษาระรมะคิดค้นได้ทุกหนทุกแห่ง แม้ในโรงหนังโรงละคร แม้ที่สโมสร แม้ที่ออฟฟิศที่เราจะต้องนั่งทำงาน นั่นคือสิ่งที่จะต้องปฏิบัติอยู่ตามปกติ. เราอย่าลืมคำที่เขาว่ากันแต่โบราณโบราณ ในภาษาไทยเราว่า “ผิดก็เป็นครูถูกก็เป็นครู” คิดดูซิ เข้าใจว่าอย่างไร; คนที่สะเพร่ามองดูเผิน ๆ ก็จะคิดว่า ผิดนี้มันจะเป็นครูได้อย่างไร ถูกต่างหากจึงจะเป็นครู. แต่ความจริงแล้วมันกลับตรงกันข้าม ที่ผิดนั้นแหละเป็นครูมาก เป็นครูอย่างยิ่ง; ที่ถูกนั้นกลับไม่ค่อยจะเป็นครู เพราะเหตุใด, ก็เพราะที่ถูกต้องนั้น มันได้ตัวอย่างออกอย่างใจ ดีใจว่าเริง ดีบึกเต็นแรงเต็นกา มันเหลิงไปเลย. ไม่มีโอกาสที่จะคิดนึก ไม่มีโอกาสที่จะนอนก่ายหน้าผาก; แต่ถ้าเรื่องผิดมาแล้ว มันเจ็บปวด มันเผาผลาญมันทรมาน มันมานอนก่ายหน้าผากคิดได้มาก ๆ มันเลยเป็นครูได้มาก ๆ. แต่เอาเถอะ ถ้าเราฉลาดพอแล้ว ถูกก็เป็นครูผิดก็เป็นครูได้เสมอกัน แต่ถ้าโดยที่แท้แล้ว ผิดเป็นครูมากกว่า ความทุกข์มันสอนได้มากกว่า ความสุขมีแต่จะทำให้เหลิง หรือว่าอุปสรรคศัตรูหนักให้ตีแล้ว มันเป็นครูให้แก่เรา มากกว่าคนที่คอยรักใคร่ประจบประแจงสอพลอ. เพราะฉะนั้นเราอาจจะถือเอาประโยชน์ที่แท้จริงได้ จากสิ่งที่เราเคย

เบื่อหน่าย เศษระอา ไม่เคยเอาใจใส่; แต่เมื่อเรามีสติปัญญาเป็นหลักธรรมะในพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าสติและปัญญานี้ สามารถช่วยให้เราถือเอาประโยชน์ได้ จากสิ่งที่ใครๆ เห็นว่าไม่มีประโยชน์ ถือเอาความสุขได้จากสิ่งที่ใครๆ เห็นว่าเป็นความทุกข์. ขอให้เราเข้าใจถึงอย่างนี้ และปฏิบัติอยู่อย่างนี้.

นี่เป็นอันว่า เราได้กล่าวถึงข้อปฏิบัติประเภทหลัง: คือที่จะต้องปฏิบัติอยู่ตามปกติ, คู่กันกับประเภทแรกที่จะต้องปฏิบัติในที่เฉพาะหน้า: คือเผชิญกันเข้ากับอารมณ์หรืออันตราย แต่ที่นี้ทั้งสองอย่าง ทั้งสองประเภทนี้ อาจจะสรุปได้เป็นหลักอันเดียวกันว่า มันอยู่ที่เรารู้จัก, พุควารู้เท่าทันดีกว่า. รู้จักคือ: รู้เท่าทันกลไกของจิต: คือเวทนา สัญญา และวิตก ที่จริงกลไกของจิตมีมากมายสิบชื่อ แต่พระพุทธเจ้าท่านชอบแนะแต่เพียงสามชื่อคือ เวทนาอย่างหนึ่ง, สัญญาอย่างหนึ่ง, วิตกอย่างหนึ่ง, เรารู้เท่าทัน คือกลไกที่มันจะปรุงจะแต่งกันของสิ่งทั้งสามนี้ แล้วเราก็จะง่ายในการที่จะมีสติ เผชิญกับอารมณ์ หรือจะปฏิบัติอยู่ตามปกติ ลับหลังอารมณ์ก็ตาม เราต้องศึกษาให้รู้เท่าทันกลไกของสิ่งทั้งสามนี้.

สำหรับ เวทนา นั้น เราพูดกันมานานแล้วข้างต้น ว่าเวทนามันมาจากผัสสะ แล้วมันปรุง ตัดหา อุปาทาน ภพ ชาติจนเป็นทุกข์ นี่เรียกกลไกของเวทนา; มันเป็นสิ่งเดียว ที่มีความตึงตुरुณแรง ให้รักบ้างให้เกลียดบ้าง นี่อำนาจของเวทนา พิชสงของเวทนา ก็จะต้องรู้ว่ามันมีลักษณะอย่างนี้ มันเป็นไปอย่างนี้ มันให้เกิดอะไรขึ้นอย่างนี้.

สำหรับ สัญญา นั้น มันช่วยได้อีกทางหนึ่ง สัญญา คือความรู้สึกผิดชอบชั่วดี, สมบัติ เช่นว่าพอได้รับเวทนามันขึ้นมา ถ้าสัญญาไม่เสียไป คือสัญญายังถูก

ต้องอยู่ เราจะรู้สึกได้ว่า เวหนานี้คือตัวร้าย จะต้องควบคุมให้ได้ ไม่เห็นเป็นสิ่งที่น่ารักน่ายึดถือแต่ประการใด นี่เรียกว่ามีสัญญา ควบคุมสัญญาไว้ได้ ไม่เสียสัญญา ไม่เสียสมปฤติ.

วิตก หมายถึงความคิด ความคิดเป็นอย่างไรก็ตาม เรียกว่า วิตก, มันเกิดมาจากเวทนา มันเกิดมาจากสัญญา ถ้าสัญญาถูก ก็คิดไปในทางดี ถ้าสัญญาผิด ก็คิดไปในทางผิดหรือทางชั่ว. ถ้าสัญญามีมาถูก ควบคุมมาถูก วิตกก็เดินไปถูกคือคิดถูก ถ้าสัญญาทำมาผิด มีสมปฤติรู้สึกผิดชอบชั่วดีผิด วิตกก็ผิด เพราะฉะนั้นเรารู้ดี ถึงความที่มันเกี่ยวข้องกับสิ่งภายนอก ที่เข้ามากระทบ แล้วให้เกิดความห่วงใยทางสัญญา ทางสติสมปฤติขึ้น. ถ้าทำผิดก็เกิดความคิดที่ผิดที่ชั่ว ถ้าทำถูกก็เกิดความคิดที่ดีที่งาม นี่เรียกว่ารู้จักกลไก ที่จะผันแปรไปตามการปรุงแต่งของสิ่งทั้งสาม คือเวทนา สัญญา และวิตก. นี่มันก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจอีกเรื่องหนึ่ง ขอให้สนใจ มันเป็นเรื่องน่าสนใจ.

สิ่งที่มืออยู่ในภายในร่างกาย แล้วเป็นตัวการบันดาล ให้สิ่งต่าง ๆ เป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนั้น, เป็นอย่างโน้น คือว่าเป็นไปถูกหรือเป็นไปผิด เป็นไปเพื่อทุกข์หรือเป็นไปเพื่อไม่ทุกข์; เราต้องถอด ต้องรื้อออกมาดูบ้าง ว่ามันมีอยู่อย่างไร. แล้วหลักเกณฑ์เหล่านี้มันไม่ยากเกินไป; มันอาจจะมึนหัวสลับ สำหรับผู้ที่ไม่เคยสนใจมาแต่ก่อนเลย; แต่เมื่อเราได้สนใจอยู่ตามลำดับ ๆ แล้ว มันค่อย ๆ ง่ายขึ้น. เพราะฉะนั้นขออย่าได้คิดผิด ๆ ว่า ธรรมะมันยาก ธรรมะมันอยู่เหนือวิสัยของคนเรา หรือว่าเป็นเรื่องของคนที่อยู่ป่าอยู่ดง ที่แท้ธรรมะมันเป็นเรื่องที่ต้องคู่กันอยู่กับชีวิต อาตมาใช้คำว่า คู่กันอยู่กับชีวิต.

ธรรมไม่ใช่เพื่ออย่างอื่น เพื่อคู่กันอยู่กับชีวิตประจำวัน ทั้งที่บ้าน ทั้งที่ออฟฟิศ ทั้งที่ไปเที่ยวเล่นพักผ่อนหย่อนใจไม่ว่าที่ไหน, ชีวิตมีอยู่ที่ไหน ธรรมจะ

ต้องคู่อยู่ด้วยที่นั่น; ถ้าไม่อย่างนั้นแล้วชีวิตจะเป็นของร้อน และจะร้อนมากจนถึงกับทนไม่ไหว; หรือว่าชีวิตนี้จะกลายเป็นของมีพิษมา แล้วมันก็จะวินาส เพื่อไม่ให้ร้อน เพื่อไม่ให้วินาสเป็นต้นนี้ เราต้องมีธรรมกำกับอยู่ด้วยเสมอไป; แล้วการปฏิบัติอย่างที่เราพูดมาแล้วนี่แหละ คือวิธีที่จะทำให้ธรรมะกำกับอยู่กับชีวิต, คือเมื่อเผชิญหน้ากับกับอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส กิเลส, หรือว่าอยู่ลับหลังอารมณ์ตามปรกติ เราก็ดี, ธรรมจะต้องอยู่ด้วย จะต้องคู่ชีวิตอยู่ด้วยเสมอไป. เพราะฉะนั้นจึงขอ้ายให้ย้อนระลึกไปถึงการบรรยายครั้งแรก ๆ ที่ว่า "สิ่งที่เรียกว่าธรรมะนั้น คือระเบียบปฏิบัติระบอบหนึ่ง ซึ่งเหมาะสำหรับมนุษย์ โดยเฉพาะชั้น เฉพาะระดับ ทุกๆ ระดับแห่งวิวัฒนาการของเขา". วิวัฒนาการของชีวิตมีมาอย่างไรตั้งแต่เด็ก จนกระทั่งหนุ่มสาวแก่เฒ่า แล้วตั้งแต่มีฐานะ สถานะอย่างนั้น ๆ สูง ๆ ขึ้นไปเรียกว่า วิวัฒนาการ. ทุกชั้นแห่งวิวัฒนาการ จะต้องประกอบ หรือจะต้องกำกับ อยู่ด้วยธรรมะทั้งนั้นแล้ว วิธีที่จะให้ธรรมะเข้ามาประกอบ หรือกำกับอยู่ด้วยก็คือ วิธีที่เราได้กล่าวกันในวันนี้, คือวิธีที่จะไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง; เพราะว่าถ้ายึดมั่นถือมั่นแล้ว มันไม่ใช่ธรรมะ มันไม่เป็นธรรมมันไร้ธรรมเสียทีเดียว. ทีนี้ถ้าเราไม่ยึดมั่นถือมั่น คือว่างจากความยึดมั่นถือมั่นแล้ว นั่นแหละคือตัวธรรม. ถึงกับพูดว่า ธรรมะคือความว่าง ความว่างคือธรรมะ; เพราะฉะนั้นเป็นอันว่า เมื่อเราปฏิบัติอยู่ตามนี้ มันช่วยให้ธรรมะเข้ามาประกอบ ประคองชีวิต หรือตัวเราก็ตาม แล้วแต่จะสมมติเรียกว่าอย่างไร. ถ้าจะพูดตรง ๆ ก็คือว่า เข้ามามีอยู่ในกายและใจ และให้เป็นกายและใจที่ประกอบอยู่ด้วยธรรม มันก็เลยเป็นสุข เพราะว่าตัวธรรมะนั้นมันเป็นเหตุปัจจัยของความสุข ความไม่ทุกข์ที่เราพูดกันโดยสมมติว่า ความว่างนั่นแหละเป็นสุข.

ขอสรุปสั้น ๆ ว่า; เมื่อเผชิญกับกับกับอารมณ์ ให้ปัญญาวิ่งมาทันที เรียกว่าสติ, ไม่ไปหลงยินดียินร้าย ยึดมั่นถือมั่น. และอยู่ลับหลังอารมณ์ก็คุมมันอยู่

เรื่อย; ศึกษามันอยู่เรื่อย ประพฤติปฏิบัติให้เกิดความเคยชิน ในการที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่เรื่อย; ด้วยอำนาจที่เรารู้จักความลับของกลไกของจิต ที่อยู่ในรูปของสิ่งที่เรียกว่า: เวทนา สัญญา และวิตก: คือการรับรู้ของอารมณ์ แล้วมาปรุงแต่งสัญญา ให้เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ จนถูกหรือจนผิด; แล้วไปก่อความคิดที่ถูกหรือผิด. เราต้องฉลาดในเรื่องนี้ เท่า ๆ กับคนฉลาดเป็นกัปตันเรือมีสติสัมปชัญญะ มีไหวพริบ คุ่มเรื่อไว้ได้ ไม่ให้จมลงไปท่ามกลางพายุ หรือคนที่เข้าไปเล่นกับสัตว์ร้าย ก็มีสติสัมปชัญญะเอาชนะ มันได้. นี้เรียกว่า ข้อปฏิบัติในทางธรรมะ ให้ชนะโดยทุกกรณี ไม่มีการพ่ายแพ้ ในการมีชีวิตอยู่; เพราะฉะนั้นเขาจึงเรียกว่า ธรรมะนี้เป็นเครื่องทำความชนะ และ เรียกพระศาสนาว่าเป็นบุคคลผู้ชนะ, ชินะ แปลว่าผู้ชนะด้วยกันตั้งหลายศาสนา ไม่ใช่ เฉพาะพระพุทธศาสนา ยืมมาใช้ทั่วกันไปทุกศาสนา คำว่า “ชินะเป็นสมัญญาใช้เรียก พระศาสนาของตน ๆ ว่าผู้ชนะ ในเมืองไทยเราได้ยินคำว่า “ชนะมาร ชินมาร ชินสี่ห์ ชินราช” อะไรอย่างนี้ ล้วนชนะทั้งนั้น สำเร็จได้ด้วยการประพฤติปฏิบัติอย่างที่ถูกกล่าว มา^๕

อาตมาขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาลงเท่า^๕.

คำกลอนของ ก. เขาส่วนหลวง

บัวไต้^๕

ความโง่เขลา งามาย บัวไต้^๕
 หลงในรส คัดหา จมวารี
 อยู่ในโลก มานาน ไม่อ่านใจ
 เพราะยึดถือ ภายใจ หมายถึงตัว
 เป็นดอกบัว ไต้^๕ จิตคำค้อย
 ชุ่มแช่ใน เปลือกคม หล่มโลกีย์
 เพราะความเป็น บุตรชน คือคนหนา
 ไม่รู้เท่า สังขาร ถูกมารหลวง

จิตหมองคล้ำ กรุ่นคิด ผิดวิถี
 ทุกข์เกิดมี คลมใจ ให้มีคมัว
 มัวหลงไหล แสงหา มาทวนหัว
 จึงเป็นบัว จมหาย ในวารี.
 เป็นเหยื่อหอย ปลูกลา บ้าซ้ำผี
 ผ่าธลี บิ่คบัง โลกทั้งปวง
 มีคัตหา เชื้อร้าย ทุกข์ใหญ่หลวง
 ผู้มีดวง ชีวิต มีคมิคเอย.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๕/๒๕๐๕

เรื่อง

ธรรมสโมธาน: การประชุมธรรม— —ทั้งปวงลงในความไม่ยึดมั่น

พระราชัชยภวี่ (พุทธทาส อินทปญฺโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๖ กรกฎาคม ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

ในการบรรยายครั้งที่แก่นั้น อาตมาจะได้กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า **ธรรมสโมธาน** ซึ่งคงจะเป็นคำใหม่หรือแปลกหูสำหรับท่านทั้งหลาย แต่ก็ควรจะได้ยินหรือเข้าใจไว้. คำว่าสโมธาน แปลว่า **ประชุม รวมกันหมด**; เอมารวมกันหมดเพื่อจะดูว่า อะไรเป็นอย่างไร จนอาจจะเห็นถึงชนิด ถึงประเภท ถึงขอบเขต ถึงลักษณะต่างๆ ที่เราอาจจะจัดมันเป็นชนิดเป็นพวก เป็นอะไรได้ แล้วก็ช่วยให้รู้จักลึกซึ้งถึงหัวใจหรือความหมายอันลึกของมัน การกระทำอย่างนี้เรานิยมเรียกกันง่ายๆสั้นๆว่า **ธรรมสโมธาน**.

ขอทบทวนถึงการบรรยายที่แล้วมาเพื่อเข้าใจได้ดียิ่งขึ้น ว่าครั้งก่อนๆ นั้นเราได้กล่าวถึง **ธรรมะ** ในหลักทั่วไปคล้ายๆ กับเราดูจากข้างบนอย่างคร่าวๆ แล้วถัดมาเราได้ดูที่รากฐาน — **ธรรมโดยรากฐาน**; แล้วต่อมาเราได้ดูกันถึง**ธรรมะเฉพาะ**

ที่ควรทราบ ควรเข้าใจโดยละเอียด คือเลือกเก็บเอามาเฉพาะข้อที่สำคัญที่สุด ซึ่งได้แก่ เรื่อง ความไม่ยึดมั่นถือมั่น แล้วต่อมาเราก็ได้วินิจฉัยกันถึงเรื่อง การปฏิบัติเพื่อความไม่ยึดมั่นถือมั่น.

สำหรับวันนี้เราจะได้ดูประมวลธรรมะทั้งหมดทุกข้อที่จะเอามาดูได้ แล้วก็ดูให้ถึงหัวใจของมัน ว่ามีความหมายหรือมี Spirit แท้จริงอย่างไร ซึ่งในที่สุดท่านจะพบว่า มันสรุปรวมอยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นอีกนั่นเอง แต่ว่าเราต้องฉลาดดู; ถังนั้นนับว่าเป็นการดูกันอย่างทั่วถึง ทั้งในลักษณะที่จะกระจายออกไปเป็น Analysis ให้เห็นทุกข้อทุกๆอัน; แล้วก็สังเคราะห์เข้าโดยความหมาย โดยหัวใจ หรือแกนกลางของมันว่า มันเป็นเรื่องๆเดียวกันอย่างไร เป็น Synthesis ได้; ดูออกมาก็ได้ดูเข้าไปก็ได้.

หลักที่ว่าธรรมะทุกข้อไม่ว่าข้อเล็กข้อน้อย ข้อสำคัญหรือ, ไม่สำคัญอะไร ทุกข้อมีใจความอยู่ที่ ความไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้น จะต้องดูให้เห็นเป็นส่วนสำคัญกว่าส่วนอื่น. ที่จริงเราอาจจะใช้คำอื่น เช่นคำว่า ความไม่ประมาท อย่างนี้ก็ได้อีก ซึ่งมีหลักที่กล่าวเช่นนั้นเหมือนกันว่า ธรรมทุกข้อสรุปลงในความไม่ประมาท; นี่ก็เป็นพุทธภาษิต. ทั้งนี้เพราะว่า ความไม่ประมาทนั้น คือความไม่ยึดมั่นถือมั่น คือมีสติไม่ยึดมั่นถือมั่น รู้สึกตัวไม่ลืมตัว ไม่เผลอไม่โง่ ไม่หลงไปยึดมั่นถือมั่น นั่นท่านเรียกว่าความไม่ประมาท เพราะฉะนั้นขอให้ท่านนักศึกษาจำคำว่าไม่ประมาทนี้ไว้ว่า ในทางธรรมะนั้นเขาหมายถึงการมีสติ; การมีสติที่ถูกต้องเรียกว่าความไม่ประมาท. ในภาษาไทยนั้นแคบคือเอาเพียงว่า ไม่อวดดีหรืออะไรทำนองนั้น และเป็นเรื่องแคบๆส่วนคำว่า ไม่ประมาท หรือ อับปมาโท ในทางพุทธศาสนาแล้วความหมายกว้างและลึกมาก คือมีสติรู้สึกตัวอย่างถูกต้องอยู่ในสิ่งทั้งปวง โดยประการทั้งปวง นี้เรียกว่าความไม่ประมาท ในที่สุดมันก็ได้แก่ความระลึกได้ชนิดที่ทำให้ไม่ยึดมั่นถือมั่นนั่นเอง เพราะว่าถ้าระลึกไม่ได้ มัน

ก็ไปยึดมั่นถือมั่นเข้าเท่านั้น ไม่มีอะไรอื่นมากกว่านั้น. ถ้าระลึกได้อยู่ มั่นก็ไม่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งใดได้ เพราะมันระลึกได้อยู่ว่า ไม่ควรยึดมั่นว่าตัวตนหรือของตน.

ทีนี้จะใช้ชื่ออีกชื่อหนึ่ง ซึ่งดีที่สุดเหมือนกันก็คือคำว่า **เอกายนมรรค**. มรรค= หนทาง, เอกายนมรรคแปลว่าทางเดียว สำหรับบุคคลเดียว เดินไป สู่จุดหมายปลายทางอย่างเดียว. นี่ก็คือการที่ข้อปฏิบัติทั้งหมดซึ่งนำไปสู่ความดับทุกข์สิ้นเชิง. ถ้าท่านดูให้ดีแล้วจะเห็นว่า ข้อปฏิบัติทั้งหมดนั้นเป็นการปฏิบัติตั้งต้นไปจากความยึดมั่นถือมั่น แล้วดำเนินไปจนกระทั่งหมดความยึดมั่นถือมั่น; คือจากความยึดมั่นถือมั่นไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น นี่เรียกว่าหนทางเส้นเดียว. การเดินคนเดียว ก็หมายความว่า **เดินแทนกันไม่ได้**; แล้วก็ไปสู่สิ่งเดียวเท่านั้น คือความดับสนิทแห่งตัวกูของกู **ไม่มียึดมั่นว่าตัวกูของกูอีกต่อไป**; เพราะฉะนั้นเราจะเรียกว่าความไม่ยึดมั่นถือมั่นก็ได้ ความไม่ประมาทก็ได้ เรียกว่า **เอกายนมรรค**นี้ก็ยังคงได้ แต่รวมความแล้ว มันมีลักษณะจำกัดเฉพาะอยู่ตรงที่ **ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น**. นี่เป็นความหมายหรือใจความของธรรมะทุกข้อๆ; ธรรมะทุกข้อเป็นความไม่ประมาท; **ธรรมทุกข้อเป็นส่วนหนึ่งของหนทางที่นำไปสู่ความดับทุกข์**.

ทีนี้เราจะดูกันถึงขอบเขตที่กว้างหรือแคบของคำว่า “ไม่ยึดมั่นถือมั่น”. ถ้าเราจะพูดให้เป็นคำกลางเพียงคำเดียวดังนี้แล้วจะต้องรู้ว่า ขอบเขตของมันกว้าง คือมันกินความลงมาถึงขณะที่กำลังละความยึดมั่นถือมั่นอยู่ด้วย หมายความว่า ธรรมะที่เราเรียกว่า ความไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้นมันมีขอบเขตกินลงมาถึงแม้ขณะที่กำลังละความยึดมั่นถือมั่นอยู่; เช่นละความยึดมั่นถือมั่นในทางผิด แล้วก็มายึดมั่นถือมั่นในทางถูก นั่นนับว่าเป็นเบื้องต้นที่สุด เรียกว่าอันดับแรกระดับที่หนึ่ง คือเราละความยึดมั่นถือมั่นในทางที่ผิดแล้วมาตั้งตัว หรือยึดมั่นอยู่ในทางที่ถูกหรือที่ดี. แต่ในลักษณะอย่างนี้เห็นได้ว่า มัน

เป็นเรื่องชั้นโลก ๆ; ไม่ยึดมั่นถือมั่นในชั้นโลก ๆ คือไม่เห็นแก่ตัวจัก แต่ก็ยังยึดมั่นในความดีอย่างนี้.

ขยับสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งเป็นชั้นที่สองคือว่า มีความยึดมั่น แม้ในความดีนั้นแหละน้อยลง ๆ คือยึดมั่นในโลกน้อยลง ๆ ตามลำดับ. นี้ก็มีใจความสำคัญอยู่ที่ว่า เต็มวันละโลกไปยึดธรรมชั้นสูง. โลกนั้นมีความดี และมีอะไรสูงสุดอยู่เพียงแก่ความดี. ที่นี้ค่อยๆ ละโลกโดยไม่ยึดมั่นถือมั่นในความดี ไปสู่ธรรม ซึ่งจะทำให้ไม่ยึดมั่นในสิ่งใดเลย.

ที่นี้ก็มาในชั้นที่สามซึ่งเรียกว่า หมดความยึดมั่นถือมั่น; ไม่ยึดแม้แต่สิ่งที่เรียกว่า ธรรมะเอง การพุดจาไม่ยึดแม้แต่สิ่งที่เรียกว่าธรรมะนี้ คนธรรมคาฟังกุแล้วตกใจ เคยมีอะอะวุ่นวายกันถึงความไม่เข้าใจขั้นที่ว่า ไม่ยึดมั่นพระพุทธ ไม่ยึดมั่นพระธรรม ไม่ยึดมั่นพระสงฆ์. คนที่ไม่เข้าใจฟังกุแล้วตกใจ แล้วกลัว แล้วหาว่าคนที่พูดอย่างนั้นเป็นมิชฌาภิภูฏี พุคผิต. แต่ที่จริงธรรมะในชั้นสูงสุดที่จะเรียกว่าดับทุกข์สิ้นเชิงนั้น มันไม่ยึดมั่นอะไรจริงๆ. ดูกแล้ว ครั่งแรกอาจจะยึด พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ยึดศาสนา ยึดธรรม ยึดอะไรก็ตามแล้วแต่จะยึด แต่ในที่สุดเมื่อถึงจุดหมายปลายทางแล้ว มันไม่ยึดอะไรเพราะในความหลุดพ้น หรือในความไม่ยึดมั่นถือมั่นนั้น ไม่ยึดอะไรเลย เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงทรงเปรียบเทียบธรรมะหรือศาสนาก็ตาม ว่าเป็นเหมือนพวงแหวนสำหรับขำมฟากขำมทะเล. เราต้องการจะได้แพสโนใจด้วยแพ ยึดมั่นถือมั่นเอาแพเป็นที่พึ่ง ก็แต่ในขณะที่เราต้องการจะข้ามน้ำ หรือกำลังอยู่ในน้ำกลางน้ำเท่านั้น; แต่พอถึงฝั่งๆ โน้นแล้ว มันมีประโยชน์อะไรด้วยแพ. ลองคิดดูอย่างนี้. หมายความว่าเมื่อขึ้นบกฝั่งโน้นแล้ว ก็ไม่มีความจำเป็นที่ต้องมีแพ. ถ้าใครยึดมั่นถือมั่นมากจนถึงกับขึ้นบกแล้วก็แบกแพเอาไปด้วย มันก็กลายเป็นเรื่องน่าสงสาร เพราะฉะนั้นต้องเข้าใจให้ดีกว่า คำพูดที่ว่าไม่ยึดมั่นธรรมะนั้น หมายความว่าถึงในชั้นสูงสุด คล้ายๆ กับเราไม่เที่ยวแบกแพหรืออะไรทำนองนี้ เพราะมันถึงที่สุด

ของความประสงค์แล้ว. ที่นั่นมันเห็นได้ชัดต่อไปว่าถ้ายังรักแพ ถ้ายังยึดมั่นแพ มันก็ไม่ขึ้นบก ยังนอนอยู่ในแพนั่นเอง: เพราะยึดมั่นธรรมะ จึงมีความหลงใหลในธรรมะ เอาธรรมะเป็นตัวเป็นตนเรื่อย. นี้เรียกว่ายังไม่หลุดพ้นไปจากสิ่งที่ผูกพัน คือในเครื่องมือหรือในยานพาหนะ.

พอพูดว่าไม่ยึดมั่นถือมั่น คนโดยมากก็เข้าใจว่าสูงไปเสียแล้ว หรือนอกเรื่องที่จะต้องรู้เสียแล้ว; ในที่นี้ที่ว่านอกเรื่องสำหรับท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาจะต้องรู้เสียแล้ว. ข้อนี้ขอย้ำได้เข้าใจผิดไปตามเขา เพราะได้กล่าวแล้วว่าเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นเพียงเรื่องเดียวเท่านั้น มันเป็นที่ทั้งหมดเลย เป็นตั้งแต่ต้นจนปลาย ไม่ใช่สูงไป หรือว่าไม่ใช่นอกเรื่อง; และถ้าคนเรามีจิตใจที่หลุดพ้นโดยประการทั้งปวงแล้ว นั่นแหละจะเป็นผู้ที่ทำอะไรก็ตามได้ดีที่สุด เช่นจะเป็นผู้พิพากษาที่ไม่ลำเอียง หรือว่าสุขุมรอบคอบ หรือว่าทำหน้าที่ได้ดีที่สุด. สมมุติเราจะเกณฑ์พระพุทธเจ้ามาให้เป็นผู้พิพากษาหรือพระอรหันต์ให้มาเป็นผู้พิพากษาอย่างนี้ มันก็เป็นทีที่ไว้ใจได้ที่สุด เพราะว่าประกอบไปด้วยสติปัญญาและความเที่ยงธรรม; ฉะนั้นไม่จำเป็นที่จะต้องตกใจหรือกลัวเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น. เราจะต้องมีความเชื่อว่า เรื่องที่เราคิดว่ามากเกินไปนั้นที่แท้มันไม่ได้มากเกินไป. ถ้าเราเกิดไปคิดว่ามากเกินไปสูงเกินไป ก็หมายความว่าเรามันต่ำเกินไปต่างหาก หรือเรายังไม่รู้อะไรเสียเลยต่างหาก. เมื่อเข้าสนทนากันกับคน ๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้มีการศึกษาดี ๆ คุยกันเรื่อย ๆ ได้ความว่าท่านผู้นั้นมีฝีมือ เป็นช่างฝีมือเอกในทางประดิษฐ์ดอกไม้ ลูกกำลังเจ็บร่อแร่นั่งพยาบาลลูกอยู่ เกิดมีคนทีวัดเขามาขอให้ทำดอกไม้เพื่องานใหญ่งานหนึ่ง ถ้าเป็นคนอื่นเขาก็ปฏิเสธ แต่รายนี้ เป็นของวัดเขาไม่ได้ปฏิเสธจึงเรียกคนมาอีกคนหนึ่งมานั่งเฝ้าลูกด้วยกัน แล้วก็ทำดอกไม้ ซึ่งเป็นงานละเอียดและมากมายนี้ได้ ด้วยจิตเป็นปรกติ ด้วยคิดว่ามันเป็นผลดีเท่าไรก็จะอุทิศให้แก่ลูกคนที่กำลังเจ็บนี้ทั้งนั้น. ทำไป ๆ ไม่กี่ชั่วโมงก็เสร็จ ก็พอดีราวสิบนาทีก่อนที่ลูกนั้นก็ตาย. นี่แหละเราจงดูความปรกติหรือ Equilibrium ที่มีมูลมา

จากความไม่ยึดมั่นถือมั่นอย่างนี้ ว่า แม้ในคนธรรมดาเหมือน ๆ กับเรา ๆ นี้ก็ยังมีได้อย่างนี้; และพร้อมกันนั้นก็มองเห็นประโยชน์ของความที่มีจิตว่าง มีจิตปรกติ หรือมีจิตไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้ ว่ามันทำอะไรได้อย่างไร เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายอย่าได้เข้าใจว่า เรื่องนี้มันสูง หรือมันนอกเรื่องเกินไปขอให้เห็นว่าคนเราตามธรรมดาที่เป็นได้อย่างนี้.

ที่นี้เราจะได้พิจารณากันในข้อธรรมต่าง ๆ ทุกหมวดและทุก ๆ ข้อเท่าที่จะเอามาได้ ตามที่โอกาสในวันนี้จะอำนวยให้ท่านทั้งหลายได้ฟังว่า ธรรมะนี้มีมันมีอยู่ที่หมวด หรือที่ข้อ หรือในลักษณะอย่างไรโดยส่วนรวมทั้งหมด; และพร้อมกันนั้นก็ถือโอกาสชี้ให้เห็นว่า **ทุก ๆ ข้อ มีใจความอยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น** ด้วย พร้อมกันไปด้วยทั้งสองอย่าง เพราะเรามีเวลาน้อย มีเวลาจำกัดเพียงเท่านั้น แล้วก็ต้องการจะให้ท่านทั้งหลายได้ฟัง หรืออย่างน้อยก็ได้ผ่านการได้ยินถึงชื่อธรรมทุกข้อที่เกี่ยวข้องกันอยู่ หรือที่ควรจะทราบ. ในพวกแรกเราจะเอาพวกที่เรียกว่า ปกิณณกรรมก่อน, ปกิณณะ แปลว่า เบ็ดเตล็ดต่างๆ ไป ก็คือข้อธรรมะเบ็ดเตล็ดต่างๆ ไป ไม่เอาเป็นหมวดเป็นล่ำเป็นสันอะไรนัก. ข้อแรกจะได้กล่าวถึง **สันโดษ** ซึ่งเป็นธรรมะข้อหนึ่งได้แก่ความยินดีในสิ่งที่มีอยู่หรือได้อยู่.

ข้อนี้ถ้าดูไม่ถี่ถ้วนแล้วก็จะเห็นเป็นความยึดมั่นถือมั่น แต่ถ้าดูถี่ถ้วนแล้วจะเห็นว่ามันไม่ใช่ความยึดมั่นถือมั่น มันเป็นเรื่องของสติปัญญา. **คนยึดมั่นถือมั่นนั้นไม่มีวันจะสันโดษ** ได้มาร้อยก็ไม่สันโดษ ได้มาพันก็ไม่สันโดษ ได้มาหมื่น แสน ล้าน หรือสิบล้านก็ไม่เคยสันโดษคือไม่พอใจได้ เพราะความอยากใหญ่มันวิ่งออกหน้าสิ่งที่ได้เสมอไป เพราะฉะนั้นเลยเป็นคนจนเรื่อย กระทั่งจะมีเงินร้อยล้าน พันล้าน มันก็รู้สึกเป็นคนจน อยาก หิว กระจาย คอแห้ง เหมือนไม่ได้กินน้ำอยู่เรื่อย; นั่น

แหละคือไม่สันโดษ ส่วนสันโดษนั้นได้มาเท่าไรก็ยินดีหรือพอใจได้ตามสมควรเป็นปกติ
 ปราโมทย์ เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงให้เกิดกำลัง หรือชูจิตชูใจให้มีกำลังที่จะทำต่อไป เพราะ
 มันทำให้เกิดความรู้สึกว่า เราได้มาเท่านั้นแล้ว เราทำสำเร็จมาเท่านั้นแล้ว ที่ยังไม่สำเร็จ
 มีเหลือน้อยเข้า หรือที่ยังไม่ได้ก็ยังมีเหลือน้อยเข้า เลยเป็นคนรวยที่สุด อิ่มอกอิ่มใจที่
 สุดไป ตั้งแต่ได้ส탕ค์ส탕ค์แรกเลย ที่มีส탕ค์เดียวส탕ค์แรก มันก็อิ่มใจเหมือน
 กะเป็นเศรษฐี มันตรงกันข้ามอย่างนี้ เพราะฉะนั้น **สันโดษที่แท้จริงในทาง**
พระพุทธศาสนานี้ไม่มีโทษแต่ประการใด อย่าได้หลงไปตามที่เขาพูดกัน; มัน
 เป็นความสุขตั้งแต่วินาทีแรก เหมือนคนทำนาซุกดินที่แรกก็สบายใจตั้งแต่ซุกที่แรกว่าซุก
 เสร็จไปครึ่งหนึ่งแล้ว; ซุกสองที่มันก็อิ่มใจสองเท่าว่าซุกเสร็จไปสองครึ่งแล้ว มันก็ซุก
 ไปได้ด้วยความสุขตลอดเวลา. แต่ถ้าเขาไม่สันโดษ ซุกที่แรกมันก็ว่ายังอีกมาก ซุก
 สองที่ก็ยังไม่อีกมาก มันกระสับกระส่ายตื่นตระหนกทีเดียวมันก็ทำงานนั้น ไปทำ
 งานอื่นที่ทุจริตหรือเป็นอะไรไปเสียแล้วอย่างนี้เป็นต้น. ส่วนผู้ที่ไม่ยึดมั่นถือมั่น
 เลยนั่นแหละสันโดษแท้จริง ที่เป็นเหมือนพระอรหันต์ หมดความยึดมั่นถือมั่นด้วย
 ประการทั้งปวง. อย่างนี้เรียกว่า **มีสันโดษเสียเองเป็นพื้นฐาน** เป็นปกติ คือมี
 ความอิ่มเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์อยู่ตลอดเวลา; และไม่ต้องคิดต้องนึกต้องตั้งใจ คือมัน
 เป็นเสียเอง; มันก็เป็นสันโดษประเภทโลกุตระไปเลย. ท่านพึงเข้าใจธรรมะว่ามันมี
 อยู่อย่างนี้ทุกข้อไป **อย่าได้หลงผิด** **ที่ว่าสันโดษคือยินดีในสิ่งที่มีอยู่** นั่นแหละ
คือยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ได้มา นั่นมันไม่ใช่; **เพราะถ้าเป็นธรรมะแล้ว ต้องมี**
รากฐานมาจากสติปัญญาเสมอ เพราะฉะนั้นเมื่อไม่สันโดษ นั่นแหละคือยึดมั่นถือ-
 มั่น; เพราะมีรากฐานมาจากกิเลส.

ที่นี้มาถึง คำว่า **เลี้ยงง่าย สุกปรดา**. นี่ก็เป็นชื่อของธรรม. ขอบอก
 กล่าวไว้ว่า แม้แต่ความเป็นผู้เลี้ยงง่ายนี้ ก็เป็นธรรมะข้อหนึ่ง เหมือนกับธรรมะข้ออื่น

ในพุทธศาสนา. ท่านอย่าเข้าใจธรรมะข้อนี้เองง่าย ๆ เพียงว่าเป็นศีลธรรมง่าย ๆ หนึ่ง ๆ ตามธรรมดา; ความเป็นคนเลี้ยงง่ายนัยย่อ่งเป็นคุณธรรมประเสริฐอันหนึ่งเหมือนกัน. ความเป็นคนเลี้ยงยาก เป็นอยู่ยาก อะไรก็ยาก นี้อธิว่าน่าติเตียนอย่างยิ่ง. ถ้าเลี้ยงง่ายก็หมายความว่า ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น หรือยึดมั่นถือมั่นแต่น้อยอย่างทีกล่าวแล้ว. ช่วยจดช่วยจำข้อธรรมะเหล่านี้ไว้ให้ดี ๆ “ความเป็นผู้เลี้ยงง่าย” เรียกเป็นบาลีว่า **สุภรตา**.

ข้อถัดไป คือความมีการเลี้ยงชีวิตบริสุทธิ์ เรียกว่า **อาชีวะบริสุทธิ์** คนเรามีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ เหมือนที่เห็น ๆ กันอยู่นี้ เกือบไม่ต้องอธิบายแล้วว่า เพราะอะไร; เพราะมันมักมาก เพราะมันยึดมั่นถือมั่นในส่วนวัตถุเนื้อหนัง เฮอร์ต้อยสนุกสนานทางเนื้อทางหนัง จึงเป็นเหตุให้มีอาชีวะไม่บริสุทธิ์; นั่นคือยึดมั่นถือมั่น เพราะฉะนั้นคุณธรรมที่ว่ามีอาชีวะบริสุทธิ์นั้น มันก็มีมูลอยู่ที่ว่า ความไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยกิเลสตัณหา แต่หาเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสติปัญญาโดยไม่ยึดมั่นถือมั่น ถ้ายึดมั่นถือมั่นแล้วมันก็ร้อน. ตรงนี้มักจะมีส่วนสงสัยเกิดขึ้นว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้วจะเอาอะไรมาผลักดันให้ประกอบอาชีพ ก็เอาอะไรมาเป็น Motive; และจะเอาอะไรมาเป็น Determination สำหรับให้เรามากับนั้น. ข้อนี้อย่าทำให้กลับกันเสีย และอย่าเข้าใจผิด. สติปัญญาที่รู้สึกผิดชอบชั่วดี โดยไม่ต้องยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละ เป็น Motive และเป็นเครื่องผลักดันให้ทำต่อไป ตั้งใจมากับนั้นเด็ดเดี่ยวด้วยสติปัญญา; เพราะฉะนั้นให้รู้จักแยกเป็นสองฝ่ายเสมอ ว่าอย่างหนึ่งเป็น Motive ของกิเลสตัณหา, อีกอย่างหนึ่งเป็น Motive ของสติปัญญา; อย่างหนึ่งเป็น AIM ของกิเลสตัณหา เป็น Ambition ของกิเลสตัณหา เป็น Determination ของกิเลสตัณหา; อีกอย่างหนึ่ง เป็น AIM เป็น Am'ition เป็น Determination ของสติปัญญา. สติปัญญาต้องตรงกันข้ามจากความยึดมั่นถือมั่นอยู่เสมอ แต่ก็ต้องอยู่ในขอบเขตอย่างทีกล่าวมาแล้วข้างต้น, ว่าถ้าในขั้นต่ำ ๆ ก็ไม่ยึดมั่นในฝ่ายเลย ตั้งอยู่ในฝ่ายที่มีสติปัญญา; ในระดับสูงก็คือไม่ยึดมั่น

ถ้ามั่นอะไรเป็นตัวตนเป็นของตนแม้ยังทำอะไรได้ด้วยสติปัญญา มีกำลังใจที่จะทำ มีความพยายามที่จะทำ. ถ้านับถือพุทธศาสนา ก็เล็งถึงพระอรหันต์ หรือพระพุทธเจ้า; หรือแม้พระศาสดาของศาสนาไหนก็ตาม ที่หมกมิดเลสจะต้องมีการทำดีกว่าคนที่หมกมิดเลสเสียอีก และทำได้มาก ทำได้กว้างกว่าคนที่หมกมิดเลสเสียอีก เพราะมันมีสติปัญญาตามที่ เป็นจริงว่าอะไรเป็นอะไร เอาสติปัญญานี้เป็นเครื่องผลักดันให้ทำ เพราะฉะนั้นอาชีวะ บริสุทธ์ก็อยู่ที่มีความไม่ยึดมั่นถ่อมมันเป็นมูลฐาน; ถ้าไม่อย่างนั้นแล้ว อาชีวะนั้นก็ต้อง เสร้าหมองโดยแน่นอน.

ที่นี้มาถึง โภชนเมตตัญญูตา ความรู้ประมาณในการบริโภค; จะเป็นบริโภค อาหาร หรือบริโภคเครื่องใช้สอยก็ตาม, ความเป็นผู้รู้ประมาณพอเหมาะพอดีในการ บริโภคนี้ เป็นธรรมชาติหนึ่งเหมือนกัน. คนเราไม่รู้ประมาณว่าควรมีอะไรสักเท่าไร จึงได้หลงไม่มีที่สิ้นสุด ตันรนเร้าร้อนไม่มีที่สิ้นสุด จนไม่มีความสุข. ขอให้สังเกต อย่างนี้ก็แล้วกันว่า ในปัจจุบันนี้ ในโลกนี้ คนแทบทั้งหมดกำลังเป็นทุกข์เดือดร้อน อยู่ด้วยการแสวงหาสิ่งต่างๆ ส่วนที่ไม่จำเป็นแก่ชีวิต. เราต้องใช้คำว่า “ส่วนที่ไม่ จำเป็นแก่ชีวิต”, ท่านต้องไปคิดเอาเอง ไปสังเกตเอาเอง ไปดูเอาเอง ที่บ้านเรือน ของท่านเองหรือของใครก็ตาม มันมีส่วนที่ไม่จำเป็นแก่ชีวิตอะไรบ้าง เต็มไปทั้งบ้าน ทั้งเรือน. เหมือนกะนักปราชญ์คนหนึ่งเข้าไปในร้าน Department store. ชายของ ทุกอย่างแล้วก็เดินง กลับมามีมือเปล่า ไม่รู้ว่าจะซื้ออะไร เพราะว่าของทั้งหมดเหล่านั้น ไม่จำเป็นแก่ชีวิตเลยสักอย่างเดียว เขาเลยซื้ออะไรไม่ได้. แต่พวกเราเตี้ยวันดูเหมือน จะซื้อได้ทั้งหมดเลย จนเงินไม่มีพอจะซื้อ; แล้วไปดูที่บ้านเถอะว่า ส่วนไหนจำเป็น แก่ชีวิต แล้วมันมากน้อยกว่ากันอย่างไร แล้วเราลำบากเดือดร้อนในการหาเงิน เพื่อ หามาซื้อในส่วนไหน. พบความจริงข้อนี้แล้วจะพบว่า โภชนเมตตัญญูตานี้เป็นธรรมชาติ ที่ดีมากข้อหนึ่งเหมือนกัน เหมือนกับธรรมชาติอื่น. ถ้าเขาเป็นคนไม่ยึดมั่น เขาก็ต้อง ไม่เป็นทุกข์เพราะเหตุนี้; หรือถ้าเขามีสติปัญญาหามาได้มาก เขาก็มีโอกาสที่จะเจือจาน

ผู้อื่น ไม่ใช่เหนียว คือ เพราะเขารู้ส่วนที่ควรบริโภค หรือควรมี. เดียวกันเราไม่เอื้อเฟื้อกัน ตัวใครตัวมัน — “พาราสาวดี ไควไม่มีปราณีใคร” เขาพูดกันมาโบราณนานมาแล้ว — เพราะมันไม่รู้ประมาณ มันจะอยากมากไม่มีที่สิ้นสุดอยู่เรื่อยกระทั่งตัวเองนั้นแหละล้มเจ็บเป็นไข้เป็นโรคลงไป เพราะไปเกี่ยวข้องกันกับสิ่งสวยงามเหล่านี้ ที่มันเกินกว่าความจำเป็นในชีวิต ทุไปเดอะจะเห็นว่าที่เราเจ็บเราไข้ เราเป็นโรคเส้นประสาทเป็นอะไรไปอีกที่หนึ่ง มันมีมูลไปจากไปทำในสิ่งที่มันเกินกว่าความจำเป็นของชีวิต.

ที่ธรรมะชื่อว่า อินทรีย์สังวร แปลว่าสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย; ตา หู จมูก ลิ้น กาย นี้เขาเรียกว่าอินทรีย์; อินทรีย์คำนี้แปลว่า สิ่งที่เป็นตัวเรื่องทั่วราวตัวการสำคัญ; คนเราต้องสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย เหล่านี้ไว้อย่าให้ตกไปเป็นทาสของอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส. นี้เกือบไม่ต้องอธิบายแล้ว คือเข้ายึดมั่นถือมั่นแล้ว มันตกเป็นทาสของอารมณ์ตั้งแต่ต้นจนปลาย รวมอินทรีย์ไว้ไม่ได้. ถ้าสำรวมอินทรีย์อยู่ได้ ก็ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ คือไม่ยึดมั่นถือมั่น. การที่คนเราสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กายไม่ได้ ตกเป็นทาสของอารมณ์นี้ มันมีอยู่ตลอดเวลา มันจึงเป็นทุกข์ตลอดเวลา ไม่ว่าทิศทางไหน เหลียวไปแล้วมันจะคอยไปเป็นทาสเสียเสมอ. นี่แหละโทษของมโนยึดมั่นถือมั่น เพราะจะหนีธรรมอันประเสริฐข้อนี้ก็มีหัวใจ มีนิวเคลียสหรืออะไรอยู่ที่ ความไม่ยึดมั่นถือมั่น อีกเหมือนกัน.

ธรรมอีกข้อหนึ่งมีชื่อว่า ชาคริยานุโยค แปลว่า พยายามเป็นคนตื่น คือไม่ง่วงไม่หลับอยู่เสมอ เป็นคนตื่นตาแจ่มอยู่เสมอ หมายความว่าไม่มีเวลาจะง่วงจะซึมจะเห็นแก่นอน. ถ้าต้องนอนหลับก็นอนไป แต่เมื่อไม่หลับแล้วจะเป็นคนสติแจ่มใสจิตใจแจ่มใสอยู่เสมอ; และก็นอนหลับเท่าที่จำเป็นแก่ชีวิต ซึ่งเป็นระยะสั้นมาก นอกนั้นเป็นคนสติแจ่มใสอยู่เสมอ; นี้เรียกว่า ชาคริยานุโยค. อันนี้ก็เหมือนกัน คุคล้ายกับ

ว่าจะไกลกันไปคนละเรื่องแล้วจากเรื่องความยึดมั่นถือมั่น; แต่ที่จริงมันก็คือ **ไม่ยึดมั่นถือมั่นในความสุขจากการนอน**. ความสุขที่เกิดจากการนอนนี้ก็ติดกันมากเหมือนกับติดฝืนเหมือนกัน จนเป็นนิสัยที่ไม่สละใสไม่แจ่มใส มันซึม ๆ มึน ๆ อยู่อย่างนั้น. นี่ก็เห็นได้ว่าเป็น ปกิณณกรรมเบ็ดเตล็ดพวกหนึ่ง ยังมีอีกมาก แต่ไม่จำเป็นต้องประมวลเอามาหมด.

ที่นี้ **พวกที่ไกลชิดกับศีลธรรมทั่วไปมากขึ้น** ก็เช่น **หิริโอตตปัปะ** คำนี้แปลว่า ความละอายบาปและกลัวบาป. เราไม่ละอายบาปไม่กลัวบาป เราจึงทำผิด; ถ้าเรามีความกลัวบาป ละอายบาปก็คือ เป็นผู้มีความละอายแก่ตัวเอง อยู่ในที่ลับก็ไม่กล้าทำสิ่งที่ตัวรู้ว่าผิด; ไม่ต้องมีคนนอกรู้ ตัวเองรู้ก็ไม่สามารถจะทำความผิด; อย่างนี้เรียกว่ามี **หิริโอตตปัปะ**. ถ้ามีความยึดมั่นถือมั่นแล้วมันจะเอาอยู่เรื่อย มันจะทำผิดอยู่เรื่อย ค่ายอำนาจของความยึดมั่นถือมั่น มันมีหิริโอตตปัปะไม่ได้; เพราะฉะนั้นปัญหายุ่งยากในโรงในศาลที่เกิดขึ้นอยู่เรื่อยแก่ท่านผู้พิพากษา ในโลกนี้ ดูให้ดีเถอะ มันมีมูลมาจากสิ่งนี้คือจากการที่คนเราไม่มี **หิริโอตตปัปะ**. ถึงในทางศาสนาก็เหมือนกัน เราถือว่า ถ้าขาดหิริโอตตปัปะแล้วก็ไม่มีใครรักษาศีลไว้ได้; ไม่มีคนเห็น ทำศีลขาดลับหลังคน แล้วไปเที่ยวโอ้อวดคนว่าตนมีศีล มันเป็นเสียอย่างนี้โดยมาก. แต่ถ้ามีหิริโอตตปัปะแล้วมันเป็นอย่างนั้นไม่ได้เองมันมีศีลบริสุทธิ์ทั้งต่อหน้าคนและลับหลังคน. นี่แหละคือความยึดมั่นถือมั่นในความสุขทางเนื้อทางหนังทำให้ ไม่มีหิริโอตตปัปะ แต่ถ้าเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็เป็นอันว่ามีหิริโอตตปัปะโดยกำเนิด โดยสันดาน โดยพื้นฐานโดยอะไรทั้งหมด เพราะสติปัญญามันถึงที่สุด. แต่ถ้ายังอยู่ในระดับกลาง ๆ ยังไม่เป็นพระอรหันต์ ยังไม่ใช่คนเลวอยู่ในระหว่างกลาง ๆ นี้ก็อาศัยความดี หวังในความดี ไม่ยึดมั่นในส่วนที่เป็นกิเลส ตัณหาหวังในความดีนั้นก็เป็นเรื่องของสติปัญญา และเราจัดไว้ในฝ่ายที่ไม่ยึดมั่นถือมั่น.

ดูให้ดีก็จะเห็นได้เองว่า มันมีอำนาจของความไม่ยึดมั่นถือมั่นถึงเข้าไว้; หรือกล่าวอีกทีก็ว่า **ความไม่ยึดมั่นถือมั่น** นี้ยังดีกว่า คือมันมาในทางสูงกว่าเรื่อยไป.

ธรรมชื่อว่า **ขันติ** กับ **โสรัจจะ** นี้ก็เป็นธรรมคู่เหมือนกัน, **อดกลั้น** **อดทนแล้วก็ไม่เสียดใจ** **ปรกติอยู่ได้**; **อดกลั้นได้ด้วย** **เสียดใจไม่ยึดมั่นอยู่ได้ด้วย**; คู่กันเป็นธรรมที่ต้องการกันอย่างยิ่ง เพราะว่าทำให้เป็นผู้ที่ร้อได้ คอยได้ ในการกระทำที่ต้องอาศัยเวลายืดยาว. คนเราทนไม่ได้ มันก็เลยล้มเหลวในการงาน การศึกษาอะไรก็ตาม; แต่ถ้าเป็นคนทนได้ มันก็ประสบความสำเร็จ; หรือว่า ไม่โกรธอย่างนี้ มันก็ดีกว่าโกรธ; หรือว่าทนได้ต่อความบีบคั้นของกิเลสที่ดังไปให้ทำชั่วอย่างนี้มันก็ชนะกิเลสได้ในเวลาไม่นาน. **ขันติ** **อดกลั้นอดทน** นี้ มันต้องไม่เห็นแก่ความสุขสนุกสนานเอร็ดอร่อยเพลิดเพลินอีกเหมือนกัน มันจึงจะอดกลั้นอดทนอยู่ได้; เพราะว่าที่ไม่อดกลั้นอดทนนั้นก็เนื่องจากไปหลงเพลิดเพลินเอร็ดอร่อยนั่นเอง แล้วก็ไปยึดมั่นในวัตถุเป็นที่ตั้งของความยึดมั่นถือมั่น เช่น **กาม** **ทิฏฐิ** **ความมงมาย** หรือ **ตัณหา** ของกู เหล่านี้มันก็มีขันติ **โสรัจจะ** ไปไม่ไหว.

ที่นี้ แม้ที่สุดแต่คุณธรรมที่เราต้องการกันนัก ที่เรียกกันว่า **กตัญญูกตเวทิตา** นี้ก็เหมือนกัน: เราประมาณคนที่ไม่เป็นกตัญญูกตเวทิตาว่าเป็นคนเลว; แต่แล้วก็พบว่า ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว มันกตัญญูกตเวทิตาได้ง่ายที่สุด; อย่าเข้าใจว่าเราจะกตัญญูกตเวทิตาได้ก็ต่อเมื่อยึดมั่นถือมั่นว่า เขามีบุญคุณแก่เรา เราจะต้องตอบแทนเขาอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นเราเป็นเขาอย่างนั้นอย่างนั้น ไปเสียเท่าเดียว. **ความกตัญญูที่แท้จริงนั้นต้องอาศัยสติปัญญา**; **ความกตัญญูที่อาศัยกิเลสตัณหา** นั้นมันชั่วแล่น มันเป็นหน้าจาก มันเป็นเรื่องชั่วแล่น; เราต้องอาศัยสติปัญญาที่รู้ความจริง ข้อนี้ มีความเห็นแก่ตัวน้อยจึงจะกตัญญูกตเวทิตาได้; ถ้าเห็นแก่ตัวจัดแล้วไม่อาจกตัญญูกตเวทิตา;

เพราะฉะนั้นจึงเป็นธรรมะที่ก่อรากฐานเพื่อความไม่เห็นแก่ตัว เพื่อความไม่ยึดมั่นถือมั่นในชั้นรากฐานที่เดียว. อย่าไปพอกพูนตัวเราตัวเขาให้จัดขึ้นมา โดยบทบาทว่าเป็นกตัญญูกตเวที นั้นมันไม่ใช่ธรรมะ มันเป็นเรื่องแลกเปลี่ยนต่างหาก เคยจะเข้าใจธรรมะผิดไปเป็นเรื่องแลกเปลี่ยน; จงเข้าใจเสียใหม่ว่า ธรรมะต้องตั้งรากฐานอยู่บนความไม่เห็นแก่ตัวยิ่งขั้นทุกที; เป็นกตัญญูบริสุทธิ์ต่อเมื่อหมดความเห็นแก่ตัว, ทำไปด้วยสติปัญญาว่า ควรช่วยเหลือใคร ควรตอบแทนบุญคุณใคร อย่างนี้เป็นต้น.

ที่^๕ ก็มาถึงความเมตตากรุณา. ข้อ^๕เห็นชัดมาก: ถ้าเห็นแก่ตัว เมตตากรุณาใครไม่ได้ ยึดมั่นถือมั่นในกาม ในทิฏฐิ ในความมมงายแล้ว มันเมตตากรุณาไม่ได้ มันต้องมีสติปัญญาขนาดที่รู้ว่า ชีวิตทุกชีวิตเป็นชีวิตเดียวกัน, คนทั้งโลกเป็นคน ๆ เดียวกัน, มีปัญหาเป็นความทุกข์อย่างเดียวกัน, แล้วรักกันในฐานะที่มีหัวอกอันเดียวกัน. อย่างนี้^๕ก็เรียกว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวไปทีก่อน แต่ไปยึดมั่นถือมั่นทั้งหมด มันดีกว่ายึดมั่นตัวกูหรือของกู จนกระทั่งหมดความยึดมั่นถือมั่นนั้นแหละ มันจึงจะเป็นเมตตาอยู่ในเนื้อในตัวเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์โดยไม่ต้องเจตนากระทำ โดยไม่ต้องตั้งจิตว่าจะเมตตา มันก็เมตตา; เพราะว่าคนที่หมดความยึดมั่นถือมั่นแล้ว มันเมตตาเอง แล้วมันเมตตาจริงๆด้วย มันเมตตากว้างขวาง มันช่วยเหลือคนอื่นขนาดที่ว่าเอาชีวิตให้ไปด้วยเลยก็ได้; อย่าได้เห็นเมตตาที่แท้จริงว่าเป็นเรื่องความยึดมั่นถือมั่น แต่ให้เห็นเป็นเรื่องของความไม่ยึดมั่นถือมั่นไว้อย่างชัดเจน.

ที่^๕ ข้อ^๕สัตย์สุจริต. ความซื่อสัตย์สุจริตนี้ท่านคงพอจะสังเกตได้เอง เพราะได้กล่าวกันมาหลายข้อแล้ว มันเป็นในทำนองเดียวกันทั้งนั้น: ซื่อสัตย์สุจริตที่แท้ที่เป็นธรรมเป็นของแท้แล้ว มันก็ต้องมาจากความไม่เห็นแก่ตัวอีกเหมือนกัน. ความเห็นแก่ตัวนั้นจะเอาจะได้อะไรก็เลสัดค้นหาเสียเรื่อย; ความไม่เห็นแก่ตัว นั้นอาศัยสติปัญญาที่รู้

จริงๆแล้วควรทำอะไร หน้าที่มีอยู่อย่างไร ทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่อย่างไร; ดังนั้นมันจึงเป็นข้อสัจสุจริตต่อธรรมชาติ ไม่ใช่ต่อบุคคลหนึ่งบุคคลนั้น; ข้อสัจสุจริตต่อความข้อสัจสุจริต; หรือข้อสัจต่อกความจริงคือข้อสัจสุจริตต่อธรรมชาติ นั่นแหละเรียกว่าข้อสัจสุจริตจริง. ส่วนข้อสัจสุจริตเพียงเพื่อให้เขารัก มันก็คงไม่เก่งไปกว่าสุนัขหรือแมวตัวหนึ่ง เพราะฉะนั้นเราจึงไม่ถือว่าสูงพิเศษอะไรไปกว่าระดับสัตว์ทั่วไป. มันต้องข้อสัจต่อธรรมชาติ. เพราะเห็นแก่ธรรมชาติ ไม่เห็นแก่ตัว มันจึงจะเป็นความข้อสัจสุจริตจริง. นี้ควรจะเป็นคุณธรรมที่ทำหน้าที่พิพากษาตุลาการจะต้องสนใจอย่างยิ่ง.

ธรรมอื่น ๆ ยังมีอีก เช่นว่า กัลยาณมิตรตา ความเป็นผู้มีมิตรสหายดี. แม้ขึ้นก็อย่าได้ไปเข้าใจว่าเราจะเอาเพื่อนดีไว้เป็นพวก แล้วก็ไปเล่นงานคนอื่นหรืออะไร ทำนองนั้น: เราต้องการพวกที่ดีเพื่อสนับสนุนกันในการทำดี; มีเพื่อนเพื่อจะจับทุกข์เพื่อช่วยกันดับกิเลสตัณหา นั่นแหละเรียกว่ากัลยาณมิตร. ในทางธรรมเขาเรียกครูบาอาจารย์ว่าเป็น “กัลยาณมิตร.” นำเข้าที่ว่าพวกชินดูมีคำสองคำว่า เทวี กับ อสุรี. ภรรยาที่รักที่เอาใจพะเน้าพะนอเอาใจสามีให้หลงใหลในกามารมณ์นั้น เขาเรียกว่า อสุรี; ส่วนภรรยาที่คอยยับยั้งสามีให้ตั้งตัวอยู่ในทำนองคลองธรรม เขาเรียกว่า เทวี. ภรรยาจะเป็นอสุรีหรือจะเป็นเทวีก็ได้ มันต่างกันอย่างนี้. นี่แหละคือความมีมิตรที่ดี มีภรรยาเป็นมิตรที่ดี ต้องเป็นอย่างเทวี ไม่ใช่เป็นอย่างอสุรี ที่พะเน้าพะนอให้ลุ่มหลงไปในกามารมณ์อะไรทำนองนั้น; เพราะฉะนั้นถ้าท่านมีภรรยา หรือท่านจะมีภรรยา ก็ลองพิจารณาคำว่า “กัลยาณมิตรตา” นี้ดูให้ดี ว่ามันเต็มไปด้วยความยึดมั่นถือมั่น หรือว่ามันทำลายความยึดมั่นถือมั่น, และเพื่อทำลายความยึดมั่นถือมั่น เป็นอย่างน้อย.

โสวักขัสสา ความเป็นผู้อ่อนน้อมว่านอนสอนง่ายหรือหัวอ่อนนี้ ยิ่งเห็นได้ชัดเลยว่า ถ้ามีความยึดมั่นถือมั่นแล้วมันแข็งกระด้าง โดยเฉพาะยึดมั่นถือมั่นด้วย

ทิวฐิที่เรียกว่า ทิวฐิปาทานแล้ว มันแข็งกระด้าง มันไม่รับฟังความเห็นผู้อื่น มันไม่อ่อนนุ่ม มันไม่สุภาพ มันไม่อะไรๆ ทำนองนั้นอีกมากมาย; อย่างนี้ นี่เกือบไม่ต้องอธิบายเลย.

ที่^๕ เราพิจารณากันถึงคำที่ฟังคล้ายๆ จะยึดมั่นถือมั่นยิ่งขึ้นไปอีก เช่นว่า ความพากเพียร ความขยัน: **วิริยะ** = ความพากเพียร, **ปรกม** = ความทำให้ก้าวหน้า, **วายามะ** = ความพยายาม ฯลฯ อะไรเหล่านี้ มีหลายชื่อนัก มีถึงสิบชื่อยี่สิบชื่อ ล้วนแต่แปลว่าความเพียรทั้งนั้น. นี่มันคล้ายกับว่าจะต้องยึดมั่นถือมั่นอะไรกันเต็มที่ มันจึงจะพากเพียร. แต่พากเพียรอย่างนั้นมันเผาผลาญ ไม่ใช่ธรรมะ, มันต้องพากเพียรด้วยสติปัญญาเข้มแข็งมีจิตว่าง เหมือนที่ได้พูดวันก่อนนี้ ว่าคนสามล้อ คนแจวเรือจ้าง เขายึดมั่นได้เรื่อย ร้องเพลงได้เรื่อย ทำไปเรื่อยๆ ด้วยความพากเพียรอย่างนั้น มันไม่เผาผลาญ มันไม่ตกนรกทั้งเป็น; เพราะฉะนั้นคำว่า **วิริยะตามหลักของธรรมะ** ก็ต้องมีรากฐานอยู่ที่สติปัญญาอย่างเดียวกัน; ไม่ใช่มุ่งมานะด้วยกิเลสตัณหา ผิดเข้าแล้วฆ่าตัวตาย อย่างที่เราอ่านพบประจำวันในหน้าหนังสือพิมพ์ข่าววันนั้น มันวิริยะที่รุนแรงเกินขอบเขต; เป็นวิริยะที่ยึดมั่นถือมั่น.

ธรรมชื่อ **พาสุสัจจะ** ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก. นี่เป็นธรรมะที่เราต้องการมากเหมือนกัน: เราต้องการให้เป็นผู้มีการได้ยินได้ฟังมาก ก็ความเป็นมาของความฉลาด. เราจะต้องรู้ว่าที่ได้ยินได้ฟังมาก ก็ต้องเพื่อความไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้วเรื่องที่^๕ได้ยินได้ฟังนั้น ควรจะเป็นเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น จึงจะเป็นเรื่องที่มีประโยชน์. ถ้าเรายึดมั่นถือมั่นแล้ว เราจะไปเลือกเรื่องผิดหมด: เราจะไปเลือกเอาแต่เรื่องที่สนุกสนานเอร็ดอร่อย เหมือนที่คนอ่านกันแต่หนังสืออ่านเล่น ไร้สาระ ทำตนให้เป็นโรคเส้นประสาท; ไม่อ่านเรื่องที่ทำให้เกิดความสะอาด สว่าง สงบเย็น. พาสุสัจจะ

ก็ต้องการอย่างนี้ ต้องการหลักเกณฑ์อย่างนี้ ต้องการการควบคุมอย่างนี้. บางทีก็เรียกว่า พหุสูตร คือคนผู้ที่ไฉนได้ฟังมาก แต่ก็เป็นเรื่องเดียวกันกับ พาหุสัจจะ คือความเป็นคนที่ไฉนได้ฟังมาก.

ที่นี้ สมมติว่าเป็นธรรมะหมวดสูงขึ้นไป เช่นคำว่า พรหมวิหาร มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ทั้งสี่อย่างครบถ้วน เป็นพรหม, อย่างพรหม. นี่ท่านยิ่งจะเห็นความไม่ยึดมั่นถือมั่น หรือความยึดมั่นถือมั่นที่น้อยขนาดเป็นพรหม มีรักผู้อื่น มีความตั้งใจช่วยผู้อื่น มีความยินดีด้วยผู้อื่น เมื่อช่วยไม่ได้ก็อุเบกขา ซึ่งเป็นความไม่ยึดมั่นนั่นเอง นี่เป็นบทเรียนสูงขึ้นมาโดยลำดับ จากความไม่เห็นแก่ตัว มาเห็นแก่สัตว์ทั้งหมด แต่แล้วเราต้องอย่าลืมว่า ที่พระพุทธเจ้าท่านมีพรหมวิหารนั้น มันติดกันกับที่คนธรรมดา หรือพวกพรหมมีพรหมวิหาร. เพราะพระพุทธเจ้าท่านหมดความยึดมั่นถือมั่นโดยประการทั้งปวงไม่มีเราไม่มีเขา มันเลยเป็นพรหมวิหารเสียเองโดยไม่ต้องตั้งใจ ไม่ต้องเจตนา. ส่วนพรหมวิหารของเรานั้นมันต้องตั้งใจเจตนา; หรือแม่แต่ของพวกพรหมก็เหมือนกัน ต้องตั้งใจเจตนาว่าจะมีพรหมวิหารต่อเขา จะรักเขา จะเมตตาเขา ล้วนแต่จะต้องตั้งใจเจตนา. นี่มันยังเจืออยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่นบางส่วนในทางที่ดี แต่มันก็จะละความเห็นแก่ตัวได้มาก และเห็นแก่ผู้อื่นได้มาก; แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ถ้าหากว่าได้หมดความยึดมั่นถือมั่นแล้ว มันยังเป็นพรหมวิหารที่ดีกว่าอยู่นั่นเอง คือแท้จริงกว่า กว้างกว่า และบริสุทธิ์กว่า อยู่นั่นเอง.

อาตมาทำให้เสียเวลาไปมากในการกล่าวเรื่องนี้ ก็เพราะกลัวเข้าใจผิดในธรรมะชื่อเดียวแต่ความหมายมันค้นได้ คือทำด้วยความยึดมั่นถือมั่นก็ได้ ทำด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นเลยก็ได้; และที่ทำด้วยไม่ยึดมั่นถือมั่นเลยนั้นแหละ มันดีกว่ากันมาก. นี่เรียกว่าฝ่ายปกิณฑะธรรม. ยกตัวอย่างมาหลายชื่อแล้ว. ถ้าท่านเข้าใจเท่าที่ยกตัว

อย่างมานี้แล้ว ที่เหลืออยู่นั้นมันจะมีชื่อว่าอะไรบ้างท่านก็อาจจะเข้าใจได้เอง ถ้าท่านไปหาอ่านจากหนังสือธรรมะทั่วไป ที่เป็นแบบเรียนนักธรรม แม้แต่หนังสือนวโกวาท จะพบชื่อธรรม แล้วไปแยกแยะวินิจฉัยด้วยตนเอง จะพบว่า มีหลักเกณฑ์อย่างนี้ ๕ ๕ ทงนั้น.

ที่ข้อแรกตรงนี้เสียเลยว่า ยังมีฝ่ายที่ตรงกันข้าม คือกิเลส. กิเลสนั้นมีชื่อมากเหมือนกับธรรมที่มีชื่อมากเหมือนกัน กิเลสก็มีชื่อมากถึงสามชื่อสี่ชื่อ. สิบชื่อ. สิบหกชื่อ. กระทั่งร้อยแปดชื่อ กระทั่งพันห้าร้อยชนิด. ขอให้เข้าใจเถิดว่าที่ชนิดก็ตาม ที่ชื่อก็ตาม ชื่อไหนก็ตาม ย่อมอยู่ในรูปความยึดมั่นถือมั่นกามหรือทิฏฐิ หรือความมงมาย หรือตัวกู ของกูอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งนั้น. จะยกตัวอย่างง่าย ๆ ถึงข้อที่เราได้ยืมกันอยู่เสมอก็คือ โลภะ โทสะ โมหะ สามอย่างนี้ โลก แล้วก็โกรธ แล้วก็หลง ขอให้หลักจำกัดความสำหรับโลภะนี้ว่า:

กิเลสประเภทโลภหรือราคะก็ตาม เรียกว่าโลภทงนั้น มันเป็นกิเลสประเภทที่ดึงเข้ามาหาตัว มันก็เป็นกิเลสประเภทที่เรียกว่า ยึดมั่นตัว มันก็เป็นเรื่องยึดมั่นตน มันรัก มันอยากได้ มันก็ดึงเข้ามาหาตัว.

กิเลสประเภทโกรธ หรือโทสะ หรือประทุษร้าย มันเป็นประเภทที่ผลักออกจากตัว พวกแรกมันดึงเข้ามาหาตัว เช่นพวกโลกพวกรัก พวกกำหนดเป็นต้น. พวกที่สองมันผลักออกจากตัวด้วยความโกรธ ด้วยโทสะ แล้วก็อยากจะทำลายสิ่งเหล่านั้น แม้กิเลสจำพวกนี้มีลักษณะอย่างนี้ ก็อย่าได้เข้าใจว่าไม่มีความยึดมั่นถือมั่นที่มันผละออกไปจากตัวนี้ เพราะมันเห็นแก่ตัว มันไม่อยากจะเข้ามาใกล้ตัว เพราะ

มันกลัว เพราะมันเกลียด เพราะมันกลัวว่าจะมาทำอันตรายแก่ตัว หรือเพราะขัดขวางประโยชน์ของตัว มันจึงได้โกรธจึงได้เกลียด กิเลสประเภทที่สองนี้เรียกว่าผลักออกไปจากตัว.

กิเลสประเภทที่สามเรียกว่า โมหะ มันไม่ได้ตั้งเข้ามาหาตัว หรือว่าผลักออกไปจากตัว เพราะมันยังโง่ ยังไม่รู้ ยังลังเล ยังสงสัย เพราะฉะนั้นจึงเป็นเพียงวนเวียนอยู่รอบ ๆ ยังไม่รู้ว่าผลักออกไปจากตัว หรือว่าตั้งเข้ามาหาตัว.

กิเลสทั้งสามอย่างนี้มีความหมายต่างกันเด็ดขาดอย่างนี้ ไม่มีทางจะปนกันได้ เพราะฉะนั้นเมื่อท่านได้ยินชื่อกิเลสแปลก ๆ ออกไปอีกหลายสิบชื่อ ท่านดูความหมายของมันเถอะว่า มันจะตั้งเอาเข้ามาหาตัว หรือผลักออกไปจากตัว หรือว่าวนเวียนอยู่รอบ ๆ สิ่งนั้น นี่ท่านจะรู้จักกิเลสดีว่า มันเป็นกิเลสพวกไหน เป็นเครื่องให้สังเกตอย่างนี้. จำคำว่า โลภะ โทสะ โมหะไว้เป็นหลักสามคำก่อน พอได้ยินชื่ออย่างอื่นมาก็เอามาจับหลักนี้ ก็จักรู้จักว่า มันเป็นกิเลสประเภทไหน เราก็ได้ความว่า แม้กิเลสประเภทไหนก็ตาม มันอยู่ที่ความเห็นแก่ตัวทั้งนั้น มันจัดอยู่ด้วยความเห็นแก่ตัวทั้งนั้น ไม่เจืออยู่ด้วยสติปัญญาเลย.

กิเลสชนิดผลต่างๆ กัน คือว่า เผลอให้ร้อนบ้าง เสียดแทงให้เจ็บปวดบ้าง ผูกมัดให้ติดอยู่บ้าง ท่วมทับให้หายใจไม่ออกเหมือนน้ำท่วมบ้าง หลากอย่างมีชื่อต่างๆ กัน แต่แล้วก็ตัวจริงมันมาจากความเห็นแก่ตัวทั้งนั้น อาตมาถือโอกาสอธิบายเรื่องกิเลสเพียงสั้น ๆ ที่สุดอย่างนี้ก็จริง แต่ว่ามันหมดเรื่องทั้งกะบิของกิเลสขอให้เข้าใจให้ถูกต้อง จำไว้เป็นหลักให้มันด้วย.

ท่านคงเคยได้ยินชื่อของกิเลส มีคำว่า เป็นนิเวรณฺ์ เป็นมลทิน เป็นอุปกิเลส เป็นสัณฺโณชนฺ์ เป็นอะไรต่างๆ กันไป มันไม่มีความหมายมากไปกว่าสามคำ

ที่กล่าวมาแล้ว นี้เรียกว่า ในส่วนที่เป็นกิเลส หรือเป็นความทุกข์แล้วก็รวมอยู่
ในความยึดมั่นถือมั่น. ในส่วนที่ไม่เป็นกิเลสไม่เป็นทุกข์ มันรวมอยู่ที่ไม่ยึดมั่น
ถือมั่น ด้วยความหมายที่กว้างอย่างที่กล่าวแล้วข้างต้นซึ่งอย่าลืมเสีย.

ทีนี้จะให้ดู ธรรมะในลักษณะส่วนที่เป็นธรรมะ ต่อไปอีก ให้ดูในลักษณะ
อีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งมันเป็นรูปร่างของศาสนา ก็จะเป็นศาสนาพุทธ หรือศาสนาไหน
ก็ตาม ธรรมะในทางศาสนานั้น ๆ มีทางที่จะดูได้เป็นสามส่วน คือส่วน ปรียัติธรรม—
ได้แก่หลักสำหรับเรียนหรือศึกษา แล้วก็ธรรมะในส่วนที่เรียกว่า ปฏิบัติธรรม; อันแรก
เรียก ปรียัติธรรม, อันที่สองเรียก ปฏิบัติธรรม: ปฏิบัติธรรมคือเป็นธรรมในส่วน
ที่ปฏิบัติ, หรือกระทำลงไปจริง ๆ ไม่เพียงแต่เรียน; แล้วก็อันที่สามเรียกว่า
ปฏิเวธธรรม — นี้คือผลของการปฏิบัติ: ธรรมะส่วนที่เป็นผลของการปฏิบัติ.

นี่ท่านลองคิดดูเถอะ ศาสนาไหนก็ต้องเป็นอย่างนี้ เป็นธรรมส่วนที่บอกๆ
ให้เข้าใจ, ให้รู้, ให้ศึกษา ให้จำ นี่ส่วนหนึ่ง เรียกว่าปรียัติ. ทีนี้ ทำลงไป
ด้วยกาย วาจา ใจ ด้วยการขากบ้นปฏิบัติ นี้เรียกว่า ธรรมะเป็นส่วนปฏิบัติ
แล้วเกิดผลขึ้นมาเป็นความรู้แจ้งแทงตลอด เป็นความสงบสุข นี้เรียกว่า ปฏิเวธ.
ในรูปของธรรมะ ท่านที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังก็ควรจะได้ยินได้ฟังบ้างว่า ปรียัติธรรมนี้
เรามักจะแบ่งออกเป็น พระสูตร พระวินัย พระปรมัตถ์.

พระสูตร ก็คือว่าหลักธรรมโดยตรงทัวๆ ไป เป็นส่วนธรรมะ. วินัย ก็ส่วน
ข้อกฎ ข้อที่บังคับให้ต้องปฏิบัติในหมู่ในคณะนั้น ๆ เพื่อให้หมู่เรียบร้อย ไม่เกี่ยวกับ
ปฏิบัติทางจิตใจชั้นสูง ส่วนสิ่งที่เรียกว่า อภิธรรม นั้น หมายความว่าคำอธิบายของ
สองส่วนเหล่านั้นที่มันลึกซึ้ง ด้วยสติปัญญาที่ลึกซึ้ง เพื่อความเป็นนักปราชญ์ หรือ
เพื่อความแตกฉานในทางวิชามากกว่า; เป็นของที่เกิดขึ้นทีหลัง เพราะฉะนั้นปรียัติจึง
มีพระสูตร พระวินัย พระอภิธรรมหรือพระปรมัตถ์.

ที่ส่วนที่เรียกว่า ปฏิบัติ, หรือการปฏิบัติ^๕ นั้น จำแนกออกเป็น คีล สมาธิ บัญญา จำคำสามคำนี้ไว้แล้ว มันหมดไม่มีอะไรเหลือ.

ข้อที่ ๑ คีล^๕ นั้น มีขอบเขตอยู่เพียงปฏิบัติปฏิบัติถูกในส่วนกายส่วนวาจา; สมาธิ^๕ นั้นมีขอบเขตปฏิบัติปฏิบัติถูกอยู่ที่จิตหรือเกี่ยวกับจิต บัญญา^๕ นั้นมีขอบเขตปฏิบัติปฏิบัติถูก อยู่ที่ ทิฏฐิ ความคิด ความเห็น ความรู้ ความเชื่อ.

ข้อที่สองที่เรียกว่าสมาธิ หมายถึงการฝึกจิต ควบคุมจิต สามารถใช้จิต ให้ดี เราไม่ถึงถึงความรู้ ความคิด ความเห็น ความเชื่อ มันเป็นเรื่องเกี่ยวกับจิต เพราะฉะนั้นจึงมีการฝึกกายฝึกจิตให้เป็นสมาธิ ให้พร้อมที่จะทำการงานทางจิต เพราะฉะนั้นขอบเขตมันจึงอยู่เพียงแค่อำนาจจิต.

ข้อที่ ๓ ส่วนบัญญัติ^๕ นั้นมันมีขอบเขตอยู่ที่ ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความเข้าใจ ความเห็น อะไรต่างๆ ให้ถูกต้อง เรียกว่าบัญญัติ.

คีล สมาธิ บัญญา^๕ ไม่มีทางจะซำกันได้ มันมีขอบเขตจำกัด แต่ว่ามัน ส่งเสริมกัน มันเนื่องกัน มันสัมพันธ์กัน เมื่อทำอยู่ในส่วนคีล ส่วนสมาธิ ส่วนบัญญัติ แล้ว เรียกว่าเป็นการปฏิบัติทั้งนั้น.

ที่^๕ ส่วนปฏิเวธคือ เป็นผลของการปฏิบัติ^๕ นั้น จำแนกเป็น มรรค ผล และ นิพพาน.

มรรค คือ ญาณหรือความรู้แจ้งแห่งตลอด ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ มันเป็นบัญญัติเหมือนกัน แต่มันเป็นบัญญัติในขณะที่ฆ่าพันธ์กิเลส ช่วงเวลาที่ฆ่าพันธ์กิเลส เขาเรียกว่า มรรค ไม่ใช่บัญญัติเฉย ๆ.

ส่วนผลนั้น คือผลที่เกิดจากการหมกมิดกิเลส ส่วนสิ่งที่เรียกว่า นิพพานนั้น มีความหมายกว้างถึง ภาวะของความไม่มีกิเลส และเป็นภาวะที่ยั่งยืนตลอดกาล เป็นธรรมะอันหนึ่ง ซึ่งยังมีอยู่ตลอดกาล จะเข้าถึงได้ เมื่อไรก็ได้ และถ้าจะศึกษาคำนี้แล้ว มันก็มีเรื่องมาก เพราะฉะนั้นเราเอาแต่เพียงเข้าใจคร่าวๆว่า การบรรลุนิพพานนี้มีปรากฏ หรือเรียกว่าบรรลุนิพพานเมื่อหมกมิดกิเลสสิ้นเชิง หรือว่าหมกมิดกิเลสแตกชาตลง ไป ไม่ต้องร่างกายตาย ไม่ต้องตัวตาย กิเลสดับแตกชาตลงไปเท่าไรก็เรียกว่านิพพานเท่านั้น; ถ้ากิเลสดับหมกมิดก็เรียกว่านิพพานโดยสมบูรณ์, ถ้ากิเลสดับไม่หมด แต่ว่าได้ดับไปจริงๆในบางส่วนนั้น ไม่กลับมาอีก เรียกว่านิพพานโดยเอกเทศ หรือบางส่วน; คือมีกิเลสเหลืออยู่บางส่วน แต่ว่านิพพานสิ้นเชิงหมายถึงกิเลสดับโดยสิ้นเชิง และนิพพานเมื่อกิเลสหมด ตัวไม่ต้องตาย เพราะฉะนั้นจึงได้แก่นิพพานเมื่อตรัสรู้โดยสมบูรณ์ เป็นพระอรหันต์ หรือเป็นพระพุทธเจ้าในขณะนั้นก็เรียกว่าบรรลุนิพพาน. ที่นี้เมื่ออยู่มาถึงตัวตายนี้ เป็นเรื่องนิพพานของซากเศษที่เหลือคือร่างกาย นี้ไม่มีความหมายอะไรนัก มันเป็นเรื่องพิธีรีตองเท่านั้น.

เราจะเห็นได้ว่า เรื่องปริยัติก็ต้องเรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่น เรื่องปฏิบัติก็ต้องเรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่น เรื่องปฏิบัติก็ต้องปฏิบัติด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น แล้วได้ผลมาต้องเป็นความไม่ยึดมั่นถือมั่น อย่างนี้จึงจะเรียกว่าถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของธรรมะของศาสนา หรือโดยเฉพาะของพุทธศาสนา. เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรเลยโดยประการทั้งปวง ก็เรียกว่าถึงที่สุด. นี้แปลว่าศาสนาทั้งเนื้อทั้งตัว ทั้งสามส่วนนี้มี รากฐาน อยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น มีแกนกลาง อยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น มีจุดยอด ปลายทางอยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น.

ที่นี้อาตมาอยากจะให้ท่านทั้งหลายได้ดูธรรมะในรูปอื่นต่อไปอีก คือในรูปที่เป็นลำดับๆ ของการปฏิบัติโดยเฉพาะก็คือว่าเราจะดูการกระทำในทางศาสนานี้กันให้ทั่วถึง

ในคราวเดียวอีกครั้งหนึ่ง ในบรรดาการปฏิบัติทั้งหมดแล้วอาจจะสรุปได้เป็นลำดับใหญ่ๆ ออกเป็นห้าลำดับ.

อันแรกก็คือมีศรัทธามีความเชื่อถึงพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือว่า ท้าวตฤศาคัญในศาสนานี้ๆนั้นแหละเป็นที่พึ่ง นี้เรียกว่าศรัทธา หรือสรณาคมน์คือ การถึงที่พึ่ง.

อีกพวกหนึ่งถัดขึ้นมา คือการ **บริจาคทาน** สูงขึ้นไปคือ **ศีล** สูงขึ้นไปคือ **สมาธิ** สูงขึ้นไปคือ **ปัญญา** นี้กล่าวตามหลักพุทธศาสนา.

เบื้องต้นที่สุดก็มี **ศรัทธา** ถึงที่พึ่ง เชื่อที่พึ่ง อย่างนั้นมันก็ต้องมีรากฐานอยู่ที่ ความไม่ยึดมั่นถือมั่น หมายความว่าผู้ที่จะมาเป็นที่พึ่งได้ ต้องเป็นผู้ที่หมดความยึดมั่นถือมั่น เช่นพระพุทฺธเจ้าเป็นผู้หมดความยึดมั่นถือมั่น มีความหมายสำคัญอยู่ที่ตรงนั้น คือหมดกิเลส มันจึงบริสุทธิ์ จึงสะอาด จึงสว่าง จึงเรียกว่าผู้รู้ จึงเรียกว่าผู้ดับทุกข์ แล้วสอนคนอื่น หรือควรแก่การสอนผู้อื่นนั่นคือพระพุทฺธเจ้า เพราะหมดความยึดมั่นถือมั่นแล้ว พระธรรมก็เหมือนกัน พระธรรมก็ต้องได้แก่ท้าวความไม่ยึดมั่นถือมั่น ทั้งในส่วนเรียนและส่วนปฏิบัติทั้งในผลของการปฏิบัติ. พระสงฆ์ก็เหมือนกันต้องเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้หมดความยึดมั่นถือมั่น หรือว่าหมดความยึดมั่นถือมั่นแล้ว จึงจะเรียกว่า พระสงฆ์ที่ถูกต้อง นอกจากนั้นยังไม่ใช้พระสงฆ์ที่ถูกต้องตามความหมายเป็นพระสงฆ์ตามพิธีตามทะเบียนตามอะไรอย่างนั้นก่อน. นี้แปลว่า สิ่งที่เราจะยึดเอาเป็นที่พึ่ง หรือว่าสำหรับจะเชื่อก็ตาม ต้องเป็นผู้ที่หรือสิ่งที่ไม่มี ความยึดมั่นถือมั่น.

ทีนี้ท้าวผู้ที่จะเข้าไปยึดถือที่พึ่งเองก็เหมือนกัน ต้องหวังความไม่ยึดมั่นถือมั่น เป็นผลที่มุ่งหวัง หรือว่าเขาจะต้องไม่ยึดถือตัวกูของกู; เขาไปยึดพระพุทฺธ พระธรรม

กล่าวนั้นก็เพื่อให้ท่านทั้งหลายสังเกตดูว่า ลำดับหรือ ระดับแห่งการกระทำ ประพฤติปฏิบัติในพระพุทธศาสนามีอยู่ห้าลำดับอย่างนี้ ตั้งแต่ต้นด้วย ศรัทธา แล้วก็มีทำบุญให้ทานแล้วก็มีศีล แล้วก็มี สมาธิ บัญญา หลังจากนั้นมันเป็นเรื่องผลที่ได้คือ มรรค ผล นิพพาน. รวมความว่าการปฏิบัติทุกระดับ ต้องมีรากฐานมีแกนกลาง มีอะไรอยู่ที่ไม่ยอมถอยถอย.

ทีนี้เรามาดูธรรมะทั้งหมดอีกกรุปหนึ่ง โดยถือเอาคำว่าประโยชน์เป็นหลัก มันเลยได้เส้นหัวข้อขึ้นมาว่า ประโยชน์ โลกนี้ ประโยชน์ โลกอื่น หรือโลกหน้าก็ตามใจ แล้วก็ประโยชน์ที่เหนือโลกคือพ้นโลก ประโยชน์ โลกนี้ หมายความว่า ที่มนุษย์เห็น ๆ กันอยู่ที่นี่ เป็นทรัพย์สมบัติ เป็นเกียรติยศ ชื่อเสียง เป็นมิตรสหายพร้อมหน้าพร้อมกัน อย่างนี้เรียกว่า ประโยชน์ โลกนี้ ส่วนประโยชน์ โลกอื่น หมายถึง บุญกุศลที่จะให้เป็นดีไปกว่าระดับโลกนี้ เป็นโลกชั้นอื่น โลกระดับอื่น; เพราะฉะนั้นจึงเป็นเรื่องให้ทาน เรื่องรักษาศีล มีเมตตาการุณา เป็นการปฏิบัติธรรมไป ไม่ใช่เพื่อหาเงินหาทรัพย์ หาชื่อเสียง หาพวกพ้อง; ประโยชน์ โลกนี้มันอยู่ที่เงิน ที่ชื่อเสียง ที่พวกพ้อง, ประโยชน์ โลกอื่น หรือโลกหน้ามันอยู่ที่บุญกุศล.

ประโยชน์ที่พ้นไปจากโลก เหนือโลกนี้ คือเรื่อง มรรค ผล นิพพาน ไม่เกี่ยวข้องกันกับโลก เพราะต้องการจะออกไปจากโลก เพราะเห็นว่าโลกนี้คือความทุกข์. ตามหลักพระศาสนา ถือว่าประโยชน์มีอยู่สามประโยชน์อย่างนี้ ท่านคงจะเห็นได้ว่า มันคนละคำกับคำว่าประโยชน์ตามคำเทศนิคของกฎหมายเป็นต้น.

คำว่าประโยชน์ตามคำเทศนิคของศาสนาเป็นอย่างนี้ มันมีขอบเขตกว้างกว่ากันอย่างนี้ ทีนี้ท่านจะเห็นได้ใหม่ว่า ทั้งสามประโยชน์นี้ รากฐานที่แท้จริงควรจะมี

อยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น ท่านอาจจะแย้งว่าประโยชน์โลกนี้คือเงิน คือชื่อเสียง คือเพื่อนฝูง สมาคม ต้องยึดมั่นถือมั่นซิ นั่นมันก็ถูกเหมือนกัน แต่ถ้าเป็นไปด้วยความยึดมั่นถือมั่นละก็ มันมักจะเป็นไปในฝ่ายชั่ว เป็นเงินชั่ว เป็นชื่อเสียงชั่ว เป็นเพื่อนชั่ว เพราะมันหลงไปด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา; **ถ้าต้องการเป็นเงินดี ชื่อเสียงจริงไม่ใช่ชื่อเสียงปลอม ต้องการสมาคมที่ดี มีกัลยาณมิตร ก็ต้องเป็นเรื่องของสติปัญญา** ที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่นไม่ตะกตะกลามไปด้วยอำนาจของความสนุกสนานเพลิดเพลินในสิ่งเหล่านั้นด้วยกิเลสตัณหา. จึงดอยหลังออกไปเสียจากความลุ่มหลงอย่างนั้น แล้วมาตั้งตัวอยู่กับสติปัญญา เตรียมพร้อมที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่น คือไม่หลงเข้าไปด้วยความยึดมั่นถือมั่น ประโยชน์นั้นจึงจะสะอาด อาตมาใช้คำว่าสะอาด ประโยชน์ในโลกนี้จึงจะสะอาด. ที่นี้ประโยชน์โลกอื่น โลกหน้าแล้ว ยังต้องการความเป็นธรรมะมากขึ้นไปอีก และมันต้องมีความยึดมั่นถือมั่นที่คลายลงไปอีก ส่วนประโยชน์สูงสุด หรือประโยชน์นิพพาน หรือเหนือโลกนั้น ไม่ต้องสงสัย มันย่อมเล็งถึงภาวะที่หมดความยึดมั่นถือมั่นโดยประการทั้งปวงอีกตามเคย; ที่อาตมากล่าวนั้นก็เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า นับตั้งแต่ประโยชน์ชั้นต่ำๆ เตี้ยๆ ที่เดียว ขึ้นไปจนถึงประโยชน์ชั้นกลางและชั้นสูงสุดก็ต้องมีแนวอยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นตลอดสาย. อย่าลืมนึกคำว่า **เอกายนมรรค** ที่หมายความว่าทางสายเดียวเท่านั้น ไม่ใช่ทางหลายสาย: สายเดียวโดดเท่านั้นไม่มีสายอื่น คือสายแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้เท่านั้น.

ที่นี้อาจจะแปลกหูไป, ต่อไปนี้อาตมาอยากจะให้ท่านทั้งหลาย คุंसึ่ทั้งปวง หรือคุณธรรมในรูปอีกรูปหนึ่งที่เขาเรียกว่า **กฺุมิ. กฺุมิ** แปลว่า **ขันเชิง หรือระดับ** เหมือนกัน. ธรรมหรือสิ่งทั้งปวงที่เกี่ยวกับจิตใจ เขาแบ่งเป็นสี่กฺุมิ. อันแรกเรียกว่า **กฺุมิที่ยังเกี่ยวอยู่กับกาม** เรียกว่า **กามาวจรกฺุมิ**; กฺุมิต่ำที่สุดก็หมายถึง ธรรมะหรือ

ความรู้สึกในจิตใจก็ตาม ที่ยังเกี่ยวเกาะอยู่กับกาม. น้มน้ก็โต้แกของสัตว์ทั่วไป ทั้ง สัตว์มนุษย์ สัตว์เคี้ยวหญ้า.

สูงขึ้นมาน้อยเขาเรียกว่า **กามที่เกี่ยวเกาะอยู่กับรูปบริสุทธิ์ไม่มีกาม.** เมื่ออย่างแรกหมายถึงความสุขที่เกิดมาจากกามแล้ว อย่างที่สองนี้หมายถึงความสุขที่เกิดมาจากสมาธิที่มีรูปบริสุทธิ์ มันไม่เกี่ยวกับกาม, เอาสิ่งที่มีรูปมาทำสมาธิให้เกิดความสุข แล้วก็มาเกี่ยวอยู่กับความสุขชนิดนี้ เขาถือหัวใจอย่างนั้น มันสูงกว่า หัวใจที่ไปเกี่ยวเกาะอยู่กับกาม เพราะฉะนั้นจึงจัดเป็นระดับที่สอง มันได้แก่อจิตใจของ พวก ฤาษี มุนี โยคี ระดับต้น ระดับแรก ลุ่มหลงอยู่ในความสุขที่เกิดจากสมาธิ; เหมือนบทสวดที่ว่า “**เข้าฌานนานนับเดือน ไม่เขยอนเคลื่อนไหว จำศีลกินวาตา เป็นผาสุดทุกคืนวัน**” ตามหนังสืออ่านเก่าๆ. “จำศีลกินวาตา” น้มน้ก็บอกอยู่แล้วว่า มันไม่ได้เกี่ยวข้องกับกาม. “เข้าฌานนานนับเดือน” ก็ไม่ได้ไปยุ่งกับกาม แต่มันก็ หลงอยู่ได้เหมือนกัน เช่นเดียวกับที่สัตว์ธรรมดา ไปหลงอยู่กับกาม.

กามที่สามถัดขึ้นไปอีก เขาเรียกว่า **กามที่เกี่ยวเกาะอยู่กับ อรูปบริสุทธิ์; อรูป** หมายความว่า ไม่มีรูป. พวกนี้เป็น ฤาษี มุนี โยคี ที่สูงขึ้นไปกว่า เพราะสามารถ เอาสิ่งที่ไม่ใช่รูปมาทำสมาธิ เพราะฉะนั้นความสุขมันจึงสูงกว่า ละเอียดกว่า น่าดูกว่า น่าหลงไหลกว่า. นี่สำหรับนักปราชญ์ไม่ใช่ชาวบ้าน เขาก็หลงไหลอยู่ในกามนี้ ใน ระดับนี้.

กามสุดท้ายเขาเรียกว่า **โลกุตตรกาม** แปลว่า **ไม่เกี่ยวเกาะกับโลกเลย** ไม่เกี่ยวเกาะกับความสุขเลย เป็นความหลุดพ้น เป็นความไม่มียึดมั่นถือมั่น เป็นความว่างโดยประการทั้งปวง. สามพวกแรกนั้น มันเกี่ยวพันอยู่กับโลกในระดับต่างๆ กัน เพราะฉะนั้นเขาจึงเรียกว่า กามโลก โลกที่มีกาม, รูปโลก โลกที่มีรูปบริสุทธิ์, อรูปโลก โลกที่มีอรูปบริสุทธิ์, นั่นเป็นเรื่องโลก; อันที่สี่นี้เป็น โลกุตตระ เหนือโลก.

ภุมิ มีอยู่ที่ภุมิตังนี้. สามภุมิแรก เขาเรียก บุตุชน หรือสัตว์บุตุชน ก็ยังรัก
 ยังหวังอยู่ในกิเลสตัณหาทั้งนั้น. อันสุดท้ายนี้เขาเรียก อริย-อริยเจ้า ไม่ใช่บุตุชน;
 บุตุชนกับอริยเจ้าต่างกันอย่างนี้ คือว่าอริยเจ้าจะไม่หลงในโลก จะไม่เกาะเกี่ยวในโลก
 แม้ว่าร่างกายเนื้อตัวยังอยู่ในโลก ยังกินอาหาร ยังครองเรือน ยังอยู่กับบุตรภรรยา
 ชั้นต่ำ ๆ พระอริยเจ้าชั้นต่ำ ๆ ยังครองเรือน แต่ถึงกระนั้นจิตใจก็อยู่เหนือโลกกว่า
 สามพวกแรก คือเตรียมพร้อมที่จะอยู่เหนือโลกโดยเด็ดขาด คือเป็นพระอรหันต์. จิตใจ
 อยู่ข้างฝ่ายที่จะอยู่เหนือโลกเสียแล้ว แม้ว่าร่างกายนี้จะอยู่ในโลกก็ตาม; นี้คำว่าภุมิ
 เขาแบ่งธรรมะหรือความรู้สึกของคนว่าเป็นอย่างนี้.

ท่านอาจจะไม่ค่อยเข้าใจ ในคำว่า รูปาวจร กับคำว่า อรูปาวจร; อาตมา
 ขอยกตัวอย่างว่า คนที่ชอบกามารมณ์นั้นก็ธรรมดา แล้วคนบางคน ชาวบ้านที่ไม่ชอบ
 กามารมณ์ แต่ชอบเล่นของเล่นที่ไม่เกี่ยวกับกามารมณ์ แล้วก็หลงใหลยิ่งกว่ากามารมณ์
 อย่างนี้ก็เหมือนกัน เพียงแต่มันมีจำนวนน้อย. ทีนี้ ถ้าไปหลงใหลอยู่ที่นามธรรม
 เช่น เกี่ยวกับเกียรติ หรือ วิชา ความรู้ การค้นคว้า เช่น โพรเฟสเซอร์บางคนหลงการ
 ค้นคว้าจนลืมลูกลืมเมีย บางทีก็ไม่ใช่เพื่อชื่อเสียงไม่ใช่เพื่ออะไร แต่ด้วยความรัก
 ความหลงในวิชาเท่านั้นเอง ซึ่งนามธรรมอย่างนี้ก็จัดเป็นความหลงในอรุปรธรรมได้
 เหมือนกัน. นี้เราไม่ยกตัวอย่างถึง ฤาษี มุนีแล้ว เรายกตัวอย่างคนธรรมดา เพื่อให้
 เรารู้จักระดับสูงต่ำของจิตใจของคนเราในโลก. ทีนี้คนอื่นพวกหนึ่งเห็นว่า สิ่งเหล่านี้
 ยังสกปรกโสภณบ้าง หรือว่ายังต่ำเกินไป ยังไม่พ้นจากทุกข์บ้าง ต้องการจะอยู่เหนือโลก
 โดยประการทั้งปวง เขาจึงมุ่งมั่นที่จะไม่มีกิเลสโดยสิ้นเชิง คับทุกข์สิ้นเชิง หมกอุปาทาน
 สิ้นเชิง.

แม้ในสี่ภุมิหรือสี่พวกที่กล่าวมานี้ อาตมาก็ยังยืนยันว่า ถ้าจะให้ดีให้บริสุทธิ์
 แล้ว มันก็ต้องเป็นไปในหลักเกณฑ์ที่ว่า ไม่มียึดมั่นถือมั่นเหมือนกัน. ตัวอย่างเช่น

ในชั้นกามาวจรภูมิ ชาวบ้านบริโศกคามนี้ ถ้ายึดมั่นกาม มันก็ต้องฆ่าตัวตายเพราะกาม ฉะนั้นจะต้องมีสติปัญญามายั้งยั้งความยึดมั่นถือมั่น ให้ถ้อยแต่บ่อย หรือให้ถ้อยความดีเป็นหลัก มันจึงจะไม่ฆ่าตัวตายเพราะกามตั้งที่เป็นกันอยู่โดยมากอย่างน่าสมเพช; เพราะวาสัตว์เตี้ยจรจณมันก็ยังไม่ว่าอย่างนั้น ไม่ฆ่าตัวตายในลักษณะอย่างนั้น แล้วทำไมคนไปฆ่าตัวตายในลักษณะอย่างนั้นมันก็โง่กว่าสัตว์เตี้ยจรจณ. นี่แหละคือโทษของความยึดมั่นถือมั่น เพราะฉะนั้นขอให้สนใจว่า แม้แต่ในชั้นกามาวจรภูมิ เรื่องโลกๆ เรื่องชาวบ้านแท้ๆ ก็ยังต้องให้มีรากฐานของความไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้. เข้ามาเกี่ยวข้องกับตามสมควร.

ที่นี้อาตมาอยากจะให้มองต่อไปถึงในข้อที่ว่า บางที ท่านผู้วางหลักเกณฑ์ทางธรรม ก็ได้ถือเอาเกณฑ์ของวัยของอายุเป็นหลัก มีการแบ่งคน หรือแบ่งความรู้สึกในทางจิตใจของคน หรือว่าแบ่งธรรมสำหรับคนประพฤติ ไปตามวัย เรียกว่าอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย บัณฑิตวัย. ท่านมีหลักว่าเกิดมาทั้งที่ต้องเอาตัวรอดให้ได้ในวัยใดวัยหนึ่ง ในบรรดาวัยทั้งสาม: ถ้าโง่เมื่อเด็ก ก็ขอให้ฉลาดเมื่อเป็นผู้ใหญ่; ถ้าโง่เมื่อเป็นผู้ใหญ่ ก็ขอให้ฉลาดเมื่อเป็นผู้เฒ่าผู้แก่; ให้มันเอาตัวรอดให้ทันได้สักวัยหนึ่ง. การที่แบ่งเป็นสามวัยก็เพราะว่ามันแตกต่างกันเหลือเกิน: อย่างเด็ก ๆ มันต้องการอะไรเราก็เห็นกันอยู่; คนพ่อบ้านแม่เรือนต้องการอะไร เราก็เห็นกันอยู่; คุณตา คุณย่า คุณยาย ต้องการอะไรเราก็เห็นกันอยู่ และมันต่างกันเป็นสามวัยอย่างนี้; เพราะฉะนั้นธรรมะที่มีให้ปฏิบัติมันจึงต่าง ๆ กันตามวัย. แต่แล้วอย่างไรก็ตาม ขอให้ดูด้วยสายตาที่ประกอบไปด้วยสติปัญญาเถอะว่า **ธรรมสำหรับปฏิบัติทั้งสามวัยนี้** จะต้องมียากฐานอยู่ที่ธรรมะข้อเดียวกัน คือความไม่ยึดมั่นถือมั่นที่ถูกวิธีอีกนั่นเอง.

แม้ในวัยเด็ก ก็ต้องมีสติปัญญา ที่จะไม่ไปยึดมั่นถือมั่นอย่างโง่เขลา มีจิตว่างอย่างที่เคยอธิบายให้ฟังมาแล้วในวันก่อนว่า เด็กจะเรียนหนังสือก็ก็ต้องมีจิตว่างไม่ยึดมั่นตัวกูของกูจัก มันจึงจะจำเก่ง คิดเก่งอะไรเก่ง; อย่างว่าแต่ผู้ใหญ่เลย. ที่นี้

อาตมาจะขยายต่ำลงไปถึงกับว่าแม่แต่เด็กในครรภ์, ข้อนี้คงจะฟังยากหรืองنگันอยู่ก็ได้; ถ้าเด็กในครรภ์เราต้องหมายความว่า ต้องให้แม่ของเขาที่อุ้มครรภ์นั้นเป็นคนมีจิตใจ ประกอบไปด้วยธรรมชาติที่ไม่ยึดมั่นถือมั่น แม่ นั้นจึงจะไม่ระส่ำระสายทางจิตทางใจ เป็นแม่ที่เยือกเย็น แล้วลูกที่อยู่ในครรภ์นั้นมันจะได้รับปฏิภิกิริยา รับผลอันนี้เข้าไว้บ้าง แล้วก็จะเป็นลูกที่มีนิสัยดี มีอุปนิสัยดีในทางที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่น มันจะได้จริงหรือไม่ได้จริงก็ตาม แต่เราขอให้มีหลักอย่างนี้ไว้ก่อนจะ ปลอตกยกว่าหรือดีกว่า. เพราะว่าถ้าแม่เป็นอยู่ด้วยความยึดมั่นถือมั่นจัด ในขณะที่อุ้มครรภ์อยู่นั้น มันก็เสื่อมเสียที่ตัวแม่แล้ว อย่างน้อยสุขภาพก็เสื่อมโทรม เพราะความเผาลนด้วยกิเลสตัณหา; แล้วเมื่อแม่มีสุขภาพเสื่อมโทรม แล้วลูกในครรภ์จะสมบูรณ์ผุดผ่องได้อย่างไร มันจึงมีผลแก่ลูกด้วย; ฉะนั้นอย่างน้อยเราจัดให้แม่มีความไม่ยึดมั่นถือมั่น คือมีธรรมตามสมควรแล้วจะมีผลถึงลูกในครรภ์; เพราะฉะนั้นเราจึงตั้งต้นนับแต่ในครรภ์มาทีเดียว สำหรับประณมว้ยนี้ ไปจนถึงเด็กวิ่งได้ เด็กหนุ่มเด็กสาวจะต้องรู้จักบังคับตัวเอง ที่เรียกว่า Self Control. ข้อนี้จัดอยู่ในพวกความไม่ยึดถือมั่นถึงจะบังคับตัวเองได้ เพราะมันเป็นเรื่องของการบังคับกิเลสตัณหา; เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันว่าเด็กก็ต้องมีหลักเกณฑ์ที่ไม่ให้เห็นแก่ตัว ให้เป็นไปในทางไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวกูของกูด้วยเหมือนกัน.

ที่นี้ก็มาถึงวัยรุ่นคือ คนหนุ่มคนสาวที่ไม่ได้แต่งงาน นอนโลมเอาไว้ประณมว้ยเหมือนกับเด็ก แต่ต้องบังคับตัวเองมากขึ้นตามส่วน ชีวิตตอนนี้เป็นตอนที่อยู่ในระยะอันตรายมากสำหรับคนหนุ่มสาว เพราะฉะนั้นจะต้องรู้จักบังคับตัว อย่าปล่อยให้ไปตามอำนาจของกิเลสตัณหา ซึ่งเรียกว่าเห็นแก่ตัว มากยิ่งขึ้นไปอีก.

พอมาถึงวัยกลางคนคือรุ่นพ่อบ้านแม่เรือน มันก็ต้องมีธรรมอีกประเภทหนึ่ง เพราะพ่อบ้านแม่เรือนเป็นผู้ที่มีวิตกกังวล รู้สึกทหนทรมาณมากขึ้น มันจะตายเร็ว จะเจ็บป่วยง่าย จะเป็นคนทุพพลภาพทางจิตใจ เพราะฉะนั้นเราจึงจำเป็นต้องเพิ่มธรรม

ประเภทความไม่ยึดมั่นถือมั่นให้มากขึ้นตามส่วน ตามลำดับ ให้สมกัน จะได้ไม่มีอาการที่น่าสมเพชเวทนามากนัก ให้เป็นเพียงพอคู่ได้:

ที่นี้ มาถึงคนเฒ่าคนแก่ ถ้ายึดมั่นถือมั่นแล้วมันงก ๆ เงิน ๆ ป้า ๆ เป๋อ ๆ มากยิ่งขึ้นไปอีก ฉะนั้นควรจะสละชิ้นแจ่มใสอย่างของสละชิ้นทั้งหลาย; ให้รื่นเริงมากขึ้น ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น เป็นคนแก่ที่ยิ้มแล้วเข้าโลงไปได้ก็ยิ่งดี. ทำอย่างไรจะให้ คุณย่า คุณตาของเรายิ้มแล้วเข้าโลงไป จะเห็นได้อีกว่าไม่มีกรรมะข้ออื่น นอกจาก ธรรมประเภทที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นเท่านั้น. ฉะนั้นจะเป็นประณมว้ย มัชฌิมว้ย บัจฉิมว้ย ก็ตาม แนวธรรมทั้งสามว้ยจะต้องอยู่ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นอย่างเดียวกัน เราศึกษา พร้อมกันไปทั้งเรื่องว้ย เรื่องธรรม และเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น. ก็จะเข้าใจได้ดีว่า ธรรม ที่อนุโลมตามว้ยนั้นมีอยู่อย่างไร.

ธรรมสโมธาน ยังไม่หมดตามที่กำหนดไว้ แต่เวลาได้หมดลงแล้ว อาตมา ขอยุติการบรรยายในวันนี้ เพราะหมดเวลาเพียงเท่านี้.

คำบรรยายหลักพุทธธรรม ครั้งที่ ๑๐/๒๕๐๕

เรื่อง

ธรรมสโมธาน (ต่อ) และ ตอบปัญหาเรื่อง มิตติล

พระราชชัชวาล (พุทธทาส อินทปญโญ)

บรรยายอบรมผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ประจำปี ๒๕๐๕

ณ ห้องบรรยาย แห่ง กระทรวงยุติธรรม

๑๐ กรกฎาคม ๒๕๐๕

ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาทั้งหลาย,

การบรรยายครั้งสุดท้ายนี้ อาตมาจะได้กล่าวถึงเรื่องที่กำลังไว้ ที่เรียกว่าการ
ประชุมธรรมะ หรือธรรมสโมธานต่อไป ในครั้งที่แล้วเราได้มาหยุดอยู่เพียง เรื่อง
เกี่ยวกับวัย, ธรรมะซึ่งมีหลักจกวางไปตามลักษณะของวัย และทั้งหมดก็ยังคงเป็นไป
ตามหลักที่ไม่ควรจะมีความยึดมั่นถือมั่นด้วยกันทั้งนั้น.

ในวันนี้ จะได้กล่าวถึงธรรมที่วางไว้ตามหลักของเพศ, คำว่าเพศนี้ในภาษา
บาลี ก็ไม่ได้หมายแต่เพียงว่าเพศหญิงเพศชาย; คำว่าเพศในที่นี้หมายถึงแบบของการ
เป็นอยู่ ของการมีชีวิตก็ได้ เป็น Mode of living เพราะฉะนั้นเราจึงมีเพศบรรพชิต
เพศฆราวาส. ในเรื่องอย่างนี้ ขอให้ถือเอาความรู้ในทางภาษาพร้อมกันไปในตัวด้วย

เพราะมันเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีของพุทธบริษัทที่ผูกกันอย่างนี้ด้วย. เราก็ควรจะทราบไว้ว่าในทางธรรมนั้น กว้างไปถึงว่าเพศบรรพชิต หรือเพศฆราวาสอย่างนี้ก็มี ไม่จำเป็นจะต้อง เพศหญิง เพศชายเสมอไป; และคำว่าเพศ หรือคำว่า ลิงคะ มีความหมายไปทางอื่นได้อีก ในที่นี้เราเรียกโดยคำว่า อนาคาริก หรืออาคาริก; หรือว่า อนาคาริกะ อาคาริกะ ออกเสียงอย่างนี้ก็ได้อีก.

อาคาริกะ นี้แปลว่า เป็นไปกับบ้านเรือน, คือมีเหย้าเรือนนั่นเอง; **อนาคาริกะ** แปลว่า ไม่มีบ้านเรือน, อนาคาริก ผู้ไม่มีบ้านเรือนนี้ หมายถึงบรรพชิตทุกประเภท จะเป็นในพุทธศาสนา นอกพุทธศาสนา จะเป็นชี เป็นเณร หรือเป็นพระ หรือเป็นผู้ยู่ป่า อยู่วัด ในบ้านอะไรก็ตาม เป็นอนาคาริกทั้งนั้น. **อนาคาริกเพศ:** คือ **เพศที่ไม่มีบ้านเรือน, แบบที่ไม่มีบ้านเรือน.** ส่วนอาคาริก, หมายถึงมีบ้านเรือน ซึ่งโดยเฉพาะหมายถึงมีคูครอง; เพราะคำว่าเรือนมีความหมายอยู่ที่คูครองมากกว่า ตั้วบ้านตัวเรือน, หรือเพียงการทำไร่ทำนา ถ้าว่าคนออกไปอยู่ป่า แบบสันโดษไม่มีคูครอง แม้ยังจะต้องหาเลี้ยงชีพด้วยการปลูกผักเอง ก็ยังจะเรียกว่าอนาคาริกได้; เราจึงเห็นได้ว่า คำว่าบ้านเรือนนี้ หมายถึงคูครองมากกว่า.

ควรจะเข้าใจความแตกต่างระหว่างเพศบรรพชิตกับเพศคฤหัสถ์นี้ให้ถูกต้อง บางคนมักเข้าใจเขวไปถึงว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์แปลกประหลาดอะไรไป; ความจริงมันก็ไม่แปลกประหลาดกว่ากันนัก มันเพียงแต่ช้าหรือเร็วกว่ากัน. ข้อนี้ก็คือน่า เรื่องมันมีอยู่ว่า เราจะต้องทำความเข้าใจ จะศึกษาชีวิตนี้ให้เข้าใจ ให้รู้เรื่องของชีวิต เรื่องของกิเลส แล้วก็ดับทุกข์ให้ได้; ถ้าอยู่ไปตามธรรมดาตามประสาชาวบ้านผู้ครองเรือน มันมีโอกาสน้อย เพราะต้องทำมาหากิน เพราะต้องมีปัญหาเรื่องครอบครัว ซึ่งมีหลายคน แล้วจะเอาเวลาไหนมาคิดนึกศึกษาและปฏิบัติ เพื่อดับความยึดมั่นถือมั่น, มั่นยาก มั่นช้า มั่นหนัก ลำบาก; ก็เกิดมีคนมีความเห็นไปไกลถึงกับว่า สละสิ่ง

ที่รุ่งรังนี้เสียแล้ว ก็มีโอกาสมาก มีเวลามาก มีกำลังใจมาก ที่จะศึกษาชีวิต, กิเลส และ คับทุกข์, และคับความยึดมั่นถือมั่นเสีย เพราะฉะนั้นจึงสมควรที่จะไม่มีเรื้อน ไม่ครอง เรื้อนปัญหาต่างกันเท่านั้น.

อย่าลืมว่า ปัญหาเหมือนกัน คือจะต้องคับทุกข์ที่สูงขึ้นไปทางจิตทางใจ, พวกหนึ่งอยากจะไปเร็วๆ ก็หลีกเลี่ยงที่จะหลีกเลี่ยงได้ ไปสู่ความสะดวก เพราะฉะนั้นจึงเกิด ธรรมนิยม เป็นสถาบันขึ้นมาในตัวเองว่า: บรรพชิตนี้มีสิทธิที่จะบริโภควัตถุปัจจัย ที่คนอื่นให้. คือให้อาหาร เครื่องแก้อุกลแก่ชีวิต; และกลายเป็นว่าผู้ให้นั้นได้บุญ ก็เลย กลายเป็นผู้มีอาชีพระหลาด คือเรียกว่า อาชีพอย่างภิกษุ หรืออาชีพอย่างบรรพชิต ที่มีอาชีพอยู่เหนือการทำบุญของผู้อื่น อยู่ด้วยการทำบุญของผู้อื่นมันเลยเป็นอาชีพ ศักดิ์สิทธิ์ ถูกมองเห็นเป็นอาชีพศักดิ์สิทธิ์ ไป. ส่วนคนธรรมดาอยู่กะบ้านกะเรือน ยังมีคู่ครองนี้ ก็ต้องทำมาหากินเลี้ยงปากเลี้ยงท้องกันไป เพราะฉะนั้นจึงมีหลักที่เป็น สถาบันในตัวเองต่อไปว่า บรรพชิตจะกระทำเหมือนฆราวาสไม่ได้; เพราะฉะนั้น จึงมีกฎเกณฑ์ ที่บรรพชิตจะมีคู่ครองไม่ได้ หรือจะมีการกระทำบางอย่างเหมือนฆราวาสไม่ได้ ถ้าไปทำเข้าก็หมกสิทธิ์ ที่จะมีชีวิตอย่างบรรพชิต, คือบริโภควัตถุปัจจัย ที่ผู้อื่นบำเพ็ญสละให้เป็นบุญเป็นกุศล. หลักอย่างนี้ตรงๆกันแทบทุกศาสนาในเครือเดียวกันในอินเดีย. อย่างในพุทธศาสนานี้ ภิกษุที่กระทำลงไปอย่างชาวบ้าน เช่นการประกอบกรกระทำของคนที่อยู่กันเป็นคู่ ก็หมกความเป็นภิกษุ อย่างนี้เป็นต้น. บัญญัติไม่ให้ถือเอาอาชีพภิกษุอีกต่อไป คือความสะดวกในการไม่ต้องทำมาหากินด้วยตนเอง บริโภคของที่ผู้อื่นถวาย นีมันเนื่องกันอยู่อย่างนี้.

ตามความมุ่งหมายอันแท้จริง ก็เพื่อจะให้สะดวกในการที่จะเป็นอยู่ ไม่ต้องลำบากในการมีชีวิตอยู่ แล้วก็ใช้เวลาทั้งหมดนั้น ทำความคับทุกข์ให้ถึงที่สุด แล้วก็ ถือว่าเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ทั่วไปด้วย. เพราะมีหลักเกี่ยวกับเรื่องที่ว่า พวกสมณะ

หรือพวกพระอริยเจ้า, หรือพวกพระอรหันต์นั้น เพียงแต่ท่านมีอยู่ในโลกเท่านั้นก็พอแล้ว, เป็นการตอบแทนแก่โลกที่พอแล้ว. แม้ไม่ต้องพูด แม้ไม่ต้องสอนด้วยปาก, การที่มีอยู่ในโลกนั้น จะช่วยคุ้มครองโลกได้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งหมายถึงการทำให้คุณ เป็นตัวอย่างให้คุณ มีชีวิตอยู่ให้ดูมากกว่าอย่างอื่น; ขอให้มีความรู้หรือความเข้าใจ เกี่ยวกับเพศบรรพชิต หรือเพศฆราวาส โดยใจความเป็นอย่างนี้.

เรายังจะได้เห็นมากไปกว่านั้นอีกว่า แม้นักการเมือง รัฐบุรุษบางคน สมักรจะมีอาชีพโสศ ไม่มีคู่เพราะเขาต้องการจะได้ใช้เวลาทั้งหมด เพื่อทำกิจการงานมากกว่าอย่างอื่น ความมุ่งหมายมันคล้ายๆกันเช่นนั้น. ถ้าเขาไม่ต้องเป็นห่วงภรรยา หรือห่วงครอบครัวมากไป จิตใจของเขาก็โปร่ง แล้วมีเวลามาก ที่จะคิดจะนึกในเรื่องที่จะทำ เพราะฉะนั้นเพศบรรพชิตหรือเพศนักบวช, อนุการิก จึงมีขึ้นในโลกและมีอยู่ในโลก; เพราะฉะนั้นธรรมะก็มีไว้อย่างเหมาะสม คือ เป็นธรรมที่เป็นไปโดยเร็ว.

ส่วนธรรมะสำหรับฆราวาส. คนครองบ้านครองเรือน ก็เป็นธรรมที่เป็นไปอย่างช้าหรืออย่างเฉื่อยชา เพราะฉะนั้นจึงมีธรรมะอีกประเภทหนึ่ง เกิดขึ้นสำหรับชาวบ้านที่ครองเรือนเรียกว่า **กัทธิปฏิบัติ**. ธรรมประเภทนี้ก็มีอยู่ในพระไตรปิฎก ในรูปของพระพุทธานุสติกด้วยเหมือนกัน แต่ว่ามีน้อยสูตรเต็มที เป็นสูตรที่กล่าวถึงพระพุทธรองค์ใดต่อบคนที่ไปถามบ้าง ไปถามว่าจะประพฤติดต่อบุตรภรรยา สามี อย่างไรบ้าง, หรือว่าเห็นเขาประพฤติดต่อบุตรภรรยา หรือสังคม ไม่ถูกเรื่องดูราว ก็ตรัสพุทธานุสติกเกี่ยวกับเรื่องนี้ออกไปบ้าง; นี้ขอให้ท่านไปศึกษาหารายละเอียดจากแบบเรียนที่มีอยู่ทั่วไป เช่นหนังสือนวโกวาท จะมีธรรมหมวดหนึ่ง ซึ่งสำหรับฆราวาสโดยตรงเรียกว่า กัทธิปฏิบัติ อย่างนั้นอย่างนี้.

เราพอที่จะแยกได้ว่า ธรรมพวกนี้ บางทีก็กล่าวไปทางการสะสมทรัพย์ ว่าจะต้องมีหลักอย่างไรในการสะสมทรัพย์. เช่นมีกล่าวถึงอาชีพของคนดี ของสัตบุรุษว่า

จะต้องประกอบอาชีพอย่างไร, จะต้องเว้นอบายมุขทั้งหกอย่างไร กระทั่งว่า ตระกูลที่จะเป็นบีกแผ่น มั่นคงในทรัพย์สมบัติ จะต้องประพฤติปฏิบัติอย่างไร, บางหมวดก็มุ่งแสดงไปในทางที่ครอบครัวจะประพฤติต่อกันอย่างไร อยู่เย็นเป็นสุขได้อย่างไร เช่นว่าบุตรจะต้องปฏิบัติต่อบิดามารดาอย่างไร บิดามารดาจะต้องปฏิบัติต่อบุตรอย่างไร ต่อญาติในเรือนอย่างไร กระทั่งต่อคนใช้อย่างไร อย่างนี้เป็นต้น. ธรรมบางหมวดก็เล็งไปในทางสังคมว่า จะต้องประพฤติปฏิบัติต่อกันแคว่ล้อมข้างเคียงอย่างไร เช่นมิตรสหายเพื่อนบ้านทั่วๆ ไป ทั้งอย่างกลาง อย่างสูง อย่างต่ำ และแม้ที่สุดเรื่องที่จะช่วยประเทศชาติ ทำนองที่เราช่วยประเทศชาติเดี๋ยวนี้ด้วยการเสียภาษีหรืออะไรทำนองนี้ ก็ยังมีกล่าวถึงในธรรมประเภทนี้ แต่เขาเรียกกันในภาษาบาลีสันสกฤตว่า "พลี". เช่นราชพลี ก็คือการบริจาคเพื่อช่วยชาติ เพราะเขาหมายความกันในครั้งนั้นว่า ช่วยพระราชาก็ช่วยชาติ นี้เรียกว่าธรรมประเภทคหิปฏิบัติ สำหรับพวกอาคาริกะ เกี่ยวกับประโยชน์ทางวัตถุในโลกนี้โดยตรง.

ที่นี้ก็ยังมีอีกแผนกหนึ่งต่างหากเกี่ยวกับเรื่องที่สูงขึ้นไปกว่าโลกนี้, เป็นพวกโลกหน้า ก็เป็นเรื่องทำบุญให้ทานไปเลย ฆราวาสก็ต้องมีหน้าที่ทำบุญให้ทาน เพื่อประโยชน์แก่โลกหน้า; ข้อปฏิบัติส่วนนี้มันแฝงกันอยู่กับการเกื้อกูลแก่พวกบรรพชิตอย่างทีกล่าวมาแล้วพร้อมๆ กันไปด้วย; เพราะว่าได้สอนให้ฆราวาสทำบุญเพื่อความสุขในโลกหน้า และแล้วการกระทำนั้นส่วนมาก มันก็เป็นไปในทางเกื้อกูลแก่บรรพชิตทั้งนั้น โดยถือว่าบรรพชิตเป็นผู้สืบอายุพระศาสนา; เพราะฉะนั้นให้กำลังแก่บรรพชิตนั้น เป็นการให้กำลังเพื่อการสืบอายุพระศาสนา แล้วตัวก็ได้บุญเพื่อไปสวรรค์ เขามีความเชื่ออย่างนี้ สำหรับประโยชน์อย่างบ้านๆ เรือนๆ เขาเรียกว่าประโยชน์โลกนี้. ต้องจำคำว่าประโยชน์โลกนี้หรือ, ทิฏฐิธัมมิกัตถประโยชน์ไว้ด้วย; สำหรับประโยชน์โลกอื่น โลกหน้า หรือโลกอื่น ไม่เกี่ยวกับโลกนี้นั้น เขาเรียกว่าสัมปรายิกัตถประโยชน์, คือประโยชน์โลกอื่น ประโยชน์ข้างหน้าโน้น.

ขออธิบายเรื่องคำว่า “โลกหน้า” กับคำว่า “โลกอื่น” สักเล็กน้อย เพราะมันปนกันได้. ตัวหนังสือว่าโลกอื่น ไม่ได้ว่าโลกหน้า แต่เราแปลเป็นไทยว่าโลกหน้า ทำให้เข้าใจว่า หลังจากตายแล้ว; ถ้าโลกอื่นไม่ต้องหลังจากตายแล้วก็ได้ มันก็คือโลกนี้ แต่ในสถานะอย่างอื่น ในสภาวะอย่างอื่นก็ได้ เช่นเรื่อง กามโลก รูปโลก อรูปโลก ที่เราเคยพูดถึงกันวันก่อน. ถ้าใครมีจิตใจอย่างเป็นกามเหมือนคนธรรมดาที่เรียกว่าเขาอยู่ในกามโลก; ถ้าเขามีจิตใจอย่างพรหม คือไม่เื่อยโยในกามแม้แต่นิดเดียว พอใจในความสุขที่บริสุทธิ์สะอาดจากกาม ก็เรียกว่าเขาอยู่ในพรหมโลก, ทั้งที่เนื้อตัวเขาอยู่ในโลกนี้ นี่มันสิ่งที่จิตใจเป็นหลัก. ถ้าจิตใจของเขาเป็นอย่างไร แล้วเขาจะรู้สึกแต่สิ่งที่มันซ้ำรูปกันกับจิตใจของเขาเท่านั้น, มันไม่รู้สึกต่อเรื่องที่แตกต่างกันหรือตรงกันข้าม; เพราะฉะนั้นแม้มีกามอยู่เต็มโลก คนพวกนั้นมันก็ไม่รู้สึกว่ามี; มันไปรู้สึกว่ามีแต่รูปฌานบริสุทธิ์, รูปธรรมบริสุทธิ์อะไรอย่างนี้ เพราะมันไม่รับรู้ เมื่อเป็นอย่างนี้ก็เรียกว่าโลกอื่นได้. ก็มีความหมายว่า นอกจากเรื่องโลกนี้แล้วเรายังมีโลกอื่น ก็ว่านอกจากเรื่องหาเงิน หาชื่อเสียง หามิตรสหาย ซึ่งเป็นเรื่องโลกนี้แล้ว เรายังหาความสุขที่สูงขึ้นไป ที่เป็นบุญกุศลที่สูงขึ้นไปได้อีกประเภทหนึ่ง.

ตามหลักธรรมะเราถือว่า **เรื่องโลกนี้** ไม่มีอะไรมากไปกว่าทรัพย์ แล้วก็เกียรติ หรือยศ, แล้วก็ไมตรี ภาษาวัดชอบพูดว่า **ทรัพย์แล้วก็ยศ แล้วก็ไมตรี.** **ทรัพย์**คือเงินทอง ข้าวของวัตถุ สิ่งของ บ้านเรือนที่ดินอะไรก็ตาม เรียกว่าทรัพย์ ไปหมด, **ยศ** หมายถึงเกียรติยศ คุณงามความดี หรือชื่อเสียงก็ตาม; **ไมตรี** หมายความว่า ความที่คนอื่นรักเรา คนที่อยู่ต่ำกว่าเรา ก็ผลักดันเราขึ้นมา คนที่อยู่สูงกว่าเรา ก็ดึงเราขึ้นไป คนที่อยู่ข้างเคียงเรา ก็แวดล้อมเราไว้ให้ปลอดภัย อย่างนี้เรียกว่าไมตรี. ถ้าคนใดหาได้ครบทั้งทรัพย์ ทั้งยศ ทั้งไมตรี อย่างว่านี้ เขาเรียกว่าคนนั้นชนะโลกนี้, ใช้คำว่าชนะโลกนี้ โลกนี้เป็นสิ่งที่เขาชนะได้แล้ว; แต่เขายังไม่ชนะ

โลกหน้า เพื่อให้เขาชนะโลกหน้า เขาก็เลยเลื่อนขึ้นไปอีกระดับหนึ่ง ไปประกอบ การกุศล เพื่อจะให้ได้สุขในโลกอื่น.

ที่นี้เรื่องเกี่ยวกับโลกอื่น ก็มีข้อปฏิบัติอีกระดับหนึ่ง มันจะเหมือนกันกับ โลกนี้ไม่ได้; เพราะฉะนั้นจึงได้พูดถึงศรัทธา—ความเชื่อ, ศีล—การประพฤติดีทางกาย ทางวาจา, และ จาคะ—การบริจาคสิ่งซึ่งควรบริจาค และบุญญา—ที่สูงขึ้นไปกว่าเรื่อง ของโลกนี้. นี่ยกตัวอย่างมาสักหมวดหนึ่ง เพื่อให้เห็นว่า มันไม่ใช่เรื่องหาเงิน ไม่ ใช่เรื่องครอบครัว, หรือว่าเรื่องบ้าน ๆ เรือ่น ๆ แต่ก็รวมไว้ในเพศกฤหัสถ์ เพศชาว- บ้าน เพศอาคาริกะ; เพราะฉะนั้นเพศอาคาริกะนี้ จึงมีสองชั้น ประโยชน์โลกนี้ อย่างหนึ่ง ประโยชน์โลกอื่นอย่างหนึ่ง.

ที่นี้เราก็มายัง อนาคตริกะ คือเพศบรรพชิต มันก็เลยขึ้นไปอีก, คือว่าจะมี ปฏิบัติอย่างชั้นต่ำ ๆ หรือย่ำเหยยอยู่อย่างนี้ไม่ได้ มันเป็นการตัดลัดไปโดยเร็ว; จึง มีข้อปฏิบัติเป็นเรื่อง ศีล สมาธิ บุญญา ที่สูงขึ้นไป, ที่รัดกุมยิ่งขึ้นไป เพราะได้ กล่าวมาแล้วในข้างต้นว่า เขาต้องการจะดับทุกข์โดยเร็ว เขาจึงได้ออกจากบ้าน จากเรือน.

ที่นี้เราจะพบเรื่องเกี่ยวกับหน้าที่ ที่เป็นเพศฆราวาส ก็มีหน้าที่ที่จะดำรง ครอบครัวยุ่ และทำบุญกุศลด้วยการกำจุนเพศบรรพชิตไว้ให้สืบอายุพระศาสนา. เพศ บรรพชิตก็มีหน้าที่ ที่จะต้องรับทำหน้าที่ของตัว ในการปฏิบัติให้ตัวเองหมดกิเลส หมดทุกข์ไปโดยเร็ว แล้วก็ทำการช่วยเหลือสั่งสอนผู้อื่น, เพื่อนมนุษย์ ด้วยความเมตตา กรุณาโดยเร็ว. ข้อนี้เรายอมรับว่า เพศบรรพชิตจะต้องสอนได้ดีกว่า เพราะว่ามี เวลามากกว่า มีความชำนาญมากกว่า มีอะไรมากกว่า จึงมอบให้เป็นหน้าที่ มีหน้าที่ สำหรับสั่งสอน นอกจากจะดับทุกข์ของตัวเองแล้วก็สอนไปด้วย กับทุกข์ได้เท่าไรก็

สอนได้เท่านั้น ไม่ได้ว่าเป็นการอวดดี, ซึ่งก็เป็นการสืบอายุพระศาสนาโดยตรง เพศ
 บรรพชิตนี้มีหน้าที่สืบลัทธิ หรือสืบศาสนานั้น ๆ ไว้โดยตรง ด้วยความร่วมมือของ
 เพศฆราวาส ที่ให้อาหาร ให้อภัย สำหรับเพศบรรพชิตจึงต้องมีอะไรจริงจัง Serious
 กว่าชาวบ้าน เขาจึงมีคำว่าบวชจริง เรียนจริง ปฏิบัติจริง ใต้อุดมการณ์
 สอนกันจริง. นี่เป็นลักษณะที่เป็น Serious กว่าชาวบ้าน แต่ถึงชาวบ้านก็เถอะ ถ้า
 ลองใช้หลักนี้ก็ไม่ได้เลว คือให้มันจริงด้วยเหมือนกัน หมายความว่า เป็นชาวบ้านให้
 จริง ปฏิบัติให้จริง, เรียนเรื่องของชาวบ้านให้มันจริง และก็ปฏิบัติเรื่องของชาวบ้าน
 ให้มันได้ผลจริง, เป็นตัวอย่างให้ลูกหลานต่อไปจริงๆ, แล้วก็สืบมนุษยชาติหรือ
 มนุษย-ธรรมที่ดีไว้ได้จริงๆ เหมือนกัน. นี้อาตมาชี้ให้เห็นเป็นสองเพศ คืออนาคาริก
 เพศกับอาคาริกเพศ เพราะเชื่อว่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่จะเป็นผู้พิพากษา ที่จะต้อง
 เข้าใจความมุ่งหมาย หรือความหมายอันแท้จริงของสองคำนี้ เพราะมันอยู่ในขอบเขต
 ที่จะเกิดเป็นปัญหาขึ้นไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง.

ที่นี้ก็มาถึงจุดที่ต้องการจะกล่าว คือว่า แม้ว่าจะต่างกัน ถึงขนาดที่เป็นชาว-
 บ้านกับเป็นบรรพชิต ก็อย่าได้ลืมหลักว่า: ความคับทุบนั้น มันยังอยู่ที่ความไม่
 ยึดมั่นถือมั่นไปตามเดิม; ที่เป็นชาวบ้านก็ยึดมั่นถือมั่นน้อยหน่อย ยึดมั่นถือมั่นแต่ใน
 ผ้ายศ และก็ให้น้อยหน่อย เพื่อใจมันจะได้ไม่หนักมาก; ถ้าไปยึดมั่นมาก มันก็อาจจะ
 ถูกลงสำหรับชาวบ้าน แต่มันก็ผิดอยู่สำหรับหลักธรรมะ คือมันจะมีความทุกข์มากเกินไป.
 ถ้าชาวบ้านรู้จักเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้ว ก็สามารถจะปฏิบัติให้มี ความ
 ทุบน้อยได้พออยู่เหมือนกัน แล้วมันนำสงสารชาวบ้านที่ไม่รู้เรื่องธรรมะเสีย
 เลย จึงได้เป็นไปมากถึงกับยึดมั่นถือมั่นตายแล้วตายคำ ไปเห็นของไม้ดีเป็นของดี
 แล้วท่านก็พบทันทีว่า ปัญหามันเกิดมาจากชาวบ้านพวกนี้เอง ที่ทำให้มีปัญหาก็ต้อง
 วินิจฉัย ตัดสินคดีตามโรงตามศาลไม่รู้จักสิ้นสุด; เพราะว่าเขาเป็นชาวบ้านไม่เป็น เขา
 เป็นชาวบ้านไม่ถูก เพราะไม่มีธรรมของชาวบ้าน ถ้าเขายึดมั่นถือมั่นในรูป รส กลิ่น

เสียง สัมผัส น้อยหน่อยเขาก็พอจะตั้งตัวได้; หรือว่าถ้าเขามีความรู้ความฉลาดสามารถ ถึงกับให้ยืมมรดกมรดกน้อยไปกว่าคนอื่น เขาก็จะมีความสุขมากกว่าคนอื่น.

ธรรมชาติประเภทความไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้ในฝ่ายเถรวาทเรายังนับว่า คลานตัวม็เตียมอยู่มาก, ฝ่ายมหายานเขายังมีอะไรให้ชาวบ้านไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้มากกว่าพวกเรา. อย่างที่เรียกว่านิยายเซนนี้ นิยมแพร่หลายไปแม้ในหมู่ฆราวาสที่ครองเรือน เขาก็ปฏิบัติหลักอย่างเซ็น เพื่อให้จิตว่างไ้มากกว่าพวกเรา มาก เพราะฉะนั้นเขาจึงเป็นฆราวาสที่ฉลาดในทางจิตใจ ในเรื่องของจิตใจเขาก็ได้รับผลดี. นี้พิสูจน์ว่าความไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้มันใช้ได้แก่ฆราวาสในอัตราที่สูงอยู่เหมือนกัน อย่าได้ไปเข้าใจผิดตามพวกศาลาวัดซึ่งมักจะพูดว่า เรื่องบุญญา เรื่องว่าง เรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นมันสูงสุด เป็นเรื่องของพระอรหันต์โลกอื่นโน้น เป็นคนละเรื่องกับพวกเรา อย่าได้เข้าใจอย่างนั้น. ขอให้เข้าใจเสียใหม่ว่า เรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่น ไปอยู่ที่ไหนแล้วก็ไปอยู่กับทุกขที่นั่น. แล้วเมื่อฆราวาสเป็นเหมือนกับกองไฟอยู่แล้ว จะไปดับทุกขที่ไหนกัน มันก็ดับทุกขที่กองไฟนั่นแหละ; มันต้องดับทุกขในชีวิตฆราวาสนั่นเอง เพราะฉะนั้นขอให้สนใจไว้เรื่อย ๆ ไปเถิด ท่านจะพบชีวิตใหม่ที่แปลก ที่ทุกขได้ยาก เป็นทุกขที่ไ้ ยาก คือทุกขที่เขามาไม่ค่อยเป็น มีแต่ความปรกติสุข.

ที่นี้ สำหรับอนาคตาริก หรือเพศบรรพชิตนั้น ไม่ต้องสงสัย มันเป็นเรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นโดยเร็ว โดยด่วน และมากขึ้น. ขอให้เข้าใจหลักเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นว่า มันครอบคลุมไปอย่างนี้เลย ไม่ยกเว้นที่ไหนเลย, จนกระทั่งเราได้วินิจฉัยกันแล้วว่า แม้แต่เด็ก ๆ ก็ต้องมีหลักไม่ยึดมั่นถือมั่นเท่าที่จะทำได้ คือเห็นแก่ตัวน้อยเท่าที่จะทำได้ ไม่อิจฉาน้อง ไม่อะไรอย่างนี้จนเป็นผู้ใหญ่เรื่อยไป. หลักเดียวกันทั้งนั้นคือที่เรียกว่าความไม่เห็นแก่ตัว นี้เรียกว่ากลุ่มหนึ่งคือกลุ่มของธรรมที่บัญญัติไปตาม

หลักเกณฑ์ของเพศ หรือว่าเอาเพศเป็นหลักเกณฑ์เพื่อจะบัญญัติธรรมะจึงมีเป็นหมวด ๆ อย่างนี้ เป็นระดับอย่างนี้.

ที่นี้อาตมาจะเลยไปถึงขอบเขตที่กว้างไปกว่านั้น ก็เป็นธรรมที่บัญญัติไปตามรูปเรื่องของนิกาย คำว่า 'นิกาย' หมายถึงนิกายสงฆ์; คำว่านิกายแปลว่าหมู่, ที่นี้ในที่นี้แคบเข้ามา หมายถึงหมู่สงฆ์ และโดยเฉพาะในทางพุทธศาสนาด้วย อาตมาเห็นว่า ท่านที่จะเป็นผู้พิพากษาคณะจะทราบเรื่องของนิกาย หรือความหมายของนิกาย ได้ตามสมควร.

นิกายใหญ่ของพุทธศาสนามีอยู่เพียงสองนิกาย คือ นิกายฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้; ซึ่งมักจะเรียกเป็นคำบาลีว่า ฝ่ายเหนือเรียกอุತ್ತรนิคาย, ฝ่ายใต้เรียกทักษิณนิคาย. ที่นี้เรียกอีกอย่างหนึ่งก็ว่า มหายาน กับ หีนยาน มหายานเขาเรียกตัวเขาว่าเป็นยานใหญ่ ยานดี ยานสูง เป็นฝ่ายมหายาน; แล้วเรียกฝ่ายตรงกันข้ามว่า หีนยาน—ยานเล็ก ยานเลว ยานต่ำ คือหมายถึงพุทธศาสนาอย่างในเมืองเราอย่างเถรวาทที่ทางฝ่ายใต้คืออยู่ ฝ่ายใต้หมายถึงประเทศทางฝ่ายใต้ ทางเอเชียอาคเนย์ทางใต้ลงมาที่เรียกว่าฝ่ายใต้: ประเทศไทย ประเทศลาว ประเทศเขมร ประเทศพม่า ลังกาที่เรียกว่าฝ่ายใต้. พวกมหายานฝ่ายเหนือ ไปทางทิเบต มองโกเลีย จีน ญี่ปุ่น ไนน์ที่แรกมหายานนั้นก็เกิดขึ้นในอินเดีย แล้วก็ออกไปนอกอินเดียไปทางเหนือ. เถรวาทก็เหมือนกัน ที่แรกก็อยู่ในอินเดียนั้นแหละ; แล้วลงมาทางใต้เป็นส่วนใหญ่, ก็เลยเอาภูมิภาคประเทศทางภูมิศาสตร์เป็นหลัก, ก็เลยเรียกว่า พวกเหนือ พวกใต้ขึ้นมา. พวกมหายานเขาเรียกพวกใต้เห็นว่าพวกเลกว่าว่า หีนยาน; แต่เราไม่ยอมรับ ไม่ยอมเรียกอย่างนั้น เราสมัครจะเรียกในทำนองที่สวนกลับ คือเรียกพวกเขาว่า อาจารย์วาท แล้วเรียกพวกเราเองว่า เถรวาท. คำว่าเถรวาทนี้หมายถึง ปฏิบัติไปตามคำของพระเถระรุ่นแรกที่เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าโดยตรง ใช้คำว่าพระเถระนี้แก่พระสาวกรุ่นแรกของพระพุทธเจ้าโดยตรง.

ที่นี้คำว่า **อาจารย์วาท** หมายถึงพระอาจารย์ชั้นหลัง ๆ ต่อมาจากชั้นอื่น; นี้ก็เพราะเหตุว่า หมายความว่า พวกมหายานนั้นเขาเพิ่งจะมีอะไรของเขาขึ้นมาเมื่อไม่นานนี้. ศาสนาล่วงไปถึงหกเจ็ดร้อยปีจึงเกิดพวกมหายานขึ้นเต็มรูป จึงเป็นเรื่องของอาจารย์ชั้นหลัง เราจึงเรียกพวกเขาว่า อาจารย์วาท — พวกถือตามอาจารย์ชั้นหลัง; แล้วเรียกตัวเองว่า เถรวาท หรือ สติรวาท — พวกที่ถือเอาตามพระเถระรุ่นแรกของพระพุทธเจ้าที่เดียว นี่มันเกิดเป็นสองพวกหรือสองนิกายขึ้นอย่างนี้. สำหรับความแตกต่างกันระหว่างสองนิกายนี้ มันมีใจความสำคัญอยู่ตรงที่ว่า ถ้าพูดให้ตรงไม่ลำเอียงกันแล้ว ก็พูดได้ว่า พวกมหายานเขาเล็งกว้างเกินไปถึงคนทุกคน จนมีหลักว่าจะพาคนทุกคนไปให้ได้เสียก่อน เขาจึงจะพ้นทุกข์เอง, เลยเกิดอุคมคติขึ้นมาใหม่ เรียกว่า อุคมคติโพธิสัตว์ อุคมคติโพธิสัตว์หมายความว่าพาคนทั้งหมดไป โดยความรักกันทุกคน เพราะฉะนั้นจึงไม่สอนไปในทางให้ปฏิบัติโดยเร็วเป็นส่วนตัว สอนปฏิบัติเป็นวงกว้าง ให้พากันไปทั้งหมด จะปฏิบัติได้หรือไม่ได้นั้นมันอีกเรื่องหนึ่ง แต่ว่าอุคมคติของเขาเป็นอย่างนั้น.

ฝ่ายเถรวาทก็มีอุคมคติไปในทางส่วนตัว เป็นเอกชน ส่วน บัณฑิตเจกชนมุ่งหมายนิพพานโดยเร็ว จึงเรียกว่ามีนิพพานเป็นอุคมคติ ต้องการจะดับทุกข์โดยด่วนโดยเร็ว เหมือนกับว่าไฟไหม้ศีรษะจะดับเดี๋ยวนี้ นี่อุคมคติมันต่างกันอย่างนี้ เป็นเรื่องให้ต่างคนต่างบากบันโดยเร็วไม่ต้องพะวงถึงคนอื่น. แต่ส่วนมหายานนั้นมีความนึกถึงคนอื่นก่อน เขารอคอยกันหมดแล้วเราจึงรอดที่หลัง เพราะฉะนั้นมันจะเหมือนกันอย่างไรได้ หลักเกณฑ์มันต้องต่างกันเป็นธรรมดา. ถ้าเราเอาตามพระคัมภีร์ ต่างคนต่างก็มีคัมภีร์ เรามีคัมภีร์อย่างเถรวาท เขาก็มีคัมภีร์อย่างมหายาน; ที่นี้เราก็ต้องเห็นได้โดยเหตุผลว่า คัมภีร์มหายานเป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นใหม่ที่หลัง ตามที่ลัทธิ

ผู้เกิดที่หลัง นิกายนั้นเกิดชนที่หลัง มันก็คงมีการเขียนคัมภีร์ขึ้นตามรูปตามอุคมคติของเขา เพราะฉะนั้นถ้าเราไปอ่านพระไตรปิฎกมหายานแท้ๆ ก็จะไม่พบแต่เรื่องอุคมคติโพธิสัตว์ทั้งนั้น. ที่นี้เราเชื่อและมีเหตุผลเหมือนกันว่า ของเดิมคือตั้งแต่พระพุทธเจ้ายังมีชีวิตอยู่จนกระทั่งนิพพานทีเดียว, มีกล่าวไว้อย่างนี้, ในลักษณะอย่างนี้, ซึ่งไม่มีอุคมคติโพธิสัตว์อย่างนั้น; มีแต่การสอนเรื่องการปฏิบัติโดยตรงโดยลัด โดยด่วนโดยเร็วเพื่อความคับไปแห่งความทุกข์โดยเร็วที่สุด นี่ต่างกันอย่างนี้ เพราะฉะนั้นพระไตรปิฎกเถรวาทเรากับพระไตรปิฎกมหายานแท้ๆ นั้นไม่เหมือนกันที่ตรงนี้ แต่ก็มีส่วนที่จะพ้องกันเหมือนกันได้อีกมากมาย เหมือนกันในข้อปลีกย่อยหรือคำอธิบายประกอบอย่างอื่นนั้น; แต่ว่าโดยหัวใจแล้ว มันไม่ตรงกันได้เลย เพราะมันมุ่งสังคมไปเสียพวกหนึ่งมุ่งเอกชนไปเสียพวกหนึ่ง.

แต่ว่าอย่างไรก็ตามจุดหมายปลายทางก็คือต้องการจะให้ไปที่ดับทุกข์ หรือนิพพาน หรือไม่มียึดมั่นถือมั่นด้วยกันทั้งนั้น เพราะว่าจะดับทุกข์ต้องดับด้วยความไม่มียึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจะ เป็นเถรวาทหรือเป็นมหายานอะไรก็ตาม, ต้องเรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้น, คือเรื่องสูญญตาทั้งนั้น. ที่นี้มันคงจะเป็นปัญหาเฉพาะหน้าของฝ่ายมหายานนั่นเองว่า เมื่อมุ่งหมายกว้างโอบอุ้มเข้าไว้ทุกคน ข้อปฏิบัติมันก็ต้องปรับปรุงใหม่หมด ให้เป็นลัดให้เป็นสั้น หรือง่ายที่เหมาะสมสำหรับทุกคนจะไปในี่มันจึงเกิดหลักปฏิบัติที่เรียกว่า ธยานะ หรือ เซน หรืออะไรขึ้นมา เพราะเป็นของง่ายชนิดที่ใช้แก่คนทุกคน ง่ายจนถึงกับคนไม่รู้หนังสือปฏิบัติได้ และคนทุกคนรับไปได้ ปฏิบัติไปได้ มันจึงมีความแตกต่างกันอย่างนี้ นี่จึงเรียกว่านิกายที่แท้จริง คือมีหลักธรรมะสำหรับปฏิบัติต่างกัน.

ส่วนนิกายอย่างธรรมยุตต์ มหานิกาย อย่างในเมืองไทยนั้นเป็นนิกายหลอกๆ เป็นนิกายเด็กเล่น เป็นเรื่องของเด็กอมมือที่จะแย่งประโยชน์ หรือแย่งอะไรกันมากกว่า

ไม่ต้องสนใจก็ได้ แต่ถ้าสนใจก็สนใจไปในเรื่องปัญหาทางบ้านเมือง ทางโลก ทางอะไรไปเลย เพราะนิยายเหล่านี้ มันเกิดมาจากหาประโยชน์ หาชื่อเสียงอะไร เป็นเรื่องที่ไม่ใช่ความหลุดพ้น เพราะฉะนั้นไม่ใช่กนิยายตามทางธรรม เป็นเรื่องกนิยายของการแสวงหาประโยชน์แก่พวกตัว เป็นตัวกูของกูไปอีกแบบหนึ่ง กนิยายของธรรมที่จะดับทุกข์สิ้นเชิงนั้นมันอยู่ในรูป เรื่องอย่างที่ว่ามาแล้วคือกนิยายมหายานหรือเถรวาทน^๕

กนิยายมหายานหรือเถรวาทน^๕ พวกหนึ่งเฟื่องเสียงสังคม จะชวนเอาไปหมด ตั้งชื่อใหม่ว่ามหายาน—ยานใหญ่ ยานสูงที่เดียว ส่วนพวกหนึ่งว่ามันผิดธรรมชาติ ไม่อาจที่จะปฏิบัติได้ ก็มุ่งหมายที่จะดับทุกข์เฉพาะคน ๆ ติกว่า ติษที่จะมาพูดว่าใครดีกว่าใคร ใครถูกกว่าใคร น^๕เราอย่าไปเถียงกันเลย มันอาจจะมีเหตุผลด้วยกันทั้งนั้น; ทางฝ่ายมหายานก็จะอ้างว่ามีเมตตากรุณา ก็ถูกก็ดี เราก็อำนาจเกินไป ขอแต่จะให้ทุกคนมาตั้งหน้าทำของตน ๆ เถอะ แล้วมันก็พันทุกข์กันหมดทั้งโลกเหมือนกัน จะไปมัวห่วงหน้าห่วงหลังห่วงมึงห่วงกู นั้นแหละมันจะยิ่งซ้ำโง่โง่เข้าไป มันก็ถูกเหมือนกัน เพราะฉะนั้นต่างฝ่ายต่างถูกก็เลยแยกกันเป็นสองพวก เพราะมันต่างฝ่ายต่างถูกด้วยกัน. แต่เราก็อ้างรู้สึกตัวอยู่ว่า เราน้อยในพวกที่เขาจัดไว้อยู่ในพวกเถรวาท และพวกโน้นเขาเรียกพวกเราในเมืองไทยว่าหินยาน คือยานต่ำ ยานเล็ก ยานเลวด้วย เพราะเรามีหลักเป็นปัจเจกชนอย่างนี้ เขาจึงประณาม; แล้วเราก็อ้างกลับไปที่ว่า พวกเขาเป็นพวกใหม่ ถือเอาตามมติอาจารย์ชั้นหลังๆ แล้วก็เรียกตัวเองว่าเถรวาท เราไม่อยากเรียกตัวเองว่าหินยาน ซึ่งเป็นคำประณามที่เขาให้มา. นี่ถ้าถือเอาตามกฎเกณฑ์ภูมิศาสตร์ เราเป็นพวกฝ่ายใต้ พวกนั้นเป็นพวกฝ่ายเหนือ นี่คือนิยาย; แต่แล้วธรรมทั้งสองกนิยาย^๕ ที่เป็นไปอย่างบริสุทธิ์ถูกต้องตาม authority ของเขาแล้ว ต้องเป็นเรื่องความไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งนั้นเหมือนกันตรงนี้ เพราะฉะนั้นขอให้ท่านสนใจในเรื่องของความไม่ยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นหลักของธรรมะทุก ๆ ประเภท ที่มีอยู่ในพุทธศาสนา ไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าตัวตน ตามหลักของนิพพานโดยเร็วทางเถรวาทน^๕มันเห็นง่าย.

ที่เรามีทางที่จะปรานีประนอมว่า ทางฝ่ายมหายานที่เขาให้เห็นแก่คนอื่นก่อนนั้น บางทีมันจะเป็นผลดี ไปอีกทางหนึ่ง, ก็ว่ามันเป็นเรื่องของการไม่ให้ยึดตัวเอง แต่ให้ไปเห็นแก่ผู้อื่นทั้งหมดก่อน. นี่ก็เป็นการไม่ยึดมั่นตัวเหมือนกัน เพราะว่าถ้ายึดมั่นตัวเองแล้ว มันเห็นแก่ผู้อื่นไม่ได้ จะไปเห็นแก่ผู้อื่นทั้งหมดไม่ได้; เพราะฉะนั้นบางทีอาจจะเห็นได้ว่า ระบอบปฏิบัติทางมหายานนี้ มันเป็นเคล็ดลับ หรือเป็นกลอุบายอันหนึ่ง ที่ค่อย ๆ ก้าวไปสู่ความไม่เห็นแก่ตัวโดยวิธีที่ฉลาด: คือให้เลิกตัวเองตัวเดียวเสียก่อน แล้วไปเห็นแก่ตัวทั้งหมด แล้วจากนั้นจึงไม่เห็นแก่ตัวเลยอย่างนี้ก็ได้อ. นี่เราพูดกันด้วยการปรานีประนอม เลยไม่ต้องตั้งตัวเป็นคู่แข่งชั้น หรือเป็นศัตรูกัน เป็นแต่ว่า ต่างฝ่ายต่างใช้อุบาย ที่เหมาะสมแก่สิ่งแวดล้อมของตนก็แล้วกัน. นิกายมันต่างกันจริง ๆ อย่างนี้ ไม่ใช่ต่างกันแต่ปาก เพียงเพื่อแสวงหาประโยชน์ หรือว่าอวดเครื่องอวดอะไรกัน แต่บางคน บางพวก บางหมู่ บางคณะ ทั้งที่หลักเกณฑ์มันเหมือนกัน เพราะฉะนั้นการแบ่งนิกายในฝ่ายเถรวาทนี้ มันมีอยู่ก็จริง แต่มันไม่ใช่เป็นนิกายโดยแท้จริง; เพราะมีพระไตรปิฎกเล่มเดียวกัน อย่างเดียวกัน เหมือนกัน แล้วมันก็มีการปฏิบัติซึ่งรับรองเหมือนกัน อย่างเดียวกัน เสียแต่ว่าบางคน หรือบางคราวไม่อาจจะปฏิบัติเคร่งครัดตามนั้นได้; แต่ก็มิได้หมายความว่า เขาเลิกหลักเกณฑ์อันนั้น เขายังถือตามหลักเกณฑ์นั้น เพราะฉะนั้นจึงยังไม่เป็นนิกายอันแท้จริง. นิกายโดยแท้จริงจะต้องแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง มาแต่อุคตมคติ มาถึงการปฏิบัติ มาถึงจุดมุ่งหมายปลายทาง ที่สรุปเรียกสั้น ๆ ก็ที่เรียกว่า ฝ่ายมหายานนี้มีอุคตมคติโพธิสัตว์ ส่วนฝ่ายเถรวาทนี้มีอุคตมคตินิพพานโดยเร็ว นี่เรื่องของนิกาย.

ที่นี้ อาตมาอยากจะกล่าวถึง สิ่งทีกว้างออกไปกว่านี้อีก คือธรรมของโลกไปเลย ไม่ใช่ในศาสนาไหน ที่เราจะเล็งดูถึงธรรมะ, หลักธรรมทั้งหลายทั้งปวงในโลกของทุกศาสนา, และลงไปถึงเรื่องทางจริยธรรม ทางศีลธรรมของในระดับที่ยังไม่ได้จัดเป็นศาสนา ในระดับที่กล่าวแล้ววันแรกที่สุด. นี่เราจะเห็นได้อีก

เหมือนกันว่า ถ้าเราดูให้ดีแล้ว ทุกๆ ศาสนามีลักษณะแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ด้วยกันทั้งนั้น; แต่มั่นในบางรูปบางลักษณะ และตามมากตามน้อย ตามที่ประจักษ์หรือไม่ประจักษ์เท่านั้นเอง, คือ เราอาจสามารถที่จะแบ่งศาสนาในโลกทั้งหมด จะมีกี่ศาสนาก็ตาม ว่ามีอยู่สองประเภท: คือ ศาสนาประเภทหนึ่ง กล่าวถึงแต่เรื่องโลกหรือเกี่ยวกับโลก ที่ที่สุดในโลกอย่างโลก ไม่ได้พูดถึงเรื่องอะไรมากไปกว่านั้น; แต่ศาสนาอีกพวกหนึ่ง ไปพูดถึงเรื่องเหนือไปกว่านั้น คือเรื่องโลกุตระ คือยิ่งไปกว่าโลกเหนือโลก หรือเหนือดี อย่างที่ชาวโลกเขานิยมกัน. ทั้งสองฝ่ายมีอยู่ฝ่ายละหลายๆ ศาสนาด้วยกัน ถึงแม้ว่าจะพูดไม่เหมือนกัน แต่หลักเกณฑ์มันมุ่งหมายที่จะพูดอย่างเดียวกัน คือพูดเรื่องที่ระคับโลก กับระคับเหนือโลก; เพราะฉะนั้นจึงมีการกล่าวถึงพระเป็นเจ้าของเจ้า หรือการกล่าวถึงสิ่งที่เลยพระเป็นเจ้าของเจ้า หรือไม่กล่าวถึงพระเป็นเจ้าของเจ้าดีกว่าขึ้นมาเป็นสองฝ่าย. อย่างฝ่ายพุทธศาสนา มุ่งหมายจะกล่าวถึงสิ่งที่เหนือสิ่งที่โลกเขารู้จัก, คือเหนือความดีความชั่ว เหนือบุญ เหนือบาป เหนือสิ่งที่มนุษย์ปรารถนากันนั้น; นั่นแหละอยากจะกล่าว และเรียกว่าเรื่องโลกุตระ เหนือบุญ เหนือบาป เหนือดี เหนือชั่ว เหนือสุขเหนือทุกข์ เหนือสวรรค์ เหนืออะไรไปหมดที่มนุษย์จะนึกถึง เพราะฉะนั้นจึงต้องศึกษาเป็นพิเศษ นี้ก็มีอยู่พวกหนึ่ง.

ที่นี้ ศาสนาอีกพวกหนึ่ง จะกล่าวแต่สิ่งที่มนุษย์รู้เห็นอยู่เป็นประจำ โดยเฉพาะเช่น ศาสนาขงจื้อ จะเห็นว่าคำพูดทุกอักษรในลัทธิขงจื้อ จะพูดถึงแต่เรื่องที่มนุษย์มองเห็นได้ทันที ไม่มีเรื่องเหนือโลก แต่ถ้าไปมองคุณลัทธิคำวที่ถูกต้อง เลยเตลิดไปเป็นเรื่องเหนือโลกที่มนุษย์มองไม่เห็น อยู่ในเมืองจีนด้วยกัน. ลัทธิคำวของเล่าจื้อ พูดถึงเรื่องที่มนุษย์มองไม่เห็น และเข้าใจไม่ได้ด้วย แต่ลัทธิของขงจื้อนี้ จะพูดแต่เรื่องที่มนุษย์มองเห็นเท่านั้น อย่างนี้เป็นต้น. เราเลยได้ลัทธิศาสนานี้ ออกเป็นสองประเภท คือ พูดถึงเรื่องที่มนุษย์มองเห็นเท่านั้น; กับ พูดถึงเรื่องที่มนุษย์ธรรมดา มองไม่เห็น หรือเข้าใจไม่ได้, แต่แล้วก็ดูให้ดีเถอะว่า ลัทธิอย่างไหนก็ตาม ไม่อาจจะ

หลักการสอนที่ไม่เห็นแก่ตัวไปได้ มันต้องตั้งต้นด้วยการไม่เห็นแก่ตัว แล้วค่อยดับตัวไปตามลำดับ ๆ; แม้ว่าศาสนาพวกหนึ่งจะไปหยุดอยู่ที่มีตัวตนที่ดีที่สุด แล้วหยุดอยู่แค่นั้นเป็นการถาวร เป็นชีวิตนิรันดร ดีไม่มีที่สิ้นสุดอยู่ที่นั่นก็ตาม. ศาสนาพวกหนึ่งเตลิดไปถึงเหนือดี พันธไปเป็นความคับไม่มีอะไรเหลือ; จะไปหยุดอยู่แค่นี้ มันก็ต้องเรื่องคืออย่างไม่มีดีมันดีมัน มันจึงจะถูกต้อง ไม่มีตัวกูของกูจะยึดมันดีมัน. ส่วนที่เตลิดออกไปถึงไม่มีตัวตนนั้น มันก็เป็นอันดับตัวตนสิ้นเชิงไปในตัว เพราะฉะนั้นศาสนาใดก็ตามที่ถูกต้อง สมควรเป็นศาสนาของโลกแล้ว ต้องขจัดความเห็นแก่ตัวทั้งนั้น; บรรเทาความยึดมันดีมันในเรื่องตัว เรื่องของตัว เรื่องตัวกู เรื่องของกูทั้งนั้น จึงจะอยู่กันเป็นผาสุกไม่เบียดเบียนกัน; อย่างน้อยที่สุดต้องหมดตัวของตัวไปมีตัวของพระเป็นเจ้า ไปอยู่กับพระเป็นเจ้า ไปรวมเป็นตัวเดียวกับพระเป็นเจ้าเสียเลย. นี่มันเป็นเพราะว่าชาวบ้านเหล่านั้น ไม่อาจจะเข้าใจคำว่า “หมดตัวโดยสิ้นเชิง” ว่าเป็นอย่างไร, มันยากเกินไป ก็เลยสมมติความหมดตัวโดยสิ้นเชิงว่าพระเป็นเจ้าแล้ว ขอให้ปฏิบัติตามคำสั่งของพระเป็นเจ้าทุก ๆ คำ. นี่ใครลองไปปฏิบัติตามคำสั่งของพระเจ้าทุก ๆ คำคุณเดอะมันจะเป็นเรื่องไม่เห็นแก่ตัวยิ่งขึ้น ไม่เห็นแก่ตัวยิ่งขึ้น ยิ่งขึ้น ๆ จนกระทั่งเห็นแก่เพื่อนมนุษย์ทั้งหมด โดยไม่ต้องเห็นแก่ตัว แล้วกระทั่งไปอยู่กับพระเป็นเจ้าเสียเลยเลยลืมตัวไปหมด. การกล่าวอย่างนี้แม้จะเป็นการกล่าวอย่างสั้น ๆ ลุ่น ๆ แต่เอาตามขอยืนยันว่าเป็นความหมายทั้งหมดของศาสนาในโลก.

เพราะฉะนั้น ถ้าท่านอยากจะมีศาสนาในโลกทุกศาสนาเป็นของเราละก็ ถือหลักอย่างนี้ก็แล้วกัน ก็แปลว่าเราถือศาสนาได้ทุกศาสนา ขอให้มาในรูปที่ถูกต้อง ไม่ต้องรังเกียจศาสนาไหนเลย; เพราะมันจะมีลักษณะเหมือนกับเข้าแถวเรียงหนึ่งยืนลำดับใหญ่ ไม่มีใครผิดได้ เพียงแต่ว่า ใหลมันสูงต่ำกว่ากัน มันจะกระดืบใหลก็ตามใจ เพราะฉะนั้นเราจึงรับได้ทั้งนั้น ขอให้มันเป็นสิ่งถูกต้องบริสุทธิ์ส่งมา อย่ามีคอรัปชันให้เป็นศาสนาเดิมแท้ที่ถูกต้องของพระศาสดานั้น ๆ ก็จะยอมรับได้ทั้งนั้น; เพราะหลัก

อันเดียวกัน คือหลักที่ไม่เห็นแก่ตัว ไม่ยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวกู ของกูนี้เอง ไม่มี พระศาสดาทองค้ำไหนดของศาสนาไหนในโลกที่สอนให้ยึดมั่น ตัวกู ของกู หากแต่ว่าสาวก ในชั้นหลัง ทำเสีย ทำผิด ไปแปลความหมายผิดไป อธิบายเอาเองผิด มันจึงเกิด เรื่องที่ดูคล้ายกับว่า มีตัวกู ของกู. **ความเบียดเบียนกันนั้นไม่ใช่ความมุ่งหมาย ของพระศาสดาทองค้ำไหนดในโลก** แต่เพราะตีความหมายผิด หรือเพราะอะไรก็ตาม มันเกิดการเบียดเบียนกันขึ้นก็ได้; เพราะความหลงในความคั่นตัวเอง เป็นเหตุ ให้เบียดเบียนกันได้; เพราะเหตุความหลงในบุญนั้นเอง เป็นเหตุให้เบียดเบียนกันได้. ถ้าเข้าใจความดี หรือบุญไม่ถูกต้องแล้ว ก็จะกลายเป็นปีศาจที่ร้ายขึ้นมาได้ ด้วยการ เมาบุญ เมาความคั่น เพราะฉะนั้นเราไปทำเล่นกับเรื่องของศาสนาไม่ได้ ขอให้มึ จิตใจที่ปราณีตละเอียดสุขุมเป็นธรรมสักหน่อย เพื่อจะได้ยึดเอาตัวศาสนาถูกต้อง แล้ว จะจับหัวใจของศาสนาได้ แล้วก็สบาย คือเดินไปได้โดยง่ายตามหลักของศาสนาซึ่งเป็น ความก้าวหน้าทางจิตทางใจของมนุษย์เรา ที่จะสูงขึ้นไป ๆ ตามลำดับ ๆ ใดอย่างไร.

นี้เพื่อจะชี้ให้เห็นว่า ศาสนาทุกศาสนาก็มีหัวใจอยู่ที่ **ความ ไม่ยึดมั่นถือมั่น แล้วแต่จะทำไปได้ถึงไหน**, แล้วไปสุดอยู่แค่ความไม่ยึดมั่น ถือมั่นมากน้อยเท่าไร อย่างน้อยที่สุดก็ต้องให้สัมพันธ์ ให้ทั้งตัวให้หมด ไปอยู่กับพระ- เป็นเจ้า; ถ้าเลยไปกว่านั้นอีกก็คือ ตับไม่เหลือ แม้ความรู้สึกว่าพระเป็นเจ้า แม้แต่ ความคิดว่าพระเป็นเจ้าก็ต้องตับด้วย เป็นความตับไม่เหลือ, นี่มันก็สุดเท่านั้น, ที่สุด ของความไม่ยึดมั่นถือมั่นมันมีเพียงเท่านั้น แล้วอยู่ในฐานะที่เรียงลำดับไหลกันอย่างนี้. ถ้าหากว่าคนในโลกทุกคนเข้าใจศาสนาของตนถูกต้องแล้ว จะรักกันเหมือนกะคนๆเดียว ทั้งโลกได้; แต่เดี๋ยวนี้ แต่ละคนๆ ไม่เข้าใจ แม้แต่ศาสนาของตนอย่างถูกต้องและ บริบูรณ์ มันดูน้อยเกินไป มันจึงรักกันไม่ได้. เราอาจจะกล่าวยืนยันได้ว่า พระศาสดา ในโลกทุกองค์ไม่ต้องกาให้กันเกลียดกัน แต่สาวกไปแปลความผิดก็ได้ แต่โดยเนื้อแท้ แล้ว พระศาสดาทุกศาสนาจะหวังสันติภาพ และสันติสุขอันแท้จริง และถาวรของโลก

ถ้าจะมีการประณามหรือลงโทษกันบ้าง ก็เป็นการลงโทษคนทำผิดให้กลับตัวมาสู่ความถูกต้อง ให้เดินไปตามทางถูกไม่ใช่เป็นศัตรู เหมือนกะพ้อแม่รักลูกอย่างนี้ จะเขียนได้อย่างไร ก็เพื่อจะให้มันดีขึ้น เขาว่าเหมือนกะช่างทองตีทอง ไม่ใช่ตีให้มันตาย แต่ตีให้มันเป็นรูปร่างที่สวยงามขึ้น นี่คืออุดมคติของศาสนาทุกศาสนาในโลก เล็งไปยังความไม่เห็นแก่ตัว ความไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวกู ของกู ให้้างลง ๆ จนมีจิตบริสุทธิ์ สะอาดแจ่มใส สงบเย็น.

ที่นี้เราได้ใจความทั้งหมดของสิ่งที่เรียกว่า ธรรมะอยู่ที่ความไม่ยึดมั่นถือมั่น แม้ว่าหลักธรรมนั้นจะไต่ว่างหลัก วางกฎเกณฑ์บัญญัติไว้ในรูปต่าง ๆ กัน โดยเอาอันเอานี้เอาโน้นเป็นหลักเป็นเกณฑ์บัญญัติ เหมือนกะที่กล่าวมาแล้วสองวันเต็ม ๆ นี่เป็นที่สุดที่จบของความรู้ทางหลักศาสนา รวมความแล้วอาตมาอยากฝากไว้ในคำสั้น ๆ ที่เคยเอ่ยถึงในวันก่อนว่า:—

“เราจะเป็นมนุษย์ ศูนย์ มนุษย์ Number ๐ คือไม่บวก หรือไม่ลบ ไม่ Over ไม่ Under ” มนุษย์ Over หรือ Under บวกหรือลบนี้ เพราะมันยึดมั่นถือมั่น ทางใดทางหนึ่ง ยึดมั่นไปทางหนึ่งมันก็เป็นลบ ยึดมั่นไปทางหนึ่งมันก็เป็นบวก มนุษย์ปรกติที่ถูกต้อง ที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ที่เต็มตามความหมายเดิมของมนุษย์ หรือเป็นจิตเต็มแท้อะไรทำนองนี้ มันต้องเป็น ศูนย์ ไม่บวก ไม่ลบ ไม่ Over ไม่ Under ”.

ที่นี้ พอมีอะไรเข้ามา ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายนี้ มันมาปรุง ไม่ Under ก็ Over ไม่เป็นบวกก็เป็นลบ ไม่ยินดีก็ยินร้าย คือไม่รักก็ต้องเกลียด มันมีอยู่อย่างนี้; เพราะนั่นเป็นมนุษย์เกิดใหม่แล้ว ไม่ใช่มนุษย์ศูนย์ ไม่ใช่มนุษย์คนเดิมแล้ว เป็นมนุษย์เกิดใหม่ เป็นมนุษย์บวก หรือมนุษย์ลบ เป็นมนุษย์ Over หรือ Under วันหนึ่ง ๆ คืนหนึ่ง ๆ มันเกิดใหม่อย่างนี้ เกิดขึ้นก็ครั้งก็หน ลอง

ไปกตัตถุ เพราะฉะนั้นขอกำชับว่า ศุณฺญํ นั้นแหละคือเต็ม บริสุทฺธิ์ ไม่ยึดมั่นถือมั่น เพราะฉะนั้นท่านต้องเป็นมนุษย์นมเบอร์ ศุณฺญํ ไม่บวกไม่ลบนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในขณะที่นั่งอยู่บนบัลลังก์ ต้องไม่เป็นมนุษย์บวกหรือมนุษย์ลบมนุษย์ Over หรือ Under แต่ต้องเป็นมนุษย์ ศุณฺญํ จึงจะมีอะไรๆที่เราต้องการ คือมีอิสรภาพ มีความเป็นธรรม มีความมั่นคง เข้มแข็ง เจียบขาดลงไปได้อย่างถูกต้อง.

ท่านจะศุณฺญํ ไม่บวกไม่ลบนี้ได้ด้วยอะไร ก็ต้องด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น นี่เป็นเรื่องที่สุด คำอธิบายอันสุดท้ายที่จะเอามาใช้ Apply แก่หน้าที่ของผู้พิพากษา โดยเฉพาะเกี่ยวกับความไม่ยึดมั่นถือมั่น.

ที่นี้จะขอย้ำสิ่งที่กล่าวมาแล้วอีกสิ่งหนึ่ง ก็คือวิธีที่จะไม่ยึดมั่นถือมั่น จนไปเป็นบวกหรือเป็นลบอีกนั่นเอง เรื่องนี้ได้กล่าวมาแล้ว ไปทบทวนดูเถอะ แต่ที่นี้จะสรุปเท่านั้น จะสรุปก็คือว่า “ไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์ที่มากกระทบ จึงจะเป็นศุณฺญํอยู่เสมอ” ถ้าหวั่นไหวก็ต้องเป็นบวก หรือลบ ลบหนึ่ง ลบสอง บวกหนึ่ง บวกสอง บวกสาม ลบสามอะไรก็ตาม ที่นี้จะไม่หวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้น มันเป็นเรื่องของการรู้เท่าทันอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสนั้น.

ได้มีปัญหายนเข้ามาให้อาตมาปัญหาหนึ่งว่า ให้ช่วยอธิบายเรื่อง ความลับของมิตที่สี่ซ้ำอีกสักครั้งหนึ่งเถิด ขอถือโอกาสอธิบายตอนนี้เลย เพราะว่า นั้นแหละมันเป็นเรื่องใจความสำคัญ ที่ทำให้เราหลงในสิ่งที่มากกระทบ ทางตา ทางหู หรือทางจมูกจนเป็นบวก หรือเป็นลบ ถ้าเรารู้ความลับของมิตที่สี่ ไม่หลงไปตามความลวงของมิตที่สี่ แล้วเราจะไม่หลงยึดมั่นอารมณ์จนเป็นบวก หรือเป็นลบ แต่จะเป็นศุณฺญํอยู่ได้.

เรื่องมิติที่สี่นี้ ฟังดูก็แปลกประหลาด หรือแปลกหู เพราะว่าเราประคิษฐ์กันขึ้นเอง แต่มิใช่ประคิษฐ์เอาโดยไร้หลักหรือไร้เหตุผล มันเป็นความจริงของนักคิดทั่วไป โดยเฉพาะนักวิทยาศาสตร์ เช่น ไอน์สไตน์ เป็นเจ้าของคำพูดคำนี้ เรื่องมิติที่สี่นี้ แม้จะอธิบายไว้เป็นอย่างอื่นบ้าง ความมุ่งหมายก็อย่างเดียวกันกับที่เรากำลังจะพูด; ข้อนี้หมายความว่า ตามธรรมชาติที่เด็กนักเรียนเรียนกันในโรงเรียน มีแต่สามมิติ คือไปทางตรงๆ ทางหนึ่ง แล้วก็ไปทางขวางอีกทางหนึ่ง ขึ้นทางบนอีกทางหนึ่ง เรียกว่าสามมิติ คือมีความกว้าง ความยาว แล้วก็ความสูงหรือความลึก มันก็สามมิติเท่านั้น ที่มนุษย์จะสัมผัสหรือเกี่ยวข้องด้วยได้. แต่มิติที่สี่จะเข้ามาอย่างไร มันก็คืออำนาจ หรือกฎเกณฑ์ของเวลาเข้ามาเกี่ยวข้องกับมิติทั้งสามนั้น ทำให้มิติทั้งสามนั้น แสดงปรากฏการณ์ออกมาแก่มนุษย์ ในลักษณะที่ต่าง ๆ กัน ตามกฎเกณฑ์ของเวลา ถ้าเวลาเปลี่ยน ปรากฏการณ์นั้นเปลี่ยน; ถ้าเวลาเดินกลับ ปรากฏการณ์นั้นกลับตรงกันข้าม เหมือนอย่างว่าทางตาที่เราเห็นภาพอะไรลงไปเป็นอย่างไร มันต้องเวลาเท่านั้น มันจึงจะรู้สึกว่าเป็นอย่างนั้น ถ้าเวลายืดออกไป หรือหดเข้ามา ความรู้สึกว่าย หรือไม่สายนั่น ก็เปลี่ยนไปตามทันที มันขึ้นอยู่กับเวลาอย่างนี้ ที่เห็นได้ง่ายก็คือเสียงที่เราได้ยินว่าเพราะนั้นก็หมายความว่ามันมี Vibration หรือ Frequency เท่านั้นพันครั้งในเวลาหนึ่งวินาที ถ้าเฉื่อยมันมี Vibration จำนวนเท่านั้น แต่เวลายืดออกไปเป็นสองวินาที เสียงนั้นจะเป็นเสียงอื่นไปแล้ว ถ้ายืดออกไปเป็นหลายวินาทีแล้ว จะเป็นเสียงที่ฟังไม่ได้หรือน่าเกลียด หรือน่ากลัวหรืออะไรที่เดียว.

มิติที่สี่ คือความสัมพันธ์กับเวลา Relativity ของเวลา นี้เข้ามาเนื่องอยู่ด้วย มันจึงทำให้มีรูปมีเสียง มีกลิ่น มีรส เป็นอย่างนั้น กลิ่นก็เหมือนกัน พันทีในจมูกของเราที่จะรองรับกลิ่นนี้. สมมุติว่าเป็นบริเวณหนึ่งตารางเซนติเมตร นั้นจะต้องมีปลายเส้นประสาทที่มากอรับสิ่งเหล่านี้ อยู่ เป็นปริมาณร้อยละเท่านั้น พันอย่างนี้ มันยังไม่พอ มันยังจะต้องจำกัดลงไปว่า หนึ่งวินาที หรือกี่วินาทีด้วย กลิ่นนั้น

จึงจะรู้สึก เหมือนดังที่เรารู้สึกว่าหอม หรือว่าเหม็น หรือว่าจืด หรือว่าอะไรก็ตาม ถ้าเวลายืดแล้ว หอมกลายเป็นไม่หอม หรือหอมน้อย หรือว่ากลายเป็นค่อยๆ ตรงกันข้ามไปก็ได้; ทางรส นึกเหมือนกัน ฟันที่สัมผัสกลิ่นปริมาณเท่านั้น มีประสาทเท่านั้น แล้วรสเข้ามาเข้มข้นเท่านั้น ในเวลาเท่านั้นจึงจะรู้สึกว่าหวาน หรือหวานมาก หรือหวานน้อย หวานนี้ถ้าย่นเวลาเข้ามา หรือเพิ่มระบบรับของประสาทขึ้น มันจะกลายเป็นเค็ม เป็นขมไปได้ นี่เรียกว่าความลับของมิตินี้เกี่ยวกับเวลา หรือการกินเนื้อที่เกี่ยวกับเวลา.

เนื้อที่น้อยถ้อยเอาแต่ที่ตาเห็นอย่างเดียว แม้ในที่ลับ ที่หู ที่จมูก ก็เกี่ยวกับเนื้อที่คล้ายเหมือนกัน เนื้อที่ที่สัมผัสสัมผัสเท่าไร แล้วเวลาเท่าไร แล้วสิ่งที่เข้ามากระทบนั้นมีความเข้มข้นเท่าไร. ถ้าเรารู้ความลับของมิตินี้ ก็เพียงแต่รู้ว่า มายาของมิตินี้ที่ที่ฟังเป็นเพราะ รสเป็นหวาน กลิ่นเป็นหอม ความสัมพันธ์กันพอเหมาะของเวลา และการกินที่เกี่ยวข้องสามนั้น ทำให้เรารู้สึกในปรากฏการณ์ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย อะไรอย่างนี้ แล้วเราหลงไปตามนั้น เพราะเราไม่รู้ เราก็คิดว่า หวานก็ของจริง หอมก็ของจริง เหม็นก็ของจริง มันจริงไปทั้งหมด แล้วถ้อยถ้อย ทางหนึ่งน่ารัก ทางหนึ่งน่าเกลียด แล้วก็กระวนกระวาย. ถ้ารู้ในมิตินี้ก็ไม่ไปหลงในภาพที่สวยงาม ในกลิ่นที่หอมในอะไรเหล่านั้น เพราะมันเป็นเพียงมายา.

ที่ว่าเวลาเดินไปข้างหน้า ตามกฎเกณฑ์ปรกติเรารู้สึกอยู่อย่างนี้ ถ้าเวลาเดินกลับมันก็กลับตรงกันข้ามหมด ที่เรารู้สึกว่าหอม มันก็คือตรงกันข้ามเป็นเหม็นแล้วแต่เราจะเรียก. หรือว่าความรู้สึกของเราเดี๋ยวนี้ เรารู้สึกว่า น้ำในแม่น้ำไหลไปแล้วตกลงหยุด เพราะเวลามันเดินไปในทางทำให้หลงในมิตินี้ ในทางเดินไปข้างหน้า; แต่ถ้าเราสามารถทำให้เวลาเดินกลับ มันก็กลับไปทันทีว่า น้ำก็หยุดอยู่ ตลิ่งก็ไหลไป

นี้ความรู้สึกของเราเป็นมาอย่างนั้น. หรือว่ามันง่ายขึ้นมาอีก เรื่องวัตถุต่างๆ เช่นว่า เคี้ยว เรา นั่งอยู่ที่นี้ เรา รู้สึกว่า ข้างบนนั้นเป็นเพดาน แล้วเป็นข้างบน แล้วข้างล่าง นั้นเป็นใต้ถุน นี่คือความหลงไม่รู้จักความลับของมิติที่สี่ แล้วหลง. ความจริงมันสัมพันธ์ อยู่กับเวลา หรือการกินเนื้อที่ของโลกนี้เท่านั้น เพราะโลกมันมีความดึงดูด มันคอย จะดูดคนเข้าไปสู่ศูนย์ ใต้ของโลก ทำอย่างไร มันก็คอยแต่จะพลัดตกไปที่ศูนย์ ใต้ของโลกทั้งนั้น. ความรู้สึกของเราจึงรู้สึกว่า ข้างล่าง ที่จะพลัดตกลงไปเป็นล่างอยู่แล้ว ข้างบนนั้นเป็นบนอยู่เรื่อย; ความจริงเดี๋ยวนี้เราอาจจะกำลังห้อยหัวอยู่ก็ได้ ถ้าเรา กำลังออกไปอยู่ที่โลกพระจันทร์ หรือโลกอื่น แล้วกลับมายังโลกนี้ ประเทศไทยเรากำลัง ห้อยหัวอยู่ก็ได้ แต่เราไม่รู้สึกว่าเราห้อยหัว เพราะเราจะพลัดตกลงไปยังศูนย์ ใต้ จุดกลางของโลกทุกที่ ไปเลยมันจะวิ่งไปทางนั้นทุกที่. นี่เราถูกหลอกอย่างร้อยเปอร์เซ็นต์ เลย ว่าบน กับ ล่าง; ซึ่งที่จริงมันไม่มีบน และไม่มีล่าง มันมีแต่ถูกดึงดูดอยู่ที่ จุดศูนย์กลางของ Sphere หนึ่ง ๆ เท่านั้น. ที่คนที่สมมติว่าอยู่ที่ โลกพระอังคารก็มีอยู่ ทุกคนก็ถูกดูดเข้าไปสู่จุดศูนย์กลางของโลกพระอังคาร ล่างของเขาบนของเขา ก็ไม่เหมือนกับของเรา ตรงกันข้ามโดยประการทั้งปวง. นี่เรียกว่าเรื่องถูกลวง ด้วยมายาของ Relativity of Time and Space ที่เรียกว่าความลับของมิติที่สี่ แต่ที่ มันเป็นวิทยาศาสตร์ที่ยากเกินไปกว่าที่ชาวบ้านทั่วไปจะรู้สึกได้ จึงไม่เอามาพูดมากแล้ว ถึงกันเลย แต่ความจริงมันมีอยู่อย่างนี้.

เราหลงไปตามความรู้สึกตามธรรมดาจึงเห็นนั่นนี่เป็นสวย นั่นนี่เป็นเหม็น เป็นคู่ๆ เรื่อยๆ หอม—เหม็น, สวย—ไม่สวย, เพราะ—ไม่เพราะ, หวาน—ขม, อะไร เป็นคู่ตรงกันข้ามเรื่อย เป็น Opposite คู่ตรงกันข้ามอยู่เรื่อย; นี่คือความลวงของสิ่ง ที่เป็นคู่ อาตมาได้อธิบายไว้ละเอียดละออคราวหนึ่ง ในการบรรยายปีไหนก็ออกจะลืม เสียแล้ว ไปหาอ่านดูก็แล้วกัน. ความตรงข้ามเป็นคู่ๆ มันหลอกทั้งสองอย่าง คือ มันไม่มีคู่ว่า หอมเหม็น ว่าสวยว่าไม่สวย ว่าเพราะไม่เพราะ มันอยู่ที่ความหลอกลวง

ของมิตินี้ทั้งนั้น. ที่นี้ในทางธรรมเราไม่ได้เรียนวิทยาศาสตร์กัน เราไม่ได้อธิบายด้วยมิตินี้ หรืออะไรทำนองนี้ แต่เราอธิบายไปในรูปอื่นว่า มันจะสวยหรือไม่สวย มันก็เป็นของปรุงแต่งเป็นมายา ไหลเลื่อนไปค้ำชอนิจจัง หอมหรือไม่หอมก็เหมือนกัน เพราะหรือไม่เพราะก็เหมือนกัน หวานหรือขมก็เหมือนกัน เป็นสังขารที่ปรุงแต่งกันขึ้นมาเปลี่ยนแปลง ไหลเรื่อย และเป็นการประจวบเหมาะไปตรงกับที่สัตว์เทวเจ้าน หรือสัตว์มนุษย์ก็ตาม มันมีเส้นประสาทอย่างนี้สำหรับรับรสรับกลิ่น แล้วเมื่อถูกกันเข้าพอดีกับความรู้สึกมันก็ชอบเท่านั้นเอง. ถ้าไม่ถูกไม่ตรงไม่พอเหมาะพอดี มันก็รับไม่ได้ มันปฏิเสธ; แต่ที่จริงสิ่งที่เรียกว่ารส หรือกลิ่นอะไรนี้มันเป็นแต่เพียงความแตกต่างกันระหว่างคลื่นเสียงบ้าง คลื่นอากาศบ้างเท่านั้นเอง. ให้พิจารณาเห็นว่า มันเปลี่ยนแปลงเรื่อย มันไหลไปตามความเปลี่ยนแปลงเรื่อยแล้วก็ไม่รักแล้วก็ไม่เกลียด คือว่างเฉย. ในทางฝ่ายศาสนา เราใช้วิธีอธิบายอย่างนี้ ในเมื่อทางวิทยาศาสตร์ใช้อธิบายอย่างที่ว่า; แต่เดี๋ยวนี้เป็นสมัยวิทยาศาสตร์ กฎเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์อย่างนี้ มันออกจะเป็นของพื้นบ้านกลางบ้าน เราจึงเอามาพูดกันบ้าง. เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้น และถ้าเราเอาไปพูดกับนักวิทยาศาสตร์แล้ว จะเข้าใจได้ทันที เขาเข้าใจธรรมะเรื่องมายาของสังขารทั้งปวงได้ ด้วยคำพูดเพียงคำเดียวสั้น ๆ ว่า นั่นมันเป็นความลวงของมิตินี้ เพียงแต่พูดว่าเป็นความลวงของมิตินี้ เขาก็รู้ว่า มันเป็นมายาของสิ่งที่มีปรากฏการณ์ต่อตา ต่อหู ต่อจมูก ต่อดิ้น ต่อกายของเรามันเร็วอย่างนี้.

ต่อไปคงจะอธิบายธรรมะกันได้ง่ายตายยิ่งขึ้น โดยเร็วยิ่งขึ้น ถ้าทุกคนรู้วิทยาศาสตร์กันถึงขนาดนี้ นี่เราก็คงทนอธิบายรูปเดิมกันไปก่อน ซึ่งเป็นรูปทางศาสนาแท้ และของคณโบริาณ ซึ่งควรจะเห็นออกเห็นใจกันบ้างว่า มันตั้งสามสี่พันปีมาแล้ว เราต้องมองไปในรูปกระแสแห่งความไม่เที่ยง ไหลเวียนไปเรื่อย ไม่น่าหลงรัก ไม่น่า

ยึดมั่นถือมั่น ไปยึดมั่นถือมั่นเข้าแล้ว มันตบหน้าเอาเลย ก็เป็นทุกข์ทันที แล้วเกิด
กลัวก็พอแล้ว มันก็หยุดยึดมั่นถือมั่นได้เหมือนกัน.

ถ้าเราจะสอนให้ง่ายกว่านั้นอีกก็ได้ เช่นอันนี้มันหวานพอที เติมน้ำลงไปเสีย
น้ำแท้ ๆ ทำไมมันหายหวาน ก็คือมันขยายมิติบางมิติออกไป มันก็ไม่หวานแล้ว แม้ว่า
มิติบางอย่างจะยังคงอยู่ตามเดิม มิติบางอย่างถูกขยายออกไป มันก็กลายเป็นจืดไปแล้ว,
หรือมีฉะนั้นน้ำตาลหวาน ที่นี้ลดมิติบางอันเสีย เคี้ยวให้วงจันเข้า ก็เลยจืดไปแล้ว
ไหม้ไปแล้ว หรือมันเค็มไปแล้ว อย่างนี้เช่นกัน. ที่พอตี ๆ ที่เข้มข้นเข้า ก็เปรี้ยวจนเป็น
น้ำกรดไปแล้ว กัดปากกัดคอตายไปเลย นี่คือความหลงของมิติที่เกี่ยวกันอยู่กับอารมณ์
ที่มาสัมผัสกันเข้ากับมนุษย์ ถ้าเรารู้ความจริงเรื่องนี้ เราก็คือว่า อ้อ! เรากำลังหลงไปใน
มายา ชั่วเวลาเล็กน้อยของมิติ บางมิติโดยเฉพาะของมิติที่สี่นั่นเอง ที่นี้เราก็สงสารตัว
เองว่า แหม! มันหลง หลงอย่างเด็กอมมือ มันควรจะหยุดกันเสียบ้าง; ที่จะไปเข้าใจว่า
สวย ว่าหอม ว่าอร่อย ว่าไพเราะ ว่านิ่มนวล อย่างนี้ นั่นคือความไม่หลงไปตามมิติที่สี่;
นี่เรียกว่าหลุดออกมาจากความหลงของมิติที่สี่ วิมุติหลุดพ้นออกมาจากความหลง
หลงของอารมณ์ รอดออกมาจากความจับยึดของอารมณ์ ไม่เป็นนักโทษของอารมณ์
อีกต่อไป. นี่คือธรรมะ และกล่าวได้ว่า ของทุกศาสนาด้วย ไม่มีศาสนาไหนที่จะสอนให้
เป็นทาสของอารมณ์ เราอย่าไปแปลความหมายของท่านให้ผิด.

ถ้าหากว่ามีศาสนาไหน หรือคำพูดประเภทที่สอนให้เป็นทาสของอารมณ์แล้ว
อย่าได้ถือว่าเป็นศาสนาเลย แม้แต่คำพูดที่ว่า Eat drink and be merry, for tomorrow
we may die. นี้ก็อย่าเพิ่งไปดูหมิ่นว่า มันมีอะไรเลย หรือผิด, คือว่าให้กินเสีย
เถยวันนี้ ระวังเสียเถยวันนี้ ต้มเถยวันนี้ เพราะว่ารุ่งขึ้นเราอาจจะตาย เขาไม่ได้สอน
ให้หลงในความกินหรือความดื่มก็ได้ เขาสอนให้รีบทำอะไรบางอย่างให้ทันแก่เวลา
หรือก่อนเวลาก็ได้ บางคนจัดเอาคำสอนว่า Eat drink and be merry ว่าเป็นคำสอน

ของโอมาคัยัม นักปราชญ์ หรือนักคิดชาวเปอร์เซียคนหนึ่ง. พอเราไปดูเข้าจริงที่ไหนได้ นักคิดคนนี้มีจิตใจเป็นไปในทางที่จะล้อเลียนหลักคำสอน ที่เชื่อโลกหน้า หรือเชื่อสวรรค์ หรือเชื่อพระเจ้าอย่างมงงาย เพราะไปเชื่อมงงายอย่างที่สุดดอก เขาจึงเห็นว่ามันน่าหัวเราะ แล้วนำล้อเลียน เขาจึงล้อถึงขนาดว่า มากินมาสนุกกันเถยวันเสียดีกว่า เพราะพุงนี้เข้าเราอาจจะตายเสียก็ได้ เพราะฉะนั้นโอมาคัยัมไม่ได้เป็นฝ่ายผิดเลย เพราะไปดูคำสอนอีกหลายพันข้อของเขา มันเป็นอย่างเดียวกันกับของเรา คือรีบถอนตัวออกไปเสียจากความลุ่มหลงเหมือนกัน; เพราะฉะนั้นท่านอย่าได้ดูถูกดูหมิ่นง่าย ๆ ไปตามคนบางคนพูด พูดละเมอ ๆ ไปอย่างนั้นแหละ เอาความรู้สึกของตัวเป็นประมาณ แล้วเที่ยวประณามคำพูดคำสอนอย่างนั้นอย่างนี้ว่าผิด ว่าถูก. เรื่องนี้อาตมาเอาตัวเองเป็นประกัน เพราะว่าเคยทำผิดมาแล้วสารภาพตรง ๆ อย่างนี้ ที่นับอกท่านทั้งหลายว่า อย่าไปทำอะไรลวก ๆ เร็ว ๆ อย่างนั้น; เราจะได้พบหลักคำสอนที่ดีทุกชั้นทุกอันที่มีอยู่ในโลก ในเมื่อเราตั้งหลักอยู่อย่างนี้ ที่เราวิ่งพั้งมาจะกลายเป็นดีเป็นถูกไปหมด เราเลยเป็นคนที่มีบุญที่สุด มีกำไรที่สุดเพราะเหตุนี้เอง.

คำบรรยายทั้งหมดที่บรรยายมานี้ ขอให้มันเป็นประโยชน์มากในลักษณะอย่างนี้ด้วย: คือในลักษณะที่ท่านทั้งหลายจะสามารถอยู่ในโลกนี้ด้วยความเป็นสุขที่สุด ไม่ว่าในโลกจะมีกันกี่ศาสนา จะไม่เป็นปัญหาרבคนวนยุ่งยาก รบควนความคิดนึกหรือสติปัญญาของท่านเลย ในเมื่อท่านสะสางมันลงไปด้วยความรู้ที่ถูกต้องอย่างนี้ มันจะเหลือแต่ศาสนาเดียวในโลก คือความไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวกู ว่าเป็นของกู เพราะไปหลงในอารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายนี้ นั่นแหละคือไม่มีศาสนา. พอมีศาสนาขึ้นมาท่านนั้นแหละ จะหยุดหลงในเรื่อง รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ไม่เป็นบวก ไม่เป็นลบ, เป็นศูนย์ นั่นคือความสะอาด สว่าง สงบ หรือภาวะของจิตเดิมแท้ ที่เรียกโดยสมมุติๆว่า จิต

เดิมแท้ อย่าไปยึดมั่นคำพูด มันเป็นคำสมมุติ ก็ก่อนแต่จะเป็นบวกหรือเป็นลบนั้น มันเป็นศูนย์.

ขออีกครึ่งหนึ่งว่า ถ้าทำในเวลาอื่นไม่ได้ เวลาที่นั้งอยู่บนบัลลังก์ ผู้พิพากษา ขอให้มิจิตศูนย์ ไม่บวกไม่ลบ ไม่มีตัวกู ไม่มีของกู รู้แต่ว่า หน้าที่เพื่อ หน้าที่ คือพิทักษ์รักษาความเป็นธรรมของโลก ซึ่งอุดมคตินี้ยอมรับกันหมด ทั้งทาง ศีลธรรม ทางจริยธรรม ทางศาสนา ทางปรัชญา ทางอะไรก็ตาม ที่มนุษย์จะคิด จะนึกได้. ขอให้เป็นมนุษย์ศูนย์อย่างนี้แล้ว จะถูกต้องหมดทุกหลักทุกเกณฑ์ ทุก ระเบียบระเบียบไปหมด ก็ได้ชื่อว่าเราเกิดมาทีหนึ่ง ได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ มีความสุขแท้ที่จริงเป็น Summum Bonum และมีความเต็มเปี่ยมแห่งความเป็นมนุษย์ก็เป็น Summum Bonum และประพจน์หน้าที่เพื่อประโยชน์แก่หน้าที่ก็เป็น Summum Bonum แล้วก็เป็น Good Will อยู่โดยไม่ต้องเจตนา, คือเป็นผู้มีเจตนาดีต่อชีวิตทั้งหมดโดย ไม่ต้องเจตนาดีเหมือนทำท่าทางว่าเรารัก เราเมตตา; คนที่มีจิตใจเป็นศูนย์เท่านั้น ที่จะมิจิตใจเป็นเมตตากรุณาต่อคนทั้งปวงจริง นอกนั้นมันตั้งทำท่าทำแสดงละคร act ทำว่ารัก ว่าเมตตา ว่าเอ็นดู. เราต้องตั้งใจเป็นศูนย์ เราจึงจะอยู่ในลักษณะที่เป็น พรหมวิหาร เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ไม่ลำเอียงด้วยอคติ แล้วก็ระบุความเป็นธรรมของโลก หรือของมนุษย์ชาติออกไปว่าอย่างไร แล้วคตินั้นก็ถูกพิพากษาไป ด้วยธรรมของโลก ไม่ใช่ของเรา. นี่เพราะความที่เรามีจิตใจสูงอย่างนี้ ห่างจากบวก ห่างจากลบ ไม่ Under ไม่ Over ไม่มีตัวกูของกู ที่เป็นเหตุให้เป็นบวกหรือเป็นลบ.

นี่สรุปความว่า ในการบรรยายทั้งหมดนี้ เราพูดกันเรื่องศีลธรรม มีความรู้สึกดีชั่วผิดชอบไปตามสามัญสำนึกของสัตว์; แล้วเราก็ได้พูดกันถึงจริยธรรม, คือความรู้สึกผิดชอบชั่วในสิ่งที่บัญญัติไป ตามอำนาจของสติปัญญาและเหตุผลทางปรัชญา, และในที่สุดเราก็มาถึงศาสนา คือมีทั้งเหตุผล มีทั้งสามัญสำนึก และพิสูจน์ทดลองอยู่

ในตัวเองด้วยการประพฤติอย่างนั้นแล้วเป็นทุกข์จริง ด้วยการประพฤติอย่างนั้นแล้วเป็นสุขจริง เช่น ไปยึดมั่นถือมั่นเข้าเป็นทุกข์ทันที ไม่ยึดมั่นถือมั่นก็ไม่ทุกข์ทันที, จนเรามีระบบใหญ่โตกว้างขวาง จะบัญญัติอย่างไรก็ได้ ในรูปไหนก็ได้ แต่มีหัวใจอยู่นิดเดียว จุดเดียวว่า ไม่ยึดมั่นถือมั่นตัวกู ของกู, การบรรยายทั้งสิบครั้งมีใจความเพียงเท่านั้น เพราะฉะนั้น ขอให้ทบทวนจนให้อัจฉใจความได้ แล้วเข้าใจแล้วไม่ลืม ท่านอย่าได้ไปหวังพึ่งความจำ ไม่เท่าไรมันก็ลืม จงหวังพึ่งความเข้าใจแล้วมันไม่ลืม แล้วความเข้าใจนั้นมันไปแปรรูป เป็นความเห็นแจ้งด้วยการประพฤติปฏิบัติอยู่เสมอ จนมี Experience ในสิ่งเหล่านี้เป็นนิสัยไปเลย เราก็เลยเป็นคนมีธรรมเป็นนิสัยโดยไม่ต้องเจตนา โดยไม่ต้อง act ทำ คือมันมีธรรมะจริง ๆ อยู่ในเนื้อในตัว ของจิตของใจของสติปัญญาอันนี้; นี่คือการมุ่งหมายของการอบรม เพื่อประโยชน์แก่การที่เรา ซึ่งตามธรรมคาก็เป็นมนุษย์คนหนึ่ง เหมือนเขาทั้งหลายในสากลจักรวาลและอีกส่วนหนึ่งเราได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ตุลาการ เพื่อพิทักษ์ความเป็นธรรมของโลก. ทั้งสองส่วนนี้ เราก็ต้องอาศัยธรรมข้อเดียวกันคือ ความไม่ยึดมั่นถือมั่นแล้วก็จะปฏิบัติหน้าที่ ทุกหน้าที่ เกินกว่าสองหน้าที่ก็ได้ ได้อย่างบริสุทธิ์ผุดผ่อง ได้สิ่งที่ดีที่สุดในมนุษย์ควรจะได้ ไม่มีอะไรดีกว่านี้อีกแล้ว ไม่มีอะไรสูงกว่านี้อีกแล้ว ไม่มีอะไรประเสริฐกว่านี้อีกแล้ว และความหมายของสิ่งประเสริฐ กักคัสสิทธิ์สูงสุด เช่นคำว่า พระเป็นเจ้า เป็นต้นกัตติ อยู่ที่ตรงนี้ เมื่อเราเข้าถึงความเป็นอย่างนี้ได้ ก็คือเราเข้าถึงพระเป็นเจ้า หรือเข้าถึงนิพพาน หรืออะไรก็ได้แต่จะเรียก.

เรื่องที่จะพูดก็ควรจะหมดกันที่ เพราะได้พูดมาถึงเท่านั้นแล้ว

อาตมาขอยุติการบรรยาย เพราะหมดเวลาลงเพียงนี้.

1

ดำเนินการจัดพิมพ์โดย ธรรมทานมูลนิธิ ๖๘/๑ หมู่ที่ ๖ ต.เสม็ด อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี ๘๔๑๑๐
โทร. (๐๗๗) ๔๓๑๕๙๖-๗, ๔๓๑๖๖๑-๒ โทรสาร (๐๗๗) ๔๓๑๕๙๗
พิมพ์ที่ ธรรมสภา ๓๕/๒๗๐ ถนนจรัลสนิทวงศ์ ๖๒ เขตบางพลัด กทม. ๑๐๗๐๐
โทร. ๔๓๔-๕๒๖๗, ๔๓๔-๓๕๖๖ โทรสาร ๕๒๔-๐๓๗๕

บันทึก

หนังสือชุด “ธรรมเนียมของพุทธศาสน” ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นไว้ในพระพุทธศาสนา
มาจนถึงวันนี้ มีรายชื่อ และเลขหมายประจำเล่ม ดังนี้ :-

ลำดับพิมพ์ออก	ชื่อหนังสือ	เลขประจำเล่ม
(๑)	พุทธประวัติจากพระโอษฐ์	๑ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๑๒]
(๒)	อิทัปปัจจยตา	๑๒ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๖]
(๓)	สันตัสเสตัพพธรรม	๑๓ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๔)	ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๑	๓๖ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๕)	พุทธิกจริยธรรม	๑๔ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๖)	ขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์	๓ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๘]
(๗)	โอสราเรตัพพธรรม	๑๓ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๓]
(๘)	พุทธจริยา	๑๑ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๙)	ตุลาการิกธรรม เล่ม ๑	๑๖
(๑๐)	มหิตลธรรม	๑๗ . ข
(๑๑)	บรมธรรม ภาคต้น	๑๙ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๒)	บรมธรรม ภาคปลาย	๑๙ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๓)	อานาปานสติภาวนา	๒๐ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๕]
(๑๔)	ธรรมปาฏิโมกข์ เล่ม ๑	๓๑
(๑๕)	สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๑	๓๔
(๑๖)	ค้ำยธรรมบุตร	๓๗ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๗)	ฆราวาสธรรม	๑๗ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๑๘)	ปรมัตตสภาวะธรรม	๑๔ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๑๙)	ปฏิบัติพาปริทรรศน์	๑๔ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๐)	ธรรมบรรยายระดับมหาวิทยาลัย เล่ม ๒	๓๖ . ก
(๒๑)	สุญญตาปริทรรศน์ เล่ม ๒	๓๘ . ก
(๒๒)	เตกัจจนธรรม	๑๗ . ง
(๒๓)	โมกขธรรมประยุกต์	๑๗ . ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๔)	ศารทกาลิกเทศนา	๒๖
(๒๕)	ศีลธรรม กับ มนุษยโลก	๑๘ . ข [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๖)	อริยศีลธรรม	๑๘ . ค [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๗)	การกลับมาแห่งศีลธรรม	๑๘ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๒๘)	ธรรมสังฆสงเคราะห์	๑๘ . ข
(๒๙)	ปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์	๔ [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๔]
(๓๐)	ธรรมะกับการเมือง	๑๘ . จ
(๓๑)	เยาวชนกับศีลธรรม	๑๘ . ง [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๒)	เมื่อธรรมครองโลก	๑๘ . ฉ
(๓๓)	ไกว้ลยธรรม	๑๒ . ก [พิมพ์ถึงครั้งที่ ๒]
(๓๔)	อาสาฬหบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๔
(๓๕)	มาฆบูชาเทศนา เล่ม ๑	๒๒
(๓๖)	พระพุทธคุณบรรยาย	๑๑ . ก

